INTRODUCTION

A critical edition of $Kiranaval\bar{\imath}$ of Udayanācārya undertaken by the Asiatic Society as early as 1911, and 288 pages printed off during 1911-12, under the editorship of were Mm. Sivachandra Sarvabhauma, in the Bibliotheca Indica Series. But, unfortunately, the work was interrupted for a long time and it was only recently that I was entrusted with the work of completing it. I took up this arduous task and critically edited the text and the commentaries from several manuscripts. The previously printed pages contain the text of Kiraṇāvalī of Udayanācārya, the commentary Kiranāvalīprakāśa of Vardhamāna Upādhyāya and the sub-commentary Kiraņāvalīprakāśavivṛti of Rucidatta Miśra; to these I have appended a commentary of Kiranāvalī by Bhatta Vādindra on the Dravya section from a unique manuscript in the Indian Museum Collection of the Asiatic Society. This solitary manuscript does not contain the name of the author or the title of the work, but the text shows that it is a commentary on Kiranavali; and from the undermentioned sloka (fol. 48 a, lines 5-6, p. 677, lines 22-23), we learn that its author was Śańkarakińkara or Harakińkara, otherwise known as Bhatta Vādindra. According to Nayanaprasādinī commentary on $Citsukh\bar{\imath}$ ($Pratyaktattvaprad\bar{\imath}pik\bar{a}$), he also wrote vidyāvidambana (G. O. S.) and Rasasāra (S. B. T.), a commentary on Kiranāvalī, Guna section, which has been edited Mm. Dr. Gopinath Kaviraj. Dr. Kaviraj pointed out in his Introduction that Śańkarakińkara or Harakinkara was another name of Bhatta Vādīndra, the celebrated author of the Mahanidaanidamhana ag is along from the following vorce.

प्रयतन्ते जगन्नांथ सनाथा निष्पद्रवाः। महाविद्यादिविन्यासा मयि शङ्करिकङ्करे॥

I have dealt, at length, with the history and the development of the Vaiśeṣika system as expounded by the authors Kaṇāda and Praśastapāda in my Introduction to Saptapadārthī (C. S. S. no. 8) and Udayana, Vardhamāna and Rucidatta in my Introduction to Kusumānjalikārikā (A. S. S. no. 2, C. U.). About Bhaṭṭa Vādīndra Mm. Dr. Gopinath Kaviraj has said much in his Introduction to Rasasāra (S. B. T.). I, therefore, need not repeat them here. The curious readers are referred to these Introductions for a clear understanding of the subject-matter and the history of its development.

For the text and the commentaries of this edition, I have used eleven manuscripts.

- 1. The text of Kiraṇāvalī is based on the following manuscripts:
 - A-A.S. ms no. III. A. 35 (Nāgara, fols. 36);
 - B-A.S. ms. no. III. A. 29 (Bengali, fols. 60);
 - C—Praśastapādabhāṣya with Kiraṇāvalī, edited by Mm. Vindhyesvariprasada Dvivedi, Benares.
- 2. The text of Kiraṇāvalīprakāśa has been prepared from the following manuscripts:
 - A-A.S. ms. no. III. A. 36 (Nāgara, fols. 57);
 - B—Kiraṇāvalīprakāśa (Guṇa section only), edited by Pt. Badrinath Sastri, Benares;
 - C-A.S. ms. no. III. C. 121 (Nāgara, fols. 83).
- 3. The reading of Kiraṇāvalīprakāśavivṛti, a sub-commentary, is based on the following manuscripts:
 - A-A.S. ms. no. 4917 (Indian Museum Collection,

- B—A.S. ms no. 9400 (Indian Museum Collection, Nāgara, from andhakāra (tejas) to ātman, fols. 36-115);
- C-Madras Government Oriental Manuscripts Library ms. no. R 1541, (Telugu, fols, 1-40, 42-47, 60-72=59, from the beginning up to the end);
- D—A.S. Ms. no. 8455 (Government Collection, Nāgara, fols. 1-3, 5, 7-37).
- The text of Kiraṇāvali-ṭīkā (Dravya section only) by Bhaṭṭa Vādīndra is based on the following manuscript:

 A. S. ms. no. 9262 (Indian Museum Collection, Nāgara, fols. 2-72, 1st. and last fols. missing).

Rucidatta's Kiraṇāvalīprakāśavivrti seems to be limited to the Dravya section only, the Guṇa section does not appear to have been commented on by him. All the manuscripts of the Asiatic Society on this work are incomplete, so I had to use the Madras Government Oriental Manuscripts Library manuscript in Telugu characters, to complete the text which runs to the end of the Dravya section. A description of the manuscript is given below:

"R No. 1541

Palm-leaf. $15\frac{3}{8} \times 1\frac{1}{4}$ inches. Foll. 59. Lines 8 in a page. Telugu. Slightly injured. Presented in 1915-16 by M. R. Roy. Pappu Subhārāyaḍugalu of Peramma Agrahāram, Amalāpuram tāluk.

किरणावलीप्रकाशविवरणम्

Rucidatta's is an explanatory commentary on Vardhamāna's Kiraṇāvalīprakāśa, which again is a commentary on Udayanācārya's Kiraṇāvalī, vide, no. 1963 on page 284 of Dr. Rajendralal Mitra's Catalogue, vol. v. It is also called Dravyakiraṇāvalīprakāśa-vivaraṇa.

Beginning:

गण्डाभोग, etc.
—पिच्छिलतले, etc.

मिलदिति—विश्वस्य बीजं, etc.

End:

केचित् स्रेतं (जानातीति) स्रेत्रज्ञःशेषं सुवचम्।

Colophon:

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीक्चिदत्तविरचिते द्रव्यिकरणावलीप्रकाशविवरणे द्रव्यपदार्थः सम्पूर्णः ।"

A Triennial Catalogue of Manuscripts 1913-14 to 1915-16, Government Oriental Manuscripts Library, Madras by S. Kuppuswami Sastri, M. A., Vol. II. Part I, Sanskrit C, I917.

Kiranāvalī itself is not an original work but a commentary on Praśastapādabhāsya, otherwise called Padārthadharmasamgraha, on the Vaisesikasūtra of Kanāda, which is not a running commentary on the sūtras but a gist of them and as many as forty sūtras have been omitted in it, and this is why the $Bh\bar{a}sya$ is known as Padārthadharmasamgraha. Udayana, it seems, did not comment on the entire Padarthadharmasamgraha but as far as the topic, called buddhi; so all the mss. of $Kiran\bar{a}val\bar{\imath}$ and its commentaries and sub-commentaries end with that topic and leave out all the topics from sukha to $samav\bar{a}ya$ (or $abh\bar{a}va$), and I had to stop with buddhi in this edition. I did not think it necessary to append the $bh\bar{a}sya$ to this edition, as $Kiran\bar{a}val\bar{\imath}$ has been treated herein as the main work and edited as such up to page 288 by the previous editor. The inquisitive readers may be referred to the Benares editions for $_{
m the}$ $bh\bar{a}sya$ and other commentaries on it, such as (1) Vyomaśivācārya's Vyomavatī, (2)Śridharācārya's $Ny\bar{a}yakandal\bar{\imath},$ **(3)** Bhatta Vādindra's Rasasāra, (4) Padmanābha Miśra's Kiranāvalī-bhāskara, all of which are already available in print.

I did not incorporate Vādīndra's $Kiran\bar{a}val\bar{\imath}tik\bar{a}$ on Dravyatogether with Vardhamāna's Prakāśa, but appended it separately at the end, as I edited only that portion of Kiranāvalī, which starts from the topic of tejas (the previous portion being published), while Vādīndra's Tikā begins with Ksiti or Prthivī. It was not edited before as it remained unnoticed so long. The folio marks noted in this edition are those of "A" mss. of the text, the commentary and the sub-commentary. An index of authors, works and technical terms is added for the benefit of readers.

SENATE HOUSE, Calcutta,
The 27th January, 1956.

NARENDRACHANDRA BHATTACHARYA

• . * ,

·

किरण [वली

[17b, 5] व्यवधायकं प्राप्तिविधातादन्यत्न सत्तयैव कार्यविरोधि, तथात्वे तिस्मन् सित न क्वचित् कार्यं भवेत् । योग्यं योग्येन गृद्धते, तत्त्वयोग्यत्वान्न गृद्धते, न तु व्यवहितत्वादित्यपि वार्त्ते, स्थैय्यें स्वरूपयोग्यतायास्तदानीमप्यपरावृत्तेः । क्षणिकत्वेऽपि प्रत्यासीदतां सहकारिणामतिशयजनकत्वात् । न ह्यप्रत्यासीदन्तः सहकारिप्रत्ययाः समासहस्रेणापि भावानितशाययन्ति । प्रत्यासित्रश्च वौद्धनये निरन्तरोत्पादः । अस्माकं च द्रव्ययोः संयोग प्य स्यात् । न च कृष्णसारस्यार्थेन निरन्तरोत्पादः । नापि संयोगः । वतस्तदाश्रयस्यातीन्द्रयस्य गतिक्रमेण निरन्तरोत्पादेन वा संयोगेन वेत्यवशिष्यते । तदेतदग्ने निरूपयिष्यत इति एषा दिक् ।

कथमेतदेव तथा नान्यदूष्मादीत्यत आह—अन्योति। अन्येत्युपलक्षणम्।
समानजातीयेन बलवता दुर्बलमिभूयते। कथमन्यथा सौरेण तेजसा नयनमिभूतं 10
रूपग्रहणासमर्थे भवति विद्युति लोकप्रसिद्धमित्यर्थः। विद्युतिमागमाह—
विद्युत्र-संज्ञकमिति। विद्यु इति संज्ञा यस्य, तच्चतुर्विधम्। भौमं भूमौ भवम्,
दिन्यं दिवि भवम्, उदर्यमुदरे भवम्, आकरजं खनिराकरस्तस्माज्ञातम्।
काष्ठेनोद्भिद्विकारान् पार्थिवानुपलक्षयित तदेवेन्धनं दीपनं यस्य तत् तथोक्तम्।

[33b, 13] रूपप्राहकत्वे प्रसन्नान्धस्यापि रूपप्रहणप्रसङ्गः, श्रोत्नवदृदृष्टविशेषोपप्रदेणैव 15 गोलकस्य प्राहकत्वात् । मैवम् । पूर्वोक्ततैजसानुमानेनैव चन्नुषः प्राप्यकारित्वसिन्धेः । न चैवमुन्मील्य निमीलितनयनस्यापि सान्नात्कारापित्तः । गोलकसिन्नकृष्टेन्द्रियस्य विषयसंयोगे सित ज्ञानजनकत्वोपगमात् । श्लाणभङ्गपन्ने तथोत्पाद्मभ्युपेत्याह— योग्यमिति । कुर्वद्रूपविशिष्टन्नणोत्पादो'ऽतिशयः', 'सहकारिप्रत्ययाः' सहकारि— कारणानि । निरन्तरोत्पादेनेत्यत्र भावानितशाययन्ति इत्यनुष्यते । क्रचिन्नि 20 रन्तरोत्पादः । 'संयोगे वेती'ति पाठः सुगम पव । तदेतिदिति । श्लाणभङ्ग- निराकरणेन कथमैतिदिति तेजस्त्वाविशेषे चन्नुरेव रूपव्यञ्जकं न 'तृष्मादी'ति कृतो

[99b, 14] अद्दाष्ट्र विद्रोधे ति। तदुक्तं—बिशिष्टादृष्टवैशिष्ट्यात् कृष्णसारं विलोचनं। व्यवधानाद्यभावश्च स्वरूपेणोपयुज्यते ॥ इति । पूर्वोक्तिति । करणस्य कर्म-

[ा] B इति। 2 B ततः omitted. 3 B वा omitted. 4 B-जातीयेनापि। 5 B रूपग्रहणा छैं। 25 6 B विषय ···विषयसंज्ञकामिति omitted. 7 B -विशेष इति।

ऊद्र्ध्वज्वलनमेव स्वभावो यस्य तत् तथा। जातिनिबन्धनो धर्मः स्वभाव इत्युच्यते। परार्थतामाह—प्यनेति। पाको विक्केदनं रूपपरावृत्तिवा। स्वेदनं वातश्चिष्म-णोरपगमः। आदिग्रहणाच्छीतदुःखोपश्चमो दाहदुःखोत्पादनं च। दिव्यमिवन्धनमापः एवेन्धनं यस्य तत्। किं तदित्यत आह—'सौरं' स्रस्येदं सौरम्। विद्युद्विरप्रभा। आदिग्रहणाद् वङ्वानल इत्येतदिष दिव्यम्। भुक्तस्याहारस्येति। आहियत इति आहार ओदनादिस्तस्य रसादिपरिणामनिमित्तमुदर्यम्। भुक्त एवाहारोऽन्य पार्थिवाप्य-रूपम् इन्धनं तत्का[18a]यो रसः। आदिग्रहणान्मल्धातुस्तद्विकारास्त एव परिणामा-स्तेषां निमित्तम्। आकरजं सुवर्णादि। आदिग्रहणाद् रजतताम्रकांस्याद्यष्टकम्। कथं पुनरेतत् तैजसम्? यद्यपि गुरुत्वादयः संयुक्तसमवायेनाप्युपपद्यन्ते, तथापि नैमित्तिकद्रवत्वादेव पार्थिवत्वमस्य सिध्यति घृतादिवत्। न च घृतादिद्रवत्ववदेवात्यन्तामिन

नि[34a]यम इत्यर्थः । ऊद्धू उचलमिति । यद्यप्यपर्यभित्रातादिना कचिद्धोगमनमपि, तथापि भौमानलस्याद्वृष्टवद्दात्मसंयोगजन्यिकया ऊद्ध्वमैवेति भावः ।
उद्यंतेजोन्यावर्तनायैवकारमन्तर्भान्य न्याचष्टे—आप एवेति । भुक्तस्याहारस्येति । पौनरुक्तयनिरासायाह — आहियत इति । तथापीति । विवादपदं
पृथिवी नैमित्तिकद्रवत्वाश्रयत्वाद् घृतवदित्यर्थः । न च पार्थिवभागपत्तीकरणे
सिद्धसाधनमन्यस्य च पत्तत्वे सिद्धचिसिद्धिन्याद्यातः । उभयवाद्यनुमतनैमित्तिकद्रवत्वाश्रयत्वेन पत्तत्वात् । नापि पत्तधर्माविच्छिक्षात्यन्तानलसंयोगोच्छिद्यमानद्रवत्वाश्रयत्वमुपाधिः। उपष्टम्भकभाग एव साध्यान्यापकत्वात् । ननु पार्थिवद्रवस्यात्यन्तानलसंयोगनाश्यत्वनियमादनुच्छिद्यमानद्रवत्वमेव तदितिरिक्तस्य द्रवत्वाधारत्वे मानमित्यत
आह—न चेति । अनुक्तलक्षिभावे सहचारदर्शनमात्रस्य न्याप्त्यग्राहकत्वादित्यर्थः ।
तथापि पार्थिवद्रवत्वस्थात्यन्ताग्निसंयोगनाश्यत्वं दृष्टमत्र च तदनाश्यत्वमतो न्याप्ति-

प्राप्तस्येव जनकत्वादन्यथातिप्रसङ्गादिति तर्केण तस्याधिकरणत्वादिति भावः । सुत्तस्येति ।

¹आहारपदस्य भोजनपत्वे भुक्तपत्वे वा पौनहक्तयं स्यादित्यर्थः । यद्यपि भुक्त
एवाहार इत्यादि मूळमळ्य्नकः तद्व्याख्येयभाष्यान्तरस्याभावात्, भुक्तस्येत्यादिभाष्यव्याख्यानानुपपत्ते श्रः तथापि प्रसङ्गादुद्यंवह्नेरेव परिवायकमसाधारणं धर्मान्तरमुक्तमिति
ध्येयम् । उभ्योति । [100a] न च हेतुपक्षतावच्छेदकाभेदः, विवादपदत्व²स्याधिकस्य
पक्षतावच्छेदके³ प्रवेशादन्यथांशतःसिद्धसाधनापत्ते⁴रिति भावः । घटादौ साध्याव्याप्तेराह—
पक्षधर्मेति । पक्षधर्मे द्रवत्वाश्रयत्वम् । उप्रकृत्भितेति । एतच तत्र द्रवत्वपक्षे
बोध्यम् । ननु तथाऽदर्शनादित्ययुक्तं ध्रावादौ तथैव दर्शनादित्यत आह—अनुकूलेति । तथा

^{30 &}lt;sup>1 B श्राहारस्य । 2 B -पदस्य । 3 B -वृच्छेदनप्रवेशात् । 4 B -पत्तिरिति । 5 B -दिल्युक्तं ।</sup>

संयोगादेतद्द्रवत्वं क्षीयेत । तथा प्रदर्शनात् । विशेषविरोधस्य चादूषणत्वात् । तथा च वक्ष्यामः । न चाक्षीयमाणेन द्रवत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वमसाधारणत्वात् । किञ्च, योऽपि तैजसमिच्छिति सुवर्णे तेनाप्यत्र पार्थिवो भाग 14 उपष्टम्भक एष्टव्यः ।

पद्मधर्मतयोर्विरोधान्न सुवर्णद्रवत्वं पार्थिवमित्यत आह—विद्रोषविरोधस्येति ।

दृष्टान्तवृत्तिधर्मविशेषसहचारमात्रं नानुमानदूषणम्, तस्य व्याप्त्यग्राहकत्वादितीश्वरसाधने वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । ननु यद्यप्यत्यन्तानलसंयोगोछिद्यमानं यद् द्रवत्वं
तद्निधिकरणत्वं तैजसत्वे साध्ये न हेतुः । आकाशादावनैकान्त्यात् । तथाप्यसिति
विरोधिद्रवद्रव्येऽनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् । जलपरमाणुवद्पार्थिवत्वं तेन²
कथ्यमानजलस्थघृतादौ न व्यभिचारः । नाप्यप्रयोजकत्वम् । अत्यन्तानलसंयोगेन पार्थिवघृतादिद्रवत्वोच्छेदे पृथिवीद्रवत्वमैव प्रयोजकम् । असति
बाधकेऽनुगतस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति तत्त्यागायोगात् घृतत्वादोनामनुगतत्वात् ।
नैमित्तिकद्रवस्य द्रवत्वस्य तथात्वे सुवर्णे द्रवत्वोच्छेद्पसङ्गादित्यत आह—न चेति ।
दीपादेः सकलसपन्नाद्वचावृत्तेरित्यर्थः । किञ्चेति । उपष्टमभकेऽिष्

चक्ष्यमाणत्वा दिति । त्वयैव प्रन्थकारे-ष तथा व्याप्तेरदर्शनादित्यर्थ इति भावः। एवं च वक्ष्याम³ इति मूलमपि ग्रन्थकारवचनम्। णेवेति शेषः। मी**मांस**कववने अग्रे तेन तदवचनादसंगतिः स्यादिति भावः। अनुच्छिद्यमानेत्युपरुक्षणम्, तथापो^{ति ।} पार्थिवत्वे साध्ये सत्यन्तविशेषणेऽनुच्छिद्यमानद्भवत्वानधिकरणत्वस्य पूर्वहेतोरप्यदोष⁵वत्वादिति तन्न, घटादावनैकान्त[ृ]त्वात्। नन्वेवमपि दीपादेः सकलसपक्षादित्यग्रिमग्रन्थ-वदन्ति । विरोधः, जल्रपरमाणोः सपक्षादन्यावृत्तेरिति चेत्, नः, अपार्थिवत्वेनैवा तैजसत्वस्यैव साध्यत्वेन विवक्षितत्वात् । एवं च जलपरमाणौ व्यभिचारवारणाय द्वव हविशेषणम-नित्यत्वमपि देयम् । जलपरमाणुश्च व्यतिरेकदृष्टान्त इति भावः। तेनेति। सत्यन्त-विशेषणेनेत्यर्थः । दीपादेरिति । यद्यपि सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरवद्साधारणोऽपि न दोषः, 10 तस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वात, तथापि 11 संशयोत्थापकतया तस्य ¹ दोषत्वमिति मतावष्टम्भेनेदम् । यद्वा, ¹ उएतदस्वरसादेवाह ¹ 3 — किञ्चेति । उपष्टमभक

[ा] B - नैकान्तात्। 2 B तत्। 3 A बत्धमाण इति। 4 B - वचनमगे। 5 B - दोषलादिति। 6 B - नैकान्यात्। 7 A भ्रापिवलस्य तैजसलस्यैव साध्यलात्। 8 B द्रव्यल-। 9 B बोध्यम्। 10 B तथापि। 11 B सत्प्रतिपत्ती-। 12 B दोषतादवस्थामिति। 13 A एतच रसादेराहः। 14 Vardhamāna reads उपष्टभाकेऽपि।

न चासौ द्रवत्वदशायामद्रव एवास्ते। तथा चाक्षीयमाणद्रवत्वं तत्राप्यस्तीति विपक्षेकदेशवृत्तित्वाद् विरुद्धो हेतुः, तस्मात् परिभावनीयमेतत् सूरिभिः। उच्यते— रूपवत्तया तावदेतत्त्रितयान्तर्भूतमिति स्थितम्। तत्र सांसिद्धिकद्रवत्वशैत्ययोरभावात्। स्नेहाविनाभृतद्रव्यान्तरसंग्रहानुपपत्तेश्च न जलम्। न च नैमित्तिकद्रवत्ववत्वात् पार्थिवं, विपक्षे बाधकामावात्। न हि निमित्ताद् द्रव्यान्तरे द्रवत्वोपपत्तिं किञ्चिद् विरुणदि । न चोध्वंज्वलनतिर्यक्षपवनवज्ञातिनियतमेतत् , एकदेशवृत्तित्वात्। न च तद्विशेषनियतं सर्परादीनां भिन्नजातीयत्वात्। तस्मात्तत्वद्भोगहेतुनियतादृष्ट- सहकार्यभिसंयोगनिवन्धनं द्रवत्वमुत्पद्यमानं कम्पवन्न पार्थिवत्वादिव्यवस्थाहेतुः।

गुरुत्वाश्रये पार्थिवेऽत्यन्ताग्निसंयोगानुच्छिद्यमानद्रवत्वाधारत्वमनैकान्तिकम्। न हि
तेजोद्रवत्वदशायां तद्द्रवमेव पीतं द्रवमिति प्रतीतेः पीतभा[34b]गस्य काठिन्ये नेपलम्भापक्तेश्चेत्यर्थः। विकृद्ध इति । न्यतिरेकिणमभिषेत्योक्तम् । तन्नेति । न वानुद्रभूतं सांसिद्धिकं द्रवत्वं तस्य शीतल्लशिलादौ रूपपरावृत्त्यप्रतिबन्धकत्वान्नीमिकिकद्रवत्वाद्गपि जल्लत्वाभावः साध्यः। विपक्ष इति । ननु नैमिक्तिकद्रवत्वे पृथिवीत्वं समवायिकारणतावच्लेदकम् । असित बाधके त्यागायोगात् । न पृथिवी त्वस्य तत्प्रयोजकत्वे घटादाविष तत्प्रसङ्गात् । नापि घृतादिषु पृथिवीत्वन्याप्यं धर्मान्तरमनुगतं द्रवत्वसमवायिकारणतावच्लेदकमस्ति । ननु कस्याश्चित् पृथिन्यां द्रवत्वसमवायिकारणतावच्लेदकमस्ति । ननु कस्याश्चित् पृथिन्यां द्रवत्वसुत्पद्यते, कस्याश्चित् पृथिन्यां नेति नियमार्थमवश्यं किश्चिद् रूपं घृताद्वनुगतमास्थेयम् । त्रथाच तस्य पृथिन्वीत्विन्दाय्यस्य अपृथिन्यामसम्भव इति चेत् । न । तद्धि न पृथिनीत्वज्ञातिनियतं घटादावभावात् । नापि पृथिनीत्वन्याप्य

²⁰ इति । एतच्य यथाश्चतमिप्तत्य विवक्षिते सत्यन्तस्यैव तत्राभावात् । केचिन् छवर्णते-[100b]जस्त्वासिद्धौ विरोधिद्रवद्गन्यं जलमेव वाच्यं, तथा सतीद्युक्तमित्याहुः । उपित-रेकिगमिति । असाध्यावगतसङ्कारः साध्याभावसङ्कारी विरुद्ध इति मते ⁴न्यभिवरित-व्यतिरेक्णि एव विरुद्धत्वादिति भावः । न जातीति । न पृथिवीत्वजातिनियतमित्यर्थः ।

¹ B सुवर्ण तैजसं लासिडी । 2 B-सिति भाव: 1 3 B साध्यानवगत- 1 4 A व्यभिषारित।
25 5 B श्रद्य। 6 B पृथिव्यां omitted. 7 A पृथिव्याम् 8 B पृथिवील- omitted.

ार्के च । पार्थिवं रूपम्मिसंयोगादसित विरोध्यन्तरे परावर्त्तते, सित तु नेति । नियमः । दह्यमानेषु घटादिषु दर्शनेन जलसम्बन्धाच तेष्वेवादर्शनेन कार्यकारणभावव्यवस्थितेः । तिददं सुवर्णादि निरन्तरं ध्मायमानमि न पूर्वरूपं जहाति । न च रूपान्तर-मापद्यते । तेनैव च द्रव्यान्तरेण प्रतिबद्धत्वा-

जातिविशेषनियतं घृतं विहाय लाज्ञादो सत्त्वादित्यदृष्टिवशेषसहकृतबिहिसंयोगस्य त्त्रत्योजकत्वे तेजस्यिप तदुत्पत्तेरिवरोधादित्यर्थः। 'किन्त्वित । असति द्रवद्रव्यसम्बन्धे पार्थिवेऽत्यन्ताग्निसंयोगस्य पूर्वरूपिवज्ञातीयरूपजनकर्त्वानयमः। जलसम्बन्धे तद्यगमे च पटादावदाहदाहयोर्द्शेनादित्यर्थः। तद्दिमिति । सुवर्णे यद्यत्यन्तानलसंयोगि पार्थिवं स्यात् पूर्वरूपिवज्ञातीयरूपवत् स्यात् । अन्यथा पार्थिवं न स्यात् जलं वा स्याद्ग्निसंयोगि वा न स्यादित्यर्थः। तेनैव चेति । 1 पीतिमगुरुत्वाश्रयो यद्यत्यन्तामसंयोगि पार्थिवत्वे सति विज्ञातीयरूपप्रतिबन्धकन्द्रवद्रव्यसंयुक्तं न स्यात् पूर्वरूपिवज्ञातीयरूपवत् स्यात् । अग्निसम्बन्धि छ १ पटवत् । प्रयोगश्च अत्यन्ताग्निसंयोगि पीतं सुवर्णे विज्ञातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तम् । प्रहरपर्यन्तमग्निसंयोगे सति पूर्वरूपविज्ञातीयरूपानाधारपार्थिवत्वात् । जलमध्य-स्थिताग्निसंयोगे सति पूर्वरूपविज्ञातीयरूपानाधारपार्थिवत्वात् । जलमध्य-स्थिताग्निसंयोगस्य पूर्वरूपविज्ञातीयरूपजनकत्वं विरोधिद्रवद्रव्यसंयोग विना । पार्थिवाग्निसंयोगस्य पूर्वरूपविज्ञातीयरूपजनकत्वादित्यर्थः। न च द्रवद्रव्यादन्यदेव

तद्वयाप्यत्वमिति घरे ³तद्वतावि न दोष न च तन्नियतत्वं अप्रयोजकतया तद्भवासेरसिद्धेः। तदिदं वक्ष्यति—अदृष्ट्रविद्योधेति। घृतं विद्यायेत्युपलक्षणं **घृताद्यारम्भक**परमाणौ सति द्भवत्वं न स्यात्। द्रवत्व⁴साक्षाद्वयाप्यजातेरेव तत्र सत्त्वेन अवयविद्भवत्वसामग्या घतत्वादेस्तत्रासत्त्वात् । चेष्टापत्तिः । न अवयवद्ववत्वःसामग्रीनियमात् । अतएव घृताद्यनुगत-पृथिवीत्वव्याप्यनैमित्तिकद्भवत्वरुक्षण-कार्यकरूप्यं जात्यन्तरमेव ⁶तद्यच्छेदकमित्यपास्तम् । किन्त्वितीति । किन्तु पार्थिवं रूपमित्यादिके द्रवस्वं न पार्थिवत्वतैजसत्वनिश्चायकम्, संशायकत्वात्। सुवर्णमि^{®ति।} वापार्थिवत्वनिश्चायकमित्यर्थः। विरोधिद्रव⁹द्रव्यासंयुक्तत्वे सतीत्यपि विशेषणमापादके बोध्यम्। एवं चाग्रेऽपि विरोधिद्रवद्रव्यसंबद्धं 10 वा स्यादिति पूरणीयम्। नन्वत्र [[01_a] विपर्ययापर्यव-अत्र गुरुत्वपद्मुपरञ्जकम् । पोतिमग्रस्तवेति।

[ा] Vardhamāna reads कि तु. 2 B बहि after सति. 3 A तदहत्तावि। 4 B द्रवल -omitted। 5 A -द्रवलस्य। 6 A तद्द -omitted. 7 B -क्समार्थिवल-। 8 B -मिलादि। 9 B -द्रव—omitted. 10 B-संबन्धं।

दुपष्टम्भकोऽपि पार्थिवभागः सदृश्रह्म एवानुवर्त्तते । यत्तु पुरुपाका दिना रक्तसारता दृश्यते तन्मिश्रीभूताभिभावकतत्तद्द्रव्योपगमादिति युक्तमुत्पश्यामः। तदयं प्रयोगः—सुवर्णादि न पार्थिवम्, अत्यन्तान् संयोगेऽप्यपरावर्तमानरूपवन्वाद्,

प्रतिबन्धकम्, अदृष्टकल्पनापत्तेः। किन्तु क्लप्तत्वात् द्रवद्रःयमेव, तच्च¹ जलं न, प्रकृते तद्सम्भवात्। अतः ²परिशेषात् तत्तेजः, रूपवत्तया त्रितयान्तर्भावात्। अथ सुवर्णं यदि तैजसं स्यात्³ न रूपपरावृत्तिप्रतिबन्धकं स्यात्; यज्ञातीयं यज्जनकं तज्जातीयं कथं तत् प्रतिबन्धकमस्तु ? न। अ[35a]सिद्धौ प्रसङ्गस्याश्रयासिद्धेः। तत्सिद्धौ धर्मिग्राहकमानविरोधात्। न चैवमुपष्टम्भकवद्स्यापि पार्थिवस्य दुत-सुवर्णान्तान्तिप्तस्यादाहापत्तिः। प्रतिनियतद्रव्यविज्ञातीयरूपप्रतिबन्धकस्यभावतया तत्सिद्धेः। एतेन पार्थिवत्वसाधकेऽनुमाने पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य पत्तत्वे बाधः। अतिरिक्तपत्तीकरणे वाश्रयासिद्धिः। हेतुरपि यद्यक्षिसंयोगानाश्यरूपवत्त्वं तज्जलपरमाणौ पार्थिवावयविन्यनैकान्तिकम्, अत्यन्तार्थश्च दुर्वचनः। असिद्धिश्च अत्यन्ताग्निसंयोगे सित रक्तसारतादर्शनात्। पूर्वरूपस्योच्छेदात् अभिभावकद्रव्यस्य रक्त-

सानम्। न हि यत्र तादृशरूपवत्त्वाभावस्तत्रात्यन्ताग्निसंयोगिपार्थिवत्वे सति तादृशद्भव-द्रव्यसंयुक्तत्वम्, आकाशादौ व्यभिचारात्। मैवं, द्रवद्रव्यसंयुक्तं न स्यादित्यस्य द्रवद्रव्या-15 संयुक्तं स्यादित्यर्थात्। तथा च तादृशपार्थिवत्वे सति तादृशद्भवद्भव्यासंयुक्तत्वस्य पार्थिवत्वव्यतिरेकादाकाशादावप्यस्त्येवेति नोक्तदोषः । सांसिद्धिकद्रवत्वाद्य⁶भावादित्यर्थः । असिद्धाविति । तेजःसंयोगत्वेन न च प्रतिबन्धकत्वप्रकारकानुमितिविषयत्वं त्वाज्जनकतावच्छेद् कव्चनेन च⁸ ज्ञातस्य न विरोधादिति वाच्यं, कारणत्वं हि न तेजःसंयोगत्वेनातिप्रसङ्गादित्युद्भतानभिभूततेजः-20 संयोगत्वेन वाच्यम् । न चोपष्टम्भकाभिभूते छवर्णादितेजसि तदस्तीति न कश्चिद्दोष इति भावः । न चोपष्टम्भकस्येव १ स्वरूपप्रतिबन्धकस्वभावत्वं करूपं, धर्मि-प्रतिनियते ति। कल्पनादिति न्यायादिति वाच्यम् ; पार्थिवत्वेन स्वरूपयोग्यतया प्रतिबन्धकत्वकल्पनाः ०-विरोधादिति भावः। अपार्थिवत्वेन तैजसत्वं विवक्षितं, पार्थिवत्वाभाव एव वा १ आद्ये, जलपरमाणाः विति । अन्त्ये, पार्थिवेति । नासिद्धिस्तत्रापीति वाच्यं, स्वर्णतैजसत्व-25 सिद्धिदशायां 11 तदन्वयन्यतिरेका $\lceil 101b \rceil$ नुविधायितयाभिभावकद्रवस्यैव रक्त 12 सारतेत्याशयात् ।

[ा] B न after तच. 2 B पारिशेखात्. 3 B खात् omitted. 4 B -लव्यति—। 5 B -रेक-पार्थिवल-। 6 B -द्रवलाभावा-। 7 A -वच्छेदकलकारणलेन। 8 A -च omitted. 9 B-स्वैव। 10 B-कल्पनया। 11 A-सुवर्ण...दशायां omitted. 12 B-सीरते—(?).

किरणावली

जलवत्। तैजसं चैतत्। पार्थिवाप्याभ्यामन्यत्वे सित रूपवन्त्वात्, सूर्यालोकवत्। एतेन पारदादि व्याख्यातम्। आप्यादन्यत्वस्य द्रव्यान्तरसंग्रहाभावादेव सिद्धेः। सांसिद्धिकद्रवत्वस्याग्निसंयोगाज्ञायमानत्वेन बाधितत्वात्। अविन्धनतेजोवद् वैधम्योंपपत्तिः। तैजसत्वे आगमसत्त्वादिति। नन्वभास्वररूपवन्त्वान्न तैजसित्यपि स्यात्। न स्यादसिद्धेः। नहि मध्याह्ने प्रदीपो बहिर्भास्वरो नोपलभ्यत इति न भास्वरः। 5

सारतेत्यत्र मानाभावादित्यपास्तम् । उक्तप्रयोगे तात्पर्यात् । अथ विवादाध्यासितं द्रवत्वाधिकरणं तैजसम्। असति विरोधिद्रवद्रव्यसम्बन्धेऽत्यन्ताग्निसंयोगानुच्छेद्या-नित्यद्भवत्वाधिकरणत्वात्। यञ्जैवं तञ्जैवं यथा घृतम्। न चासाधारण्यम्, अगृह्यमाणविशेषदशायां तस्य दोषत्वात् । तथाहि साध्याभाववद्वचावृत्तस्येव साध्यवद्वचावृत्तत्वस्यापि सम्भवात्। सत्प्रतिपत्तोत्थापकतया दोषत्वम्। न च साध्याभावसाधकस्य पृथिवीत्वसिद्धिपर्यवसायिनस्तृहयबल्धत्वमनुकूलतक्तीभावे-द्रवत्वोच्छेदात्मकप्रतिक्लतर्केण नाग्निसंयोगात च तस्य हीनबलत्वात्। तेजस्त्वसाधकस्य चानुकूलतर्कसद्भावेन प्रतिकूलतर्काभावत्वेन चाधिकबल्द्वात्। यदापि संशायकत्वेनासाधारणस्य दोषत्वं तदापि विशेषादर्शनसहक्रतस्य तथात्वम् । प्रकृते चानुकूलतर्कविशेषदर्शनसहकारेण तैजसत्वसाधकस्यातथात्वम्। यदा साध्यतदभावकोटौ विशेषदर्शनं नास्ति तदैवासाधारणस्य दोषत्वम्। न चैवं शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यप्यहेतुः स्यात्। विशेषदर्शनद्शायामिष्टत्वादित्य-न चोपष्टमभकेन* व्यभिवारः, तत्र द्रवत्वाभावात्। स्मद् गुरवः। द्रवत्वस्यात्यन्तानलसंयोगेनोच्छेदापत्या बाधकोन द्रुतप्रतीतेर्भ्रमत्वात् । पीतिमाश्रयस्य काठिन्योपलम्भापत्तिः। जलमध्यस्थितमसीचोदादेरिव द्रवद्रन्य-

अस्तोति। वैद्वोषिकमते यदि घृताद्यवयविनि द्रवत्वं नाप्तिसंयोगनाश्यं तदा तन्न व्यभिचारवारणाय तदन्यत्वमि विशेषणं बोध्यम्। न चोषष्ट्रम्भकः इति। न चासतीत्यादिविशेषणादेव तिन्नरास इति वाच्यं, ²स्ववर्णतेजस्त्वादिसिद्धिदशायां व्यभिचार-सन्देहस्यापरीहारात्। ³नाष्यनुद्भृततैजसत्वमेव साध्यं, तथापि सपक्षाभावान्नासाधारण्य-गन्धोऽपि। किन्तद् पनयनार्थमनुकूलतकानुसरणप्रयासेने त्याशयेन साध्यप्रसिद्धवर्थं

[ा] B अथवा। 2 B-तैजसलादि—। 3 B नाष्य omitted. 4 B किन्तदुप—। 5 B-प्रयासेनिति साध्य—। Rucidatta reads-एमाकी.

सम्बन्धेन तस्य प्रशिथिलसंयोगाश्रयत्वात्। यद्वा तेजस्त्वं नाद्रवरूपवन्मात्रवृत्ति रूपवद्वत्तिद्वयत्वसात्ताद्व्याप्यजातित्वात् पृथिवीत्ववत्। नच रसवद्वृत्तित्व-मुपाधिः, रसवत्वं द्रवत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिः, अद्रुतवृत्तिद्वव्यत्वव्याप्य-धर्मत्वात् पटत्ववदिति द्रुततेजःसिङौ भाष्याव्यापकत्वादिति सामान्यतो द्रुष्टेन तेजसि द्रवत्वं प्रसाध्य विवादाष्यासितं द्रुतं तैजसमत्यन्ताग्निसंयोगानुच्छेद्या-नित्यद्रव्यत्वाधारत्वात्। न यदेवं न तदेवं यथा जलमिति सपन्नाभावान्नासाधार-ण्यम्। अथ द्रुतद्रुततरत्वादीनां क्रमशः प्रतीतेरत्य[35b]न्ताग्निसंयोगेन सुवर्णस्य

पीठमारचयति—ग्रद्धेति । हेतुसन्निहितं रूपवद्वित्तपदं पक्षविशेषणं रूपवन्मात्रवृत्तीति तदथं-स्तेन नीरूपवृत्तितया नार्थान्तरमन्यथा मनस्त्वादावि साध्यसत्त्वेन^३ तद्वैयर्थ्यापत्तेः। हेतौ कल्पितमत एव लिप्लावतीप्रकाद्यो तथैव पाठः इत्यप्याहुः । घटत्वे व्यभिचारादाह— घटसौरालोकान्यतरत्वे व्यभिचारादाह—जातीति । साक्षादिति। न च मनस्त्वादौ साध्याव्याप्तिः, रूपवदुवृत्तित्वरूपपक्षधर्माविच्छन्नसाध्यव्यापकत्वात् । यद्यपि विरुद्धरसारव्धं द्रुतनीरसमादाय साध्याव्याप्तिः, चित्ररसे मानाभावात्, प्र[102a]माणसाध्यमिति साध्य ⁴ व्यापकत्वाय सामान्यत साधयति—रस्वत्वमिति। अतएव तन्नी⁵रसवृत्त्य^६त्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनार्थान्तरान्न 15 द्रुततेजःसिद्धिरित्यपास्तं, द्रुतनीरसमात्रसाधनस्यैवोद्देश्यत्वात्। न चैवं द्रुततेजःसिद्धा-वित्यनेन विरोधः, तेजःपदस्य नीरसपरत्वात्तावन्मात्रस्यैव प्रकृतोपयोगादेतदनुमानसाध्यत्वाच । एतच द्रुतत्वे व्यभिचारवारणार्थम् । द्रव्यत्वपदं रूपवत्त्वपरमतो अद्रतवृत्तीति । न स्पर्शवत्त्वादौ व्यभिचारः। व्याप्यपदस्य न्यूनदेशपरतया रूपवत्त्वे न व्यभिचारः। न चैवमि द्वुतघटान्यतरत्वे व्यभिचारः, अभावाघिटितत्वविशेषणे च द्वुतघटाविति समूहा-लम्बनविशेष्यत्वे व्यभिचार इति वाच्यम् , इतरानिरूप्याघटितत्वे सतीति विशेषणात्। वैवमसिद्धिः, समवायभिन्नत्वस्यापीतरनिरूप्यविशेषणत्वात्। वस्तुतो रसत्वद्भवत्वसमाना-धिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकम् अद्गुतवृत्ति[ः]द्रवत्वव्याप्यजातित्ववदिति तात्पर्यम् । सामान्यतो दृष्टेन तेजस्त्वपक्षकेण उक्तोपाधिनिरासे विस्तरस्तु प्रत्यक्षप्रकादो । तस्य निःकलङ्कत्वादिति भावः । अन्तयन्तेति । असति विरोधिद्रवद्रव्यसम्बन्ध इत्यपि विशेषणमतो न जल[102b]मध्यस्थघृते व्यभिचारः। अनित्यत्वं च द्रवत्वविशेषणत्वं 9 द्रवत्ववति द्रवत्वान्तरानुत्पादादेकत्र च तारतम्याभावा-बोध्यम्। द्रवत्वमिति।

[ा] B -प्रतियोगी। 2 A साध्यत्रापक । 3 A -सत्त्वे। 4 B -साध्या- 1 5 B द्रुतनीरस-। 6 A -- वत्त्राभाव- । 7 B -िन्ह्यविति । 8 B - वित्तिमान- वित्तव्याप्य- । 9 B — विशेषणं बोध्यम् ।

30

उपष्टम्भकद्रव्यक्तपाभिभवेनैवानुपलम्भोपपत्तेः । अथ नयनरिहमवदनुद्भवेनैवानुपलम्भः किं न स्यात् १ न स्यात् । तद्वत् सुवर्णादिद्भव्यस्याप्यनुपलम्भप्रसङ्गात् । न ह्यनुद्भृतक् [18b]पं द्रव्यस्याप्यनुपलम्भप्रसङ्गात् । अभिभवेऽिष मध्यन्दिनोल्का-प्रकाशानुपलम्भवदनुपलम्भप्रसङ्गस्तुल्य इति चेत्, न । न हि क्ष्पस्याभिभवेन द्रव्यं नोपल-

नाशात् तद्दुतत्वं नश्यति इत्यसिद्धो हेतुरिति चेत् , न। घृते हि द्रवत्वोच्छेदकाले नास्ति । समानाधिकरणद्ववत्वसामग्रीसमवधानं *सवर्णे त्वस्ति। समानाधिकरणद्रवत्वसामग्यसमवहितान्नि-संयोगजन्यध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिद्रवत्वव्याण्य-जातिमदद्भवत्वाधिकरणत्वं हेतुः। उपष्टमभकेति। सुवर्णस्य यद्यपि स्पर्शोऽनुद्भूतः, तथापि रूपमुद्भूतमैव, किन्तूपष्टम्भकपार्थिवपीतरूपाभि-भास्वरमपि इत्यर्थः । नन्वेवमन्धकारेऽभिभावक नोपलभ्यत पीतरूपप्रहे भास्वररूपं सुवर्णस्योपलभ्येत बलवत्सजातीयप्रहण³कृताप्रहणस्याभि-बलवत्सजातीयसम्बन्धस्यैवाभिभवात्। मैवम्। एव सुवर्णक्षपप्रहे प्रतिबन्धक इत्यन्ये। उपष्टम्भकद्रव्यसंयोग सुवर्णोपलम्भापत्तिः। अभिभृतरूपस्यापि तेजसो प्रहणात्। तेजसि तेजोऽन्तरा-व्यञ्जकत्वात् न रूपे गृहामाण एव चत्तुषा द्रव्यप्रहणात्। सुवर्णरूपमभिभवादेव यद्यपि जलसंयोगादितस्तदुच्छेदे तत्समवधानं नास्ति, तथाप्य-दित्यर्थः । अस्त्रवर्णेति । मिसंयोगजन्यद्गवत्वोच्छेद्समये तत्समवधानमस्तीत्यर्थः। घृते तु नैवं, तस्य भस्मप्राक्-काले द्रवत्वसामग्रयभावात् , तत्पूर्वं व्यधिकरणद्रवत्वसामग्रीसत्त्वेऽपि समानाधिकरणद्रवत्व-सामग्रवभावादिति भावः। एतच छवर्णस्याम्नवनाश्यत्वं घृतस्य तन्नाश्यत्वं च⁵ अभ्युपे-खवर्णं च समानाधिकरणे द्रवत्वसामग्री **चिठरपाक्त**मतेनोक्तेति ध्येयम्। एवं चेति। न च नज्ह्यं व्यर्थं घृते समानाधिकरणद्वत्वसामग्रवभ्युपगमेन व्यभिचारा-अग्निसंयोगप्रयोज्यनैमित्तिकद्रवत्वमात्रनिष्ठ⁷ जातिविशेषमादाय भावादिति वाच्यम्, व्यभिचारसम्भवात् । गुरुत्वा^३दिकमादाय घटादौ व्यभिचारादाह—द्वच⁹त्वद्यारसेति । द्रव¹⁰त्वञ्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः। जलद्रवत्वस्याप्तिनाश्यत्वाभ्युपगमान्न तन्न व्यभिचारः। नैमित्तिकद्रवत्वन्याप्यत्वं 1 विवक्षित मित्यन्ये । न च चरमद्रवत्वमादायासिद्धिरिति वाच्यं, तत्र तादृशद्ववत्वसामग्रयमावेऽपि चरमतन्नाशस्य जलादिसंबन्धनित्रन्धनत**्103a**्याऽप्ति-संयोगनाश्यत्वे 12 विशिष्टहेतुसत्त्वात । अधिकं प्रत्यक्षप्रकाशे । तथापीति। ननु अनुद्रभूतस्पर्शवद्रृपमप्य^{१ ३}नुद्रभूतमेवास्तु, रूपवत्स्पर्शोऽपि चामिभूतोऽस्तु, न चैवं स्रवर्णस्य चाक्षुषत्वानुपपत्तिः, स्पार्शनत्वानुपपत्तेस्तुल्यत्वात्। न च तदस्पार्शनमेव त्वया उपष्टम्भक-^{1 4}मात्रस्येव ग्रहादिति वाच्यं, चाक्षुषत्वेऽपि तुल्यत्वात् । तस्मादु विनिगमकमात्रं चिन्त्यम् । и B च omitted. 2 B प्रभावाद. 3 В - ग्रहणा - . 4 В - ग्रहप्रति - . 5 А च omitted.

6~B--नरणद्रवल-। 7~B—निष्ठ इति जाति-। 8~B गुरुललादि-। 9~B द्रव्यल-। 10 B द्रव्यल-। 11 A —वाष्यजं omitted. 12 B—नाम्यलिशिष्ट्-। 13 B श्रनुद्भूत-omitted ;

A-प्यनुभूत-। 14 B मात्रस्य व अमुवर्ण द्रति (?).

õ

भ्यते। महारजन[त?]रूपाभिभूते धवलिम्नि पटानुपलम्भप्रसङ्गात्, तस्मादिभिभूतत्वाद् रूपमेव न दृश्यते। स तु माषराशिप्रविष्टमसीवन्महाप्रकाशसमाहारान्नेक्ष्यत इति सर्वमवदोतम्। कथं तर्हि सुवर्णादौ रसाद्युपलिधिरित्यत आह—तन्नेति। प्रतिनियतेन्द्रिय-प्राध्यागुणाश्रयतया पृथिव्यादीनां सुप्रसिद्धत्वाद् गन्धादिह्नासक्रमेण च व्याख्यानात्। तेजोऽनन्तरं वायुलक्षणमाह—वायुत्वाभिस्मबन्धादिति। लक्षणार्थः पूर्ववत्। तस्य द्रव्यत्वसिद्धयर्थे गुणानाह—स्पर्शति। एवं गुणवत्तया द्रव्यत्वे सिद्धे वायुत्व-व्यवस्थाविशेषमाह—स्पर्शोऽस्येति। अस्य वायोरनुष्णः स्पर्श इति तेजोव्यावृत्ति-रशीत इत्यद्भयः, अपाकज इति पृथिव्याः। अलानुष्णाशीतत्वम् अस्य प्रत्यक्ष-

नोपलभ्यते। उपष्टम्भकरूपं वालोकाभावात्। ननु यथारूण-किपलिहिरूपाभिभूतमिप विहरूपं परं वस्त्रं च प्रकाशयित, प्रकाशते च, तथा सुवर्णरूपमिप प्रकाशेत प्रकाशयेच्च। अत्राहु:—अभिभूतविहसम्बन्धानिभभूते विह्नमध्यादिव्यापिनी प्रभैवाभिव्यिक्षका। यहा वहाँ रूपभास्वरत्वे नाभिभूयेते किन्तु शुक्कत्वमात्रं; सुवर्णे तु रूपमैवाभिभूयते; तेन तजत [रजत-१]शुक्कत्व-भास्वरत्वे अनिभभूते व्यक्त्वप्रहास गृहोते इति च किल्ला कल्पते। न होति। न चैवमन्धकारे सुवर्णोपलम्भापत्तिः। फलवलेन बलवत्सजातीयसम्बन्धस्य तत्प्रतिबन्धकल्पनादित्युक्तत्वात्।
गन्धाद्येकैकशून्यत्वमैकैकेषां गन्धाद्येकैकनिरूपणनिरूपमिति तत्कमैणाभिधानिमत्याह—प्रतिनियतेति।

अनित्यानुष्णाशीतापाकजस्पर्शसमवायिकारणत्वेन [वाय्वव ?]यविनि वायुत्व-सिद्धौ परमाणौ तद्गुमानमिति मनसिक्चत्याह—वायुत्वेति। छत्तणस्यार्थः,

नतु लक्षणमर्थ एव न शब्द इति न तस्यार्थ इत्यत आह —लुक्ष्मणास्येति।

²⁰ उपष्टम्भकेति। अभिभवः सजातीयसंबन्धः, अयं च तदाश्रयसंबन्धः इति भेदः। नतु 11 प्रभारूपतेजोऽन्तर 2 कल्पने गौरवं मानाभावश्चेत्यरुचेराह—ग्रद्धेति। न चैविमिति। यद्यप्यन्धकार इत्यादिना गतार्थमिदं, तथापि तत्र 3 स्वातन्त्र्येगोक्तमिह तु मुळानुसारणेति विशेषात्। फ्लब्लेनेति। तथाच तद्वपस्याग्रहात्तदनुपळम्भ इत्युक्तत्वादिति भावः। गन्धाद्येकैकशून्यत्वं गन्धवदाद्ये 14 कैकनिरूपणं छभ्यते। अन्यथा, 15 गुणिनिरूपणाप्राप्ते-रिति आहुः।

I B प्रतियतेन्द्रियग्राह्म-, 2 B-हितुबिशेष-, 3 B ख' omitted. 4 B प्रकाशयते।
5 A -बद्धानिभभूता। 6 A न between भास्त्रत्ले and नाभि-। 7 B नाभिभूते। 8 B श्रभिभूते।
9 B ग्रह्मतेति। 10 A च omitted, 11 B न च। 12 A—तेजीनुकल्पने। 13 A त्व
omitted, 14 A—दीकैक— । 15 B-प्राप्तिरिति।

सिद्धम्। अपाकजत्वं त्वपार्थिवस्पर्शत्वाचोयस्पर्शवत्। पाकजत्वं हि विशेषान्तर-व्यासमुपलब्धम् । अन्यथा सर्वगुणानां पाकजत्वप्रसङ्गात्। तदितो व्यावर्तमानं तद्विरहिणि पार्थिवे विश्राम्यतीति प्रतिबन्धसिद्धिः। स्वव्याप्यमुपादाय, वायावित्यत प्रमाणं सूचयति - गुणविनिवेदोति । तथाच सूत्रम्--'वायुः स्पर्श-संख्यादिषु सूत्रकार्^{सम्मतिमाह}—अस्विपि**दिव**ति । वानि''ति। वर्तमानानामेषामचाक्षुषत्वं वदता सूत्रकारेण रूपरहिते वायौ सद्भावः स्वीकृतः। प्रमाणं तु संख्या-परिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागवत्तायां वायोर्द्रव्यारम्भकत्वम्, संख्या-परिमाणपृथक्त्वसंयोगैर्विना द्रव्यारम्भानुपपत्तेः। विभागेन विना संयोगविनाशा-नुपपत्तौ आरब्धद्रव्यस्य विनाशानुपपत्तेः परत्वापरत्वाभ्यां विना संयोगाल्पीयस्त्वभूय-स्त्वासंभवे मूर्त्तत्वानुपपत्तेरिति । संस्कारे मूत्रकारानुमितमाह — तृणेति । तृणे कर्म वायुसंयोगादिति वचनादित्यर्थः । तथा च प्रयोगः — एतद् रूपवद्द्रव्याभिधातमन्तरेण

प्रयोजनम् । विद्योषान्तरेति । स्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वसात्ताद्वचाण्यजात्यत्यन्ता-भाववद्वस्यवस्यनेकजातिन्यापकगुणवृत्तिजातिमस्वं विशेषान्तरत्वम् । यद्वा

स्वं वैलक्षण्याश्रयाभिमतो धर्मी पृथिवीस्पर्शादिस्तत्समानाधिकरणा **व्या**प्यजातिः पृथिवीत्वं जातिरतु[103b]ष्णाशीतस्पर्शविशेषादिस्तद्वस्वम् । न चैवं जलादिस्पर्शादितन्मात्र-वृत्तिजातेर्नानाजातिव्यापकत्वाभावात् । न च तेजोरूपे उद्दभूतत्व-भास्वरत्वनानाजातिव्यापकस्व-नानाजातेर्विवक्षितत्वात्। विशेषान्तरसत्त्वापत्तिः, पाकप्रयोज्याया पाकजत्वच्यापकत्वेनास्योक्तत्वात्, च्यापकव्यभिचारस्यादोषत्वात्। तत्र तत्सत्त्वेऽपि यथाश्चते न अतएव छखादावप्यतिन्याप्तिरपास्ता । न च वायुस्पर्शे उद्दभूतत्वानुद्दभूतत्व-नानाजातिमादाय यथाश्रुते दोषः, तद्रव्यावृत्तस्यैव निर्वचनादिति वाच्यम्, एकाभावेनैवापरा-न्यथासिद्धेरुभयजातित्वानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वानेकपदस्य बहु ३परत्वात्। जलत्वात्यन्ताभाववत्त्वं पृथिव्यामपीत्यसंभव इत्यत आह—स्वसमानाधिकर्णोति । सत्ता-साक्षाद्वयाप्यद्वव्यत्वमादाय वायुरुपर्शेऽतिव्याप्तिवारणाय—द्वच्यत्वेति । घटत्वादिकमादाया-संभववारणाय-साक्षादिति। वायुस्पर्शेऽतिच्याप्ति वारणाय गुण⁴वत्त्वादिक**मा**दाय 25 प्रथमजातिपदम् । अनेकजातिन्यापकसत्तासस्वात् तत्रैवातिन्याप्तिरित्यवृत्त्यन्धं, स्पर्शत्वाद्यनेकधर्मव्यापकत्वमादाय वायुस्पर्शेऽतिव्यासिरिति द्वितीय [104a]जाति-पदम् । बायुस्पर्शमनोऽन्यतरत्वादिकमादाय तत्रातिच्यासिरिति चरमजातिपदम्। यहे-

[ा] ${\bf B}$ सूचकारसमाति-. 2 ${\bf A}$ जलादिस्पर्शीद् । 3 ${\bf B}$ बहुपरत्नाभावात् । 4 ${\bf B}$ गुग्रत्नादि । 5 ${\bf A}$ =त्राधिरिति प्रथमः।

तृणे कर्म स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिधातजं विशिष्टकर्मत्वात् नदीपूराभिहतकाशादिवन-कम्पवदिति। तदेतत् कम्पिलिङ्ग इत्यत्न स्फुटीभविष्यति। एतेनारूपस्पर्शवान् वायुरिति लक्षणमूहेत्। तथा च सत्यनुष्णाशीतपाकजरूपस्पर्शवान् वायुरिति सिध्यति। सोऽयं यदि अनित्य एव अवयवानवस्था स्यात्। कस्यचिन्नाशे अनाश्रयं च

- उद्दभूतत्वसमानाधिकरणस्पर्शत्वव्याप्यजातिव्यापक-गुणवृत्तिजातिमस्वम् । स्रोहस्यावान्तरविशेषसस्वेऽपि व्याप्यमतः रूपं पाकजत्वव्यापकम् , न तु संयोगातिरिक्तानां द्रव्यारममं प्रत्यहेत्त्वेऽपि तदुगुणान् संख्येति । न दोषः। प्रति हेतुत्वमस्त्येव [36a] अवयव्येकत्वादीनां कारणगुणपूर्वकत्वादवश्यं संख्यादिकं विशिष्टकमत्वादिति। कारणमभ्यपगन्तव्यमिति भावः । $oldsymbol{10}$ द्रवत्व-संस्कार-नोदनादृष्टवदात्मसंयोगाजन्यकर्मत्वादित्यर्थः । तज्जन्यकर्मवैज्ञात्यस्यानुभवसिद्धत्वात् । संयोगाजन्यत्वमसिद्धम् । नीरूपत्वेन पृथिन्यादिभ्यो भेदः। स्पर्शवस्वेनाकाशादिभ्यः। तथा चेति। नीरूपत्वे सतीति शेषः। अन्यथैतस्य रूपवरवे पृथिवीविशेष एव वायुः स्यात् गन्धासहच-. रानुष्णाशीतस्पर्शवस्वं छत्तणान्तरमूहनीयम् । **कस्यचित्रादा** इति ।
- ति । उद्गूतत्वान्यजातिन्याप'कस्पर्शत्वन्याप्यजातिमस्विमत्यर्थः । भेद्रार्भसामानाधिकरण्यस्य विविक्षितत्वादित्यप्या द्धः । न चानुष्णाशीतत्वजातिमादाय वायुस्पर्शेऽतिन्याप्तिरिति वाच्यं, पृथिवीवायुस्पर्शसाधारणतज्ञातौ माना भावात, भावे वा स्पर्शत्वपदस्य तज्ञातिपरत्वात् । पाकज रेत्वेति । पाकज रेगुणत्वन्यापकिमित्यर्थः । अन्यथा तेजोऽवयविनि न्यभिचारात् । द्वितीयं च स्पर्शपाकजत्वन्यापकिमिति मन्तन्यम् । न च जातिमस्त्वस्यैव पाकजगुणत्व- न्यापकत्वसंभवे विशेषणान्तरचैयर्थ्यमिति वाच्यं, वायुस्पर्शन्यावृत्तत्या विशिष्टोपादानात्, प्रवापके न्यर्थविशेषणता ने ति मतेनोक्तत्वात् । कि चित्तु तथा सित गुणत्वमात्रस्य न्याप्यत्या पाकजत्वविशेषणवैयर्थ्यापस्या विशिष्टहेतौ प्रेन विशेषणेन विने ति न्यायात् साध्यविशेषणस्य सार्थकत्वात् । अन्यथा विशिष्टधूमेन विशिष्टवह्नयनुमानानुपप त्रेरित्याद्वः । गुरत्वेति । तावदजन्यत्वमत्र तावदसमवायिकारणकत्वाभावः । अन्यथा कर्ममात्रस्याद-
- 25 [104b]ष्टवदात्मसंयो गिनिमत्तकारणकत्वादसिद्ध्यापत्तेः। न चेति। तदसमवायिकारणकत्वाभाव इत्यर्थः। तज्जन्येति। तदसमवायिकारणकेत्यर्थः। निरूपत्व
 इति। शेषोऽयमतिरेक्यप्रयोजको, न तु लक्षणप्रविष्ट इति बोध्यम्। अत एवाह—
 अन्यशेति। यत्तु वैद्योचिक्रमतेऽवयविनि पाकानभ्युपगमाद घटादावित्यासे
 रेतदुक्तमिति, तज्ञ; एवमशीतेत्यादिवैयर्थ्यापत्तेः। वायुः शरीरारम्भको

^{30 1} B-जातित्याप(?)स्पर्ध-। 2 B-त्यादित्याहु:। 3 B माभावात् 4 B पाकलिति। 5 B पाकलगुणल-। 6 A यथा सगुणलमाचस्य। 7 B -मानानापत्ते-। 8 B-संग-। 9 A नीहपलजाति-। 10 A-त्याहिहक्त-।

किरणावली

कार्यमापद्मेत । अथ नित्य एव तर्हि निष्प्रामाणिकः स्थात् परमाणुस्पर्शस्याती-शब्दधृतिकम्पानां परमसूक्ष्मद्रव्याभिघाताद्यहेतुकत्वादित्यत न्द्रियत्वात् । स्थूलानां आह—स चायमिति। द्विविधो नित्यश्चानित्यश्चेति । यथासंख्यमणुकार्यभावा-तयोरणकार्ययोर्मध्ये कार्यलक्षणश्चतुर्विधः। चतस्रो विधा आह— तत्र श्रीरिमिति । तत्र तेषु मध्ये शरीरमयोनिजमेव, न तु पार्थिववद् योनिजमपि, वायोर्द्रव्या-5 तेजोवच्छरीरारम्भकत्वे स्थिते क्व तदित्यपेक्षायामाह—मस्तां लोक इति । ननु तस्य ताल्वाद्यभावे वाग्व्यापाराभावात् करचरणाद्यभावे अचाहरणविहरणाद्य-भावात् । संस्थानविशेषाभावे चेन्द्रियाश्रयत्वानुपपत्तिः । कथं भोगायतनमित्यत आह— पाथिवेति । [19a] उपलक्षणश्चैतत् । भूतान्तरानुग्रहस्यापि सम्भवात् । इन्द्रियमिति । रूपादिषु मध्ये स्पर्शरयेवोपलम्भकं यदिन्द्रियं तद्वायवीयम्। स्वेपाणिनामिति। पूर्ववदत्रापि स्पर्शापलब्ध्या करणमाले सिद्धे संयागाश्रयतया द्रव्यत्वं रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वाद् वायवीयत्वम् । अङ्गसङ्गिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवनवदित्यूहनीयम् । वायारिन्द्रियारम्भकत्वं सर्वस्येति न नियमे कुष्ठापहतायां त्वचि न स्पर्शोपलम्भ इत्यभिसन्धिः। पृथिव्यादीति । अतएव तस्याधिष्ठनमाह--सर्वदारीरव्यापीति । सर्वेशरीरव्याप्तस्य स्पर्शोपलम्भादित्यवधा- 15 तव्यम् । तदवसानं शरीरं नखलोमकेशदशनानां संयोगिद्रव्यमात्रत्वं त्वगिन्द्रियाना-

कियद्वयवनाशेऽपि यावद्वय वानाशात् तदाश्रितं भवत्येव तथाप्यत्र भावमात्राभिधानात् कचित् कार्येऽवयवानभ्यूपगमै निराश्रयं कार्यं स्यादित्यर्थः। वायोरिति। व।युत्वं शरीरारम्भकवृत्तिद्रव्यारम्भकवृत्तिद्रव्यत्वसान्नाद्वयाप्य-जातित्वात् तेजस्त्ववदित्यर्थः । स्त्पादि दिवति । स्पर्शोपलम्भकं बहिरिन्द्रियं रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति^२ स्वावृत्तिस्पर्शव्यञ्जकद्रव्यत्वादित्यर्थः। तेन श्रीष्मोष्मणि तत्स्पर्शे च³ न व्यभिचारः। यद्यपि यदि त्वगिन्द्रियं त्वगेव तदा बाधस्तत्रस्थं द्रव्यान्तरं चासिद्धं, तथापि रूपप्रतीत्यसाधनं स्पर्शप्रतीतिसाधनं सामान्यतः सिद्धं धर्मिम बोद्धव्यम्। सर्वदारीरेति। शरीरसंयोगस्याव्याप्य-शरीरयावत्तद्वयवपरम्परासंयोगीत्यर्थः । शरीरारमभका ननु न च तत्र त्वगित्यत आह - तद्वसानमिति। खादयोऽपि ? त्विगिन्द्रियाधिष्ठानं तावत्येव शरीरं ⁵समवैतीत्यर्थः। तत्रस्थं त्वक्स्थं स्पार्शन-द्रव्यारम्भकत्वादिति व्यक्तिविशेषे व्यभिचारीति अत् आह—वायुत्विमिति । आदिपदं हेत्वन्तरसूचनायेति बोध्यम् । ननु यदि वायुस्त्वग्याद्यद्भव्यं स्याचाञ्चषः स्यादिति

[।] A-वयवनाशात्. 2B सति omitted 3 B वा. 4 B सिद्धधर्मि. 5 B समवितिः

³⁰

अयत्वादित्यभिप्रायः। लोकप्रसिद्धां संज्ञामाह—-स्विशितः। ननु वृद्धिक्षयवद्देहसहजावरणमात्रं त्विगित्युच्यते। तच्च पार्थिवं प्रत्यक्षसिद्धमिति नेन्द्रियं न च वायवीयमित्यत
आह—इन्द्रियमिति। न त्वगेव मुख्यतो वायवीयमिन्द्रियं त्विगित्युच्यते किन्तु
लक्षणया तलस्थिमिन्द्रियं त्विगिति व्यविह्यते लोकेनेत्यर्थः। विषयस्त्वित। तुशब्देनोपलस्यमानात् पृथिव्यादिलयाद् व्यावर्तयति। उपलम्यमानस्पर्शाधिष्ठानभूतो न तूपलभ्यत इत्यर्थः। नन्वनुपपन्नमेतत् स्पार्शनप्रत्यक्षत्वाद्धायोः त्विगिन्द्रियव्यापारानन्तरं
वायुर्वातीति प्रतीतेः। न झ स्पर्शमात्रमेव तल प्रतीयते वायुस्त्वनुमीयत इति
युक्तम्। शीतो वायुरुष्णो वायुरिति तदीयस्पर्शाभिभवेऽपि वायुप्रत्ययात्, न च शीतोष्णद्रव्योपनायकत्वेनानुमितस्य पवनस्य तथा प्रतीतिरिति युक्तम्। वाधकाभावात्।
अस्त्यचाक्षुषत्वं वाधकम्। द्रव्यस्य हि स्गर्शनत्वं चाक्षुषत्वेन व्यासम्। तदितो
व्यावर्तमानं स्पार्शनत्वमपि व्यावर्तयतीति चेत्? न। विपक्षे वाधकाभावात्।
न हि चक्षुरूपभ्यां त्वचः स्पर्शस्य वा किञ्चिद्वपकर्त्तव्यम्, येन मिथोऽपेक्षा स्यात्।

प्रसन्नत्वं वायोः साधयति—हवृगिति । ननु स्पर्शलिङ्गप्रहे तदन्यथासिद्ध-मित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेति । घटेऽपि तथात्वापत्तिरिति भावः । शीतो वायु-रिति यत्रापि वायोः स्पर्शो न गृह्यते तत्र लिङ्गासम्भवादनुमानाभावेन त्वगिन्द्रियप्रत्यत्त 15 वायुः। स्पर्शमात्रस्य तद्छिङ्गत्वात्। शीतोष्णयोरपत्तधर्मत्वात्। अपाक-जानुष्णाशीतस्पर्शाननुभवेऽपि शीतो वायुरिति प्रतीतेरित्यर्थः । ननु शीतोष्णद्रव्योप-नायकत्वेनानुमितद्रवये रूपासहचरस्पर्शवस्वेन वायुत्वं परिशेषान्निश्चीयत इत्यत आह— न चे ति । तद्वतिसम्धानेऽपि तत्वत्ययादित्यर्थः । विशेषदर्शने सत्यारोपानुपपत्ते-रित्यपि द्रष्टव्यम् । तस्मात् ¹स्पार्शन प्वायं भ्रमः । यश्च यत्करणको भ्रमः स तदिन्द्रिययोग्यविशेष्यक इति वायुः प्रत्यत्त पवेति भावः। स्पार्शनत्वे बाधकमाह— अस्तीति। चन्नुषानुपलभ्यमानस्य द्रव्यस्य त्वचानुपलम्भादित्यर्थः। इति । स्पर्शवदुद्रव्यस्याप्यवान्त्रषस्य स्पार्शनत्वेऽपि प्रतिक्रलतकीभावात रूपवत्त्व-स्योपाधित्वादित्यर्थः । ननु वायुर्यदि बहिरिन्द्रियजनय²सात्तात्कारविषयद्रव्यं स्यात्⁸ स्पार्शनविषयद्रव्यं वा स्यादुद्भूतरूपः स्यान्न चैवं तस्मान्न तथाः, तादृशसान्नात्कार⁵-विषयद्रव्यस्य रू[36b]पजनकत्वनियमात् । मैवं, रूपवत् 6 समवेतस्य द्रव्यत्वस्य रूप-जनकत्वे प्रयोजकत्वात्। न हि तादृशसान्नात्कारविषयद्रव्यत्वं तत्प्रयोजकं तस्य रूपजननोत्तरकालीनत्वात्। किञ्चिदिति। केनचिद् रूपेण सहकार्यमित्यर्थः।

प्रतिकूलतर्क इत्यत आह—स्तप्यन्यस्येति । स्तप्रजनकत्येति । प्रत्यक्षरूपजनक-

 $^{^{30}}$ 6 $^{
m B}$ -समवेतद्रव्य-. 7 $^{
m A}$ -वर्नीर्डिस द्रत्यत:।

किरणावली

तथात्वे वा जात्यन्धेन घटादयोऽपि त्वचा नोपलभ्येरन् । रूपाभावेण द्रव्यवत् स्पर्शाऽपि उप्णं जलं शीतलं शिलातलमित्यलोष्णशीतस्पर्शाधिष्ठानयोस्तेजःपयसो-श्रक्षुषानुपलम्भेऽपि स्पर्ज्ञस्योपलब्धेः। द्रव्यस्य चक्षुषानुपलभ्यमानस्य स्पर्शने क्वचिदनु-पलम्भान्नैवमिति चेत् ? न । अपार्थिवे सर्वत्र त्वचा स्पर्शोपलब्धिरस्तु । चक्षुषैव कचिदनुमानेन वा भविष्यति । वायुवत् प्रत्यभिज्ञानमपि तद्वदेवोपपत्स्यते । अथ भ्रान्तौ यथा तथास्तु । प्रमाणचिन्तायां तु उपलभ्यमानः स्पर्श आश्रयसहित एवोप-लभ्यते, अनुभवस्य दुरपह्नवत्वात्। अतस्तोयतेजसोः त्वचोपलम्भ इष्यते। योग्यतामाश्रित्य त्वक्चं धुषोर्द्र व्यावगाहनादिति यदि वायाविष समानमेतत्। प्रयोगः—वायुः प्रत्यक्षः उपलभ्यमानस्पर्शाधिष्ठानत्वाद् घटवदिति । अलोच्यते---द्रव्य-प्रहणयोग्यतान्तभूतयोग्यताकानि खछ संख्यापरिमाण 19h पृथक्तवसंयोगविभाग-परत्वापरत्वानि कर्माणि । एवं ह्यमीषां द्वीन्द्रियग्राह्यता नि वहिति । यदि त्वचा वायु-रुपलभ्येत संख्यादयोऽप्युपलभ्येरन् । न चेत् द्रव्यमपि नोपलभ्येत । त्वात् । न च त्वचा वायोरेकत्वादिसंख्या वा हस्तवितस्त्यादिपरिमाणं वा पृथिव्या-दिभ्यः सजातीयतो वा पृथक्त्वं संयोगिवभागौ वा परत्वापरत्वे वा कर्म वोपलभ्यते। ननु तुल्योपलम्भने योग्यतैवासिद्धा दूरात् संख्यादीनामनुपलम्भेऽपि चलत्शालताल-*•*तमालादी[ना]मुपलम्भादिति चेत् ? न, दूरादिदोषेण संख्यादयो मो²पलम्भिषत।

तथात्वे वेति। सहकारित्वे वेत्यर्थः। रूपाभावेणेति। चान्नुषप्रहे रूपस्योप-योगो, न त्वन्यत्रापि इत्यर्थः। द्रव्यात् स्पर्शस्य विशेषमाह— उडणिमिति। अपार्थिव इति। तथा सति जलतेजसोरपि स्पार्शनत्वं न स्यादित्यर्थः। कचिदन्मानेनेति। शीतस्पर्शादिनेत्यर्थः। ननु चचुर्गृहीतस्य जलादेस्त्वचा त्वग्त्राह्यत्वं स्यादित्यत आह—प्रत्यभिज्ञानिमिति। प्रत्यभिज्ञानात वायावपि त्वचा प्रत्यभिज्ञानमस्त्येव तस्यानुमानिकत्वे जलादिप्रत्यभिज्ञानमपि तथा भ्रान्तावुष्णं जलमित्यादिबुद्धौ । स्यादित्यर्थः । गुणयोग्यतामिति। रूपयोग्यतया द्रव्यं चाच्चुषं तथा स्पर्शयोग्यतया त्वाचिमिति वायुः प्रत्यत्त इत्यर्थः। वायुः प्रत्यक्ष इति । न च सामान्यादिवत्यासत्तिजन्यव्रत्यचेण सिद्धसाधनं, 25 मीमांसके स्तद्नभ्युपगमात् । नापि पत्तधभर्माविच्छिन्नसाध्यव्यापकमुद्भतरूप-वस्वमुपाधिः। स्पार्शनप्रत्यक्तस्वे तस्याप्रयोजकत्वात्। चान्द्रमहस्रोऽपि स्पार्शनः त्वापत्तेः। महस्वे सत्युद्भूतस्पर्शवत्वस्यैव तत्र प्रयोजकत्वात्। न चोद्भूतस्पर्श-त्वेत्यर्थः। ³तश्चेति। तथा⁴ च यथा तोय-तेजसोस्त्वाचत्वं तथा वायोरपीति तु⁵भावः। प्रत्यक्षरपर्शाश्रय इति शेषः। अन्यथा भागवाधासिद्धयोः यद्यप्येवमपि नैयायिकस्य सिद्धसाधनं मीमांसाकैरिति। भवत्येव. तथापि

[ा] C भवति. 2 C नोपलिभिषत, which is incorrect. 3 A यहेति। 4 B तथा च omitted. 5 B तु omitted.

तथापि योग्यताया अनिष्टत्तेदींषिनिष्टताबुपलम्भात्। तस्मात् द्रव्योपलम्भसहचरोषलम्भ-योग्यताकानां संख्यादीनामनुपलम्भादवगच्छामो न स्पार्शनः पवन इति। तदेतत् तस्याप्रत्यक्षस्यापि नानात्वं सम्मूर्छनेनानुमीयत इत्यत्न स्फुटीभविष्यति। अतएवानु-पलभ्यमानसंख्यादिके तोयतेजसी अपि त्वचा नोपलभ्येते इति विनिश्चयः। तथा

वस्वमपि तन्त्रम्, गौरवात्। उष्मादेः प्रत्यत्तत्वात् न व्यभिचारः। तस्मादिति। नन् कथमयं नियमः ? किं यह्यक्तयः संख्यादयो नाध्यक्ताः, सा व्यक्तिरप्रत्यक्ता ? यज्ञातीयसंख्यादिरप्रत्यत्तः, सोऽप्रत्यत्तः ? नाद्यः, पृष्ठलग्नवस्रव्यक्तेः संख्यापरिमाणात्रहेऽपि त्वचा ब्रहात्। नान्त्यः, तज्जातीये फुतकारादौ संख्या-परिमाण-पृथक्त्वानां ब्रहात् शरीरे वाय्वभिघात'रूपसंयोगविभागश्च प्रत्यन्न एव । 10 परत्वापरत्वे अपि वामद्त्तिणपार्श्वे संयोगिनोर्वायोः ³प्रत्यत्ते वायुर्वातीति कर्म-प्रतीतिश्च सार्वलौकिकी। अथ बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यसात्तात्कारे महत्त्वे सत्युद्रभूत-रूपवत्त्वं प्रयोजकं सति सम्भवे⁴ त्यागायोगात् , नत्रुद्वभूतस्पर्शवत्वं चन्द्रमहसां तद-नापि जन्येन्द्रियप्राह्य^ऽविशेषगुणवस्वं कार्यमहत्त्वसमानाधिकरणविशेष-गुणवस्वं वा। रसनगतिपत्तद्रव्यस्योद्घूतिकरसस्या⁶नुद्गूतस्यस्य वायूपनीतानु-द्भृतरूपोद्भगृतगन्धाश्रयचम्पकभागादेः प्रत्यच्तत्वापत्तेः , गौरवाच । मैवम्, उद्भृत-रूपवत्त्वस्य तत्प्रयोजकत्वे नयनगतपित्तद्रन्यस्य प्रत्यत्तत्वापत्तेः ; किन्तूदुभूतस्पर्शवत्त्वं तथा। न चैवं ⁸प्रभाया अप्रत्यत्तत्वापत्तिः। प्रभा हि तेजसो रूपं न द्रव्यम्। तदाश्रय-प्रत्यत्तरूपलिङ्गजा । यथा तवोष्मप्रतीतिः। तेजःप्रतीतिश्च प्रभादौ कर्मसंयोगादिकं न प्रतीयत एव । इन्द्रनोलादिप्रभायां च रूपस्य पूर्व-देशानुपलम्भोत्तरदेशोपलम्भेन लिङ्गेन तदाश्रयतेजसः कर्मसंयो[37a]गविभागानु-मानम्। न च बहिरिन्द्रिययोग्यानेकविशेषगुणवत्त्वं तत्र प्रयोजकं, तव प्रभावसरे-ण्वोरप्रत्यक्ततापत्तेः, गौरवाच । अथ स्पार्शनतायामुद्भूतस्पर्शवदुद्भूतरूपमपि तन्त्रम्,

स्विविशेष्यकप्रत्यक्ष जनकत्वमुभयसिद्धं साध्यं, शेषः प्रत्यक्षप्रकारो । नापीति । आका [105a] शातिप्रसङ्गवारणाय । जन्योति । जन्यशरीरादिग्राह्यत्वमादायोक्तदोषा- विदेशेषोति । याद्यविशेषो ग्रहणविशेषविषयो लौकिकप्रत्यक्षविषय इति यावत् । ताद्दशत्र्यणुकस्य विद्याणुके सत्त्वादाह — गुणोति । कार्यमहत्त्वयोरनुपादानेऽन्यतरोपादाने वात्मातिप्रसंग इत्युभयोपादानम् । कार्यमहत्त्ववत्त्वं तत्समानाधिकरणगुण विशेष विश्वपादम् । विशेषगुणो गुणविशेष उद्दभूत इति यावत् । अत एवाह — उद्भूते ति । तथेति । एतच्चाहष्टादुद्दभूत इति यावत् । अत एवाह — उद्भूते ति । तथेति । एतच्चाहष्टादुद्दभूत इति मतेन । यदि

[ा] B स्वरूपं योगो वि- 2 B -पार्श्व सं- 3 A प्रची 4 B भवे 5 B - ग्रहे वि- 6 B चनुह्र तृक्ष्पस्य omitted. 7 B प्रत्यचलापातात्. 8 B प्रयतायामप्र- 9 B-विषयलसुभय-। 10 A द्वाणकले। II A-गुणलं वा।

चोपलभ्यमानस्पर्शाधिष्ठानत्वमप्यनैकान्तिकमिति सिद्धम् । कुतस्तिहि प्रत्येतव्य इत्यत आह—स्पृत्ति । स्पर्शः शब्दो भृतिः कम्पश्च लिङ्गानि यस्य स तथोक्तः । तथाहि योऽयं रूपवृद्द्व्यासमवेतः स्पर्शः स क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् पृथिवीस्पर्शवत् । न चायं गिजलानलयोरनुष्णाशीतत्वात् । न च पार्थिवः । रूपेणासमानाधिकरणत्वात् । यस्त

उद्भूतरूपवत्येव चाच्चषत्यवत् स्पार्शनत्वदर्शनादिति चेत् , न । उद्भूतरूपवस्वे सत्यपि ह प्रभायां न स्वार्शनत्वमित्युद्भूतस्वर्शस्यावश्यकत्वेनोद्भूतस्ववत्त्वस्यान्यथासिद्धत्वात्। उद्भूतस्पर्शे सत्युद्भूतरूपाभावेन स्पार्शनत्वाभावस्य चासिद्धेः। न च वायोरप्रत्यत्तत्वे पृथिव्यतिरिक्ते तत्र मानं स्वर्शिलङ्गानुमानस्य पृथिव्यामप्युपपत्तेः। न चोद्भूतरूपा-पत्तिरुद्भृतस्पर्शात् । कस्यचिद्नुद्भृतरूपस्याप्युद्भृतगन्धवद्वपपत्तेः । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघुत्वात्। अत्राहुः—चलति पत्तिकाण्डादौ पूर्वोत्तरदेशयोः संयोग-विभागयोः प्रत्यक्ततां न स्यात् । पूर्वोत्तरदेशयोः प्रभामण्डलत्वेनानुद्भूतस्पर्शत्वाद-प्रत्यत्तत्वात् । तथाव चळतीति धीस्तिङ्किङ्गिकापि न स्यात् । न पूर्वोत्तरदेशानुप-लम्मोपलम्भाभ्यां संयोगविभागावनुमाय ताभ्यां गत्यनुमानम्, पूर्वोत्तरदेशयोर-प्रत्यत्ततया लिङ्गासिद्धिरित्युद्भूतरूपवन्वं तत्प्रयोजकमिति वायुरप्रत्यत्तः। द्रव्यस्पार्शनत्वेनोद्भृतस्पर्शवत्त्वमात्रं तन्त्रं निदाघोष्णपुत्कार इव संख्यादीनां योग्य'द्रव्यवृत्तितया तद्द²योग्यत्वात्। उद्भृतरूपवत्त्वमात्नमपि प्रत्यत्तत्वापातात् । न तन्त्रं नयनगतपित्तद्रव्यस्य प्रत्यत्तत्वे तद्गतसंख्यादिष्रहापत्तेरित्येकैक-व्यभिचारेण विनिगमकाभावादुभयमपि तत्प्रयोजकं प्रमाणवतो गौरवं न च दोषायेति वायुरप्रत्यक्तः। न वैवमपसिद्धान्तः। पीतः शङ्क इत्यादौ नयनगतपित्तपीतिमैव गृह्यते , न तु पित्तद्रव्यम् । "प्रभायामैव तेजस इति वाचस्पतिमिश्राणां वचनात्। प्रनथश्च वायुसंख्यादीनां त्वग्वेद्यत्वे चात्तुषत्वापत्तिः । न च रूप-

चोद्रभूतादेवोद्धभूतसिति सतम्, तदा त्रसरेणुस्पर्शोऽज्युद्धभूत इति योग्य एव विविच्य परं न गृद्धते । अन्यथा तदारब्धवटादेरनुद्धभूतस्पर्शत्वापत्तेरिति । इत्युद्भूतेति । न चेवं चान्द्रप्रभासंख्यादिप्रहापत्तिः, वि श्व्यम्विसारिसरूप-सजातीयसंबल्पनरूपदेषस्य प्रतिबन्धक-त्वात् । अन्यथा तवापि सौरंप्रभासंख्यादिप्रवृह्णपत्तेस्तुल्यत्वादिति । एवमुद्धभूतरूपवत्त्व- श्वात्रस्य प्रयोजकत्वे दोषाभावादुभयप्रयोजकत्वे [1056] मानाभावात्, भावे वा उद्धभूत- श्वणत्वादिकं तथास्तु । उद्धभूतविवन्यस्य च मूर्त्तविशेष । उद्धभूतवत्वस्य च मूर्त्तविशेष । अत्यव्वतित्वाभ्युपगमात् । न चैवमपि परमाणावितप्रसङ्गः, उद्दभूतरूपवत्त्वेऽपि तुल्यत्वात् । महत्त्वविशेषणेन त्रिवारणं तुल्यम् । अन्यथोद्धभूतरूपवत्त्वमप्यतिप्रसक्तं तुल्यन् । अन्यथोद्धभूतरूपवत्त्वमप्यतिप्रसक्तं

[ा] B इत्य- omitted. 2 B तद्योगत्वात्. 3 B प्रभायामिवः 4 B चानुषत्वापत्तेः. 30 A विष्यग्-। 6 B-ग्रहात्तेन तुत्त्य-। 7 B माभावात् । 8 B गुणवत्त्वादिक्तं । 9 B-उद्भूतत्व-। 10 B-विशेषगुणसात-। 11 A जलायात्र्ययः, त्रान्-।

पार्थिवो नासावेवं यथा घटादिस्पर्शः । न च रूपेणासामानाधिकरण्यमसिद्धम् , योग्यानु-पलब्धेः । न चायोग्यरूपमिह भविष्यतीति वाच्यम् । अभिभावकस्य रूपान्तरस्या-नुपलब्धेरिमभवानुपपत्तेः । पाकजत्वेन पार्थिवरूपस्पर्शयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वेन स्पर्शस्योद्भवे

वद्वत्तित्वमुपाधिः। तस्याप्यापाद्यत्वादित्येतत्परतया नेयः। ननु शीतो वायुरित्या-ठं रोपो न स्पार्शनः, विशेष्यस्य योग्यत्वात्। न च प्रभायां तथा, सामान्ये बाधका-भावात्। न चानुमानोपनीते वायौ त्वगुपनीतशीतारोपो मनसा ति हुन्स्पर्शादि-शीतस्पर्शस्यालिङ्गत्चात्। न च शीतद्रव्योपनायकत्वेनानुमिते चतुष्कस्याग्रहात् । वा [37b]यौ मनसा शीतारोपः। तदा शीतानाश्रयत्वेन प्रमिते वायौ तद्ना-रोपात्। न च पीतः शङ्ख इतिबद्धहिरिन्द्रियजन्योऽयं भ्रमो येनानुमानिकविशेष-प्रहेऽपिदोष'माहात्म्याद् भवेत्। नापि शीतस्पर्शानुमिते द्रव्ये स्मृतवायोरभेदः। वायुविशेष्यकशीतप्रत्ययात्। नापि स्वप्नज्ञानवन्मानसोऽयं भ्रमः। त्वगिन्द्रियः व्यापारानुविधानात् । अत्राहुः । यथा वायुवैधर्भ्यण जलवृत्तितया गृहीतस्य शीतस्य स्पर्शस्य वायावारोपो दिङ्गोहबद्दोषमाहात्म्यात् ; तथा शीतस्पर्शे वायुलिङ्गत्वारोपाद्वाय-वीयत्वानुमानम् । न चैवं शीतो वायुरिति वायुविशेष्याप्रतीतिर्ने स्यादिति वाच्यं, शीतोऽयं वायवीय इति भ्रमानन्तरं शीतो वायुरिति मनसारोपात्। ननु त्वग्-व्यापारानन्तरं वायुर्वातीति कथं प्रतीतिः ? तिह्नङ्गसंयोगविभागयोरप्रत्यत्तत्वात्। शरीराभिघातजसुखदुःखविशेषेणाभिघातमुन्नीय स्पर्शवद्धेगवज्जन्यत्व-मनुमाय वेगेन कर्मानुमानात्। एवं बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यत्तत्वे रूपवत्त्वस्य प्रयोजकत्वे व्यवस्थिते वायुप्रत्यत्तत्वसाधकानुमाने पत्तधर्माविच्छन्नसाध्यव्यापक-मुद्रभूतरूपवत्वमुपाधिः रूपस्यायोग्यत्वं सर्वदा² अभिभवेन वा अनुद्भवेन वा । आद्ये, अभिभावकस्येति। तेजोरूपेण पार्थिवरूपाभिभवे घटादिरूपस्यापि तेनाभि-भवाद्नुपलम्भापत्तिरित्यर्थः। अन्त्ये, पाकजत्वेनेति। ननु यदि पाकजस्पर्श

स्यात् । तमसि तहतोऽपि खर्वणस्याप्रत्यक्षत्वात् । यदि च रूपग्रहसामग्रीरूपग्रहसामग्रय-भाषात्तत्र तथा, तदा तुल्यमिति । त्रिशेति । अत्रापीदं चिन्त्यम् । अनु 3 माने विशेष-दर्शनस्य प्रतिबन्धकत्या शीतस्पर्शेन वायवीयत्वानुमानासम्भवः । न चानुमानपदं ज्ञानपरं, तथा च तदिति वाच्यं, वायुल्ङ्कित्वारोपादित्यनेन विरोधात् । एवं च मनसारोपादि त्यप्य-युक्तम् , मानसेऽपि विशेषदर्शनमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वात् । न हि 'पीतः शङ्ख' इति भ्रमकाले मानसोऽपि तथा प्रत्ययः, किन्तु शुक्कप्रत्यय एवेति । तदिदमुक्तम्—''न हि पीतः शङ्ख' इति 'बहिरिन्द्रियजनयोऽपि । तस्माद् यदि वायोस्त्विगिन्द्रिययोग्यत्वमुपेयते, तदा परं तेन पीतः शङ्ख इतिवद्ग विशेषदर्शने [106a]ऽपि शीतो वायुरिति प्रत्यय उपपद्यते इति ।

[ा] A-महाताग्राइ. 2 B सर्वथा. 3 Aश्रनुमानविशेष-। 4 A-दित्यमप्य(?)-।

रूपस्यानुद्भवायोगात् । अन्यथा पृथिव्यां रूपस्योद्भवेऽपि स्पर्शानुद्भवप्रसङ्गात् । किं चानुपलभ्यमानरूपस्य स्पर्शाधिष्ठानस्य पृथिवीत्वे गुरुत्वमपि स्यात् । न च पवनापूरितस्य चर्भपूटकादेरपूरणदशातोऽधिकमवनमुत्रीयमानस्य धूमापूरितेनेदमनैकान्तिकमिति चेत् , न ।

उद्भृतरूपसमानाधिकरण इति व्यातिस्तत्नोद्भृतपाकजगन्धस्याप्युद्भृतरूपसामानाधि-करण्यव्याप्यत्वाद्वायूपनीतचम्पकभागादेरपि द्रव्यान्तरत्वापत्तिः। अथ पृथिवीजन्यत्वनियमात् तथाभूतोऽपि स पार्थिवस्तदानुष्णाशीतस्पर्शस्यापि पृथिवीः ¹हेतुत्वनियमादनुद्दभूतरूपसामानाधिकरण्यम् अविरुद्धम् । अत्र वदन्ति । अनुष्णाशीत-स्पर्शस्य पा²र्थिवत्वन्याप्यत्वे तद्न्यञ्जकत्वगिन्द्रियस्य गन्धन्यञ्जकत्वापत्तिः। किञ्चोद्गृत-पृथिवीस्पर्शजनकस्यैवाग्निसंयोगस्य लाघवात्, उद्भूतरूपजनकत्वकल्पनात् तयोः समनैयत्यम् । अन्यथानुद्रभूतस्पर्शा उद्दभूतरूपा पृथिवी स्याद् गन्धोद्दभूते तु वजादौ व्यभिचारात् कारणभेद् एव कल्प्यते । यथा च वजादेः पार्थिवत्वं तथोपपादित-मधस्तात् । यद्वा पूर्वत्रापरितुष्यन्नाह—किञ्चे ति । नजु सामा[38a]न्यगुणत्वेऽपि विभागो न सर्वपृथिवीन्यापकस्तथा गुरुत्वमपि स्यात्। कर्माद्यागन्तुककारणजन्यत्वात्, गुरुत्वस्य परमाणौ नित्यत्वेनावयविनि कारणगुणोत्-पादेन सवपृथिवीव्यापकत्वात्। अस्तु गुरुत्वमपि वायौ, किमनिष्टमित्यत आह— 15 न चेति। यदि वपवनापूरितं चर्मपुरमपूरणदशानवस्थितगुरुत्वाश्रयद्रव्यसम्बन्ध-स्यादपूरणदशोन्मानजन्यावनत्यधिकावनतिहेतुः स्यात्। यथैतदेव लोष्टसहितमुन्नीयमानमित्यर्थः। अत्र शङ्कते। **धृमापूरितेने**ति ।

तद्वश्च अकेति । पृथिवीमात्रगुणन्यञ्चकस्य गन्धन्यञ्चकत्वनियमादिति भावः । ननु पृथिवीगुणमात्रन्यञ्चकत्वं तत्र तन्त्रं न चेह , तदुष्णस्पर्शादिन्यञ्चकत्वादन्यथा घटादिरूपन्यञ्चकत्या
चक्षुषोऽपि तथात्वापत्तेरित्यरुचेराह—िकं चेति प्राज्ञः । वस्तुतस्तथात्वे ताद्वशस्पर्शवत्त्या
त्वचोऽपि पार्थिवतया पार्थिवेन्द्रियस्य गन्धन्यञ्चकत्वापत्तिरित्यर्थः । एतच त्विगिन्द्रियस्य
पार्थिवत्वे गन्धन्यञ्चकतापत्तेरुक्तत्वादित्यग्रे स्फुटम् । अन्यश्चेति । एतच त्र्यणुफेऽप्युद्धभूतस्पर्श इति मते बोध्यम् । ननु किं चेत्यत्र तर्कवैयधिकरण्यमेव दोषः । न च धूमापूरितेनेत्यनैकान्तिकोद्धभावनं तत्र घटते । तत्र तर्कान्तरं नास्त्येवेति । तदुद्धभावनस्थानमाह—
यद्दिति । तदिदं वक्ष्यति—अत्र क्ष्यङ्कृत इति । ननु धूमजन्यद्रन्यत्वं थूमत्वे

[ा] B-इतुक्तता-. 2 B पार्धिवव्या-. 3 B पवनपू-. 4 B घटे।

अलंधूमदशायां तत्रापि गरिमविशेषहेतोरवनतिविशेषस्य प्रतीतेः। तस्माद् विवादा-ध्यासितं द्रव्यं न पृथिवी, रूपरहितत्वात् , गगनवत् । गुरुत्वरहितत्वाद्वा तेजोवदिति स्पर्शा-श्रयतया चतुर्थे द्रव्यं सिध्यतीति । एवमसति द्रव्याभिघाते योऽयं पणीदिषु शब्दसन्तानः

अलंधूमे[ने]ति । अस्यैव धूमस्य यदालंधूमद्शा भवति, तदा साध्य-सस्वान्नानैकान्तिकमित्यर्थः । नन्वलंधूमस्य 'धूमत्वे मानाभावः, धूमजन्यत्वस्यानैकान्तात्" ।
धूमत्वेऽपि धूमन्यिक्तिविशेषे विरलेऽनैकान्तिकमेव । अत्राहुः—अलंधूमस्य 'धूमत्वे
धूमारभ्यद्रव्यत्वमेव मानं, न च तद्दसिद्धम् । अन्वयन्यतिरेकाभ्यां तद्रसिद्धः ।
धूमत्वव्यश्वकस्य गन्धविशेषस्य चन्नुलौहित्यादिनिद्दान् स्पर्शविशेषस्य चित्रतिविशेषसमानाधिभावात् । वायुत्वं यदि गुरुत्वसमानाधिकरणजातिः स्याद्वनितिविशेषसमानाधिकरणं स्यादित्यापाद्नार्थः । अलंधूमोऽतिशयितो धूमस्तेनातिशयितधृमिष्मित्

करणं स्यादित्यापाद्नार्थः । अलंधूमोऽतिशयितो धूमस्तेनातिशयितधृमिष्मिते चर्मपुटाद्ववनितिरस्त्येवेत्यप्याहुः । विवादाध्यासितिमिति । न वानुष्णाशीतस्पर्शानाश्रयत्वमुपाधिः । त्विगिन्द्रयस्य पाथिवत्वे गन्धव्यवक्रतापत्तेकक्तत्वाद्पाधिवत्वे
च तत्र साध्याव्यापकत्वात् । यद्वा, पृथिवीत्वमनुष्णाशीतस्पर्शसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि द्रव्यत्वव्याप्यज्ञातित्वात् जलत्ववदित्यनुमानात् । एवप्रस्ति।ति ।

तन्त्रमिति नाने कान्तमित्यत आह—धूमत्वेऽपोति । भवतु थूमत्वमलंथूमे, तथापि तद्दिभिन्ने थूमव्यक्तिविशेषे व्यभिचारतादवस्थ्यमेवेत्यर्थः । 🙀 चेति । थूमारभ्यत्वससिद्धमित्यर्थः । अन्वरो [[q90] ति । यद्यप्यन्वयादिमत्त्रेऽपि दक्षो न दुग्धारभ्यत्वं, किन्तु तदारम्भकारभ्यत्वं, तथा ⁸प्रकृतेऽप्यस्तु, युक्तं च तथा थूमस्यान्त्यावयवित्वेन तदनारम्भकत्वात, आरम्भकत्वे वा तद्विजातीयता⁹नापत्तिः ; तथापि थूमारम्भकारभ्यद्गव्यत्वमेव तथात्वेन विवक्षितस् । अतएव दुग्धारम्भकारभ्यत्वेऽपि यथा न दन्नो दुग्धत्वं तथा थूमारम्भकारभ्यत्वेऽपि तस्य थूमत्वं मा 10 -हित्वत्यप्रयोजकत्वमाशङ्कय तत्र धूमत्वव्यवस्थितये तद्वव्यञ्जकमाह<u>्यस्वव्यञ्जक</u>रयोति । यग्रव्येवमिष "त[अ]स्येव धूमस्य यदालंधूमदशा भवती"ति प्रागुक्तेन विरोधो व्यक्तिभेदात्, तथापि तजातीयस्यैवेति तद्थीं बोध्यः। अतएव तजातीयमलंधूसमादाय व्यभिचारेऽपि नष्टभूमव्यक्तिविशेषं विरलमादाय व्यभिचारमाशङ्क्य जातिगर्भं तर्कान्तरसाह—द्वायुत्वसिति । विरल्यूमत्वे व्यभिचारादाह जातिपदम्। व्यभिचारादाह—गुरुह्वेति । हस्तक्षेपादिजन्यावनतिमादायेष्टापत्तिवारणाय — विद्वी होति । े गुरुत्वसमवाधिकारणकेत्यर्थः । न चालंथूमन्त्रावृत्तविरलथूम $[\,107_a]$ मात्रनिष्ठजातौ व्यभिचारः, तत्र मानाभावात् ; भावे वा तत्र साध्यमस्त्येवेति केषाञ्चिन्मतमाह अलंघ्य इति। न वैवमपि वाष्पत्वे व्यक्षिचारः, उदुभूतस्पर्शसामानाधिकरण्येनापि जातेर्विशेष एणात्। द्वृहद्युहद्वेति। सत्तायां व्यभिचारा-

अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वोपाधौ व्यभिचारादाह—जातीति ।

दाह—द्रव्यत्वव्याच्येति।

[ा] B घूमवर्त्वः 2 B-खानेकान्तात्. 3 B घूमवर्त्वः 4 B-निदानस्य खनः 5 B च omitted. 6 B-घूम-omitted. 7 B नानैकान्तिक-। 8 A प्रक्त(?)प्यस्तु। 9 B तद्विजातीयतापत्तिः।

то В व्यूमलमस्वित्यप्र-। 11 В-लासमवाधिकारिणकित्यर्थः। 12 В अप्रेष्णलात्।

स्पर्शवद्वेगवत्संयोगजन्यः, अविभज्यमानावयवद्रव्यसम्यन्धिशब्दसन्तानत्वात् दण्डाहतभेरीशब्दसन्तानवदिति । एवं गुरुणो द्रव्यस्यापतनं धृतिः । ततोऽनुमीयते वायुः ।
तथाहि प्रयोगः—नभसि तृणत्लस्तनयित्नुविमानादीनां धृतिः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगहेतुका
अस्मदाद्यनिष्ठितद्रव्यवृत्तित्वात् , नौकादिधृतिवत् । कम्पलिङ्गत्वमुक्तम् । एतेषां
चतुर्णामिष कार्यत्वात्रिस्तरङ्गः प्रतिबन्धः । तिर्थग्गमनं स्व $[20_a]$ मावो यस्य स तथोक्तः ।
अदृष्ठवदात्मसंयोगनिबन्धनमस्य तिर्थग्गमनम् । तेन कः पुरुषार्थं इत्यत आह्—
मेघादोति । आदिग्रहणाद्वेहायसादीनां विमानादीनां भौमादीनाञ्च यानपात्रपांशुपटलादीनां

अनुभूतरूपस्य प्रागेव निषेधादिति भावः । अविभुज्यस्मिति । विभागजशब्द-सन्ताने व्यभिचारवारणाय । यहा, पर्णादिषु शब्दसन्तान एतच्छुब्दकारण-रूपवन्मात्रावृत्तिसंयोगजन्यः संयोगजशब्दत्वात्, सम्प्रतिपन्नवत् । नभसीति । 1 ननु धृतिरपतनम् । तच्च पतनस्य प्रागभावोऽत्यन्ताभावो वेति । तत्र स्पर्शवद्ष-द्रव्यसंयोगत्वे साध्ये बाधः । न च पतनप्रतिबन्धकः संयोगो धृतिः । अदृष्टवदातम-संयोगनान्यथासिद्धेः । अत्राहुः—मैद्यादिधृतिः पतनप्रतिबन्धकर्सं यो[ग]रूप-व

वंशदलादिविभागजेत्यर्थः । विभाग जशब्दे ति। ननु वायुसंयोगस्य शब्दमात्र-निमित्तत्वात्तत्र साध्यमस्त्येवे वि कथं व्यभिवारः ? अन्यथा शब्दज-शब्देऽपि साध्यास वस्ये तत्र बाधापत्तेरिति मूळप्रयोगेऽपरितुष्यक्राह्-शुद्धेति । न च पर्णाकाशसंयोगेनादृष्टवदात्म-संयोगेन च सिद्धसाधनं, स्पर्शवन्मात्रवृत्तित्वेनापि संयोगनिमित्तकारणत्वस्य च दृष्टान्तलाभायैतच्छब्दकारणेति रूपवद्विशेषणमन्यथा भेरीदण्डसंयोगस्य वन्मात्रवृत्तितया तज्जन्ये संप्रतिपन्नशब्दे साध्यवैकल्यापत्तेः। पर्णप्रसामण्डलसंयोग एव तथास्तिवत्यर्थान्तरवारणाय—स्तपवन्भात्रवृत्तोति । केचिल शब्दस्तत्रांशे सिद्धसाधनमतस्तद्वविशेषणमित्याहुः। करसंयोगेन पर्ण प्राण्जेवृत्तिरूपवदुवृत्तित्वं बाधितिमिति भाज्ञपदम् । तथा च पक्षधर्मताबलात् पर्णवायुसंयोग-जन्यत्वं सिध्यतीति भावः। हेतौ च विभा 1076]गजशा व्हदं व्यभिचारवारणाय पदद्वयं अह्छवदिति। यद्यप्यसाधारण्यविशेषणादेवैतहोषनिरासे सिद्धानत¹³-प्रयोगानुसरणे प्रयत्नगौरवं, तथापि वायुसंयोगस्यैव पतनप्रतिबन्धकतया तत्र तत्सं वयोगहेतुकत्वं बाधितमिति तदनुसरणमिति ध्येयम्। मैचाहीति। आलोकमण्डलवृत्तित्वेनार्थान्तर-

[ा] B सन्तानव्य-. 2 B-बद् omitted. 3 B.सं योगजले. 4 B-हत्ति:. 5 B संयोगी. 6 B रूप-omitted. 7 B विभाजनः। 8 B स्थेव कथं। 9 B साध्यसच्चे सत्तानपेचलऽपि। 10 B संयोगस्य विभेषणीयलात्, संयोगासाधारणनिमित्तकारणलस्य चासाध्यलात्। 11 B पर्णवद्गति। 12 B-श्रब्दे संयोगजसंयोगव्यभिन। 13 B सिद्धान्ते। 14 B तत्संयोगिलं।

जलानलयोश्च परिग्रहः। धारणादीत्यादिशब्दात् स्पर्शाभिव्यक्तिदीपनयोः परिग्रहः, तेषु समर्थः । तस्याप्रत्यक्षस्यापीति । यद्यपि परमाणुगुणानामतीन्द्रियत्वात् स्पर्शप्रत्यक्ष-सिद्धत्वादशीदवयविवृत्तित्वे सिद्धे अवयविनश्च स्थूलस्य द्यणुकादिक्रमेणारम्भात् , पवन-जातीयस्य नानात्वं धर्मिग्राहक[ात्] प्रमाणादेव सिद्धम्, शक्यते च स्पर्शवत्तयाऽनुमातुम् ; तथापि शिष्यबुद्धिन्युत्पादनाय चोद्या²भासिनराकरणाय च नानात्वानुमानप्रपञ्चमाह— अथ किमिदं संमूर्छनं नामेत्यत आह—संमूर्छनमिति । स्तुल्यवेगयोविरुद्धदिक्किययोः विरुद्धयोर्दिशोः क्रिये ययोस्तयोः सन्निपातो मेलकं संयोग-विशेष इति यावत्। वारवोरिति। प्रकृतत्वेन स्पर्शवतोरिति तु विवक्षितम्। नन्वतीन्द्रियस्य नानात्ववद्वेगसंयोगावपि अतीन्द्रियावित्यत आह—सोऽपीति । 10 पातोऽपीत्यर्थः, ऊर्ध्वगमनेनानुमीयते । नन्वतीन्द्रियगमनमप्यतीन्द्रियम् । तत् कथं तेन सन्निपातोऽप्यनुमीयत इत्यत आह—अनुमितेन [इति]। अथ केन लिङ्गेनैतदनुमेयमत आह—तृणादिगमनेन [इति]। तत्राप्यू धेत्यनुपञ्जनीयम्। तेनानेन तृणादीना-मूर्ध्वगमनेन कार्येण प्रत्यक्षसिद्धेन कारणमूर्ध्वगमनं पवनस्यानुमेयम् । न चैतद् द्यणुकः रूपस्य वायोस्तृणादीन्यू र्वं भनेतुमुत्सहत इत्यत आह—सावयविनोहिति। अवयवा-नामवयवित्वेन तृणादिप्रेरणौपयिकं महत्त्वमभिष्रेमि । एवमियता यबन्धेन संख्यादीनां कर्मपर्यन्तानां वायावतीन्द्रियत्वमुक्तम् । तिर्यग्गमनस्वभावस्य कथमूर्ध्वगमनमित्यत्रोप-तथाच वायुतोऽप्यधिकम्ध्वगितशीलं द्रव्यान्तरं नाशंकनीयमिति स्चितम् ।

क्षवनमात्रवृत्तिःयतिरिक्तत्वे सित स्पर्शवनमात्रवृत्तिः, शरीरतद्वयवावृत्तिपतनप्रति-वन्धकसंयोगत्वात् , पयःपूर्धृत³विहत्रसंयोगवत् । धिमग्राहकादिति⁶ । 20 धर्मिप्राहकप्रमाणोपजीवनप्रवृत्तादित्यर्थः । शक्यतेचिति । अयं वायुः किञ्चिद्वायु-भिननः स्पर्शवन्वादित्यनुमानादित्यर्थः । चोद्याभ्यासिति । तिर्थग्गतिस्वभावस्य वायोस्तृणाद्यूद्ध्वपरकत्वमूद्ध्वगतिमस्वं विना न सम्भवतीति ऊर्द्ध्वगतिमत् । द्रव्या-नत्रमेवेति । य आन्तेपस्तस्य तिर्थग्गतिस्व[38b]भावस्यापि वायोरन्योन्याभिवाता-

वारणाय सत्यत्वं, मेबादे रूपवत्तया तत्त्वंयोगस्य रूपवह्यवृत्तिव्यतिरिक्तत्वं बाधितिमिति तत्रापि

भात्रपदम्। अदृष्टवद्यातममेबबृत्तित्वेनार्थान्तरमत उक्तं द्वितीयद्भाद्भपद्म्। एतत्संयोगकारणत्वमपि रूपवह्यविशेषणम्,तेन घटनिष्ठजलपतनप्रतिबन्धकसंयोगादौ न व्यभिचारः। केचिन्तु
रूपवत्पदप्^रवं मेबा दिवृत्तीति बोध्यम्, अतएव क्रचित् तथा पा ठिडोऽपीति नोक्तदोष इत्याहुः।
हेतो च शरीरादिवृत्तिप्रयत्नादृष्टवद्यात्मसंयोगे व्यभिचारादाह्— अवृत्यम्त्यम् । घटाकाशसंयोगादौ व्यभिचारादाह्- एतनप्रतिबन्धकेति । ईश्वरप्रयत्नादृष्टादौ व्यभिचारादाह्— संघोगिति । न

[ा] C -दीपनिर्वापणादिपरिग्रह:. 2 C वोधाभागः. 3 B C तसरेण्डपस्य वा added C नेतुं सामर्थमित्यतः. 5 B नौ added between ध्रतवस्त्रितः. 6 B-ग्राहकीतिः 7 B-पूर्वमेघादि-। B A-मेघादिम-। 9 B पाउ द्रति। 10 B विधारकाग्रथतः।

निम्नाभिसर्पणस्वभावानामप्यपां यथा द्रव्यान्तरसंमूर्छनादूर्ध्वगमनं तथैव पवनस्याप्यूर्ध्वगमनोपपत्तिरिति । अत्रैवं प्रयोगः—¹प्रतिघात्याद् वायोः प्रतिहन्ता वायुरन्यः तत्प्रतिहन्तु-त्वात् , देवदत्ताद् यज्ञदत्तवत् । अभेदे प्रतिघातानुपपत्तिः , संयोगस्य द्विष्ठत्वात् । प्रतिहन्यते चायं वायुः तिर्यग्गमनस्वभावस्य प्रयत्नाद्यसद्भावे सत्यूर्ध्वगमनत्वात् । परस्पराभिहतनदीनीरपूरवत् । अन्यथा निमित्तान्तरासम्भवे कारणं विना कार्य्यात्पत्ति-प्रसङ्गः । अर्ध्वगमनवानयं वायुः , तृणादीनामूर्ध्वगमनासम् 20a वायि-कारणसंयोगाश्रयत्वात् , तृणाद्यूर्ध्वगमनासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वादनलवत् । पूर्वक एव तर्कः । तृणादीनामूर्ध्वगमनं स्पर्शवद्वेगवद्द्वयसंयोगजम् । अन्र्र्धिगमनशीलस्य प्रयत्नाद्यसद्भावे त्र्र्धिगमनत्वात् , ज्वलत्पावकप्रेरिततृणाद्यर्धिगमनविदिते । चतुर्था

देवोर्द्ध्यादित क्रिक्षिपप्रमादः। प्रतिधातयादिति युक्तः पाठः। प्रतिधातजनककर्मानधिकरणं सत् प्रतिधाताश्रयः प्रतिधातयः। तादृशकर्माधिकरणं सत् प्रतिधाताश्रयः व्यतिहन्ता। प्रतिहन्ता चायिमिति। स्पर्शवनमात्रवृक्तिः स्पर्शवद्वेगवद्ववद्वयसंयोगः प्रतिधातस्तथाच वायुस्तादृशसंयोगाश्रयः। अनूर्द्ध्यगमनस्वभावत्वे सति प्रतिधातातिरिक्तोर्द्ध्यभानासाधारणययोजकाभावत्वे सत्यूर्द्ध्यगामित्वात्, अन्योन्यप्रतिहतप्रयःपूरवदित्यर्थः। पूर्वक इति। कारणं विना कार्यात्पर्यसम्भव इत्यर्थः।

प्रतिघातेति । तत्प्रतिघातजनकेत्यर्थः । तेनान्यप्रतिवातजनककर्माधिकरणे प्रतिहतर्थितव्याप्तिवारणाय - कमीनधिकरणमिति । नाव्याप्तिः । कर्मज[1082]प्रतिद्याताश्रयेऽव्याप्तिः, तस्यापि प्रतिद्यातजनकयत्किञ्चित्कर्मानधिकरणत्वात् । तथा च यत्प्रतिवातजनकयत्कम्मानिधिकरणं सत् प्रतिवाताश्रयः स तत्कर्मापेक्षया प्रतिवात्यः इत्यत्र तात्पर्यम् । नाइजीति । प्रतिवातजनकेत्यर्थः । एतच^६ प्रतिघात्येऽतिब्याप्ति-वारणाय । जनकत्वं च स्वरूपयोग्यत्वम् , एवं च प्रतिबन्धकात् कुतश्चित् प्रतिघातानुत्-पादे तादृशकर्माधिकरणेऽतिव्याप्तिवारणाय 'प्रतिद्याताश्रय'पदम् । सदिति स्वरूपाख्यान-एतच घटाकाशसंयोगादावतिव्याप्तिवारणाय। स्पर्शवन्मात्र' वृत्तिरिति। प्रकृतावस्थवटपटसंयोगेऽतिव्याक्षिवारणायान्त्यप्रतीकम् । तत्र स्पर्शपदं द्रव्यपदं च⁸ स्पष्टार्थम्। न चैवमपि निविङ्संयोगेऽतिच्याप्तिः । वेगजन्य वं श्योगः स्पर्शवन्मात्रवृत्तिस्तथेति तात्पर्यात् । न चैवमपि नोदनातिच्यासिरुक्तरूपवतस्तस्यापि तत्त्वेनेष्टत्वादिह्येको । तज्जातीयः स्पर्शवन्मात्र-वृत्तिरिति विवक्षितः। 10 नीदनाजातीयं च¹¹ न तथेत्यन्ये । अनुर्द्धेति । असाधारणपदानन्त-र्भावे हेत्वभावाद्सिद्धिरिति तदुगर्भत्वे वह्नौ व्यभिचार इत्यत उक्तमाद्यं सत्यन्तम्, अप्रसिद्धि-हितीयं सत्यन्तम्। स्तिमितवायौ व्यभिचारादा[108b]ह—ऊद्वृशामित्वादिति।

 $^{{\}bf r}$ B प्रतिष्ठन्याद. 2 B प्रतिष्ठन्यते. 3 B तत्प्रविधात । 4 B -करणलं । 5 B-घाखेच तात् । 6 B एतच धाखेऽति । 7 B-इत्तीति । 8 B च omitted. 9 B संयोग: omitted. 10 B नोदन । 11 B च omitted.

विधामाह—प्राणोऽन्तः हारीरे [इति]। शरीराभ्यन्तरचारी वायुः प्राण इत्युच्यते इत्यर्थः। तत् किं संस्थानभेदादेवायं विषयादिभ्यो भिद्यत इत्यत आह—रसेति। अशितपीतस्याहारस्य सारो विकारो रसः। मलाः मूलदूषिकापुरीषस्वेदादयः। धातवो स्विरादयः शुक्रान्ताः। उपलक्षणं चैतत्। दोषौ च पित्तक्षौ। उदर्यश्चाग्निस्तेषां प्रेरणमितस्ततो नयनम्। आदिग्रहणाद्धारणं विकारश्चेतेषां हेतुः। एतेन विषयाद-साधारणार्थिकि। यभेदो दर्शितः मूर्तयोः समानदेशत्वविरोधभिया 'शारीराः पञ्च वायव' इत्यागमसिद्धमन्यथा समर्थयित—एकः स्वत् कियाभेदादिति। एक एव प्राणः [तेषां मलादीनां] कार्यभेदात् पञ्चसंज्ञाः लभते, न तु संज्ञाभेदात् संज्ञी भिद्यत इत्यर्थः। मुखनासिकाभ्यां निष्क्रमणप्रवेशनात् प्राण इति। तेषामेव मलादीनामधो नयनादपानः, समं नयनात् समानः। अर्ध्व नयनात् उदानः, नाडीमुखेषु वितननाद् व्यान इति।

द्वारोराभ्यन्तरेति। नच शरीराभ्यन्तरचारिणि बाह्यवायावितव्याप्तिः। ज्ञानजनकमनःसंयोगत्वे सित शरीरेन्द्रियान्यवायुत्वस्य विवित्तित्वात्। रुधिराद्य रित।
रक्तमांसमैदोऽस्थिमज्जश्रुकाणि। सूर्त्योरिति। अनु मूर्तयोः समानदेशताविरोधः
संयोगेन समवायेन वा? नान्त्यः, अनभ्युपगमात्। आद्ये तु घटप्राहकालोकचत्नुषोरिव विरलावयवत्वाद्विरोधः। अत्राहुः—लाधवादेकमहावयविसिद्धौ कियाभेदेनाण्यागमस्य चरितार्थत्वान्न ततः शरीरे पञ्च वायवः। अतप्व क्रियाभेदमाह—
मुद्धोति। वायूनां परस्परप्रतिद्धेषकत्वेनान्तःशरीरे यावज्जीवं सम्मूर्च्छनाच्छरीरी
कष्टां दशामासादितः स्यादिति भावः। अप्रस्तुत्वशङ्कायां असङ्गतिमाह—

ज्ञानेति । बाह्यवायावतिन्याप्तेराह—सत्यन्तम् । मनः १ पदं त्विगिन्दिये व्यभिचारवारणाय ।

वायवीयशरीरातिन्याप्तिवारणाय शरीरपदं चेष्टाश्रयपरम् । तन्मनोयोगत्वेनैव ग्रानजनकत्वादतो न तद्वयवेऽतिन्याप्ति १ पि । त्विगिन्दि । यातिन्याप्तेराह—इ न्द्रियोति ।
आत्मातिन्याप्तेराह—खाद्युपदम् । एतच प्राणमनोयोगजनकत्वमते ६ न्यथा मनः पदस्थाने
शरीर १ पदप्रक्षेपेण तह्यस्णम्ह्यम् । अप्रस्तुनिति । द्वयनिरूपणस्यैव प्रस्तुतत्वादिति भावः ।

[ा] C मूचपुरीषस्वेदद्धिकादयः. 2 B-संयोगिले, 3 A ननु omitted. 4 B अप्रस्तुतलगङ्कया सङ्गः. 5 B-कारणलं. 6 B-पदं च। 7 A ज्ञान-omitted. 8 B अपि omitted. 25 9 B लगिन्द्रियेऽति-। 10 A-पद-omitted,

तेऽमी पृथिव्यादयः शरीरेन्द्रियविषयानारममाणाः किमविच्छेदेनारमन्ते।, आहो स्विद् विच्छेदोऽप्यस्ति । यदापि विच्छेदेनारमन्ते तदापि किमेत एव किं वा अदृष्टमप्यपेक्षन्ते । यदाप्यदृष्टमप्यपेक्षन्ते तदापि किमनिष्ठिताः किं वा केनाप्यिष्ठिता इति ? कश्चात्र विशेषः । अविच्छेदे ''तद्वचनादाम्नाय[स्य] प्रामाण्यमि"ति व्याकुप्येत । लोक-सन्तत्यविच्छेदे वेदसम्प्रदायस्याप्यविच्छेदात् । विच्छेदे चाद्यव्यवद्यार्थ्युत्पत्यनुषपत्ती सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्को, मूलाभावात् । ''एत एवे"ति पक्षे वैचित्र्यानुषपत्तिः, एषां साधारण्यवात् । अदृष्टायां सर्ववृत्तिनिरोषे कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्कः । अदृष्टानां प्रथमवृत्तिलामे कारणाभावात् । अनिष्ठितानामेव प्रवृत्तावचैतन्यानुपपत्तिः प्रवृत्त्यनुपपत्तिवा । अचेतन-प्रवृत्तेः पराधिष्ठानकार्यत्वनियमात् । अधिष्ठातृत्वं च नास्मदादीनामुपादानाद्यनमिज्ञत्वात् नेतरस्य प्रयोजनाभावादिति समाकुलितानन्तेवासिनः समाद्यासयन्नाह—चतुणीमिति ।

सृष्टिसंहारयोः सर्गप्रलययोर्विधिः प्रकारः द्रयणुका दिप्रक्रमेण सृष्टिः क्रियाविभागादि-न्यायेनापरमाण्वन्तः प्रलय इति कथ्यते । सृष्टिसंहारयोरनिदंप्रथमतां प्रतिपाद्यितुं सृष्टिकममुपक्रम्य संहारक्रमेण व्युत्पादयति — ह्राह्मिणेति ।

[क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयम्]
अष्टादश निमेषाः स्युः² काष्टारित्रशक्तु ताः कलाः ।.
निश्तत्कलो सहूर्तः स्यात् तिश्वद्राच्यद्दनी तु ते ।
अहोरात्राः पश्चदश पक्षो मासस्तु ताबुभौ ।
ऋतुर्मासद्वयं प्रोक्तमयनं तु ऋतुः नयम् ।
अयनद्वितयं वर्षो मानुषोऽयमुदाहृतः ।
एष दैवस्त्वहोरात्रस्तैः पक्षादिस्तु पूर्ववत् ।
देववर्षसहस्राणि द्वादशैव चतुर्युगम् ।
चतुर्युगसहस्रन्तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।
रात्रिश्चेतावती तस्य ताभ्यां पक्षादिकरूपमा ॥

तेऽमी इति । अविच्छेदेनेति । प्रलयं विनेत्यर्थः । एत एवेति । अदृष्टिनरपेत्ता इत्यर्थः । केनापीति । कर्त्रेत्यर्थः ।

तद्वचनादिश्वरवचनादित्यर्थः। द्यवहारेति । व्यवहारः कुलालादीनां घटादि-करणैः, व्युत्पत्तिः सङ्के तप्रहः । मृलाभावादिति । घटनोपदेशकस्य सङ्कोत-प्राहकबृद्धव्यवहारस्य वाभावादित्यर्थः । वैचित्र्यं किञ्चिच्छरीरं कस्यचिदेव भोगसाधनमित्यादि । अदृष्टापेक्षायाभिति । प्रलये सर्वादृष्टानां वृत्तिनिरोधे वृत्तिलाभे हेतोरन्यस्याभावादित्यर्थः । नेतरस्य नेश्वरस्येत्यर्थः । प्रयो- 30 जनेति । धर्माभावेन सुखाभावाद्धर्माभावेन दुःखाभावस्य स्वतः सिद्धत्वादित्यर्थः । सृष्टोति । सृष्टेः संहार इति विप्रहे सृष्टिप्रकारकथनविरोधात् द्वन्द्वसमासमाह — सृष्टोति ।

IC श्रारभन्ते omitted. 2C - वास्तुः 3B-इयम् 4B - लाभहैसीरन्य-

तया [था च ?] वर्षशतस्या(21a)न्ते वर्तमानस्य ब्रह्मणः अपवर्गकारे मोक्षकारे ये असङ्काल्पितफलकर्मकर्तारः साकारोपासनावसितचेतसो यतयस्ते हिरण्यगर्भपदवीमनुप्राप्याप-वृज्यन्ते इत्यागमात् , यदा त्वीश्वर एव कार्यवशाद् गृहीतिदव्यदेहो ब्रह्माद्यवस्था-मापद्यत इति पक्षः, तदा ब्रह्मणोऽपवर्गकाले देहापवर्गकाले इति व्याख्येयम् । तस्यात्यन्त-नित्यमुक्तत्वादिति । संसारे द:खाभावत्वे जननमरणप्रबन्धान्धकारे नानाविधेर्दुः वैनिः सहीभूतानां निशीव निशि प्रलये विश्रामार्थे कियत्कालं दुः खोपशमार्थे सकलभ्रवनपतेः कालामिरुद्रादिपरमेश्वरपर्यन्तानां भ्रवनानां पत्यः स्वामिनो विनियोक्तरिति यावत्। अतएव महेरवरः। अन्ये हीरवरा इन्द्रवरुणयमादयः । स पुनः कृत्स्नस्यैव जगतः । अतो महानीश्वरस्तस्य सञ्जिहीषी-समकालं संहरणेच्छा असमनन्तरकालम् । यद्यपि भगवत इच्छास्तीत्येवमाकारा एकैव, तथाप्युपाधिमेदात् सञ्जिहीषा चिकीर्षेत्युच्यते । उत्पत्तिरपि तस्या उपाध्युत्पत्तिरेव । स वर्षशतान्तादिशब्दवाच्यः, शरीरेन्द्रियमहाभूतोपनिबन्धकानामुत्पत्ति-कालविशेषो परमाणुभ्योऽधिकपरिमाणतयोपचाराद् द्यणुकमपि स्थितिहेतूनाम् । सर्वात्मगतानामदृष्टानां सर्वेष्वात्मसु समवेतानामदृष्टानाम् । सर्गहेत्नामिति शेषः । वृत्ति-निरोधे स्ति प्रलयहेतुना अदृष्टेन प्रतिबन्धे सति । ''महेरवरेच्छात्माणुसंयोगजकर्मभ्य इति ।" महेरवरेच्छया सहिता ये आत्माणुसंयोगा आत्मपरमाणुसंयोगास्तेभ्यो जातानि यानि कमीणि

तथाचेति। पत्तादिकत्पनयेत्यर्थः। साकारेति। चतुर्भुजाद्याकारेणाः। परं व्रह्मध्यायिनो ब्रह्मश्रद्यायय मुक्ता भवन्तीत्यर्थः। तेन निराकार ब्रह्मध्यायिनां ब्रह्मपद्वीं विनापि मुक्तिरित स्वितम्। कार्यव्यादिति। श्ररीरसाध्यवेदादि
20 कार्यानुरोधादित्यर्थः। ननु संजिहीर्वासमकालित्ययुक्तं कार्यकारणयोः समकालोत्-पितकत्वाभावादित्यश्रङ्कचाह³— *अनन्तरकालि मिति । अस्तीति। विधमानैक-क्षेत्यर्थः। उपाधिभेदादिति। संद्वारसर्गातमक कालोपाधिभेदादित्यर्थः। उत्पत्तिरिति। उपाध्युर्पितिरेवेति। संद्वारसर्गातमक कालोपाधिभेदादित्यर्थः। उत्पत्तिरिति। उपाध्युर्पितिरेवेति। संद्वारस्विष्कारणसमवधानमेवेत्यर्थः। अद्ये गमनाभावाद्वयथा व्यावदे—समवेतानामिति। ननु संद्वारे त्व द्वार्थापि वृत्तिनिरोवे संद्वार पत्र न स्यादित्यत आह—सर्गैति। आस्माणुसंयोगा इति। यद्यप्यात्मसंयोगस्य क्रियाद्वेतुत्दं नान्वयव्यतिरेक्तगम्यं परमाणुसंयोगेना न्यथासिकेश्व ,

परमाणुसंयोगेनेति । स्पर्शवद्वेगवत्परमाण्वन्तराभिवातेनेत्यर्थः । केचित्तु सर्गादौ दृज्यणुकारम्भकसंयोगजनकित्रयाजनने ¹⁰नैवादृष्टवद्दात्मसंयोगस्या ¹¹न्य ¹²थासिद्धेर्द्द्रपणुकारम्भक-संयोगनाशकित्रयाजनने प्रमाणं नास्ति इत्यर्थ इत्याद्धः । व्यथिकरण ¹³गुणजन्येत्यनुमान-

30 प्रकाशो विपश्चितम्।

IA- चतुर्भुजाद्याकार अल्पध्यायिनी (?) ब्रह्म. 2A- तेन निराकारेति ब्रह्म. 3B- कारणलं भावादिखत आहः 4B- काल इतिः *Vardhamana reads अनन्तरकालम्. 5B- फलीपाधिः 6B- संहारहेल[.]. 7B- निरोधसं-. 8B- नैवान्यथा-. 9B- सिंहियः IO A-जननैव (?)। II B-योगस्यासिहः। I2 A -सिंहे दाः। I3 B-गुण-omitted.

तेभ्यः शरीरेन्द्रियकारणाणुविभागास्तेभ्यस्तत्संयोगनिवृत्तौ शरीरेन्द्रियमूलपरमाणुसंयोग-निवृत्तौ तेषां शरीरेन्द्रियाणामापरमाण्वन्तो विनाशः। यद्यपि परमाण्वन्त इति वक्तुमुचितं, तथापि अन्तशब्दस्यावयववचनत्वभ्रमनिरासेन परमाणूनामवधित्वमाविष्कर्तुमापरमाण्वन्त तेनैतदुक्तं भवति। तावदयं विनाशो यावत् परमाणवोऽवसानमिति ; न तु यथा दशान्तः पट इति । तथा तेनैव प्रकारेण महेरवरेच्छा दिना पृथिव्युदकज्वलनपव-नानामपि महाभूतानामनेनैव क्रमेण क्रियाविभागादिना उत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् सति पूर्वस्य पूर्वस्य विनाशः। जलादौ सति पार्थिवस्य महाभूतस्य ज्वलनादौ सति अयं च क्रमविशेषनिश्चय आगमादनुसर्तव्यः। एवमापरमाण्वन्ते। जलस्येत्यादि । इति वचनादेव परमाणूनामवस्थाने प्रतिपादिते सांख्यादिमतनिरासाय विनाश तदवस्थानमाह—तत इति, तदेत्यर्थः। प्रविभक्ताः कार्यद्रव्यरहिताः प्रचयाख्यसंयोग-तत् किमेत एवावतिष्ठन्ते ? नेत्युच्यते । किं तर्हि धर्मश्चाधर्मश्च रहिताश्चेत्यर्थः । संस्कारश्च भावनाख्यस्तैरनुविद्धाः सम्बद्धाश्चात्मानः। उपलक्षणञ्चैतत् । अनित्येष्वपि पाकजा रूपादयो गुणाः कालावच्छेदोपाधितया नित्यवर्गः ।

तथापि व्यधिकरणगुणजन्या या क्रिया सा व्यधिकरणगुणसमानाधिकरणगुणजन्या, यथा स्पर्शवद्वेगवद्द्व्याभिघातजा क्रिया। न च मूर्तमात्रसमवेतासमवायिकारणत्व-मुपाधिः। कारणताप्राहकमानेन द्वेतोः साध्यव्याप्यत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वात्। यद्वा, अदृष्टस्य तत्क्रियाकारणत्वे तत्प्रत्यासत्तरावश्वकत्वाद्दात्मसंयोगघितेव प्रत्यासत्तिरिति भावः। सांख्याद्दीति। प्रत्ययकाले सृष्टिहेतवः प्रकृत्याद्य यवावतिष्ठन्ते, न तु परमाणव इति मांख्याद्द्यस्तित्ररासार्थमित्यर्थः। प्रच्याख्येति। यद्यपि प्रचयस्यावयविमात्रवृत्तित्वेनान्यमापि परमाणवः प्रचयरिहता एव, तथापि द्वयारम्भकसंयोगराहित्यमाम्नपरोऽयं प्रनथः। प्रत्ये मानं तु समयसमवायिकारणातिरिक्तवृत्तिः ध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिकार्यद्वयत्वम्। कार्यद्वव्यप्रागभावसमानकालीनारम्भकातिरिक्तकार्यद्वव्यानिधकरणवृत्तिष्वंसप्रतियोगिवृत्तिकार्यमाम्नवृत्तिभवत्वात्, शब्दत्ववत्।

यहेति। पूर्वन्यासावव्येतदेव विपक्षवाधकमन्यथा तत्राव्यप्रयोजकत्वमिति भावः। समग्रेति। समयेत्युपलक्षणम्, तदु॰पाधिकमुपाध्यादिकमि बोध्यम्। तच्च तादः शाकाश⁴वृत्तित्वं सप्रतियोगिवृत्तित्वं नार्थान्तरं मा भृदिति बाधस्कोरणाय। समवायिपदं 25 द्रव्यसमवायिपरम्। ताद्दशः वृत्तित्वेनार्थान्तरवारणाय पक्षे द्रव्यपदम्। [109a] महा-प्रलयेनार्थान्तरवारणाय ६ काळीनान्तं ध्वंसिवशेषणम्। कार्यद्रव्यप्रागभावपद्योरन्यतरान्त-भावेन साध्यद्वयं बोध्यम्। अतो न व्यर्थविशेषणत्वम्। कार्यद्रव्यानिधकरणत्वं तदभावाधिकरणत्वं च, तच्च कपालादावपीति तद्वृत्तिध्वंसमादाय अर्थान्तरवारणायः। आर्रम्भकाति-रिक्तिति। द्रव्यसमवायिकारणातिरिक्तेत्यर्थः। कार्यमान्नेति। नचु ध्वंसत्वे व्यभिवारो, 30

1B- संख्यादय: 2 B तदुपाधिदिक्तदुपा-। 3 A ताहगा-। 4 B-हत्तिलध्न स-। 5 B ताह्यश्रव्हित्ति-। 6 A कालीमार्का -- बारणाय omitted.

वर्तमानानि [च] महाभूतसंक्षोभप्रभववेगजनितकर्माणि सन्तन्यमानान्यविष्ठिन्ते । अन्यथा कालावच्छेदानुपपत्तौ पुनःसर्गानुपपत्तः । तदिदमुक्तम्—तावन्तमेव कालिमित । ब्राक्षेण मानेन वर्षशतान्तं यावदित्यर्थः । एवं संहारक्रमं प्रतिपाद्य सृष्टिक्रमं प्रतिपादयन्नाह—तत्त्वत्वनन्तरम् । 'पुन'रित्यभ्यासमाह । तेन सर्गप्रलययोग्नादित्वमभिच्यनक्ति । अथ किमर्थ पुनर्भगवान् सक्ष्यतीत्यत आह—प्राणिनां भोगभूतये इति । प्राणिनां प्राणसम्बन्धयोग्यानां संवारिणामिति यावत् । भोगस्य स्वसमवेतसुखदुःखानुभवस्य

न चात्र विभुवृत्तिवृत्तित्वमुपाधिः। अन्त्यावयविकर्मत्वे साध्याव्यापकत्वात्। यसु परमाणवः कार्यद्रव्यसमानकालिकपरमाणुक्तियातिरिक्तित्रयावन्तः मूर्तत्वादित्य-वान्तरप्रलये, महाप्रलये परमाणवः कार्यसमानकालीनैतद्वृत्तिध्वंसान्यध्वंसवन्तः मूर्तत्वादिति मानमित्युच्यते, तन्न। एतदन्यगुणवत्त्वस्योभयत्नापि उपाधित्वात्। मौगस्योति। ननु प्रत्येकसमुद्यविकल्पेनानुगमान्यापकत्वे योगिनामतीत-सुखदुःख-साज्ञात्कारे भावनाजन्यस्वीयातीतसुखदुः[ख]साज्ञात्कारे चातिज्याप्तिः।

म च कार्यपदं भावकार्यपरं, मात्रपद्वैयर्थ्यापत्तेः। न च भाववृत्तित्वे सति कार्यमात्र-तथा चानन्तत्वे व्यभिचारवारणाय मात्रपदमिति वाच्यम्, तथापि वृत्तित्वमित्यर्थः । चरसक्रियात्वादौ व्यभिचारात्। न च मात्रपदं कार्त्रस्न्यपरम् । न चैवमसिद्धि[?]-विभाजकोपाध्यवच्छित्रन व्यावत्कार्यद्वतित्वे तात्पर्यादिति वेचेत्, त । आद्यपदस्यासिद्धि-वारकतया व्यर्थत्वापत्तेः। न च व्याप्त्याश्रयसंकोचकविशेषणस्य व्यर्थत्वं यथा नीलधूमे⁵-संशयस्यैवं विकाशेऽपि व्याप्त्याश्रय विकाशाभावात्। **ऽमनु**विकाशकस्येति । वाच्यं, तदुघटितौपाधेरेकत्वात् । मैवं, ताहराध्वंसप्रतियोगिजातीयवृत्तित्वस्य साध्यार्थस्य विवक्षित-न चैवमपि मात्रपद् वैयर्थ्यम्, अनन्तत्वे तज्जातीयव्योमादिवृत्तितया साध्य-20 सत्त्वादिति वाच्यम्, ध्वंसप्रतियोगित्वेनापि जातीयस्य विशेषणात्। यद्वा, विभाजको-पाष्यविष्ठिन्नेत्यादिकमेव विवक्षितम्। अलण्डाभाववद्विशिष्टोपाधौ च न व्यर्थविशेषण-अतएव प्रमेयत्वादिहेतुः सर्वसिद्ध⁸ इति विपश्चितमिन्दियलक्षणव्याख्यानावसरे प्रत्यक्षप्रकाद्यो । अन्त्ये[109b]ति । यद्यपि कर्मत्व पुत्र साध्याव्यापकत्वं, तथापि यत्र ताइशध्वंसप्रतियोगित्वं तदुपन्यासादन्त्यावयवीति विशेषणमिति । मूर्त्तत्वाद्विति । 25 क्रियावत्त्वादित्यर्थः । अन्यथा निःक्रियविनष्टे व्यभिनारात् । मूर्त्तत्वादि ति । ध्वंसवत्त्वादि-त्यर्थः । एतद्रश्येति । यद्यपि पक्षेतरत्विनरासाय गुणपद् 10मयुक्तम्, साध्यव्यापकताग्राहकसत्त्वे वह्नीतरस्ववत् तस्याप्युपाधित्वात् ; तदसस्त्रे पर्वतेतरद्रव्यत्वादिवदस्यापि पक्षेतरतुल्यत्वे 11 नानु-

[ा] B-इशित्वमर्थः। 2 B-सिद्धितिसा-। 3 A-च्छित्रा याक्त्-। 4 B वार्च्यः। 5 B-धूसी-। 30 6 B व्याप्तराश्रयस्थैवः। 7 B सामपदं व्यर्धम्। 8 A—सिद्ध-(?)मिति वि-। 9 B कार्मत्वे साध्याः। 10 A—पदल-। 11 B—तुत्व्यवेनोपाधि-।

भूतये निष्पत्तये महेरवरस्य सिस्क्षाया सर्जनेच्छाया अनन्तरं सर्वेष्वात्मसु संसारिषु गताः समवेताश्च ते वृत्तिलब्धा लब्धवृत्त्तयश्च ये अदृष्टविशेषास्तदपेक्षेभ्यस्तत्संयोगेभ्य आत्मपरमाणुसंयोगेभ्यः पवनपरमाणुषु कर्मात्पत्तौ सत्यां तेषां परमाणूनां परस्परसंयोगेभ्यो द्यणुकमादिर्यस्य प्रक्रमस्य तेन महान् वायुः समुत्पन्नो नभस्याकाशे

अताहः - स्वसमानकालीनसमानाधिकरणसात्तात्कार्विषयताव्याप्यजातिमत्सात्तात्-5 कारो [39b] भोगः। यहा ११वरविशेष¹ गुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वे हेषान्ययो-ग्यात्मविशेषगुणजन्यसाज्ञातुकारो भोगः। न चास्मदादिसुखस्य योगिधोजनकत्वं तस्य ²व्यधिकरणबुद्धग्रजन्यत्वात्। अन्ये तु खुखदुःखविषयकजन्यसाचात्कारो योग-जधर्माजन्यो भोगः। न चैवं योगिभोग एवाव्याप्तिः। योगिनां विद्यमानसुखदुःख-सान्नात्कारस्य योगज्ञधर्मजन्यत्वात् । अस्मदादीनामिव तेषामपि योग्यविषयकत्वात् । न च स्वीयमपि सुखमितरसुखसाहित्येन योगी पश्यतीति वाच्यम् , योगजधर्मजन्यत्वेऽपि भावेऽप्ययोग्यविषयेण सहैव योग्यविषयकत्वे तस्य पाधित्वात् ; तथापि हेतोरप्रयोजकत्वे तात्प वर्म । स्वस् भानेति । जातिमत्परम् । एतच प्रागेव व्याख्यातप्रायम् । यद्यपि ताष्ट्रज्ञातिमत्त्वेन सखदुःखयो-अग्रिमदोषतादवस्थ्यं, तथापि तज्जन्यसाक्षात्^₅कार इत्यर्थः । रनुगमाणदोषनिरासेऽपि यद्युष्येवं 6न ज्ञानसामान्यगर्भत्वेऽपि दोषस्तथापि साक्षात्रकारत्वं जातिरिति न व्यर्थस्वम्। न च योगजधर्मजन्यत्वावच्छेदकज्ञानत्वावान्तरजात्या योगिप्रत्यक्षस्यापि ताहशजातिमत्त्वेन ततुसाक्षापकाररूपे तस्मिन्नेवातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, भेदगर्भसामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वा-**ज्जातिपदस्य** गुणत्वसाक्षा द्वयाप्यजातिपरत्वात् वा। ईइवरेति। काराद् श्व्याप्तेराह - ज्ञून्यान्तम् । गुणत्वादिकमादायासंभवादाह - गुणत्व च्याप्येति । ज्ञानस्रखान्य[110a]तरत्वमादाय दोषतादवस्थ्यादाह— अज्ञातीति । द्वेषसाक्षात्काराति-व्याप्तेराह—द्वेषान्येति। अदृष्टजन्यसाक्षात्कारातिन्याप्तेराह् — घोरयेति । जन्यत्या दोषतादवस्थ्यादाह⁹ — अग्रह्मिति । ननु प्रथमविशेषपदं व्यर्थम्, एवं ¹⁰चात्मैक-त्वादिसाक्षात्काराति•याप्ति^{। ।} वारकं द्वितीयविशेषपदमपीति चेत्, न । आद्यस्य विशिष्टाभाव-संपादकत्या व्यर्थत्वाभावे द्वितीयस्यापि सार्थकत्वात्। ईश्वरविशेषगुणपदं ज्ञानेच्छा-प्रयक्षाच्यतमपरम्, अतो नोक्तदोष इत्यप्याहुः। एताष्टशस्य योगिसाक्षात्कारस्य भोगत्वेनेष्ट-एता**ष्टरा** १ विषयजन्यत्वाभावात् । अन्यथा ¹³पूर्वोक्तस्य प्रत्येकसमुदाय-योगजधर्माजन्यः योगजधर्माद्यजन्योऽन्यथा सामा 5 न्य-तादबस्थ्यापत्तेः । विकल्प 14 स्य योगजधर्मस्य 🕛 विश्वविषयस्वात् सामग्रेय च प्रत्यासत्तिमादायातिग्या 16 सेः। ननु आह—भावेऽपीति। योग्यविषय कत्व इति। मानसित्यत

¹B- गुग्रवित्तित्वव्याप्य . 2A व्यधिकरगाजन्य - 3B तात्पर्यात्। 4 A स्वमानिति (?)।

⁵ A तक्कन्यसाचा (?) इत्यथै: । 6 B ज्ञानलसामान्यगर्भेलेऽपिन। 7 A गुणलसाह्याप्य- (?)।

⁸ B - साचात्काराति - । 9 A जातीति ...तादवस्थादाह omitted. 10 B चैकलादि ।

¹¹ B ब्वारकदितीय. 12 B भतादशस्य. 13 A पूर्वीक्तमप्रत्येक-। 14 A -वि...(?)स्य।

¹⁵ A सामान्य- omitted. 16 A-व्यास्त्रापत्ते:। 17 A विश्व-omitted. 18 B- विश्वयत इति।

भृशं कम्पमानः द्रव्यान्तरानुत्पत्तेरप्रतिहतवेगत्वात् पवनजातिनियत-दोध्रयमानो तिर्यग्गमनस्वभावत्वमस्य । तदनन्तरं पवनोत्पत्तरनन्तरं पवने स्पर्शवद्वेगवत्तया गुरुत्वप्रतिबन्धकत्वाधारभूत इत्यर्थः। आप्येभ्यः परमाणुभ्य-स्तेनैव द्यणुकादिक्रमेण महान् सलिलनिधिरुत्पन्नो भृशं प्रवमानस्तिष्ठति पवनवेगात्। तद्नन्तरं सलिलनिघेरत्पत्तरनन्तरं तिसन्नेव महोदघौ पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यस्तेनैव द्यणुकादिक्रमेण महापृथिवी, महती प्राथम्यात् सम्पूर्णतया संहता निविडावयवा अविशीर्णतया । तद्नन्तरं पृथिन्युत्पत्तरनन्तरं तैजसेभ्यः परमाणुभ्यः [तेनैव द्यणुकादि-महांस्तेजोराशिः समुत्पन्नस्तिष्ठति 🗍 अनमिभवादतिशयेन एवमनेन क्रमेण अभिध्यानं सङ्कल्पः तन्मात्रात्, न तु कुलालादिवत् कायव्यापारादित्यर्थः। 10 तैजसानां परमाणूनां पार्थिवाणुसाहित्येनाण्डस्य हिरण्मयत्वं विवक्षितम्। चत्वारि वदनानि कमलानीव [यस्य १]तं सर्वेषां लोकानां पितामहं शरीरिणामाद्यं ब्रह्माणं सकलभुवनसहितम् उत्पाद्य सकलैरधस्तनैर्भृतलादिभिः उपरितनैभ्वादिलोकैः सहित-मुत्पाद्य प्रजासर्गे विनियुङ्के 'त्वमेवं कुर्वि'ति । स चेति । चः समुचये द्विकर्तृकेषु कार्येषु महेरवरस्यापि कर्तृत्वात् । न च महेरवरे कर्तरि किं ब्रह्मणेति वाच्यम्। शरीरान्वयव्यतिरेकानुविधायिकार्यत्वेन तस्याप्याकृष्यमाणत्वात्। अतिशयेन शान-15 वैराग्येश्वर्यसम्पन्नः। यद्यज्ञः स्यात् समर्थाऽपि न यदि च विरागी कुर्यात् । भवेत कमाणि नारुन्ध्यात । तथाच कतहानमकुताभ्यागमश्च स्यात्। प्रजानां यद्यनीश्वरो भवेत् जानतोऽप्यस्यापेक्षितं न सिध्येत् । त्रितयसम्पन्न**स्**ततः यतस्तु प्राणिनां यानि कमाणि तेषां विविधं पाकं विदित्वा । 'सुतानि'ति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । 'मानसानि'त्ययोनिजान्। 'प्रजापतीन्' दक्षादीन्, 'मनून्' स्वायम्भुवादीन्, 'देवान्' 20 आदित्यादीन्, 'ऋषीन्' भरद्वाजादीन्, 'पितृन्' क 'व्यबालादीन्, 'गणान्' कु विमाण्डादीन्। चा³भिसम्बध्यते । प्रत्ये [22a]कं गणशब्द: अत्र प्रजापतयस्तत्तत्प्रतिनियतप्रजा-मनवो राजधर्मप्रवर्तयितारः। देवा इविभोक्तारः। ऋषयः वेदाध्यायिनः । पितरः स्वधाधिकारिणः । गणाः बलिभागिनः । मुखेति। मुखाद्

25 तस्याप्रयोजकत्वात् इत्याहुः। हिर्णमघत्विमिति। तथैवागमसिद्धे रिति भावः। तस्यापीति। शरीरिणो ब्रह्मणोऽपीत्यर्थः। कृतहानिमिति। कृतस्याद्वष्टस्य फलाजनकत्वमकृताद्वष्टस्यापि सुखादि स्यादित्यर्थः।

यथा ⁴अनुष्यवसायो व्यवसायांशे छौकिकस्तद्दविषयांशेऽछौकिकस्तथा सोऽपि⁴,योग्यायोग्यविषय-भेदेन तथेति भावः। अत्र योग्यां⁵शेऽपि योगजधर्मस्य जनकत्वे बाधकाभावादुक्ताव्यासिताद-30 वस्थ्यमेष। न हि योग्यातिरिक्तविषयकसाक्षात्कार⁶त्वं तङजन्यतावच्छेदकं गौरवात्। तथा च प्रत्येकमवद्यतसामर्थ्यतया छौकिकाछौकिकोभयप्रत्यासिक्तन्यत्वमेष तन्नेस्येकदेशित्वे बीजमिति।

[ा] C कच्यवाह्रनादीन्. 2 A-D कुप्रमाण्डादीन्. 3 C बा-. 4 A चत व्यवसायी- 6 A -कारवन्तं।

ब्राह्मणं बाहुभ्यां राजन्यम्रुभ्यां वैद्यं पद्भ्यां ग्रूद्रमन्यान्यपि तिर्यग्नारिकप्रभृतीन्युच्चावचान्युत्कृष्टापकृष्टानि । आशायानुस्पैरिति । फलजननपर्यन्तमाशेरत इत्याशयाः
कर्मज्ञानवासनाः तदनुरूपैस्तत्सहशैर्धर्मज्ञानवैराग्येश्वयैरित्युपलक्षणम् । अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वयैस्तत्फलैश्च सुखादिभिश्च सम्यग् योजयति । यदा त्वीश्वर एव कार्यवशाद्
ब्रह्मादिशरीरमुपादत्त इति पक्षः, तदा नियोगः कायवाङ्मनोव्यापरिसद्धये तत्प्रेरणं
प्रयत्नव(दात्म)संयोगलक्षणम् । मुखेत्यादिना ब्राह्मणत्वाद्यभिव्यक्षकव्यक्तिविशेषनिमित्ततत्तददृष्टोपनिवद्धभूतभेदप्रतिपादनम् । तदेविमयता प्रवन्धेन प्रलयविच्छित्तौ अदृष्टापेक्षैः
परार्थप्रदृत्तेन परमेश्वरेणाधिष्ठितैः पृथिव्यादिभिर्विश्वमारभ्यत इति वदता सर्व एव
पूर्वाक्षेणः परिदृता बोद्धव्याः । तथाहि विच्छेदे 'तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमि'ति
निष्पत्यूद्म्हेत । मानसमन्वादिस्ष्ट्या चाद्यव्यवहारमुपपादयेत् । अदृष्टापेक्षया वैचित्रयं
समर्थयेत् । परार्थप्रवृत्त्या निष्पयोजकत्वशङ्कामुत्सारयेत् । परमेश्वराधिष्ठानेनाचैतन्यप्रवृत्ति चैतन्यप्रवृत्ति]नियमौ च समञ्जसयेदिति ।

स्यादेतत् । सर्वमेतदीश्वरसद्भावसिद्धौ सम्भवेत् । तत्सिद्धावेव किं प्रमाणमिति चेत् १ तद्वहुत्वे[तद्वन्वे १]ऽपि किञ्चिदुच्यते। शरीरानपेक्षोत्पत्तिकं बुद्धिमत्पूर्वकं

कर्मवासना धर्माधर्मो । ज्ञानवासना संस्कारः । ब्राह्मणत्वाभिट्यञ्जकेति । 1 श्रद्धिविशेषोपनिबद्ध मृतभेदाद्यशरीरजातीयो ब्राह्मणः । एवं वर्णान्तरेऽपि । तेन ब्राह्मणावयवयोजितप्रसृदृशद्दशरीरेण ब्राह्मणत्विमिति भावः ।

उपोद्घातसङ्गतिमवतारयति – सर्वमेत दिति। ईश्वरसञ्जिहीषीसिसृ त्राभ्यां प्रलयसर्गावित्यर्थः । द्वारीरानपेक्षेति । नन्वीश्वरमात्रकर्तं कयावत्संप्रहायेदमनुगत-मुक्तम् । तच शरीरक्रपादावव्यापकम् । न च शरीरं यत्र न निमित्तकारणं तत् कार्यः तथोक्तं, तथापि स्गाद्यकालीनघटादिवेदाद्यसंप्रहात्। अद्रष्टद्वारा ज्ञित्यादेरपि श्ररीर-जन्यत्वाच । अत एव शरोरापेन्नेण शरीरिणा यन्न कृतं कार्यमित्यर्थ इति निरस्तम् । अथाङ्करमात्रं पत्तः। तत्र यद्यपि त्तित्यादौ नैकान्तिकं तत्र साध्याभावस्यानिश्चयेन साध्याभाववद्यृत्तित्वस्यैवानिश्चयात्। नापि सन्दिग्धानैकान्तिकः, स हि व्याप्त्य-प्रहरूपः, तत्र यदि व्याप्तिः पूर्वं न गृहीता तदान्यस्य पत्तेऽन्तर्भावेऽपि नानुमानम् ; अथ गृहीता तदा तत एव न ज्याप्यत्वासिद्धिरिति ज्यर्थ एव पन्नेऽपरान्तर्भावः। न च पूर्वमवधूतापि ष्याप्तिः पत्तसमे साध्यसन्देहात् शिथिलायते । हेतोरप्रहे साध्यसन्देहस्य व्याप्त्यविरोधात् तद्व्रहे तु पत्त इव ततः साध्यसन्देह-मैवं, तथाप्येकैकोपादानाद्यभिक्षसिद्धावपि नेश्वरसिद्धिरस्मदादिभिः निवस्तेरिति।

तेनेति । तत्र ताहशाहृष्टविशेषारब्धत्वाभावादिति भा(110b)वः । अस्मद्रादिभिरिति ।

नापि जन्यप्रयतनाजन्यं यत् कार्यं स पत्तः । ¹सिद्धसाधनाच । क्तित्यादेरपि तज्जन्यत्वात् । ेबुद्धिमत्कतृत्वञ्च अन बुद्धिमत्कारणत्वं तत्र कर्मभिजीवानां (१) तत्सिद्धेः सिद्धसाधनम्। न च प्रयत्नजन्यत्वं तत् ,तिद्ध आये, सिद्धसाधनम् । अन्त्ये, प्रयत्नाजन्यत्वे सति पारस्वर्येण साचाद्वा। प्रयत्नजन्यत्विमित्यर्थः। तशात्रसिद्धम् । घ**टादिद्र**ष्टान्तानां साध्यवैकल्यं च। न च [40a] शरीरिकया इष्टान्त इति वाच्यम्। घटादिनानैकान्तिकं, चोपादानगोचरापरोत्तज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वं द्रयणुकोषादाने त्वसिद्धेः। उपादानमात्रविवन्नायां सिद्धसाधनं, यदुपादानगोचरम् अपरोत्तं ञ्चानं अनित्यं याविच्छाप्रयत्नौ तद्वता अस्मदादिनैव तज्जननोपपत्तेरथान्तरञ्च तेषामप्यदृष्टद्वारा जनकत्वसम्भवाच्च, साज्ञात् तंजान्यत्वस्य तद्वतः सत्त्वात्। साज्ञात्कारिक्षानिककीषीप्रयत्नविषयसमवेतत्वं निरस्तत्वात्। एतेन पूर्वकत्वम् । न चाकार्येऽपि जात्यादावेतद्स्तीति तस्यापि बुद्धिमत्पूर्वकत्वापृत्तिः। कार्यनिष्ठस्य बुद्धिमत्पूर्वकत्वपर्यवसानादित्यपास्तम् । एतत्कालोत्पत्तिकातिरिक्तानि कार्याणि एतत्कालोत्पत्तिकजनकज्ञानवज्जन्यानि कार्यत्वात्, **पतत्कालोत्पत्तिकजनकबानजन्यत्वं** कवदित्यप्यसाधीयः। तादृशक्षानाश्रयजन्यत्वं वा, धतद्भयजन्यत्वं वा। नाद्यः, पतत्पाक्कालावृत्तित्व-स्योपाधित्वात्। न द्वितीयः, अस्मदादिभिश्च दृष्टद्वारा सिद्धसा**धनात्।** नाष्ययं घटः व्हतद्घटजनकानित्यक्षानातिरिक्तकानजन्यः, अतएव न तृतीयः। पटवदिति साधु । एतद् जन्यत्वस्योपाधित्वात् । जन्यत्वात् नित्यविशेषगुणवद्वकृत्तिपाकज्ञानिधिकरणविशेषगुणवद्ववृत्तिद्वयत्वसात्ताद्ववाष्यजाति-अप्त्ववदिति मूर्श्ववृत्तित्वस्योपाधित्वात् । उच्यते - अष्ट्याद्वारको-अस्मदादिसाधारणकिञ्चिद्दभिज्ञे वार्थान्तरमित्यर्थः । यथाश्चतेऽङ्करस्यास्मदादिज्ञानजन्यत्वाभावेन न चाइष्टद्वारा तथात्वं, सक्रकपञ्चत्वेऽपि तुरुयत्वात्। यदि च सिद्धसाधनानवकाशात्। साध्ये तद्वारकविशेषणीपादानानन तथा, तदात्रापि तुष्यमिति। कर्मभिरिति। 25 जीवात्मनामदृष्टेः क्षित्यादिसिक्षेः सिद्धसाधनमित्यर्थः। एतेनेति । सामान्यादिप्रत्यासत्ति-जन्यज्ञानमादायास्मदादिना सिद्धसाधनेनेत्यर्थः । अन्तर्मेति । उक्तस्योपाधित्वादेवेत्यर्थः । पा[°]कज्ञत्वेति । पाकजजातीयानधिकरणेत्यर्थः । तेनावयविनि पाकानभ्युपगमात् प्रथिवीस्वे व्यभिचारताद्वस्थ्यं नेति ध्येयम् । सनस्त्वे व्यभिचारादाह— चिक्कोषेति । द्रव्यत्वसाक्षात्पद्यो-रन्यतरान्तर्भावेन चक्कुष्टुादौ व्यभिवारः स्यादित्युभयोपादानम् । शब्दाश्रयत्वादौ व्यभिवारादाह— जातीति। अदृष्टाद्वारकेति। एतच अनुमानवकादो विपन्नितं विस्तरभदादुपेक्तिम्।

¹B- सिड्साधनलात् 2B- बुड्सित्पूर्यंकलस् 3B न omitted. 4B -कारणकलम् 5B एत्रइच्टजनकिल्यज्ञानान्यज्ञानजन्यः 6A एत्रदन्यल—. 7B नाप्यात्मलं \cdots स्थीपाधिलात् omitted. 8A -दिभज्ञो ना - । 9A पाकलेति ।

पादानगोचरजन्यप्रयत्नाजन्यं कार्यम् , अनागतगोचरप्रत्यक्तजनकेन्द्रियप्रत्यासस्त्रचजन्यः साद्वात्कारिप्रमाचिकीर्षाप्रयत्नविषयीभवदुपादानकं प्रागसस्वे सित सस्वात् , घटवत् । तथा चैतत् । तस्मात् तथा । ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां न यौगपद्यमिह विविद्यतम् । दृष्टान्ते साध्याप्रसिद्धेः । नापि पौर्वापर्यं बाधात् । किन्तु ज्ञानाधिकरणद्यणाः व्यवहितोत्तरद्यणवृत्तित्वाधिकरणं व्यवहितोत्तरद्यणवृत्तित्वाधिकरणं व्यवहितोत्तरद्यणवृत्तित्वाधिकरणं व्यवहितोत्तरद्यणवृत्तिकित्वम् ।

õ

समवेतप²दमप्यधिकमत्र³ प्रवेश्यमन्यथा ध्वं ⁴संसाधारणपक्षत्वेऽ शतो बाधात् । न च साध्यस्तदुपा-दानपदं कारणमात्रपरमेवेति वाच्यम् , हेतौ सत्त्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेरिति । पूर्वे कार्थान्तर-वारणाया ह — अन्वाराते ति । यद्यप्युपादानप्रत्यक्ष [111a]स्य तद्धेतुत्वात् पक्षीभूततद् ध्य-णुकाद्यपादानगोचरो नास्मदादिप्रयत्न इति तमादाय नार्थान्तरं, तथापि प्रमाविशेषणतयाऽस्यो-पादानमावश्यकमिति भावः। यद्यप्येतद् विशेषणं परं प्रत्यसिद्धं, तथापि प्रसाध्याङ्गकतया वस्तुतस्तुदासीनज्ञानादिसिद्धसाधनवारणाय स्वजनकीभृतत्वेनापि तद्पात्तमिति ध्येय म् । ⁸प्रमादिकं विशेषणीयं सामान्यादिप्रत्यासत्तिजन्यं व व व जनकम 11 तिप्रसङ्गादिति बाधादेव ; तेन नार्थान्तरमिति तदुविशेषणम 12 नुपादेयमेव । तदिदमुक्त गाङ्केताचरणैः ''द्रव्यत्वेन ज्ञानलक्षणया वा कपालगोचरप्रत्यक्षेऽपि घटादावकत्तर्का^३त्वात् क्षित्यादौ कर्त्तत्विनवीहकं ज्ञानं सिध्यत् तद्वविलक्षणमेव सिध्यती''ति । साक्षातका 14 रपदं लिङ्गादि-करणकज्ञा¹⁵ नजन्यज्ञानपरं, न त्विन्द्रियजन्यज्ञा¹⁶ नपरं, प्रत्यक्षत्वजातिप¹⁷रं वा। आद्ये बाधात्, अन्त्येऽन्यतरासिद्धेरिति ध्येयम्। प्रमात्वपर्य्यन्तं ताद्रप्यसिद्धये 18 उक्तप्रमादि-विषयोपादानसमा वितत्वं व्यर्थल इ वर्थल इ वर्थियोर विवक्षितत्वादिति हेती च सत्यन्तं व्योमादिपरं च ध्वंसे व्यभिचारवारणाय । यद्यपि सत्ता जातिः परं प्रत्यसिद्धा, तथापि प्र²¹साध्याङ्गकतया न दोषः, समवेतत्वपरं तदित्यप्याहुः। किन्तिवति। एतच वस्तुगतिमभिप्रेत्य, न तु तेन रूपेण सा 111b]ध्यता, यथाश्रुते दोषाभावात् । अतएवोपादानप्रत्यक्षं विना सत्यामपि चिकीर्षायां प्रयतानुत्पादेन तस्य साक्षात्प्र^{2 2}यस्नजनकत्विमति वाच्यम् ; तथा च चिकीर्षा-नन्तरभावित्वं ज्ञानस्य, न तु वैपरीत्यम् । न च साक्षाज्जनकत्वेऽपि चिकीर्षानन्तरभावित्वे विकीषीया इष्टसाधनतानुमित्यादिजन्यतया तत्समानकालं प्रत्यक्षस्यानुत्पात 23-पूर्वकालीनस्य प्रयतनपूर्वका 24 लासत्त्वेनार्थतस्तलाभात्। अस्तु वा चिकीर्वानन्तर्यनियम-

25

22 B साचात्कारजनकमिति 23 B -नुत्पच्या तत्पूर्व । 24 B -पूर्वसच्चेन ।

 ¹ B - च्याञ्चब —. 2 B समवेतलमप्यचिक-। 3 A-धिकमातं प्र-। 4 A ध्वं स-omitted.
 5 B श्राह omitted. 6 B -तद्-omitted. 7 A भाव:। 8 B प्रवादिकं omitted.

⁹ B-जन्यज्ञानं। 10 B च omitted. 11 B जनकमिति प्र-। 12 B-विशेषणसूपा-।

¹³ \mathbf{B} -कर्त्तृं लात्। 14 \mathbf{A} -कारि-। 15 \mathbf{B} ज्ञानान्यज्ञानान्यज्ञानपरं। 16 \mathbf{A} -ज्ञानल-। 17 \mathbf{A} -परलं।

¹⁸ B-सिद्धप्रधे। 19 B -दानलमातं। 20 A -चतुर्थयोरितव-। 21 A प्रसिद्धग्राङ्गक-। 30

कारणवत्त्वात् । यद् यत् कारणवत् तत्तद् बुद्धिमत्पूर्वकं यथा रथः । तथा चैतत् । तस्माद्

न चोपावाने खण्डनम्। व्याप्त्यनुसारेण हिं साध्यं सिम्रचति। व्याप्तिश्च यत्र कार्यत्वं तत्र तदुपादानाभिज्ञत्विमिति^३रूपा, न तु यत्किञ्चित्तदुपादानाभिज्ञत्व⁴िमतिरूपा । एवञ्च विशेषत एव ध्याप्तिर्यत कार्यत्वं तत्र तत्तदुपादानाभिक्षत्वमिति सिद्धचति। यद्वा सामान्यतोऽपि साध्यनिर्देशे पत्तधर्मताबलादभिमतविशेषलाभः। कारणवन्वादिति हेतोरुक्त एव तात्पर्यम्। यथेति। ननु साध्यविकलो दृष्टान्तः। घटादौ ज्ञानेच्छाप्रयत्नवतो जनकत्वं नित्यत्विभुत्वाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभावात् । न च सुख्वत् कार्यत्वात् तज्जन्यत्वमनुमेयम्, आत्मसमवेतत्वस्योपाधित्वात् । ज्ञाना[40b]द्यपहितस्याम्वयव्यतिरेकौ स्त पवेति बाच्यम् । ज्ञानाद्यन्वयव्यतिरेकेणैवान्यथासिद्धेः। मैवम्। अस्ति प्रयतः कार्यहेतः। चेष्टाजनकत्वं च कृतिवदात्मनोऽपि यन्निष्ठो व्यधिकरणो गुणो स्तथापि यत्र दैवात्तथाभावस्तत्र व्यभिचा रस्य बज्जलेपायितत्वादित्यपास्तम्। चिकीर्पानन्तर्य नियमस्तथापि भाव्युपादान प्रत्यक्षं कृतिहेतुस्तदा चिकीर्षेव हेतुर्न स्यात् । उपादानप्रत्यक्षस्य विशिष्ट⁸त्वेन निर्विकल्पकादिपूर्वकतया स्वोत्तरभाविना तेनोपादानप्रत्य⁹क्ष-¹ º ज्ञानसमकालं चिकीषां विनाबात् । तस्माचिकीषां हेतुज्ञानानन्तरमुपादानप्रत्यक्षं, ¹¹ तचिकीर्षिते-नोक्तन्यभिचार इति, तचिन्त्यम्। चिक्कीषाहेतुज्ञाने उपादानप्रत्यक्षविषयविशेषणस्यापि विषयत्वसं 13 भवे तज्जनित्तचिकीर्धानन्तरं विनदयद्वस्थे 3 न तेनो 14 पादानविशिष्टप्रत्यक्ष-अन्थथा तत्राप्युपादानप्रत्य[112a]श्रहेतुनिर्धिकल्पकेन संभवे निर्विकल्पकानपेक्षणात्। तद्धेतुज्ञाननाचे चिकीवैंव नोत्पद्येतेति दिक्। न चेति। पूर्वोक्तोपादानखण्डनमपि नेत्यर्थः। तथाचोपादानगोचरज्ञानादिजन्यत्वेऽपि साध्यदोषाभाव इति भावः। अतएव तत्साध्या-ननु यत्तद्रभ्यासननुगमाम् व्याप्तिप्रदृ इत्यरुचेराद्य-मृद्धेति । भिप्रायेणैवाह—तन्त्रेति । उपादानगोचरक्रतित्वेन जनकत्वमत्र विवक्षितम्। तेन च रूपेण स्वविषयसमवेतकार्यं जनकत्वमित्यस्या 15 न्योपाद्यानगोचरकृतिजन्यत्वे बाधादभिमतविशेषसिद्धिरित्यर्थः। ¹⁶तत्तताध्याभिप्रायेणैवाह्--न न्विति । मूलोक्तसाध्याभिप्रायेणेन्यन्ये । "नित्यत्वविभुत्वा-भ्यामि"ति दैशिककालिकव्यतिरेकाभाषप्रदर्शनाय । 17यद्यव्यन्वयोऽस्त्येष, तथाप्यन्वय-विविष्टव्यतिरेकाभावादित्यर्थः । अन्तरमेति । आत्मवृत्तित्वस्येत्यर्थः । तेन ज्ञानध्यंसादौ इति । 18यः स्पन्दः स्वव्यधिकरणयदीयगुणजन्यः स न साध्यव्यापकत्वम् । यन्निष्ठ अत्र कपालरूपजन्यघटरूपे व्यभिचारादाहा 8 — स्पन्द इसि। तत्संयोगजन्य इत्यर्थः।

[ा] A खाद्धनम् omitted. 2 A हि omitted. 3 A -भिज्ञजन्यल्ह्पाः 4 A-जन्यल—।

5 B व्यभिचारस्य omitted. 6 B यदि omitted. 7 B-न्तरभावद्भपादानप्रव्यचंक्रति-(?)।

8 B विशिष्टज्ञानलेन। 9 A तेनापातप्रव्यच्च-। 10 B-ज्ञान omitted. 11 B तत्रियः।

12 B-भवाक्जन्ति-। 13 A -दवस्थे तेन। 14 B उपादान-omitted. 15 B-मिल्यन्योपाः।

16 B तसात् सान्। 17 A यदान्यः। 18 A यः स्पन्द-व्यभिचारादाह् omitted.

बुद्धिमत्पूर्वकम्। नन्वनुपल्रब्धपूर्वकोटिषु पर्वतादिषु कारणवन्त्वस्याप्रतितेभागासिद्धमिदमिति चेत् १ न । द्रव्येषु सावयवत्वेन तद्गुणेषु कार्यगुणत्वेन कर्मसु कर्मत्वेनैव तदनुमानात् । कारणवन्त्वस्यासर्वज्ञपूर्वकत्वेन सह दृष्टान्ते घटादौ दर्शनात् तद्विपरीतस्य पक्षे विवक्षितत्वात् विरुद्धमिदमिति चेत् १ न । साहचर्यमालेणाविरोधात् । कार्यत्वेना-नित्यत्वानुमाने रूपसाहचर्यवदरूपस्याविनाभावाभ्युपगमे त्वसर्वज्ञत्वाद्युपेतकर्तृकत्व-मुपपादयति । हेतौ कस्तद्विपरीतमभिप्रेयात् यतो विरोधश्चोद्येत । असर्वज्ञस्य शरीरिणः प्रमाणनिरस्तत्वात् । त्वमेव तद्विपरीतमभिप्रेषीति चेत् १ नन्वेवमसर्वज्ञेन शरीरिणा हेतोरव्या-

10

5

यत्कर्मजनकः तत्संयोगस्य 'तत्र जनकत्वात्। स्पर्शबद्धेगवदुद्वव्याभिघातजिकयायां ²तथा दर्शनात् । न चैवम् , अपितु प्रयह्मवदात्मसंयोगोऽस्तु हेतुर्न तु प्रयह्मवानिति वाच्यम् । आत्मसंयोगस्य अकारणत्वे संयोगिनोऽपि कारणत्वात् । अन्यथा संयोगे-नान्यथासिद्धमिन्द्रियमपि कारणं न स्यात्। तथापि द्रष्टान्तेनोपादानगोचरं प्रत्यत्तं जनकमनुमितिरूपस्य कृतिसाध्ये इष्टसाधनताज्ञानस्य जनकत्वादिति न वाच्यम्। सिद्धवृत्यसिद्धगोचरस्य प्रयत्नस्य सिद्धगोचरप्रत्यत्तं विनाऽनुपपक्तेस्तस्यापि हेतुत्वात्। शब्दे च न व्यभिचारः, तस्यापि पत्तत्वात् । अनुपल्लब्घेति । यस्य पर्वतादेख्तपत्तिर्न गृहीता तत्र हेतुरसिद्ध इत्यर्थः । सावयवत्वेनेति । यद्यपि सावयवत्वं नावयव-जन्यत्वमसिद्धेन्यर्थविशेषणत्वात् अवयवसमवेतत्वञ्च जात्यादावनैकान्तिकं, तथापि अवयवसमवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वम् । कार्ये ति । कार्यवृत्तिगुणत्वेनेत्यर्थः । सहचारदर्शनमात्रमविनाभावज्ञानं वा ? आद्ये, साहचर्यमात्रे जेति । नारूपे शब्देऽनित्यत्वानुमाने यथा घटादौ रूपसाहचर्यदर्शनेऽपि साध्यसिद्धिरविरुद्धा तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । अन्त्ये, अविनाभावेति । यदि कारणत्वमसर्वज्ञकर्तः -पूर्वकत्वन्याप्तमेव तदा पत्ते ततस्तत्सिद्धौ क तद्विपरीतसिषाधयिषेत्यर्थ**ः**। अङ्करादावसर्वज्ञस्य कर्तुं बीधितत्वात्तद्विपरीतः सर्वज्ञः कर्ता असर्वज्ञस्येति। नन्वेविमिति। एवं सित हेतोर्नासर्वज्ञेन कर्त्तु। त्वया सिषाधयिषित इत्यर्थः।

20

गुरुत्वजन्यपतनिक्रयायां व्यभिचारादाह—स्वठ्यधिकर्णोति । आम्नादिपतनेष्वाश्रया-वयव्याम्नादिजन्यत्वाद व्यभिचार इत्यत आह—गुणोति । न चैवं क्रियायामात्मकारणत्व- २१ सिद्धाविप रथादौ न तत्सिद्धिः, तथाच साध्य चैकल्यं तव तद्वस्थमेवेति वाच्यम् , मूर्त्तवृत्ति यत् कार्यं यदीयगुणनिमित्तकारणकं तत्तत्समानाधिकरणगुणजन्यमिति व्याप्त्यन्तरेण तत्सिद्धेरित्य नुमानप्रका[112b] हो विपश्चितम् । तथापोति । अवयवपदं सम्पातायातम् । साध्याविशेषभ यादाह—कार्यवृत्तीति ।

[ा] B -तज्जनकलात, 2 B तददर्शनात. 3 A कारणवस्त्रो. 4 A साध्या-। 5 B तव 30 omittad. 6 A-रित्यादानु-। 7 A-विशेषभया(?) ह ।

20

30

पंनात् कुतस्तद्विपरीतेन विरोधः ? तथाविधस्यानुपलब्धेरिति चेत् ? सुतरां तर्हि विरोध-सिद्धेरसम्भवो जात्यन्धेन रूपस्पर्शयोरिव परस्परधर्मिपरिहारेणाप्रतीतेः। प्रतीतौ वा एकत धर्मिणि सहोपलम्भेन विरोधस्य बाधितत्वात्। दर्शनस्पर्शनाभ्यां वायावनुपलम्भेऽपि पृथिव्यादौ रूपसहचरस्पर्शवत्।

[22h]स्यादेतत्। न हेतुसाध्यविशेषयोर्विरोधं विशेषविरोधमाचक्ष्महे किं नाम व्यातिपक्षधर्मताभ्यामानीयमानयोर्विशेषयोरेव विरोधः। तथाहि व्यातिस्तावहर्शनबल-यथादृष्टं विशेषमुपस्थापयति। नालौकिकमश्रोरित्वादि। शरीरिणा किञ्चिज्ञेन अनित्यज्ञानादिमता नोपपद्यत इति तद्विपरीतमुत्थापयति । न चानयोर्विरोधे किञ्चित् सिध्यति । सोऽयं विशेषविरोध इति तदपि नास्ति । स्वरूपेणानयो-परस्परानपेक्षाभ्यां च विशेषानुपस्थापनात्। न हि यो धूमवान् सोऽग्निमानिति केवल्या व्याप्त्या किञ्चिदुपनीयते , तथा सति पक्षधर्मतावैयर्थ्यात् , नाप्ययं धूमवानित्यनया पक्षधर्मतया नियमानपेक्षया किञ्चिदुपस्थाप्यते , तथा स्रति व्याप्तिवैयर्थ्यम् , किन्तु परस्परसहकारितया । तथा च निरपेक्षदशायां विशेषानु-पस्थानादेव विरोधासिद्धिः । सापेक्षदशायां सहोपलम्भादेवेति । नन्वलौकिकं विशेष-मुपस्थापयति पक्षधर्मता । सर्वलीकिकं क्षव्याप्त्यानुस्भारितं न सहत इति ब्रूमः । किं, स न सिध्यतीति चेत् ? कोऽत्र तं साधियतमद्यतः ? अनेनैव विरोधनान्योऽपि न सिध्यतीति चेत् ? तदिदमायातम् , कार्यत्वं कार्यसमवायिकारणकत्वं न सहत इत्य-कार्यमपि न स्यात् । स्यादेतत् । साध्यांशविशेषयोरिव विशेषविशेषमाव भाचक्ष्महे । तथाहि नित्यत्वमाकाशादौ ज्ञानत्वपरीहारेण सिद्धम् । ज्ञानत्वं च नित्यत्वपरीहारेणा-समदीयज्ञाने , तथा कर्तुः शरीरित्वं कुविन्दादेः अशरीरस्याकर्तृत्वं मुक्तस्य, तदनयोज्ञान-त्वनित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोश्चैकधर्मिसंसर्गा विरुध्यते इति। एतदपि नास्ति। उपसंहारस्थानस्यैकस्य धार्मणोऽप्रतीतेः। न ह्युष्णत्वशीतत्वे पयःपावकयोरेव विरुद्धे ,

व्याप्तिरिति तद्रमुपिस्थतौ न तेन विरोधज्ञानिमत्यर्थः। तथाविधस्येति। सर्वज्ञस्य कर्नु रज्ञानान्न च सिषाधियषा सम्भवतीत्यर्थः। सुत्रामिति। विरोध-प्रतियोगिनोऽप्रतीतेनं तत्र विरोधधोरित्यर्थः। प्रतितौ चेति। सर्वज्ञत्वकर्नु त्वयो-रकत्वसत्त्वान्न विरोध इत्यर्थः। द्र्शनिति। वायौ रूपस्पर्शयोः सामानाधिकरण्या-ज्ञाने पृथिव्याद्शनस्पर्शनाभ्यां साहचर्योपलम्भाविरोधाद्यमपि न विरोधीत्यर्थः। अत्रव्याप्त्यनुस्मारितिमिति। व्याप्त्यनुस्मरणविषयीकृतिमत्यर्थः। स्म इति। लौकिको विशेष इत्यर्थः। तमिति। लौकिको विशेष इत्यर्थः। तमिति। लौकिको विशेष शरीरत्वादिकमित्यर्थः। अनेनैवेति। लौकिकविशेषविरोधनालौकिकोऽपि विशेषो ऽश्रिरात्वादिनं सिध्ये-दित्यर्थः। तदिद्मिति। अन्येनाशरीरित्वादिना पन्नधर्मताया अविरोधादित्यर्थः। तथाच पन्नधर्मताया अविरोधादित्यर्थः। तथाच पन्नधर्मताया अविरोधादित्यर्थः।

¹C इव omitted. 2C - भाव-omitted. 3 A ऽश्रीरल-. Vardhamana reads व्याप्तानु-

õ

किन्त्वेकत्र पयसि तेजसि पृथिव्यां चोपसंहियमाणे। तदेतेऽपि ज्ञानत्वनित्यत्वे धर्मिमेदेनाविरुद्धेऽपि यद्यस्मदादिबुद्धौ गगने चोपसंहाराद्विरुद्धे इति विवक्षितमायुष्मतः , अशरीरित्वकर्तृत्वे वा कुलालादौ शुकादौ चोपसंहाराद् विरुद्धे इत्यमिमतं विरंजीविनो, न नः किञ्चिदनिष्टमापद्यते। न हि मूर्तत्विनत्यत्वे नभसि घटादौ वा विरुद्धे इति परमाणु-साधनस्य किञ्चिदपहीयते। अथेश्वरात्मिन तज्ज्ञाने चेपपसंहारादनयोविरोधोऽभिलिषतः , स तर्हि मूर्तत्विनत्यत्वयोः परमाणाविव धर्मिसाधकेनैव बाधित इति विबुध्यस्वेति , नास्ति विरोधगन्धोऽपि, विशेषविरोधोदाहरणं तु चन्दनदहनवानयं सुरिभधूमत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

्स्यादेतत्। व्यापकानुपलब्धिबाध एव विशेषविरोध इत्युच्यते। तथाहि कर्तृत्वव्यापकं शरीरादि। तचातो व्यावर्तमानं कर्तारमि व्यावर्तयति। तृणादि-विकारकारित्वेन हिमस्य वह्निमत्त्वसाधने [23a] तद्व्यापकमौष्ण्यमिव व्यावर्तमानम् अभिमत्त्वमिति चेत् ? नैतदिप साधीयः। कस्य तर्हि किमल व्यापकम् ? किं कर्तः शरीरित्वादिकम् आहोस्वित् कार्यस्य शरीरादिमत्कर्तृपूर्वकत्वम् ? प्रथमे, नेश्वरः कर्ता शरीरादिरहितत्वादिति प्रमाणार्थः। तथा चाश्रयासिद्धः धर्मिग्राहकप्रमाणबाधो वा।

नतु न व्यातिपत्तधर्मतोपस्याप्य असनेन विरोधं ब्र्यः , किन्तु ज्ञानमनित्य-मिति व्याप्तिप्राहकमानेन । एतेन व्याप्त्योर्न विरोधः । कार्य सकर्तृकमिति व्याप्तिः पंत्रधर्मतासाचिन्याद्वलीयसी, कर्सा शरीर्वेवेत्यत्र न्याप्ती तद्भावान्न सा तथेति तुख्य-बलत्वाभावादिति निरस्तम् । अङ्गाङ्कः—विपद्गे बाधकाभावादत्र सहचारदर्शनादि-सस्वेऽपि न व्याप्तिः। अन्यथावयवो महानेव तेज उद्भूत³रूपमेवेति व्याप्तिविरोधात्। अस्मद्गुर्चस्त्र कर्ता शरीर्वेवेति परमाणुनयनसिद्धिरपि न स्यात्। य्रहेऽस्मद्दिनामैवोपस्थितत्वात् विषयत्वम् । ननु पत्तव्यर्मताबळळभ्यविशेषवत्याः कर्णु -व्यक्तेस्तद्नुपस्थितेरिति भिन्नविषयत्वान्न विरोधज्ञानमित्याहुः। अथेरवरातमनी-सानुमितिरयथार्थाः सकर्वं कत्वानुमितावपि ति । **चित्यादौ** ऽशरोरे कर्तृज्ञानत्वात् , घटः कर्तेति ज्ञानवदिति साध्यम् । न चोपजीव्यमान⁴बाधः, अनुमिति⁵मात्रस्योपजीव्यतया तद्याथार्थ्या ⁶नुपजीव्यत्वात् । तत्राहुः अनुमितेर⁷-याथार्थ्यं दोषादुत्पन्नमनुमित्या ज्ञाप्यं न तु कार्यम् । तत्र चायमैव दोषो दोषान्तरं वा । नाद्यः, असिद्धेः ; नान्त्यः, तद्भावात् । किं च पर्वते अन्यनुमितिरयथार्था उभयसिद्ध-विहमिद्धिन्ने विहिज्ञानत्वात् , हदो विहिमानिति ज्ञानविद्त्यपि स्यात् । तिहं विशेष-क दूषणमित्यपेत्रायामाह - विशेष विशोधेति। यत्र साध्यसाधन-विशेषणयोर्विरोध इत्यर्थः । उद्यापकेति । कर्त् व्यापकशरीरस्य याऽनुपलिधस्ततो

अयमेवेति। ⁸त्वत्प्रयोगरूपस्त्वदनुमितिरूपो वेत्यर्थः। अस्तिद्वेरिति। ³⁰ सदनुमितिपूर्वमिति शेषः। तथाच दोषप¹⁰ स्वे न तस्य तत्र हेतुत्विमिति भावः। किञ्चेति। यदि चात्राप्रयोजकत्वं

IC चिरजीविनोः 2 A- धर्मतोखाय — 3 A उङ्गत उङ्गत — 4B -मान — omitted. 5A अनुसाय- 6B-यायार्थं खानुपः 7B -यथार्थं लं 8 B - लत्नप्रयोग खरूप- । 9B -पूर्वं किति । 10 A दोषलेन सतस्य न तम ।

सावयवाः परमाणवोमूर्तत्वादि[ति]वत् । द्वितीयस्तु नियमः प्रत्यग्रजायमानाङ्कुरादावेव शरीरिणः कर्तरनुपलम्भेन निरस्तः। दृष्टान्तस्तु सर्वथैवानुपपनः। तृणादिविकारो हि यदि रूपादिपरावृत्तिमालहेतुः स नूनमौष्ण्यापेक्षेण तेजसा कर्तव्यः। पाकेऽनिमित्तं हिममिति। तेन न किञ्चिदनिष्टमापद्यते। न हि सौरस्य तेजसस्त्रैलोक्य-पाकहेतोर्हिमादपगमः क्षमते। अथ विकारो भस्मादिरूपो विवक्षितः सोऽसिद्ध एव हिसह् [ह ? तेषु तृणादिषु कुतोऽपि विरोधो बाधो वा ? अथ रूपादिपरावृत्तिमात्रेणैवाग्निः दर्शनस्पर्शनग्राह्यस्य योग्यानुपलिश्वाधितत्वात् , साध्यते तदशक्यम्। तस्य अतादृशस्य तेजोमात्रस्य निवृत्तेरनिष्टत्वादशक्यत्वाच । तस्माद् व्यापकानुपलम्भादि शनुमानं बाध्यत इति रिक्तं वचः। सत्प्रतिपक्षस्तु कथञ्चित् स्यात्। अग्निमद्धिमं तृणादि-निरमिकं हिमं तथाविधौष्ण्यरहितत्वात्। अस्तु तदेव प्रकृते। शरीरानपेक्षोत्पत्तिकम् अकर्तृपूर्वकं शरीरानपेक्षोत्पत्तिकत्वात् गगनवदिति । उत्पत्तरसाधारणत्वात् , सकर्तृकाद् घटादेरिवाकर्तृकाकाशादेरपि उत्पत्तिमात्रव्यावृत्तिमात्रस्य चासिद्धेः। शरीरादनुत्पत्तेश्चासमर्थ-व्यावृत्तत्वात् , विशेषणत्वात्। सपक्षे गगनादौ अनुत्पत्तिमात्रस्यैव व्याप्तत्वेन निश्चयात्। निश्चित-15 व्यातेश्च पक्षोपनयात् । अन्यथातिप्रसङ्गात् ।

बाध इत्यर्थः । आकाशादेरिति । तत्रोत्पत्तिरेव न ; कुत्र शरीरानपेत्तेत्यर्थः । स चाकाशादावस्टयेवेट्यत ननु शरीरापेन्नोत्पत्तिरहितत्वं हेतुः । दारीरादनुत्पत्तेइचेति। नतु किमसमर्थविशेषणत्वम्? यदि निष्प्रयोजन-विशेषणवरवं तर्द्धसिद्धिः। पन्नधर्मतासम्पत्तेरेव प्रयो[जः?]नत्वात्। अथ व्यभि-चारा वारकत्वम् ? किमतः ? न हि व्यभिचारवारणार्थमेव विशेषणमुपादीयते । अपित्वसिद्धिवारणार्थमपि । व्यभिचारवारणार्थमप्यनुमानदोषव्युदासोपाधिप्रयुक्तम् । न तु तत् स्वत एव ^२प्रयोजकम् । अथ शरीरि³विशेषणा[न्त]भविन ⁴तद्व्यातिप्रहः, विशिष्टन्यातिष्रहे हि विशेष्भ चारष्रहः कारणमन्यथा वत्तत्त्प्रयोजकद्रन्यत्वा-द्यन्तर्भावेनापि व्याप्तिर्गृ [होता], अतएव प्रयोजनाभावान्नोपदेश्यत⁵ इत्यस्तु । प्रमाणानामयं स्वभावो यदन्तर्भावं विना न तत्परिच्छेदकं तदेवान्तर्भावयति। सर्वेषामै[41b][व प्र]माणानां लाघवसहकारित्वात्। एवं च शरीरबहिर्भावे-नापि चेद्जन्यत्वन्याप्तिः परिच्छेत्तुं शक्यते । ⁶ततो न तद्दन्तर्भावेन न्याप्तिरिति चेत् । मैवम्। ए[वं] हि विशिष्ट्र व्यापकतापि न स्यात्। तथा च^{8 १}स्थापनानुमानमपि न स्यात् । अथ नीलधूमवरवं न वह्निःयाप्तं व्यभिचारा वारकविशेषणत्वात् । *द्रव्यत्वे सति धूमव¹²द्ति चेत्। न। बाधात्। व्याप्यव्याप्यस्य खुतरां तदा तुल्यमिति भावः। अनील्रत्वे स्तीति। नील्रत्वसमानाधिकरणधूमत्वमित्यर्थः।

एतस्य बह्निविरुद्वतया न वह्निव्याप्यत्विभिति भावः। बाधमेव स्पष्टयति—ह्यारग्रेति।

¹B बारकम् 2B प्रधोजनम् 3B शरोर-. 4B न व्याप्तिग्रहः, 5B तत्तदप्रयोजनाभावात्र प्रदर्श्वतः 6B अतो. 7B विशिष्टस्य व्या. 8B च omitted. 9B खानुमानमपि. 10B -व्याप्यं 35 11A व्यभिचारवारक-. 12B धूमवत्त्वमि- *Rucidatta reads नीलल सित for द्रव्यले सित।

स्यादेतत्। यथा ज्ञानस्य नित्यत्वे द्यारीरापेक्षा नास्ति, ज्ञानगतकार्यत्व-प्रयुक्तत्वात् द्यारीरसम्बन्धस्य, तथा प्रयत्नस्य ज्ञानापेक्षापि न स्यात्, प्रयत्नगतकार्यत्व-प्रयुक्तत्वात् ज्ञानसम्बन्धस्येति । तर्कापरिश्चिद्धिरस्तु दूषणमिति चेत् १ तदप्यसारम् । ईश्वरमधिकृत्य तर्काणामाश्रयसिद्ध्यसिद्धिभ्यामनवसरदुःस्थत्वात् । यदीश्वरः कर्ता स्यात् द्यारीरी स्यात्, अनित्यज्ञानवांश्च भवेत् । यदीश्वरस्य प्रयत्नः स्यादनित्यः स्यात् । यदि ईश्वरस्य प्रयत्नो नित्यः स्यात् ज्ञानानपेक्षः स्यात् । यदीश्वरस्य बुद्धिः स्यात् असर्वविषया भवेदित्यादयो हि ते क्षित्यादिकमधिकृत्य विपर्ययापर्यवसानात् । यदि विवादाध्यासितं बुद्धमद्धेतुकम् अभविष्यत् अनित्यप्रयत्नहेतुकतामापत्स्येत । द्याराजन्यं

व्याप्यत्वात् । अथ यद्विषयत्वेन परामर्शः कारणमनुमितेस्ति हिङ्गः, न च व्यर्थः विशेषणे विशेषणिविषयतयाः परामर्शो ऽनुमितिकारणं व्यभिचाराद्न्यथासि छेश्च, किन्तु विशेष्यविषयत्वेनेति तदेव हेतुः । ति धूमोऽपि हेतुने स्यात् । न हि धूमविषयत्या तस्यानुमापकत्वं व्यभिचारात् , किन्तु व्याप्यविषयतया । अव्याप्यवत्ताक्षानमेव यद्विषयक्षानं विना न भवति ति हिङ्गः ; प्रकृते च धूमवत्ताक्षानमेव व्याप्यवत्ताक्षानहेतुः । अतो हिङ्गः , न तु नी हं तत्, व्यभिचारात् । न ति शरीराजन्यत्वे व्यथिविशेषणत्वं तद्व्यितिरेके व्याप्यवत्ताक्षानस्यैवाभावात् । अथाकर्तृकत्वव्याप्यस्याभावस्य व्याप्यता-जन्यत्वप्रतियोगिकत्वमात्रेण, न तु शरीरजन्यत्वप्रतियोगिकत्वेन शरीरांशस्य व्यर्थत्वादिति व्याप्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतायामेवास्तु व्यर्थत्वम् । अनाजन्य-प्रतियोगिकाभावसमूहे शरीरजन्यतियोगिका यावन्तेऽन्योन्याभावाः तावनमात्र-मेवास्तु व्यर्थत्व , न त्वतिरिक्तविशेषणान्तर्भावेनापि व्यर्थविशेषणत्वाद् गौरवाच्चेति ।

छाबवाद विशिष्टविषयत्वेनैव हेतुत्वे विशेषणविषयत्व**-**अन्यथासिद्धेश्चे ति। मन्यथासिद्धमित्यर्थः। अयेति। पक्ष इति शेषः। अतएव वक्ष्यति—न तही ति। अन्यथा तद्वविरेकेऽपि व्योमादावजन्यत्ववत्ताज्ञानसंभवादसंगतेः। न तु नीलिमिति। रूपमिति शेवः। अकत्त्र्वेकत्वन्याप्यस्याभावस्यान्योन्याभावस्य जन्यत्वप्रतियोगिकत्वमात्रेण न तु शरीरजन्यत्वाश्रयप्रतियोगिकत्वेन, जन्यत्वाश्रयप्रतियोगिकत्वमान्नेण, अन्यथा जन्यत्वशरीरजन्यत्वाभावयोरखण्डयोर्व्यर्थविशेषण-त्तदाश्रयप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः । व्यक्तिलाघवमाश्रित्य समाधत्ते-नेति। त्वाभावादिति ध्येयम् । जन्यत्वाश्रयप्रतियोगिकयावद्रन्योन्याभाववत्त्वस्य लिङ्गत्वे न व्यर्थविशेषणत्वसित्यरुचेराह— गौरवाचेति । व्यक्तिगौरवादित्यर्थः । [113A] व्याप्यतावच्छेदकगौरवं दोषो न व्याप्यगौरवम्, अन्यथा नीक्रभूमस्यैव हेतुत्वे धूम एव न हेतुः स्यादित्याशयेन

¹C निरुत्वे added after प्रयवस्य. 2A -विशेषणविषयतया. 3A न जन्म-. 4 A अधित। 30 अथवाक मुंकाल व्याप्य-।

विपरीतमेव वैयर्थ्यम् । अत्राहुः—यद्यव्येवं लाघवं शीब्रोपस्थितिकतायामेव प्रयोजकं तच्चेहाभावस्य प्रतियोगिनिह्नपणाधीननिह्नपणतया विचार्यम् । शीब्रोपस्थितिकसिति तत्र च जन्यत्व' ग्रोरपि तदभावस्यैव शीब्रोपस्थितिकतया प्रयोजकम् । तस्मात शोब्रोपस्थितिकतया विशेष्या-भावत्वेनैव ब्याप्यतावगम्यते , न तु विशिष्टाभावत्वेन। क तर्हि विशिष्टा-भावः प्रयोजकः १ विशेषणे ऽस्तत्यपि विशेष्याभावे यत्र सति साध्यम्, एवं विशेष्येऽसति विशेषणाभावे सति साध्यम्। यथार्द्रेन्धनवहि विरहादौ। न हात्र केवलविशेष्यविशेषणविरहादेव धूमाभावः। तत्सद्भावेऽपि विशेषणविरहस्य धूमाभावेनानौपाधिकसम्बन्धात्। अतएव विशिष्टन्यापकता । न च विशिष्टत्वेन सर्वत्र व्यापकतां ब्रमः , किन्तु विशिष्टस्य व्यापकतामात्रम्, नीलधूमस्येव व्याप्यताम्। न चैवं प्रकृतेऽपि सिद्धं जन्यत्वभावेऽपि *विशे[42a]षणमात्रव्यतिरेकेण साध्य-सम्बन्धानिश्चयात् । अतएवाकाशिच्चत्याद्यन्यतरत्वादिकमपि नाकर्वकत्वे हेतुः। न हि जित्यादिना सहाकर्तृकत्वस्य कापि सम्बन्धो गृहीतः, किन्त्ववश्योप-सद्धान्त्याह्- यद्यद्येव सिति । एतद्नन्तरं तथापीत्यध्याहार्यम् । बीब्रोपस्थितिकत्वमित्यर्थः। यदि चान्योन्याभाषोऽप्यखण्ड एव 15 तथैव पाउः। त्रञ्चेति। हेतुस्तदा न व्यर्थविशेषणता । किञ्च, अन्योपाधिरेवेत्यवधेयम् । अन्वये विशिष्टस्याप्रयोजकतया यद्वयापकत्वं तदभावे साध्ये तद्वविशिष्टाभावो हेतुरित्यर्थः। आहेंन्धनेति। आर्देन्धन-विशिष्टवह्निवरहादित्यर्थः। ैत्रिति। वह्निसद्भावेऽपि आर्द्रेन्धनविरहे ध्माभाव-नियमादित्यर्थः । अत्यानेति । विशिष्टव्यापकताप्राहकस्य कार्यकारणभा वादेः सस्वा-²⁰ देवेत्यर्थः। यत्र च न तद्याहकं तत्र न तथेत्याह—न चेति। किन्तिवृति। माहकसत्त्वे विशिष्टस्य ⁷व्यापकतेत्यर्थः । निलिति । यथा कस्त्रिकादहनादौ नीलध्मत्वेन व्याप्यता, न तु सर्वत्रेत्यर्थः । ननु धूमे आर्द्रैन्धनविशिष्टविह्नवत् सकर्नु कत्वे शरीरिषिशिष्ट-जन्यत्वं व्यापकं तथा च तदभावे ह्व साध्ये तद्विशिष्टाभावः प्रकृतेऽपि हेतुरस्त्वित्यत आह—त चैव मिति। जन्यत्वभावेऽपि विशेष्यीभृतजन्यत्वसङ्घावेऽपीत्यर्थः। * विशेष- 2^{5} पणतेति । शरीरमात्रेत्यर्थः । स्वाध्येति । अकर्ज् \mathfrak{p} संबन्धानिश्रयादित्य[1138]र्थः । संबन्धाभावादिति कृते क्षित्यादी पक्षे जन्यत्वसद्यभावे शारीरमात्रव्यतिरेकादेवाकन् कत्वसंबन्ध इति असि सिरिति प्रो ब्रयादित्यत उक्तं - संबन्धा निश्चयादिति । तथा व जन्यत्वमात्रमेव सकत्तृं कत्वच्यापक्षम्, अतस्तद्भावमात्रमकत्तृं कत्वच्याप्यं, न तु शरीरिवशिष्टजन्यत्वाभाव इति अत्र होति। विशिष्टाभावव्या 10 द्यताप्राह्यकमानाभावादेवेत्यर्थः। न हीत्या-पाततः, वस्तुतस्तु क्षित्यादिना तस्य संबन्धनिश्चयेऽपि न तद्धेतुः । धूमालोकान्यतरत्ववद्व्यर्थ-विशेषणत्वाच । अन्यथाऽकाशाधन्यतरत्वादिकं तत्र हेतुः स्यादिति ध्येयम् । गृहीतो तद्वघटितहेतोस्तद्वग्रहं विनाऽप्रहात्तस्योपजीव्यत्वमित्यर्थः। निश्चितः। किन्तिवति।

¹A स्रति omitted. 2B विद्नि-omitted. 3B जन्यवाभवे. 4B जन्यवोपाधि-। 5B तिदिति omitted. 6 B—कारणवादे:। 7B अञ्चापक —। 8A च omitted. 9 A अकर्त् कत - 35 10 A व्यापकता-। *Rucidatta reads विशेषणता for विशेषण-.

25

किरणावली

वाऽभविष्यत् असर्वज्ञकार्ये .चेत्यादयो हि ते तद्विपर्ययाश्चासमर्थविशेषणत्वेन पागेव निरस्ताः । न च प्रयत्नेन बुद्धिः साध्यते, बुद्धया वा प्रयत्नः, इतरव्यावृत्त्या वा अन्यतर-व्यावृत्तिर्येन ²सम्बन्धौपाधिकं ³देश्यमवकाशमासादयेत्। किन्तु धूमत्वेन **१ इन्धन** -प्रभव विह्नमस्विमव कार्यत्वेन [23b] परिदृष्टसामर्थ्यकारक चक्रप्रयोक्तृमस्वम्। साध्यांशयोर्ज्ञानप्रयत्नयोर्दहनार्द्रेन्धनयोरिव सोपाधिरपि सम्बन्धो हेतुं न दूषयति । तस्य

जीव्याकाशत्वेनेति । तदेव व्याप्यम् । अपि च, प्रतिपत्तयोस्तावत् पत्तधर्मयोनींभयं व्याप्यं वस्तुभेदप्रसङ्गात्। तत्र किं कार्यत्वं स्वसाध्याविनाभूतं शरीराजन्यत्वं वा। तत शरीराजन्यत्वं नाकर्तृकत्वन्याप्यम्। अजन्यत्वस्योपजीन्यत्वेन तस्यैव व्याप्यत्वात्। तस्य च व्यभिचारित्वे व्याघाताच्च। अस्तु तद्पि व्याप्यमिदं ज्यापकमपीति चेत् ? न। ज्यापकतायामपि तस्योपजीब्यत्वेनान्वयात्। न च शरीरजन्यत्वमैव सकर्तृकत्वव्याप्यम् , न तु जन्यत्वं तत्नाप्युपजीव्यत्वेन जन्यत्वस्यैव व्याप्यत्वाद् व्यापक्षत्वाच्च । अम्यथा अद्भव्दज्ञन्यत्वस्य साधनेऽपि शरीराजन्यत्वस्य प्रतिपत्तत्वप्रसङ्गादिति । नापि शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्ड एव हेतुः। तत्र प्रति-योगिनि शरीरस्य विशेषणत्वान्नाभाव इति न विशेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यम् , तत्रा-जन्यत्वस्योपाधित्वात् । न च पूर्वसाधनन्यतिरेकस्योपाधित्वे सत्प्रतिपत्नोच्छेदः स्यात्। अधिकबलेनैव नियमात्। तिद्विपर्धयारुचेति। त्तित्यादिकं न बुद्धिमद्वेतु-कमनित्यप्रयत्नाजन्यत्वाद्वित्यादौ व्यर्थविशेषणत्वमजन्यत्व मात्रस्यैव साध्यव्याप्यत्वा-दित्यर्थः । न चेति । यदि प्रयत्नेन बुद्धिं बुद्धिनिवृत्या स्वा प्रयत्ननिवृत्तिं साधयेत् तदा ज्ञानसम्बन्धे प्रयत्नगतं कार्यत्वमुपाधिः स्यात्। न चैवमपितु यथा धूमैनैक-दै⁸वार्द्गेन्धनप्रभववह्निमत्वं साध्यते, तथा कार्यत्वेनैकदैव बुद्धिप्रयत्नसाधनमित्यर्थः। तथाचे ति । ज्ञानप्रयत्नयोर्मिथः सोपाधिसम्बन्धशालित्वेऽपि कार्यत्वेन सह निरु-किञ्च, कार्यत्वादेकैकजन्यत्वं सिद्धचद्र्यात्वितयजन्यत्वं

त्रस्य चे ति । अजन्यस्यापि सकर्त्त्रकत्वप्रसङ्गे व्याघातादित्यर्थः । अहिन्वति । तह-व्याप्यमेवेदं समव्यासमेवेत्यर्थः। समव्यासिरपि लाघवादजन्य[ः]त्व एवेत्याह**—ठ्यापक-**तायामपीति। सकत्तृ कत्वव्याप्यमिति। तत्समन्याप्तमित्यर्थः । तदभाव एव अकत्तृ कत्वसमन्यासो, न तु जन्यत्वाभाव इत्यर्थः। उपाधित्वादित्युपलक्षणम्। 10 अप्रयोजकत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अधिकेति । साध्यव्यापकसाधनाव्यापकत्वेनेत्यर्थः । तथा च यत्र न तथात्वं तत्र सत्प्रतिपक्षः स्यादेवेति भावः। तथेति। ज्ञानादिमत्त्वेनैव कार्य्यमात्रजनकत-[114a]या विशिष्टच्यापकत्वादिति भावः। आर्थसमाजमहिम्ना वा विशिष्ट-

पाधिसम्बन्धत्वात् ।

IA विशेषणलेन. 2C एतत्मम्बन्धौपाधिकालं 3C चोद्यमव-. 4C धूमवन्तेन. 5C चार्रेन्धन.- 6C रहहनवत्त-, 7B. नात-omitted. 8A एव omitted. 9A नाघवादन्य एव इत्याहु:। 10 B प्रयोजनः।

साध्यसम्बन्धे निरुपाधिकत्वादिति । ननु कारणिवशेषादवश्यं कार्यविशेषेण भवितव्यम् । अस्ति च केषुचिच्छरीरं कारणं ततोऽ[पि] विशेषः स्यात् । अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा शरीरिकर्तृत्वानुमानं न स्यात् । स च विशेषो यद्दृष्टेरिक्रयादिशिनोऽपि कृतबुद्धिरुत्प्यते । [तद्] इत्यदूरिविप्रकर्षेणोच्यते । ततः स एव कर्तारं प्रयोजयित । कार्यत्वसामान्यं तु तत्प्रयुक्तां व्याप्तिमुपजीवतीति न विशेषस्य विशेषं प्रत्येव प्रयोजकत्वे सामान्यं प्रत्यनुपाधित्वात् । अन्यथा घटत्वादिष्ववान्तरिवशेषेषु यद्दृष्टेरित्याद्युपलक्षितोऽपि विशेषस्तत्प्रयुक्तां व्याप्तिमुपजीवतीत्यप्रयोजकः स्यादिति यत् किञ्चिदेतत् । तर्कस्त

सिध्यति । समाजस्यार्थतयाः मिथोऽपेज्ञाकृतत्वाभावादिति भावः । अवर्यमिति । कार्यविशेषस्याकस्मिकतापत्तेरित्यर्थः । ततो विशेष इति। 10 कार्य शरीरस्य कारणत्वं जातिविशेषः कार्यविशेषे-स सकर्वकत्वप्रयोजनकत्वेनोपाधिरित्यर्थः । स एव तथा च अन्यश्चेति । कार्यत्वाच्छरोरजन्यत्वं नानुमैयं ज्ञित्यादौ व्यभिचारादिति शरीर-जन्यत्वन्याप्यं तद्भ्युपेयमित्यर्थः। ननु घटत्वादिभिः शरीरजन्यत्वमवसीयते अननुगतस्यापि जन्यतावच्छेद्कत्वात्। न च त एवोपाधयः प्रत्येकसमुदायाभ्यां साध्याव्यापकत्वादित्यत आह- स्वेति । अदूरविप्रकर्षात् सान्निध्यात् घ[42b]टा-द्य इति शरीरप्रयोज्या इत्युच्यन्ते । न तु स्वरूपतः । तेषामन्यापकतया शरीरजन्यनिष्ठ-कार्यतानवच्छेदकत्वात्। अतो यद्[ब]च्छेदकं तद् यद्दृष्टेरिकयादर्शिनोऽपि इत्यने-नोपलक्ष्यत इत्यर्थः । विद्वोदयस्येति । कारणैक्यात् कार्ये अनुगतधर्मो भवति कर्मजन्यसंयोगविभागयोरेव व्यभिचारादिति घटत्वादिभिरेव इति न नियमः। विशेषेः शरीरजन्यत्वानुमित्युपपत्तेर्नं तत्र जातिविशेषे मानमित्यर्थः। अन्यश्वेति। 20 यदि 'जातिविशेषोऽस्तीति सामान्यमश्रयोजकं तदा सोऽपि जातिविशेषो न शरीर-जन्यत्वन्याप्यः, घटत्वादीनामेव तत्प्रयोजकत्वेनोपाधित्वादित्यर्थः। तर्कस्तिवति। विवादपदं कर्त्र जन्यं यदि न स्यात्, जन्यं न स्याद्, व्योमवदित्यर्थः। जन्यत्वमुपाधिरस्तु । न च पत्तमात्रव्यावर्तकविशेषणवस्वात् ^२साधनविशेषणवत्तुत्व्यः-योगच्चेमत्वाच्च तन्नोपाधिः, प्रकृते तादृशानुपाधिताबीजस्य साध्यव्यापकताब्राहकमाना-25 भावस्याभावात्। शरीरसहकृतस्यैव कर्तुः कार्यजनकृतया कार्यकारणभावस्य साध्य-अत एव बाधोन्नीतपत्तेतरे विह्नमत्त्वेन धूमवत्वे साध्ये **च्यापकता**ग्राहकत्वात् । आर्द्धेन्धनप्रभवबिह्निम्दत्वं रसवत्त्वेन जलस्य गन्धवत्त्वे साध्ये पृथिवीत्वमुपाधि-

बुद्धिस्तथापिनोक्तदोष इत्याह — किञ्चेति । आकि स्मिकत्वेति । कारणविशेषस्य तदप्रयोज-कत्व इति शेषः । प्रत्येकेति । न च शरीरजन्यतावच्छेदकमुपाधिरस्तु, तथाच नोक्तदोष इति वाच्यम्, शरीरज⁴न्यत्वस्यैव तथात्वापत्तेरिति भावः । घटत्वाद् घ इति । तथा च तदित्यादिमूळस्य घटत्वादिकं शरीरप्रयोज्यमित्युच्यते तत्प्रयोज्यजातिविशेषसानिध्यादित्यर्थः

¹A जाति omitted. 2B साधनविशेषितलात्, 3B साधन added before तुल्य 4 B - जन्यतावच्छेदनस्थैव।

यदि कार्यं कर्तारमतिपतेत् , तत् कारणान्तरमप्यतिकामेत् । तथा च कार्यं त्वमेव हीयत इति संक्षेपः । विस्तरस्तु न्यायकुसुमाञ्जलावान्मतन्त्विवेके चाध्यवसेय इति । अस्तु तावदेवम् । विशेषस्य तु कुतः सिद्धिः ? यथा ह्यप्रतीतेन विशेषादि प्रत्येतु-मशक्यम् , तथा तस्य साधनमप्यशक्यम् । लब्धरूपं हि कचित् किञ्चिद्विधीयत इति चेत् ? न । साधनसामान्यसम्बन्धवलेन साध्यसामान्यविधानुपक्तान्ते तत्सहकारिपक्षधमताबलेना-प्रतीते विशेषे पर्यवसानात् । सामान्यसङ्गतिबलप्रवृत्तानां पदानामाकाङ्क्षादिसहकारिलब्धे-ऽलौकिक इव वाक्यार्थं इति प्रमाणवृत्तम् । अन्यथा न किञ्चित् क्वचिदप्रतीतं प्रतीयेतेति ।

अत्र कश्चिद्राह। कृतं तर्हि केवलव्यतिरेकिणा अन्वयिन एवाष्ट्रव्यातिरेकादे-रप्यसिद्धेः²।

तदसत् । आकाङ्क्षानुपपत्तिभ्यां विशेषव्यवस्थापनात्। शाब्दो ह्यथीं यावता 10 विना नान्वयमुपैति तावन्तमनालम्ब्य प्रतीतेरपर्यवसानमलाकाङ्कित्युच्यते । तावानवधि-रन्वयिनः । तत्प्रतीतौ पर्यवसितायां क्वचिद्विशेषे प्रमाणान्तरबाध्येऽनुपपत्तिश्च तावती

र्भवति, तेषां साध्यव्यापकतात्राहकमानसत्त्वादित्यत आह— विस्तर स्त्विति । शरीर-हस्तादिजन्यकार्ये जन्यत्वं नोपाधिः, साध्याव्यापकत्वात् , धिष्ठेयजन्यत्वस्य च साधनव्यापकत्वात् । अद्भव्यप्रमाण्यादीनामीश्वरेण साज्ञात्-प्रयत्नाधिष्ठानादित्यन्यत्र विस्तर इत्यर्थः । विद्योष्यस्य त्वित । शरीरित्वादेः कथं सिद्धिस्तेन समं व्याप्त्यग्रहादित्यर्थः । तथेति । रनुमानाङ्गत्वादित्यर्थः । सामान्येति । सामान्यत्राहकस्यापि मानस्य सहकारि-विशेषाद्विशेषबुद्धचपायत्वं पदार्थमात्रशक्तानां पदानां पदार्थसंसर्गधीजनकत्ववत्। प्रकृते पत्तधर्मता सहकारिणी तत्र योग्यतादिरिति विशेष इत्यर्थः । कृतं तही ति । सामान्यतो दृष्टान्वियपूर्वकं व्यतिरेक्यपि ^उनातिरिक्तं मन्तव्यम् । इच्छा कचिदाश्रिता गुणत्वादिति सामान्यतो दृष्टेनैव पृथिन्याद्यष्टद्रन्यवृत्तित्वबाधसहकृतेन तद्तिरिक्तद्रन्य-आकाङ्क्षेति । *विशेषमनादाय सामान्याप्रतीतिराकाङ्ता, वृत्तित्वसिद्धेरित्यर्थः सामान्यप्रतीतौ सत्यां प्रतीतविशे पबाधेनाप्रतीतविशेषकरूपनानुपपत्तिरित्यर्थः । तदेव स्पष्टयीत—क्याब्दो होति । [43a] अन्वयिनि पत्ताद्न्यत्र लिङ्गव्यापकतया प्रतीतस्य

पर्यवस्यतीति भावः। न स्वरूपतः न मुख्यतः। ननु तथैव किन्न हस्यादित्यत आह—तेषामिति। सित सम्भवे अनुगतस्यैव तथात्वादित्याशयः। अत एव तदसंभवं दर्शयति—कारणैक्या-दिति। यत्नान्तरस्याभावादिति भावः। ननु कारणान्तरस्य यत्नादेरतिकमादिष्टापत्तिरित्यन्यथा व्यावथे—विवादपद्मिति। साक्षात्प्रयत्नेति। यद्यपि चेष्टाश्रयज्ञन्यत्वेनोक्तदोषस्तथापि अनुमानप्रकादो द्रष्टव्यम्। व्यतिरेकिमान्नोच्छेदापत्तेराह—सामान्येति।

 $[{]m IC}$ कार्यसादेव. ${
m 2C}$ -रिप सिद्धे:। ${
m 3B}$ नाधिकं. ${
m 4B}$ विभ्रेषकत्यनमनुपपित्तिरित्यर्थ:। 5 A. स्थात् omitted.

सीमा व्यतिरेकिणः। तदत्र नगादिद्वचणुकपर्यन्तपक्षीकरणे तत्कारणपरमाण्वादि-विषयं ज्ञानं यदि न स्यात् , कः शब्दार्थों नगसागरादि सकर्तृकमिति । परिदृष्टसामर्थ्य-कारण[क ?]चक्रप्रयोक्तः कर्तृशब्दवाच्यत्वात् । एवं सर्गादिकार्यपक्षीकरणे तत्काले यदि न शरीराचनपेक्षं ज्ञानं कोऽर्थः सगादि कार्ये बुद्धिमत्पूर्वकिमिति। सर्गसन्निहितो हि शरीरेन्द्रियविषयग्रामविरहोपलक्षितः कालः सर्गादिरित्युच्यते । तस्मात् विशेषप्रतीत्या सामान्यप्रतीत्यपर्यवसानादिह पक्षधर्मतासहायात् कार्यत्वादेव नित्यसर्वज्ञकर्तृत्वसिद्धिः। इच्छादयः क्वचिदाश्रिताः कार्यत्वाद् गुणत्वाद्वा इत्यत्न तु अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यपारतन्त्रयम-प्रतीत्य शाब्दोऽर्था न प्रतीयत इति नास्ति । न हि आश्रयादिशब्दाः क्षित्यादिव्य[ति]-रिक्तार्थाः क्षित्यादिविरुद्धार्था वा येन त24aत्प्रतिक्षेपनियमेनेच्छादिपदार्थानामन्वयः ।

प्रमाणान्तरबाधपर्यालोचनानुपपत्तिरन्यदेतदिति ।

¹साध्यसामान्यस्य पत्तसम्बन्धमात्रं सिध्यति तावतैव पत्ते साध्यबुद्ध्वपपत्तौ पत्त-धर्मताया उपपन्नत्वात् अन्वयिपू²र्वन्यतिरेकिणि न पत्तादन्यत्न प्रतीतस्य पत्तसम्बन्धः सिध्यति ; किन्तु सामान्यतो दृष्टानुमानविषयीकृतस्यैव प्रतीतचरयावद्वचक्तिविशेष-बा³धकसन्दर्शनानुपपत्या³ तदतिरिक्तविशेषनिष्ठत्वसिद्धिरित्यर्थः । प्रकृते योजयति — तद्भेति । अस्मदाद्यकर्त् केषु सर्गादिद्वचण्कादिषु ज्ञानादिजन्यत्वं ⁶ज्ञानस्य सर्गाद्यकालोनपरमाण्वादिविषयत्यं विना न प्रतीयते इति सर्गादिः कालीनत्वमैव ज्ञानस्य नित्यता ^१परमाण्वादिविषयवत् ⁸सर्वविषयता इत्यर्थः । किं च ज्ञानस्य प्रतिनियतविषयत्वं कारणाधीनं, नित्ये तु ज्ञाने तद्भावात् सर्वविषयतैवोचिता । स्त्रपदार्थीप्रतिपादकवेदकर्तृकत्वादपि तस्य सर्वविषयता । यत्र पृथिन्यादिवृत्तित्वबाधकावलारानन्तरं द्रन्यत्वप्राहकसामान्यतोद्रृष्टावतारस्तत्रा-तिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वमज्ञात्वा ⁹द्रव्यवृत्तित्दं ज्ञातुमशक्यमिति तत्र सामान्यतोद्दष्टादेव विशेषसिद्धिरिति । न केवल्रव्यतिरेकावतारः । वस्तुतस्तु पत्तधर्मताबलादपि साध्य-विशेषसिद्धौ विशेषोऽपि सामान्येन रूपेण भासते। अनुमितेव्यापकत्वावच्छेदक-प्रकारत्वनियमात् । विशेषप्रकारिका तु प्रतीतिः सर्वत्र व्यतिरेकसाध्यैवेति तद्वश्यं 25 मन्तन्यमिति भावः।

कि न्निवित । अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्य । ^०त्वादिप्रकारकप्रतीत्यर्थं व्यतिरेक्यादर आवश्यक इति भावः। स्गादिकालीनत्वमेवेति। प्रकृतानुमितिविषयतयाऽभ्युपगम्यत इति शेषः। अन्यादृशी च सामान्यान्तरादेव सिध्यतीति भावः। तदेवाह [114b] — किञ्चेति। तत्प्रकारकप्रतीतिमनभ्युपेत्य प्रकारान्तरोपस्थितस्यानुमितिप्रकारकत्वमभ्युपेत्यैवेति । बोध्यम् । एतदस्वरसादेवाह - वस्तुति स्तिवित ।

 $[{]f 2B}$ -पूर्वेक — . ${f 3B}$ बाधकस्य द[°]नादनुपपच्या. ${f 4B}$ एततः ${f 5A}$ 1B साध्य omitted. तत्ति. 6B ज्ञानस्य सर्गादिकालीनत्वपरमाखादिविषयत्वेन. 7B परमाखिषयत्येव. 8B सर्वेविषयम. 9B द्रव्यवृत्तिल omitted. 10 B-द्रव्यादिप्रकार-। 11 B-ध्येयम्।

किरणावली

आकाशनिरूपणप्रसङ्गेन कालदिशोरुपन्यासः । ''आकाशकालदिशामि''ति । पारिभाषिक्यो निमित्तमन्तरेण शृङ्गप्राहिकतया तिस्त्रः संज्ञा भवन्ति । आकाशं कालो दिगिति ।

काल-दिशोरुपन्यासं समर्थयति आकारोति। प्रन्थलाघवाय तत्राप्याकाशतुख्यतया पारिभाषिकयेव संज्ञेति च बोधितमित्यर्थः। निमित्तमिति। प्रवृत्तिनिमित्तं विनैवेत्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तत्वं शक्यत्वे शक्यवृत्ति-त्वे च स्वभिन्नशक्यानधिकरणत्वं, न तु शक्यवृत्तित्वे सित शक्यानाश्रयत्वं केवलान्व-

शक्यत्व इति। ¹द्रव्यपद्शक्य²द्रव्याद्याकृतौ एतच शब्दाश्रयत्वे चाति-व्यासिवारणाय । यत्राकृतिव्यङ्गया जातिः प्रवृत्तिनिमित्तं तत्र घटादिपदे तदाकृतेः शक्यत्वात्तत्राति-व्यासिरित्यत उक्तं - शक्यश्वितत्वम् इति । द्रव्यवदशक्यद्रव्य एवातिव्याप्तेराह - शक्या-10 निधकर्णत्वम् इति । तच शक्यद्रव्यत्वाधि करणमेवेति तन्निरासः । एवं च केवलान्वयिरूपे वस्तुपदादिप्रवृत्तिनिमित्तेऽञ्यासिस्तस्य शक्यत्वाधिकरणत्वादत उक्तं—ि सङ्गिति । त्यर्थ। क्वचित्तथैव पाठः। ननु केवलान्वय्यन्तराधिकरणतया तथापि⁴ न स्वपदेन केवलान्वयिधर्म एव विवक्षित⁵ इति वाच्यम्, प्रमेयत्वत्वादि⁶ केवलान्वयिधर्म-त्वादिशक्याधिकरणतया दोषतादवस्थ्यादिति चेत् , न । स्वभिन्नेत्वादिना शक्ये तत्पदजन्य ज्ञाने स्वभिन्नाविशेष्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च प्रमेयपदादिभ्यः प्रमेयत्वमभिधेयत्वादि विशेष्य-यथा द्रव्यपदाद द्रव्य[®]पदत्वविशेष्यतया तयोपस्थितं भवति. द्रव्यं तत्र प्रमेयत्वस्य तद्दविशेषणतयैवोपस्थिते (:?)। प्रका [115a]रतया चैवं स्वभिन्नेति प्रमेयमात्रस्यैव कत्पद्जन्यज्ञाने विशेष्यतया स्वस्यापि तयोपस्थितरच्याप्तितादवस्थ्यात्। न चैवमपि स्वभिन्नवैशिष्ट्यविशेष्यतया दोषतादवस्थ्यात् वैशिष्ट्यस्याविशेषणत्या तद्विशेष्यत्या तस्यानुपिस्थतेः । नन्वेवमपि वैशिष्टेयऽतिव्याप्तिरिति चेत्, न । शक्यवृत्तित्वेन शक्यवैशिष्ट्यनिरूपकत्वस्य विवक्षितत्वात । न च वैश्विष्ट्यमपि शक्यं तथा च नोक्तदोषः। न चैवमाद्यपदं व्यर्थ, शब्दाश्रयत्वादिवैशिष्टयस्याशक्यतया च 10 त 11 त्र एव तद्व्या-वृत्तेरिति वाच्यम् , शक्यत्वस्य शक्तिजन्योपस्थितिविषयत्व 1 वरत्वात् । तस्य च शब्दाश्चयत्व -वैशिष्टेवऽपि सत्त्वात् । न चै ^{1 ३}वमपि मूर्त्तपदादिप्रवृत्तिनिभित्तस्यावच्छिन्नपरिमाणस्यैकदेशेऽ-विच्छिन्नत्वादव्याप्तिः, शक्यवैशिष्टयस्य शक्तिविशेष्यवृत्तित्वेनापि विशेषणात्। साक्षात्त्वमपि वैशिष्ट्यविशेषणमतो न घटाद्याकृतावतिन्याप्तिताद्वस्थ्यम् । न चावच्छिन्नत्वादिविशेष्यतया वाच्यम्, स्वविशेषणीभूयस्त्वभिन्नविशेष्यं परिमाणस्य तत्रोपस्थितेस्तत्राच्यासिरिति विवक्षितत्वात्। परिमाणस्य तत्र परविशेषणत्वात्। तरवाभावस्य च प्रवृत्तिनिमित्तत्वमभिप्रेतं तद्भिन्नविशेष्यत्वं विवक्षितं तत्राप्यस्ति । तच वा अवच्छिन्नत्व[1]5h]स्या 13िव प्रवृत्तिनिमित्तभूतत्वात्। तत्र अत 30

[ा] A द्रष्ट्यपदाशका—. 2 B द्रञात्तती। 3 B—द्रञ्जलादिकरण—. 4B—तथापि omitted. 5 B विविचितः omitted. 6 A -श्रादि-omitted. 7 B- जन्य-omitted. 8 B- पदलomitted. 9B वैशिष्टावैशिष्टामिष। 10B च omitted. 11B इत। 12B-विषयपर-। 13B एवमिष omitted. 14A -स्था-(?) omitted.

कुतो हेतोरित्यत् आह—अपरजात्यभावे सतीति। अपरजातीनामाकाशत्वादीना मभावादित्यर्थः। तदेव कुत इत्यत आह—एकैकत्वाद् व्यक्तिभेदाभावात्। "नित्यमेकमनेकवृत्ति सामान्यमि"ति लक्षणव्याघातेन स्वरूपव्याघातादिति भावः। तथापि पारिभाषिकत्वमनुपपन्नमतीन्द्रियत्वेन स्वरूपनिर्देशानुपपत्तः। यः शब्दाश्रयस्तदाकाशमित्येवं

5 यिन्यन्याप्तेः । आकृतिश्च न शक्यवृत्तिः । अवयवसंयोगरूपत्वात् । द्रन्यस्य द्रव्यपद्-शक्यत्वे शक्यवृत्तित्वे सत्यिष शक्यानाश्रयत्वं नास्तिः शक्यद्रव्यत्वाश्रयत्वात् । शक्यतावच्छेद्कधर्मत्वं वा तत्त्वम् । शृङ्कप्राहिकयेति । व्यक्तिविशेष एव शक्तिर्यथेयं व्यक्तिश्चैत्रपद्द्योग्ध्येत्यर्थः । व्यक्तिभेदाभावादिति । आकाशमात्र-वृत्तिधर्मो न जातिरेकमात्ववृत्तित्वात् , रूपवत् । तथापीति । प्रत्यक्तेण श्शक्या 0 असाधारणव्यक्तेष्ठपस्थिति विना कथं पारिभाषिकी संज्ञा, आकाशस्यातीन्द्रिय-त्वादित्यर्थः । ननु प्रत्यक्तेण तदुप[43b]स्थिति विनापि व्यावृत्तव्यक्तयुपस्थितिः शब्दाश्रयत्वेनैव स्यात् तदुपस्थितिमात्रस्य तन्त्रत्वादित्यत आह—यः शब्दाश्रय इति । एवं शब्दाश्रयत्वमेवोपस्थितत्वाप्रवृत्तिनिमित्तं स्यादिति पारिभाषिकत्वव्याघात इत्यर्थः । शब्दाश्रयत्वमशक्यत्वान्त्रप्रवृत्तिनिमित्तम् धर्मिव्यावर्तकः(?)नाश्रयपरिचायकत्वमात्रोपक्तीण-

समवेतपदप्रवृत्तिनिमित्तसमवायाव्याप्तिरपास्ता । यत्तु स्वभिन्नसमवायत्वादिविशेष्यतया तत्राव्याप्तिवारणाय शक्यत्वेनापि स्वभिन्नं विशेषगीयं, समवायत्वं च न शक्यम्, आकाशत्व-स्येवाशक्यस्यापि तस्योपस्थितिसंभवादिति तचिन्त्यम् । मूर्त्तपद्वदुक्तरीत्याऽज्याप्तिनिराससंभवे तद्विशेषणवैयर्थ्यात् । तथा सत्याकाशपरे आकाशातिन्यासिप्रसङ्गाच । न च शक्यवृत्तित्वे सतीत्यपि विशेषणम् , उक्तेनैवोपपत्तौ व्यर्थविशेषणत्वात् । यचोक्तं समवायत्वमाकाशत्ववन्न शक्यमिति तज्ञिन्त्यम्, समवायपरे तथात्वेऽपि समवेतपरे तथात्वाभावात् समवेतानाम³नन्तानामननुगतत्वे-नानन्गतत्वा समवायत्वविशिष्टस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन शक्यत्वात् । यदि च समवेते वि वाक्यं न पदं, तदा सर्वं समञ्जसमेवेति संक्षेपः। आकृतिरुचे ति । घटाचाकृतिरित्यर्थः । यद्यपि शक्यसंयोगानामनः नुगतत्वेन अवयवसंयोगत्वेन कपालसंयोगत्वादिना वा तत्र शक्ति-ग्रहादवयवस्यापि शक्यत्वमुचितम्, अन्यतरकर्मजत्वादिना संकरेण जातिविशेषस्य तथात्वा-न शक्यवृत्तिरित्यस्य न शक्तिविशेष्यवृत्ति शक्तयपस्थाप्यसाक्षाद्ववैशिष्ठय-तथापि 25 अवयवसंयोगात्मिकाया $^{7}[89\mathrm{b.L.}10]$ स्तस्याः ँ शक्तिविशेष्ये साक्षाद्व-निरूपिकेट्यर्थः । तथावयवस्य शक्यत्वेऽप्यदोषः। बुद्धिस्थत्वादिवदनुगमकत्वेऽपि न तत्र वैशिष्ट्याभावात् । शक्तयवच्छेदक इति। यद्यप्यवच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वादिकमति-शक्तिरित्यप्याहुः । प्रसक्तं, तथापि स्वरूपसंबन्धवि[90a]शेषस्तथा, स च नान्यत्रेत्याहुः। वस्तुतस्तु शक्ति-जन्योपस्थितिप्रकारकत्वभित्यर्थः। न चाकृत्यादावतिन्याप्तिः। शक्तिविशेष्यवृत्तिसाक्षादवे-30 शिष्ट्यनिरूपकत्वे सतीत्यपि विशेषणात् । तज्जाति (न जाति ?) रिति । जातिपदवाच्येत्यर्थः अन्यथाऽसमवेतत्वे बाधादनेकसमवेतत्वे सिद्धसाधनात्। नित्यत्वाभावे क्वचित् सिद्धसाधनादिति भाव एवेति । नानावृत्तित्वाभावादित्यर्थः । अशक्यक्यत्वादिति ।

¹B वचत्यत्वेत्यर्थ:. 2B शाक्यासाधारण. 3B -नामनुगतत्वेनानुगतत्वा समवायतः। 35 4A इति omitted. 5B -नामनुगत। 6B -वित्तत्वशत्युप-। 7 MS. A ends with अवयवसंयोगात्मिकाया। Then the text is taken from MS., B. fol 89b., 1. 10., beginning from-स्वसाः।

किरणाव ली

तु शब्दाश्रयत्वमेव स्यादुपाधिः। न । शब्दाश्रय[त्व १]स्य उपलक्षणतया तटस्यत्वात् । अयमसौ देवदत्त इतीदं तावत् । अन्यथा "शब्दगुणमाकाशमि"ति सहप्रयोगो न स्यात् । यद्यवम्, आकाशादिशब्देभ्यः परस्य त्वतलादेनिरर्थकत्वमापद्येत इति चेत्, न । आकाशस्य

त्वेन शक्तिबहिर्भावादित्याह—शब्दाश्रयस्येति। इदं तावदिति। यथा इदन्त्वेनैव परिचिता असाधारणव्यक्तौ देवद्त्तसंज्ञा न त्विद्मपि शक्यमित्यर्थः। अन्यथेति। यदि शब्दाश्रयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं स्यात्तदाकाशपदेनैव शब्दाश्रयत्वस्याप्युपस्थितिरिति "तस्य भावस्त्वतलावि"त्यत्र भावशब्देन पौनरुत्तयं स्यादित्यर्थः। यद्येवमिति। प्रवृत्तिनिमित्तधर्माभिधानादाकाशपदेन च तदभावादित्यर्थः। आकाशस्येति। यथा तत्र भेदाभावात्तत्सम्बन्धाभावेऽपि सम्बन्धमपचर्य प्रयोगस्तथात्रापि प्रवृत्ति-निमित्तमुपचर्य त्वतलोः प्रयोग इत्यर्थः । ननु यदि शब्दाश्रयत्वं न प्रवृत्तिनिमित्तं तदाकाशपदाक्षिर्विकल्पकं स्यात् धर्मिमात्रविषयत्वात् । अथ शक्तिप्रहकाले नियमतो यद्धर्मवत्वेनोपस्थित एव धर्मिणि यत्न पदे शक्तिप्रहस्ततपदात तदशक्यमपि संस्कारा-दुपतिष्ठते । अतः शब्दाश्रयत्वमश'क्यमपि तत्पदादुपतिष्ठते । न चैवं घटत्वाद्यप-स्थितिरपि तथैवास्तु इति तत्रापि शक्त्यभावापितः। घटपदान्नियमतो घटत्वोपस्थिते-स्तत्र शक्तिः। आकाशपदान्तु न शब्दाश्रयत्वमादायैवोपस्थितिः। अष्टद्रव्यातिरिक्त-द्रव्यत्वेनाप्युपस्थितेः। अत्र वदन्ति सहप्रयोगानुपपत्तिरत्र मानम्। स च शब्दगुणो धर्मी आकाशपद्वाच्य इति मुहप्रबोधपरत्वे वान्यथासिद्धः । गृहीतसंगतिं प्रत्येतादृश-प्रयोगोऽसिद्ध एव । नापि नियमैन शब्दाश्रयत्वस्यानुपस्थितिरप्रवृत्तिनिमित्तत्वे मानं

प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य वाक्यगर्भत्वादिति भावः । पोनस्त्यमिति । यद्यपि तस्याप्रवृत्तिनिमित्तत्वे निमित्तत्वेऽपि नियमत आकाशपदादुपस्थित्या पौनस्कत्यं समानं तथाप्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वे नियतोपस्थित्यभावेन सद्दप्रयोगस्थिले अष्टद्रव्यान्यद्रव्यत्वादिनोपस्थितिर्मन्तव्या, प्रवृत्तिनिमित्तत्वन्तु नियतोपस्थितिकत्वान्नेवमिति भावः । यथेति । एतच्चाभ्युपेत्योक्तम् । वस्तु-तस्तु त्वतलोर्न प्रवृत्तिनिमित्तवाचकत्वं वाक्योत्तरवर्तितद्ग्वित्वत्वादित्वतलोर्व्यभिचारात् , किन्तु यत्पद्जन्योपस्थितौ यः प्रकारः स एव तत्तपदोत्तरभावप्रत्ययेनोच्यते । तथा चाशक्यस्यापि शब्दाश्रयत्वादेस्तथात्वात् तद्वाप्यत्वमविरुद्धमिति बोध्यम् । अथेति । यद्यप्येवं न प्रकृत-सङ्गतिरनियतोपस्थितिकत्वेन शब्दाश्रयत्वस्यानुपद्मग्रेऽभिधानात् ; तथापि यद्धमोपस्थितिः शक्तिग्रे प्रयोजिका तदशक्यमप्युपतिष्ठत इत्यत्र तात्पर्यम् । घटपद्गद्ति । पदान्नियतोपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वनियमात् । कथमन्यथा योगरुद्गिति भावः । सहिति । तथाच नियतोपस्थितिकराब्दाश्रयत्वं शक्यं चेति भावः । अभ्युपेत्याह—नापिति । वस्तुतो लाव्यनमेव

25

्र किरणावली

स्वरूपमितिवदौपचारिकत्वाद्वयावृत्तिपरत्वाद्वेति । तस्य द्रव्यत्वव्यवस्थितये स्वरूप-रिथतये च गुणानाह— निल्लेति । तास्वाकाशकालिदिक्षु मध्ये आकाशस्य शब्देन स्वरूपं संख्यादिना द्रव्यत्वं च व्यवस्थाप्यते । अरूपतया चक्षुत्रस्तलाप्रवृत्तेः । तस्य रूप-योग्यतामुपादायेव द्रव्यग्राहकत्वात् । अन्यथा आत्मनोऽपि चाक्षुत्रत्वप्रसङ्गात् ।

5 ^२विनिगमकाभावेनात्तादिपद्वन्नानार्थत्वेनाष्युपपत्तेः। न च तदेव सर्वंविशेषाः नियमेन प्रतीयेरिन्नति वाच्यम् । ब्युत्पन्नं प्रतीष्टत्वात् । अब्युत्पन्नं प्रति कारणाभावात् । ष्कस्यां व्यक्तौ नानेकं प्रदृत्तिनिमित्तमित्यपि नास्ति, मानाभावात्। प्रवृत्तिनिमित्ततायां व्यक्तिभेदापत्तिः। आत्मपद्प्रवृत्तिनिमित्तयोरात्मज्ञानत्वयो-र्भेदेऽपि तद्भावात् । किं च त्वतळोर्मु[
m ~44a~]ख्यार्थत्वेनैवोपपत्तौ उपचरितार्थत्वे मानाभावः। तस्मात् पूर्वापरितोषादाह— हयावृत्तीति। व्यावृत्तिपदेनासाधारणो धर्मः शब्दाश्रयत्वमुपलक्ष्यते । अपोहवादनिरासात् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वं न केचिन शब्दाश्रयत्वादीनामाकाशवृत्तिधर्मत्वेनाभिधानम् , गौरवात्। तदा द्याकाशमात्रवृत्तिधर्मत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं ³शब्द्राश्रयत्वादिना ⁴वा ? नाद्यः। नान्त्यः। नियमेनानुपस्थितेः। अतः प्रवृत्तिनिमित्तं विनैवा-स्यान्न त धर्मः। काशादीनामाकाशादिपदेनाभिधानं पदादपि निर्विकल्पकमिष्यत एवेत्याहुः। नन्वाकाशं चत्तुर्प्राद्यां न शब्दलिङ्गानुमैयमित्यत आह—अस्वपत्रयेति। अरूपिद्रब्यतयेत्यर्थः । अन्यथा रूपादौ व्यभित्रारात्। आकाशं न चात्तुषं बहिरिन्द्रियप्राह्यं वा अरूपद्रव्य-त्वादात्मवदिति प्रयोगः। न चासिद्धो हेतुः, नीलमाकाशमिति प्रतीतेरिति वाच्यम्। मेरोरिन्द्रनीलप्रभाया नैल्याभावात्। अन्यथा सम्निहिताकाशेऽपि तज्ज्ञानापत्तेः।

²⁰ विनिगमकं वक्ष्यति—अगतमपदेति। एतदप्यभ्युपगमवादेन। वस्तुतो लाघवादात्मत्व-अत एवास्वरसादाह—किं चेति। मात्रप्रवृत्तिनिमित्तम् । सप्रवृत्तिनिमित्तत्वे तस्यौपचारि 906]कत्वाभावादित्यत आह—तस्मादिति। एकव्यक्तिमात्रवाचकतया पारिभाषिकत्वविरोधः । तथाभावात्। भाष्यावसार-अत्रेदमनिभमतिबीजं पदान्निर्विकल्पकमसंभवि। मतान्तरमाह-केचिन्विति। सविकल्पकतया ततः समानप्रकारकस्मरणनियमात्। किंचेति उक्तयुक्तया कानुभवस्य 25 शब्दाश्रयत्वनियतोपस्थितिकतया शक्यमिति । मेरोहिति । न च विशेष्ययोग्यतामादायेन्द्रिय-प्रवृत्तेः कथं चक्षुषायमारोपोऽपीति वाच्यं, मनसापि तत्संभवादित्याहुः। तचिन्त्यं, सन्नि-हिताकाशेऽपि तदापत्तेः। तथाचेन्द्रनीलसन्निहिताकाशेऽनुभूयमानारोपो वाच्यः। स चानुप-पन्न एवेति । वस्तुतो नीलविशेष्यकतयारोपानन्तरं मनसा तथारोप इति । यहा, आलोक

¹B तति omitted, 2B विनिगमना- 3B अधवा added, 4B वा omitted,

15

कथं तहीं ह पक्षी नेह पक्षीति प्रत्यय इति चेत् , आलोकमण्डलमाश्रित्येति ब्रूमः। तथापीहालोको नेहालोक इति कथमिति चेत् ? तदवयवानाश्रित्येति ब्रूमः। यत् किञ्चिदेतत्। कथं पुनः शब्दः तत्स्वरूपव्यवस्थापक इत्यत आह— शाब्द इति। शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः, प्रत्यक्षत्वे

आलोकेन तर्भिभवे दूरेऽपि तदापत्तेः। नन्वाकाशातीन्द्रियतायामिह पत्तीत्यादिधी-श्चाचुषी न स्यादित्याकाशं चाचुषमेवेत्याह—कथमिति । इहेत्यालोकमण्डलं प्रतीयते तचा ज्ञुषमेवेत्याह । आलोकेति। नन्वेतदालोकव्यक्तेरन्यत्न गताविह धीर्न स्यात , न च लोकान्तरं तत्र विषयः । आलोकान्तरसम्बन्धेऽपि तत्रैवेति प्रत्यभिज्ञानात् । न चालोकत्वेनैव पूर्वमाधारता, न त्वालोकविशेषत्वेनेति तदुपपत्तिः। आलोकाभावेऽपि तत्रैवेति प्रत्यभिक्रानात्। प्रत्यभिज्ञानं नाधारैक्यप्राहक-अध माकाश-तदंशयोः रूपाभावेनाचात्तुषत्वनियमात् , किन्त संस्थानविशेषवश्चन्नः-प्रत्यभिज्ञानेनाधारैक्योव्लेखात् । सम्बन्धयोग्योपाध्यैक्यप्राहकं2, तम्न । तत्रैवेति अन्यथान्यत गतेऽप्युपाध्यैक्यप्रहात् प्रत्यभिज्ञानापक्तः । उपाध्यैक्ये प्रत्याभिज्ञा सत्या, न तुपधेयेऽपीति चेत् १ न । उपाधेयांशे बाधाभावात् । अरूपद्रव्यस्य चान्नुषतानैयत्यं तर्ह्याकाशमैवारूपमपि प्रत्यत्तविषय इत्यनन्यगत्याभ्युपेयताम्। बाधकमिति चेत्? अत्राहुः—प्रत्यभिज्ञानं किम् आकाशाधारतायां तद्भागाधारतायां वा ? भागानां विभुत्वेऽति-पन्निणि तदाधारतापत्तेः। नान्त्यः। अविभुत्वे गमने प्रत्यभिक्रानाभावापसः। न च³ न चान्यत प्रसङ्गात् । मूर्त्तत्वन्याघा[ता]त्। प्रत्यभिज्ञोपपादकतयैव भागानां अध तद्दूषणानामा श्रयासिञ्चतया यावता ⁴विना प्रत्यभिक्षा नोप-कल्पनादितरथा पद्यते तत् सर्वं कल्पनीयम्। न। व्यत्यभिश्चानस्य मूर्त्तद्रव्याभावाधारत्वेनान्यथा-सिद्धेः । आलोके सित मूर्तद्रव्याभाव एव नास्ति इति चेत् १ न। निविड-मूर्तद्रव्यस्य तदाप्यभावात्। तस्य चाकाश एव वृत्तेः। अधिकरणयोग्यतायाश्चा-मूर्तभावस्यान्यत्रापि सत्त्वाद्न्य[44b]त्र भावाध्यत्ततायामप्रयोजकत्वात्। न च पृथिवीभागोद्ध्वत्वादिभेदाभेदापेत्तया तत्रैव गतेऽपि पन्निणि प्रत्यभिश्वानापत्तिः।

एवाकाशनीलयोरभेद आरोप्यत इति । इह पश्चीति । यद्युपनीताकाशगोचरं तादृशं प्रत्यक्षमक्षतमेव तथाप्युपनीतेनेह चालौकिकप्रत्यक्षज्ञानविषयस्य वेदंशव्दाभिलाप्यत्वादित्यभि-सन्धायतदुक्तम्—आलोकाभावेऽपीति । नचालोकं विना कथं चाक्षुपधीरिति वाच्यम् , अधिकरणीभृतालोकाभावेऽपीत्यर्थात् । तथाचाकाशमेव तद्दविषय इति भावः । किन्तिविषय यत्र पूर्व दृष्टस्तत्रैवेत्यनुभवस्य यदुपाध्यविच्छन्नो दृष्टः पश्ची, इदानीमपि तदुपाध्यविच्छन्न एव विषयो नाधारैक्यमित्यर्थः । नन्वाधारैक्यविषयत्वेऽपि तद्[प्र १]त्यक्षं नेत्याह— उपाधीति । पृथिवीभागेति । एवं च यद्युपनीताकाशगोचरत्वेनाप्युपपत्तिः , अतिप्रसङ्गस्योक्तोपाधिनैव निरासात्। इदंशव्दाभिलापस्यास्मिन् समये इत्यादिवदुपपत्तेः, तथापि समाधिसौकर्यादेतदुक्तम्।

¹B तिह्नचर: 2B -सम्बन्धयोग्यवाद्यपाध्येकां ग्राह्नकं 3B ते added. 4B विना omitted. 5A प्रत्यभिज्ञान-. 6B -न्यथोपपत्ते:

सित अकारणगुणपूर्वकत्वात् । योऽपि[हि श]स्पर्शवद्विशेषगुणं शब्दमिच्छति सोऽपि स्थूलवीणा-राङ्काद्याश्रयमिच्छेत् , न तु परमाण्वाश्रयमप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् , परमाणुगुणानामतीन्द्रय-त्वात् । तथा च स्थूलाश्रयस्य सामान्यवतः कार्यत्वेन सामान्यादित्रयव्यवच्छेदे स्पर्शरहित-तया च द्रव्यत्वव्यावृत्तौ प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यतया च सामान्यगुणत्वकर्मत्वानुपपत्तौ विशेष-गुणत्वमुभयवादिसिद्धम् । स्पर्शवद्द्रव्यं प्रति शब्दस्य तत्प्रतिषेधः प्रतिज्ञायते 'शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुण' इति । अत्र हेतु 'रकारणगुणपूर्वकत्वात्' । स्पर्शवदिशेषगुणा न ते तदनपेक्षाः, समवायिकारणानि तेषां गुणास्तदनपेक्षत्वात् । ये पुनः स्पर्शवदिशेषगुणा न ते तदनपेक्षाः, यथा रूपादय इति न केवलव्यतिरेकी । अत्र च पिठरपाकादेरनभ्युपगमात् न तद्विशेषगुणैर्विरोधः , परमाणुगुणैस्तु स्यात् । तिन्नेषधार्थमाह—प्रत्यक्षत्वे सतीति ।

10 मूर्त्तंद्रव्याभावे भेदाभेद्व्यवहारोपपत्तः। अत एवान्यत्र गतेऽपि पतित्रणि पूर्वानुभूताधः-स्थितपृथिव्यादि यावद भागोदुर्ध्वताभ्रमे तत्र पतत्रीति भवति प्रत्यभिन्नानम् । नसु विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात् शब्दः स्पर्शवतां सामान्यगुणः स्यादित्या-विशेषगुणसिद्ध च जुकूल परिशेषसिद्ध च र्थमाह चो डिप होति । तथापि किमैवमित्यत आह । तथाचे ति । सामान्यवत्त्वं च नासिक्षं कार्यत्वे सित प्रति-नियतेन्द्रियप्राह्यत्वेन तत्सिद्धेः। स्पर्धावतामिति। ननु कारणगुणपूर्वकत्वमैव शब्दस्य कुतो न स्यात् । न च तथा सति अनिभघातदशायामि शब्दोपलम्भापितः , तद्वयञ्जकत्वात्। अथ घण्टादिनादस्य संयोगापगमेऽपि दण्डादिसंयोगस्यैव गृह्यमाणत्वात् , नैवम् । न ह्यन्निसंयोगस्य रूपाद्युपाध्युत्पाद्कत्ववत् अत्राद्धः , पृथिवी-तथात्वाविरोधात्। अयमेव व्यञ्जकार्थः। विशेषगुणस्याग्निसंयोगपूर्वकत्वनियमात् । शब्दस्यातत्पूर्वकत्वान्नायं पवान्यस्पर्शविद्वशेषगुणोऽपि नायम्। विशेषः । पाकजवृत्तिग्रणत्वे अत

कार्यत्व इति । नन्वन्योन्याश्रयः । सामान्यवत्त्वे सिद्धे तेन कार्यत्वसिद्धिः, कार्यत्वसिद्धौ तेन सामान्य[9]a]वत्त्वसिद्धिरिति चेन्न । कार्याविशेषे रूपवत्त्वादौ व्यभिचारवारणाय
कार्यपद्ग्येकमात्रसमवेतपरत्वात् । व्यभिचारवारणस्य तावतेव सिद्धेः । अत एव शब्दादिष्ठ्वंसेऽपि न व्यभिचारः । एवं चोपनीतप्रत्यक्षमादाय विशेषे व्यभिचारवारणाय नियतपदं प्रदृणविशेषणं, तेन छौकिकप्रत्यक्षविपयत्वादित्यवधेयम् । केचित्तु कार्यपदमनित्यपरं, न चैवं
शब्दादिप्रागभावे व्यभिचारः, तदन्यत्वेन विशेषणादित्याहुः । अपितम्योगस्येति ।
तथा च तद्वत्परमाणौ संयोगादाववयविनि कारणगुणप्रक्रमेण शब्दोत्पत्तिरिति भावः । यद्यप्यामघटरूपोपलम्भवदनभिचातदशायां शब्दोपलम्भापत्तिरिति तद्वव्यैव, तथापि शब्दस्याद्यविनाशितया
पूर्वस्य नष्टत्वादिप्रमस्यानुत्पादान्नविमित्याशयः । नन्वेवं पूर्वोक्तव्यञ्जकत्वविरोध इत्यत आह—
अपिति । पृथिवीति । न चाक्षणिकत्वमुपाधिः । कार्यकारणलक्षणविपक्षवाधकेन
हेतोः साध्यव्याप्यतया तद्व्यापकत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वादिति भावः । पाकञीति । न

15

20

हेत्वन्तरमाह--अयावद्द्रव्यभावित्वादिंति। सत्स्वेवं शङ्का[24b]दिषु निवृत्तेः । ये पुनस्तेषां विशेषगुणाः न ते तेषु सत्सु निवंतिन्ते, यथा रूपादयः। अलापि प्रत्यक्षत्वे सतीत्यनुषञ्जनीयम् । अन्यथा परमाणुगुणैरेव विरोधः स्यात् । सुखादीनामात्मगुणत्वः सिद्धौ अन्वयोऽपि द्रष्टव्यः । अनयोस्तर्के सूचयति — आश्रियादन्यत्रोपलब्धे रिति। आश्रयत्वाभिमताच्छङ्कादेरन्यत्र कर्णशष्क्रह्यविच्छन्ने नभस्युपलब्धेः । यद् (१) यदि शङ्का-शङ्खादिपिधानेऽपि नोपलभ्येत, कर्णविवरपिधान स्यात् सर्वेत सर्वैः सर्वशब्दोपलम्भप्रसङ्गः। सर्वदैवाप्राप्तेः । ग्रहणे अप्राप्तस्य प्राप्तिरस्ति, न परेण प्राप्यन्ते । शङ्खश्रवसोः चाश्रयानपेक्षा एव गुणाः द्रव्यान्तरे वर्तमानो वीचितरङ्गन्यायेन कदम्ब-तस्माच्छङ्कादीनि निमित्तान्यपहाय

व्याप्यज्ञातिमस्वनियमात्त्रस्येति दिक्। सत्स्वेविमिति । शंखादिसमानकालीनध्वंस-न चेदमसिद्धम्। प्रतियोगित्वादित्यर्थः । यावच्छंखमुपलम्भापत्तेः। व्यञ्जकाभावाद्रप्रहः, दण्डाद्सियोगाभावेऽपि घण्टानाद्स्योपलम्भात्। व्यञ्जकस्यानिर्वचनात् । तिम्नर्वचनेऽपि अन्यूनानतिरिक्तदेशस्य समानेन्द्रियप्राह्यस्य प्रतिनियतन्यञ्जकाभावात्। सर्वशन्दोपलम्भवसङ्गात्। कर्णोति। गमैऽपि श्रोत्राभ्युपगमान्नासिद्धिः। क्या विवर्गति। यथा श्रोत्रे पिहिते प्राप्त्य-भावास शब्दः श्रूयते, ³तद्वद्पिहिते तत्र न श्रूयेतेत्यर्थः । शब्दो यदि शङ्कादिविशेषगुणः तदसम्बद्धेन्द्रियप्राद्यो न स्यात् , तद्र् पवदित्यापादनार्थः। न चाश्रयेति। संयुक्त-समवायादिन्द्रियसम्बन्धविरोधादिति भावः । वीचितरङ्गन्यायेनेति । वीचिः प्रथमोत्पन्ना वीच्यन्तरमारभते , तच तरङ्गान्तरं, तथा शब्दोऽप्याद्यः सर्वतोदिन्नु तद्पि शब्दान्तरमित्यर्थः। यदि च कद्म्बगोलकन्यायेनानेकं सजातीयशब्दान्तरं तदा भिन्नदिगवस्थितयोर्य एव शब्दस्त्वया श्रुतः, स एव मयापीति शब्दमारभेत , तज्जातीयविषयत्वकल्पनस्य भ्रमत्वकल्पनस्य प्रत्यभिज्ञानं नोपपद्येत. शब्दोत्पत्तिः वीचितरङ्गन्यायेन बाधकाभावेनापास्तत्वात् । किमथँ ननु आद्य एव उत्पन्नः शब्दः श्रवसा गृह्यताम् । न च कर्णशष्कुल्यविच्छन्नं विदूरवर्तिवीणाद्यविच्छन्नाकाशोत्पन्नेनाद्यशब्देनाप्राप्तेः, तस्य च कणशब्कुल्यवच्छिन्नं तद्रग्रहणानुपपत्तिः । हि कर्णशब्क्रली नभो

चेष्टापत्तिः । महानलप्रक्षोभकालीनशब्दस्य तत्त्संयोगजत्वादिति वाच्यं, पाकजपदेन पाकासमवायि-कारणत्वस्योक्तत्वात् । एतदेवाभिसन्धायोक्तं — दिशिति । अन्यूनेत्यादि शब्दप्रकाशे द्रष्टव्यम् । नासिद्धिर्नान्यतरासिद्धिरित्यर्थः । एवं नभसीति मूलं स्वमतेनेति अव्ययम् । द्रव्यत्वादौ यथाश्रुते व्यभिचारादाद्द—शब्दो यद्गिति । विशेषपदं ताद्रूप्य-

ıC सत्स्वेव वंश्यक्षादिषु तिववने । 2C पूर्ववत् added after अवापि. 3B तदत् पिहिते.

वा ? नाद्यान्त्यो, वा तयोः संयोगोः शब्दस्य तत्रासमवायात्। द्वितीयः का[45a]श्युत्पन्नशब्दस्येहस्थेनोपलम्भापत्तेः। न चायमस्मत्पत्तेऽपि यः शब्दो यं प्रति योग्यः स एव तेन गृह्यते वनन्य इति व्यवस्थोपपत्तेः। तवाप्यप्रतीकारादित्युक्तम् । अत एव प्रागुक्तं प्रत्यभिज्ञानमपि सङ्गच्छते योग्यतावच्छेदिका जातिर्यतः स्वरात् पुरुषविशेषोऽनुमीयते । युक्तं चैतत् । अन्यथा मैत्रेणाहमन्वाकमध्यापित इति प्रतीतेः को विषयः १ न हि प्रामुक्ता जातिस्तद्विषयः, तस्या मैत्रासम्बन्धित्वात् । तद्धि तज्जन्यतया तज्जन्यशब्दाश्रयतया वा १ वनायः, तस्या अजन्यत्वात्। नान्त्यः, अस्मत्पत्ते प्रवेशापत्तेः। परम्पर्या तज्जन्यत्वे मैत्र-गुरुणाहमध्यापित इत्यपि स्यात्। अत्राहुः—निमित्तवीणाद्यपेत्तया दूरदूरतमादिषु 10 मन्दमन्दतमादिषु विचित्रा बुद्धिरस्ति । साद्यप्रहेणोपपद्यते, न ह्याद्यशब्दबृत्तितत्तद्वैजात्य-यहाधीना सा गुणवृत्तिजातेर्व्यक्तियहव्यङ्गचत्वात् । अनेक एवाद्यशब्दास्ते केचिदेव कैश्चिद् गृह्यन्त इति चेत् ? नन्वेते किं युगपत् उत्पद्यन्ते क्रमाद्वा ? आद्ये, परस्पर-विनाश्यत्वे समानाधिकरणशब्दमात्रनाश्यत्वे वा चणिकत्वापत्तिः । द्वितीये तु, निमित्त-संयोगनाशेऽपि घण्टादिनादोपळच्येः। तद्भावे तद्येत्तकस्य नभःसंयोगस्याजनकत्वा-द्वस्थितशब्दादेव शब्दान्तरजन्यकार्यम्। न च तस्यापि स्वकारणादेव नाशः। 15 त्त्रणिकत्वापत्तौ साज्ञात्काराविषयत्वापत्तेः। अतस्तस्यापि स्वकार्यादेव विनाशो ततः कथमाद्यस्यैव शब्दस्य प्रहणम्? कथं न वीचितरङ्गानवतारः? कथं वा निमित्ताविच्छन्नस्य नभूस इन्द्रियत्वम् ? शरीरासंयुक्तत्वात् इति। निमित्तानाञ्च वोणादीनामानन्त्यात् । लाघवात् कर्णशब्कुल्यवच्छेदिका, श्रोत्रे कर्णाव-च्छेदेनापि शब्दाप्रहादावश्यकत्वाच्च। न च प्रागुक्तोऽतिप्रसङ्गः। इह शब्दो नेह शब्द इत्यनुभवात् शब्दस्य व्याप्यवृत्तित्वे यस्य शब्दस्य समवायवृत्त्याधारता कर्णशब्कुली-संयोगेनाविच्छ्यते स गृहाते, यस्य तद्त्यन्ताभावः, स न गृहात इत्येव तन्निवृत्तेः।

सिद्धवर्थम् । शब्दे वैजात्यमाकित्मकिमिति त्वयाप्यभ्युपेयमित्याशयेनाह—यत इति । अन्यश्चेति । मैत्रसंबन्ध्यनुवाको मया श्रोत्रे साक्षात्कृत इति तद्र्थः । ट्यक्तिमात्रेति (१) । स चाद्यशब्द [9] b] यह उपग्यते । अन्त्यस्य मैत्रसम्बद्धत्वाभावादिति भावः । असमिदिति । मैत्रजन्याद्यशब्द्धः विना तद्ववृत्तिजातेर्विषयत्वाभावादाद्यस्य यह इत्यर्थः । ट्यक्तिमात्रेति (१) । यद्यपि इत्यत्वादिदोषेण तज्जात्यग्रहे जात्यन्तरारोषेण तदुत्पत्तिरिति खवचं, तथापि प्रमात्वसंभवे श्रमत्वकल्पनाया मानाभावादिति भावः । ननु वीणाद्यविष्ठत्रस्यापि नभसः श्रोत्रत्वात् प्राप्तिसंभवादाद्यग्रह उपग्रयत इत्यत आह—क्थं वेति ।

¹A नाचिदिति

मुकुलन्यायेन वा कर्णशष्कुली मन्तमाकाशदेशमासन्न उपलभ्यते । अन्यथानुपलिध-प्रसङ्गः । ननु वायुगुणो भविष्यति । अन्यथापि हि भेथीदिषु ताडितेषु यावद्वेगमभिप्रतिष्ठ-मानः पवनो श्रनिमित्तीभविष्यतीत्यभ्युपगमः । वदन्ति च केऽपि ''वायुरापद्यते शब्दतामि''ति । न । श्रोत्रस्य प्रतिनियतार्थग्राहकत्वेन बहिरिन्द्रियत्वात् बहिरिन्द्रियस्य च प्रतिनियतग्राह्य-

5 अत आद्यशब्द्रप्रहानुपपत्तो वीचितरङ्गन्याय आवश्यकः । अन्यथापीति । गुणत्वेऽपीत्यर्थः । पवनो *निमित्तीभवतीर्त । न चात्र मानाभावः । आद्यशब्दे द्रष्टान्तेन द्वितीयादिशब्देष्वपि तद्नुमानात् । न च संयोगासमवायिकारणत्वात् । शन्दजन्यत्वमुपाधिः शन्द्ञाने साध्यान्यापकत्वात् । ढक्कास्वनेन तत्समीपस्थजलकम्प-शब्दसमवायिकारणतामित्यर्थः । दशंनाच्च। शब्दतामिति । शब्दस्याकारणगुणपूर्वकत्वमयावद्द्रव्यभावित्वमिति पूर्वहेतुद्वयासिद्धिः। गुणत्वे संयुक्तसमवायेन च तद्प्रह इति भावः। श्रोत्रस्येति। प्रतिनियतार्थप्राहकत्वं न ज्ञानासमत्रायिकारणद्रव्यत्राहकयाविदिन्द्रियत्राह्यगुणब्राहकटवं बहिरिन्द्रिये साध्ये आलोकेनानैकान्त्यात्। ना[45b]प्यात्मगुणात्राहकेन्द्रियत्वं गुणपद्वैयर्थ्यात् , किन्तु बहिरिन्द्रियस्थेति । ननु यथा यत् बहिरिन्द्रियं तत्तद्-ज्ञानाग्राहकेन्द्रियत्वम् । प्राह्मजातीयविशेषगुणवदिति नियमः। तथा यदिन्द्रियं तत्त्वोग्यविशेषगुणश्चन्य-तथा च प्राह्यः शब्दः श्रोत्रावृत्तिरेव वाच्यः। अथेन्द्रियत्व-मित्यपि नियम एव । प्रयुक्तं न तथोक्तं किन्टिवन्द्रियटवाविच्छन्नं यन्मूर्तटवं तत्प्रयुक्तम् । जातीयविशेषगुणवत्त्वमपि न बहिरिन्द्रियत्वप्रयुक्तं, किन्तु बहिरिन्द्रियत्वाविक्रननं यन्मूर्तत्वं तत्प्रयुक्तम् । उच्यते—श्रोतं किमशब्दगुणमैव, प्राह्मगुणशून्यमैव वा १ उभयथाप्यमूर्त मूर्त वा ? आद्ये, यद्यातमादिह्यं तदा शब्दशून्यतापत्ते तस्येन्द्रियत्वे तद्नुमानादिति । मूर्त्तसंयोगानुमानादित्यर्थः । अन्यशब्दस्यैव तत्रासमवायित्वे तत्रापि सिद्धान्तापातादिति निमित्तकारणानेकत्ववद्समवायिनानात्वमपि न दोषाय, विनिगमकाभावा-दित्याहुः । ननु शब्दाजन्यत्वं शब्दासमवायिकारणत्विमिति शून्यत्वमिति न साध्याव्यापकत्व-मित्यनुशयेनाह—हुक्के ति । तथा च ढक्काभित्राते वायोरावश्यकत्वात् तत्समवेत एव शब्द आस्ता-मित्याशयः । वायुनिरपेक्षस्य शब्दान्तरोत्पादकत्वे शब्दपरम्पराणामविरामप्रसङ्ग इत्यपि बोध्यम् । ज्ञानेति । छखादियाहकतया मनसि व्यभिवार इत्यत उक्तम् समाना धिकरगोति गुण-विशेषगम् । प्रहकारणत्वं त्वसाधारण्येन विवक्षितमिति न दोषतादवस्थ्यम् । केचिन्त्"ज्ञाना-समवायिकारण'' इति पाठः, तन्न ज्ञानसमवायिकारणान्येत्यर्थः । तथा च ज्ञानसमवायिकारणान्यस्य गुण इति विगृह्य मनसि व्यभिचारवारणमिति । 'आलोकेने'त्युपलक्षणं 'द्रव्ये'त्यादिविशेषणवैयध्यं चेत्यपि बोध्यम् । न च प्रतिनियतार्थरुक्षणाभिप्रायेण तदिति वाच्यं, न हि तत्स्वातन्त्रयेणाभिप्रेतं, 30किन्तु प्रकृतसाध्यहेतुविशिष्टतया तत्र च [92a] वैयर्थ्यमेवेति । तद्योग्येति। सामान्यगुणो योग्य एव । आश्रयायोग्यतया तु तदग्रह इत्यभिप्रायेण विशेषपदिमित्याहुः।

IC -श्व त्यविक्तमा- *Vardham ina reads निमित्तीमवति for निमित्तीभविष्यति।

अन्यथा सर्वस्य सर्वार्थत्वेऽन्धबधिराद्यभावप्रसङ्गात् । जातीयविशेषगुणवत्त्वनियमात् । एकस्य सर्वार्थत्वे तद्व्यावृत्तौ गुणान्तरानुपलम्भप्रसङ्गात् । तथा च शब्दस्य वायवीयत्वे श्रोतस्यापि वायवीयत्वप्रसङ्गः। ततः किमिति चेत् १ एकस्य स्पर्शशब्दग्राहकत्वे अनेकार्थतया बाह्यत्वानुपपत्तिः, बाह्यत्वे चानेकार्थत्वानुपपत्तिः। वायवीयत्वाविशेषेऽपि त्वक्श्रोत्रयोव्यक्तिभेदात् प्रतिनियतार्थत्वाविरोध इति चेत्? न। घाणादीनां व्यक्तिभेदेऽपि विषयवैचित्र्यादर्शनात् अदृष्टवैचित्र्यादेवमपि स्यात्। को विरोध इति चेत् ? तर्हि पार्थिवैकप्रभृ[कु ?]तीनामेवादृष्टवैचिन्यादुत्पादकवैचिन्यं विषयव्यवस्थायै भविष्यति । कृतं रसनादीनां प्रकृत्यन्तरकल्पनया । 'बाह्यानुसारेण तत्र तथिति चेत् ? समः समाधिः । तस्मात् यथोक्तहेतुभ्यां शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः । भविष्यतीत्यत आह—नात्मगुणः । कुत इत्यत आह—बाह्ये निद्रय-मनसोऽन्यदिन्द्रियं बाह्येन्द्रियं तत्प्रत्यक्षत्वात् गन्धवदित्यन्वयी। प्रत्यक्षत्वात् । बाह्येन्द्रियत्वं तु श्रोत्रस्य प्रतिनियतेन्द्रियत्वा[?] चक्षुर्वत् । आत्मगुणानां बाह्येन्द्रियेण प्रहीतु-मयोग्यत्वात् । अन्यथा बुद्धचादीनामपि तथात्वप्रसङ्गः । हेत्वन्तरमाह - आत्मान्तर-ग्राह्यत्वाद्धेति । यत्रस्थः शब्दः ततोऽन्य आत्मा । आत्मान्तरं तद्ग्राह्यत्वादित्यर्थः ।

15 ज्ञानानुपपत्तिः। शब्द्वसायां च बाधकमग्रे मूले एव । अथातमादिभिन्नं तदा तादृश-स्यामूर्तत्वे मानाभावः। शब्दवत्तायां तत्सिद्धौ सिद्धमिष्टम्। द्वितीये वा नियतार्थ-तया बहिरिन्द्रियत्वव्याघातः। तथाच वस्यति बाह्यत्वे चेति। अन्यशेति। सर्वेषामैवेन्द्रियाणां रूपव्राहकत्वेऽन्धस्यापीन्द्रियान्तरं रूपं गृह्वीयात् । यद्यन्यो रूपविषयकनिविकल्पकजनकबहिरिन्द्रियवान् स्यात् अन्धो न स्यात्। एवं बिधरादिकमिधकृत्य शब्दादावापादनम्। एकस्येति। श्रोत्रस्य चत्तुषो वा शब्द्रह्मपादिप्राहकत्वे तद्विनाशे गुणान्तरप्रहो न स्यादित्यर्थः। न चः यावउजीवावस्थानं त्वगेवैकमिन्द्रियं सर्वप्राहकमस्त्विति वाच्यम्। विच्छन्नत्वचः कुष्ठोपघाते स्पर्शानुपलम्भवद्गन्धानुपलम्भापत्तेः । श्रोत्रस्यापीति । बहिरिन्द्रियतया तस्यापि शब्दवत् सिद्धेरित्यर्थः । अनेकार्थत्योति । स्पर्शशब्द बाह्यानुसारेणेति । जलादीनां भूतानां रूपादिषु मध्ये नियत-25 ब्राहकतयेत्यर्थः। प्रतिनियतभूतप्रकृतिकत्विमत्यर्थः । गुण²जन्यत्वाद्वसनादीनामपि वायवीयेन्द्रियेण स्पर्श एव ^उव्यज्यत इति शब्द्व्यञ्जनार्थमिन्द्रियान्तरमुपेयम् । बाह्येन्द्रियेति। शब्दाश्रयत्वेनाकाशमित्यर्थः । बाह्येन्द्रियप्राह्यत्वाद्यात्मगुणत्वं साध्यं, तस्य निषेध इति योजनाभ्रमनिरासायाह कृत इति । आत्मान्तरेति । 30 शब्दो न स्वनिष्ठतया प्रतीयते किन्तु वीणाद्याश्रयतया, तथा च यद्ययं शब्द आत्मगुणः स्यात्, आत्माविषयक⁴विषयो न स्यात्। तादृशश्चायं तस्माद् गन्धादिवन्नातमगुण

ज्ञानानुपपत्तः, ज्ञातुरभावात् । इन्द्रियस्यातथात्वादिति भावः । शब्द्वत्ताधामिति । आत्मादेरि[ति?] शेषः । यथाश्रुते वैयर्थ्यादाह—ग्रह्मन्ध इति । उपनीत(?)भानमादाय व्यभिचारो

¹B ग्राह्मानु-. 2B -व्यञ्जकलाद. 3B ग्रह्मत. 4B प्रत्यच added after विषयक. *C -तविषयला-

वीणाद्याश्रयतया हि शब्दः प्रतीयते, तत्सन्तानन्यायेन श्रोत्रस्थो वा तस्मादन्यश्चास्य ब्राह्कः । ये अञ्चात्मगुणाः गृह्यन्ते, ते ब्राह्कस्था एव गृह्यन्ते, यथा सुखादयः । गृह्य-माणस्तु शब्दो न माहकस्य इति। एतदेव कुत इति चेत् ? अत आह---श्राहकेऽमवायात्। इदमसिद्धमत आह—अहङ्कारेण 'आत्मन्यसमवायात् । विभक्तस्य व्यधिकरणस्य [25a] ग्रहणात् । वीणा वाद्यते, वेणुः पूर्यते, न त्वहं वाद्ये ă पूर्वे वेति कस्यचित् प्रत्ययः, अहङ्कारेण व्यधिकरणस्यापि आत्मसमवाये गन्धादीनामपि तथात्व-प्रसङ्गः । अन्ये ''त्वात्मान्तरग्राह्यत्वादि"ति अनेकप्रतिपत्त्वाधारणत्वादिति हेत्वर्थे वर्णः यन्ति । स तु सन्दिग्धासिदः । सन्तानानुमानेन, मूलप्रत्यमिज्ञानानेष दोष इति चेत् ; तर्हि सुखादीनामप्यनुमानेनानेकप्रतिपत्तृसाधारणप्रत्यभिज्ञानविषयत्वादनैकान्तिको हेतुः स्यात् । मूळप्रत्यभिशानोपपत्तौ विपक्षे बाधकाभावाच । वीचीतर दुन्यायेन तस्माद् यथाव्याख्यातमेवास्तु । न दिक्कालमनसां विशेषगुण इति शेषः । अन हेतुः— श्रोत्रग्राह्यत्वादिति । अत्र श्रोतेति स्वरूपकथनमात्रं, ग्राह्यत्वात् प्रत्यक्षत्वादित्येव हेतुः आत्मगुणत्वे शब्दस्य मनसः श्रोतस्य साङ्कर्यप्रसङ्गः, दिक्कालमनो-गन्धादिवदिति । गुणत्वे तु शब्दस्य विशेषगुणत्वव्याघातः । हेत्वन्तरमाह — विशेषगुण भावाचेति ।

इत्यर्थः । अत एवाह — ये क्षत्वातमगुणा इति । ग्राहकस्था इति । ग्राहकविषयज्ञा[46a]नविषया इत्यर्थः । सिन्दग्धासिद्ध इति । स्वसमवेत एव शब्दो
गृह्यते, नातमान्तरस्थ इति हेतुः सिन्दग्धासिद्ध इत्यर्थः । तर्हीति । अनुमानेनानेकप्रतिपक्तसाधारणप्रत्यिभिज्ञानमनैकान्तिकिमत्यर्थः । आत्मेति । स्वस्वातमोत्पन्नशब्दसन्तानस्यैव मूलशब्दप्रत्यिभिज्ञानोपपत्तरप्रयोजकत्विमत्यर्थः । न दिक्कालेति ।
'विशेषगुण' इति पत्तविशेषणं छत्वा दिक्कालमनोगुणत्वाभावः साध्यत इति न
प्रतियोग्यप्रसिद्धिः, अनुषङ्गोऽपि शेषविशेष इति शेष इत्युक्तः । स्वस्त्येति । ननु
प्राह्यत्वं यदि न्नेयत्वं तदा दिगादिगुणेनानैकान्तिकम् । अथ प्रत्यत्नत्वं तत् ?
तन्न । तस्य श्रोत्नपद्सम्भिन्याहारलभ्यत्वात् । मैवं । विशेषगुणत्वे सित दिगादिगुणत्वाभावस्य केवलान्वयित्वात् । अत पव विशेषगुण इति पत्तविशेषणमुक्तम् ।
तथा श्रोत्रं व्यर्थमैव । एवं च प्राह्यत्वादित्यस्य सामान्यस्य प्रत्यत्तत्वादिति विशेषव्याख्यानमनास्थया । आत्मगुणत्व इति । शब्दस्यात्मविशेषगुणत्वे मनसा तद्प्रहो
मा भूदिति निर्विक्विव्पश्रीगभैति भावः । विद्योषेति । तथा व व्यधिकरणधर्माविच्छन्नाभाव-

सा भूदिति निषक[लप्र]गमति भावः । विद्वािष्वित । तथा व व्यधिकरणधमीविच्छन्नाभाव-रूपसाध्यमभिसन्धायैतदुक्तम् । वस्तुतो विशेषगुणोऽयं न दिक्कालमनोगुण इत्यत्रापि साध्येऽपि न दोषः । श्रोत्रपदसमभिव्याहारेण हि श्रोत्रजन्यज्ञानविषयत्वमात्रं लभ्यम् ; तथा चालौकिक-जन्यप्रत्यक्षमादायानैकान्तिकताद्वस्थ्यात् । ज्ञानपदं लौकिकत्वेनावश्यं विशेषणीयमिति । श्रोत्रपदं स्वरूपकथनपरमिति बोध्यम् । अत्र्विति । विशिष्टाभावस्य साध्यत्वे तस्य विशेषगुणत्वाभावेनापि पर्यवसानसंभवात् । तन्तिरासार्थं तदिद्यर्थः ।

[ा] B भातान्य- 2 B गुणाभावा-. #Vardhamana reads तु before श्रात्म-.

दिक्कालमनसामिति वाक्यशेषः। प्रयोगस्त्वेवं, शब्दो न दिक्कालमनोगुणः, विशेष-गुणत्वात्, गन्धादिवदिति। तद्गुणत्वे शब्दस्य तेषां तत्त्वव्याघातः। धर्मिप्राहक-प्रमाणेन तेषां विशेषगुणप्रतिक्षेपादिति । नन् यदि नाम शब्दः पृथिव्यादीनामष्टानां गुणो न भवति, मा भूत्, आकाशं तु नवसमस्तीति किं प्रमाणमत आह —पारिहोध्याद गुणो भृत्वा आकाशस्याधिगमे लिङ्गमिति। स्तावद् द्रव्याश्रितो गुणत्वात् रूपवदिति । सामान्यतो द्रव्यसिद्धौ शब्दाश्रयत्वेनाकाश-संज्ञायां निवेशितायां तदाकाशं पृथिव्यादिभ्यो भिद्यते । राब्दाश्रयत्वात् । भ्या न भिद्यते नासौ शब्दाश्रयः, यथा पृथिव्यादय एव । न च नायं शब्दाश्रय एव। तस्मादितरेभ्यो भिद्यत इति, यथा च पृथिव्यादिषु शब्दो न समवैति तथोक्तमधस्तादिति सर्वमनवद्यम् । सोऽयं परिशेषो व्यतिरेकस्तदिदमुक्तं ''गुणो भूत्वे''ति । एवमाकाशस्य स्वरूपे सिद्धे शब्दगुणत्वे च गुणान्तराण्यस्यैवाह—शब्द लिङ्गाविशेषादिति । यद्यपि च द्रव्यत्वादेव सामान्यतः संख्यायां सिद्धायामेकत्वमपि सिद्धम् , न ह्येकत्वमन्तरेणा-समवायिकारणनिरपेक्षं द्वित्वादिकं सिध्यति । भवितव्यं च तत्र द्वित्वादिना पृथिव्यादीनां नवानां पञ्चानां लयाणामित्यादेव्यवहारस्य बाधकं विना संख्यानिमित्तत्वात् । अन्यथा पृथिव्यादिषु सा न स्यात्, तथापि शब्दाश्रयस्य द्रव्यस्यानेकत्वव्यवच्छेदेन नियतमेकत्वं साधियतुमयमारम्भः । तच्च वैभवे सति शब्द लिङ्गमविशिष्टं सत् साधयति । सर्वेषामपि

वाच्यः। तथा च ज्ञानाविषयशब्दविषयनिर्विकल्पकजनकं यदि मनः स्यात् श्रोत्रं स्यात्। श्रोत्रं वा यद्यात्मगुणप्राहकं स्यान्मनः स्यादित्यर्थः। तत्त्वव्याघात इति। दिक्त्वकालत्वमनस्त्वव्याघात इत्यर्थः। पृथिव्यादिभ्यो भिद्यत इति साध्यप्रसिद्धिः पृथिव्यामेवोक्ता। द्रव्याश्रितः शब्दोऽष्टद्रःयातिरिक्ताश्रयः, अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वात्, यन्नैवं तन्नैविमिति। अनेकत्वव्यव-च्छेदेनेत्व। द्वित्वादिसंख्यायाः शब्दाश्रयमात्रवृक्तित्वव्यवच्छेदेनेत्यर्थः। अविशिष्टमिति। एकाश्रयमेव सर्वमित्यर्थः। तद्वपपादयति—सर्वेषामिति।

तथाचेति। शब्दक्षेपि(१)विषयतया शब्दनिर्विकल्पकजनके व्यभिचारवारणाय 'ज्ञानाविषये'ति 'जनक'विशेषणम्। शब्दस्तु ज्ञानविषयः सन् तथेति नोक्तदोषः। न चैवमप्यात्मसंयोगादौ व्यभिचारः, अ-साधारण्येन जनकत्वस्य विवक्षितत्वात्। न चैवमपि श्रोत्रसन्निकषे व्यभिचारः, तदन्य-त्वेनापि विशेषणादित्याहुः। श्रोत्रत्वेनेति (१)। अत्र च ग्राहकत्वमिन्द्रियत्वेन विवक्षितमतो नात्मसंयोगादौ व्यभिचार इति व्यतिरेकी। एतच्चोपलक्षणं, गुणत्वादिहष्टान्तेनान्वयिनोऽपि सम्भवादित्यवधेयम्। ननु पृथिव्यादिकमन्तर्भाव्यानेकत्वे व्यभिचारच्छेद आकाशे अशक्य इत्यत आह—शब्दाश्रयोति। निष्ठान्तहित्वविशेषणमुपरञ्जकं, न तु यत्किञ्चित् तादश-

I C व्यावर्त्यते.

ननु छाघवं न मानान्तरम् , किन्त्वनुमानसहकारितया । सा चानुमितिमात्रे नाद्यः, व्याप्त्यादिज्ञाने सति तद्भावादनुमित्यभावापत्तेरनभ्यूप-नान्त्यः , विशेषो हि नैकत्वविषयत्वं घटभिन्नम् एकत्वाश्रयो द्रव्यत्वात् घटवदित्यत्र व्यभिचारात्। नाष्येकव्यक्तिकानुमितित्वम् , , अन्योन्याश्रयात् । 'सहकारितायां सत्यामनुमितेः सत्वात्। अधैतत्ककारभिन्नाः सर्वे शब्दाः एतत्-ककाराश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावश्रन्याश्रयकाः शब्दत्वात. एतद्वत । द्वित्वम आकाशमात्रनिष्टसंख्यावृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिश्रन्यम्, आकाशघटनिष्ठं त्रित्वाद्विद्यभेदानुमानम् । तन्न, अप्रयोजकत्वात् । एकत्वसंख्याश्रन्यत्वात् , न च भेदाग्रहसहकृतेन मनसैवाभेदः परिच्छिद्यते। मनसो बहिरस्वातन्ज्यात्। भेदाप्रहात् तथाभावे भेदाप्रहस्य मानान्तरत्वापत्तेः। न च भेदाप्रहोऽपि तत्र समर्थः। आत्मनो भेदस्यायोग्यतया तद्रप्रहस्यायोग्यानुपलम्भरूपत्वात् । गकाराश्रययोरभेदाग्रह² एव सिध्येत्। अथ तदेवातिरिक्तं छिङ्गपरामर्शसामर्थात् प्रतीयते यद्विषयानुमितिः पन्ने साध्यसंसर्गं न गोचरयति, न तु तद्तिरिक्तमपि, अतिप्रसङ्गात् । तथा च द्वितीयं ककाराश्रयमविषयीकुर्वाणाप्यनुमितिः ककाराश्रय विषयीकरोतीति न द्वितीयमवगाहते। एकं तु तत् सिद्धचित। न(१) पवं ह्येकत्वमपि न विषयीक्र्यात् । नानाविषयत्वस्याभावात् । विषयत्वेऽपि ककाराश्रयबुद्धिसम्भवात्। न च विषयतासम्भवः, तत्र सहकारि। अत एव कार्यताकारणताव्याप्यतादिप्राहके प्रत्यद्वे शब्दप्रवृत्तिनिमित्त-ब्राहक िन्माने शब्दशक्तिब्राहके अनुमाने वास्य सहकारित्वम्, एवं सित लाघवम्, एवं सति गौरवमिति परामर्शानन्तरं लघोरेव सिङः। अत प्वेश्वरोऽप्येकः सिद्ध्यति। तर्हि भिन्नकर्तृके हापि लाघवात् कार्यत्वमैककर्तृकतां बोधयेदिति चेत् , बोधयत्ये[त्वे १]व । ³नानैक[कर्तृ ?]कत्वे संशयश्च ज्ञानप्रामाण्यसंशयात् । पश्चाद्वाधकेनैककर्तृकत्वं ज्यभिचाराद्यभावे सद्धेतोरप्याभासानुमिति[ः] कथमिति चेत् १ बाधितविषयत्वात्। आभासे तस्यैव तन्त्रत्वात्। अलघुनि लघुप्राहकन्यायस्या-यथार्थत्वेन तज्जात्यनुमितेराभासत्वाच । ननु श्रोतं शब्दाश्रयत्वादाकाशं

जातिश्चन्यत्वेन सिद्धसाधनम् । यावता [926] दृशजातिश्चन्यत्वे वाधः । आकाशैकत्वनिष्ठ-संख्यात्वस्य तत्र सत्त्वादिति चेन्न । गुणपदेन संख्यात्वस्य विवक्षितत्वात् , गुणत्वव्याप्यपरम्परा-व्याप्यं विवक्षितिमित्यन्ये । न चाकाशत्रयस्य पराभिप्रेतत्वादृष्टान्तसन्दिग्धासिद्धिरिति वाच्यम्, अतद्गुणसंविज्ञानबहुत्रीहिणा त्रित्वादिपदस्य रूपादिपरत्वादित्याहुः । तथामावे बिहः-प्रवृत्तौ । आत्मन इति । स्वस्याकाशस्येति यावत् । योग्यानुपलम्भस्येव प्राहकत्विमत्या-शयः । अन्यथेति । भेदाग्रहवदभेदाग्रहस्यापि सत्त्वेनाभेदग्रहवत् भेदग्रहस्यापि प्रसङ्गादित्यर्थः । ननु ज्ञानस्य जनकज्ञानायाथार्थ्यादेवायाथार्थ्यमित्यत् आह—अलघुनीति । परमाणुपरिमाण-

I B लावन added before सहकारितायां, 2 B ार भेरगह added after गह-,

³ B नानैकाली.

राज्दानां तदेकाश्रयोपपत्तौ आश्रयान्तरपरिकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात् श्रोत्रव्यवस्थाप्यदृष्टव्यवस्थोपपद्यते इति वक्ष्यमाणत्वादिति । ''तदनुविधानात् पृथक्त्वमे"तदिष पू [25b]र्ववत् । द्रव्यत्वेन सामान्यतः परिमाणसिद्धौ सत्यामाह— विभववचनात् । महानाकादाः, तथा चात्मेति सूत्रकार्वचनात् । विभवो विभृत्वं सर्वमूर्तिमद्धिः सह संयोगस्तस्मात् परममहत्परिमाणम् । परिमितस्य "संयोगानुपपत्तः । परममहदिति भावप्रधानो निर्देशः । अथवा परममहतो द्रव्यस्य परिमाणं परममहत्परिमाणमिति षष्ठीतत्पुरुषः । सामानाधिकरण्येन परममहापरिमाणम् [इति] स्यात् । अथ विभृत्वस्य कृतः सिद्धिः ? स्पर्शश्चन्यत्वे सित प्रत्यक्षगुणाश्रयत्वादात्मवदिति । अन्यथा परमाणुत्वे प्रत्यक्षगुणाश्रयत्व-विरोधात् अवयवित्वे स्पर्शश्चन्यत्वविरोधात् । शब्दकारणवचनात् संयोगविभागौ ।

नानेति नाकाशमैकमित्यत आह शोच्चटयवस्थापीति। एकत्वे स्वाभाविके औषाधिकं नानात्वमित्यर्थः । द्वट्यत्वेनेति । यद्यप्याकाशं परिमाणवत् द्रव्यत्वा दित्यत्र स्पर्शवस्वमुपाधिः, तथापि परिमाणत्वमणुपरिमाणभिन्ननित्यद्रव्यवृत्तिगुणवृत्ति-गुणत्वसात्ताद्वचाप्यजातित्वात् सुखत्ववत्। अणुत्ववदिति व्यतिरेकी वा विभु-भावप्रधान इति । तथा व परममहत्त्वं परिमाणमित्यर्थः। परिमाणसिद्धः । 15 एवमसमासमुक्तवां भावप्राधान्य एवं षष्ठीसमासमाह-आथवेति । 1समासे दोषमाह—सामानाधिकरणये हीति। "आन्महतः समानाधिकरण-जातीययो"रित्यापत्तेरित्यर्थः । वस्तुतस्तु कर्मधारयेऽपि केवलस्य महच्छब्दस्यात्वं न तदन्तस्य प्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिनीस्तीति वचनात्। न च पदान्ताः धिकारे तस्य तदुत्तरपदस्येति वचनात् तद्दन्तविधिः, तस्य क्षेवलपदाधिकारविषयत्वात्। अत तुत्तरपदाधिकारः, अन्यथा "इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिष्वि"त्यत्नोत्तरपदा धिकारे तदन्तविष्युपंसंख्यानवैयर्थात् । नतु पूर्वानुमाने परममहत्त्वसिद्धावप्याकाशे अथेति । विभुत्वस्य सकलमूर्तसंयोगित्वस्येत्यर्थः। कुतस्तत्सिद्धिरित्याह । यद्यपि विनश्यद्वस्थारब्धमूर्तस्याकाशसंयोगोत्पाव्काल[47a] एव विनाशादेतत न तथापि विनश्यद्वस्थद्वःयस्य द्रव्यानारम्भकत्वादेतत् समाधेयम् । सकलमूर्तसंयोगित्वं सर्वपरमाणुसंयोगित्वमभिष्रेतम्। आत्मवदिति। आत्मनो

वृत्तितयाथांन्तरिमत्यत उक्तम्—अणुपरिमाणिभिन्नेति गुणिवशेषणमः। घटादि-परिमाणवृत्तित्वेन तथात्वादाह—नित्यद्वर्यष्ट्वन्तिति । यद्यपि ताहशनित्यवृत्तीत्येष साध्यता, द्रव्यवृत्तिगुणेति व्यर्थं, तथापि नित्यस्यान्यविशेषणत्वेनोपादानिमिति भाषः। द्रव्यगुणपदे स्पष्टार्थम् । गुणित्वेति । गुणिवभाजकोपाधित्वादित्यर्थः । अन्यथा कालिकापरत्वजातौ व्यभिवारापत्तेः । तत्रोभयसाधारणोपाधिना विभागादित्यर्थः । अणुत्वं च व्यतिरेकदृशन्तोऽन्वये साध्यसाधन-वैकल्यात् । अत एवोक्तं 'व्यतिरेकणे'ति । स्रखत्वादिकमन्वयदृशन्तोऽपीत्यवधेयम् । भावप्रधान एवेति । एतच्वोत्तरप्रधानतया तत्तपुरुषस्योक्तम् । अत्रद्यश्चिति । पदाधिकार-त्येष तत्प्रप्रदेति भावः । तथापीति । अन्यथा कार्यस्य निराश्रयत्वापत्तेरिति भावः । यदि चाश्रयनाशक्षण इवोत्पत्तिक्षणेऽपि अनाश्चितः स्यादिति ब्र्यात् , तदाभ्युपेत्याह—यद्वेति ।

''संयोगाहिभागाच्छब्दाच शब्दनिष्पत्ति''रिति सत्रकार्वचनात् यद्यपि द्रव्यत्वेनैत्र संयोगविभागयोः सिद्धिः, तथापि विपक्षे बाधकं वक्तव्यमिति तदुंच्यते । यदि संयोगविभागौ नभिस न स्याताम् , असमवायिकारणाभावात् शब्दो नोत्पद्येतेति । यद्यपि धार्मिग्राहकादेव प्रमाणात् द्रव्यत्वमस्य सिद्धं, तथापि संख्यादिगुणवन्त्वेनापि साधियतुं शक्यमिति तदप्याह—अत इति । गुणवतोऽप्यद्रव्यत्वे द्रव्यलक्षणव्याघातादिति । अना-श्चितत्वाचेति । आश्रयैकस्यभावत्वाचेत्यर्थः । अन्यथा समवायेन व्यभिचारः स्यात् । आश्रयैकस्वभावत्वस्याप्यद्रव्यत्वे गुणत्वाद्यापत्तौ स्वरूपव्याघातादिति । नित्यत्वाकार्यत्वे सिद्धे अनित्यकार्यत्वे च ततः पूर्वे पश्चाजुजायमानाः शब्दाः आकाशान्तरे वर्तेरन् , तस्मादेकत्वादेव पूर्वापरकोटिविकलं नमः, तथापि प्रपञ्चार्थमाह—समानेति । तथाहि नास्यारम्भकं नभ एव तेनैव तस्यानारम्भात् , नापि नभोऽन्तरमसत्त्वात् । विजातीयं पृथिव्यादि, कारणगुणपूर्वप्रक्रमेण कार्ये रूपादिमत्वप्रसङ्गात् । नाप्यात्मदिक्-स्पर्शश्चन्यतया तेषामनारम्भकत्वादिति शब्दाश्रयतया क्तम्। सम्प्रति तदुपलम्भकतया ^२पारार्थमाह—सर्वेपाणिनामिति। तर्हि सर्वेषां सर्वशब्दोपलब्धिः स्यात् , तस्य सर्वसाधारणत्वात् व्यापकत्वाचेत्यत आह—श्रोत्र-भावेनेति । ननु किमिदं श्रोलम् ? न हि पृथिव्यादेर्घाणादिवदाकाशस्यापि किञ्चित् कार्यद्रव्य-पुनःश**ब्दे**न पृथिव्यादिकार्येभ्यो प्रनिरिति। मस्तीत्यत आह—श्रोत्रं दिभ्यो व्यवच्छिनत्ति । अवणे कर्णशष्कुल्यौ तयोर्विवरं तत्संज्ञको नभोदेशः । अव्याप्य-वृत्तिसंयोगोपचारेण देशव्यपदेशः। नन्वसौ बिघस्याप्यस्तीत्यत आह—शाब्देति। [26a]शब्देन निमित्तेन विषयतया यदुपभोगः सुखदुःखानुभवः तत्प्रापकाभ्यां सम्पाद-

परमाणुत्वात्तद्गुणानामप्रत्यत्तत्वापत्तेः। नासिद्धं, नित्यतया विभृत्वं तस्य तत्सिद्धेः। यदि संयोगेति। संयोगविभागान्यतरभिन्ना-समवायिकारणजन्यः आद्यः शब्दो यद्येतद्वयतरासमवायिकारणको न स्यान्नोत्पन्नः यद्वा, यद्याकाशं विशेषगुणासमवायिकारणशुन्यं स्यात् विशेषगुणवन्न संयोगविभागयोः तत्रान्यस्यासम्भवात् कालवत् । आश्रयैकेति । समवायान्यत्वे सत्यसमवेतभावत्वादित्यर्थः ' यद्यप्येकत्यादेवेति । सकलकालावस्थायित्वादेवेत्यर्थः। नापि विजातीय मिति। यदि पृथिवीसमवेतद्रव्यं स्यात् रूपादिमत् स्यादित्यर्थः । ननु देशोऽवयवो राष्ट्रवनादिर्वा तदुभयमपि मूर्तं, न च नभस्तथेत्यत आह—अव्याप्यवृत्तोति। अव्याप्यवृत्तिसंयोगा-

यथाश्चते वैयधिकरण्यादाह—संघोगेति। आपादकविशेषणं चैतत, अतो न शब्दजशब्दादी व्यभिचारः। [93a] नोत्पन्नेति। नोत्पन्नं भावः स्यादित्यर्थः। यद्याकाशामिति। अन च घरे व्यभिचारः। गन्धाद्यसमवायिकारणश्चन्येऽपि तस्मिन् गन्धादिति वाच्यम्, अवयव-भिन्नत्वे सतीति विशेषणादित्यादुः। आपाद्ये जन्यत्वं विशेषणम्, अतो नेश्वरे व्यभिचारः। नन्वेतदसिद्धं सम्बन्धान्तरेणाश्चितत्वादित्यत आह—समवायेति। वैयधिकरण्यादाह—आकाशामिति।

¹ C परार्थलम-. 2 C परार्थतामाह।

20

30

काभ्यां धर्माधर्माभ्यामुपनिबद्धो विशिष्ट इत्यर्थः । एवं सति विशेष्यसद्भावेऽपि विशेषणांशस्य वैकल्यात् कस्यचिद् बाधिर्यं, यथा शरीरसद्भावेऽप्युपभोगहेत्वदृधवैकल्यात् सुख-ज्ञानाद्यनुपपत्तिरित्याह — **तस्य चे**ति । उपलक्षणं चैतत् । कर्णमलादिनापि शुषिरव्या-धातादिष बाधिर्य भवति । अन्यथा भैषज्यादिप्रयोगवैयर्थ्यापत्तिरिति ।

काललक्षणमाह**—काल** इति । अल परापरेति भावप्रधानो निर्देशः। दिक्कताभ्यां परत्वापरत्वाभ्यां विपरीते परत्वापरत्वयोर्वचितिकरः परापरव्यतिकरः। परत्वापरत्वे इत्यर्थः। परापरव्यतिकरश्च यौगपद्यादिप्रत्ययाश्चेति समासः, ते लिङ्गानि यस्य स तथोक्तः । परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिशु को वक्ष्यते । ते युवस्थविरयोर्वर्तमाने कालमनुमापयतः। कथम् बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मनि हि स्थिवरे युवानमवधि कृत्वा परत्वमुत्पद्य-10 मानमसमवायिकारणवत् कार्यत्वादिति स्थिते च रूपादीनां च व्यभिचारे तपनपरिस्पन्दानां

श्रयत्वगुणयोगाद् गौणव्यपदेश इत्यर्थः। एवं सतीति। ननु सकलदृष्टकारण-सम्पत्तावर एवं कल्याम कार्याभावः। न च यथा श्रोत्रमाकाशं शब्दोपलि विदेतुः, तथा कर्णशक्त्रस्यत्यनुपहता सावधिरस्य नास्तीति वाच्यम् । उपघातो हि कर्णशब्द्रस्यां सहकार्यदृष्टव्यतिरेको वा। नाद्यः, मलावियोगः , अप्रतिक्रियबाधियांनुप-15 पत्तेः। दूढ्दण्डनुष्रचकस्याप्यभ्रमणापत्तेः । नान्त्यः, अताहः। विशेषजन्यकर्णशब्कुलीविशेषः कारणं, स च कार्यंकोन्नेयः, बधिरस्य च तद्भावात्। तदिदमुक्तं 'विशेष्यसद्भावेऽपि' नभःसत्त्वेऽपि 'विशेषणांशस्य' कर्णशष्क्रलीविशेषस्य वैकल्यात्"। ननु केवलादच्टविरहात् कचिद् बन्ध्यासंप्रयोगादौ केवलादूष्टाभावादिष कार्याभावमाश्रित्येदमुक्तमित्यत्ये ।

काललक्षणमिति । यद्यपि कालो धर्म्येव साधितः, "कालः परापरे"त्यादिः य्रन्थेन, तथापि धर्मिसाधनमपि छत्तणस्याश्रयासिद्धिनिराकरणमिति तस्य छत्त^{णे} तात्पर्यम् । ननु परापरशब्दवाच्यम् । परत्वापरत्वाश्रयो द्रव्यं, न च तत्काललिङ्ग-मित्यत आह—अन्नेति । तथा च परत्वापरत्वे गुणौ लिङ्गे इत्यर्थः । व्यतिकरो वि-कारणव्यङ्चा जातिः। तदेव स्फुटयति - दिक्कृताभ्यामिति। [47b]शेषः, विपरीते विज्ञातीये। ननु परत्वापरत्वे काललिङ्गे, न तु तत्प्रत्यय इत्यत आह— परापरेति । ननु परत्वापरत्वे नित्यत्वेनाकरणकेन ताभ्यां कारणत्वेन कालोऽनुमीयत इत्यत आह—परापरत्वयो रिति । ननु तयोर्मू र्तवृत्तित्वेन कालावृत्तित्वाद्पन्नः धर्मत्विमत्यिभिष्रे त्याह—कथमिति। स्पादीनामिति। नीरूपे वायौ नीरसे

ननु सकलेति। शरीरादिसद्वभावेन च दृष्टसकलसम्मितिरिति भावः।

मत्त्रं तित्वेनेति । मूर्तमात्रवृत्तित्वेनेत्यर्थः । वृत्तिपदं समवायपरम् । यद्यपि कालो-ऽत्र न पक्षः, तस्यैव साध्यत्वेनासिद्धेस्तथाचापक्षधर्मत्विमत्ययुक्तः, तथापि तदाश्रयतया न तत्- च वैयधिकरण्ये तदविञ्जनद्रव्यसंयोगोऽसमवांयिकारणमिति विज्ञायते ! न 'चाविभुनो

तेजिस निर्गन्धे जलेऽपि तयोरुत्पत्तेरित्यर्थः। ननु स्पर्शो न व्यभिचारो। न च मनसि व्यभिवारः, तत्र परत्वादिसत्वे मानाभावात्। न च स्पर्शीत्कर्षादिना परत्वा-द्युत्कर्षाद्यभावाञ्च स तद्समवायिकारणं तवापि कालपिण्डसंयोगोत्कर्षाद्यभावात् परत्वाद्युत्कर्षाद्यभावात्तस्याप्यसमवायिकारणत्वापत्तेः। यदि वा समवायिकारणोत्-कर्षाद्यभावेऽपि बहुतरबहुतमसूरसञ्चरणाधीनावेवोत्कर्षापकर्वौ त्वयापि समाधेयौ तदा समः समाधिः। अत्राहुः—"रूपादीनामि"ति भावप्रधानो निर्देशः, तेन रूपादीनां व्यभिचारात् अभावात् परत्वापरत्वयोरिति प्रकरणात्। तथा च रूपाद्यसमवायि-कारणको रूपाद्यात्मको भवति । न च परत्वापरत्वे तथेत्यर्थः । एवं परत्वापरत्वयोः स्पर्शासमवायिकारणकत्वे स्पर्शात्मकता स्यादिति भावः। तद्विच्छन्नेति। पिण्ड-संयुक्तत्वे सति सूर्यसंयुक्तं यद् द्रव्यम् तद्गुणोऽसमवायिकारणम् । तदाश्रयश्च मूर्ते न भवतीति व्यापकद्रव्यसिद्धिरित्यर्थः। तथापि संयोगस्य समवायिकारणकत्वं कुतः विभुगुणेषु संयोगस्यैव विजातीयसामान्यगुणासमवायिकारणत्वात् सिंडचित ? तद् द्रव्यमिति । नेनु विशेषणतासम्बन्धेनैव तदुपपितः। विशेषणतैव सम्बन्धान्तर-नियतेति चेत् ? न। घटाभावभूतलयोब्र्यभिचारात्। भावत्वे ज्ञानघटयोरनैकान्त्यात्। अस्तु वा सम्बन्धः साद्वादेव पिण्डमार्तण्डकर्षणोस्तस्य द्रव्यत्वे तद्व्यापकसंख्याद्यनेककल्पनापत्तेः । मैवम् । रविकर्मणा पिण्डस्य सात्तात्-सम्बन्धे तत्र चलतीति धीप्रसङ्गात्। न चैवं तद्विलत्तणस्यावच्छेद्स्य प्रतीतेः। कर्मसमवायेन तथा प्रतीतिः। अयं तु तद्विलत्तण एव सम्बन्ध इति चेत्। न। अद्रव्य-निरूपितस्य स्वातिरिक्तसात्तात्सम्बन्धस्य समवायत्वव्यातेः। नापि विशेषणता-सम्बन्धेन वैशिष्ट्यप्रतीतिः। स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धे बाधकमन्तरेणाद्रव्यस्य तद्समवायिनि विशेषणतायाः परम्परासम्बन्धन्याप्तत्वात्। सूर्यक्रियायाः पिण्डेन

सिद्धिरिति भावः । तन्त्रेति । जन्यत्वगर्भत्वादपेक्षाबुद्धेर्नित्ये ज्येष्ठव्यवहारभावादिति भावः । विभुगुणे दिवति । एतच्च महत्त्वे अवयवमहत्त्वस्यासमवायित्वादः व्यभिचारवारणार्थम् । एकत्वस्य द्वित्वाद्यसमवायित्वाद व्यभिवार इत्यत उक्तं—स्वविजातीयेति । वैजात्यं गुणत्वसाक्षाद्रव्याप्यजात्या विबक्षितम् । विभागस्य शब्दं प्रत्यसमवायित्वाद् व्यभिचारादाह— प्रयत्नादृष्टादेस्तादृशगुणजन्यतया व्यभिचारादाह—असम्बाद्यीति । मामान्येति। अतिरिक्त इति शेषः । अद्भट्टियेति । एतच्च संयोगवारणाय । अभावे अस्तु वेति। व्यभिचारवारणाय—स्वातिरिक्तेति । असंभवे समवायादिपरम्परासम्बन्धे व्यभिचारादाह— न च सोऽपि समवायः षोढ़ा परिगणनविरोधादिति भावः । ह्वाह्य**पे**ति । साक्षादि^{ति ।} भूतलेऽभावविशेषणतायां व्यभिचारादाह—स्वस्त्पेति । पुरुषे दण्डविशेषणतायां व्यभिचारादाह— घटे रूपविशेषणतायां व्यभिचारादाह—तद्सभवाधिनीति। अद्रुड्यस्येति। ऽमावेऽतिरिक्तवैशिष्ट्यादिसम्बन्धे बाधकं तथा गौरवम्। एवमेव प्रकृते बाध[93b]कमित्य-

I B च विभुनोः

द्रव्यस्य संयोगः तथा भिवतुमईति व्यभिचारादिति तत् द्रव्यं विसु स्यात्। न चात्माकाशौ तथा भिवतुमईतः, विशेषगुणवन्त्वात् पृथिव्यादिवदित्याचारः। अन्नैवमालोचनीयम्। पृथिव्यादीनां संयोगस्यातद्धेतुत्वे विशेषगुणवन्त्वमप्रयोजकम्। सूर्यादिगतिप्राप्तिविरहस्योपाधेः सन्त्वात्। अन्यथा मनसन्त्रथाभावप्रसङ्गात् विशेष-गुणविरहिणस्तस्याकारणत्वे अप्रातेरन्यस्य कारणस्याभावात्, तस्माद्विशेषगुणवन्त्वाविशेषे पृथिव्यादीनामव्यापकत्वात् परत्वाद्यकारणत्वं व्यापकत्वादात्माकाशयोस्तत्कारणत्वं भविष्यतीति को विरोधः १ विश्वकृष्टबुद्धिमपेक्ष्योत्पद्यमानं

सहाश्रयघटितसम्बन्धकरूपनात् । द्वव्ययोरनारभ्यारम्भकयोः सम्बन्धः संयोग एवेति नियमाच [48a]। आकाशात्मनोः संयोगेनान्यथासिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति— तथाभृतसंयोगाश्रयावित्यर्थः । 10 **न चे**ति । **नथे**ति । आचार्याः यद्यवाकाशादौ संयुक्तसंयोगलक्तणप्राप्त्यभावे साध्ये बाधः, परत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगानाश्रयत्वे यवस्थविरपिण्डयोर-साध्ये नैकान्तः. परत्वं प्रति निमित्तकारणताभावे साध्ये परमात्मिन भागे बाधः, संसार्यातमपत्तीकरणे च तेनैव व्यभिचारः ; तथाप्याकाश आत्मा वा परत्वापरत्वा-15 समदायिकारणसंयोगासमानाधिकरणिषभुत्वाश्रय इति यद्वा आकाशापिण्डसंयोगो न परत्वापरत्वासमवायिकारणं विशेषगुणमात्रवृत्तित्वात् , अत्रोपाधिमाह पृथिव्यादीना मिति। अप्राप्तेरुपाधेः प्रयोजकत्वमाह - अन्यथेति। मनसस्तदकारणत्वे सूर्यगत्या न विशेषग्रणवस्वमिति । परत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाधारतया कालं साधियत्वा तिमिमिसकारणविप्रकृष्टसिम्बङ्खुद्धिकारणसम्बन्धघटकतया तं साधयति चित्रकृष्ट्वद्धिमिति। अतो न पौनरुत्त्यम्।

रुचेराह—ह्रट्ययो रित । अन्यथातीन्द्रियसंयोगोच्छेदप्रसङ्गादिति भावः । सम्बन्धः साक्षात्सम्बन्धः, तेन सामानाधिकरण्यरूपपरम्परासम्बन्धवति द्रव्ये न व्यभिचारः । तथापीति ।
स तु समानाधिकरणात् प्रतियोगिविशेषणं निषेधविशेषणं वा । नाद्यः, प्रतियोग्यप्रसिद्धः ।
न च दिशि तत्प्रसिद्धिः, शब्दसाम्येनानुमानाप्रवृत्तेः, उभयसाधारणजातेरनभ्युपगमात् । नान्त्यः,
पिण्डे व्यभिचारादिति चेत् , न ; जात्यभावेऽप्युभयसाधारणोपाधेः सन्धात् । अत एव तयोरेकगुणत्विमिति भावः । काष्ठसिद्धौ तत्सिद्धिरित्यन्ये । केचित्तु एतदस्वरसादाह--यहेति ।
अत्र यथाश्रुतो हेतुरसिद्ध इत्यतो हेत्वन्तरमाह—विशेषेति । एवमात्मिपण्डसंयोगपक्षकमि
दृष्ट्यम् । आत्माकाशादौ संयुक्तसंयोगळक्षणप्राप्त्यभावे साध्ये बाध इत्यादिपूर्वदोषादाह—

¹ সাবাৰ্যা আনম্মিৰাপাৰ্যা:। See Vyomavatī as referred to by Vardhamāna in his Kiraṇāvalīprakāśa.

किरणावली

प्रकृष्टबुद्धं निमित्तीकरोति । अल्पतरसूरसञ्च¹राद्यपेक्षया बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरि-न चैष स्थविरशरीरस्य² स्वरूपतः सि³ध्यतीति तपनसमवेतेन तत्वञ्च विप्रकर्षः। सम्बन्धंत्वाभावात् । अतो यद्द्वारेण संयुक्तसंयुक्तसमवायलक्षणया प्रत्यासत्त्या आदित्यगतिः स्थविरपिण्डमुपावर्तते तद्द्रव्यमस्ति । न पृथिव्यादि तथा अप्राप्तेर्व्यभिचाराच । अतः सकलमूर्तद्रव्यसंयुक्तेन भवितव्यम् । न चात्माकाशौ तथा भवितुमईतः विशेषगुणवन्वात् पृथिव्यादिवदित्याचार्याः। अप्राप्त्युपाधि[28b]कत्वात् , अन्यथा मनसस्तथाभावप्रसङ्गात् , विशेषगुणरहितस्य तस्याकारणत्वे अप्राप्तेरन्यस्य कारणस्याभावात् । तस्माद्विशेषगुण-वत्त्वाविशेषेऽपि पृथिव्यादीनामव्यापकत्वात् परत्वाद्यकारणत्वं व्यापकत्वादात्माकाशयोस्तत्-आकाशस्य स्वप्रत्यासत्तिमात्रेण संयुक्त-कारणत्वं भविष्यतीति को विरोधः ? न

10

विशेषणसम्बन्धं विना विशिष्टशानाभावात्। सान्नात्सम्बन्धबाधे तदुपनायकसम्बन्धघटकतया कालः सिध्यति इत्यर्थः । अवाष्याकाशातमभ्या-निराकरोति—न चेति। आकाश आत्मा वा पिण्डनिष्ठसूर्य-स्पन्दविशिष्टज्ञानजनकपिण्डसूर्योभयवृत्तिसंयोगानाश्रय इति साध्यम्। 🚏 यद्वा परत्वापरत्वनिमित्तकारणतपनसंयोगानाश्रयौ गुणवस्वादिति वाच्यम् , अतो बाधादि । अप्राप्तेष्ठपाधेः प्रयोजकमन्यापकत्व मुपाधिमाह—अद्यापकत्वादिति। ननु विशेषगुणवत्वेनाकाशात्मनोस्तथाविध-संयोगानाश्रयत्वे इतरसम्बन्धाघटकत्वे च साध्ये परत्वाश्रयपिण्डतपनाप्राप्तिरुपाधि-तत साध्यव्यतिरेको यद्याकाशाद्येकत्र तद्या तत्रेव साध्यव्यापकत्वम् । ि पिण्डतपनप्राप्तालोकमण्डले साध्याव्यापकत्वम् ।

20

अत्राहुः—विनिगमकाभावात् सर्वेषामैव व्यापकानामुपनायकत्वे सिद्धे पिण्ड-तपनप्राप्तस्यालोकस्य पकत्वग्राहकमानाभावान्नोक्तदोष इत्यर्थः। अत्राव्यापकत्वम-विच्छन्नपरिमाणवत्त्वम्। तत्राविच्छन्नपदस्य पत्तमात्रव्यावर्तकत्वेन पत्तेत्रत्वेना-

25

आकाद्या आत्मा वेति । जन(१)बाधवारणाय तत्र पिण्डेत्यादि विशेषणम् । ताद्रूप्यसिद्धये पिण्डे सूर्ये व्यभिचारवारणाय द्वितीयपिण्डपदम् । यह्नेति । बाधवारणाय कारणान्तम् । अदृष्टवदात्मसंयोगमादायांशे बाध इत्यत उक्तं—तपनेति । निमित्तपदं हेतौ स्फुटार्थम् । हेतौ विशेषपदं दिशि व्यभिचारवारणाय । अप्राप्ते रिति । तथा चोभयमप्युपाधिरिति भावः । तथा चिभयमप्युपाधिरिति । तथा चोभयमप्युपाधिरिति । तथा चोभ

30

साध्यव्यापकत्विमत्यर्थः । साध्यरूपो [942] व्यतिरेक इत्यन्ये । अश्वेति । यदि सर्वस्य विभोरुपनायकत्वे तदा कविदिप विभ्रति साध्यं नास्तीत्युभयसंयोगिन्यालोकमण्डले साध्याव्यापकत्विमत्यर्थः । विनिशमकति । तथा विभ्रति सर्वत्र साध्याभावात् आलोकमण्डले

IC श्वरणापे. 2C श्रीरे. 3C संभवति तपन.

समवायिनं धर्ममन्यत्न संक्रामयितुमसमर्थेत्वात् । तथात्वे वा एकत्र भेर्यामभिहतायां सर्वभेरीषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गात् स्रक्रियावद्धेरीसंयोगस्यापि संयुक्तसंयुक्तसमवायाविशेषात् । कालस्य तु तत्स्वभावत्वादयमदोषः । असिद्धिदशायां प्रसङ्गस्याश्रयासिद्धः , सिद्धि-दशायाञ्च वाधितत्वात् , आत्मनोऽपि द्रव्यान्तरित्थतेषु धर्मेषु द्रव्यान्तरव्यवच्छेदाय [स्व]प्रत्यासत्त्यतिरिक्तसन्निकषीपेक्षत्वात् । अन्यथा वाराणसीस्थेन नीलेन पाटलि-पुत्रस्थस्य स्फिटकमणेरुपरञ्जनप्रसङ्गात् । कालस्य विप्रकृष्टिक्रयोपसंक्रमणशक्ततयैव सिद्धेनीयं प्रसङ्ग इत्यवदातम् । तदयं प्रमाणार्थः । स्थविरादौ परत्वं तपनपरिस्पन्द-विप्रकृषेबुद्धिजन्यं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् पटकुविन्दवत् । ते च तपनपरिस्पन्दाः स्थविरे प्रत्यासत्तिमपेक्षन्ते स्वभावतोऽप्रत्यासन्नत्वे सित तदवच्छेदकत्वात् पटायवच्छेदकमहारजनरागवदिति । सेयं प्रत्यासत्तिर्द्वव्यकृता प्रकारान्तरासम्भवे सित प्रत्यासत्तित्वात् , पटे महारजनरागप्रत्यासत्तिवत् । अन्यथा प्रत्यासत्त्यमावे सन्निकर्ष-विप्रकृषेयोरसम्भवादपेक्षणीयानुपपत्तौ परत्वाद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गे तस्य व्यवहारविलोपप्रसङ्गः ।

व्यापकत्वस्यानुपाधित्वे साध्याव्यापकत्वम्। प्रतिक्कातर्केणाह—तथात्वे इति। ननु प्राप्तिमात्रेण भेरीदण्डसंयोगो न शन्दजनकः, किन्तु यत्र समवेतस्तत्रैव। न चान्यत्र 15 भेर्यामुत्पन्नः संयोगोऽन्यत्न समवैति। न च समवायोऽप्याभ्यामन्यत्रोपनेयः। इतरानुपनीतस्यैव संयोगस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दकारणत्वव्यवस्थितेः।

अत्राहुः $-[48\mathrm{b}]$ उत्पाद्यतेऽनयेति उत्पत्तिरुत्पत्तिकारणं शब्दस्योत्पत्ति \cdot र्भेरीदण्डसंयोगः। तस्य सर्वत्र प्रसङ्गः स्वसम्बद्धबुद्धिकारित्वलत्तणः। तेन भेरी-दण्डसंयोगो यदि घटसम्बन्धिताप्रयोजकरूपवान् स्यात् पटसम्बन्धी स्यादित्येवं-परो प्रन्थः। ननु आत्मा यत्र महारजनसम्बन्धात् रक्तं पटं करोति तत्र तस्य 20 द्रव्यान्तरमहारजनधर्मोपनायकत्वं दृष्टमेवेत्यत आह—आत्मनोऽपीति। हस्तादिकं द्वारीकृत्यैवातमनस्तदुपनायकत्विमिति भावः। उपरक्षः विशिष्टघीजननं, तद्नुविधायित्वं तत्प्रागभावव्यापकप्रागभावप्रतियोगित्वम् । विप्रकर्षो भूयस्त्वं स्यविरेति। स्वभावातिरिकस्थविरप्रत्यासिसमन्त इत्यर्थः । कत्वादिति। तिविशेषणत्वादित्यर्थः। न च स्वरूपसम्बन्ध एव पिण्डसूर्यः स्पन्दयोरहित्वति वाच्यम्। अतिरिक्तसम्बन्धे बाधकाभावात्। द्वटयकुतेति। सूर्यस्थविरपिण्डभिन्नद्रव्यनिरूपितेत्यर्थः। अत्र विपत्ते वाधकमाह—अन्यश्वेति।

चाज्यापकत्वाद्यपाधिसत्त्वाज्ञ साध्याज्यापकत्विमित्यर्थः। ननु प्रकर्षो जातिरूपो न वा ? अत्र तदुपनयो न वा ? तदुपनयपरत्विमिति ज्याचष्टे—[वि?]प्रकर्ष इति । ननु तदुन्विधायित्वं तज्जन्यत्वं, तथाच साध्याविशेष इत्यत आह—तदि्ति ।

किरणावली

तच द्रव्यमितरेभ्यो भिद्यते विशिष्टपरत्वाद्यनुमेयत्वात्। यत् पुनरितरेभ्यो न भिद्यते न तदेवं यथा पृथिव्यादीति । एतेनापरत्वं लिङ्गतया व्याख्यातम् । यौगपद्यमेककालता , अयौगपद्यमनेककालता, चिरत्वं दीर्घकालता, क्षिप्रत्वमल्पकालता। कालोपाधयः सूर्यगत्यादय उच्यन्ते । तेषां प्रत्ययैः कालोऽनुमीयते । नन् प्रत्ययाः कारणतया विषयतया वा कालं व्यवस्थापयेयुः । नाद्यः, आत्मेन्द्रियाणां तत्कारणत्वात् । न द्वितीयः, तस्यातीन्द्रयत्वात् ऐन्द्रियकप्रत्ययविषयत्वविरोधादित्यत आह—नेषामिति । विषयेषु घटादिषु युगपद् भवन्ति युगपद् गच्छन्ति युगपत् कुर्वन्ति युगपद्वर्तन्ते इत्यादीनां पूर्वप्रत्ययविलक्षणानां द्रव्यादिप्रत्ययविलक्षणानां द्रव्यादिप्रत्ययव्यावृत्तावप्यनुवृत्तेरनुवृत्तावपि तेषां [29a] व्यावृत्तेः । विलक्षणत्वेन विनिश्चितानामुत्पत्तावन्यस्य निमित्तस्यासम्भवात् कालमन्तरेणेति शेषः। एते युगपज्जायन्ते कुर्वन्त्यवतिष्ठन्ते इत्यादीनामेकस्मिन् काले एकस्यां सूर्य्यगतौ सूर्यगत्यवच्छिन्ना इत्यर्थः। न चाप्राप्ताः सूर्यगतयो विषयान्तर-मवच्छेत्तुमुत्सहन्ते । न च स्वरूपेणासां प्राप्तिरस्ति । तस्माद्विशिष्टप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या विशेषणप्रापकं द्रव्यमुपकरूप्यते। अन्यथा निमित्तमन्तरेण नैमित्तिकस्य व्यवहारस्या-विशिष्टप्रत्ययेनैव नुपपत्तेः। च वाच्यं सम्बन्धप्रतीतौ विशिष्टप्रत्ययो च तत्प्रतीतावितरेतराश्रयप्रसङ्ग इति । न ह्यत सम्बन्धो विशेषणमपितु क्रिया, सा च प्रतीतैवेति सर्वे सुस्थम्। विशेषणसम्बन्धो हि विशिष्टप्रतीतौ सत्तयैवोप-स्वज्ञानेन । अन्यथा समवायस्यातीन्द्रियत्वात् न तु सामान्यविशिष्टप्रतीतिः वैठोषिक्रनये दत्तजलाञ्जलिः स्यात् । परेषामप्यहं शरीरी-त्यादौ अदृष्टस्य नियामकस्याप्रतीतौ विशिष्टप्रत्ययो न स्यात् । तस्माद्विशिष्टप्रतीत्यन्यथा-नुपपत्त्या विशेषणसम्बन्धः प्रतीयते, न तु सम्बन्धाप्रतीतौ विशिष्टप्रतीतिरेव न सिध्यतीति स्थिति:। यत् तत्]साधर्म्यमुक्तं सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तकारणमिति तदाह—सर्वेकार्याणामिति । उत्पत्तिरात्मलाभः ,

पवं कालसिद्धौ तल्लक्षणमाह — तच्चेति । विशिष्टिति । प्तित्रिपण्डातिरिक्तत्वे सित परत्विविशेषासमयायिकारणसं योगाधारत्वादित्यर्थः । ¹युगपद् भवन्तोति । उत्पत्तेयौँगपय धात्रं विविद्धितं नोत्पत्तिमतः । तम् कालमन्तर्भाव्यैव नान्यथेत्यर्थः । उत्पत्तेयौँगपय धात्रं विविद्धितं नोत्पत्तिमतः । तम् कालमन्तर्भाव्यैव नान्यथेत्यर्थः । उत्पत्तेयौँगपय सम्बन्धो नेत्यर्थः । सम्बन्धो नेत्यर्थः । सम्बन्धिति । पिण्डसूर्यक्रिययोः संयोगसमवायान्यतरः सम्बन्धो नेत्यर्थः । सम्बन्धिति । कालसंयोगश्चाप्रत्यत्त इति भावः । न ह्यन्नेति । विशिष्ट्यानं विशिष्ट्यानं विशिष्ट्यानमात्रे सम्बन्धश्च स्वरूपसन्नेव कारणम् , न तु तज्ञ्यानमपीत्यर्थः । पत्य विशिष्ट्याने विशिष्ट्यानमात्रे विशेषणविशेष्यासंसर्गाष्ट्रहस्यैव हेतुत्वात् । परेषाभिति । येषामिष समवायः प्रत्यक्तः विषामप्यहं शरीरीति विशिष्ट्यानमद्वष्टात्मकसम्बन्धनिमित्तकम् , न त्वद्वष्ट्यानपूर्वक-मिति सम्मतमित्यर्थः । उत्पत्तिरिति ।

नोत्पत्तिमत इति । युगपद्व वर्त्तत इत्यनेन पौनहत्त्वयं स्यादिति भावः । विद्रोषणेति । अत्रैवकारः सम्बन्धव्यवच्छेदार्थ इति बोध्यम् ।

^{1~}A युगजवन्तीति(?). 2B -पद्यस्त्र.

स्थितिराविनाशात् क्रमवत्सहकारिसम्बन्धः, विनाशः प्रध्वंसः, तेषां हेतुः। अल प्रमाणमाह—तद्वयपदेशात् [इति]। तेन कालेनोत्पत्त्यादीनां व्यपदेशात् अद्योत्पन्नः [श्वः] परश्व उत्पन्नो वेति इदानीमलास्ति अद्य नष्टः [श्वः] परश्वो वेति व्यपदेशात्, यथा चैतत्त्रथोक्तम्। व्यवहारान्तरे हेतुत्वमाह—श्वृतोति। उत्पन्नं द्रव्यं यावदगुणमृत्पद्यते, उन्त्यतन्तुसंयोगे यावन्न पट उत्पन्ने कर्मणि यावन्न विभागः तावान् कालः क्षणः।

''अध्य[?]स्तत्तणयोगस्य ज्ञणयोगो जनिर्मते"त्याहुः। तस्यार्थः । करणत्तणध्वंसानाधारत्तणसम्बन्धः । चणी हि तन्न । उभयथापि चरमगन्धध्वंस्रोतपत्यव्याप्तिः। कमें तद्विच्छन्नः समयो वा। स्वसमानकालीनप्रतियोगिकध्वं सानाधारसमयसम्बन्ध 10 रित्यपास्तम् । चरमध्वंससमानकालीनप्रतियोगि ध्वंसाप्रसिद्धेः व्यापनात । अत्राहुः—स्वाधिकरणत्तणध्वंसासमानाधिकरणत्तणयोग असतापीदृशा त्रणेन स्वसमये चरमध्यंसस्य राम्बन्धोऽभ्युपेयः। उत्पत्स्यते चरम-ध्वंस इति प्रतीतिबलात् विषयेणेव ज्ञानस्येति दिक् । स्थिति रिति । भावानवच्छिन्नसमयसम्बन्ध इत्यर्थः। ननु चोत्पन्न इत्यादौ सूर्यकर्नैवाधारो ज्ञायते 15 कालस्तु तत्सम्बन्धघटको न त्वाधार इत्यत [49a] आह- यथा चेति । सम्बन्धस्य कारणत्वं सम्बन्धे कारणत्वनियतिमति कालोऽपि कारणमित्यर्थः। उत्पन्नद्रव्यगुणप्राग भावयोरनेकत्तणवृत्तित्वेऽपि तदुभयवैशिष्ट्यं त्तण-द्रव्यमिति। तद्ि यद्यपाधितया नित्यं, तथापि कालान्तरे प्रागभावस्य सहकारिणो विरहास चणव्यवहारजनकमित्यर्थः। न च प्रलयकाले द्रव्योत्पत्तेर-ब्रह्माण्डान्तर्वतिद्रव्योत्पत्तेरवान्तरप्रस्रयेऽपि सस्वात् । भावादध्याप्तः। त्तणव्यवहारस्याप्यसिद्धेः।

स्वेति । स्वाधिकरणं यः क्षणस्तद्वध्वंस इत्यर्थः । स्वाधिकरणिति । अत्र स्वाधिकरणत्वं प्रथमक्षणिवशेषणमतो नासम्भवः । स्थितिक्षणातिन्यासेरिधिकरणान्तम् । द्वितीयादिक्षणयोगः प्रथमक्षणध्वंससमानाधिकरण एवित तिन्नरासः । अधिकरणपदं काळपरमतो द्वितीयादिक्षण-ध्वंससमानदेशतया नासंभवः । अत्रापि पूर्वदोष इत्यत आह—अस्तापीति । अन्यथा
ख्यातेरसद्वैशिष्ट्येनापि विषयविषयिभावसम्बन्धवद्सतापि तादशक्षणेन चरमध्वंसस्य सम्बन्धोऽभ्युपेय इत्यर्थः । न चातिप्रसङ्गः । प्रतीतिबळेन तत्काळ एव तथाऽभ्युपगमात् । एवं च पूर्वपक्षळक्षणमपि छस्थमेवेति भावः । अत्र विशिष्टज्ञानसामग्रीबळादसद्वैशिष्ट्यविषयत्वसम्भवेऽपि तादशक्षणस्याप्रसिद्धतया तद्विश्वतळक्षणस्याप्रसिद्धत्वेन तेन कथं ळक्षणप्रयोजनन्यव
हारादिसिद्धिरिति चिन्त्यम् । [१४०] के चिन्तु यावद्ध्रंसाधिकरणसमयोपाधिसम्बन्धः ध्वंसाप्रतियोगियावत्समानकाळीनपदार्थसमयसम्बन्धो वा विवक्षितः । तेन नित्यस्थितिसंग्राद्धतापक्षेऽपि न दोषः । तद्भीति । तदुभयविशिष्टत्वमित्यर्थः । न चानित्यधित उपाधिरप्यनित्य

IC व्यवहारहेतुमाह, 2B -प्रतियोगिक-.

अथवा सामग्री कार्यरहिता क्षण इति संक्षेपः। अक्षिपक्ष्मकर्मैकं निमेषः इत्यादि गणित-शास्त्रानुसारेणानुसन्धेयम् । यद्यपि धर्मिग्राहकादेव प्रमाणात् संख्यादयः सिद्धाः, तथाप्या-काशादिव्यवच्छेदार्थविशेषगुणविरहमाविष्कर्तुं सामान्यगुणानाह—तस्य गुणा इति । अत्रापि एकत्वादिसमस्तसंख्यायोगे सिद्धे विशिष्टपरत्वाद्यनुमेयस्यानेकत्वव्यवच्छेदान्नि-विवक्षन्नाह—काललिङ्गाविद्योषादिति । व्यापकतयैकस्यैव सूर्यादिगत्युपनायकतया सन्निकृष्टविप्रकृष्ट बुद्ध्यत्पादनद्वारेण विश्ववर्तिपरत्वापरत्वोत्पत्तौ निमित्तस्योपपंत्तरनेकत्वकस्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्घादित्यर्थः।

सामग्रीति। कार्यप्रागभावोपहितसामग्री चणः। नन गुणादिप्रागभा वा विकिन्नद्रव्यादिषु नान्यतमः चणः विनिगमकाभावात् १ सर्वेषाञ्च तथात्वेऽननुगमः। अत्राहुः—कालोपाध्यव्यापकः कालोपाधिः त्रणः। यद्वा स्वाघेयकादाचित्काभाव-यथायथं व्यमपि लक्षणं प्रामाणिकत्वा प्रतियोग्यनाधारकालोपाधिः चणः। चानेकार्थत्वं न दोषायेत्वन्ये। धर्मिग्राहकादिति। संयोगाश्रयत्वेनव कालसिद्धौ संयोग स्तद्व्याप्यत्वाच संख्यादि सिध्यतीत्यर्थः। एकत्वादीति। यद्यपि घटाद्यपेत्तया द्वित्वादिकमपि तत्रास्ति, तथापि कालव्यक्तेरेकत्वात्तद्पेत्तया एकस्यैवेति । लाघवसहकृताद्धर्मित्राहकमानादेवैकत्वमित्यर्थः । तन्नास्तीत्यर्थः ।

तद्नु विधाना दिति तद्द्याप्यत्वादित्यर्थः।

परम्परासंबद्धजातेरेव तथाभ्युपगमात् । अधिककालस्थायित्वमात्रे तात्पर्य-इति वाच्यम्। मिन्यन्ये । तदुभयवैशिष्ट्यं तत्सम्बन्धः । तच्च स्वरूपद्वयम् । न चान्यदा तदुभयमस्ति, प्रागभावाभावादित्यर्थः । तदुपलक्षणं पूर्वकाले द्रव्याद्यभावादित्यपि बोध्यम् । कार्येति । कारणप्रागभावानिधकार्यप्रागभावाधारः क्षणः सामग्रीति क्षणगर्भं सामग्रीलक्षणं सामग्रीगर्भं च क्षणलक्षणम् इत्यन्योन्याश्रय इति चेत्, न । सामग्रीपदस्य चरमकारणपरत्वात । अनन्त्राम न च कार्यत्वेन गुणादीनां चरमकारणत्वेन द्रव्यादीनामननुगमान्नेवमिति वाच्यं, प्रथमकल्पाभिप्रायेणैतच्छङ्कोदयात्। कालेति। कालोपाधिरव्यापको यस्य स तथा, यदा क्षणस्तदा दण्डाद्यभावात् एकोपाधेरसंभवादिति योजयन्ति । तच्चिन्त्यम् । एवं हि दण्डाद्य-यदि च यदा दण्डस्तदा तद्विदितप्रहरादिरिति तस्य तद्वयापकत्वात् न तथा, तदा दण्डादेरिप क्षणव्यापकत्वादसंभवः। केचित्त् कालोपाधेरव्यापक इति षष्ठीतत्पुरुषः, न हि नानाञ्चणघटिते दण्डे सति प्रत्येकञ्चणस्यापि नियसात्। क्षणो दण्डादिक व्याप्नोति। कालोपाध्यन्तराघटितः कालोपाधिरित्यर्थः। दण्डादेः क्षणघटितत्वनियमात्। अत एवाभेद-निवन्धनासंभवराङ्कापि नास्ति, स्वस्य स्वाघटितत्वात् । अत एव महाप्रलयेऽपि नातिन्याप्तिः । तादृशकालोपाध्यप्रसिद्धेरिति व्यवहारस्य तन्मूलस्याभावात् । तस्य ्काळोपाधित्वाभावात् $_{
m S0}$ तत्र नातिप्रसङ्ग इत्यप्याहः। म्बेति। स्व**लक्ष्यत्वाभिमतः** कालोपाधिस्तदाश्रितः

कालः'' [२|२।९] इति वचनात् पृथक््वम''पि पूर्ववत् । ''कारणे परसमहत्परिमाणम् । सूत्रकार्वचनात् ''का[29b]रणे कालाख्ये''ति विश्ववर्तिमूर्तगुणपरत्वाद्युत्पत्तौ द्रव्येऽविभौ विशिष्टपरत्वापरत्वाद्यसाधारणकारणे परममहत्त्वं वैभवानुपपत्तेः सूर्यादिगत्युपाध्युपनयनशक्तेः परममहत्त्वाभावे च ''कारणपरत्वादि''ति कालस्य सिद्धचतीत्यर्थः। वचनात् परत्वात् कारणापरत्वाच परत्वापरत्वे इति वचनादित्यर्थः। कारणं परत्वादेः कालः, तद्विनाशकत्वाद्विभागः, तस्य परत्वापरत्वे तदुत्पादकौ मूर्तसंयोगावुपचारात्। संयोगस्योत्पन्नस्य सत्याश्रये विनाशको विभागः सिद्ध इत्यर्थः। एतेन धार्मेग्राहकस्य प्रमाणस्य द्रव्यत्वस्य वा संख्यादिपञ्चकसाधकस्य सहायास्तकी दर्शिताः। दित्वाद्यसिद्धिरसमवायिकारणाभावात् पृथक्त्वाभावे 10 व्यापकव्यावृत्तेः द्विष्टथक्त्वासिद्धिश्च। परममहत्परिमाणाभावे वैभवानुपपत्तिः संयोगाद्य-सिद्धौ परत्वाद्यसिद्धिरसमवायिनिमित्तकारणयोरभावात् विभागाभावे तस्याकाशा विद्ति। यथाकाशस्य धर्मिग्राहकादेव द्रव्यत्वं नित्यत्वप्रसङ्ग इति। सिद्धं गुणवन्वादि सिद्ध्यति तथा कालस्यापि । यथाकाशस्य एकत्वादेव नित्यत्वं सिद्धं, समानासमानजातीयकारणाभावादकार्यतया च सिद्धचित तथा कालस्यापीत्यर्थः। 15

स्यादेतत् । यद्येकः कालः, कथमतीतानागतवर्तमानभेदेन व्यवहियते ? न हि क्षणलवादिवद्वा अतीतादयोऽप्युपाधिभेदाः सन्ति, किन्तु त एव मावाः । भावे

त एव भावा इति। ²उपाधिभेदाभावेऽपि ज्ञणादयो भावाः स्वभावा एवेत्यर्थः। भाव इति। उपाधिभेदे वा तत एव व्यवहारोपपत्तौ न

²⁰ कादाचित्काभावस्तत्प्रितयोगिनो नाधार इत्यर्थः । एकक्षणे प्रागभावतत्प्रितयोगिनोरसत्त्वात् । न चैवं दण्डादिः, प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पादेन तन्नो[95a]भयसत्त्वात् । प्रागभावगर्भत्वाच्च न महाप्रल्यातिच्याप्तिः । न च महाप्रल्याच्यविहतपूर्वक्षणेऽच्याप्तिः, तस्य प्रागभावानाधारत्वादिति वाच्यं, तस्यापि ध्वंसप्रागभावाधारत्वात् । न चैवं तत्प्रितयोग्यत्यन्ताभावाधारतयाऽसंभवः । यन्निक्षितप्रागभाववत्त्वं यस्य तदनाधारत्वं [त]स्य विविध्तित्वात् । लक्षणं प्रवृत्तिनिमित्तम् । 25 न चानेकार्थत्वं गौरविमिति वाच्यं, तत्तत्प्रकारकप्रतीत्यभ्युपगमेन तस्य प्रामाणिकत्वात् अन्यथानेकार्थमात्रोच्छेदापत्तेः । एतदस्वरसादेवान्ये इत्यप्याद्वः । स व्याप्यो यस्येति विग्रहः । यद्वा तत्पदं संख्यादिपरम् । संयोगस्येति शेषः । एवमग्रेऽप्यूह्नीयम् । व्याप्यो परिविति विग्रहः । यद्वा तत्पदं संख्यादिपरम् । संयोगस्येति शेषः । एवमग्रेऽप्यूह्नीयम् । व्याप्यो परिविति ति ।

¹ B reads—काशादि for काश-. 2B श्रीपाधिक-(cp. Rucidatta).

5

वात एव सन्तु, कृतमन्तर्गंडुना कालेनेत्यत आह — काल लिङ्गेति। अञ्जसा
मुख्यया वृत्त्या प्रारम्भ इति सिन्नकृष्टं प्रागमावमाइ। कियोति व्यापारोऽभिनिर्वृत्तिरिति फलसिद्विः निरोध इति विनाशः, तेन प्रत्येकमनागतादित्रिकं धर्मधर्मिमेदात्
द्विविधमुक्तं भवति। तथाहि भविष्यतीति पट इति पटस्य धर्मिणः प्रागमावास्तिता
भविष्यत्ता तदुपलक्षितः कालो भविष्यन्। पटं भाविष्यति कुविन्द इत्यत्न तु धार्मिणो
वर्तमानत्वेऽपि पटोत्पत्युनुगुणप्रागमाववत्ता कुविन्दस्य भविष्यता तदुपलक्षितः कालो
भविष्यन्। एवमुत्पद्यते पटः स्मारयति पूर्वानुभवोऽनुभूतमर्थमनुभावयति पूर्वकर्मे
स्वानुरूपं फलमिति धर्मिणामभावेऽपि तद्वयापारसत्ता वर्तमानता तदुपलक्षितः [30a]
कालो वर्तमानः। अस्त्यात्मा विद्यते व्योम वर्तते पट इत्यादौ धर्मिसत्तेव विद्यमानता
तदुपलक्षितः कालो वर्तमानः। एवमभूत् पटः, अकार्षोत् पटम् इत्यादौ धर्म्यवस्थानेऽपि
फलसिद्धौ तदुत्पादकानुगुणव्यापारप्रध्वंसित्त[स्थ १]तिरतीतत्वं, तदुप्रक्षितः
कालोऽप्यतीत एव। न चैष व्यवहार उपाधिमालेण शक्यते, यदा भारतवर्षे मध्याहः,

किरणावली

कालकल्पनेत्यर्थः । सन्निकृष्टमिति । यद्यपि **प्रागभावमात्रस्य** भविष्यता-तथापि प्रतियोगिव्याप्यधर्मग्रहं व्यवहारहेत्रत्वं, विना प्रागभावो सन्निकषोंऽप्युक्तः। दर्शनार्थं प्रागभावस्य प्रतियोग्यपेत्तया सन्निकर्षविप्रकर्षयोर्वस्तुतोऽसत्वेऽप्युपाधिभेदौ स्त इति भावः । धर्मधर्मिभेदादिति। यं भावनान्वेति तं संख्यावदाख्यातवाच्यः कालोऽभ्युपैति, न च धर्मिणः प्रागभाव-प्रतियोगितास्तीति । धर्मस्य प्रागभावप्रतियोगित्वात् धर्मिणि तथा व्यवहारो जायत इत्यर्थः । धर्मसत्तायामुदाहरणत्रयमाह—एविमिति । धर्मिसत्तायां चेतनाचेतन- 20 भेदेनोदाहरणत्रयमाह—अस्त्यात्मेत्यादि । एवमप्रेऽ''प्यभूदिति'' चेतनाचेतन-साधारण्येनोदाहरणं द्रष्टव्यम्। चेतनविनाशाभावात् तमुपेक्ष्याह – नष्ट इति। विद्यमानप्रागभावप्रतियोगि भविष्यंस्तद्वपल्लितः कालोऽपि तथा, विद्यमानध्वंस-प्रतियोग्यतीतस्तदुपलज्ञितः कालोऽपि तथा। अनुत्पन्नध्वंसो नष्टप्रागभावश्च वर्तमानस्तदुपलचितः कालोऽपि तथेत्यत्र तात्पर्यम्। अस्तु तर्द्यकोपाधिभिरेव 25 किमुपाधिमतेत्याशङ्कच निराकरोति न चेति। वर्तमानादिव्यवहारः

तथा चैवकारो भिन्नकम इति भावः। प्रागभाव इति। प्रागभावत्वेन न गृह्यत इति भावः। सिन्नको पितः। संयोगविभागरूपयोरित्यर्थः। ननु कालान्वयः सर्वत्र धर्मिण्येवेति हैविध्यानुपपत्तिरित्यत आह—सं[यं] भावनेति। तथा चैकत्र धर्मे धर्मिणोर्वास्तवप्रागभाव-प्रतियोगित्वमन्यत्र धर्मस्य तथात्वात् तथा व्यवहार इत्येव हैविध्यमिति। अनुत्पन्नेति।

¹C तदुपलचित 2C इति omitted.

तदा उत्तरेषु कुरुषु अर्धरात इत्यादौ सम्बन्धाभावात्। बौद्धः सम्बन्धो भविष्यतीति चेत्, सत्यं; तदर्थमेव निमित्तमनुसराम इत्यलमितिविस्तरेण। स एकोऽप्युपाधिभेदा-दनेकव्यवहारमातनोति इति। अत्र दृष्टान्तमाह—मणिवदिति। यथा स्फिटिकादि-रेकरूपोऽपि नीलपीताद्युपाधिभेदात् नीलः, पीत इत्यादि व्यवह्रियते तथा कालोऽपीत्यर्थः। तत् किं मणौ पीतादिव्यवहारवत् कालेऽप्यतीतानागतादिव्यवहारो भ्रान्त इत्यत आह—पाचकवहेति। न चौपाधिक इत्येतावतैव भ्रान्तो मा भूत् पाचकादिव्यवहारो भ्रान्तः, किन्त्वतिसंस्तदिति। न चैवं प्रकृते इत्यर्थः।

गुणे परत्वापरत्विष्ठङ्गत्वं दिशः स्फ्रिटीमविष्यतीत्यिमिप्रायवान् तदुपेक्ष्य पूर्वापरादिप्रत्ययिष्ठङ्गतामाह—दिगिति । तदेव स्फ्रटयित —मूर्तेति । अमूर्त्तद्रव्यस्याविष्त्वं
नास्ति व्यापकत्वादत उक्तम् "मूर्तद्रव्यमविष कृत्वे"ित । व्यापकत्वादेव तेषां पूर्वापरादिप्रत्ययविषयत्वं नास्तीत्यत आह—मूर्ते द्वेवेति । पूर्वेण दक्षिणेनेत्यादौ तृतीयाविधानं
"प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानिगि"ित [पा] तृतीया पूर्वे दक्षिणमित्याद्यथें । ननु
प्रत्यये न निमित्तं सिद्धचिति विशेषस्य तु कृतः सिद्धिरित्यत आह—अन्यनिमित्तासम्भवात् । अन्येषां द्रव्यगुणादीनां व्यभिचारात् प्रथमचरमादित्यसंयोगो ह्यत्र
निमित्तम् । न च तेऽपि द्रव्यान्तरानुवर्तिनो द्रव्यान्तरेऽनुपसंक्रान्ता विशिष्टप्रत्ययानुत्पादियतुमीशते, अतो भवितव्यं परममहता द्रव्यान्तरेण । न चाव्यापकसंयोगम्
आश्रित्य सूर्यसंयोगा विशिष्टप्रत्ययानुत्पादयन्ति । न चात्माकाशौ तथा भविद्यमर्दतः ।

मध्याह्नस्तदोत्तरकुरुष्वर्द्धरात्रमिति वर्तमानयोः सामानाधिकरण्यमसित कालेऽनुप-पन्नमिति त[49b]द्घटकः कालो मन्तन्य इत्यर्थः । बौद्ध इति । विशिष्ट[धी]जनकत्वमैव सम्बन्ध इत्यर्थः । तद्र्थमेवेति । सैव सम्बन्धं विना नेति तद्र्थं कालमपेक्ष्यत इत्यर्थः ।

ननु कालकृतपरत्वापरत्वे विजातीये अपि दिशो लिङ्गे, तत् कुतो आह**—गुजे** इति। अमृतद्भावपस्येति। परम्परासम्बन्धस्यैव पूर्वापरावधित्वादित्यर्थः। पूर्वापरेणेत्यादितृतीया ननु कर्तृकरणयोस्तद्र्थयोरभावादित्यत ^{आह} नृतीयाविधानमिति। 25निमिन्ति। दिशं विनेति शेषः । प्रथमचरमेति। सुर्योदयाचलसंयोगसन्निहिता दिक् यद्पेत्तया सा प्राची। सन्निधिस्तु चलसन्निहिता सा प्रतीची । सूर्यसंयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वमिति तत्संयोगघरकतया दिक् सिध्यतीत्यर्थः। तेऽपीति। आदित्यसंयोगा अपि द्रव्यान्तरसूर्ये वर्तन्ते, द्रव्यान्तरे घटादावनुप[सं]क्रान्ता असम्बद्धा इत्यर्थः।

स्वाविच्छन्नः कालो वर्त्तमान इत्यर्थः । सूर्यसंयुक्तिति । सूर्यसंयुक्ताचलविशेषसंयुक्तसंयोगाल्पीय-

¹C प्रत्ययात्. 2C दिश:

पूर्वकादेव न्यायात् कालो भविष्यतीति चेत्, न। कालस्य क्रियामात्रोपाधिनिबन्धन-व्यवहारहेतुत्वात् । अन्यथा जगति वर्तमानैकत्ववत् प्राच्यादेरेकत्वप्रसङ्गात् । अस्माकं प्राच्या एवान्येषां प्रतीचीत्वात् । न¹ चैवं कालोऽन्यधर्मोंपाधिकं व्यवहारमन्यत्र कुर्वाणः प्रमातृनियममपेक्षते । नन्वपेक्षत एव यो ह्यत्र दिवसस्तस्यान्यत्र रातित्वात् ? सत्यं, दि । व्यवहरामन्तर्भाव्या, न तु वर्त्तमानादिस्तथा, वर्तमानस्य सर्वत्र वर्तमानत्वात्। प्राच्याः सर्वान् प्रति प्राचीत्वं, तस्मात् विलक्षणेन् व्यवहारेण विलक्षणमेव निमित्तमाकर्ष-णीयम् , उपाधिरेव तथास्त्विति चेत्, न । सूर्यसंयोगस्य साधारणत्वात् । व्यवहारवैलक्षण्यं दि[30h] ग्वादिना समर्थनीयमिति चेत् ! न। वैलक्षण्येनैव तदुपपत्तेः । दिशो ह्ययं स्वभावभेदो यत् प्रमातृभेदमाश्रित्य परधर्मोपनायकत्वं, त्वन्यस्य । कालस्यैवं स्वभावभेदः किं न कल्प्यते इति चेत्, न । प्रत्यन्यथा दर्शनात्। अपिचान्यधर्ममात्रमन्यत्रोपदर्शयेदिति कालस्य स्वभावः क्रियामात्रं वा ? आद्ये, सर्वधर्मान् सर्वत्रोपसंक्रामयेदित्यतिप्रसङ्गः : संयोगोपनायकमन्यत् कल्पनीयम् । प्राच्यादिव्यवहारानुपपत्तेः। अन्यथा

पूर्वकादेवेति । विशेषगुणवत्त्वादेवेत्यर्थः । काल्रस्येति । धर्मिप्राहकमानेन कालः सूर्यिकयामेवान्यत्नोपनयति न तत्सयोगमपीति । निर्णीतिमत्यर्थः । 15 नतु कालस्य सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तत्वात् संयोगविशिष्टज्ञानोत्पादकमस्त्येव । न च सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तत्वां कालस्य साधारण्येन । असाधारण्येन पुनः क्रियामात्रोपाधिजन्यव्यवहारहेतुत्विमिति वाच्यम् । क्रिया हि धात्वर्थो वा स्पन्दो वा । आद्ये , संयोगोऽपि तथा । अन्त्ये , तूत्पन्नद्रव्यस्य गुणशून्यस्य ज्ञणोपाध्य-

अत्राहुः—िक्रियामात्नेत्यत्र मात्रपदेन प्रमातृपदेन प्रमातृविशेषितयत्यवहार-विषये यद्विशेषणं तद्वयावर्तनेन सकलप्रमातृसाधारणव्यवहारिवशेष्यविशेषणोप-नायकत्वम्, न तु वैपरीत्यिमत्यर्थः। अत एव वस्यिति—म चैविमित्यादि। सत्यिमिति। भारतवर्षे मध्याह्नेनोत्तरकुरुषु निशीधानुमानेऽधिकरणतया दि-शोऽप्यन्तर्भाव इति। तेन तत्र नियमापेन्नेत्यर्थः। वस्त्रमानस्येति। यन्निरूपितो 25 यो॰ वर्तमानः स तद्पेन्नया वर्तमान एव। या तु यन्निरूपिता प्राची सा तन्निरूपिता प्रतीच्यिप भवतीत्यर्थः। उपनायकद्वयस्वभाववैलन्नण्येनेत्यर्थः। अन्ययेति। संयोगोपनायकं विनेत्यर्थः। ननु सूर्यिकयावत् तत्संयोगोऽपि

स्त्वमित्यर्थः । अन्त्ये त्विति । उत्पन्नमात्रद्वन्यगुणप्रागमाववैशिष्ट्यस्यापि कालोपनेयतया स्पन्दमात्रोपनायकत्वासिद्धेरित्यर्थः । ननु ''वर्त्तमानस्यं सर्वत्र वर्त्तमानत्वादि''त्ययुक्तं, कालान्तरे 30 तस्यातथात्वादित्यत आह—यत्रिह्वितिति । नन्वेवं सूर्यक्रिया न कालोपनेया क्रियात्वाद

¹C न चैवं कालेऽपि। न हि. 2A यो omitted.

तत्कियासंयोगयोरेकजातीयंत्वमस्ति यतोऽन्यन्नोपदधातीत्युच्यते । रविसंयोगोपसंकान्तिरपि क्रियोपसंक्रान्तिरिव ं नियतस्वभावद्रव्यमुपस्थापयतीति साधूक्त''मन्यनिमित्तासम्भवादिं'ति । सिद्धमेतत्-—दिग तत् भिद्यते उपाध्युपनयनद्वारेण पूर्वापरादिपत्ययहेतुत्वात्। यत्तु [पृथि] व्यादीति । तद्गुणानाह न्याहिन्वति । तदेवं. यथा अलापि संख्यादीनां धार्मिग्राहकप्रमाणात् सिद्धौ द्रव्यत्वाद्दा विशेषगुणव्यवच्छेदे तात्-पर्यम्। तकीन् स्चयति कालवदेते सिद्धा इति। यथा काललिङ्गाविशेषादेकत्वं काले, तथा दिगुलिङ्गाविशेषादेकत्वं ²दिशि। यथा तदनुविधानात् पृथक्तवं काले, यथा कारणे काल इति वचनात् परममहत्त्वं तथा दिश्यपि। तथा दिश्यपि। कारणपरत्वादिति वचनात् काले संयोगस्तथा दिश्यपि। यथा तद्दिनाशकत्वाद्विभागस्तथा 10 दिश्यपीत्यर्थः। यद्येकैव दिक् कथं दश दिश इति प्रसिद्धिरत आह— दिश लिङ्गेति। अञ्जला मुख्यया वृत्त्येति । परममहर्षिभिः सर्गादिप्रभवैर्मरीच्यादिभिर्दशविधाः संज्ञाः ताः किमर्थम् ? श्रुतिस्मृतिलोकव्यवहारार्थम् । ''प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत", "न प्रतीचीशिराः शयीते"ति श्रौतो व्यवहारः। "आ³युष्मान् प्राङ्मुखो भुङ्कें "इति स्मार्तः। ''दक्षिणेन याही''ति लौकिकस्तदर्थम् । ताः किं पारिभाषिक्यो, नेत्याह । अन्वर्थाः अनुगतार्थाः । केषाम् ? भगवतः सवितुर्ये संयोगविशेषाः सवितुर्मेरं पदक्षिणमावर्तमानस्य परितो भ्रमतः। तेषाम्। किंभूतस्य केषामन्वर्था इत्यतं आह—लोकपालपरिगृहीतानां दिक्पदेशानाम्। लोकपाला इन्द्रादयः। कथं ताः सवितुः संयोगविशेषानुगमेन *दशविधाः संज्ञा इत्यत आह—प्राच्यादिभेदेनेति। तथाहि प्रथममस्यामञ्जति सवितेति प्राची। प्रतीप-मस्यामञ्जतीति प्रतीची । उदगस्यामञ्जतीति उदीची । अवागस्यामञ्जतीति अवाची ।

कालेनोपनीयत इत्याशङ्कच निराकरोति— न चेति। उपनेयतावच्छेदकैकरूपा-भावादित्यर्थः। अन्यदिति। क्रियाभिक्षमित्यर्थः। तस्मादिति। सूर्यसंयोगो न कालोपनेयः संयोगत्वात् घटसंयोगवदित्यनुमानमलाहुः। विपत्ते बाधकमुक्तमैव। [50a] प्रथममस्यामिति। ननु प्राथम्यं रिवसंयोगस्य विभुना वा अविभुना वा। नाद्यः, सामान्यतोऽसम्भवात्। न च प्रथमदिने तत्र संयोगः, रात्नौ तद्व्यवहारा-भावापत्तेः। नान्त्यः, प्रतीच्यामिप प्राचीव्यवहारापत्तेः।

अत्राहुः सूर्योद्यसिन्निहिता दिक् प्राची। तद्व्यवहिता दिक् प्रतीची। प्राच्यिभमुखस्थितपुरुषवामप्रदेशाविच्छिन्ना दिगुदीची। तादृशपुरुषद् त्विणप्रदेशा-विच्छिन्ना दिग् दिन्निणा। वामत्वदित्तणत्वे शरीरावयववृत्तिजातिविशेषौ। तत्तद्

घटिक्रियाविदित्यित स्यादित्यत आह**—विपक्ष** इति । सूर्योति । सूर्योदयावळसंयुक्तसंयोगाल्पी-यस्त्वं सान्निध्यं, तदुभूयस्त्वं व्यवधानमत्र बोध्यम् । [वा]मत्वे ति(?) । न च मानुषशरीरावयव वृ[95]ित्तिज्ञातिभिः सङ्करभयात्तन्नानात्वेनानुगतोत्तरव्यवहारानापत्तेरितिवाच्यं, तत्तदुत्तरत्वस्या-

³c ाC पृथिवीत्वादि. 2C दिशि omitted. 3C आयुष्यं. 4 B reads परिग्रहीतानां for -परिग्रहीत-.

30

एवं प्रागवाची, अवाक्ष्रतीची, प्रत्यगुदीची, उदक्षाची, सूर्यापेक्षया यतः पृथिवी साऽधस्तात् , पृथिव्यपे[31a]क्षया यतो नक्षत्राणि सा ऊद्ध्वा । ततो भक्त्योपचारेण दश दिशः सिद्धा इत्येकत्वाविरोध इत्यर्थः । ननु लोकपालपरिग्रहनिबन्धनाभिर्दश-भिर्दिग्भिः सह भक्त्यापि विंशतिर्दिशः स्युरित्यत आह—आ'सामेवेति । यैवास्माकं प्राची सैव माहेन्द्री ; निमित्तमात्रं भिद्यते, न तु नैमित्तिकमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । पूर्वापरादिसंशा अपि तत्समानार्था, न तु भिन्ना इति भक्त्यापि दशैव दिश इति ।

²उद्देशानुसारेण दिग्लक्षणानन्तरम् आत्मलक्षणमाह आत्मत्वेति। आत्मत्वं नाम सामान्यविशेषस्तदिभसम्बन्धात् आत्मा इतरेभ्यो भिद्यते इति पूर्ववद्

दिगन्तरालिका प्राच्यवाच्यादिः। गुरुत्वासमवायिकारणकित्रयाजन्यसंयोगाश्रया दिगधः। अदृष्टवदातमसंयोगजाग्निकियाजन्यसंयोगाश्रया दिगुर्ध्वमिति³ संत्तेपः।

यद्यपि सुखसमवायिकारणत्वं नात्मन्यवस्थापकम् , ईश्वरात्मन्यव्याप्तेः, नापि ज्ञानाश्रयत्वस्य काचित्कत्वं किञ्चिद्धर्मनियम्यम् , तच्च नियामकमसति बाधके जातिरूपिनित तत्सिद्धिः, तस्यापि क्वाचित्कत्वनियामकधर्मान्तरापेत्तायामन-द्रव्यत्वभिन्नतद्वचात्यजातिसमानाधिकरणं मृतेन्द्रियग्राह्य-'वस्थापत्तेः, जानं गुणत्वाद् रूपवदित्यनुमानमप्रयोजकम् , तथाप्यातमपद्शक्यतावच्छेद्कतयानुगत-बाधकाभावात् जातित्वमित्याशयेनाह —आत्मत्वमिति । नन्वात्म नोऽप्रत्यत्तत्वमित्ययुक्तं, लिङ्गानुसन्धानं विनाहमिति प्रत्यत्तस्यात्मविषयकस्य प्यननुगतत्वात् । तद्दक्षिणत्वाभावकृतसमानाधिकरणाद्वा शरीरवृत्तिजातित्वेन तासामनुगमात् । अत्र पश्चिमाभिमुखस्य वामभागभागाविछन्नो(१) दक्षिणेत्येव किं न एवमग्रेत्या[ऽप्यार्]हुः। स्यादि[ति?], विनिगमनाविरहादिति चिन्त्यम्। 20

न च तादृशक्रियाजन्यत्वं संयोगस्य तद्वच्छेदकाधःसंयोगत्वमज्ञात्वा न ज्ञेयत्वमित्यन्योन्याश्रयः। संयोगत्वेनैव क्रियाजन्यत्वं क्रियात्वाचान्तरजा(जा?)त्या गुरुत्वासमवायिकारणत्व' ज्ञेयमिति विशिष्टवैशिष्ट्यसंभवादिति भावः। तत्तत्रियाश्रयातिव्याप्तिवारणार्थम् । प्वसम्रे ऽपि बोध्यम् । अट्टिति। क्रियामात्रस्यादृष्टवदात्मसंयोगजत्वाप्रयत्नादिजत्वात् । प्रयत्नादिजन्याग्नितिर्यगादि-दिश्यति-व्याप्तिरिति स्वाभाविक्यास्तद्व्याग्निकियाया विवक्षितत्वात् इत्येके। तद्समवायित्वं विविश्वतम् । तत्र तस्य निमित्तत्वमित्यन्ये ।

मूर्तिति। एतच्च व्यभिचारवारणाय। मनोग्राह्यतया शब्दस्य दोषतादवस्थ्यात् आह — इन्द्रियेति। तेन चेन्द्रियत्वेन ग्राहकत्वं विवक्षितमतो नोक्तदोषः। ग्रहश्च लौकिको बोध्यः। रूपत्वादौ व्यभिचारवारणाय—गुणेति।

I B reads जासामेव. 2C उद्देशक्रमानु-. 3A दिगूर्घं मिप.

व्याख्येयम् । ननु न शरीरातिरिक्तमात्मानमुपलभामहे । गौरोऽहं स्थूलोऽहं ब्राह्मणोऽहं मनुप्योऽहं गच्छाम्यहं नृत्याम्यहं जातोऽहं पितुः पुत्रः पुत्रस्य पिता ज्येष्ठस्य कनीयान् कनीयसो ज्येष्ठ इति गुणकर्मसामान्यविशेषजनमाद्यधिकरणमात्मानं चक्षुरादिनैव सर्वः प्रत्येति, न त्वरूपं विभुमचलमनन्तमजमपूर्वमपरमात्मानं कश्चित् स्वप्नेऽप्यनुभवतीत्याश्रया-सिद्धमात्मत्वं यथा प्रसिद्धाश्रयं च पृथिव्यादिना गतार्थम् , तथाहं जाने अहं यते अहं भुञ्ज इति ज्ञानाद्यधिकरणतया मनसा आत्मानुभूयते एव । अहङ्कारस्य शरीरादि-विषयत्वं चाग्रे निराकरिष्यत इत्यभिप्रायः। तथाप्यात्मत्वं खरूपासिद्धम्। व्यक्तिभेदासिद्धौ सामान्यविशेषासिद्धेरित्यत सात्मनोऽप्रतीतेः सौक्ष्म्यमिन्द्रियग्रहणयोग्यताविरहः । तस्मादप्रत्यक्षत्वे तस्य करणैः श्रोत्रादिभिः समधि-ननु करणान्यप्यप्रत्यक्षाणीत्यत आह— **हाब्दा सुपलब्ध्यनु मितै: ।** 10 गमः क्रियते। करणसाध्याः क्रियात्वात् छिदिकियावदित्यनुमितैः। कथं पुनः करणैरात्मा समधिगम्यत इत्यत आह वास्यादीनामिति। पूर्वे व्याप्तिर्दिशिता, प्रयोगस्त्वेवम् — श्रोत्रादीनि कर्तृव्यापार्याणि करणत्वात् वासीवत्। करणत्वं चामीषां धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धम् । ननु कस्यचित् करणस्य वास्यादेः पाण्यादिकरण-प्रयोज्यत्वदर्शनेऽपि यथा न सर्वे करणप्रयोज्यमनवस्थाप्रसङ्गात्, तथा क 31b]-स्यचित् करणस्य कर्तृप्रयोज्यत्वेऽपि न सर्वे तथा भविष्यतीति को विरोधः ?

सर्वानुभवसात्तिकत्वादित्याह निन्वित । गौरोऽहमित्यादिना क्रभेण रूपपरिमाणविशेषात्मकगुणकर्मजातिजन्मपरत्वापरत्वानि शरीरधर्मा दर्शिताः, विशुत्वमित्यनेन
स्थौल्याभावो दर्शितः । यथा प्रसिद्धेति । गौरोऽहमित्यादिधीविषयस्य शरीरस्य
20 पृथिव्याद्यन्तर्भाव एवेत्यर्थः । नन्वहं जान इत्यादिधीरिप शरीरविषयैवेत्यत्त
आह अहङ्कारस्येति । तथापीति । तथा च परत्वाभिप्रायेणात्मनोऽप्रत्यत्तत्वमित्यर्थः । यद्यपि स्वरूपेण जातिप्रहे योग्यव्यक्तिप्रह एव हेतु नं त्वनेकव्यक्तिप्रहः,
अनेकव्यक्तिवृत्तित्वप्रहे तस्य हेतुत्वात् , तथाप्यात्मान्तराप्रतीत्या भेदाभावान्नैकव्यक्तिकं सामान्यमिति भावः । ननु सौक्ष्मयं यद्यप्रत्यत्तत्वं तदा साध्यविशेषोऽथाणुत्वं
विश्वपत्यसिद्धेरित्यर्थः । श्रोत्राद्दीनोति । ननु परेण शरीरस्यैव कर्तृत्वस्वीकारात्त'द्वचावृत्तत्वे साध्ये सिद्धसाधनम् । तद्यभिन्नेति विशेषणे तस्य साध्याप्रसिद्धिः ।
कश्चकर्तृव्यापार्यत्वं कर्तृजन्यव्यापाराश्रयत्वं वा प्रयक्षविषयत्वं वा । उभयथाप्यस्मज्ञन्यफृत्काराश्रयत्वे तद्द्वारा अस्मदीययत्वविषयत्वे च सिद्धसाधनम् ।

³⁰ तद्भिन्नेतीति । एतच्च कर्तृपद्स्य जन्यज्ञानाश्रयपरत्वे बोध्यम् । ज्ञानाश्रयमात्र-परत्व ईश्वरस्याग्रे सिद्धयभ्युपगमेन सिद्धत[96a]या सिद्धसाधन तदा बोध्यम् ।

¹B-तद्यापार्थले.

कारकेषु समानजातीयकारकापेक्षानियमो नेष्यते अनवस्थाप्रसङ्गात् । विजातीयकारकापेक्षानियमस्त्विष्यत एव । अन्यथा लक्षणव्याघातात् । चक्षुरादीनां च
कर्त्रनपेक्षत्वे तत्साध्यक्रियाप्रतिसन्धानानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तस्माद् योऽसौ श्रोत्रादीनामेकोऽधिष्ठाता स आत्मेति । प्रमाणान्तरमाह—शाब्दादिष्ठिवति । प्रसिद्धया ज्ञानेन ।
प्रसाधको ज्ञाता । तथाहि ज्ञानं क्वचिदाश्रितं कार्यत्वाद् रू पवत् कार्यत्वमेतेषामभूत्वा
मावि, लक्षणं प्रत्यक्षसिद्धम् , कार्यस्याप्यनाश्रितत्वे समवायिकारणव्यावृत्तावितरयोरिष
व्यावृत्तेरकारणक त्वप्यक्षः , तथापि श्रारेरेन्द्रियमनसामन्यतमस्मिन्नाश्रितं मविष्यतित्यत्व
आह—न शरीरेन्द्रियमनसामिति । "चै तन्यमि"त्यग्रे मविष्यति । कृतः ?
अज्ञत्वात्, अज्ञत्वव्यासतयेव तेषां सिद्धत्वादित्यर्थः । एतदेव दर्शयति ।—"न
शरीरस्य चैतन्यं" न शरीरं चैतन्याश्रय इत्यर्थः । घटादिवद्भृतकार्यत्वादिति ।
भूतत्वात् कार्यत्वाच्चेत्यर्थः । अन्यथा असमर्थविशेषणो हेतुः स्यात् । ननु चैतन्याश्रयत्वेन भूतत्वस्य कार्यत्वस्य वा को विरोध इत्यत आह—मृते चास्मभवादिति ।

न चास्मदीयव्यापारानाश्रयो देवदत्तश्रोत्रं देवदत्तश्ररीरभिन्नकर्तृव्यापाराश्रयः करणत्वा-द्वासीवदिति साध्यम्। ईश्वरव्यापाराश्रयत्वेन सिद्धसाधनम्। न चैतावतापि प्रात्मा सिद्ध एवेति वाच्यम्। संसारिणः प्रात्मनोऽत्र सिषाधयिषितत्वात्। अन्यथेश्वरस्य प्रागेव साधनात्तत्नाविप्रतिपत्तौ मानाभिधानस्या $[50\mathrm{b}]$ र्थान्तरापत्तेः । करणत्वमपि न कर्तृत्वव्यापाराश्रयत्वम्, साध्याविशेषात्। नापि फलाव्यवहित-पूर्ववर्तिव्यापारवत्त्वम् । व्यापारवत्त्वमात्रस्यैव सामर्थ्ये विशेषणवैयर्थ्यात् । अत्राहुः— अस्मद्रीयव्यापाराविषयः परश्रोत्रं जन्यज्ञानवत्। व्यापारविषयः श्रोत्रत्वात् अस्मद्रीयश्रोत्रवत्। इदमनुमानमत्र करणपदेन विशेषपरेणाभिधित्सितम्। श्रोत्रे च शब्दसाचात्कारानुकूळः कर्तृव्यापारश्चासङ्गापरनामा मनःसंयोगभेद अन्यथेति । कर्तृत्यापारविषयस्यैव करणत्वात् । इह तद्भावे करणळत्तणव्याघात चक्करादीनामिति। दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकाथं प्रति सन्धानात्मकं स्मरणात्मकं च प्रतिसन्धानं न स्यादित्यर्थः । किचिदिति । द्रव्य इति शेषः । विपत्ते वाधकमाह—कार्यस्यापीति। इतरयोरपीति। निमित्तासमवायि- 25 कारणोपकारत्वात् तदाश्रितत्वादित्यर्थः। सम्बन्ध्यपेन्नायामाह---चैतन्यमिति । साध्याविशेषं परिहरन्नाह—अज्ञत्वव्याप्ततयैवेति । ज्ञानाभाव-वत्तया स्वप्राहकमानेन विषयीकृतत्वादित्यर्थः। अन्यथेति। विशिष्टस्य हेतुत्वे

वासीवदिति। यज्ञदत्तच्यापाराश्रयवासीवदित्यर्थः। अस्मदीग्रेति। अस्मदादीत्यर्थः। मूलविरोधं परिहरन्नाह—इद्मिति। विशेषपरेण करणविशेषश्रोत्रपरेणेत्यर्थः। द्रव्यत्वेनात्म- 30 सिद्धवर्थमाह—द्रद्य इतीति। समवायिकारणाश्रयत्वे तदुपकारकत्व हेतुः। यथा राजाश्रितः

IC गन्धवत्. 2C भावितः 3C न्तारणलः 4C चैतन्यमग्रे वस्यतीति। 5C अज्ञलात् omitted.

यदि हि शरीरिवशेषगुणश्चेतन्यं भवेत् , रूपादिवद् यावद्द्रव्यभावि भवेत् । चकारात् यावत्पृथिव्यादिव्यक्तिवृत्ति भवेत् , पृथिव्यादिविशेषगुणस्य यावद्द्रव्यभावित्व नियमात् । पृथिव्यादिचतुष्टयविशेषगुणस्य च यावत्-पृथिव्यादिव्यक्तिभावित्याच । अत्राप्यनियमे को विरोध इति चेत्, न । शरीरस्य कार्यतयोत्पत्तेः । प्रागनुभवाभावेन संस्काराभावात् स्मृत्यनुसन्धानानुपपत्तिरित्येतत्कर्तृप्रदर्शनार्थमेव कार्यत्वस्योपपादन-मित्यवधातव्यम् । नेन्द्रियाणां चैतन्यमित्यनुवर्तते । कुतः ? करणत्वात् कुठारादिवदिति शेषः । तर्कमाह—उपहते दिवति । अनुभवानुविधायितया तावदनुभवकार्यां स्मृतिः । सोऽप्यन्तरा किञ्चिद् यदि विशेषं नादध्यात् चिरध्वस्तो न स्मृतिं जनयेत् । अनुत्वत्विरन्वयध्वस्तयोरिवशेषत्वात् अतिशयमप्यादधानः स्वसमानाश्रयमेवादधीत । अन्यत्वाधाने अतिप्रसङ्गात् । तस्मात् स्मृतिसंस्कारानुभवाः समानाश्रया इति नियमः ।

सतीत्यर्थः। यदि होति। स्वाश्रयसमानकालीनभ्वंसाप्रतियोगि स्यादित्यर्थः। यकारादिति। यद्यपि पृथिव्यादिव्यक्तिवृत्तित्वं न कविद्पि शरीरगुणे प्रसिद्धं, तथापि ज्ञानत्वं यदि पृथिवीवृत्तिविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यज्ञातिः स्यात्, घट-वृत्तिगुणावृत्तिः स्यात् इत्यापादनार्थः। अनुभवाभावेनेति। इष्टसाधनता-वृत्तिगुणावृत्तिः। न च कालेन स्तनपानस्येष्टसाधनत्वं तज्जनमन्यनुभूतमिति। प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्या जीवनादृष्टोद्घोधितः संस्कारस्तस्य कव्यत इत्यर्थः। करणाभावादिति। यद्यपि आत्मनः कवित् कियायां करणत्वमस्त्येच तथापि करणपदेनात इन्द्रियवृत्तिद्वव्यविभाजकोपाधिमत्वं विवित्ततम्। यद्यपि स्मृत्यनुभव-सामानाधिकरण्यादेवेन्द्रियाचैतन्यं सिद्धं, तथापि व्यापकत्वात् संस्कारसामानाधि-करण्येनापि तत् साधियनुमाह—सोऽपीति। स्मृतिकालीनभ्वंसप्रतियोग्यनुभवो

पण्डित इति बोध्यम् । ननु यावद्रद्रन्यभवनमुत्पत्तिः सत्त्वं वा, आद्यक्षणेऽसतो नेत्यत आह—स्वाश्रयोति । ननु द्रन्यत्वादौ प्रसिद्धिरस्त्येवेत्यत आह—गुण इति । तथा च न्याप्त्यग्रहान्छि-धिलमूलत्वमिति भावः । तथापीति । स्नेहत्वे न्यभिचारवारणाय पृथिवीवृत्तीति । द्रन्यत्वे न्यभिचारवारणाय—विशोषेति । गुणत्वन्याप्यपदं यद्यस्ति तदा स्वरूपाभिधानपरिमत्याहुः । तन्त्रिन्त्यम् । पाकप्रयोज्यगन्धादिनिष्ठजातिविशेषे न्यभिचारवारकत्वात् । न्याप्यत्वञ्च साक्षाद्रन्याप्यत्वम्, अत एव विलासे तथैव पाठः । जातिपदं च पटरूपत्वादावुपाधौ न्यभिचारवारणाय । आद्यगुणपदं स्पष्टार्थम् । यद्यपीति । तथाच तत्र न्यभिचार इति शेषः । संस्कारे न्यभिचारमाशङ्कयाह—स्मृतिकालोनेति । स्मृत्यन्यवहितप्राक्-

तथा चेन्द्रियेषु चैतन्याश्रयेषु स्वीक्रियमाणेषु तेषामुपघाते अन्धादिभिः पूर्वानुभूतानां रूपादीनामस्म $\lceil 32a \rceil$ रणप्रसङ्गः । घटादीनां विषयाणां कुठारादीनां च करणानामचैतन्ये जीवनविरहो हेतुः। तत्राप्याध्यात्मिकवायुविरहः तिथा | तापि बाह्यधात्पप्रहाभावः। तृष्या¹देरभावः । पुष्टेरभावः । अलार्थे तर्क त²त्नापि विषयासा निध्ये चेति । यदि हि विषयाश्चेतयेरन् तेषामसन्निधावनुस्मृतिर्नादध्यात्। असनिधिश्च नाशहेतुको द्रष्टव्यः । न ह्यसत्यनुभवितरि तत्स्मरणमुपपद्यते कारणाभावादि-अनुभवस्य पश्चाद्भावेन स्मृतिरनुस्मृतिरूच्यते। अस्त तर्हि सर्वविषयत्वादभूतत्वाच चैतन्यं मनसोऽत आह—नापि मनस् इति । अयमभिप्रायः। शानाश्रयतया मनोऽनुमीयमानं कर्तृ स्यान्नतु करणं ; तथा च युगपदनेकविषयसनिधावनेक-चक्षुरादिकरणाधिष्ठानेन युगपदनेकान्यालोचनान्यनेकाश्च समृतीरारभेत। न हि करणवत्

यदि स्पृत्यव्यवहितप्राक्कालवर्तिव्यापारजनको न स्यात् , स्पृतिजनको न स्यादित्या-अन्धादिभिरिति। अन्धो यदि चैतन्याश्रयो न स्यात् रूपविषयक-स्मृतिमान् न स्यादित्यर्थः। जीवनिवरह इति। ननु जीवनं यदि शरीरातमो-भयसाधारणम्, तदा बाह्यधातूपप्रहाभावे कथमात्मनो जीवनम् ? अथ शरीरमात्र-नियतं, तथापि जीवनाभावेन कथमात्मनश्चीतन्यम् ? अत्राहुः—जीव्यतेऽनेनेति ब्युत्पस्या जीवनं यत्न उक्तः। स चात्ममात्रनियतः तद्विरहश्चाचैतन्ये साध्ये ना-नैकान्तिकः । बाह्यधातूपप्रहाभावत्वं बाह्यधातुविषयकेच्छात्यन्ताभावः, स चात्मनि न वर्तते इत्यातमनो जीवनमुपपन्नम्। न च व्यर्थविशेषणत्वम्, इच्छात्यन्ताभाव-विवक्तितत्वात्। स्वरूपासिद्धिः निरस्यति—तत्रापीति । अत्र घटा[51a]नुभवो यदि घटसमवेतः स्यात् , घटासमानकालीनf aट यदि होति। स्मरणजनको न स्यादित्यर्थः। अनुशब्दं समर्थयन्नाह—अनुभवादिति। स्यात्, विभु स्यादित्यर्थः। न त्विति। न त्वविभिवत्यर्थः। कर्तुरपि करणत्वेन मुख्यार्थबाधात्। न च तस्यैव कर्तृत्वकरणत्वे क्तामुभयनिमित्तसमावेशादिति परमाणुत्वे ज्ञानादीनामतीन्द्रियत्वापत्तेः, विभुत्वे च श्रोबेण सहजसंयोगा-भावे श्रोतज्ञानानुत्पत्तित्रसङ्गात्। यद्येवं स्यात्को दोष इत्यत आह—तथाचेति। कायव्यूहद्शायामेकस्यैव कर्तुरनेकविषयजन्यभोगस्वीकारादिति भाव । न होति।

कालीनेत्यर्थः। एतच्चापादकविशेषणमतो न दोषतादवस्थ्यम्। अदृष्टद्वारा स्मृतिजनके प्रयत्नादो व्यभिचारादाह—समृत्यव्यवहितेति। यथाश्रुते वैयधिकरण्यादाह—अन्धो यदोति। रूपविषयकेति प्रकृताभिप्रायम्। वैयधिकरण्यादेवाह—घटानुभव इति। समवायिघटासमानकालीनं स्मरणं न स्यादिति तर्कसूचनाय अध्यासमानकालीनेति। तदि[दमु?]कं मूले न ह्यसतोति। पद्विषयेति स्वरूपाख्यानम्। एविषिते। अजोऽपि संयोग इत्यर्थः। नन्वेकप्रत्यक्षकाल इन्द्रियसंव

IC इड्यादेर- 20 तवापि ...रभाव: omitted. 3A वर्त्वे. 4B आसाम्

कर्तुरयं धर्मो यदेकदैकामेव कियामिमिनिर्वर्तयित, तथात्वे व्यासङ्गो न स्यात् । करणान्तरापेक्षायां च संज्ञामेदमात्रम् । अथ करणतयैव तदनुमाने ज्ञानाश्रयतयाप्यनुमास्यत
इत्यत आह— स्वयं करणभावाचेति । सिद्धे हि चैतन्याश्रये कर्तर करणं मनोऽनुमीयते । तथा च धर्मिग्राहकप्रमाणवाध इति भावः । दिक्कालाकाञ्चानां च
प्रसक्तिरेव नास्ति । तेषां बुद्धचाक्षेपप्रतिक्षेपेणैव शब्दादिभिरुपस्थापनात् । अतः
पारिशेप्यात् "प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाण"तयात्मकार्यत्वात्, पृथिव्याद्यसमवायित्वे सित कार्यत्वादित्यर्थः । तद्यं प्रयोगः— ज्ञानं पृथिव्याद्यष्टकातिरिक्तद्वव्याश्रितं,
तदनाश्रितत्वे सित कार्यत्वात् । यत् पुनः पृथिव्याद्यतिरिक्ताश्रितं न भवति, तत्
तदाश्रितत्वे सित कार्यमिप न भवति, यथा शब्दादिरिति, केवलव्यतिरेकीति । स्यादेतत् ।
आत्महेतुसिद्धयर्थे परात्मप्रसाधनार्थे चायमारम्भः । यथा परात्मा परोक्षः, तथा परबुद्धिरपि
परोक्षेव । तथाच किं केन साध्यत इत्याशङ्कचाह— श्रारीस्समवाधिनीभ्यािमिति ।

विषयज्ञानं स्वादिति भावः । संज्ञाभेद्मात्रिमिति । करणभिन्नस्य ज्ञातुः सिद्धावर्थे विवादाभावादात्मिनि मनःसंज्ञापरं भिवत इत्यर्थः । मनोऽनुमीयत इति । सुखसात्मात्कारः कर्तृभिन्नासाधारणज्ञन्यः क्रियात्वात् ज्ञिदिक्रियावदिति मनोऽनुमानित्यर्थः । तेषाभिति । अहं शब्दादिमानित्यननुभवादित्यर्थः । एवं परिशेषे सित व्यतिरेकिणमाह—ज्ञानिभिति । न च साध्याप्रसिद्धिः । ज्ञानाश्रयद्रव्य-सिद्धौ पृथिव्यादौ वाधावतारे तत् द्रव्यं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यभिन्नम् अष्टद्रव्यावृत्तिधर्मन् वत्वात् इत्यष्टद्रव्यभिन्नद्रव्यसिद्धौ ज्ञाने तद्ववृत्तित्वः साध्यते । साध्यप्रसिद्धिः व्यत्वेन च ततः स्वपत्ताद्वेतुत्व्यावृत्तावसाधारणत्यं तस्य सत्प्रतिपत्तोत्थापकतया दृषणत्वात् । तस्य चात्रासम्भवात् तत् एव हेतोः साध्याभावसाधने विपत्ते वाधकाभावात् । न चैवं सपत्तसत्तेऽन्वयित्वम् , अन्वयव्याप्त्यप्रतिसन्धानद्शायां केवलव्यतिरेकिणोऽवतारात् ।

विषयतायां तज्ज्ञानाभावो व्यासङ्गः। स चैकज्ञानमात्रजनकत्वे कर्त्तु रुपपद्यते, न तु विरुध्यत इत्यन्यथा व्यासङ्गार्थमाह —चाक्षुचेति। सुखेति। ज्ञानमात्रपक्षत्वे लिङ्गज्ञानादिनार्थान्तरमत आह—साक्षात्कारे इति। कर्त्तु रेव निमित्तसमावेशेन करणत्वमप्यास्तामिति
मनः सिध्येदित्यत आह—कत्तु भिन्निति। शरीरादिनार्थान्तरमत आह—असाधारणेति। मनस्तु तत्रासाधारणमपीति न बाधः। छखेनैवार्थान्तरमत आह—करणेति। यदि च प्रकारान्तरेण मनोऽनुमानं तदा व्यासङ्गानुपपत्त्या तदणुत्विमतौ तद्धर्मज्ञानातीदिया(१)त्वापत्तिरेव बाधिकेति भावः। न चैव्सिति। अष्टद्गव्यातिरिक्तद्वव्यत्वपर

विद्रवहस्याधिष्ठातानुमीयते । अधिष्ठातेत्यस्य विवरणं प्रयत्नवानिति । लिङ्गमाह—प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामिति। रीषः । प्रवृत्या च चेत्यर्थः । अनयोः प्रत्येकमेव लिङ्गत्वात् । क्रियामात्रस्य चानैकान्तिकत्वमाशङ्कयाह— हिताहितप्राप्तिपरिहारयोग्याभ्यामिति। हितं सुखसाधनम्, तयोर्यथासंख्यं प्राप्तिपरिहारौ । दुःखसाधनम् । तद्योग्याभ्यामिति योग्यग्रहणम् । 5 क्वचिदन्तरायसम्भवेन प्राप्तिपरिहारयोरसिद्धाविप चेष्टात्वस्य प्रयोजकत्वमादशीयतुम्। एवम्भूते च प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रायेण शरीरतद्वयवसमवायिन्याविति शरीरसमवायिनी-भ्यामिति स्वरूपमुक्तम्। यथाच वृ'क्षलतादीनामि शरीरित्वं त[32b]थोक्तमधस्तात्। ²वक्ष्यते च अत दृष्टान्तः—रथकर्मणा सार्थिवदिति । अस्य प्रयोगः— विवादाध्यासितं शरीरं प्रयत्नवदिष्ठितं हितप्राप्तियोग्यिकयावन्वात्, अहितपरिहारयोग्यिकया-वन्वाद्वा, रथवत् विपक्षे प्रयत्नवद्वचतिरेकेण प्रवृत्यनुपपत्तिप्रसङ्गो बाधकं तत्कार्यत्वादिति । प्राणादिभिश्चेति। अनेन ''प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छा-द्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो गति[?]लिङ्गानी"ति सर्ज [१।२।८] स्मारयति। अधिष्ठानं सम्बन्धं विना अनुपपन्नमिति तमाह—संयोगीति। प्रवृत्येति। प्रवृत्तिनिवृत्तिपदं क्रियापरं, न तु यह्नपरं तस्य शरीरासमवायात्। अत प्वाह— कियामात्रस्य चेति। ननु चेष्टात्वस्य प्रयोजकत्वे शरीरेत्यादि व्यर्थमित्यत आहे— एवम्भूते चे ति । लतादौ व्यभिचारमाशङ्कचाह - यथा चेति । विवादाध्या-सित मिति । परकीयं जीवच्छरीरमित्यर्थः । प्रयत्नवदिति । ननु प्रयत्नवदिध-ष्टितत्वं यदि तत्संयोगित्वं तदाश्मदादिना सिद्धसाधनम्। अथ प्रयत्नविषयत्वं तदेश्वरप्रयत्नेनार्थान्तरता । अथ चेष्टाजनकानित्यप्रयत्नविषयत्वं तत् ? तथाप्य-स्मच्छरीरचेष्टाजनकास्मतुप्रयत्नविषयत्वेन सिद्धसाधनम् । हेतुश्च यदि चेष्टावत्वं तदा द्रशन्तासिद्धिः। अथ शरीरिक्रयामात्रम् ? तदा मृतशरीरिक्रयायां व्यभिचारः। अत्राहुः — समवायविषयताव्यतिरेकेण प्रयत्नाधिकरणत्वमैव साध्यम्। सुखमितिवत् करे प्रयत्न इति प्रतीतेः। न चान्यप्रयत्नस्यान्यशरीरमुक्तयुक्तयाधि-करणिमति न सिद्धसाधनम् । हेतुश्च चेष्टावस्वमैव विवित्ततम् । रथपदेन च छत्तणया 25अनुष्ठातृशरीरमुभयवादिसिद्धं विवित्तितम्। अतो न दृष्टान्तासिद्धिः। शारीरा-ईश्वरेणा[51b]न्यथासिद्धिवारणार्थं प्राणत्वजाति परिचायकमुक्तम्। भ्यन्तरेति। इत्यर्थः। सम्बाग्रेति। प्रयत्नावच्छेदकत्वं साध्यमित्यर्थः। चेष्ट्रावस्वमिति। रथपदेन चे ति । यद्यपि ''शरीरस्यन्दनौर थावि''ति काण्ड्रहोष्दर्शनात्तस्य तद्वाच्यत्वेन ळक्षणानुपपत्तिः, तथाप्यनुमानृशरीरं दृष्टान्त इति सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वे तथोक्तमिति भावः । ईक्वरेणे ति । स्वशरीरे प्राणवायुक्रियाया भोक्तप्रयत्नप्रयोजकत्वदर्शना-

IC इच- omitted 2B वच्यते चीत अव 3A -परिचार्यक-.

कथिमति १ केन प्रकारेण व्यातिर्प्राह्येत्यर्थः । उत्तरं शारीरेति । लिङ्गत्वमिन्यनिकि विकतेति । शरीरपरिगृहीतः शरीराभ्यन्तरचारी मनःसहचर इति यावत् । तस्मिन् विकृतं स्वभावसिद्धतिर्यग्गमनादन्यादृशं हि कमोंध्वीघोगतिलक्षणम्। तस्य दर्शनादिति व्याप्तियाहकप्रमाणमुक्तम् । भस्त्राध्मापि वितेवेति इष्टान्तः। प्रयोगस्त्वेवम् । सम्मूच्छेनाद्यभावे सति विकृतिकियपवनाश्रयत्वात्, जीवच्छरीरं भोक्तप्रयत्नवद्धिष्ठतं अथवा 'शारीरो वायुः भोकृपयत्नप्रेरितः, असति सम्मूर्च्छने विकृतिक्रय-लिङ्गात्नरं विवृणोति—निमेषेति। वायुत्वात्, भस्तावत् 2 । संयोगनिमित्तं कर्मा निमेषः, विभागहेतुरुन्मेषः, तेनापि प्रयत्नवाननुमीयते, नन्वेतद्वात-विकारजनितनयनस्पन्देनानैकान्तिकमत आह—नियतेनेति। नियमेन याद्दग्निमेषो-नमेषकर्म प्रयत्नवदन्वयव्यतिरेकानुविधायि दृष्टं तादृशेनेत्यर्थः। अथ किमिदं तादृशत्वम् ? इच्छापूर्वकत्वमिति चेत्। साध्यत्वात् हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थ-तस्याप्य सिद्धतया त्वस्याविवक्षितत्वात्, विवक्षितत्वे वा प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामेव गतार्थत्वात्। प्रपञ्चार्थमुपन्यासः। अत्रापि प्रयोगः। जीवच्छरीरं भोक्तृप्रयत्नवद्धिष्ठितं निमेषोन्मेषिकयावस्वात् , दारुयन्त्रवत् । विशिष्टं वा निमेषोन्मेषकर्मप्रयत्नवत् विशिष्टनिमेषोन्मेषकर्मःवात्, दारुयन्त्रनिमेषोनमेषकर्मवत् । मनुमानमाह—देहस्येति । वृद्धिरवययवोपचयः, भग्नक्षतयोविंघिटतविक्षिष्टयोरिसथपर्वः सङ्घटनम् तयोर्निमित्ततयाधिष्ठातानुमीयते । संरोहणं जीवच्छरीरमिति। ननु संमूर्च्छनं यदि स्पर्शवद्वेगवमुद्रव्याभिधातमात्रं तदा पत्ते तदभावासिद्धिः। अथ विदिकसजातीयाभिघातः, तदा कु ड्यादि-

अत्राहुः – विकृता १० स्विछितवायुनानैकान्तः । यस्येति प्राणवायुरेव क्रिया तथोक्तः, तद्श्रियत्वसाधनेच्छानैकान्तः । भस्त्रापदेनानुमातृशरीरं विवित्ततम् । ईश्चरेणान्यथासिद्धिवारणार्थम्। द्वारोर इति। परशरीरप्राणस्य जन्यप्रयत्नविषयत्वः स्वप्राणदृष्टान्तेन साध्यमिति प्राणत्वात पूर्व लिङ्गमुक्तं तद्विशेषस्यात्र लिङ्गत्वमित्यर्थः। चार्थमिति। चेष्टात्व' यत् नोदनाभिघातसंस्कारादृष्टवदात्मसंयोगाजन्यक्रियावस्वादित्यर्थः। विशिष्टेित । विघटनं किञ्चिद्वच्छेदेन संयोगे सति विघटितेति। विश्लेषस्तु यावद्वच्छेदेन संयोग उत्पन्नस्तावद[व]च्छेदेन संरोहणं व्रणनाशः। शारीरावयवानामिति। यद्यत्रेश्वरेण प्रयत्नवता सिद्ध-साधनं वत्मीकादिवृद्धौ व्यभिचारश्च, तथाप्यनित्यप्रयत्नवन्नैमित्तिकत्वं साध्यं शरीर-गृहकुड्यवृद्धिवदित्यनेनोभयानुमतशरीरविशेषवृद्धिरेवोपलक्ष्यते। वृद्धित्वं

दिति भावः। च ष्टाश्रयत्विमिति। तदाश्रयत्वेति। तदाश्रयत्वेनेति। संमूर्छनविकल्प-भयात् स्वप्राणेऽ'शतः सिद्धसाधनाच्च । प्रेति । सिवशेषे प्रपञ्चोऽनुपपन्नोऽन्यथा पौनहत्त्या-पत्तेः । अतो विशेषमाद्द-चे ष्टान्विमिति । वल्मीकेति। यद्यपि तत्र क्रिमिविशेषो निमित्तमिति न व्यभिचारः, तथाप्यतद्गुणसंविज्ञानवहुबीहिणा पाषाणादिवह्नौव्यभिचारो बोध्यः।

30

किरणावली

वृद्धिभग्नक्षतसंरोहणे यत्नविभित्तके वृद्धित्वात् संरोहणत्वाच्च ग्रहकुड्यवृद्धिवत्। 'संरोहणवच्चे''ति सूत्रे च जीवनशब्दो जीवनकार्ये वृद्धिसंरोहणे लक्षयति। मुख्यतो हि स्व- [31a]कार्योपार्जितशरीरावच्छिकात्ममनःसंयोगो जीवनिमिति क्वचित् संरोहणादिपदं श्रूयते। तेनाहारोपादानमलोत्सर्गो ग्रह्यते। तथा हि जीवच्छरीरं प्रयत्नवदिष्धितम् , अभिमतानिभमतोपादानोत्सर्गवत्त्वात् यन्त्रधाराग्रहवत्। न चैतद् वृक्षादिनानैकान्तिकं, तलापि भोकृविशेषिनिष्ठस्येष्टत्वात्। लिङ्गान्तरमाह—अभिमतेति। अभि[म]तो विषयो रूपादिस्तद्ग्राहकं करणं चक्षुरादि तेन सम्बन्धः संयोगस्तस्य निमित्तं कारणं यन्मनःकर्म तेनानुमीयते—ग्रहकोणेषु व्यवस्थितो ग्रहकोणव्यवस्थितस्तमेव पेलकमुद्दिश्य पेलकस्य जतुगुलकस्य प्रेरको दारको बालक इवेति। अयमभिप्रायः—प्रयत्नायौगपद्यान्मनस्तावत् प्रतिशरीरमेकमणु गतिमच्चेति सिद्धम्। तत् पक्षयित्वेदं प्रयुज्यते। मनःप्रयत्नवद्यिष्ठितं गुरुत्वद्रव्यत्वादिकारणान्तरासम्भवे सित गतिमत्त्वात् , दारकप्रेरितपेलक-विदिति । अद्योपहादेव तत्र क्रिया स्यादिति चेत्? न । क्वचिदेवमपि। यद्यपि

नतु जीवनिलङ्गकमनुमानमाहेत्युपक्रम्य वृद्धिलङ्गानुमानमुपक्रमविकद्धमित्यत भाह—
सूत्रे चेति। जीवनस्य लिङ्गत्वे बाधकमाह—मुख्यतो होति। आत्मविशेषगुणकारणभूतात्ममनःसंयोगो जीवनिमत्यर्थः। मुख्यजीवनपदार्थस्य स्वशरीरेऽप्यती- 18
निद्रयत्वाह्यातेरप्रहादिति भावः। जीवच्छरीरिमिति। ननु प्रयक्षवद्धिष्ठानमात्रे
साध्ये ईश्वरेण सिद्धसाधनम्। अनित्यत्वेन प्रयक्षविशेषणे चाभिमतानभिमतजलानलादानोत्सर्गवत् पवनादौ व्यभिचारः। न चाभिमतानभिमतादानोत्सर्गहेतुप्रयक्षवद्धिष्ठितत्वं साध्यम्। तादृशादानोत्सर्गजनकचेष्टावत्वं लिङ्गं स्वशरीरं
दृष्टान्त इति वाच्यम्, अत्रापि ईश्वरेण सिद्धसाधनात्। अत्राष्टुः—आह्रयतेऽनेनेत्या- 20
हारः, उदानवायुक्कः, उत्सज्यतेऽनेनेत्युत्सगोऽपानवायुस्ताभ्यामनित्यप्रयक्षवद्धिष्ठितत्वं साध्यं, न पूर्वप्राणानुमानेन पौनक्ष्यम्, उदानत्वादिना प्रकारान्तरेणाभिधानात्। मन इति। मनो नित्यप्रयत्ववद्धिष्ठितम्। अनित्यप्रयत्वासमविहतसामश्यभावे सति कर्मत्वात्। बालप्रेरितपेलकविद्यर्थः। क्रिचिदेविमिति।

आतमेति। एकमातमपदं सम्पातायातम्। यद्यप्यनित्यत्वेन प्रयत्नविशेषणादेव नेश्वरेण सिद्धसाधनं 25 तथाप्याहारोत्सर्गपदयोर्मु ख्यार्थबाधादाह—आहियत इति। ईश्वरेण सिद्धसाधनादाह—मनो नित्येति। वायौ व्यभिचारादाह—अनित्येति। ननु नद्यादौ यत्र गमनमिच्छति, न तु तदर्थं यतते स्रोतसा स्वयमेव शरीरं नीयते तत्र तत्कर्मण इच्छानुविधायितास्ति, न च

20

चैवमप्यात्मसिद्धिस्तथाप्यभिमतेत्यादिना इच्छानुविधायिनः कर्मणो लिङ्गत्वेन विविधित्तवात् प्रयत्नवद्धिष्ठानसिद्धिः । यद्यपि ज्ञानविषय इच्छया विषयीिक्रयते इच्छाविषयश्च प्रयत्न विषयः स्यात् , मनस्त्वतीिन्द्रयं सदज्ञातं कथमेवं भविष्यतीति, तथापि स्पर्शनेन्द्रियेण रस-मलधातुवहनाडीवन्मनोवहानां नाडीनामुपलम्भात् तद्गोचराविच्छाप्रयत्नावदूरविप्रकर्षेण तदपि व्याप्नुत इत्युच्यते अदृष्टस्य नियामकत्वाच्च तत्नेव तदा तत्प्रत्यक्षम् । न हि जलाद्य-भ्यवहरणहेतवो मलादुयत्सर्जनहेतवो नाड्यश्चक्षुषोपलभ्यन्ते , न वातद्विषयः प्रयत्नः अनाद्य-भ्यासवासनावशाददृष्टविशेषिनयमाच्च तस्य स्पार्शनप्रत्यक्षत्वमेव तत्र कारणमेषितव्यम् । तथा प्रकृतेऽपीति । इन्द्रियान्तरिकारं विवृणोति न्यानेति । नयनस्य चक्षुषो विषयः चिरविद्यादिरूपं तस्यालोचनं ग्रहणं तस्यानन्तरं रसानुस्मृतिस्तदनन्तरं व्यापित-स्मृतिस्तदनन्तरं तथाविधरसानुमानमित्यनेन क्रमेणेन्द्रियान्तरस्य विकारो दन्तोदकसंस्रव¹-लक्षणः, तस्य दर्शनादुभयदर्शी अनुमीयते उभाभ्यामुभयं द्रष्टुं शीलमस्यत्युभयदर्शी अनेक-गवाक्षान्तर्गतप्रेक्षकविति दृष्टान्तः । प्रयोगस्तु – व्यन्तेन्द्रियमचेतनं नियतविषयत्वात्

अदृष्टाश्रयत्वेनापीत्यर्थः। ज्ञानिमत्यर्थः। एवमपीति । सुषुप्त्य नन्तरं यत्र बुभृत्सितार्थप्राहकेन्द्रियमनःसंयोगजनकमनोगती-इच्छानुविधायिन इति। च्छानुविधायिनः कर्मणः प्रयत्तवज्ञन्यत्वनियमादित्यर्थः। सनस्त्वती न्द्रियमिति। यद्यप्यतीन्द्रियस्याप्यनुमितिविषयत्वेन प्रयत्नविषयत्वं स्यात्, वायवीयशरीरवत्, तथापि सान्नात्त्रयहाधिष्ठानप्रत्यन्त्रगणवत्त्वव्याप्यमिति न मनसि तत्सम्भव इत्येतत्परोऽयं ननु त्वचा सदैव स्वशरीरप्रहापत्त्यागन्तुक[52a]स्तत्संयोगो प्राहकः। न च मनोवहनाड्या सह त्वच आगन्तुकः सम्बन्धः इत्यत आह—अह्छूम्येति। क्वचिद्नागन्तुकोऽपि स्वीकर्तव्य संयोगोऽद्रष्टबलात् **ब्राहकः** मनोवहनाड़ीष्वपीत्यर्थः । नियतविषयत्वादिति । प्रकृतेऽपीति । किञ्चितसात्तातकारजनकत्वं नियतविषयत्वमात्मनानैकान्तिकम्। न च रससातात-रूपसान्नात्कारजनकत्वादित्यर्थः। सान्नात्काराजनकत्वमात्र-कारजनकरवे सति स्यैवाचैतन्यसाधनसमर्थतयेतरोपादानवैयर्थ्यात् । न च साज्ञात्काराजनकत्वं स्वरूपा-अतस्तत्परिहारार्थमितरपदोपादानं, तथापि व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः। सिद्धम् ।

प्रयत्नजस्विमत्यतो व्याच्छे—बुभुत्सितेति । वायवोधेति । उपादानप्रत्यक्षस्य प्रयत्न-जनकत्वमङ्गीकृत्येदमुक्तम् ।

I C संप्तब .. 2 C नयनादी न्द्रिय ..

गवाक्षवत् । यदा, चेतनो नियतविषयेभ्यो भिद्यते प्रतिसन्धातृत्वात् प्राक्पत्यग्गवाक्ष-दिशिवदिति । अन्यथा अन्येन दृष्टस्यान्येन 'स्मरणात् [31b] प्रतिसन्धाना-नुपपत्तेः । इच्छानुपपत्तेश्च विकारानुपपत्तिः कारणाभावादिति । ननु भस्तादिषु सर्वत्र प्रयत्नवानिधष्ठाता शरीरी उपलब्धः, तथा च यथासिद्धदृष्टान्तवलेन विग्रहस्यापि तथाभूत एवाधिष्ठाता अनुमातुमुचितः । अनवस्थाभयान्नैविमिति चेत्, तिर्हे विग्रह एव प्रयत्नवानस्तु । कृतं ततोऽप्यधिकेनाधिष्ठात्रेति, न । प्रतिसन्धातुस्तथाभावात्, शरीरस्य च भेदेन तथाभावानुपपत्तः, भूतत्वकार्यत्वादिना तस्य प्रागेव चैतन्यप्रतिषेधात् प्रतिषेत्रस्यमानत्वाचेति । एवं कार्येण कारणमनुमाय गुणैर्गुणिनमनुमिनोति सुत्वेति । तथा हि सुत्वादयो द्रव्याक्षिताः गुणत्वात् रूपविदिति प्रयोगः । अनाश्रितत्वे द्रव्यादन्याश्रितत्वे वा गुणत्वव्याघातात् । सिद्धं च गुणत्वमेषां कार्यत्वे सत्यव्यापकत्वे सिति वैकैकेन्द्रियग्राद्धात्वाद्

अत्राहुः—नियतो विषय आश्रयो यस्य तन्नियतविषयं तेजस्त्वादि तस्मात्। न चातिरिक्तातमसाधनप्रस्तावेनाचचैतन्य-पृथिवोत्वहेतुपचे गवाचो द्रष्टान्तः। साधनमर्थान्तरम् , नयनाद्यचैतन्यसिद्धावर्थाद्वितिरिक्तात्मसिद्धेः । चेतन इति । परबुद्धचाश्रय इन्द्रियभिन्नः प्रतिसन्धातृत्वात् अहमिवेत्यर्थः । निन्विति । अधिष्ठेय-भस्त्रादितोऽधिष्ठाता भिन्न इति दृष्टबलेनाधिष्ठेयशरीरभिन्नोऽधिष्ठाता शरीररूप एव सिद्धेचत्। अन्यथा विशेषविरोध इत्यर्थः। तहीति। दृष्टान्ते शरीरभिन्न-स्याधिष्ठातुरप्रसिद्धौ शरीरान्तरस्यानवस्थाभयादसिद्धावुपस्थितत्वाख्ळाघवाञ्च शरीर-रूप ्रवाधिष्ठातास्तु । तत्प्रयक्षेनैवाधिष्ठानात् प्राणिकया स्यादित्यर्थः । भावाद्धिष्ठातृत्वादित्यर्थः। न च शरीरमेष प्रतिसन्धातृ सम्भवतीत्यत्रेआह् — द्वारीरस्य चेति । बाल्यादिभेदेन शरीरस्य भेदात्, बाल्ये तु भूतं यौवने न स्मर्यत इत्यर्थः । प्रतिसन्धानसमानाश्रयश्च यत्त इति शरीरभिन्न एवाधिष्ठाताः सिध्यतीति भावः। रूपत्वादौ व्यभिचारवारणार्थमाह—कार्यत्वे सतीति। अञ्यापकत्वे सित वेति । ननु चान्यापकत्वमन्याप्यवृत्तित्वं यदि शेषवैयर्थ्यम् । अथ सकलमूर्त-संयोगित्वविरहः, तदा व्यभिचारः स्फुटः। न चात्मसामान्यान्यत्वेन विशेषितो हेतुः कार्यः । ज्ञानध्वंसादावनैकान्त्यात् । 25

वृत्तिपदं समवाय-परमतो न ध्वंसादौं व्यभिचार इति भावः। शेषवैयथ्यं-मित्युपलक्ष[97a]णम्। दृष्टान्तासिद्धिरित्यिप दृष्टव्यम्। तद्देति। शब्दध्वंसादाविति शेषः। न चारमेति। सत्यं तद्वद्वयस्यार्थ इत्यर्थः। देत्कार्ण्यम् (?) देत्वेकदेशी कार्यं-

I C श्रमरणातुः

रूपवत् शब्दवचिति । कार्यस्य द्रव्यत्वे निरवयवत्वामूर्तत्वव्याघातात् , कर्मत्वे संयोग-विभागानपेक्षकारणत्वप्रसङ्गात् , सामान्यादित्वे स्वलक्षणव्याघातादयस्तर्का ऊहनीयाः। ननु भवत्वमीषां द्रव्याश्रितत्वाद् गुणत्वं , तथापि शरीराश्रितत्वम् इन्द्रियाश्रितत्वं वा आह—ते चेति । कस्मादिति । शिष्यस्याकाङ्कोत्थानहेत्नाह— सामानाधिकरण्येनावबोधविरोधादित्यर्थः। अहङ्कारेणैकवाक्यताभावात्। योऽहं सुखसाधनं स्रक्चन्दनादिकमुपलभ्य तदुपादित्सुः प्रयतमानः तदुपात्तवान् सोऽहं मुखी, योऽहं दुःखसाधनमहिकण्टकाद्युपलभ्यापि न परिहृतवान् सोऽहं दुःखी। मुखं दुःखं वा अनुभूतवानस्मि सोऽहं साधनमुपलभ्यादातुमिच्छामि द्वेष्मि वेत्यनेन ऋमेण प्रतिसन्धीयमानाः खिल्वमे गुणाः सुखादयो अनुभूयन्ते । इदं प्रतिसन्धीयमानत्वममीषा-मनेकाश्रयतया विरुध्यते, चैत्रमैलसुखादिषु प्रतिसन्धानादर्शनात् । तथा च शरीरेन्द्रि-याणामपि प्रत्यहं परिणतिभेदेन भिन्नत्वात् गुणादीनाममीषामप्रतिसन्धानप्रसङ्गः । मिन्नाश्रयाणामपि था प्रतिसन्धाने चैत्रस्य मैत्रगुणानामपि प्रतिसन्धानापत्तिः । ¹शरीरगुणा अपि प्रतिसन्धीयन्त एव, तद् यथा योऽहं गौरः स्थूलो हस्व आसं, सोऽहमिदानीं इयामः कृशो दीर्घ इति, न तस्य भ्रान्तत्वात् । प्रकृतमि प्रतिसन्धानं भ्रान्तभेव भविष्यति, किं नः छिन्नमिति चेत् , न । स्मर्तुरभ्रान्तेः । अन्येन दृष्टस्यान्येन[ा]स्मरणात् । अन्यथाति-15 तस्मात् प्रतिसन्धातुर्देहादिभ्योऽन्यत्वे सिद्धे तदधिकरणत्वे च सुखादीनामनु-इत्येकमात्रसमवेतत्वे सतीति विशेषणमुपादेयमित्येके। सति अत्राव्यापकत्वे विकल्पेन हेत्द्वयमत्र द्रष्टव्यम्, न तु समुचयेन । अत एव वा-कारश्चायः पाठः प्रामादिक इत्यन्ये। एकवाक्यत्वं शब्दधर्म इत्यन्यथा व्याचष्टे—सामाना-तमेवाह — योऽह मिति । प्रत्यत्तेणीव सुखादीनामेक-**धिकरण्येने**ति । 20 मधिकरणं गृह्यत इत्यर्थः । तथा चेति । शरीरभेदेऽप्यभिन्नकतृकत्वेनानुभवस्मृत्योः प्रतिसन्धानाच्छरोरभिन्नस्थिरात्मसिद्धिरित्यर्थः। न च प्रतिसन्धानं भ्रमः। त्तणभङ्गस्य निषेत्स्यमानतया बाधकाभावात्। शारीरेन्द्रियगुणा इति। शरीरे-न्द्रियविशेषगुणा इत्यर्थः। तेन शरीरात्मसंयोगादावहन्त्वसामानाधिकरण्येऽपि मित्यर्थः । अन्यथा तावन्मात्रहेतुत्वे घटत्वादौ व्यभिचारापत्तेः । अत एवात्मसामान्यान्यत्वेन 25 विशेषितमिति क्वचित् पाठः। अत्रेति। न च कचित् कार्यत्वे सतीत्यर्थः । तद्रह्यस्यैव तत्र तात्पर्यात्। एवं च कर्मणि व्यभिचारवारणायाग्रिम-विकल्पेनेति। कार्यत्वं च प्रागभावप्रतियोगित्वे सति प्रतीकमिति बोध्यम् ।

¹B अरीर गणा.

भ्यमाने प्र[32a]योगः—-सुखादयो न रारीरगुणाः, अहङ्कारेण समानाधिकरणत्वात्, समृतिवदिति । स्यादेतत् । प्रतिसन्धानवलेन समृतिबुद्धयोर्देहाद्यनधिकरणत्वं सिध्यत्, देहादीनां भेदेन प्रतिसन्धातुं स्मर्तुं चासमर्थत्वात् । सुखादयस्तु गौरत्वादिवद् देहधर्मा एव भ्रान्तिवशादहङ्कारसमानाधिकरणतया प्रतिसन्धास्यत इति चेत्, न । ज्ञानेन भिन्नाधिकरणानां कार्यकारणनियमानुपपत्तेः । न ह्यन्यो जानात्यन्य इच्छति अन्यः प्रयतत इति सम्भवति । तथात्वे वा चैले द्रष्टरि मैले चैषितरि जैलो 'यतेत । तस्मादन्याधिकरण्येनेवामीषां कार्यकारणभावनियमो नान्यथेति । हेत्वन्तरमाह —प्रदेशकृत्तित्वादिते । देहाद्यव्यापकत्वादित्यर्थः । प्रयोगस्त्वेवं —सुखादयो न स्पर्शवद्विशेषगुणाः, तदव्यापकत्वात् ।

व्यभिचारः। शरीरमात्रगुणत्वनिषेधः साध्य इत्येके | अहङ्कारेणेति । प्रतिसन्धानेनेत्यर्थः । देहादीनामिति । न च बुद्धीनामुपादा [52b]नोपादेयभावाश्वियमः । 1
सात्तात्त्वात्वे कालान्तरस्पृत्यनुपपत्तः । परम्परया च तत्वे शिष्याचार्यबुद्धचोः
प्रतिसन्धानापत्तेः । न च शरीराभेदो नियामकः । तस्य वंस्तुतः प्रकृतेऽप्यभावात् ।
नापि शरीरभेदाप्रहः । तथा शरीरभेदप्रहेऽपि स्मरणदर्शनादिति । भ्रान्तिवद्यादिति । तथा चाहङ्कारसामानाधिकरण्यानुभवस्य भृमतया तत्त्वमसिद्धमित्यर्थः ।
तस्मादिति । यद्यपीश्वरक्षानादिव्यधिकरणमेवेच्छादि जनयति, तथापि जन्य- ।
ज्ञानादिष्वयं नियमः । तद्व्यापकत्वादिति । 'तदिति' स्वरूपानुवादमात्रम् ।
'अव्यापकत्वादि'त्येव हेतुः । अन्यथा 'तत्'पद्वैयर्थ्यात् । तच्च स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । तत्र पादे मे सुखं शिरसि वेदनेत्यादि प्रत्यन्नं मानम् ।

ध्वंसप्रतियोगित्वं विवक्षितमिति न शब्दध्वंसादो व्यभिचारः। न वा शब्दप्रागमावादो स इति भावः। न चैवं प्रभायां त्रसरेणौ च व्यभिचार इति वाच्यम्। तदन्यत्वेनापि 20 विशेषणादित्येको। त्वचापि तद्वप्रहो भवत्येवं विविच्य परं नेति मताश्रयणादित्यत्ये । ननु द्वितीयसत्यन्तविद्वितीयहेतौ अव्यापकत्वं यद्यप्यव्याप्यवृत्तित्वं तदा शेषवैयध्यंमेव। यदि च सक्छमूर्त्तसंयोगित्वविरहृत्तदा रूपत्वा(दा १)वनैकान्तिकमिति चेन्न। सक्छकाछाव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात्। तच्च यद्यप्यनित्यत्वपर्यवसितिमिति शब्दप्रागभावादौ व्यभिचारस्तदवस्य एव, तथापि ध्वंसाविद्यत्वस्तावत्त्वेनात्ययो न वेति पार्थिवपरमाणुषु विशेषेरित्यर्थः। तेषामयावद- 25 द्रव्यभावित्वादिति भावः। यथाश्रुते ईश्वरिशयतवुद्धिकार्यत्वेन रूपादौ व्यभिचारः। श्वामांशे

रूपादिरिति व्यतिरेकः। पुनस्तद्विशेषगुणास्ते तद्वचापकाः, यथा संयोगवदित्यन्वयः । हेत्वन्तरमाह—अयावदृद्रव्यभावित्वात्। स्पर्शवति निवर्तमानत्वात् इत्यर्थः। ये पुनः स्पर्शवद्विशेषगुणाः, ते यावद्द्रव्यभाविनो भवन्ति, यथा रूपादय इति व्येतिरेकः । संयोगवदिति वा पूर्ववद्वान्वयः । अनयोस्तर्कः। यदि स्पर्शवद्विशेषगुणा भवेयुः, न नियतबुद्धिकार्या भवेयुः, नियामकाभावात् विषय-विषयिभावस्य नियामकत्वे चैलमैलविषयिण्या मैत्रसमवेतस्य सुखादेरत्पादनप्रसङ्गा-स्यादेतत्। तथापि ताभ्यां हेतुभ्याम् इन्द्रियगुणत्वममीषां निषिद्धं, शब्देन व्यमिचारात्। न हि शब्दो यावद्दव्यभावी, नापि श्रोतं व्याप्य वर्तते, निमित्तामि-मुख्येन तत्सन्निधिमपेक्ष्योत्पत्तेः, यावति गगने पवनसम्बन्धः, तावत्येव शब्दो जन्यते नान्यत्र । अन्यथा प्राच्यां शब्दः प्रतीच्यां शब्द इति देशावच्छेदेन प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्या-शङ्कय हेत्वन्तरमाह—बाह्येन्द्रियाप्रत्यक्षत्वादिति । मानसप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । न शरीरेन्द्रियगुणा इच्छादयो मानसप्रत्यक्षत्वाद् बुद्धिवत् झानवैयधिक²रण्येन।मीषाम-प्रत्यक्षत्वप्र³सङ्गात् । तथापि प्रत्यक्षत्वे चैत्रेण मैत्रसमवेतानां सुखादीनासुपलम्भापत्तेः शरीरादिगुणानाममीषां चक्षुरादिग्राह्मत्वे अन्धादिभिरनुपलम्भप्रसङ्गः। मनोप्राह्मत्वे च तद्धभाणामन्धादिभिरपि रूपा द्युपलम्भापत्तेः 1 इन्द्रियसामर्थयनियमाद् रूपरसादि-वद्विषयनियमो भविष्यतीति चेत्, न। मनसः सर्वविषयत्वात्, नियतबाह्यविषयत्वे च

ये पुनिरिति । न च परमाणुविशेषगुणैव्यीमचारः । ऐन्द्रियकस्पर्शविद्विशेषगुण इत्यर्थात् । स्थूलविशेषणा इत्यन्ये । यदि स्पर्शविद्ति । देवदल्लेच्छाद्वेषपयत्ता यदि देहेन्द्रियतद्वयवविशेषगुणाः स्युः, देवद्लेतरजन्यज्ञानजन्याः सन्तो न देवदल्त- ज्ञानजन्याः स्युः, शरीररूपविदित्यर्थः । तथापीति । इन्द्रियविशेषगुणत्वप्रति- षेघेऽपि नेन्द्रियगुणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिको व्यतिरेकः साध्यत इत्यर्थः । नन्वेता- दृशोऽपि व्यतिरेकस्ताभ्यामैव साध्यतामित्यत आह— शब्देनेति । निमिल्तित । विमिल्तित । विमिल्तित । विमिल्तित । विमिल्तित । विमिल्तित । सानस्यत्यक्तयोग्यत्वादित्यर्थः । मनोग्राह्यत्वे चेति । आह—मानसेति । मानस्यत्यक्तयोग्यत्वादित्यर्थः । मनोग्राह्यत्वे चेति ।

इष्टापत्तिः। एवमपि श्रोत्रगुणभावोऽस्तिवत्यर्थान्तरमिति। अथ तर्कमाह हेवद्त्तेति। देवदत्ति विद्यासिति। अथ तर्कमाह हेवद्ति ति। देवदत्ति विद्यासिति विद्यासिति विद्यासित्यते उक्तम् विद्योधिति। जन्यज्ञानअन्यत्वद्शायां तर्कोऽयसिति नेष्टापत्तिः। एवं च पक्षविशेषणमपि तदर्थमि[97b](ति?) ध्येयम्। प्रत्यक्षपदस्य
साक्षात्कारपरत्वेऽसिद्धिरित्यतो व्याचष्टे मानसेति।

¹B य...सं-. 2C-वैयधिकरण्ये च. 3C-प्रसङ्गः. 4C-पनिः

मनस्त्वव्याघातादिति । अहं युवा कामी यते सुखी दुःखी वा, स्पर्शनसुखो वायुः कर्णे कटु रटति मनो मे दुः खितं मनिस मे हर्षः पादे मे सुखं शिरिस मे वेदना इत्यादि-प्रत्ययात् । शरीरेन्द्रियगुणत्वममीषां शङ्कास्पदमिति तदेव 'प्रतिषिद्धयते । सम्प्रति पूर्वहे³तुचेष्टादीनां रथकर्मणा सारथि-शङ्केव नास्तीत्यु 32b पेक्षितवान् । ्वदित्यादि**दृ**ष्टान्तेषु विशेषविरोधाभासपरीहाराय प्रत्यक्षसिद्ध पृथिव्याद्यतिरिक्तं स्वात्मान-मेव दर्शिवष्याम इत्यभिसन्धाय प्रत्यक्षमाह—तथाऽहं द्वाड्देने ति । प्रत्यक्षमुपलक्षयति, यथा परात्मानुमीयते तथा प्रत्यक्षतोऽप्यहंप्रत्ययेन आत्मा विषयीिकयत न ह्ययमहंप्रत्ययो लिङ्गजः शब्दजो वा तदनुसन्धानमन्तरेणोपजायमानत्वात्। नतु च पृथिव्यादिविषय एवायमहंप्रत्ययो भविष्यतीत्याशङ्क्य तर्कमाह - पृथिव्यादि-पृथिव्यादिप्रत्ययवैयधिकरण्यादित्यर्थः। यदि ह्ययमहं-शब्दव्यतिरेका दिति । प्रत्ययः पृथिव्यादौ भवेत् अहं पृथिवी अहमाप इत्या चा कारो भवेत् द्रव्यप्रत्ययवत् । स्यादेतत् । सामान्यतो मा भूत् विशेषतस्तु भविष्यति । पार्थिवो गोघटादिने तु सर्वस्तथा कश्चित् पार्थिवोऽहं मैत्र इति को विरोधः । न अहङ्कारस्य प्रतिसन्धातृविषयत्वात् शरीरस्य च ⁴भेदेनाप्रतिसन्धातृत्वमुक्तक्रमेण तन्मूलपरमाणवः 4 स्थिरत्वात् प्रतिसन्धातृत्वेनाह्ङ्कारविषया भविष्यन्तीति चेत्, न । तेषामतीन्द्रियत्वात्।

स्थिरत्वात् प्रातसन्धातृत्वनाहङ्कारावषया भावष्यन्ताति चत्, न । तथामतान्द्रयत्वात् । 15 अपि च शरीरगोचरत्वे अस्य बाह्येन्द्रियजन्यत्वमापद्येत । तथा च चक्षुरादिव्यापाराप⁵-गमे अहमिति प्रत्ययो न स्यात् , मानसत्वेऽपि वास्य शरीरस्य तद्गुणानाञ्च गौरत्वादीनां मानसत्वप्रसङ्गः । न हि निर्गुणं द्रव्यमुपल्लभ्यते । तथान्धादीनामपि रूपवदद्वंप्रत्यया-

नतु रूपादिमहे प्रतिनियतेन्द्रियसापेत्तमेव मनस्तथाच नायं दोषः। मैवं, सुखादीनां 2 शरीरगुणत्वे तद्रप्रहायापि तद्वदेव नियतगिहिरिन्द्रयापेत्ता स्यादित्यर्थः। ननु देहादि-गुणवत् अन्यगुणत्वमपि कि न प्रतिषिद्धमित्यत आह—अहं युवेति। अहं घटोऽहं पटो वेति प्रत्ययाभावादित्यर्थः। विद्रोषिवरोधित। द्वष्टान्ते शरीरभिष्तस्याधि-ष्ठातुरदर्शनान्न पत्ते तद्विरोधाच्छरीरभिन्नाधिष्ठातृसिद्धिरिति विरोधपरिहारायेत्यर्थः। प्रत्यक्षमाहेति। पूर्व लिङ्गसाधनाय प्रत्यत्तमुषन्यस्तिमद्दानीं तदेवात्मसाधनाये- द्व्यपौनवत्त्यम्। नन्वहंप्रत्ययस्य लिङ्गत्रत्वाच्छञ्चत्वाच्च न वस्तुविषयः, किन्तु अनादिविकल्पाहितवासनानुभवतयाऽलोकविषयक इत्यत आह—न स्वहमिति। अहंकारस्येति। जन्मान्तरीयानुभवैहिकस्मरणयोरेकमधिकरणं प्रतिसन्धातः। न च तथा देहे सम्भवतीति भावः। सक्लप्रधिव्याद्देति। पृथिव्यादिसात्तात्कार-

नुपपत्तिरिति । तस्मात् परमार्थतः सामान्यतो विशेषतश्च सकलपृथिव्यादि⁶प्रत्यय-

मानसप्रत्यक्षविषयस्वादित्यर्थः । फलानुपहितभागेऽसिद्धिवारणाय योग्यतान्तर्भाव 30 इत्यन्ये । सकलपृथिव्यादिवैधम्यं पृथिवीसाक्षात्कारस्यापीति ततोऽपि तत्सिद्धिर्न स्यादित्यत आह—पृथिव्यादिसाक्षात्कारेति ।

[ा] C प्रतिषिद्धम्. 2 B तु omitted. 3 C हित्नां 4C भेदेनाप्रतिसन्धावलादित्युक्तलात् तस्यूला: परमाणवः, 5C -रोपरमे. 6B प्रत्यय omitted.

व्यतिरेकादहंप्रत्ययस्तदतिरिक्तं द्रव्यमालम्बते । तथा च चिष्ठादीनामपि हेत्नामात्म कार्यत्वे सिद्धे परत्रापि ततस्तत्सिद्धेः । रथवदित्यादौ मच्छरीरवदित्यादिविपरिणामे नोदाहरणस्य निरुपद्रवत्वादिति सर्वमवदातम् ।

तदेतहैना शिकै रुपहस्यते । बुद्धेहिं कार्यस्य यद्युपादानकारणमात्मा विवक्षितः रुप्त नो बुद्धचन्तरम् । अथ सुखादीनां गुणानामाश्रयो द्रव्यं तदिष प्रिक्रियामालं क्षणिकत्व-सिद्धौ अस्य षट्पदार्थीकाव्यस्य बाललालनार्थत्वात् । तथा हि यत् सत् तत् क्षणिकं यथा घटः संश्च विवादाध्यासितः शब्दादिरिति

वैधर्म्यादित्यर्थः । नन्वेवं दृष्टान्तासङ्गतिरित्यत आह—रथवदिति ।

'बुद्धेहींति । यदि बुद्धेः कार्यत्वादनुमितमुपादानमात्मेत्युच्यते तदा सिद्ध-10 साधनम् , बुद्धचन्तरस्यैव बुद्ध्युपादानत्वात् । सौगतानां सजातीयकारणस्यैवो पादानत्वादित्यर्थः। अथ गुणत्वेन सुखादीनामा[53a]श्रयो द्रव्यं, तन्न। त्रणिकत्व सिद्धौ भिन्नकालयोर्गुणगुणिनोराश्रयाश्रयिभावाभावादित्याह—अश्रेति । बालेति । ळाळनं च्युत्पादनम् । तावनमात्रवयोजनिकेयं प्रक्रिया न प्रामाणिकीत्यर्थः । प्रतिसन्धानं भ्रमः, त्रणभङ्गसाधकस्यैव बाधकत्वात्, अभेदव्यवहारश्च भेदाप्रहात् । स्मृतिनियंमश्च बुद्धचोरुपादानोपादेय भावाबुपपन्ना इत्यर्थः। यदिति । ज्ञणभङ्गे विप्रतिपत्तयः — कारणस्य कार्योपधानं कारणत्वमात्रप्रयोज्यं न वा १ सत्त्वमृत्पत्तिव्याप्यं न वा कार्य स्वसमवायिकारणसमानकालीनं न वा १ ननु [यदि १]हेतुतावच्छेदकमैव पत्तताव च्छेदकं तदा व्याप्तिप्राहकमानादेव साध्यसिद्धावनुमानं व्यर्थमित्यत आह—विवादे-पतच्चान्त्यशब्दः क्षणिकत्ववादिनाम् अंशतः सिद्धसाधनत्ववारणाय दाब्दादिरिति । अलीक³न्यावृत्तभागासिद्धिनिरोसार्थम्, आदित्यस्यैकस्याभावेऽप्य-ननगमो न दोषः। न चैवं पत्तभिन्ने सन्दिग्धानैकान्तिकं साध्या भावत्वे निश्चिते हेतोः सत्त्वासत्त्वसंशय एव तस्य दोषत्वात्। अन्यथा प्रसिद्धानुमानेऽपि पर्वतापर्वत-^उधूमवतामैकधर्माभावेन तदापत्तेः। घटस्य त्रणिकत्वासिद्धावपि स्वसिद्धत्वेन प्रसाध्याङ्गकतया दृष्टान्तत्वम् । अत्र यद्यपि सौगतमते पूर्वापरद्त्तिणविरहो न 25 वस्तुस्वरूपातिरिक्त इति स्वलक्षणं परिच्छिन्दत् अध्यक्तमैव पूर्वापरक्षणव्यावृत्तिं बोध-येत् , ज्ञणिकतामपि बोधयतीति सम्भवति, तथापि परं प्रतीदृशमध्यज्ञमप्रसिद्धमिति सत्त्वज्ञणिकत्वयोर्व्याप्तिः परं प्रत्यसिद्धाः, तां साधयति— तद्पेक्ष्यानुमानमुक्तम्। परमते कुर्वद्रपत्वेन स्वरूपयोग्यतेति तन्मात्रप्रयोज्यमेव कार्यत्वम्, कारणत्वेति। अस्मन्मते बीजत्वादिना सेति सहकारिसमवधानप्रयुक्तं तदिति भावः । सहकारिसमवधान-योग्यतायामन्वयस्या(?) दिगादौ वालीके च प्रसिद्धिर्घटादावेच प्रसिद्धिरुभ्यमतेऽपि न विनश्य-दवस्थस्यापि समवायित्वमिति मताश्रयणादित्याहुः । ननु घदीति । हेतुतावच्छेदिका यस्य

IA बुडी होति, 2B भावादुपपन्न इति भाव:. 3B न्व्यावच्या. 4B -भाववच्चेन. 5A -धूमावपेता-

सत्त्व तावत् यत् किञ्चिदस्तु, प्रस्तुते तावत् सत्त्वमर्थिकियाकारित्वं विवक्षितं .

बोद्धानाम् । तच्च भावानां प्रत्यक्षसिद्धम् । व्यातं च क्रमयौगपद्याभ्याम् । न हि

क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः शङ्कितुमपि शक्यते व्याघातस्योत्कटत्वात् न क्रम इति निषेधादेवाक्रमो पगमात् । नाक्रम इति निषेधादेव क्ष्रमोपगमात् , अनभ्युपगमे च प्रतिषेधो
व्याहन्यत इति तौ च क्रमाक्रमौ स्थिरे न सम्भवन्तौ इत्यर्थिकियामपि ततो व्यावर्तयतः । 5
वर्तमानार्थिकियाकरणकाले हि अतीतानागतयोरप्यर्थिकिययोः समर्थत्वे तयोरपि करणत्वप्रसङ्कात्। [33a] असमर्थत्वे तु पूर्वापरकालयोरप्यकरणापत्तेः । समर्थोऽप्य पेक्षणीयोऽसक्रिधेर्न करोति तत्सिन्निधेश्च करोतीति चेत् ? अथ किमर्थं सहकारिणामपेक्षा ? क्रिं स्वरूप-

सत्वं तावदिति । सत्ता वा प्रामाणिकत्वं वेत्यर्थः । प्रस्तुते हेतुप्रयोग इत्यर्थः । अर्थाक्रयाकारित्वं जनकत्वमतो हेतुदशायां न व्यर्थविशेषणता। क्रमौ नानाकालीनकार्य- 10 जनकरवं, स्वकार्यप्रागभावसमानकालीनकार्यजनकरवं वा ? यद्यपि क्रमः कारितगर्भ एव निर्वाच्यस्तथापि कारिताविशेषद्वयव्यावृत्त्याकारितासामान्यं व्यावर्तत एव । यौगपद्यमैककालता वा । वर्तमानेति । ननु वर्तमानो भावोऽतीतानागतार्थिकिया-एव पूर्वापरकाळे तेनैव तयोः कारणात्। वर्तमानकार्यकरणकालेषु मैवम्। यत्काले यत्करणसमर्थं यत् , तत्काले तदापादने व्याप्त्यभावः। ⁵तस्य तत्कृत्या[पा]द्कमिति व्याप्तेः । यद्वा पतत्कालीनत्वस्य पत्तिविशेषणत्वात् आपाद्यमानमेतत्कालीनत्वाविह्यन्नमेव कारित्वं सामान्यत कुशुलस्थबीजं यद्यनागताङ्कुर्जनकभिन्नं स्यात्, तस्मात् व्यवहितपू[53b]र्वज्ञणमात्रवृत्ति स्यात् ँ सहकारिमध्यप्रविष्टबीजवदित्यापादनाँर्थः ।

(१) स हेत्रेरेबोक्त इति ध्येयम् । यद्यपि क्रम इति । तथा च व्याप्यव्यापकयोरभेद इत्यसिद्धिः । 20 सामान्यिविशेषभेद इत्याशयेनाह—तथापीति । व्यापकत्वं च क्रमयौगपद्ययोरन्यतरत्वेन बोध्यम् । एककाल्रेति । एककाल्रीननानाकार्यकारित्विमत्यर्थः । यथाश्रते देयधि-करण्यादाह—कुशुलस्थ मिति । एतच्च सामग्रीमध्यप्रविद्यवीजांशे इष्टापित्तवारणार्थम् । सतीताङ्क्ररजनकाभिन्ने व्यभिचारादाह—अनागतिति । अनागतघटजनके व्यभिचारादाह—अङ्करेति । आपाद्य मात्रपदम् अव्यवहितपदं चांशत इष्टापादनवारणाय । यत्रिकञ्चि- 25 दङ्करव्यवहितक्षणवृत्तितया आपाद्याप्रसिद्धिव्यभिचारश्चेत्यत आह— अनागतिति । तथा च यदङ्करजन[98a]काभिन्नत्वमापादकं तदङ्कराव्यवहितपूर्वक्षणमात्रवृत्तित्वमापाद्यमिति भावः । स्वमतेनैव दृशन्तमाद्यस्य स्वमतेनैव दृशन्तमाद्यस्य स्वमतेनैव दृशन्तमाद्यस्य स्वमतेनेव दृशन्तमाद्यस्य स्वमतेनेव दृशन्तमाद्यस्य स्वमतेनेव दृश्ति । तथा च सिद्धो विरुद्धभर्माध्यासाद भावभेद इति

[ा] C -क्रमास्युपगमात्. 2 C अक्रलोप-. 3 C करण-. 4 C -पेचणीयासिवधिन.

⁵ B तत्तदुत्पादक-.

लाभार्थमुतोपकारार्थमथवा कार्यार्थम् ? न प्रथमः, स्वरूपस्य स्वकारणाधीनस्यान्त्यस्य वा पूर्वसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, स्वयं सामध्यें असामध्यें वा तस्यानुपयोगात् । सामध्यें कार्ये कुर्यात्। किं तेन ? असामर्थ्ये त्वकारसहस्रेणापि न कुर्यात्। एव न तृतीयः, स्वयं सामध्ये उपकारिवत् तेन १ अत कि 5 सहकारिणामप्यनुपयोगादिति अनेकाधीनस्वभावतया कार्यमेवापेक्षत इति तस्यास्वतन्त्रत्वात् । स्वातन्त्रये वा कार्यत्वव्याधातात् । तद्धि तत्साकल्येऽपि भवेदिति, अथवा केयम् अपेक्षा नाम ? कि तैः स्वातन्त्र्यादेव न सह करोतीत्यन्ययः पर्यवसन्नः स्वभावभेदः ? अथ तैर्विना न करोतीति व्यतिरेकनिष्ठं स्वरूपमेव, आहोस्मित् तैरुपकृतः करोतीत्युपकारभेदः ? न प्रथमः, स्वभावस्य तादवस्थ्यात् । 10 न ह्यस्य सहकारिव्यावृत्तौ स्वभावव्यावृत्ति:। ननु यत एव सहकारिव्यावृत्तावस्य स्वभावों न व्यावर्तते अत एव तैर्विना न करोति। कुर्वाणो हि तैः सहैव करोतीति स्वभावं जहात्। स तर्हि स्वभावभेदः सहकारिसाहित्वे कार्यकारणनियतः सहकारिणो न जह्यात । प्रत्युत 'पलायमानानिष गले पाशादिना"

पतेन सामर्थ्य यदि कारणं तदापादकाविशेषः, अथ योग्यता सा यदि जनकत्वं तदेव च सत्वम् । न च तद्तीतान[ागतार्थकियाविशेषकरणन्याप्यतयोमयानुमतम् , अथ जनकतावच्छेदकरूपवत्वं तद्पि बीजत्वादि, तदानैकान्तिकं, कुर्वद्रूपत्वं चेत् , तदा-ऽन्यतर्गासिर्द्धारत्यपास्तम् । तथा समर्थादसमर्थोऽन्य पवेति न्यातिः सिद्धा । स्वरूपलामार्थं स्वोत्पत्यर्थमित्यर्थः । उपकारः कार्यानुकुलः कारणवृत्तिधर्मः । स्वरूपस्येति । बीजादेरङ्कुरकारणस्येत्यर्थः । तस्योपकारस्य उपकारवदिति स्वयं सामर्थ्यासामर्थ्ययोः कि सहकारिभिरित्यर्थः । अस्वतन्त्रत्वादिति । साध्यत्वा-दित्यर्थः । अपेजा हि प्रतीज्ञा तद्विलम्बेनावस्थानं, तच्च सिद्धस्येव न साम्यस्येति मावः । ताद्वस्थ्यादिति । सहकार्यभावकालेऽपीति शेषः । अत प्वाह—म होति । कुर्वाणो होति । सहकार्यभावकालेऽपीति शेषः । अत प्वाह—म होति । कुर्वाणो होति । सहकारिभिर्वना कार्यं कुर्वाणः सहकारिभिः सह करोतीति स्वभावं त्यजेदित्यर्थः । तहीित । यस्य यः स्वभावविशेषः तस्य यावत्स्वत्व-

IC फालायमान- 2 C ना बह्या-.

कृष्यानयेत्। अन्यथा स्वभावहानिप्रसङ्गात्। अत एव न द्वितीयः। अकर्तृस्वभावा¹-परावृत्तेः। अथ तद्विरहादकर्तृस्वभावः स्यात्। कालान्तरेऽपि ²स्वभावहेतुवशादुप-सर्पतोऽपि सहकारिणः अपरमाणुवन्न कुर्यात् तद्विरहादकर्तृशीलः खल्वयमिति। अथ सहकारिषु सत्सु कर्तृस्वभावः तद्विरहे त्वकर्तृस्वरूप इत्यभिप्रायः विरुद्धधर्माध्यासस्तिहिं स्वभावं भिन्द्यात्। न चायं कालभेदेन परिहर्त्व्यः। धार्मणोऽनितरेकात्, अतिरेके वास्यौदासीन्यापत्तेः।

तथा हि सामर्थासामर्थाभ्यामन्यो धर्मी स्वरूपेण न किञ्चिदेव स्यादिति । उपकारपक्षस्वनेक मुखानवस्थादुः स्थतया नोपन्यासस्यापि योग्यः । तथा ह्यपकारे 5पि कर्तव्ये सहकार्यन्तरा पेक्षया उपकारपरम्परापात इत्येका । उ 5 पकारिणाप्युपकर्तव्यमिति कित्परम्परापात इत्यपरा । कर्तव्यस्योपकारस्य च धर्म्यमेदे धर्म्येव क्रियेत मिन्ने उ धर्मिणः किमायातम् $^{\circ}$ न ह्यस्मिन् जाते [33h] नष्टे वा अन्यस्य 7 स्वरूपं किञ्चिद् भवत्यतिप्रसङ्गात् । अथ तेनापि किञ्चिद्दुपकारान्तरमाधेयमिति तृतीया ।

स्यादेतत्। क्षणिकोऽपि भावो किं निरपेक्षः सापेक्षो वा १ न प्रथमः, केवलाद् वर्ष¹⁰रातेनापि ¹'कार्यानुपपत्तिति । न द्वितीयः, अनुपकारकापेक्षायामतिप्रसङ्गात् । ¹²उपकारापेक्षायां च पूर्ववदनेकमुखानवस्थापातात् ¹² । तथा पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तौ बीजमपि 1 पवनपाथस्तेजोऽङ्कुरान् करोतीति पक्षे किं येनैव स्वभावेनाङ्करं ¹³जनयति तेनैव पवनादीन-न्येन वा १ न प्रथमः । कार्याणामभेदप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । एकस्यापि

अत एवेति । सहकारिविरहकरणस्वभावस्य न सहकारिसत्त्वेन तत्करण-स्वभावः स्यादित्यर्थः । विरुद्धेति । एकस्यैव विरुद्धस्वभावत्वे भेदः स्यादित्यर्थः । धिमण इति । धिमणः स्ववृत्तिधमाभेदात् सहकारिसाहित्यासाहित्यस्य कर्तृत्वा- १ कर्तृत्वस्य च धर्म्यमिन्नत्वादित्यर्थः । अस्योति । धिमण इत्यर्थः । औदासीन्यं निः-स्वक्त्यत्वं, तदेव स्कृत्यति—तथा होति । न च वेदोषिकाणामापाद्या प्रसिद्धिः, अपमङ्करो यदि स्वधर्मभिन्नः स्यात् , अङ्करो न स्यात् घटवदित्याणादनार्थः । तृतीयं पत्नं दूषयति—उपकारप्रवित्वित । अनुपकारकिति । अनुपकारपद्विऽनव-स्थानादित्यर्थः । कार्याणासिति । पवनादिकं यदि यावदङ्करप्रयोजकप्रयोज्यं स्यादङ्करः स्यादित्यर्थः । एकस्थापोति । तव मते धर्मधर्मिणोरभेदाइन्निण-

भावः। यथाश्रुते दैयधिकरण्यादाह—पवनादिक मिति। लचेति। स्वभावो धर्म-

[ा] B वपरावृत्तोः. 2 B खहेतु-, 3 C पराणुद्य. 4 C सुख्यन-, 5 C छपकारिण. एकारपरम्परा. 7 B खरूपे, 8 C तेनापि तस्य. 9 C अनवस्थित added. 10 C 30

तदिदमशिक्षितो ²पत्नासनम् । साहित्यकरण-क्षणिकस्य स्वभाव भेदोपपत्तेरिति । लक्षणायां ह्यपेक्षायां क्षणिकस्यास्य सापेक्षत्वादेव समर्थस्य सहकार्यव्यमिचारात्। अन्यथा तु निरपेक्षत्वमेव तैर्विना तस्यासत्त्वात् । सहकार्यनुपकार्यत्वाच । स्थिरस्वभाव-स्तैर्विनाप्यस्तीति समर्थः किं न कुर्यादिति विशेषः। एकस्यैवानेककार्यकारिस्वभावस्य 5 स्वकारणादुत्पत्तेः कार्यभेदेन स्वभावभेदापादनस्यापि दूरनिरसनात् । न च स्थैर्येऽप्येष न्यायः सम्भवति, उत्पत्तरनन्तरमेव तावत् कार्यकरणप्रसङ्गात्। तदैव तस्य तत्-एतेनैकजातीयतैकदेशताप्रसङ्गाविप निरस्तौ वेदितव्यौ । तस्मात् स्वभावत्वादिति । क्रमयौगपद्ययोर्व्यापकयोर्व्यावृत्तेरक्षणिकाद्वचावर्तमाना अर्थक्रिया क्षणिके विश्राम्यतीति प्रति-बन्धसिद्धिः। अन्वयेन वा यद् विरुद्धधर्माध्यस्तं तन्नाना, यथा शीतोष्णे। कालमेदेन 10 विरुद्धधर्माध्यस्तश्च 8 विवादाध्यासितो भावः। न चायमसिद्धः। प्रसङ्गतद्विपर्ययसिद्धत्वात् । तथा हि यद् यदा यज्जननसमर्थे तत् तदा तत् करोत्येव, यथा सामग्री स्वकार्यम् । समर्थश्चायं भावो वर्तमानार्थिकियाकरणकाले अतीतानागतयोरप्यर्थ-क्रिययोरतिप्रसङ्गः। स्वभावहेतुः सामर्थ्यमात्रानुविधायित्वात् अर्थकियाकारित्वस्य। यद् यदा यन करोति तदा तन्न समर्थे तत्र, यथा शिलाशकलमङ्करे। न करोति चैष वर्तमानार्थ-15 कियाकरणकाले अतीतानागते अर्थिक्रिये इति व्यापकानुपलिब्धः प्रसङ्गविपर्यय इति ।

कस्यापि भिन्नस्वभावतया भेदापत्तेरित्यर्थः। सापेत्तत्वमितरसाहित्यनियतजनकत्वं वा योग्यत्वे सति इतरव्यतिरेकात् कार्याभाववस्वम् ; आद्ये, साहित्यकरणेति । अन्त्ये, ते चिनेति । एकस्पैनेति । अनेककार्यकारित्वमैव धर्मो, न तु कार्यभेदान्ना-नेति धर्मधर्मिणोरभेदेऽपि न तद्भेदात् धर्मिभेदापत्तिरित्यर्थः। एतेनेति। 20 जातीयताप्रसङ्गोऽनङ्करस्य पवनादेरङ्करजातीयताप्रसङ्गः। एकदेशतया प्रसङ्गश्चानङ्कर-स्याङ्करदेशतात्रसङ्गः $[54\mathrm{a}]$ अङ्करदेशीयताजनकस्वभावजन्यत्वात् स्वभावान्तरजन्यत्वे ताविमौ प्रसङ्गौ नानादेशीयनानाजातीय कार्यकारित्वलक्षणैक-धर्मिभेदापत्तिः। धर्मस्वभावेत निरस्तावित्यर्थः । स च च चिणकत्वयोर्व्यतिरेकन्याप्तिमुक्तवा अन्वय-व्याप्तिमाह—अन्वयेन वेति। नानेति। विरुद्धधर्माश्रयप्रतियोगिकान्योन्या-25 भावविद्रित्यर्थः। न चायिमिति। कालभेदेन विरुद्धधर्माध्यासो पत्तधर्म इत्यर्थः। तदुपपाद्यति—सामधर्धेति । स्वभावहेतुस्तादात्म्यहेतुरित्यर्थः । तदा कुर्यादिति प्रसङ्गः। न च करोति समर्थं स्यात्, यदिदमिदानीं तथाभूतञ्च सन्दिहात तस्मादसमर्थामिति विपर्ययः । इत्यापात

I C भेदापत्तिरिति. 2 C-तोत्त्वासनम्, 3 C विवादास्पदीभृतो. 4 A त्वचिणिकः

अत्र संक्षेपतः किञ्चिदुच्यते । सत्त्वं तावदसिद्धव्याप्तिकतया व्य सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकतया सन्दिग्धानैकान्तिकप्रभेदो न हि कुर्वद्रूपत्वाक्षेपकरणधर्मत्वोत्पत्यनन्तरकारित्वादिशब्दवाच्यादन्याहरे मुपादाय प्रसङ्गाद्यवकाशः । तथाभृतं च सन्दिह्यते । न ह्येवंभूतत्वे भाव मनुमानं वा सं[34a]भवति। सहकारिषु सत्सु करोति तैर्विना न इत्ययमस्य स्वभावो दर्शना² दतिक्रमेणाभ्युपगम्यते । अविरोधात् उभयवादिसिद्ध त्वया ह्येतद्वश्यमभ्युपगन्तव्य³म्। ध्व⁴णिकत्वेऽपि भावः कुर्वद्रूपः ⁵सहकारिमि सहैव⁵ करोंति इति नियतस्वभावोऽन्यथा सहकारिणामसहकारित्वप्रसङ्गात् । ⁶ततोऽन्वय नियमें ⁶तैर्विना न करोति इ⁷त्येवेति व्यतिरेकोऽप्यवर्जनीयः । अन्वयव्यतिरेकयोरन्यतर-नियमस्यान्यतरसिद्धि वर्नान्तरीयकत्वादिति चोद्धिस्थितेः । तथा च तैर्विना कृतस्य करण-मापाद्यमानमापादकमेव व्याहन्तीति । नन्वलोक्तं तैः सहैव करोतीति स्वभावाभ्यपगमे सहकारिणो न जहात । प्रत्युत पलायमानमपि गले पाशेन बद्धांकृष्यानयेदिति सत्य-मुक्तम्। आत्मानमवीक्षमाणेन तु तत् प्रलपितं तवापि हि व्यतिरेकनियमे सहकारिणः स्वकारणादाप⁹ ततोऽपि निवार्य न कुर्यात् । तैर्विना न करोतीत्ययमस्य स्वभावः । अथ तैः सहैव करोतीत्ययमप्यस्य हि स्वभावः ? एवं तर्हि विरोधः स्यात् ।

स्वकारणाधीनसन्निधयः सहकारिणस्तेषामुपनयनापनयनयोरय10 स्यादेतत । मनीश्वर एव । यद्युपनिबन्धेनं तूच्यते । यदि सहकारिणो न स्युर्न कुर्यादिति 11न तु ते तदानीं न सन्तीति 11

विचारदशायां तु कुर्वद्रूपटः नास्त्येवेत्यर्थः। सहकारि विविति। अयं यथा सामग्रीमध्यनिविष्टस्येव सहकारिविरहदशायाम् अकारणत्वं 20 समुदायार्थः । स्वमतसिद्धं लोकप्रसिद्धं च स्वीकियते सहायोपलम्भेनाविरोधात . तथापि यद्यचणिक-स्यापि सहकारिलाभालाभयोः करणाकरणे स्याताम् , को विशेषः १ पवञ्च धर्म्य-भेदेऽपि करणाकरणयोः सहकारिलाभालाभाभ्यामिबोपपत्ते ने भेदसिद्धिः। सिद्धिस्त्ववाधितप्रत्यभिज्ञानाद्विरोधः स्याद्विति चणिकोऽपि भावः सहकारिविरहे कार्यकारणस्वभावः तत्समबधाने च तत्करणस्वभावश्चेति विरुद्धधर्माध्यासाद् भिन्नः ¹³यद्यप्रनिबन्धेनेति। तकौषनिबन्धेनेत्यर्थः। तर्कितोऽयमर्थः, स्यादित्यर्थः ।

स्तथा च तयोरभेदादित्यर्थः । यथा स्वामग्रीति । यथा त्वन्मते क्षणिकत्वस्यैव तत्काले तत्कारित्वं काळान्तरे च तदकारित्वम् अवच्छेदभेदेन न विरुद्धम् , तथा मयापि स्थिरस्य तदुभयं न विरुद्धमित्यर्थः । ध्रम्धिभेद्देऽद्योत्यभ्युपगसवादः ।

15

² C दर्भनानित- 3 C-गमनीयम्. 4 C चिणिकोऽपि. I C-सिड्नमिस्ड-. सत्स एव सहैव, 6 C तया च तै-. 7 C इति for इत्येविति. 8 C -मिज्जिनान्तरीयक्तलादिति. 9 B श्रापतितोऽपि. 10 B -मनीश्वर. 11 C न तु...सन्तीति omitted 🗸 12 B कुर्वद्रूपलं omitted. 13B यदापवण्केति•

यव भाव इति चेत् ? नन्यस्माकमप्येवमस्तु, स्वकारणाधीनसन्निधीनां यापनयनयोरयमनीश्वर एव यद्युपनिबन्धे त्च्यते । यदि हि सहकारिणः तु ते तदानीं सन्तीति ।

यादेतत्। तैः सह करोति तैर्विना न करोतीत्ययमस्य स्वभाव इत्यावयोः समोऽभ्युपकिन्त्वयं विशेषः। तैः सहैव करोतीति योऽस्य स्वभावः स पश्चादिस्त न वा १
पश्चादिष कुर्यात्। द्वितीये त्वस्मन्मतापातः। अथ तवाषि मते तैः सहैव
नतोऽस्य तैर्विना न करोतीति योऽस्य स्वभावः स यद्यस्ति तदा न कुर्यादेव। नास्ति चेत्,
यतिरेकव्यावृत्तावन्वयव्यावृत्तिरिति स्वरूपहानि प्रसङ्गः। स्वरूपमस्त्येव तैर्विना स्वभावमात्नं तु नास्तीति चेत् १ ममाप्युत्तरकालं स्वरूपमस्त्येव तत्साहित्यमातं तु नास्तीति
समः समाधिः। तस्मात् सहकार्यन्वयव्यतिरेकोपलक्षितमपेक्षितं च कार्येण स्वरूपमेव
भावानां तादृशं तदेव सामर्थ्यदार्थः। तदेव सहकार्यन्वयमपेक्ष्य कुर्यादित्युच्यते
य व्वत्यतिरेकमपेक्ष्य न कुर्व्यादिति युक्तमुत्पश्यामः।

अथवास्तु समर्थः स्वभावः। तथापि क्षणिकपक्ष एव कालविरोधादसिद्धो विरुद्धधर्माध्यासः १ कथम् १ यदा क्षणिको भावः स्वकालस्थ एव काञ्चिदर्थिकियां करोति तदापि तामेवार्थिकियां कालान्तरेऽपि किं न करोतीति परिभावय।

असस्वादिति चेत् ? किमत्रासस्वेन ? न हि सस्वप्रयुक्तं कारणं तथा सित देशान्तरेऽपि कुर्यात् तस्मात्तत्र देशे काले वाऽस्तु । मा भूत् यदि समर्थस्तदा कुर्यादेव । अ[34b]त एव 5 स्वप्रावसानिकं विज्ञानं प्रहराद्यन्तरितमपि सुषुप्तस्य जागराद्यज्ञानमुत्पादय-तीति प्रज्ञाकरः । असामर्थ्यादेव तिर्हं न करोतीति चेत् , तिर्हं तामेवार्थिक्रयां प्रति

20 न तु सहकारिभावस्तत्नास्तीति भावः । निव्यति । स्थिरेऽपि सहकार्यभावे तत्सस्तं तिकतं, न सहकारी तत्रास्तीत्यर्थः । पश्चाद्स्तीति । सहकारिविरहकालेऽपीत्यर्थः । अथेति । सिद्धान्तः । अव्यये सत्येवार्थसिद्धो यो व्यतिरेकः स ज्ञणिके यद्यस्तीत्यर्थः । उपतिरेकव्यावृत्ता विति । व्यतिरेकनियमव्याप्यत्वादन्वय-नियमस्येत्यर्थः । सम्प्रति पराभ्युपगतज्ञणिकप्रतिबन्धाकालभेदेन विरुद्धधर्माध्यासं परिहरति अथवेत । अस्त्वा दिति । अविद्यमानत्वादित्यर्थः तथा सत्तीति । यदि सत्वप्रयुक्तं करणं न सामर्थ्यप्रयुक्तं, तदा स्वदेशवदेशान्तरे-ऽपि स्वकार्यं जनदेत् इत्यर्थः । इत्यत्नान्तिकिमिति । स्वप्नस्यान्ते अवसाने भवं

³ स्थिरेऽपोति । तथा च नानुमितिसिद्धिरिति निगर्वः ।

I C स्रोत् added. 2 C क्वर्बंद 3 C तदः 4 C क्वर्बंद . 5 Vardhamana reads स्वप्रान्तिकस्

अत्र संक्षेपतः किञ्चिदुच्यते । सत्त्वं तावदसिद्धव्याप्तिकतया व्याप्यत्वासिद्धाप्रभेदो-सन्दिग्धानैकान्तिकप्रभेदो बौद्धस्य। सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकतया न हि कुर्वद्रूपत्वाक्षेपकरणधर्मत्वोत्पत्त्यनन्तरकारित्वादिशब्दवाच्यादन्यादक्षं मुपादाय प्रसङ्गाद्यवकाशः । तथाभूतं च सन्दिह्यते । न ह्येवंभूतत्वे भावस्य प्रत्यक्ष-मनुमानं वा सं[34a]भवति। सहकारिषु सत्सु करोति तैर्विना न करोति 5 इत्ययमस्य स्वभावो दर्शना² दतिक्रमेणाभ्युपगम्यते । अविरोधात् उभयवादिसिद्धेन्वाच त्वया ह्येतदवश्यमभ्युपगन्तव्य³म्। क्ष⁴णिकत्वेऽपि भावः कुर्वद्रूपः ⁵सहकारिभिः सहैव⁵ करोंति इति नियतस्वभावोऽन्यथा सहकारिणामसहकारित्वप्रसङ्गात् । ⁶ततोऽन्वय-नियमें ⁶तैर्विना न करोति इ⁷त्येवेति व्यतिरेकोऽप्यवर्जनीयः। अन्वयव्यतिरेकयोरन्यतर-नियमस्यान्यतरसिद्धि क्रिनान्तरीयकत्वादिति चोह्यि स्थितेः। तथा च तैर्विना क्रतस्य करण-मापाद्यमानमापादकमेव व्याहन्तीति । नन्वलोक्तं तैः सहैव करोतीति स्वभावाभ्यपगमे सहकारिणो न जह्यात्। प्रत्युत पलायमानमपि गले पाशेन बद्धां कृष्यानयेदिति सत्य-मुक्तम् । आत्मानमवीक्षमाणेन तु तत् प्रलपितं तवापि हि व्यतिरेकनियमे सहकारिणः स्वकारणादाप⁹ ततोऽपि निवार्य न क्र्यात् । तैर्विना न करोतीत्ययमस्य स्वभावः । अथ तैः सहैव करोतीत्ययमप्यस्य हि स्वभावः ? एवं तर्हि विरोधः स्यात् ।

स्वकारणाधीनसन्निधयः सहकारिणस्तेषामुपनयनापनयनयोरय10 मनीश्वर एव । यद्युपनिबन्धेनं तूच्यते । यदि सहकारिणो न स्युर्न कुर्यादिति 11न तु ते तदानीं न सन्तीति 11

विचारदशायां तु कुर्वदुरूपटः । सहकारि दिवति। यथा सामग्रीमध्यनिविष्टस्येव सहकारिविरहदशायाम् अकारणत्वं स्वमतसिद्धं लोकप्रसिद्धं च स्वीकियते सहायोपलम्भेनाविरोधात् , तथापि यद्यन्नणिक-स्यापि सहकारिलाभालाभयोः करणाकरणे स्याताम् , को विशेषः ? पवञ्च धर्म्य-भेदेऽपि करणाकरणयोः सहकारिलाभालाभाभ्यामिवोपपत्ते न भेदसिद्धिः। सिद्धिस्त्ववाधितप्रत्यभिज्ञानाद्विरोधः स्यादिति चणिकोऽपि भावः सहकारिविरहे कार्यकारणस्वभावः तत्समबधाने च तत्करणस्वभावश्चेति विरुद्धधर्माध्यासाद् भिन्नः ¹³ यद्यप्रनिबन्धेनेति । तकौपनिबन्धेनेत्यर्थः । तर्कितोऽयमर्थः, स्यादित्यर्थः ।

स्तथा च तयोरभेदादित्यर्थः। यथा स्वामग्रीति। यथा त्वन्मते क्षणिकत्वस्यैव तत्काले तत्कारित्वं काळान्तरे च तद्कारित्वम् अवच्छेद्भेदेन न विरुद्धम् , तथा मयापि स्थिरस्य तदुभयं न विरुद्धमित्यर्थः । ध्रम्धिनेदेऽक्रित्यभ्युपगसवादः ।

15

I C-सिद्धमसिद्ध-. 2 C दर्भनानित- 3 C-गमनीयम्. 4 C चिणिकौऽपि. सत्स एव सहैव, 6 C तया च तै-. 7 C इति for इत्येविति. 8 C -मिडिनान्तरीयक्तलादिति. 9 B आपतितोऽपि. 10 B -मनीश्वर. 11 C न तु...सन्तीति omitted. 12 B कुवंद्र पूर्व omitted. 13B यदापवण्कति•

किरणावली

तैर्विना समर्थों नास्त्रीव भाव इति चेत् ? नन्बस्माकमप्येवमस्तु, स्वकारणाधीनसिक्षधीनां सहकारिणामुपन्/यापनयनयोरयमनीश्वर एव यद्यपिनबन्धे त्च्यते । यदि हि सहकारिणः स्यः, कुर्याच/त ते तदानीं सन्तीति ।

स्थादेतत्। तैः सह करोति तैर्विना न करोतीत्ययमस्य स्वभाव इत्यावयोः समोऽभ्युपगमः। किन्त्वयं विशेषः। तैः सहैव करोतीति योऽस्य स्वभावः स पश्चादस्ति न वा १
प्रथमे पश्चादि कुर्यात्। द्वितीये त्वस्मन्मतापातः। अथ तवापि मते तैः सहैव कुर्वतोऽस्य तैर्विना न करोतीति योऽस्य स्वभावः स यद्यस्ति तदा न कुर्यादेव। नास्ति चेत्, व्यतिरेकव्यावृत्तावन्वयव्यावृत्तिरिति स्वरूपहानिप्रसङ्गः। स्वरूपमस्त्येव तैर्विना स्वभावमात्तं तु नास्तीति चेत् १ ममाप्युत्तरकालं स्वरूपमस्त्येव तत्साहित्यमातं तु नास्तीति
समः समाधिः। तस्मात् सहकार्थन्वयव्यतिरेकोपलक्षितमपेक्षितं च कार्येण स्वरूपमेव
भावानां ताद्दशं तदेव सामर्थ्यपदार्थः। तदेव सहकार्थन्वयमपेक्ष्य कुर्व्यादित्युच्यते
य व्वव्यतिरेकमपेक्ष्य न कुर्व्यादिति युक्तमृत्पश्यामः।

अथवास्तु समर्थः स्वभावः। तथापि क्षणिकपक्ष एव कालविरोधादसिद्धो विरुद्धधर्माध्यासः १ कथम् १ यदा क्षणिको भावः स्वकालस्य एवं काञ्चिदर्थेकियां क्रोति तदापि तामेवार्थिकियां कालान्तरेऽपि किं न करोतीति परिभावय।

असस्वादिति चेत् ? किमत्रासत्त्वेन ? न हि सत्त्वप्रयुक्तं कारणं तथा सित देशान्तरेऽपि कुर्यात् तस्मात्तल देशे काले वाऽस्तु । मा भूत् यदि समर्थस्तदा कुर्यादेव । अ[34b]त एव 5 स्त्रप्रावसानिकं विज्ञानं प्रहराद्यन्तरितमपि सुषुप्तस्य जागराद्यज्ञानसुत्पादय-तीति प्रज्ञाकरः । असामर्थादेव तिर्हं न करोतीति चेत् , तिर्हं तामेवार्थिक्रयां प्रति

²⁰ न तु सहकारिभावस्त्वास्तीति भावः । निन्निति । स्थिरेऽपि सहकार्यभावे तत्सस्यं तिकतं, न सहकारी तत्रास्तीत्यर्थः । पश्चाद्स्तीति । सहकारिविरहकाछेऽपीत्यर्थः । अथिति । सिद्धान्तः । अथ्वये सत्येवार्थसिद्धो यो व्यतिरेकः स ज्ञणिके यद्यस्तीत्यर्थः । उपतिरेकव्यावृत्ताविति । व्यतिरेकनियमन्याप्यत्वादन्वय-नियमस्येत्यर्थः । सम्प्रति पराभ्युपगत्रज्ञणिकपतिबन्धाकाळभेदेन विरुद्धधर्माध्यासं परिहरति अथवेत । असन्वादिति । अविद्यमानत्वादित्यर्थः तथा सत्राति । यदि सत्त्वप्रयुक्तं करणं न सामर्थ्यप्रयुक्तं, तदा स्वदेशवदेशान्तरे-ऽपि स्वकार्ये जनवेत इत्यर्थः । इत्यर्था न सामर्थ्यप्रयुक्तं, तदा स्वदेशवदेशान्तरे-

³ स्थिरेऽपोति । तथा च नानुमितिसिद्धिरिति निगर्वः ।

[ा] C स्वोत् added. 2 C कुर्वेद-. 3 C तदः 4 C कुर्वेद-. 5 Vardhamana reads स्वप्रान्तिकस्ः

समर्थों ऽसमर्थश्चित्यापिततं, को दोषः, कालमेदादिति चेत् १ स्थिरे ऽप्येवमेवादोषो ऽस्तु । असन्त्वमेवासामर्थ्यमिति चेत् , न । उक्तोत्तरत्वात् । सामर्थ्ये स्वकालस्य एव तदा तामेवार्थिकियां कुर्वाणो गीर्वाणशापेनापि नापहस्तयितुं शक्यते । कि पुनस्तवासुना मर्मपीड़ाजनितिविरुद्धविक्रोशमात्रेण असामर्थ्येन १ तदा कुर्यादेतम् । कि च यस्मिन् मते असन्त्वमधिकं नास्ति, किन्तु स एव भावस्तदा न कथं विरुद्धधर्माध्यासः १ 5 एकस्य विधिनिषधस्वभावान्यपत्तेः ।

कानुपपत्तिः १ साम्प्रतं यदयमस्ति कालान्तरे च नास्तीति चेत् १ सामर्थ्यासामर्थ्योरप्येवमस्तु, प्रथगं समर्थस्यासमर्थस्य वा, पश्चात् स्वभावविपर्ययः कुत आगत इति चेत् १
प्रथमं सतोऽसतो वा, पश्चात् स्वभावविपर्ययः कुत आगत इति च तुल्योऽनुयोगः । नायं स्वभावविपर्ययः, किन्तु स्वदेशकालस्य एवान्यदेशकालयोरसद्व्यवहारकारी 10
स्वकारणादेवायात इति चेत् १ ममापि तामर्थिक्रियां प्रति तदानीं समर्थ एवान्यदा न
समर्थ इति स्वकारणादेवायात इति तुल्यम् । तस्मात् सार्थिक्रिया तेन तदैव कर्तव्या,
नान्यदेति स्वभावनियमोऽप्युभयोद्द्र्यान्योः समानः । अन्यदा तु न कर्तव्येवेति क्षणिकपक्षेऽन्वदैव कर्तव्येवेति स्थिर पक्ष इति विशेषः । न चान्यदा करणे, तदा तत्करणयोः
कश्चिद् विरोधो देशमेदेनार्थिक्रियामदेनियमवदुपपत्तः । तस्माद् देशकालविषयमेदेन करणाकरणे सामर्थ्यासामर्थे च विरुद्धे एव न भवत इत्यन्यो विरुद्धधर्मोऽनुसर्तव्यः । स
यत्न नास्ति, तत्न क्षणवदनववेरि गगनादेरमेदोऽध्यवसातस्य इति रहस्यम् । विस्तरस्तु
आत्मतन्त्वविवेके न्यायकुसुमाञ्चलो चानलसियां सुलभ इति ।

ज्ञानं 'तेनाविद्यमानेनापि काळान्तरे जागराद्यक्षानं जन्यते सामर्थ्यप्रयुक्तत्वाज्ञनन-स्येत्यर्थः। ननु काळभेदेन स्थिरपत्ते तदा विरुद्धधर्माध्यासपरिहारः स्यात्, 20 यद्यसत्त्वमसामर्थ्यं न स्यात्, तथात्वे च स्वपत्तहानिरित्याह—अस्तत्वमेदेति। एक-स्यापि सामग्रीनिविष्टस्य प्रकारभेदेन सामर्थ्यास[ा] मर्थ्यद्शनात्। स्थिरपत्तेऽपि ततो न भेद इत्याह—नोक्तेति। स्वकाळे भावो विधिस्वभावः, काळान्तरे निषेध-स्वभाव इति काळथभेदाद्विरोध इत्याह—शसाम्प्रतिमिति। अन्यदा तिवति। अन्यार्थकियाकाळे त्रणिकभावस्याभावादित्यर्थः। अन्याद्वेतिति। [54b] सहकारि- 25 सत्त्वकाळ इत्यर्थः। न चेति। तदा तद्करणं हि तदा तत्कारणविरोधि, तक्षेष्यत इत्यर्थः। ननु बुद्धिरेव बुद्धुग्रपादानं गुणी च गुणाभिन्न इति पत्तद्वये जाग्रति कथं

³संप्रतीति । पूर्वमेकत्र सत्त्वोपलम्भेन तयोरविरोध इत्युक्तं, संप्रति ।

¹ A तिनाना(?)विद्यमानौषि. 2 B भेदान्न. 3 Rucidatta reads संप्रति.

एवं स्यैर्यसिद्धौ न बुद्धिबुद्धेरुपादानं गुणत्यात् । न च गुणगुणिनोरभेदो विरुद्ध-धर्भाध्यासादिति संक्षेपतः सर्वे सुस्थम् । स्यादेनत् । तत् किं सुखादयएवात्मनो गुणाः, यदेभिरेव गुण्यनुमातन्यः। नन्वेवं बुद्धच दृष्टादीनामगुणत्वे वा अन्यगुणत्वे बहुविप्लवे मुखादीनामपि चात्मगुणत्वं न सिध्येत् । संयोगाद्यभावे तेषां तद्गुणानां कादाचित्कत्वानुप-पत्तेरित्याशङ्कचाह—तस्य गुणा इति । तेषां प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि गौरवत्वात् शूत्रकारातु-मतिमाह—आत्मलिङ्गाधिकार इति। प्राणादिस्रत्रे बुद्धचादयः यद्यपि बुद्धिस्तत्र कण्ठरवेण नास्ति, तथापि सुखादय एव प्रयत्नान्ताः सिद्धाः। स्वकारणतया तामाक्षिपन्ति । न ह्यन्यसमवेततया इष्टादिबद्धचाऽन्यस्य सुखादिक-तथात्वे देवदत्ते चन्दनस्पर्शमनुभवति मृतपाद्यते । यज्ञदत्तस्य इन्द्रियान्तरविकाराचोभयदर्शित्वं विवक्षाबुद्धिगुणत्वमात्मनो दर्शितमिति धर्माधर्मावात्मान्तरगुणानामकारणवचनादिति विहितनिषिद्धाचरणेन धर्माधर्भो जायेते, कालान्तरभाविफलहेतुत्वानुपपत्तेस्तौ कुल जायेतामित्यपेक्षायां चिरध्वस्तस्य कर्मणः सूत्रकारेणोक्तम् "आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरगुणेष्वकारणत्वादि"ति । अन्यसमवेताभ्यां धर्माधर्माभ्यामन्यस्य सुखदुःखानुपप्रतेः। उत्पत्तौ वा कृतहानाकृता-न चान्यसमवेतत्वेऽपि तत्कृतत्वेन नियमो भविष्यतीति वाच्यम्, भ्युपगमप्रसङ्गात् । ऋत्विगादिष्वपि प्रसङ्गात् । दृष्टप्रयोजनापेक्षितत्वेऽपि तेषां कर्तृत्वात् । तत्कत्तंवं कर्मणो निवर्तते । प्रमाणार्थः। तदयं विविचतार्थिसिद्धिरित्यत आह—एविभिति। बहुविप्लवे [इ]ति। प्रतिनियतेन्द्रियप्राद्या अपि बुद्धेरगुणत्वे रूपादीनामप्यगुणत्वापितिरिति तदन्तभविन ''चतुर्विशतिः गुणा'' इति विभागन्याघातः । अद्भष्टस्याप्यगुणत्वे जन्यं यद्,यद् भोगसाधनं तत्तद् विशेषगुणमिति व्याप्तिः शरीर एव भज्येत । अन्यगुणत्वे च भोगं प्रति नियमा-नुपपत्तिः, पृथिन्यादिगुणत्वनिषेधादशमद्रन्यापत्तौ "नव द्रन्याणी"ति विभागन्याघात इत्यर्थः । संयोगादीति । आत्ममनः संयोगः खुखाद्यसमवायिकारणमात्मनि संयो-गाद्यभावे तेषां कादाचित्कत्वं कारणप्रयोज्यं न स्यादित्यर्थः। गौरवादिति। सूत्रकार्वचसीति शेषः। नन्वद्रष्टमन्यसमवेतमपि येन स्वकृत्या जनितं तस्यैव नोक्तदोष इत्याशङ्कृत्र यजमानसमवेतमप्यदृष्टमृत्विक्कृतत्वादृत्विज भोगमृत्पाद्येदित्यनेन निराकरोति - न चेति। ननु युदेशेन तद् ऋत्विग्भिः कृतिमिति न तद्भोग इत्यत आह—द्वष्ट्रच्येति। तत्कृतस्यानपायादित्यर्थः । धर्माधर्मोत्पत्तिनियमवत् ननु आह—तद्यमिति। सुखाद्यत्पत्तिनियमोऽपि स्यादित्यत देवदत्ताद्यशरीरं

विरोध्यवच्छेदभेदेनाविरोध इत्युच्यते इत्यपौनरुत्तयम्। देवद्ताद्यशारीरमिति।

विशेषगुणप्रेरितभूतकार्यास्तदुपगृहीताश्च शरीरादयः कार्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वाद् यह[दि]वदिति । जाते(पुत्रे १)ष्टिपितृयज्ञाभ्यामपि पुत्रपितृगामिफलसिद्धिः, तदाश्रयापूर्व-जननद्वारेणैवेत्यव्यभिचारः।

संस्कारान्यदेवदत्तविशेषगुणाव्यवहितोत्तरकालोन भूतकार्यमिति साध्यम्। अतो न संस्कारादिनान्यथासिद्धिः | विद्योषगुणेति वचनान्नात्मसंयोगेनान्यथासिद्धिः । देवदत्तशरीरं संस्कारान्यदेवदत्तविशेषगुणसमानकालीन-तदुपगृहीताश्चेति। मित्यर्थः। तत्कृतगृहादिवदित्यर्थः । एवमिन्द्रियेऽपि। गृहादिवदिति। ननु पुलेष्टिपितृयज्ञजन्यमदृष्टं व्यधिकरणमेव पुत्रपितृगतं फलं जनयतीति व्यभिचार समानाधिकरणमैवाहष्टं आह—पुत्रेष्ट्रीति। तत्नापि कर्तर्येवादृष्टं न व्यभिचारः। विहितक्रियायाः तत्रापि ननु कर्तृगताद्रष्टजनकत्वात्। न च मुक्ते पुत्रे तद्रुष्टनाशात् स्वर्गो न स्यादिति वाच्यम्। फलनाश्यतया अद्रष्ट्रस्य स्बबृत्तिभोगजनकाद्वष्टस्य मुक्तिविरोधित्वात्। बाद्रष्टनाशात्। युवशरीराचंशे पूर्वकाछीनज्ञानादिनार्थान्तरमित्यत उक्तमाद्योति। आचशरीरपक्षत्वे यज्ञदत्तादि-शरीरांशे बाधासिद्धी इत्यत उक्तं देवदन्तेति । संस्कारेणार्थान्तरवारणाय स्वंस्कारान्धेति । ईश्वरज्ञानादिना तद्रघारणाय देवदन्तेति । परिमाणादिना तद्रवारणाय विद्वोचेति । जनमान्तर-ज्ञानादिना तद्वारणाय ठ्यवहितेति । यद्यपि संस्कारान्यत्वगर्भत्वेऽप्रयोजकत्वम् , तथा च अन्यथा दृष्टान्यत्वविशेषणे गुणान्तरमपि सिध्येत् ; तथापि तज्जन्यत्वे संस्कारेणैवार्थान्तरम् , स्मृतित्वापत्तिः। तस्य तत्प्रयोजकतयैव सिद्धेरिति विरोधादेव तेन नार्थोन्तरमिति बाध-स्कोरणाय तद्विशेषगम्। अत एव तद्विशेषणं शाब्द्रस्वण्डे तन्नोपात्तमिति ध्येयम्। एवं च जनकत्वेनापि विशेषगुणो विशेषणीय इति ध्येयम् । यद्यपि तादृशवि[98b]शेषगुणकार्यमित्येव मलावरोधादेतदुक्तम्। देवदन्तशारीरिमिति। कार्याध्य(?)सिद्धिस्तथापि स्वजनकत्वेन विशेषगुणो विशेषणीय इति संस्कारान्यत्वगर्भत्वेऽप्रयोजकत्वं तदगर्भत्वे तेनैवा-र्थान्तरमिति दूषणमपास्तम् । न च शरीरजनकादृष्टस्य शरीररूपफलनाश्यतया प्रकृतसाध्यं बाधित-मिति वाच्यं, तथात्वेऽपि शरीरोत्तरसन्नाश इति तत्समानकालीनत्वाबाधात् । वस्तुतस्तु तन्मुख्य-फछात् तन्नाश इति नोक्तरोष इति । अत्र साध्ये हेतौ मुलोक्तं कार्यत्वविशेषणमनादेयम्। तत्कृतेति । प्रयत्नादेवात्मविशेषगुणस्य चेष्टाद्वारा गृहादिजनकत्वेन तदसमानकालीमत्वात् ताहराविशेषगुणजन्यत्वसाध्याभिप्रायेण दृष्टान्तादित्येके। साध्यवैकल्यमिति चेत्, अन्ते तु वर्त्तमानप्रयययोग्यकालत्वमेव तत्समानकालत्वं विवक्षितम्, चेष्टादिकाले प्रत्ययादित्याहुः । प्रयत्नाभावेऽपि करोतीति 30

[।] B-भूत-omitted,

अन्यकृतेन कर्मणाऽन्यत्रापूर्वोत्पत्तिरिति शास्त्रसिद्धमृत्विगादिवदिति । तदेव धर्माधर्मा-वप्यात्मगुणौ मुनेरनुमतौ । संस्कारे तदनुमितमाह मंस्कार्समृत्युत्पत्ताखिति । अने "नात्ममनसोः संयोगात् संस्काराच्च स्मृति"रिति सूद्धं स्मारयित । न चान्यत्र संस्कारोऽन्यत्त स्मृतिः । देवदत्तेनानुभूते यत्तदत्तस्य स्मरणात् । अतोऽनुभवसमानाश्रयः संस्कारः सिद्ध इत्यर्थः । व्यवस्थाव बनात् संख्येति "नानात्मानो व्यवस्थात" इति सूत्रं दर्शितम् । द्रव्यत्वेन सामान्यतः संख्यायां सिद्धायां कि पृथिव्यादिवदनेकत्वमृत आकाशादिवदेकत्वमेवेत्यतो नानात्वे दर्शिते तन्नान्तरीयकतया बहुत्वसंख्या दर्शितेत्यर्थः ।

अथ कोऽयं व्यवस्थानियमः १ प्रथमा तावत् कश्चित् संसरित, कश्चिदपवृक्त इति यदि ह्येक एवात्मा, ग्रुको प्रह्लादो वा मुक्त इति कोऽपरः संसरेत् १ न च नेयता कालेनापवृक्त एव कश्चित् तथा च सित नापवृज्येत। न ह्यनादौ संसारे यन्न वृत्तं तदुत्पत्स्यत इति सम्भवति। न च बन्धमोक्षावेकस्य सह सम्भवतो विरोधात्।

अपरा च व्यवस्था—कश्चिदीश्वरः कश्चिदनीश्वर इति । न चेश्वरो नाम जगति नास्ति, तत्सद्भावे यत्नस्य कृतत्वात् । नाप्यस्मदादयः स्वात्मनि सर्वज्ञत्वं सर्वकर्तृत्वं

पितृगतमहृष्टं जन्यते । मुक्ते पितिर दोषाभावे योगिनामिव विहितिक्रयायाः पितृवृत्यदृष्टाजनकत्वात् । तथात्वे च साङ्गमिप श्राद्धादिकं निष्कलं स्यादिति तिष्ठधेरप्रामाण्यापितः, पुत्रगतादृष्टेन च मुक्तेऽपि पितिर सुखोत्पत्तो न विरोधो, योगिनामिव
सुखोत्पत्तो दोषस्याहेतुत्वात् । अत्राहुः—स्वर्गोपपादकमपूर्वं स्वर्गाश्रये कल्यते ।
तस्य प्रथमोपस्थितत्वाल्लाघवात् कल्पनायाः साज्ञादुपपादकविषयत्वाञ्च, [55a] न तु
स्वर्गहेतुकामनाश्रये विलिम्बतोपस्थितिकत्वाद् गौरवात् परम्परया स्वर्गोपपादकत्वाञ्च ।
यदि च पुत्रकृतपुण्येन मुक्तस्य शरीराद्युत्पत्तिः सुखं च स्यात्, तदा साज्ञिविधया
पुत्रस्यासत्याभिधानेन मुक्तस्यापि पितृर्वरकप्रसङ्गः, मुक्ते च पितिर श्राद्धादिना
दोषाभावादेव नाद्यमुत्पद्यते । न चैवं साङ्गस्य श्राद्धस्य निष्कलत्वम् । अदृष्टोत्पत्तौ स्वरूपसतो दोषस्याङ्गवैगुण्यात् । न त्वन्यकृतेन कर्मणा
कथमन्यत्रापूर्वोत्पत्तिरित्यत आह—अन्यकृतेनेति । एकदृण्डमतिनरासायाह—

नियम इति । न ह्यनादाविति । नगु यन्न वृत्तं तन्न वर्त्स्यतीति यदि व्यक्त्यपेत्तया नियमस्तदा भाविघटेन व्यभिचारः । अथ तज्जातीयापेत्त्या तदा ध्वंसेन व्यभिचारः । अत्राहुः — आगमान्मुक्तिः श्रवणादिसाध्यत्वेनावगता , यदि च यथावद्गुष्ठितश्रवणादिसम्पत्ताविप सा शुकादीनां न जाता , अन्येषामिष भविष्यत्युपायाभावात् , तदिद्-मुक्तम्—"न ह्यनादौ संसारे यन्न वृत्तं" शमादिसम्पत्ताविष निःश्रेयसम् शुकस्य,

तस्ये पि(?)ति । पितृगतस्वर्गत्वादिना स्वर्गाश्रयस्य प्रथममुपस्थापितत्वादित्यर्थः । शेषं श्राब्द्रस्वण्डे द्रष्टव्यम् । ध्वंस्तेनेति । भाविध्वंसजातीयेनेत्यर्थः । एवं व भाविध्वज्ञातीयेनापि व्यभिचारो बोध्यः ।

चावगच्छन्ति, उपदेशाद्यपेक्षत्वादिच्छाविघाताच । अन्या च कश्चित् सुखी कश्चिद्दुःखीत्यादि। ननु पादे में सुखं, शिरसि में वेदनेति-वच्छरीरस्य भेदेनैकस्यापि सुखदुःखे यदि स्यातां तदा को दोषः ? न ब्रूमः एकस्य सुखदुःखे न भवत इति । किन्तु योऽहं देवदत्तः सुखी सोऽहं देवदत्तो दुःखीति प्रतिसन्धानं स्यादिति ब्रूमः। अप्रतिसन्धानेऽपि शरीरभेदेनोपपत्स्यते। 5 जन्मान्तरसुखादिवदिति चेत् १ न । अल संस्कारस्यासत्त्वादिभभवादनुद्भवाद् वा न चैवमिहापि स्यात् , देवदत्तवत् यज्ञदत्तेनाप्यप्रतिसन्धानप्रसङ्गात् । तदुपपत्तः। अविद्यावशादात्मनोऽपि सुखादयो नात्मीयतया प्रतीयन्त इति चेत् ? . न। वद्देवदत्तेनात्मीयतया तदप्रतिसन्धानप्रसङ्गात्। परमविदुषेश्वरेणापि दादिदुःखस्य प्रतिसन्धानापत्तेश्च। एतेन जीवानामियं व्यवस्था, न तु परब्रह्मण इति निरस्तम् । यतो व्यवस्था तत एवात्मानस्तु तत्त्वतो भिन्नाश्चेति स्थितिः । ³परब्रह्मणि चेश्वरादन्यस्मिन् प्रमाणाभावात् । अनेकात्मत्वे एकात्म्यश्रुतिविरोध इत्यपि नास्ति । मुमुक्षुणा सर्वे विहायात्मनिष्ठेन भवितव्यम्, न चैक एवेति तात्पर्यादित्यर्थः। पृथक्त्वमप्यत एवेति । यतः संख्या सिद्धाः पृथक्त्वमपि, तत: संख्यानुविधानात् तस्येत्यर्थः । द्रव्यत्वेन परिमाणयोगे सिद्धे सत्याह---तथा चातमेति वचनादिति। "विभवान्महानाकाशस्तथात्मे"ति स्मारयति । विभुत्वाद् यथाकाद्यो महाँस्तथा तत एव वैभवादात्मापि महानित्यर्थैः। विभुत्वमेव तस्य कुत इति चेत् े न । तत्कार्यस्य ज्ञानसुखादेः सर्वत्न दर्शनात् ।

तद्द भविष्यत्यन्येषामित्यर्थः । उपदेशाद्वित । उपदेशादिभिरज्ञातज्ञापनान्न सर्वज्ञत्वं किञ्चित्कायंजनकत्वादिच्छाविधातस्ततो न 'सर्वज्ञकर्त्वमित्यर्थः । 20 असत्वाद्विनष्टत्वादित्यर्थः । अभिभवात् प्रतिबन्धादित्यर्थः । अनुद्भवादुद्वोधका-भावादित्यर्थः । न च यद्वंच्छेदेन प्रतिसन्धानजनकानुत्पत्तिस्तच्छरीरावच्छेदेन्वेव परं प्रति सन्धानमिति वाच्यम् । जन्मान्तरीयानुभवजनितप्रतिसन्धाने तद्व-भावात् जातिस्मरत्वस्य चागमेन बोधात् । 'परमिवदुषे'त्यनेनाविद्याविरहो दर्शितः । सम्प्रति जीवात्मनां व्यवस्थातो भेदेऽपि परमात्मा सर्वशरीरेष्वेकः इति नद्विद्याविरहो दर्शितः । इत्यति—इयं व्यवस्थेति । सुखित्वे दुःखित्वे च प्रतिसन्धानरूपा । यत इति । शरीरसम्बन्धे यस्य सुखदुःखादिकं स जीवात्मा भिन्नः सिद्धचतीत्यर्थः । 'परमेति । तथाचेश्वरस्य सकळशरीरावच्छेदो नास्त्येवेति क विवाद इत्यर्थ । अतिविरोध इत्यर्थः । तत्कार्यस्येति । शरीरात्मान्यगताविप सुखाद्यपळम्भादित्यर्थः । अतिविरोध इत्यर्थः । तत्कार्यस्येति । शरीरात्मान्यगताविप सुखाद्यपळम्भादित्यर्थः ।

¹ B सर्वेनार नाल- 2 A दति omitted. 3 Vardhamana reads प्रमन्नचाणि.

शरीरस्य गत्यैव तदुपपन्नमिति चेत्, न । अमूर्तत्वात् । एतदपि कुत इति चेत् १ परमाणुत्वेऽप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् प्रत्यक्षगुणानिधकरणत्वप्रसङ्गाच । अवयित्वेऽनित्यत्व-प्रसङ्गाच । आदिमत्त्वया वीतरागजन्मापत्तेश्च । एवं सूत्रकारानुमितिदर्शनच्छलेन बुद्धचादिषु परिमाणान्तेषु प्रमाणमादिर्शितम् । सम्प्रति संयोगविभागवानात्मा द्रव्यत्वात् पृथिवीत्ववदिति प्रमाणस्य तर्कमाह—सन्निकर्षजत्वात् सहकार्यन्तरानपेक्षस्यात्मनः सुखादि-कारणत्वे तेषां सन्ततोत्पत्तिप्रसङ्गात् । निमित्तमात्रापेक्षित्वे सर्वत्रोत्पत्तिप्रसङ्गात् । तथा च शरीरावच्छेदेन तदुत्पत्तिनियमो न स्यात् । शरीरेणात्मावच्छेदस्य च संयोगा-दन्यस्यानुपपत्तेः । एवं मनःसंयोगोऽस्य समवायिकारणत्वेन व्याख्यातः । अदृष्टवदात्म-संयोगश्च ज्वलनपवनादिकियाकरणत्वेन व्याख्यातः । तदिनादाकस्वादिभाग इति । यद्यात्मिनि विभागो न स्यात् उत्पन्नोऽपि संयोगो न विनश्येत्, आश्रयनाशाभावादिति भावः ।

मनहत्वाभिसम्बन्धानमन इति । मनस्त्वं नाम सामान्यविशेषस्तदभि-सम्बन्धानमन इतरेभ्यो भिद्यत इत्यर्थः । ननु मनो न सिद्धं, कुतो मनस्त्वमित्यत आह---सत्यपीति । यद्यप्यिमन्नसत्यपि कदाचिद् भवति, तत् तदितिरक्तापेक्षं ; यथा सत्यपि तुर्यादिसन्निकषें कदाचिदभवन् पटस्तदितिरिक्तकुविन्दापेक्षः, सत्यपि चेन्द्रियार्थ-सन्निकषें कदाचित् शानसुखादिकं भवति, तस्मात्तदितिरक्तापेक्षम् । यच्च तदपेक्षणीयं

शरीरसम्बन्धस्य गत्यैवेत्यर्थः। न च नित्यत्वमसिद्धमित्याह—आद्मिस्योति। अनित्यत्वं भावस्यादिमत्तायां सत्यां स्यात्। तस्याश्चात्मनि सत्त्वे तस्य जन्म न स्यात्। रागद्वेतोस्तनपानादीष्टसाधनताज्ञानस्य तज्जनमन्यभावात्। ततो जन्मान्तरे 20 तद्वाच्यम्। एवं पूर्वजन्मनीत्यनादित्वमात्मन इत्यर्थः। आश्रया(?)नाद्दोति। अश्रयगुणनाशस्य विरोधिगुणजन्यत्वनियमादित्यर्थः। इत्यातमपदार्थः।

[55b] मनस्त्विमिति । मनस्त्वं सुखसात्तात्कारासाधारणकारणतावच्छेदक-तया साधनीयम् । निविति । आश्रयासिद्धिद्वारा स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । सत्यपि चेति । रूपादिषु विषयेष्विनद्वियसिश्चष्ठष्ठेषु सत्तस्विप युगपज्-ज्ञानाभावः

²⁵ एवं पूर्वेति। 'नैन' छिन्दन्ती"त्यागमश्चात्रार्थे बहुतरोऽनुसन्धेयः। आश्चिति। एतच्चाश्रयनाशजन्यगुणनाशे व्यभिचारवारणाय। स्वसमवायिनाशजन्यघटादिनाशे व्यभिचारादाह—गुणिति। अविशेषपदमपि देयम्। तेन द्वित्वादिनाशे न व्यभिचार इति वदन्ति। तिच्चन्त्यम्। प्रकृतासङ्गतत्वापत्तेः संयोग[99a]नाशस्य प्रस्तुतत्वात्। तस्मात्तद्वयगुणनाशे नियमो बोध्य इति।

किरणावली

तदेव मन इत्यर्थः । अपेक्षणीयान्तराभावे प्रागिष कार्योत्पादप्रसङ्गात् । व्यासङ्गेन चैतळ्क्षणीयम् । तथाच क्वचिद् यौगपद्याभिमानः शतपत्रस्य पत्रशतव्यतिभेदवदाशुभावा-दूहनीयः । अदृष्टमपेक्षणीयं भवतीति चेत् १ न । तदितरकारणचक्रसाकत्येऽपि तदसित्रधेरनुपपत्तेः । तदसित्रधौ तदितरसाकत्यानुपपत्तेरिति । लिङ्गान्तरमाह— श्रोत्रादीति । स्मृतिः शरीराविच्छन्नात्मसंयुक्तद्रव्यसाध्या कार्यत्वे सति आत्मविशेष-

सहकार्यभावप्रयुक्तस्तदेव सहकारि मन इत्यर्थः। व्यासङ्गेन चेति। इन्द्रियानतरज्ञन्यज्ञानोत्पत्तिद्शायामित्यर्थः। एति द्वित । इन्द्रियविषयसित्रकृष्टे सत्यपि ज्ञानाभावरूपित्यर्थः। नन्वेवं दर्शनस्पर्शनज्ञन्यज्ञानयोः कवित् कथं यौगपद्यधारित्यत
आह—तथाचेति। मनसोऽणुत्वाम्षुपगमाद्युगपदिन्द्रियाप्राप्तौ यौगपद्यधीर्भम
इत्यर्थः। आशुभावादिति। मनसः शीव्रसञ्च[ा]रात् सन्नपि कमो न संलक्ष्यते
इत्यर्थः। तदितरेति। यद्यपि परमाणुक्तियाविशेषेऽद्वष्टे तरसद्भावेऽपि तद्दव्यतिरेकात् कार्यव्यतिरेकः , तथापि ज्ञानरूपकार्यस्य यावदद्वष्टकारणसद्भावे सत्यव्यव्यतिरेकान्न ज्ञानव्यतिरेक इत्यर्थः। शरीराविज्ञन्नेति। नन्वात्मसंयोगो
नोपलक्षणं त्वगादिना सिद्धसाधनात्। न विशेषणं द्वष्टान्तासिद्धेः। न हि रूपादिसाज्ञात्कारे शरीरात्मसंयोगः कारणम्। मैवम्। सुखमिन्द्रियवृत्यसाधारणकारणताप्रतियोगिककार्यताश्रयः , कार्यात्मविशेषगुणत्वादित्यत्र तात्पर्यम्।

क्रिया विद्वोषे द्वयणुकारम्भकसंयोगजनकियाविशेषे । तथापीति। न च तत्साक्षात्कारे योगजधर्मरूपाद्दष्टव्यतिरेकाद व्यतिरेक इति वाच्यम्। अत्रापि तदुत्तरभाविनिदिध्यासनाद्यपेक्षा-संभवादित्येके । योगजधर्मों नादृष्टरूपः, किं तु संस्काररूप इत्यपरे तदतिरिक्तज्ञाने नियमोऽय-यद्यपि त्वचः सर्वज्ञानजनकत्वपक्षे तत्र तत्त्संभवेऽपि 2() मित्यन्यथाहुः । त्वगादिनेति । चक्करादिना सिद्धसाधनाभावः, तथाप्यादिपदग्राह्यं प्राणादिकमेव बोध्यम्। यद्यपि विशेषण-त्वपश्चेऽपि प्राणेन सिद्धसाधनं तथाप्यात्मप्राणसंयोगः शरीरप्राणसंयोगेनान्यथासिद्धेन कारण-मिति मतभेदे तदभावाद दोषान्तरमाइ—हृष्ट्रान्तेति। न च शरीरात्मसंयोगस्य ज्ञानमात्र-जनकत्वेन दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यं, शरीरात्मसंयोगद्वयविशिष्टद्रव्यान्तरत्वं साध्यमन्यथा सिद्धसाधनात्। तथा च तदुभयसंयोगो द्रव्यान्तरनिष्ठो न कारणमित्यर्थः। सुखिमिति। नतु मनोसिद्धिदशायां साध्यमिदमप्रसिद्धम्, इन्द्रियत्वस्य मनोगर्भत्वादिति चेत्, न। प्रकारान्तरेणापि तन्निर्घचनसंभवात् इत्येके । अन्ये तु इन्द्रियपदं द्रव्यपरम् । मात्मादिना सिद्धसाधनं तस्यासाधारणत्वाभावात्। न च मनोऽपि तथा। सुखविशेषे तस्यासाधारणत्वात् । अन्यथा यथाश्चतेऽसङ्गतेरित्यप्याहुः । वस्तुतः, छखमात्मादिभिन्नवृज्य-जन्यमिति साध्यम्। न चाप्रयोजकत्वं व्यासङ्गानुपपत्तिरूपतर्कसत्वादिति। एवं च द्देतौ 30 यदि व्यर्थविशेषणत्वशङ्का, तदा तावन्मात्र एव तात्पर्यम् । अत्र चाक्ष्षादिज्ञानं न इष्टान्तः ।

गुणत्वात् रूपादिज्ञानवत् यद् द्रव्यं तन्मनः। श्रोलाद्यन्यतमं भविष्यतीति चेत्, अत उक्त-श्रोत्राद्यव्यापारे इति । अन्यथासमवायिकारणाभावे तदनुत्पाद-प्रसङ्गात् । विषयविप्रकर्षाच्च तद्व्यापारोपरमो लक्षणीयः। लिङ्गान्तरमाह—वास्येति। सुखाद्युपलब्धिरिन्द्रियसाध्या जन्यसाक्षात्कारित्वाद् रूपाद्युपलब्धिवत् । श्रोत्रादिकमेव तत्-साधनं भविष्यतीत्याशङ्कयोक्तम् [36a]—बाह्येन्द्रियै: श्रोत्रादिभिरगृहितेति । यदि बाह्येन्द्रियैः श्रोलादिभिः सुखादयो गृह्येरन् अन्धवधिरादिभिनीपलब्धाः स्युरित्यर्थः। सुखादीनां बुद्धेरन्यत्वं बुद्धेरस्वसंवेद्यत्वं च वक्ष्यते । एवं सिद्धे मनसि व्यक्तिभेदसिद्धौ सत्यां नियतकार्यतया मनस्त्वमपि सेत्स्यतीत्यभिप्रायवानस्य गुणानाह—तस्येति। यद्यपि द्रव्यत्वादेव संख्या[दि]पञ्चकं सिद्धं, तथापि स्नूत्रकारानुमतिप्रदर्शनव्याजेन विशेषं विवक्षन्नाह—प्रयत्नेति । अणुत्वे हि मनसो बहुत्वमर्थसिद्धमन्यथैकस्मिन्नेक-वर्तमाने शरीरान्तरे तत्कार्य ज्ञानादि न स्यात्, अतो बहुत्वे सत्येकस्मिन्नपि शरीरे बहुभिस्तैर्भवितव्यं, युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गस्तदवस्थः। तद्वरमेकमेव तद्विभु तदस्त्व-त्याशङ्कय स्त्रकृतोकतं, ''प्रयत्नज्ञानायौगपद्यादेकं मन'' इति। एकैकमेव मनः प्रयत्नायौगपद्यात्, ज्ञानायौगपद्याच अणुत्ववत् प्रतिशरीरमेकत्वमनु-मातन्यमित्यर्थः । 'पृथक्त्वमप्यत एव' संख्यानुविधानादेवेत्यर्थः । ''तदभाववचनादणु-15 परिमाणम्"। ''तदभावादणु मन" इति सूत्रकार्वचनादित्यर्थः। तच्छब्देन पूर्वोक्तं

अन्यथेति। न च शरीरसंयोगस्त्वक्संयोगोऽसमवायिकारणम्, सुखादीनां वेगादिव्यापकत्वप्रसङ्गात्। न च यद्वच्छेदेन विषयसंयोगः, तद्वच्छेदेन शरीरसंयोगोऽसमवायिकारणम्। अत एव वैज्ञानिकसुखस्य नावच्छेदोपलम्भ इति वाच्यम्। विषयोपिकारणसंयोगाश्रयत्वात्। श्रोत्राद्यच्यापकत्वमाशङ्कचाह — विषयोति। यद्यपि विषया(१)विष्रकर्षो मनस्यपि तुत्य एव न हि स्मर्तव्यवटा-सिक्छ । मनः संस्कारात्मकश्च सिक्छ । श्रोत्राद्यावपि, तथाप्यन्धानामपि स्मृति-दर्शनात् श्रोत्रादीनामकारणत्विमिति मनोजन्यैव स्मृतिरित्यत्र तात्पर्यम्। ननु सुखाद्यो बुद्धचिमन्नाः बुद्धिश्च स्वसंवेद्या। तथाच श्रोत्रादिभिरेव तदुपलम्भ इत्यत । अह्यस्वादीनामिति। द्यक्तिभेदेति। वक्ष्यमाणप्रमाणादिति शेषः। नित्य[यत १]कार्येति। सुखसान्नात्कारकारणतावच्छेदेनेत्यर्थः।

नित्यस्येति । ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारो नित्यः । तादृशसंयोगाधारत्वादात्मवत् इत्यर्थः । न च वि[99b]भृत्वमुपाधिः । शरीरादेस्तथात्वे व्यासङ्गानुपपत्तिरूपतर्कसत्त्वे तस्य साध्याव्यापकत्वादिति भावः । श्लोन्नाद्वीनामिति । श्लोन्नाद्यव्यापारे सतीति शेषः ।

वैभवं परामृश्वति—तेन विभवाभावादित्यर्थः। विभवाभावश्च ज्ञानायौगपद्याद्, विभवे ह्येकेन्द्रियग्राह्या इव नानेन्द्रियग्राह्या अपि रूपादयो विषयाः सक्वदेव ज्ञायेरन्, कारणयौग-

तेनेति । यद्यपि विभवाभावमात्रान्नाणुत्वसिद्धिः, घटे व्यभिचारात्, तथापि स्पर्शात्यन्ताभाववत्तयाऽवयवकरुपनायां गौरवाच्च । सावयवत्वाभावादणु मन इति भावः । अनभ्युपगतसूत्रप्रामाण्यं प्रत्याह—विभवाभावठ्चेति ।

इदमत्राभिसंहितम्। व्यासङ्गद्शायां स्वविषयसम्बन्धेऽपि यस्यासम्बन्धान्न युगपत् ज्ञानानि तदिन्द्रियसहकारिक्रमेण तद्धिष्ठापक्रम् । [56a] अतस्तदेव सुखादियाहक-मिति धर्मिष्राहकमानसिद्धमणुत्वम्। तथाहि चात्तुषज्ञानवतो मैत्रस्य स्वस्वविषय-सम्बद्धानि ब्राणादीनि स्वस्वविषयसात्तात्कारहेत्शुन्यानि, तद्दा तद्जनकत्वात् घटवत् , अन्यथा सामग्रीसत्त्वे युगपज्ज्ञानोत्पत्यापत्तिः। न वादृष्टविलम्बाद्विलम्बः। तदितरसाकल्ये तद्विलम्बस्यासिद्धेः। अतो मनःसंयोगविरहस्तत प्रयोजकः। मनोवैभवपत्ते न सम्भवति। न वा शरीरपरिमाणतुव्यपरिमाणमनःपत्ते। बुभृत्सापि ज्ञानहेतुरिति तद्विरह एवात प्रयोजकः। न च घटायोन्मीलितं चत्तुः पटं नैव प्रकाश्येत्। यतो बुभुत्सितार्थप्राहकेन्द्रियान्येन्द्रियजनीधं सा विरुणिख, न त्वन्यमपि तथैव दर्शनात्। तन्न। वुभुत्सा हि समानाधिकरणाव्यवहितपूर्ववर्तिनी ज्ञानकरण-मन्यादृशी वा। नाद्यः। जागराद्यज्ञाने व्यभिचारात्। नान्त्यः। अतिप्रसङ्गात्। नापीन्द्रियमनःसंयोगविशेष एव विषयप्रहे हेतुः । स हि न जातिरूपः । अनुगतहेत्व-भावात्। नापि सहकारिरूपः। तस्यैव हेतुत्वापत्तेः। अथ ज्ञानकरणमैकत्रातमन्ये-कहा एकमैव ज्ञानं जनयति समूहालम्बल[न ?]करणवत्। न चान्यज्ञानसामग्रीसत्वे तेनावश्यम्भाव्यम्। तद्सत्त्रे किं करणधर्मत्वेनेति वाच्यम्। ज्ञानमात्रजनकस्वभावतया अन्येषामजनकतया करणाभावे सामग्रवसत्त्वात्। तथापि पञ्चसु यदेकां जनयति तत्र नियामकमास्थेयम् । तेषामप्यन्यथाज्ञानज[न]ने मिथः कलहे ¹ कः समाद्ध्यात् ? तावद्विषयैकज्ञा² नापत्तिश्च । ⁸एकजन्यसम्हालम्बनवत् । न च चात्तुवत्वादिजातिसङ्करापत्तेर्वैकं ज्ञानं, चित्ररूपवचात्तुवत्वादिविजातीयज्ञानोत्प-त्यापत्तेः। अथ चत्तुर्भनःसिक्षकर्षद्शायां देहसम्बद्धं मनोऽवश्यं देहमनोयोगस्य 25

तथापीति। तथा च निरवयवस्याविभुनः परमाणुत्विभिति नियम इति भावः। चास्युषज्ञानवत इति। एतच्च प्रत्यक्षप्रकादी द्रष्टव्यम्। घटविद्ति। न च घटाविषयत्वेन दृष्टान्तासिद्धिः। स्वजन्यसाक्षात्कारिवषयत्वमेव हि स्वविषयत्वम् अत्राम्यथा इन्द्रियस्यापि मुख्यसविषयकत्वाभावादिति भावः। अथिति। न चैकन्नात्मनीत्यिषकम्। आलोकादौ करणतया एकत्र विषयतया आत्मान्तरे युगपदनेकसाक्षात्कारजननादिति भावः। 30

B कलहं. 2A ज्ञानजन्या- 3A एक...वत् omitted. 4A मन: omitted.

20

तत्सम्बद्धे च देहत्वक्सम्बन्धोऽप्यवर्जनीयः, अधिष्ठानसम्बन्धस्या-कारणत्वात्। धिष्टेयेन्द्रियसम्बन्धनियमात् । अन्यधाधिष्ठानसम्बन्धेऽप्यधिष्ठेयबहिरिन्द्रिय-सम्बन्धविरहादेवाग्रहणोपपत्तेन्यासङ्गान्यथासिद्धमनसोऽणुत्वमपि तथा च त्वक च चुभ्यां ज्ञानद्वयमेकं वा ज्ञानं रूपस्पर्शविषयक मुत्रपादनीयम्। मैवम्। मनोऽण्टवेऽधिष्ठानसम्बन्धार्थप्राहि इन्द्रियस्य यद्वच्छेदेन विषयसंयोगस्तद्वच्छेदेन च मनःसंयोगः कारणम् इतरेन्द्रियासम्बद्धमनःसंयोगो वा, यथा दर्शनिमतरे-न्द्रियस्य ज्ञानकरणं न चैतन्मनोवैभवपत्ते सम्भवति। ननु मनोऽणुत्वेऽपि कथं बुभुत्सितः शब्दो मन्देऽपि गृह्यते, नान्यः। अन्यथानन्यगतिकतया कार्यदर्शनात्। बुभुत्सितशब्दप्रहसामप्रेचव बलवती तदा मनोवैभवेऽपि तथास्तु । मैवम् । सकल-रूपादिवुभुत्सायां मिथः प्रतिबन्धादज्ञानस्य वुभुत्साधीनबलवन्त्वात् सकलविषयक-ज्ञानस्य चोत्पत्तिप्रसङ्गात्। तथाप्यणुत्वे बहुभिः पठ्यमानासु गा[56b]थासु तावद्गोचरबुभुत्सायां सर्वेषां ज्ञानमज्ञानं वा स्यात् , न त्वेकं ज्ञानमिति चेत् ? कोळा-हरे श्रूयमाण एव बुभुत्सितशब्द्यह इत्यन्येषामपि कोलाहलत्वेन तज्ज्ञानविषय-त्वात्। बहुनामैकदासमाजेन युगपत् सन्निधाने व्यक्तिप्रहेऽपि तद्गत एकत्वाद्यप्रहात्। कोलाहलज्ञानविषयत्वात् । अगृहोतकत्वादिनानाजातीयशब्दस्य बुभुत्सितशब्दकत्वादिजातिष्रहे बुभुत्साया एव हेतुत्वात्। एककालीननानाशब्दः व्यभिचारेणाहेतुत्वात्। अथ मनो विभु धिभुगुणप्राहकेन्द्रियत्वात् श्रोत्रविद्वत्यादिभिः प्रतिबन्धः। न वापाततोऽसिद्धिरिन्द्रियत्वादिविशेषणे च मनसो युखसात्तात्कारस्यासाधारणेन्द्रियकरणतया विभुत्वाण्-धर्मित्राहकमानबाधः। मनःसिद्धेर्न व्यासङ्गानुपपत्तिलक्षणप्रतिकूलतर्भपराघातात् त्वौदासीन्येन न विभु, शब्दानाधारेन्द्रियत्वादित्यादिष्रत्यनुमानाच्च। अथ मनो यदि मूर्त स्यात् स्पर्शवत् स्यात् । तथा चारम्भकत्वापत्तौ क्रमेण महावयव्यारम्भे व्यासङ्गानुप-पत्तिः। न च निःप्रयोजनतया स्पर्शवतोऽप्यनारस्भकत्वम्। आरम्भे सत्यवश्यं प्रयोजनम् , न त्वापाततस्तद्नुपलम्भाद्नारम्भः सर्वप्रयोजनानामस्मादशैरनाकलनात्

भनोऽणुत्व इति । तथा च त्विगिन्द्रियस्य यद्वच्छेदेन विषयसंयोगस्तद्वच्छेदेन मनःसंयोगे मानाभावान्मनोऽणुत्वपक्षे सङ्गति न वैभवपक्षे, तत्र तद्वच्छेदेनापि संयोगसंभवादित्यर्थः ।
आपातत इन्द्रियत्वासिद्धिद्शायामित्यर्थः । विद्योषणो चेति । साधने चेत्यर्थः । धर्मीति । अणुत्वेनैव तत्त्सिद्धिरित्यभिमानः । सनो नेति । यद्यपि प्रथमेणैव प्रतिरुद्धत्वात्
तत्त्प्रतिपक्षेऽपि सत्प्रतिपक्षान्तरमनई, तथापि अन्यतरप्रामाण्याभावस्य ध्रोव्ये एकस्य बहुनां वा

पद्यात् । एतेन स्पर्शशून्यत्वादयः प्रेष्तं विभुत्वे हेतवः कालात्ययापदिष्टा द्रष्टव्याः ।

न व्यासङ्गानुपपत्तिलज्ञणप्रतिकुलतक्षीदेव मृर्तत्वस्पर्शवत्तयोव्यप्ति बहिरिन्द्रिय-वृश्विद्वव्यत्वसान्नाद्व्याप्यजातिमस्वस्योपाधेरुश्चेयत्वात् । अथ मनः स्पर्शवदेव कि न चारम्भकत्वे क्रमान्महावयन्युत्पसौ ज्ञानयौगपद्यापितः। आरम्भ-प्राणिजीवनपर्यन्तमनारस्भकतया पकािकचिरकालावस्थायिपार्थिव- 5 न स्पर्शवस्वे हि मनः पृथिव्यादिचतुष्टयान्तर्भूतं वा स्यात् , परमाण्बद्वपक्तः। अस्माद्न्यद्वा ? नाद्यः। तस्य यथास्वमिन्द्रियतापन्नस्य गन्धादिवाहकतानियमात् , तज्जातीयत्वेऽपि प्रतिनियतार्थप्राहकतायामेकजातीयेन्द्रियपरिशेष-प्रसङ्गात् । नेतरः । तथा भृतस्य हि स्पर्शो न तावद्ध्यत्तगम्यः, अनभ्युपगमात् । नापि कार्यलिङ्गकपृथिन्यादिविलक्षणस्पर्शवद्द्रन्यस्य घटादिवद्ननुभवात् । शब्कुळी भत्तयतः कथं पञ्च ज्ञानानि ? न च क्रमस्तत्र यौगपद्यानुभवस्य बाधितत्वात् । मनोऽवयवित्वेन तत्सङ्कोचविकाशाभ्यामुभयोपपकेः। न च व्यासङ्गस्तद्वाधकः। मैवं, सङ्कोवविकाशयोरद्रष्टजन्यत्वे तत एव तदुभयोपएकौ मनसोऽसिद्धेः। एकपञ्चा-विबुभुत्सायाश्च तहेतुत्वे मनसो वैभवेऽपि तदुपपत्तेः, अवयविनो छघुत्वात्। एतेनाणु सनःपञ्चकम् अषयविनो लघुत्वात् , बुभुत्सादिवशात् तेषामेकपञ्चकेन्द्रिय-सम्बन्धादुभयोपपत्तेरित्यपास्तम् । पञ्च'बुभुत्सायां सर्वेषां पञ्चेन्द्रियसम्बन्धे अत्र ज्ञाना[57a] हिन्तेत्रज्ञान्यमूर्तसंयोगासमवायिकारणक-व्यासङ्गानुपपत्तेः । गुणत्वन्याप्यजातिमत् विभुविशेषगुणत्वाच्छन्दविद्यनुमानमप्याष्ट्रः। विभु स्पर्शात्यन्ताभाववदुद्रव्यत्वादित्याद्यो मनःप्राहकमानवाधिता इत्यर्थः। तत्करुपममिति विनिगमकछाचवार्थं तदुपन्याससंभवादिति भावः। बहिरिन्द्रियेति। 20 एतच्च पक्षवृत्तितया साधनव्यापकत्वपरिहारार्थम्। सत्तामादाय दोषतादवस्थ्यादाह--भेदगर्भ[72a]²व्याप्यत्यस्याह— मनोसंकान्तदं · · · · · [?] स व्याप्य-द्रव्यत्यव्याप्येति । जात्यव्याप्यत्वगुणस्वरूपप्राप्ति ""(१)ह—जातीति । तज्जातिबाधः । एवं (ी?) नां गन्धरूपकत्वकलपनादिति भाषः । इति ""(?)—भूति । देवस्य देववाचकस्य च देवगन्धगुणकल्पनेत्यर्थः । अज्ञाना दिति। शरीरसंयोगेनार्ध तत(?) वारणम्। 25°

[72b]केचित्तु—क्षेत्रं [जानातीति ?] क्षेत्रज्ञ आत्मा तदुभयान्यस्मिन् यो मूर्त्तसंयोग इति योज्यं ; तेन शरीरसंयोगेनार्थान्तरवारणाय सूर्त्ति । शरीरात्मसंयोगस्य निमित्तकारणतयार्थान्तरवारणायास्हि सिति [स्मावाधीति ?] संयोगिवशेषणम् । विभिन्नति । स्नेह्व्यभिचारवारणाय । विद्वेति । (?)-रवारणाय विशेषपदम् । उक्तविपक्षे वाधकसम्भवेऽि सद्युक्तमेव प्रमाणं तदसम्भवे नेदमपीति किमनेनेत्यहिं भावयति—अपीति । शेषं सवचम् । इति श्रीमहामहोपाष्यायश्रीहिचदत्तविरिवते किरणावलीप्रकाशिववर्षो द्वयपदार्थः सम्पूर्णः ॥१॥

¹ B-जुभुत्सवा. 2 Ms. B ends with भेदगभ-. Then the text is taken from Ms. C fol. 72a beginning from—आधालसाह to the very end of the book.

यद्येवमणु मनः, कथं तर्हि द्विस्त्रिरिछन्नानां गृहगोधादिशरीराणामुत्पतनापसर्पणादिचेष्टाविशेषाः ? न ह्यविभुनैकेनानेकाधिष्ठानं सम्भवतीति चेत्, न । तत्क्षणमपूर्वोत्पन्नप्रयत्नवशात् कर्मोपगृहीतान्तः करणान्तरवशाद्वेति यत्किश्चिदेतत् । अपसर्पणोपसर्पणवचनात् संयोगविभागाविति । "अपसर्पणमुपत्रपणमशितपीतसंयोगाः कार्यान्तररंयोगारचेत्यदृष्टकारितानी" ति सृत्रकार् वचनात् । अपसर्पणं पूर्वशरीरविभागहेतुर्मनः कर्म,
उपसर्पणम् उत्तरशरीरप्राप्तिहेतुर्मनः कर्म । ततः संयोगविभागौ सिद्धौ । अन्यथा
तदनुपपत्तौ प्रत्यभावानुपपत्तिरिति भावः ।

स्यादेतत् । मनसोऽतीन्द्रियत्वात् परापरव्यवहारायोगात् प्रयत्नाहृष्टोपप्रहाच क्रियोपपत्तौ परत्वापरत्ववेगापगमो निर्वीज इत्यत आह—मूर्तस्वाहिति ।

गूर्तस्य तैः सह स्वभावतः सम्बन्धात् , तेन तेऽनुमातव्याः । न हि प्रात्यक्षिक एव संव्यवहार
इति नियमो धूमाद्यनुमिते वह्न्यादौ तद्वथयहाराभावप्रसङ्गात् । नाप्यदृष्टोपप्रहेण
क्रियोत्पत्तौ वेगो न स्यात् । व्यवस्त्रनप्तवनादौ तदभावप्रसङ्गादिति भावः ।

स्यादेतत् । मूर्तत्वाद् द्रव्यारम्भकत्वं मनसः किं न स्यात् इत्यत आह—
अस्पर्शवन्वादिति । न हि मूर्तत्वस्य द्रव्यारम्भकत्वेन सह स्वाभाविकः सम्बन्धः,

विपक्षे वाधकाभावात् । स्पर्शवन्वं तु द्रव्यारम्भकत्वेनाप्रयोजकं, द्रव्यानारम्भे स्पर्शवत्तायां प्रमाणाभावादनुपलभ्यत्वप्रसङ्गात् तदीयकार्यान्तरस्याप्यभावादिति । न च
मूर्तत्वेन स्पर्शोऽनुमातव्यः । तद्विरहेण वा अमूर्तत्वं, मूर्तस्य स्पर्शविरहे विरोधाभावात् ।

कथं तहींति। मनोऽधिष्ठित एव शरीरे तद्वयवे वा चेष्टोत्पत्तेरित्यर्थः। तत छेदकखड्गाद्यभिघातकर्मजनितवेगादिवत् क्रियाजनितवेगादेव क्रिया चेष्टात्वस्य तस्याधः प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणत्वातः। तत्रक्षणिमिति। मनोऽवच्छेद्दशायामेव तद्वच्छेदेन प्रयक्षोत्पक्षः। प्रयक्षवदात्मसंयोगासमवायि-कारणकिषयायामुत्तरकालमनुवृत्तेः । अदृष्टोपगृहीतमनोऽन्तरसम्बन्धेन कियोत्पादादित्यर्थः। पूर्वज्ञारीरेति। विभागाश्रयान्तरोपन्यासो विपत्तवाधकाभि-प्रायेण हेतुद्शायां तु विभागहेतुमनःकर्मत्वमेव विवक्तितम्। अन्यश्रेति। मनःकर्मणः संयोगविभागाजनकत्व इत्यर्थः। प्रत्यभावेति। प्रेत्यभावो मरणजन्मनी ते च मनःसंयोगविशेषौ तत्सामान्या-यद्यव्यनुत्पन्नपरत्वादिविनष्टद्रव्ये भावेन सम्भवत इत्यर्थः। मर्तत्वर्धेति। व्यभिचारः, तथापि वेगस्तावत् सर्वेत्र मुतंकारणप्रक्रमेणोत्पाद्यते । परत्वापरत्वे च¹ यद्यस्मद्द्यपेत्ताबुद्धचा कविन्नोत्पद्येते तहि योगिमामीश्वरस्य वापेत्ताबुद्धचोत्पत्स्येते 30 इति भावः। व्यापकानुपलन्धिमाशङ्कचाह्न होति। ^२ज्वलनादाविति।

¹A च omitted. 2 Vardhamana reads .ज्वलनादी, it seems.

विभवाभावस्य च परममहत्त्वेन सह विरोधादित्याह—''क्रियावत्त्वान्मूर्तं मन'' इति । प्रक्रमात् क्रियावत्त्वेनाविभुत्वमुपलक्षयति ।

स्यादेतत् । करणत्वेन मनसः पूर्व ज्ञातृत्वं प्रतिषिद्धं, तदनुपपन्नं, ज्ञानकरणत्वज्ञानकर्तृत्वयोविरोधाभावात् । प्रयोक्तृप्रयोज्ययोः कथमेकत्वमिति चेत् ? तथापि मेदोऽस्तु
कुतस्त्वज्ञत्वमत आह—साधारणेति । तथा चैकाभिप्रायेण प्रवृत्तिनिष्ट्यती न स्याताम् ।
प्रत्युताभिप्रायिवरोधात्, न प्रवृत्तिनं निवृत्तिश्च स्यादिति भावः । यद्येवमण्णं मनस्तिर्द्दि स्वार्थं न गुणतः स्वरूपतश्च न परार्थंमतीन्द्रियत्वादत आह—करणभावादिति ।
तथापि मूर्तस्य विशेषगुणयोगः स्यात् । अन्यथा द्रव्यत्वमपि न स्यात् । मूर्तत्वसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वस्य विशेषगुणवन्त्वव्याप्यत्वादत आह—''गुणवन्त्वाद् द्रव्यम्'' ।
अवैभवान्मूर्तत्वेऽपि गुणवन्त्वाद्विशेषगुणरहितस्यापि द्रव्यत्वाविरोधः इत्यर्थः । तथापि
गुरुत्वद्रवत्वस्थितिस्थापकाभावे कथं क्रियावन्त्वं वेगस्य क्रियोत्तरकालीनत्वात् ! न हि
मूर्तत्वमानेण क्रियेत्यत आह—प्रयन्नादृष्टपरिप्रदादिति । क्रिचेत् प्रयत्नपरिप्रहात् ,
क्वित्वदृष्टपरिग्रहादित्यर्थः । इतिशव्दो द्रव्यपद्रार्थपरिसमासौ ।

इति श्रीमदाचार्योदयनविरचितायां किर्णावल्यां द्रव्यपदार्थः समाप्तः ॥१॥

सुकरत्वादित्यर्थः। तत्राप्यद्रष्टवदात्मसंयोगस्य वक्तं नन् 15 मनसोऽसिद्धमित्यत पूर्वमुपसर्पणा-आह कियावरवेनेति। यद्यपि संयोगविभागसाधकत्वेनोक्तत्वात् कियावत्वं मनसो नासिद्धं, पसर्पणयोः तथापि विभवाभावात् अणुत्वसिद्धचा मूर्तत्वे सिद्धेऽपि स्पष्टार्थमेव भाषपञ्चत पुनरिद्मवोचिद्ति शापनार्थम् । तश्चरितमनुवर्तमानेनोक्तमैव विभवाभावं हेतुतयोप-लक्ष्य व्याख्यातम्। अस्तु साधारणविष्रहवस्यं किमनिष्टमित्यत आह—तथा खेति। देवदस्तरारीरं यदि देवदस्तिभन्नचेतनाधिष्ठितं स्यादेवदस्ताभिप्रायजन्यप्रकृत्यषच्छेदकं न स्यात्, यज्ञद्रसशरीरविद्वयर्थः। न परार्थे न परप्रयोजनकं तथा चेन्द्रियत्व-व्याघात इत्यर्थः। मूर्तत्वविशेषगुणवस्वसाधनेन विपत्ते बाधकमित्यत आह— अविभवानमूर्तत्वेऽपोति । विशेषगुणवत्त्वाभावे द्रन्यत्षं न स्यादिति । न विपत्ते बाधकं गुणवस्वादेव द्रव्यत्वोषपत्तेः। विशेषगुणवस्वस्य तत्प्रयोजकत्वे दिगादीना-मप्यतस्वापसेरिति भावः। वेगस्येति। क्रियोत्पादकस्यानादित्वे पूर्विक्रयाहि-तोत्तरवेगसन्तानादेव मनसः क्रियोत्पत्तिरिति न वाच्यम् । मनसः सदागतिमस्वा-[57b]भावात् वैवेगसन्ताने 'मनोऽभावात्', पूर्विकियोत्पाद्तिवेगस्य यत्किञ्च-दुसरसंयोगनष्टत्वात् । समुख्यभ्रमं निराकरोति-कचिति। मनः कियेत्पर्ध । "आशुसञ्चारि चेत्य"त्रेतिशन्दस्यार्थमाह— नन्तरं केवलाद्रष्टजन्या इति हाब्द इति । अत्र वर्तत इति शेषः॥

¹B भावः..... त्रियोत्पतिरिति omitted. 2A वैग...भावात् omitted.

किरणावली

यस्तर्कतन्त्रशतपत्रसहस्तरिध्मगंङ्गेश्वरः सुक्रविकैरवकाननेन्दुः।
तस्यात्मजोऽतिगहनां किरणावलीं तां
प्राकाशयत् कृतिमुदे बुधवर्धमानः॥
इति श्रीमहोपाध्यायः श्रीगङ्गेश्वरात्मज-महोपाध्यायश्रीवर्धमानविरचित-द्रद्यिकिरणावली-

प्रकाशः समाप्तः ॥१॥

 $\mathbf{5}$

किरणावली

तुष्टेमींचयतो बद्धानतुष्टेर्बध्नतः पुनः। कारागारमिदं विश्वं यस्य नौमि तमीश्वरम्॥

एकत्र समिपतितासितकण्डविम्बमन्यत चन्द्रकिरणाहितग्रभभावम । सन्ध्याजलाञ्जलिमनङ्गरिपोर्नमामि हस्तप्रविद्यमिव वृण्यतमं प्रयागम् ॥१॥ नतिवन्नतेरपि प्रारिष्सितविष्वविचातर्कत्वासामादौ कृतां निष्णाति— तुष्टिः अनुरक्तिः, अतुष्टिः द्वेषः, तदुभयमपि मोचनीययोरीश्वर-तुष्टेरिति। विषयकमेव। ''परात् परतरं यान्ति नारायणपरायणाः। न ते तत्न गमिष्यन्ति ये द्विषन्ति महेश्वरम् ॥" इति स्मृतेः । यहा मोचनेच्छाबन्धनेच्छे तुष्ट्यतुष्टी ईश्वरस्यैव । एकत्वेऽपि तत्तत्फलोपधानात सिस्त्तास अहीषीवदौपचारिको भेदः, तविच्छाया सहकारिभेद्समबधानात् तस्याः कार्य्यभेद्जनकत्वाच्च । अत्र 'बन्ततः पुन''रित्यनेन बन्धस्याष्ट्रस्या मोक्तानन्तरं बन्ध इत्यर्थे विरोधाद"तृष्टेः एन"रिति योजना । तथा च व्यवच्छेदार्थः पुनःशब्दो नावृत्यर्थ इति नोक्तदौषः। यद्वा "ब्बन्तः पुन"रित्वनिन बन्धस्य निरन्तराष्ट्रितिहरूयते न मोन्नोत्तरेति नोक्तदोषः। मुक्तिबन्धौ दुःखसंतत्य-त्यन्तोच्छेदतदनुहृत्ती तयोश्च शरीरावच्छेद्यत्वात् । विश्वपदेन भोगायतनं शरीरमैव कारागारत्वेन निरूप्यते न च तयोः सादृश्यप्रतिपाद्नार्धं तयोरेव विशेषणम् 'उचितम्। अन्यत्र हि कारागृहे प्रभोरेव तोषातोषाभ्यां मोत्तवन्धक्रीनात् प्रकृतेऽपीश्वरव्यापाराय-त्तत्वात् ततसाम्याय तद्विशेषणस्यैवोचितत्वात ।

> "कारो वधे निश्चये च बलौ यत्ने पशावि । तुषारशैले च पुमान स्त्रियां भूतिप्रसेवके ॥ सुवर्णकारिकायाञ्च बन्धनागारबन्धयोः॥"

> > इति मैदिनीकारः।

अतः मेहिनीकारकोषात् कारा बन्धनं तद्धं गृहं कारागृहं यथा "कारागृहं विजितवासवेन" इत्यत्र । काराक्षं गृहं कारागृहम् । विशेषमुपादाय च सामान्य-पदोपादानं विशेषगतातिशयं प्रतिपाद्यतीति च्युत्पत्तेरत्रापि विशेषप्रतिपत्तये गृहपदिमि-त्यन्ये ।

I B युत्तम्. 2 B मीदिनीकारकोषात् omitted. 3 B च omitted.

5

10

15

20

25

साधर्मवैधर्म्याभ्यां निरूपितानि द्रव्याणि । सम्प्रति ताभ्यामेव गुणान् निरूपयति — स्पादीना मिति । गुणशब्देनाप्रधानमप्युच्यते । यथा वयमिह गुणीभूता इति । न चाप्रधानमात्रस्य गुणत्वसामान्येन योग इत्याशङ्कामपनेतुमुक्तं स्पादीना मिति । तथापि कियतामत उक्तं

अत्र द्रव्ये धर्मिण निक्षिते धर्मा क्षाद्यो निक्ष्यन्त इति द्रव्यगुणनिक्षणण्योहेतुहेतुमद्भावं द्र्शियतुं वृक्षविक्षित्यमाणे कीर्लयति—साधर्मिति। यद्धा प्रतिकन्धकः
प्रधानीभूतद्रव्यतत्वनिक्षणण'जिक्कासानिष्टिक्षिकथनेनावसरलक्षणेव संगतिरनेनोका।
प्रकारे तृतीया। निक्षणं च सजातीयविज्ञातीयव्यावृक्षत्वेन क्षानम्। नतु गुणानामित्यत पव क्ष्पादिप्राप्तौ क्षपादीनामिति व्यर्थमित्यत आह—गुणाना-क्षेति।
नतु गुणशब्दवद्र्षादिशब्दसर्वशक्तौ नानार्थौ ततोऽपि कथं शङ्कापनयः १ न च
पक्षरणसाचिव्यात् तथा। गुणपद्मात्रो पात्रानेऽपि तत्सम्भवात्। न च
क्षपादीत्यादिशब्दौ व्यवस्थावाची, व्यवस्था च हिर्गेषिकप्रसिक्षेति क्षपादिपदं
चतिविश्वतिगुणपरिकृति गुक्तं, तथापि गुणपदस्य वैयर्थ्यापक्तेः। न चादिपदस्य
व्यवस्थावाचित्वं गुणपदसमभिव्याहारादेवेति वाच्यम्, एक्षपदेनैव ततुपद्र्शनसम्भवे-

अत्राहु:—क्वादिवदं चतुर्विशतिमात्तपरं क्ववदानां जातिक्वतया शिक्षोपस्थितत्वात् उपाधेश्च विक्रिम्नितोपस्थितिकत्वात्। पतच्छास्र्प्रसिक्चेर्वा। गुणपदं चाप्राधान्यार्थम् अप्राधान्यश्च द्रव्यापेत्तया क्रिपादीनां द्रव्यधर्मत्वेना-प्रधानत्वात् द्रव्यस्य च धर्मितया प्रधानत्वात्। तद्वपद्शेनं च धर्मिनिक्षपणं धर्मिनक्षपणहेतुरिति संगतिप्रदर्शनपरम्। तथापि क्वपत्वरस्तत्वादिनोपस्थिते धर्मिणि प्रत्येक्मन्वये वाक्यभेदापितः। अथ गुणत्वेनोपस्थितिस्तद्वा तत्राप्रविधानादुदेश्यविधेयतावच्छेदक्षप्रकारयोरभेदानुपपत्तिः।

मैवम्। गुणत्वसम्बन्धस्य तल्लक्षणत्वस्य वा विधेयत्वात्। यद्वा, रूपादि-पद्गुणपद्योरुभयोरपि चतुर्विशतिपरत्वे रूपादीनां गुणत्वाभिसम्बन्धो गुणानां द्रव्याश्चितत्वमिति प्रत्येकमनाद्वत्यैवान्वयः। अप्रे तु रूपादीनां निष्क्रियत्वं गुणाना-मगुणत्विमत्येकावृत्यैवान्वयः, अन्यथा त्वनेकावृत्तिकल्पना स्यात्। तथापीति।

20

नेतरपदस्य वैद्यथ्यपितः।

¹ B -निद्याण- omitted. 2 B तु. 3 A -माचपदोपा- 4 B -पदवै-। 5 B -स्थितिकलात्. 6 B विकास्त्रोप- 7 A-प्रधाना- 8 A -पेचम 9 A तदा omitted. 10 A तच omitted.

सर्वेषा मिति । गुणत्वं नाम सामान्यविशेषः तेनाभिमतः सम्बन्धः समवायलक्षणः, तेन गुण इतरेभ्यो भिद्यते गुण इति वा व्यवहर्तव्यो गुणत्वाभिसम्बन्धात् । यस्तु न तथा नासौ गुणत्वाभिसम्बद्धो यथा द्रव्यादिरिति लक्षणमुक्तं वेदितव्यम् । गुणत्वमिद्धं गोत्वादिवदप्रतीतेर्वयवस्थापकाभावाच्च । तथाहि सामान्य-

ननु रूपादीनां गुणत्वसम्बन्धे विहिते संकोचकाभावात् सर्वेषामिति प्राप्यत पवेति 5 सर्वेषामिति व्यर्थम्। अत्राहुः—यद्रपाविच्छको गुणत्वसंबन्धो विधीयते तद्र्प-सामानाधिकरण्यमात्रेणापि तत्पर्यवसानात् तद्र्पव्यापकत्वं गुणत्वसम्बन्धस्य न प्राप्तमिति तद्बोधनार्थं सर्वपद्म्। यद्वा, कपिञ्जल'न्यायेन बहुवचनं न तित्व-मात्नपरिति बोधनार्थं 'सर्वेषामि''त्युक्तम्।

सामान्यविशेषो क्षपादिचतुर्विशतिमात्रवृक्तिजातिविशेषः। नन्वभिसम्बन्ध इत्यत्राभिपदं व्यर्थम् , अभिव्याप्तेः सर्वपदेनैव दर्शितत्वादित्यत आह— अभिमन एकार्थसमवायित्वेनाभिमत³ इत्यर्थः । नेनेति । तच्छब्देन मात्रं परामृश्यते, न तु समवायोऽपि। तावन्मात्रस्यैव गमकत्वे तस्य व्यर्थत्वात्। न चैवं ⁴सप्तवायादिपदं व्यर्थम्। समवायेन संबन्धेन गुणत्वं हि^उ हेतुरित्युपद्र्शनार्थ-उक्तमिति । केवलव्यतिरेकानुमानकपमित्यर्थः । त्वास् । ग्रणत्वसिति। नन्वत्रानुमानपरतायामाश्रयासिद्धिः, सिद्धौ वा बाधः साध्यसाधनविक्कत्रश्च दृष्टान्तः, अत एव नानुग्लम्भमात्रप्रत्वमपि। मैंवम्। गुणत्वं तावत् उभयसिद्धम्। तज्जातिरुपाधिर्वेति विवादः। तत्र गुणत्वं न जातिः, अनुगतत्वेना-प्रत्यत्तत्वात् , व्यतिरेके 6 गोत्वादिवदित्यर्थात् । 6 र्षं न रूपत्वतद्व्याप्यभिन्नसन्ता- $^{\circ}$ व्याप्यजातिमत् , तत्त्वेनाप्रतीयमानत्वात्, गोत्वाद्विदित्यन्ये । तन्न । सन्ताकपत्वादिजातिरपि तैरनङ्गीकृतेति तद्सिद्धेस्ताद्वस्थ्यात्। ठ्यवस्थापकेति । ननु व्यवस्थापकं व्यअकं तस्य चाननुगमेऽपि गौत्वादिजाति-सत्त्वान्नानुगतो व्यञ्जको जातिव्यवस्थापकः। प्रत्युत व्यञ्जकानुगमे सिध्येत् तत प्यानुगतबुद्ध्यापक्षेः । अननुगतं च व्यञ्जकं रूपत्वादि प्रकृतेऽस्त्येव ।

¹ B -न्यायाद. 2 B अभे: 3 A -समनायादिस्त्विभिमत. 4 B समनायपद्वैयर्थंम् 25 5 B हि omitted. 6 A -रेक्नेण. 7 B -व्यञ्जनस्यानुगतत्वे. 8 A -बुड्यपपत्तेः

वानगुणो गुण इति गुणव्यावृत्तिरितरेतराश्रयप्रसङ्गदूषिता गुणरहितत्वे हि तत्सिद्धिः तत्सिद्धौ च तद्रहितत्वसिद्धिरिति । सामान्यवान् स्पर्शरहितो द्रव्याश्रितो गुणः सामान्यवान् कार्यानाश्रयो गुण इति चातिव्यापकं कर्मण्यपि गतत्वात् । कर्मान्यत्वे सतीति तु प्रक्रियामात्रम् अनपेक्षितव्यावृत्तेरतिप्रसङ्गकत्वात्, रूपान्यत्वे रसान्यत्वे सति

⁵ अत्राहु:—गुणत्वे व्यञ्जकं भवद्ननुगतमनुगतं वा जाति-समनियतं स्यात्? आद्ये, गुणत्वमसिद्धमित्युक्तम् । व्यञ्जकाननुगमैऽपि गोत्वमनुगतप्रतीत्या सिध्यति । रूपादिषु गुणत्वप्रकारिका जातिविषयानुगतधीर्नास्तीत्यर्थः। अन्त्ये, व्यवस्थापका-भावादिति । कर्मन्यावुत्तस्यानुगतस्य न्यञ्जकस्याभावादित्यर्थः । गुणत्वे प्रत्यत्तं वा मानं स्यात् अनुमानं वा ? आद्ये, गुणत्वससिद्धमित्युक्तं, गोत्वादिवदिति व्यतिरकद्वष्टान्तः। यथा गौत्वाद्किः मनुगताकाराध्यत्तसिकं न तथा गुणत्विमत्यर्थः। अन्त्ये, व्यवस्थापकाभावादिह्युन्धे । पूर्वे गुणत्वे बाधकमुक्तम्, इदानीं साधकमपि नास्तीत्युच्यते इत्यपरे । इतरेतराश्चयेति । वस्तुतः कर्मण्यतिःयासत्वाञ्चदं गुणत्वसमनियतं व्यञ्जकम् । अत्वव सामान्यवान् संयोगानाश्रय इत्यपि । इतरे-तराश्रयाभावेऽपि कर्मण्यतिव्याप्तमिति भावः। अतिह्यापकमिति। लज्ञणपत्ते दूबणिमदम्। यदा तु इपादौ इपत्वादितद्वचाप्येतरसत्ताव्याप्यजातिमस्वे साध्ये तिल्लिङ्गं तदा तत्र स्पर्शरहितत्वं व्यर्थं विशेषणम्। सामान्यवस्वमात्रं तु विपत्ते " बाधकाभावाद्वयोजकम् । अन्यथा कर्मण्यपि तत एव कर्मत्वतद्वचाप्येतरसत्ताव्याप्य-जातिमस्वं स्यात् । न च द्रव्यावृत्तितज्जातिसिद्धौ तदुपयोगः । तथापि कर्मावृत्ति-तायास्तत्रासिखेरिति दूषणं द्रष्टव्यम्। न च कर्मान्यत्वेन ळक्तणविशेषणाञ्चेष दोष-इत्यत आह-कमीन्यत्वे सतीति। 20

नजु नैतत् प्रक्रियामात्रं "कर्मान्यत्वे सती"त्यकृते कर्मण्यतिज्याप्तेः। 'क्ष्पान्यत्वे सती'त्यत्व च 'क्ष्परसादावेदाःयाप्तेः। अथान्योन्याभावोऽनुयोगिता-वच्छेद्कक्षणेणानुयोग्युपस्थितौ प्रतीयते, प्रतियोग्यवृक्तिश्च धर्मोऽनुयोगितावच्छेद्कः, अत्र वानुयोगितावच्छेद्कं नास्ति, न च क्ष्पत्वादिज्ञातिस्तथा, तदसिद्धेः। तन्न। जात्यभावेऽपि चज्जर्मात्रप्राह्मगुणत्वाद्युपाधीनामेव तथात्वात्। कर्मणो विपन्नत्व-निश्चय एव कर्मान्यत्वं विशेषणम्। अत्र तु स नास्तीति चेन्न। कर्मावृक्तिच्यव-स्थापकवछेन क्षपादौ क्षमावृक्ति जातिसिद्धौ तिम्नश्चयात्।

[ा] B स्थात् omitted. 2 B गोलमनु-. 3 B विपचना-. 4 A रूपादावैवा-. 5 A च omitted. 6 B तु omitted. 7 B कमन्याहन-.

चेत्यादेरिष सुवचत्वात्। किसल व्यवस्थापकेन रत्नतत्त्वमिव गुणत्वसुपदेशापेक्षेण विश्वरादिना प्रत्यक्षत एव प्रतीयत इति तु स्वशिष्यव्यामोहनं निमित्तमन्तरेणोपदेशस्यान् गममात्रत्वात्।

न च सामान्यवस्वकार्यानाश्रयत्वमात्नस्य जातिन्यवस्थापकत्वे कर्मसाधारणी जातिः । सिद्धचे दिति कर्मणो विपत्तत्वानिश्चयः । न हि निमित्तान्तरेण रूपादौ कर्मसाधारण- 5 जात्यन्तरसिद्धिकतन्यवस्थापकबळेन कर्मन्यावृत्तजातिसिद्धौ विरोधिनी । एकत्रोभय-तादृशजातिसिद्धौ विरोधाभावात् ।

अलाहुः—न धर्ममालं जातिन्यवस्थापकम्, अपि तु जातिनियतम् । अन्यत्वं च न तथा, तथात्वे वा रूपान्यत्वेन रसादौ रसान्यत्वेन वा रूपादौ तत्कल्पनेति सङ्करापितः । यहा, अन्यत्वं न्यभिचारिजातीयतया न्याप्यत्वेन न्यवहारादौ न निश्चेतुं शक्यते , रूपान्यत्वादिना रसान्यत्वादिना च न्यभिचारिजातीयत्वमैव दर्शितम् । किमन्नात । न्यवस्थापकेन लिङ्गेनेत्यर्थः । रत्नतन्तृ मिति । यथा रत्नतन्त्व-व्याप्यजातिरिन्द्रियसन्निकर्षमालवेद्यापि रूपप्रभाविशेषवान् मणिः पद्मरागपद्वाच्य इति जातिविशेषनियतधर्मोपदेशजसंस्कारसध्नोचीनेनेन्द्रियेणानुभूयते, तथा गुणत्व-सामान्यमपि सामान्यवान् कार्यानाश्रयः कर्मान्यो गुणपद्वाच्य इत्युपदेशजसंस्कारसहक्तेन्द्रियवेद्यमित्यर्थः । निमन्ति । सामान्यनियतधर्मान्तर्भावेनोपदेशे जातिग्राहको, न च प्रकृते सोऽस्तीत्यर्थः ।

नन्कोपाधिरूपमेव सामान्यमादायोपदेशः प्रत्यत्तेण जातिप्रहे सहकारी स्यात् । न वा सामान्यनियत² एव धर्मोपदेशः प्रत्यत्तसहकारीति नियमः । अनितप्रसक्त-धर्मोपदेशसयैव तत्सहकारित्वसम्भवात्, लाघवाच्च । अथाध्यत्तज्ञाने जनियत्वये नेन्द्रियाणां शब्दः सहकारी सात्तात्वशाब्दत्वजात्योः संकरापत्तेः, किन्तु शाब्दं ज्ञान-मिन्द्रियसहकारि, धर्मविशेषज्ञानव्यङ्गचत्वाद्रत्नजातिविशेषाणाम् , शब्दस्यापि परिचायकधर्मोपदर्शनद्वारा सहकारित्वं वाच्यम् । तथाच धर्मविशेषज्ञानमैवेन्द्रियसहकार्यस्तु । तन्न । प्रकृते गुणत्वप्रतीताविन्द्रियाणामुक्तव्यवस्थापकज्ञानस्यैवेन्द्रियसहकारित्वापत्तेः ।

वस्तुतो रत्न कातिविशेषज्ञानेऽपि नौपदेशस्येन्द्रियसहकारित्वम् । उपदेशं विनाण्यनुगतमतेर्जातिविषयायाः सत्त्वात् । उपदेशस्य तु जातिविशिष्टस्य शब्द्विशेषवाच्यताप्रतिपाद् नोपयोगित्वं प्रथममनेकधर्मद्र्शने किंधमिविशिष्टो धर्मी शब्द्विशेषवाच्य इति
परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् । तिद्हापि कर्मान्यत्वाद्युपिधना व्यावृत्तो धर्मी गुणपद्वाच्य
इत्युपदेशज्ञानसापेर्ज्ञामिन्द्रियं गुणत्वं गमिष्ण्यति । अत्राहुः—रत्नविशेषेऽनितप्रसक्तो धर्मविशेषो रूपादिविशेष एव वाच्यः, तस्य च कार्य्यस्य कारणतःवच्छेदकः

30

[ा] B सिध्यतीति. 2 B -नियतधर्मीप-. 3 A प्रक्रतेऽपि. 4 B रत्नगत-. 5 B -पादनेनोप-, 6 A कार्यकार्णतावच्छेदकः.

तस्माद्वरं 'भूषण: 'कमापि गुणस्त् छक्षणयोगादि'ति। न कर्मणश्रळनात्म-प्रतीयमानस्य तावद् रूपादिव्यावृत्तमृत्प्रेक्षणाद्यनुवृत्तमेकजातीयत्वमनुभवसिद्ध परस्परविरुद्धसंयोगविभागलक्षणकार्योत्पादकत्वं च तस्य व्यवस्थापकमप्यनुभवसिद्धमेव। तद्विपरीतं च कार्यं रूपादीनां चतुार्वैशतेरपलभ्यते, ततस्तैः कर्मविपरीतजातीयैर्भवितव्यम् । 5 न होकजातीयत्वे कार्यभेदनियम उपपद्यते, न चाकर्मत्वेनैतद् भविष्यतीति वाच्यम्, अकर्मतया द्रव्यस्याप्यविरुद्धकार्यकारित्वप्रसङ्गात् । तथा च रूपादिवत् नैकं द्रव्यं संयोगविभागावारभेत । तसाद्यथाविरुद्धकार्यकारित्वाविशेषेऽपि सापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्यां

सामान्यविशेषोऽवश्यं वाच्यः, स च योग्यव्यक्तिवृत्तितया प्रत्यत्तः। प्रमाणान्तरानवतारदशायामुक्तव्यवस्थापकेनोपदेशेन वा विवितिपन्नं प्रति वत्यत्तमसिद्धं, 10 सिद्धौ वा रसादाविप रूपान्यत्वोपाधिसहकारेण सामान्यमैकं प्रत्यत्तं सिध्येत् । चैतच्छास्त्रं रत्नशास्त्रवदागमतथा गुणत्वे मानम्, युक्तिप्रणयनवैयर्थ्यात्। प्रत्यामोक्तत्वासिद्धेश्च प्रामाण्यासिद्धौ चागममात्रं न प्रत्यत्तसहकारि ।

तस्मादिति । कर्मव्यावृत्तव्यवस्थापकस्योक्तस्यातिप्रसञ्जकस्वात् वत्त्वकार्यानाश्रयत्वमात्रेण जातिसिद्धौ च² कर्मसाधारण्यमित्यर्थः।

तस्मादि ति। स्वोत्पत्यु त्तरकालभाविभावभूतानपेत्तत्वमात्रमत्रानपेत्तत्वं विवक्तितम् , तेन कर्मणो द्रव्यपूर्वदेशसंयोगनाशापेत्तित्वेऽपि नासिद्धिः । नन्वेकजातीय-कार्य्यकारित्वेनैकज्ञातीयत्वं साध्यते कर्मविलज्ञणकार्य्यकारित्वेन विज्ञातीयत्वं वा १ नाद्यः, व्यभिचारात् द्रव्यकर्मणोस्तथात्वेऽप्यतथात्वात् सत्तया सिद्धसाधनाच । द्वितीये चात्रयोजकत्वम्³, एकजातीयत्वासिद्धेः। अपि च परस्परविरुद्धसंयोगविभागरूप-कार्यकारित्वमसमवायिकारणत्वमत्राभिमतं, कारणत्वमात्रं वा ? नाद्यः , अकर्मत्वेनैव तद्भावसम्भवात्। न हि द्रव्ये संयोगविभागोभयासमवायिकारणत्वमस्ति। नान्त्यः। धर्मादौ परमेश्वरज्ञानादौ च विरुद्धकार्य्यकारितया गुणत्वाभावापत्तेः। किञ्च, विरुद्धकार्य्यान्यकार्य्वजनकत्वं कपादौ कर्मव्यावृत्तजातिसाधकम्⁵, विरुद्ध-कार्याजनकरवं वा ? आद्ये, यदि जनकरवमात्रेण, तदा द्रव्यकर्मसाधारणी जातिः स्यात्, असमवायिकारणत्वेन तु कर्मसाधारणी स्यात् , अदृष्टज्ञानसाधारणी च न अन्त्ये, सामान्यादि-साधारण्यम् । न च सामान्यवस्वेन तद्विशेष्यम् अदृष्टेश्वरज्ञानादौ गुणत्वासिद्धि-प्रसङ्गात्। न च विरुद्धकार्यासमवायिकारणत्व-व्यतिरेको विविक्तिः , द्रव्यसाधारण्यापत्तेः। अत्राहुः हपादौ संयोगविभाग-समवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वश्चन्ये जातिर्मात् यत् कारणत्वं तन्न रूपत्वाद्य-30 वच्छेयं, मिथोव्यभिचारात्, सत्तायाश्चाति⁹प्रसक्तत्वादित्यनुगतधर्मावच्छेयं तदेव

ı Nyayabhuşana—Nyayasutravrttikara. See TR. 2A = omitted. ${\mathfrak g}^{\operatorname{B}}$ चाप्रक्रतलम्. ${\mathfrak q}^{\operatorname{A}}$ विरुद्धकार्याजनकलम्. ${\mathfrak f}^{\operatorname{B}}$ -व्यवस्थापकम्. ${\mathfrak f}^{\operatorname{A}}$ विरुद्धकार्यात-रिक्तकार्यजनकलं 7 B -कारणलेऽपि, 8 B तद्द-omitted. 9 A -प्रमञ्जकलात्,

द्रव्यकर्मणोर्विजातीयत्वं, तथा सामान्यवत्त्वकार्यानाश्रयत्वाद्यविशेषेऽपि विरुद्धाविरुद्ध-कार्यत्वाभ्यां गुणकर्मणोरपि विजातीयत्वमित्यवदातम्।

सोऽयं संयोगिवभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेत्यस्य सूत्रस्यार्थः ॥ द्रव्याश्रितत्वम् इति । अनाश्रितत्विन्यत्वे चान्यत्रावयविद्रव्येभ्य इति वदताऽर्थादाश्रितत्वानित्यत्वे चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इत्युक्तम् ।

गुणत्वम्। न चैवं तद्विलक्तणकारणतया द्रव्यकर्मसाधारणी जातिः सिध्येत्। संयोगविभागसमवायिकारणत्वेन द्रव्यत्वस्य तदुभयासमवायिकारणत्वेन च कर्मत्वस्य सिद्याविरोधात्।

यद्वा, रूपादयो रूपत्वादिभिन्नसत्ताव्याप्यजातिमन्तः, सामान्यवस्वात् कर्मवत् । न च रूपाद्यवृत्तिज्ञातिमस्वमुपाधिः , साध्यव्यापकतात्राहकमानाभावात् । अत एव 10 न कर्मत्वमुपाधिः । द्रव्ये साध्याव्यापकत्वाञ्च । न चैवं द्रव्यमात्रे द्रव्यगुणयोर्वा द्रव्यत्वादि । द्रव्ये साध्याव्यापकत्वाञ्च । न चैवं द्रव्यमात्रे द्रव्यगुणयोर्वा द्रव्यत्वादि । द्रव्यत्वादि सामान्यवस्वादनु मीयेतेति वाच्यम् । विपत्ते बाधकाभावात् । प्रकृते च वताद्वशकार्य्यस्याकस्मिकतापत्तेरेव विपत्तबाधकत्वात् ।

यद्वा, रूपत्वं सत्ताव्याप्यजातिव्याप्यं रूपमात्रवृत्तिजातित्वात् शुक्कत्ववत् । 15 न च रूपत्वव्याप्यत्वमुपाधिः । पृथिवीत्वादौ साध्याव्यापकत्वात् निमित्त-कारणताति रिक्तेन रूपेण संयोगविभागोभय कारणता तद्विरोधिनी सामान्यसमाना-धिकरणा या कारणता सा गुणत्वच्यवस्थापिका । द्रव्ये हि तादृशकारणताविरोधिनी कारणता कचित् द्रव्यस्य तिश्विमत्तकारणत्वेन समावेशात् ।

सामान्यस्य तु तादृश्यपि कारणता न सामान्यसमानाधिकरणा। न च निमित्त- 20 कारणत्वातिरिक्तत्वेन रूपेण यत्तौ प्रति कारणत्वं तेन द्रव्यकर्मसाधारणी जातिः स्यात्। तौ प्रति कारणान्तरसाधारणं यदसमवायिकारणत्वं तस्य जात्यव्यवस्थापक-त्वात्। अन्यथा तौ प्रति समवायिकारणत्वातिरिक्तं यत् कारणत्वं तेन संयोग-मन्तर्भाव्य जातिसिद्धौ साङ्कर्यं स्थात्। विभागपूर्वकसंयोगासाधारणकारणत्वा-भावश्च गुणत्वव्यञ्जकः। तेन संयोगादृष्टेश्वरज्ञाना दौ उभयजनकत्वेऽपि न तत्र 2 गुणत्वाभावः।

स्वोक्ते सूत्रकार समातिमाह सोऽयमिति । द्रव्याश्रितत्वस्य द्रव्यादिपश्चकेऽतिव्याप्तिं निराकर्त्तुमाह अनाश्रितत्वेति । 'उक्तं' साधर्म्यप्रस्तावे

[ा] A चादि omitted. 2 A -जातिमत्तूमि जातिमत्त्वादनु-. 3 A -जातिकार्थस्थाकिमाक्तदेव. 4 B -तिरिक्ता या. 5 B संयोगितिमागौ प्रति. 6 A जातिसांकर्यः 7 B -ज्ञानानासुभय-. 30 B -रानुमिति-.

25

नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा इति चोक्तम्। वक्ष्यते च मूर्त्तद्रव्यवृत्तित्वमिति च कर्मसु। लक्ष्यते सामान्यमिष सामान्यरूपेण पदार्थत्रयवृत्ति । समवायस्त्व-वृत्तिरेवेति । गुणास्तु गुणरूपेण सर्वत्न द्रव्य एव वर्त्तन्ते । न न वर्त्तन्त एव समवायवत् । न क्वचित् द्रव्ये वर्त्तन्ते विशेषवत् कर्मवच्च । न न वर्त्तन्तेऽिष द्रव्यवत् । नाद्रव्येऽिष वर्त्तन्ते, सामान्यविद्ति । तदेतदेषां द्रव्याश्रितत्विमत्यस्यार्थः ।

तदेतद् द्रव्यलक्षणव्यावृत्या सिद्धचित । न हि तस्मिन् सित गुणत्वाभिसम्बन्धो भिवतुं महित, जातिसङ्करप्रसङ्गात्।

प्रशास्तपादाचार्येणेति शेषः। समवायवदिति व्यतिरेक दिशन्तः। तेन यथा समवायो न वर्त्तते, तथा गुणा न वर्त्तन्त इति नास्ति, यथा वा द्रव्याणि कानिचिन्न वर्त्तन्ते, तथा केचिद्रगुणा न वर्त्तन्ते इति नास्ति, यथा च कर्मणि विशेषाः केषुचिदेव द्रव्येषु वर्त्तन्ते न तथा गुणाः, यथा सामान्यमद्रव्येऽपि वर्त्तन्ते न तथा गुणाः, किन्तु पदार्थत्वावान्तरविभाजकोपाधिना सकलद्रव्यवृत्तय इत्यर्थः। ननु गुणास्त्रपेणेति यदि गुणात्वं सामान्यं विविद्यतं तदा स्वरूपासिद्धिः, गुणात्वस्य द्रव्यावृत्तित्वात्। अथ गुणाव्यक्तय एव विविद्यतास्तथापि स एव दोषः, गुणाव्यक्तीनामैकैकद्रव्यवृत्तित्वेन सकलद्रव्यवृत्तित्वाभावात्।

मैवम् । द्रव्यत्वावच्छिन्नव्याप्यताप्रतियोगिकव्यापकतावच्छेदकसस्वासान्नादु-व्याप्यजातिमस्वस्य³ विभुसमवेतवृत्तिसत्तासान्नाद्वज्ञाप्यजातिमस्वस्यवा विषत्तितत्वात्।

निष्कयत्वागुणत्वयोः कर्मादावित्याप्तिरिति पूर्वसाधर्म्यद्वयोपपादकतया द्वे व्याचि तदेति (पूर्वसाधर्म्यद्वयमित्यर्थः । द्वव्यस्थिति । क्ष्पादिश्यो द्वयत्वस्य व्यावृत्येत्यर्थः । न हीति । क्ष्पादिषु द्वव्यत्वे सतीत्यर्थः । जातिसङ्करेति । यद्यपि द्वव्यत्व व्याप्यगुणत्वे न जातिसाङ्कर्ये तथापि सर्वत्र गुणेषु यद्यनित्यगुणाः स्युस्तर्द्यानिर्मोत्तापत्तिरिति । यत्र गुणे गुणो नाङ्गोकार्य्यस्तत्र केवलं गुणत्वं वर्त्तते घटादौ च केवलं द्वव्यत्विमित्यन्यत्र तयोः सङ्करः स्यात् , गुणेषु गुणस्य नित्यत्वे च जातित्वापत्त्या गुणत्वव्याघात इत्यर्थः । वस्तुतो गुणे द्वव्यत्वसत्त्वे तद्विनाभूत्रसंयोगादेरप्यावश्यकत्वान्न तत्र गुणत्वं वर्त्तते । तसंयोगाद्यसमवायिकारणतासमवायिकारणताविरोधिकारणतया गुणत्वकल्पनात् । यश्च धमो यत्र नास्ति तत्रापि तेन धर्मेण जातिकल्पनेऽतिप्रसङ्गः । न वा गुणेषु द्वव्यत्ववृत्तौ मानमस्ति । मानाभावेऽपि जातिकल्पने सर्वे सर्वजातीयं स्यादिति भावः ।

किरणावली

नाप्यभिव्याप्त्या द्रव्याश्रितत्वम् एकजात्युपग्रहाभावादित्यभिप्रायवानाह— चेति। निष्क्रियत्वमगुणवत्त्वं चलनात्मिकायाः निष्क्रान्ता क्रियाया **तिष्क्रिया** रूपादयस्तेषां भावस्तत्त्वम् । मूर्त्तिविरहेणैतदवसेयम् । स्तदनुविधायित्वात् । मूर्त्यभावश्च रूपादीनां समानदेशत्वादध्यवसेयः, मूर्त्तत्वसमान-देशत्वयोः सहजविरोधात् । गुणा येषु वर्तन्ते ते गुणवन्तो न गुणवन्तोऽगुणवन्तस्तेषां 5 भावस्तत्त्वम् । समानजातीय गुणाभावस्तावदनवस्थाप्रसङ्गात् । वेगान्तानां सद्भावे मूर्त्तत्वप्रसङ्गात् । बुद्धचादीनां तु प्रतिसन्धातृगुणत्वव्यवस्थितेर-प्रसक्तिरेव। शब्दस्य नभोनियमात्। गुणेषु गुणयोगे च समवायिकारणत्वप्रसक्तौ द्रव्यत्वापत्तेर्गुणत्वव्याघात एव ।

नाप्य भिट्याप्तयेति । जातिसङ्कराद्गुणे गुणत्वानभ्युपगमे गुणत्वरूपेण 10 सर्वद्रव्यवृत्तित्वं यदुद्रव्याश्रितत्वमुक्तं तद्यि न स्यादित्यर्थः ।

ननु निष्कियत्वं स्वरूपासिद्धं धात्वर्थातिमकायाः क्रियाया गुणेष्विप सत्त्वादित्यत आह—चलनेति । पतद् निष्कियत्वम् । क्रियाया इति । मूर्त्तत्वस्य क्रियासमवायि-कारणतावच्छेद्कत्वादित्यर्थः । समानदेशत्वाद्धित । पतत्पटाश्रितव्तत्वरूपं यदि मूर्तं स्यात् पतत्तन्तावेतत्पटस्य समानदेशं न स्यादिति क्रमेणापाद्नम् । 15 निष्कियत्वश्च यद्यपि निष्कियविनष्टद्रव्येऽतिव्यासंतथापि क्रियां प्रति समवायिकारणवा-वच्छेद्करूपाभाववत्वं उच साध्मर्यमभिष्रेतम् । ननु न विद्यन्ते गुणा यस्येतिबहुव्रीहिणैव विविद्यतार्थलाभे नञ्तत्पुरुषान्मतुब् व्यर्थः, कर्मधारयमत्वर्थीयाद्वहुव्रीहिरेवेष्टो लाघवार्विति न्यायात् , प्रत्युत पर्युदासनञा गुणेतरत्वं ततः प्रतीयेत । तच विविद्यत्ति नेत्यत आह — गुणा येष्टिवति । अनवस्थेति। यद्यप्यनवस्थाधर्मिणोऽप्रिमाप्रिमस्या- 20 प्रसिद्धावाश्रयासिद्धिस्तथापि रूपादीनां रूपादिमत्त्वे रूपादिमत्त्वमैव न स्यादित्य-व्यवस्थैवानवस्थार्थः । योग्यानुपल्लिधबाध इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

गुणे दिवति । यद्यपि रूपादीनां गुणवत्त्ववादिनो द्रव्यत्वसमवायिकारणत्वे इष्टे एव, तथापि रूपादीनां द्रव्यत्वे तद्विनाभूतपरिमाणमपि मन्तव्यम् । तद् यद्य-विक्रञ्जं तदा मूर्तत्वं तच्च निराक्तमेव । अथानविक्रञ्जं तदा विभुत्वापत्तौ 25 बाह्येन्द्रियाप्रत्यत्तत्वापत्तिः , अकार्यत्वापत्तिश्चेति भावः । यद्वा, पूर्वापरितोषेणाह— रूपाव्यवीति । नन्वत्रापाद्यापादकयोर्वेयधिकरण्यं रूपेष्वेव वर्त्तत इति वापादक-मसिद्धं घटादाविप रूपं वर्त्तताम् , रूपे च रूपान्तरमस्त्विति कथं घटादेनीं रूपत्वं रूपस्या-वयवित्वे वापादकाभावः ?

¹ B -गुणासद-भाव-. 2A -पटाश्रय-. 3 A च साधर्म्यम् omitted. 4 A गुणेतरवन्तं प्र-. 30

रूपावयवी च रूपेप्वेव वर्तत इति घटादेनींरूपत्वप्रसङ्ग इत्यादि॥

एवं निर्गुणत्वनिष्क्रियत्वे च 'रूपादयो गच्छन्ति चतुर्विद्यतिर्मुणा महांद्रछब्द इत्यादयो व्यवहारास्तदेकार्थसमवायादिना साधर्म्येण गौणाः समर्थनीयाः । चकारात् समवायिकारणताविरहः । यदा हि गुणकर्मणी गुणेषु न स्तस्तदा द्रव्ये का कथा ? न हि निर्गुणं द्रव्यमाश्रयते । कारणगुणाभावे तस्यापि निर्गुणत्वप्रसङ्गात् । न च निर्गुणे द्रव्ये किञ्चित् प्रमाणमस्तीति ।

सम्प्रति गुणानामेवान्योन्यं वैधर्म्यमाह — स्ति । एते मूर्तिं न

अत्राहु:—रूपं यदि कार्यं सद्र्पवत् स्यात् अवयविभ्स्यात्, यदि चावयवि स्यात् घटावृत्ति स्यात् ; किञ्च रूपस्य रूपवत्वे घटरूपयोरुभयोरपि 10 समवायिकारणत्वेनानुगमात् यदि रूपं समवायिकारणं तदा घटादेनींरूपत्वप्रसङ्गः। आदिपद्र्याद्यां च रूपरसयो रूपरसवत्वे मूर्तत्वापत्तौ घटादे रसवत्वे नीरूपत्वप्रसङ्गः, रूपवत्त्वेऽपि॰ नीरसत्वप्रसङ्ग इत्यपि³।

न तु साधम्यं कर्माद्विति । समवायिकारणत्वाभावमैवोपपादयति — यदा होति । तस्यापि कार्यद्रव्यस्यापीत्यर्थः । कार्यद्रव्यग्रुणे कारणगुणाना-मसमवायिकारणत्वादिति भावः ।

नतु मूर्तगुणत्वं संख्यादावित्रियाप्तं मूर्तमात्रगुणत्वमि मूर्तमात्रवृत्तिसंख्यादौ

गतिमत्यत आह—एते 'मूर्तिमिति। मूर्तिवृत्तितावच्छेद्कगुणत्वव्याप्यजातिमन्त इत्यर्थः। नतु सा जातिर्यदि गुणत्वसान्नाद्व्याप्या विविन्तता, तदा वेगस्थितिस्थापकयोरव्याप्तः तद्ववृत्तिसंस्कारत्वजातेरमूर्तवृत्तिभावनावृत्तित्वात्। अथ गुणत्वव्याप्यमात्रजातिर्मता, तदा ''निविड्त्वादिसंयोगभेदे परिमाणभेदे चातिव्याप्तिः। अतप्व अमूर्तवृत्यवृत्तिगुणत्व '2सान्नाद्व्याप्यजातिमत्विमत्यपास्तम्।

³⁰ I A रसादगी. 2 A रुपवन्ते च. 3 A इत्यादिः 4 A एव omitted. 5 B गुणवन्ताभावात्. 6B महत्तर omitted. 7 B -काश्रमहत्त्वस्थैक- 8A -चयमध्रमाहः 9A इत्यर्धः omitted. 10A मुर्ता- 11B निविद्धाद्धिः. 12A -साचाद् omitted.

किरणावली

व्यभिचरन्तीत्यर्थः । वेगः संस्कारिवशेषः । उपलक्षणमेतत् । स्थितिस्थापकोऽपि द्रष्टव्यः । बुद्धीत्यादि । एते मूर्त्तिविरोधिन इत्यर्थः । भावना संस्कारिवशेषः । संख्येति । द्रव्यमात्रस्य व्याप्यव्यापकभूता इत्यर्थः ॥

संघोगेति। एका संयोगव्यक्तिर्द्वयोर्द्वव्यक्त्योर्वर्तते। तथा विभागद्वित्वद्विप्रथक्तवव्यक्तय एकैकाः। आदिप्रहणात् तित्वत्रिप्रथक्त्वादयः, अनेकशब्दस्यैकपर्यु- 5
दासवृत्तित्वात् त्रिचतुःपञ्चादिद्रव्यव्यक्तिष्वपि वर्त्तन्त इति। श्रोषास्तिवति। रूपरसगन्धस्पर्शैकत्वैकप्रथक्तवपरिमाणपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्यस्नेहसंस्कारबुद्धयादिशब्दान्ता एकैकस्यामेव व्यक्ती वर्तन्त इत्यर्थः॥

मैवम्, संस्कारत्वान्यविभुगुणत्वन्याण्यजातिश्रुन्यगुणत्वस्य भावनान्यत्वे सिति कालगुणवृत्तिमूर्तगुणवृत्तिगुणत्वसान्नाद्व्याप्यजातिमस्वस्य वा विवित्ततत्वात्। 10 वेगस्य गुणे विभागाभावादाह—वेग इति। उपलक्षणिमिति। भावना-तिरिक्तसंस्कारत्वेन शक्यलक्ष्यसाधारणक्षपेण जहत्स्वार्थलक्षणयेत्यर्थः। नतु चामूर्तगुणत्वं संख्यादावितव्यासम्, अमूर्तमात्रगुणत्वममूर्तमात्रवृत्तिसंख्यादाविप गतिमत्यत आह—एते मूर्तीति। मूर्तिविरोधितावच्छेदकगुणवृत्तिज्ञातिमन्त इत्यर्थः। ननु अत्रापि सा जातिर्यदि गुणत्वसान्नाद्व्याप्या मता, तदा 15 भावनायामव्याप्तिः। तद्वन्तिसंस्कारत्वजातेमूर्तगुणवेगादिवृत्तेः। अथ गुणत्व-व्याप्यमात्रं तदा परममहत्वेऽतिव्याप्तिः। अत एव मृर्तवृत्त्यवृत्तिगुणत्व-व्याप्यमात्रं तत्वा परममहत्वेऽतिव्याप्तिः। अत एव मृर्तवृत्त्यवृत्तिगुणत्व-व्याप्यज्ञातिमस्वं तत्त्विमत्यिपं हेयम्।

मैवम् । संस्कारत्वान्यमूर्तगुणवृत्तिगुणत्वव्याण्यजातिशृन्यगुणत्वस्य ²मूर्स्य-समवायिकारणविशेषगुणत्वस्य वा विवित्तितत्वात् । ननु भावनायाः प्रयत्नविशेषतया 2 प्रयत्नपदादेव तल्लाभ इत्यत आह—भावनेति । विशेषः स्मृतिहेतुत्वम् । ननूभय-गुणत्वं मूर्तामूर्तवृत्तिगुणत्वं तच मूर्तमात्रवृत्ति अमूर्तमात्रवृत्तिसंख्याव्यक्तावव्याप्तम् । न च संख्याजातीये तथात्वम् । संख्याजातीयं हि न संख्याव्यक्तिः । एकस्याः संख्याव्यक्तेमूर्तामूर्त्ववृत्तित्वाभावात् । नापि संख्यात्वं जातिः, तस्य द्वव्यावृत्तेः ।

न च मूर्तगुणवृत्यमूर्तगुणवृत्तिगुणत्वःयाप्यजातिमस्वम् , संस्कारेऽतिःयाप्तेरित्यत आह — द्रव्यमात्रस्येति । द्रव्यत्वाविच्छ्ञन्नःयाप्यताप्रतियोगिकव्यापकतावच्छेर्कगुणत्वव्याप्यजातिमस्वं संस्कारत्वान्यमूर्तगुणवृत्तिविभुगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमस्वं वा विवित्तिमित्यर्थः। एकेति । यद्यपि द्विशब्देन द्वित्वाधार उच्यते
तद्वृत्तित्वं रूपादावण्यस्ति , तथापि ह्याध्रयान्योन्याभावव्यापकात्यन्ताभावाप्रतियोगिगुणत्वमेकत्वाव्याप्यगुणत्वं वा विवित्तितम् । आदिग्रहणादिति । एकत्वान्यसंख्या एकपृथक्त्वान्यपृथक्त्वं वात्र गृहात इत्यर्थः। एिके श्विस्यामिति ।

I A तवापि जा-. 2 B मूर्च समानाधिकरण-, 3 B - व्रत्यभावात.

स्पेति । विशेषा एव वैशेषिकं तस्य गुणाः स्वाश्रयव्यवच्छेदोचितावान्तर-सामान्यविशेषवन्त इत्यर्थः । नैमित्तिकद्रवत्वं पृथिवीतेजसोः सामान्यगुण इत्यत उक्तं— सांसिद्धिकेति । तथाहि—रूपं भास्वरत्वादिना, रसो मधुरत्वादिना, गन्धो गन्धत्वे-नैव, स्पर्श उष्णत्वादिना, स्नेहः स्नेहत्वेन, यथोक्तं द्रवत्वं ताद्रूप्येण, बुद्धचादयो बुद्धित्वा-दिना स्वाश्रयमितरेभ्यो व्यवच्छिन्दन्ति । सांस्योति । वेगेति । भावनातिरिक्त-संस्कारोपळक्षणम् । तेन स्थितिस्थापकोऽपि ग्रह्मते । सामान्यं साधम्ये तद्रूपा गुणाः सामान्यगुणा न स्वाश्रयव्यवच्छेदाय प्रभवन्तीत्यर्थः ॥

यद्यप्येकत्वाश्रयं व्यक्तिवृत्तित्वं द्वित्वाद्।विष अनेकावृत्तित्वं वावृत्ताविष गतम्, तथािष स्वाश्रयान्योन्याभावव्याप्यधर्मनिर्कापतवैयधिकरण्याधिकरणगुण व्लम् अन्योन्याभाव-व्यापकात्यन्ताभावश्रितयोगिगुणत्वं वा स्वाश्रयान्योन्याभावात्यन्ताभावव्याप्यगुणत्व-मेकेकवृत्तित्वमभिष्रेतम् ।

नतु शास्त्रान्तरेऽपि कपादयो गुणाः 'प्रसिद्धा एवेत्यत आह— विद्योषा एवेति। "विनयादिभ्यष्टगि"ति स्वार्थिकः प्रत्यय इत्यर्थः। स्वाभ्रयोति। यद्यप्येतत् संयोगभेदादावप्यस्ति, तथापि पृथिवीवृत्तिवृत्तिज्ञलवृत्तिवृत्तीतरसंयोगावृत्तिगुणत्वव्याप्यज्ञातिमस्वम्। अत्र परममहत्त्वे तादृशी ज्ञातिनेति न तत्नातिव्याप्तिः। यद्वा, परममहत्त्वावृत्तीति विशेषणं देयम्। भावनान्यत्वविशिष्टमनोवृत्तिवृत्तिगुणत्व-व्याप्यज्ञातिमस्वानाश्रयत्वे स्ति गुरुत्वपाकजद्भव्यत्वान्यगुणत्वं वा वैशेषिकगुणत्वं, न तु द्रव्यत्वव्याप्यविभक्तोपाध्यविक्वन्नेतरभेद्प्रयोजकगुणत्वव्याप्यज्ञातिमस्वम्।

यदि हि⁸ विभक्तोपाधिन्याप्यत्व⁹मात्रं विविद्यतं तदा निविड्संयोगस्य 20 पृथिवीमात्रवृत्तित्वादितन्याप्तिः । अथ तत्समिनयतत्वं ¹⁰ तदा सुखादावन्याप्तिः , तस्येश्वरात्मावृत्तित्वेनात्मत्वाविच्छन्नेतरभेदप्रयोजकत्वाभावात् । नापि संस्कार-त्वान्यमनोगुणवृत्तिगुणत्वन्याप्यजातिश्चन्यगुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्वान्यगुणत्वं , स्थिति-स्थापकेऽतिन्यापकत्वात् , तस्य स्पर्शवन्मात्रवृत्तित्वात् ।

न स्वाश्रयेति । पूर्वनिष्ठक्तविशेषगुणान्यगुणत्व मत्रत्र विविद्यतम्, यथोक्तस्यासम्भवित्वात् । एकैकेनैवेति । यद्यप्येकैकत्वमैकत्वसंख्याधिकरणत्वं तम्र द्वयोरप्यस्ति, तथापि द्रव्यव्राहकयावदिन्द्रियात्राह्यबहिरिन्द्रियव्राह्यगुणत्वव्याप्य- जातिमत्व भन्नाभिषेतम् ।

[ा] B व्यक्ति-omitted. 2 A अनेनहत्त्वग्यतं. 3 B-गुण omitted. 4 B -प्रतियोगितं. 5 A -गुणलं वैनहत्त्विसभिमतम्. 6 B अपि omitted. 7 A प्रसिद्धा omitted.

⁸ B हि omitted. 9 A -व्याप्यमाचं. 10 B -नियतं, 11 B -माचं 12 B -माचमिन.

हाड्देति । बाह्येन चक्षुरादिना एकैकेनैवेन्द्रियेण ग्रहीतुं योग्या इत्यर्थः । संख्योति । बाह्येति अनुवर्तते । संख्यादयो वेगान्ताश्रक्षुःस्पर्शनग्रहणयोग्या इत्यर्थः । बुद्ध्यादयः प्रयत्नान्ता अन्तःकरणेनैव ग्रहीतुं योग्या इत्यर्थः । गुरुत्वधर्मा- धर्ममावना ह्यतीन्द्रियाः । भावनेति वेगमालव्यवच्छेदाय । तेन स्थितिस्थापकोऽपि गृह्यते । इन्द्रियमतीत्य वर्त्तन्त इत्यतीन्द्रियाः, न केनचिदिन्द्रियेण गृह्यन्त इत्यर्थः । हिश्चदस्त्वर्थः ।

अपाकजेति । स्वाश्रयस्य यत् समवायिकारणं तस्य ये सजातीया गुणाः तत्-पूर्वकाः । तथाहि तन्त्वादिरूपादिभिः पटादिरूपाय आरभ्यन्ते । वेगेन स्थितिस्थाप-कोऽप्युपलक्षणीयः । पार्थिवपरमाणुरूपादयो नैमित्तिकं च द्रवत्वं नैवमित्यव्यापकत्वमा-शङ्कायाह—अपाकजेति । द्रवत्वमित्यत्राप्यपाकजेत्यनुषञ्जनीयम् । कारणपदस्या- 1 नन्तरं मालपदमप्यध्याहार्यम् , अन्यथा संयोगविभागावपि क्वचिदेवमित्यतिव्याप्तिः

योग्या इत्यतीन्द्रयाव्याप्तिनिवृत्त्यर्थम् । ननु शब्दादीनामि मनःसहकृतेन्द्रिय-वेद्यत्वात् द्वीन्द्रयत्राह्यत्वमित्यत् आह—बाह्यतीति चक्षुःस्पर्शनिति । यद्यप्येतत् संस्कारत्वमादाय भावनायामप्यस्ति, तथापि संस्कारत्वान्यद्रव्यप्राहकया-विदिन्द्रयत्राह्यगुणत्वश्याप्यजातिमत्त्वं विवित्ततम् । नन्बन्तःकरणत्राह्यत्वं प्रत्यत्तमात्रे- 18 ऽतिव्याप्तं बहिरिन्द्रियेष्विप तत्सहकारित्वादित्यत् आह—अन्तःकरणेनिवेति । योग्या इत्यनेन चरमञ्चानादावव्याप्तिर्निरस्ता, तत्रापि योग्यतावच्छेदकह्रपस त्वात् ।

ननु चादृष्टाद्यपि योगजधर्मादिजन्याभ्यत्तस्यानुव्यवसायस्य च विषय इति तत्रातिव्याप्तिः, ईश्वरबुद्धचाद्यव्याप्तिः । न च बहिरिन्द्रियाजन्यनिर्विकत्यककारणेन्द्रिय-सिक्ककाश्चयगुणत्वव्याप्यजातिमस्त्रं तस्वम् । आत्मसंख्यापरिमाणयोरतिब्याप्तेः । 20 तयोर्द्रव्ययोग्यतान्तर्भू तयोग्यताकत्वेन मनोजन्यनिर्विकत्यकविषयत्वात् ।

मैवम्। अदृष्टभावनाभिन्नात्मिवशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्वस्य बहिरिन्द्रियजन्यसात्तात्काराजन्यविषययोगजधर्माजन्यसविकल्पकाजन्यसात्तात्कारविषयगुणत्वव्याप्यजातिमत्वस्य वा विविज्ञतत्वात्। न केनिचिद्ति। यद्यप्येतत्
परमाणुगुणेष्वीश्वरबुद्धचादिषु चातिव्याप्तम्, तथापि संस्कारत्वान्यनिर्विकल्पकविषयगुणत्वव्याप्यजातिश्चन्यगुणत्वं वेगान्यत्वे सति वेगेतरप्रत्यत्तगुणावृत्तिगुणत्वसात्ताद्व्याप्यजातिमत्वं वाभिष्रेतम्। ननु स्वकारणगुणपूर्वकत्वमेव
नास्तीत्यत आह—स्वाश्रयस्येति। द्वत्वत्वेत्यन्नेति। परिमाणादावयोग्यत्वाशानुषङ्गो द्रवत्वे तु योग्यतावशात् स इत्यर्थः। किचिद्ति। यत्न कारण-

¹ A -वस्तात. 2 Vardhamana reads द्रवलेखन for द्रवलिखन.

स्यात्। एष्वेवैतत् संभाष्यत इत्यन्ययोगण्यवच्छेदेनैतत् साधम्यं तेन क्वापि कर्मजत्वेऽपि वेगस्य न दोषः। बुद्धोति। बुद्धयादयः शब्दान्ता अकारणगुणपूर्वकाः, एतेषा-माश्रयस्य नित्यतया कारणाभावादिति भावः। एते अकारणगुणपूर्वका एवेत्यर्थः। तथा च संयोगिवभागवेगनैमित्तिकद्रवत्वेरकारणगुणपूर्वकेरिप नातिष्याप्तिः। न ह्येवं-जातीया अकारणगुणपूर्वका एव, क्वचित् कारणगुणपूर्वकाणामपि दर्शनादिति। बुद्धयादयः पाकजान्ताः संयोगजाः। संयोगासमवायिकारणका इत्यर्थः। बुद्धयादयो भावनान्ता आत्ममनःसंयोगजाः, शब्दशब्देन शब्दविशेषो प्राह्यः, स च भेर्याद्या-काशसंयोगजन्यः। त्लेत्युपलक्षणम्। द्रव्यान्तराण्यपि समानसंख्यापरिमाणरवयवैरारब्धानि सातिशयपरिमाणानि प्राह्माणि। तत्परिमाण प्रचयाख्यसंयोगजम्। उत्तरः संयोगस्तन्तु-बुद्धशिदसंयोगात् पटतुर्थादिसंयोगः। नैमित्तिकं द्रवत्वमिसंयोगात्। परत्वापरत्वे दिकालिपण्डसंयोगात्। पाकजाः पार्थिवपरमाणुह्मपद्योऽशिसंयोगादिति।

संयोगविभागवेगाः कर्मजाः । संयोगविशेषविभागविशेषवेगविशेषा इत्यर्थः । तत्र संयोगविभागावाद्यौ । वेगोऽवेगवद्द्रव्यारब्धे वर्तमान इति । शब्दोत्तर-

ह्रयसंयोगविभागाभ्यां कार्य्यं तावित्यर्थः । ए६वेवेति । यद्यपि सम्भावना योग्यता तद्वच्छेद्कत्वं न गुणत्वसान्ताह्याप्यजातेः 'अपाकजे'त्यस्य व्यर्थतापत्तेः, द्वित्वादावित-व्याप्तेश्च , तथापि गुणत्वसान्ताद्व्याप्यजातेस्तत्वम् । न च परिमाणगुरुत्व-द्वयत्वस्नेह्राव्याप्तिस्तत्रापि परिमाणत्वादिव्याप्यजातेः सत्त्वात् । यद्वा पाकजभावना-द्विष्ठगुणान्यत्वे सति स्वाश्रयसमवायसजातीयगुणासमवायकारणकवृत्तिगुणत्व-सान्ताद्वयाप्यजातिमत्त्वं तत्त्वम् । एत इति । ननु व्यक्तिविशेषस्याननुगतत्तया वित्यमात्रवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वं वाच्यम् । तत्र यदि गुणत्वसान्नाद्द-व्याप्यजातिर्ववित्तता तदा भावनायामव्याप्तिः । अथ जाति भत्त्वमात्रं विवित्तितं तदा परममहत्त्वेऽतिव्याप्तिः ।

मैवम् । विभुविशेषगुणत्वस्य विविद्यतत्वात् । शब्द् विशेष इति । शब्द्-विभागाजन्यः शब्द इत्यर्थः । तृलेतीति । प्रचयाख्यसंयोगवन्मात्रोपलज्ञण-मित्यर्थः । न च परिमाणाव्याप्तिः । संख्यापरिमाणोभयान्यतरमात्रजन्यजन्य-परिमाणस्य विविद्यतत्वात् ।

उत्तर इति । कर्माजन्यः संयोग इत्यर्थः । संयोगजत्वमत्र संयोगासमवायि-कारणकत्वं न तु तज्जन्यत्वमार्वामिति न विभागेऽतिन्याप्तिः । कर्मजा इति । कर्मा-समयायिकारणका इत्यर्थः । आद्याचिति । संयोगिवभागासमवायिकारणकौ यौ न भवत इत्यर्थः । अवेगविद्ति । वेगाजन्यो वेगोऽत्र विविद्तिः । वेगवद्द्रव्यारब्ध-

25

¹ B जातिसावं.

किरणाव ली

विभागौ विभागजाविति । शब्दशब्दः शब्दविशेषे वर्तते । **परत्वे**ति । बुद्धस्यिः अपेक्षाबुद्धिजन्या इत्यर्थः । आदिग्रहणात् वित्वित्रिपृथक्तवादयो ग्राह्याः । तिदतरे च यद्विपरीता इत्यर्थात् । हृषेति । रूपादयः स्नेहान्ताः समानजात्यारम्भका इति । इहारम्भकत्वमसमयायिकारणत्वं यदि विवक्षितं तिई अनुष्णपदोपादानमनुपपन्नम् । न ह्युष्णस्पशों विजातीयासमयायिकारणम् । अथ कारणत्वमात्रमारम्भकत्वं स्नेहोपादानमनुपपन्नम् । नृष्पपन्नं, स हि विजातीयस्यापि संग्रहस्य कारणिति वक्ष्यते । तत् कथमेतत् १ इत्थमेतत् । कारणत्वमात्रे विवक्षिते द्वयस्यापि वर्जनम् । असमयायिकारणत्वे विवक्षिते द्वयस्याप्यवर्जनम् । समाना एका जातिर्येषां ते समानजातयः तदारम्भकाः रूप-रसगन्धस्पर्शशब्दपरिमाणैकत्वैकपृथक्तवस्त्रेहा असमयायिकारणतामाप्नुवन्तः समानजातीयेष्वे एत एवोष्णस्पर्शस्त्रेहौ विहायात्मधर्मेतरकारणं भवन्तः समानजातीयेष्वेवेतस्यशैः ।

वेगस्य वेगजन्यत्वादेवेत्यर्थः। द्वाबद् विद्वोष इति। शब्दसंयोगाजन्यः शब्द इत्यर्थः। बुद्धचपेत्तत्वं सुखादावित्यातं मत्वा व्यावष्टे—अपेक्षाबुद्धीति। अपेत्वाबुद्धित्वं ज्ञातिविशेषः। यद्यप्येतत् संस्काराद्यतिव्यातं तथापि मनोगुणवृत्तिकर्मजन्य-जातीयावृत्तिनित्यावृत्तिगुणत्वव्याप्यज्ञातिमत्वं तत्त्वम्। द्वयस्येति। उष्णस्पर्शस्य स्नेहस्य चेत्यर्थः। तथा च स्पर्शेऽनुष्णत्वं विशेषणमुपादेयमेव। स्नेहोपादानं तु न कर्तव्यमेवेति भावः। द्वयस्याप्यवर्जनमुष्णस्पर्शस्य स्नेहस्य चेत्यर्थः।

तथा चानुष्णपदं त्यक् स्पर्शमात्रमेवोपादेयम् । स्तेहेति । कर्त्तव्यमेवेति भावः । पतदेव स्पष्टयति—स्त्परसेति । यद्यप्येतत् संयोगजात्यारम्भकसंयोगादिव्यक्तिष्व - प्यस्ति, तथापि स्वनिष्ठगुणत्वव्याप्यजातिश्चन्यसमवायिकारणवृत्तित्वे सति असमवायि-कारणनिष्ठैकवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमस्वमत्राभिष्रेतम् ।

एत एवेति । 'अनात्मधर्मे'ति विशेषणं रूपादीनामपि ज्ञानसुखादिविज्ञातीयजनकत्वात् स्वरूपासिद्धिनिरासार्थम् । ज्ञानेतरस्विनष्टगुणत्वव्याप्यज्ञातिविज्ञातीयाकारणमात्रस्यैकवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वव्याप्यज्ञातिमत्त्वं तत्त्विमत्यर्थः। 'विज्ञातीयमैवे'त्यवधारणमुभयारम्भकव्युदासाय। यद्यपीश्वरेच्छायत्नयोरस्मदादीच्छायत्नजनकत्वात्त्राव्याप्तिः, बुद्धिजनकत्वात् द्वित्वादावितव्याप्तिश्च , तथापि ज्ञानेतरास्मदादिश्रत्यज्ञातमविशेषगुणवृत्तिगुणत्वच्याप्यज्ञातिमस्यं तत्त्वमत्र विवृद्धितम्।

सुखेति। एते विजातीयमेवारभन्ते। सुखमिच्छां दुःखं द्वेषं तौ प्रयत्नं प्रयत्नः क्रियामिति। तुशब्दः पूर्वापरान् व्यवच्छिन्दन् अवधारणं द्योतयि। पुत्रस्य सुखदुःखाभ्यां पितुः सुखदुःखे समानजातीये अपि भवत इति चेन्नः विषयमात्रत्वात्। विषयत्वेऽपि ज्ञानद्वारा तत् कारणमिति चेत् , नः भविष्यतौरपि पुत्रस्य सुखदुःखयोज्ञाने पितुः सुखदुःखाद्युत्पत्तिदर्शनात्। न चानागतमपि साम्प्रतिकस्य कारणम् पूर्वभावनियमस्य तत्त्वादिति। साक्षात्कारणत्वं वा विवक्षितम्।

सुखिमिति। सुखविषयमिति शेषः। हु:स्विमिति। दुःखविषयं द्वेषमित्यर्थः। विष्यमात्रत्वादिति। सुखदुःखयोः स्वरूपसतोः ज्ञानापेन्नणावश्यकत्वे तेनैवान्यथा-विषयस्वेऽपीति। स्वविषयकज्ञानं तयोव्यापारो व्यापारेण च सिज्जिरित्यर्थः। 10 व्यापारो नान्यथासिद्धोऽतिप्रसङ्गादित्यर्थः । भविष्यतोरपोति । सुखदुःखयोज्ञीनं न न्यापार इति तयोज्ञीनमैव तस्रेतुरित्यनयथासिद्धिरेवेत्यर्थः। सुखादिमात्रं प्रति व्यभिचारेऽपि चन्द्नादिवैषयिकसुखादिकं प्रति सुखादीनां कारणत्वं स्यात् , अन्यथाऽनागतचन्दनादिज्ञानाद्वि सुखोत्पत्तेस्तेषामपि सुखहेतुत्वं न स्यात् । मैवम्। वैषयिकसुखस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वात् पुतादिसुखादेश्च पित्राद्यतीन्द्रियत्वेन वस्तुतः सुखदुःखविषयत्वेन ज्ञानस्य सुखाद्युत्पाद्कत्वमिति 15 तद्जनकत्वात्। विषयतया तस्य कारणतावच्छे दकत्वं न तु कारणत्वम् । नन्वेवं सुखदुःखयोरपि इच्छाद्वेषजनकत्वं न स्यात् , तज्ज्ञानयोरेव तत्त्वादित्यत आह—साक्षादिति । स्व-ज्ञानद्वारा पुत्रादिसुखादेः पित्रादिसुखादिजनकत्वेऽपि प्रकृते स्वविषयकप्रत्यक्तजनन-समकालमिच्छादिजनकत्वं विवित्ततं सुखाद्यनन्तरं तज्ज्ञानं विना तदुत्पत्तौ विलम्बा-अलेच्छाद्वेषयोष्ठपादानपरिहारफलकत्वात्तयोश्चाना-भावेन तस्येच्छाद्यजनकत्वात्। 20 गतमात्रविषयकत्वाद्नागतयोश्चाजनकत्वात् । सुखदुःखज्ञानमैवेच्छाद्वेषजनकमित्य-तीन्द्रियमात्रावृत्तिज्ञानान्यात्मविशेषगुणमात्रवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमस्यं तस्व पारि-

संयोगीत । अत्र स्नेहोऽपि याद्यः, संयोगाद्विजातीयं द्रव्यादि । विभागाच्छन्दः। संख्यातः परिमाणम् । गुरुत्वात् पतनम् । द्रवत्वात् स्यन्दनम् । स्नेहात् संग्रहः । उष्णस्पर्शात् पाकजाः। ज्ञानादिच्छा। धर्मात् सुखम्। अधर्माद् दुःखम्। संस्कारात् क्रियास्मृती इति विजातीयवर्गः। सजातीयाः प्रसिद्धाः। दुःखेच्छाद्वेषभावनाशब्दाः स्वाश्रयसमवेतारम्भकाः। यद्यपि बुद्धिद्वित्वादिकमन्य-उभयत्रारम्भकेषु पठितुमुचिता, तथापि स्वाश्रयसमवेत-इति विशेषगुणेष्टितत द्रष्टव्यमित्यदोषः । रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणस्नेहप्रयताः परत्रारम्भका अवयवरूपादयः स्नेहान्ता अवयविनि रूपादिकमारभन्ते । प्रयत्नश्चात्मनि शरीरे चेष्टाम् । यद्यपि स्नेहः संग्रहं स्वाश्रयेऽप्यारभमाणः वर्तमानः, विहितनिषिद्भपवृत्तिरूपः स्वाश्रये धर्माधर्मावृत्पादयन् संयोगादिषु तथापि परिमाणान्ताः परतेव स्नेहान्ताः सजातीयं परतेव पठितुम्चितः,

भाषिकमैवेत्याहुः। संघोगेतीति। नन्वेतस्य व्यक्तिपरतायामजनकव्यक्तव्याति-र्जातिपरत्वे वानुष्णस्पर्शे ^२इच्छाद्वेषयोश्चातिव्यातिः। ईश्वरेच्छाप्रयत्नयोः समानासमानजातीयारम्भकत्वात्।

मैवम्। ज्ञानभिन्नेश्वरिवशेषगुणानुष्णस्पर्शान्यत्वे सित स्वसमानजातीयज्ञानेतरस्विवजातीयकारणवृत्तिगुणत्वव्याप्यज्ञातिमत्त्वस्य विविज्ञितत्वात्। स्वाश्चर्येति।
यथाश्रुतस्योभयतारम्भकेऽतिव्याप्तेः स्वाश्रयसमवेतमात्तारम्भकत्वं साधम्यमताभिमतम्। नन्वेतस्य व्यक्तिपरतायामजनकव्यक्तावव्याप्तिः। ज्ञातिपरत्वे च वेगस्थितिस्थापकयोरितव्यातिस्ताभ्यां स्वाश्रयकर्मजननात्। बुद्धिशब्दयोरव्याप्तिश्च। ईश्वरज्ञानस्य अस्मदादिज्ञानजनकत्वात्। शब्दस्य च व्यधिकरणज्ञानजनकत्वात्। मैवं,
व्यधिकरणज्ञानभिन्नविशेषगुणजनकानित्यगुणावृत्तित्वे सितं ज्ञानभिन्नविशेषगुणजनकवृत्तिगुणत्वव्याप्यज्ञातिमत्वस्य यत्नेतरप्रत्यन्तगुणत्वव्याप्यज्ञातिमद्विभुविशेषगुणत्वस्य वा विविज्ञितत्वात्। स्नेह् इति। द्रव्यान्तर इव जलेऽपि स्नेहः संप्रहाख्यं
संयोगं जनयतीत्यर्थः। परिमाणान्ता इति। 'परत्रैवे'त्युभयत्रारम्भकव्यवच्छेदाय।
यद्यप्येतद्जनकव्यक्तावव्यापकं तथापि समानाधिकरणाजनकमात्रवृत्तिज्ञानात्यजनकवृत्तिगुणत्वसान्नाद्वज्ञाप्यज्ञातिमस्वमत्र विविज्ञतम्। स्नेहान्ता इति।

I A श्रीकारात्। 2A दच्छापयतद्वेषयी.

प्रयत्नान्ता एकाश्रितमन्यतेव । प्रयत्नशब्देनात्र प्रयत्नविशेषो विहितनिषिद्धविषयो ग्राह्य इत्यदोषः । संयोगोति । संयोगो द्रव्यं स्वाश्रये भेरीदण्डादिसंयोगो नमसि शब्दं वंशदलयोर्विभागो विभागं स्वाश्रये शब्दमन्यत्न संख्या कारणगता कार्य्यं संख्यां परिमाणं च स्वाश्रये द्वित्वादिकम् । एकपृथत्तवं स्वाश्रये द्विपृथत्तवादि अन्यतेकपृथत्तवमेव । एकप्रहणं द्विपृथत्तवादीनाम् अकारणत्वप्रतिपादनार्थम् । गुरुत्वं स्वाश्रये पतनम् अन्यत्र गुरुत्वमेव । द्रवत्वं स्वाश्रये स्यन्दनमन्यत्न द्रवत्वमेव । वेगः स्वाश्रये गमनम् अन्यत्र वेगवदवयवारव्ये द्रव्ये वेगमेव । वेगशब्देनात्र स्थितिस्थापकोऽपि ग्राह्यः । धर्मश्र स्वाश्रये सुखम् अन्यत्र पवनादौ क्रियामिति , अधर्मः स्वाश्रये दुःखमन्यत् पवनादौ क्रियामिति । सामान्यतश्रात्र स्वेहः प्रयत्नश्र विहितनिषिद्धगोचर उपादेयः । संयोगविशेषण संग्रहेण केहकार्य्येण कारणस्य स्नेहस्य धर्माधर्माभ्यां च कार्य्याभ्यां विहितनिषिद्धगोचरस्य प्रयत्नस्य कारणस्योपलक्षणादिति । गुरुत्विति । गुरुत्वात् पतनम् । द्रवत्वात् स्यन्दनम् ।

समानाधिकरणसजातीयजनकावृत्तिसजातीयजनकवृत्तिगुणत्वन्यायजातिमत्विमित्यर्थः।
प्रयत्नान्ता इति। स्वसमानाश्रयैकवृत्तिजनकावृत्तिज्ञानेतरैकाश्रितजनकवृत्तिगुणत्वन्यायजातिमत्विमित्यर्थः। विहित्तिविषद्धगोचरयत्नेऽतिन्याप्तिं निरस्यति—
प्रयत्नदान्देनेति। अकारणत्वेति। स्वध्वंसज्ञानिभन्नं कार्य्यं प्रतीत्यर्थः।
संयोगविद्रोषेणोति। न चैवं संयोगाद्यन्वयो न स्यात् शक्योपल्रक्ष्यसाधारणैकरूपाभावेनाजहत्स्वार्थल्ज्ञणाया अभावादिति वाच्यम्। स्नेहसंयोगमात्रगुणविषयबुद्धिविषयत्वप्रयत्नादृष्टकार्यकारणभावबुद्धिविषयगुणत्वयोर्द्वयोः कमेण सत्त्वात्।
नन्वेतद्जनकन्यकाव्याप्तेरीश्वरज्ञानादावतिन्याप्तेनं न्यक्तिपरं, नापि जातिपरं, द्वित्वे
द्विपृथक्त्वे भावनायां ज्ञानादौ चातिन्याप्तेः। मैवम्। समानाधिकरणज्ञानेन
जनकानित्यवृत्तिस्वन्यधिकरणज्ञानान्यकार्यजनकवृत्तीश्वरविशेषगुणावृत्ति-संस्कारत्वपृथक्त्वान्यगुणत्वन्याप्यजातिमस्वस्य विविच्तत्वात्।

गुरुत्वेतीति। संस्कारत्वान्यत्वे सति संयोगत्वान्यकर्मासाधारणकारणवृत्ति-गुणत्वव्याध्यजातिमस्वमित्यर्थः। अतो नाजनकव्यक्तावव्याप्तिभीवनादौ चातिव्याप्तिः।

20

IA ज्वलनादिक्रियाम्.

वेगाद् भ्रमणम् । प्रयताचेष्ठा । धर्माधर्माभ्यां भूकम्पादि । संयोगविशेषानोदनाभि-घातलक्षणादिष्वादिकर्म। अत्रापि वेगेत्युपलक्षणम्। स्थितिस्थापकोऽपि ग्राह्यः। रूपादिशब्दान्तानामसमवायित्वम् , असमवायिकारणत्वम् । तलक्षणमग्रे वश्यते। तेनोष्णस्पर्शस्य पाकजोत्पत्तिं प्रति चैतत्। सावधारणं निमित्तत्वमप्यस्तीति तद्व्यवच्छेदार्थमुक्तमनुष्णेति । यद्यपि च रूपादीनां धर्माद्युत्पत्तौ निमित्तत्वमप्यस्ति 5 'अरुणये'त्यादि 'रवेतं छागमि'त्यादिदर्शनात्, तथापि बुद्धिनिमत्तववत् द्रव्यादि-साधारणत्वात् तस्य तदतिरिक्तं प्रति निमित्तत्वमिह व्यवच्छेद्यम् । ुजीवनपुष्टिवलारोग्येषु निमित्तत्वमनुपदमेव वक्ष्यति, तथापि विशेषज्ञशास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् अइष्टनिमित्तत्ववत् तदुपेक्ष्य तदितरप्रमाणगम्यनिमित्तत्वमिह् व्यवच्छेद्यम् । यद्यपि च स्पर्शवेगावपेक्ष्य क्रिया अभिघातमुत्पादयतीति स्पर्शस्याभिघाते निमित्तत्वमस्ति तथा 10 स्नेहस्य संग्रहे तथाप्येकाश्रितकार्यापेक्षया एतद् द्रष्टव्यमित्यदोषः । बुद्धचादीनां भावना-न्तानां निमित्तत्वम् । निमित्तकारणत्वमेव । यथा च प्रत्यासत्यविशेषेऽपि नैषामसम-

अविच्छित्रपरिमाणं न कियाकारणं किन्तु कारणतावच्छेदकिमिति न तत्रातिव्याप्तिः।
'नोद्दनाभिघातेति। शब्दासमवायिकारणावृत्तिसंयोगत्वव्याप्यजातिमस्वं
नोदनत्वं, शब्दासमवायिकारणवृत्तिसंयोगत्वव्याप्यजातिमस्वमभिघातत्वम्। त्रष्ठु- 15
स्वणिमिति। कार्यकारणमावनिक्षपकधिमिनिक्षपितकारणताश्रयत्वं कारणैकार्थसमवायकार्यैकार्थसमवायान्यतरप्रत्यासस्याआत्मविशेषगुणान्यकारणत्वंवाअसमवायिकारणत्विमित्यर्थः।

समवायिकारणप्रत्यासस्यविशेषेऽपि नादृष्टादावात्मविशेषगुणेऽसमवायि-कारणत्वच्यवहारः शिष्टानामिति न विशेषणासिद्धिः। अहणयेति। आहण्यं नाभ्रयावच्छेद्कत्वेनोपलक्षणं विशेषणतायां विधिके सत्येवोपलक्षणत्वमिति च्युत्पत्तेरित्यर्थः। एका श्रितेति। ज्ञानादृष्टजीवनादिभिक्षैकवृत्तिकार्य्ये प्रति निमित्तकारणतावच्छेद्करूपशुन्यत्वे सत्यसमवायिकारणतावच्छेद्करूपवत् स्थिति-स्थापकान्यगुणत्वमित्यर्थः। निमित्तकारणत्वमेवेति। असमवायिकारणावृत्ति-निमित्तकारणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्वमाकाशेतरविभुविशेषगुणत्वं वेत्यर्थः। पूर्वोक्तासमवायिकारणलक्षणे विशेषणासिद्धं निराकर्त्तुमाह—ग्रथा चेति। विभु-

¹B नोद्दनाभिषातादिति.

20

वायिकारणत्वं तथा वक्ष्यते । संयोगादीनां वेगान्तानामुभयथा कारणत्वम् , असम-वायितया निमित्ततया च। तथाहि भेरीदण्डादिसंयोगः शब्दे मैर्याकाशसंयोगेऽसमवायिकारणम्। वंशदलविभागो निमित्तम्, वंशदलाकाश-विभागोऽसमवायिकारणं शब्दस्य। उष्णस्पर्शः पाकजे निमित्तम्, उष्णस्पर्शे-गुरुत्वमभिघातजादिकियायां निमित्तं, पतनगुरुत्वयोरसमवायि । द्रवत्वं ऽसमवायी । संग्रहादौ निमित्तं द्रवत्वस्यन्दनयोरसमवायि । वेगो वेगगमनयोरसमवायी , अभिघाते निमित्तमिति । परत्वादीनामकारणत्वम् , न निमित्तत्वं नाप्यसमवायित्वमित्यर्थः। ग्रहणम् । प्रदेशवृत्तित्वम् । आदिग्रहणेन त्रित्वतिपृथत्तवादीनां संयोगादीनां युगपदुपलम्भानुपलम्भप्रमाणकमेतत्। धम्मीधम्मभावनानां तु प्रत्यक्षाणां अत व्यापककार्य्वविशेषगुणत्वेनानुमेयम् ।

विशेषगुणत्वात् शब्दवन्मूर्त्तसंयोगासमवायिकारणकवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्वावश्यं-भावादातमविशेषगुणानामात्ममनःसंयोगासमवायिकारणकत्वव्यवस्थितावसमवायि-कारणान्तरकल्पनायां मानाभावात् प्रागुक्तयुक्तेश्चेत्यर्थः। उभयशेति। पूर्वोक्त-बुद्धग्रदृष्टादिभिन्नकार्य्यनिमित्तकारणवृत्त्यसमवायिकारणवृत्तिस्पर्शत्वसंस्कारत्वान्यगुण-त्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वमित्यर्थः। अकारणत्विमिति। स्वध्वंसज्ञानान्या-जनकमात्रवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः। प्रदेशवृत्तित्विमिति। स्वात्यन्ता-भावसामानाधिकरण्यमित्यर्थः। भावाभावान्तरवैधम्ये प्रमाणयन्नाह—अन्नेति। महति वृत्तादौ शाखायां किपसंयोगोपलम्भान्मूले च तद्गुपलम्भात् भावाभावा-न्तरयोरदृष्टमिप सामानाधिकरण्यमनन्यथासिद्धप्रत्यत्त्वलादाद्रियत इत्यर्थः। तिहं यत्र न प्रत्यत्तं तत्र कथं तत्सिद्धिरित्यत आह—धर्मेति।

नतु 'कार्ये'ति विशेषणं 'व्याप्यवृत्तीश्वरज्ञानादौ व्यभिचारवारणार्थं न युक्तं सामान्यत एवात्मविशेषणगुणानां प्रदेशवृत्तित्वस्य मूलेऽभिधानात्तस्याप्यव्याप्य- वृत्तित्वात् । युक्तं चैतत् । ज्ञानत्वं न व्याप्यवृत्तिवृत्ति अव्याप्यवृत्तिवृत्तिसंस्कार- त्वान्यगुणत्वव्याप्यज्ञातित्वात् संयोगत्ववदिति । मानात् । न च मूर्तगुणज्ञातित्व- मुपाधिः, शब्दत्वे साध्याव्यापकत्वात् । नापि कार्य्यमात्रवृत्तित्वमुपाधिः । आकाशत्वादौ

¹B व्याप्यवत्तावीश्वर-.

किरणावली

अन्यथा असमवायिकारणपादेशिकत्वानुरोधन सुखादीनामि प्रदेशनियमानुपपत्तिप्रसङ्गात्। न च भावाभावावेकत्र विरुद्धौ प्रकारभेदेनाविरोधात्। अवयवान्तरदिगन्तरावच्छेदेन हि तावविरुद्धौ तथैव दर्शनात्। न चैवं व्यवच्छेदकाश्रयावेव
भावाभावौ अविरोधार्थमुपाधिभेदो, न त्पाधिभेद एव तदाश्रयः। न हि कार्थभेदेन
शक्तयशक्ती कार्थ्यभेदमेवाश्रयेते इति देशभेदेन वा शक्त्यशक्ती देशभेदमेवाश्रयेते 5
इति। शेषाणामाश्रयव्यापित्वम्। पूर्वोक्तेभ्यः संयोगादिभ्यो येऽन्ये ते शेषाः,
तेषां रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्तवगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगिरिथतिस्थापकपरत्वापरत्वानामित्यर्थः। अपाकजानां स्नेहान्तानां यावद्द्रव्यभावित्वं यावदाश्रयमेतेषां
स्थितिरविनाशः, आश्रयविनाशादेव परमेते विनश्यन्ति, न त्वन्ययेत्यर्थः। पाकजानि
रूपरसगन्धस्पर्शवद्द्रवत्वानि सत्येवाश्रये विनश्यन्तीत्यत उक्तमपाकजेति। स्थितिस्थापको- 10
ऽप्यत्र ग्राह्यः।

दोषाणा मिति । पाक जानां पार्थिवयरमाणु रूपादीनां पाक जस्य च पृथिवी-

साध्याव्यापकत्वात् , न च विषद्ते बाधकभावः । ईश्वरज्ञानादीनां ब्याप्यवृत्तित्वेऽसम-दादिज्ञानानामव्याप्यवृत्तित्वे व्याप्याव्याप्यवृत्तिज्ञातीयताविरोधात् ।

अत्राहुः—ईश्वरज्ञानादीनां व्याप्यवृत्तित्वे मूळप्रन्थस्याव्याप्यवृत्तिवृत्ति- 15 संस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यज्ञातिमत्त्वे तात्पर्यान्न विरोधः, अनुमाने च पद्मधर्म- गुणवृत्तित्वाविव्जन्नसाध्यव्यापकं कार्य्यमात्रवृत्तित्वमुपाधिः। न चोक्तविपत्त- बाधकाद्धेतोः साध्यव्याप्यतया त्रव्यापकत्वेनानुपाधित्वं मूर्तगुणानामेव तथा विरोधात्। तत्रैव प्रमाणप्रसरात्।

विषचे बाधकमाह—अन्यशेति । अविरोधासेति । एतत्तात्पर्यं संयोगे 20 विवेचियण्यामः । कालनिष्ठनित्यगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिश्चन्यविभुगुणवृत्तिसंस्कार- त्वान्यगुणत्वव्याण्यजातिमत्वं पारिभाषिकमैव प्रादेशिकत्विमत्यप्याहुः ।

आश्रयेति । स्वात्यन्ताभावासमानाधिकरणगुणत्वं प्रदेशवृत्तिगुणान्यगुणत्वं वेत्यर्थः । आश्रय[वि]नाद्यादेवेति । यद्यपि विनश्यदवस्थ-संयोगेऽतिव्याप्तिः, नित्यक्षपादावव्याप्तिश्च, तथापि स्वाश्रयसमानकालीनध्वंसाप्रतियोगिमात्रवृत्तिगुणत्व- वियाप्यजातिमस्वम् । पाकजानामित । वेगोऽप्यत्नोपसंख्येयः । तस्यापि

तेजसोः द्रवत्वस्य बुद्धिजानाञ्च परत्वापरत्वद्वित्वद्विपृथक्तवादीनां शब्दबुद्धचादीनां च व्यापक-जन्यविशेषगुणानां संयोगविभागयोश्चायावद्द्रव्यभावित्वं सत्यपि द्रव्ये विनाश इत्यर्थः।

तदेतदुद्देशमात्रमाचारघेँणोक्तमेवमन्यदपि स्वयमूहनीयम्। तद् यथा
रूपाचेकैकत्यागेनारूपत्वारसत्वादीनि । सांसिद्धिकद्रवत्वरूपरसगन्धस्पर्शस्नेहानां मूर्त्ततिशेषगुणत्वम् । रूपरसगन्धस्नेहगुरुत्वद्रवत्वस्थितिस्थापकानां स्पर्शव्याप्यत्वम् ।
स्नेहशैत्यसांसिद्धिकद्रवत्वानां जलमात्रवृत्तित्वम् औष्ण्यभास्वरत्वयोस्तेजोमालवृत्तित्वम् ।
रसगुरुत्वयोर्जलावनिगुणत्वम् । गन्धमाधुर्थेतररसग्चक्रेतररूपाणां पृथिवीमालवृत्तित्वम् ।
बुद्धचादीनां भावनान्तानामात्मिविशेषगुणत्वम् । रूपद्रवत्वयोः पृथिव्यप्तेजोमालवृत्तित्वम् ।
नैमित्तिकद्रवत्वस्य क्षितितेजोमात्रवृत्तित्वम् । नैमित्तिकद्रवत्वपार्थिवपरमाणुरूपादीनां
पाकजत्वम् । संख्यापरिमाणप्रचयानामेव परिमाणकारणत्वम् । संयोगविभागशब्दानामेव शब्दकारणत्वम् । स्पर्शगुरुत्वप्रयत्ववेगानामेवाभिधातहेतुत्वम् ।

एकत्वैकपृथक्तवसंयोगविभागानामेवानेकाश्रितगुणारम्भकत्वम् । परत्वापरत्व-

समानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वात्। अयावदुद्रव्यभावित्वं च पूर्वनिरुक्तरूप-रहितगुणत्वम् । मर्तेति । मूर्त्तिन्याप्यतावच्छेदकविशेषगुणवृत्तिज्ञातिमस्वमित्यर्थः । स्पर्शाट्याप्यत्विमिति । स्पर्शसमानाधिकरणमात्रवृत्तिगुणत्वसान्नाद्वयाप्यजाति-मस्वमित्यर्थः। जलवृत्तित्वं जलवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वन्याप्यजातिमस्वम् । पवम-ब्रेऽपि निर्वाच्यम् । जलाचनोति । जलावनिवृत्तिवृत्तितद्न्यवृत्त्यवृत्तिगुणत्व-व्याप्यजातिमस्विमत्यर्थः। पृथिवीमान्नेति। पृथिवीवृत्तिविशेषगुणमात्रवृत्तिगुणत्व-पाकजत्वमिति। व्याप्यजातिमस्वमित्यर्थः। इत्थमग्रेऽपि। तेजःसंयोगा-20 समवायिकारणैकवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमस्विमत्यर्थः। अतो न तेजोऽवयवसंयोग-जन्यतेजोऽवयविसंयोगेऽतिव्याप्तिः। नापि विनश्यदवस्थपृथिवीरूपादावन्याप्तिः। परिमाणासमवायिकारणवृत्तिसंयोगत्वान्यगुणत्वःयाप्यजाति-परिमाणेति। मस्वमित्यर्थः । 'शब्दकारणत्वं' शब्दासमवायिकारणत्वमित्यर्थः । अभिघातेति । अभिघातनिमित्तकारणवृत्तिगुणत्वज्याप्यजातिमस्वमित्यर्थः । अनेकाश्रितेति।

²⁵ अनेकाश्रितगुणासमवायिकारणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमस्वमित्यर्थः ।

IA इत्यर्थ: added.

किरणावली

योरेव दिक्कालिपण्डसेयोगजन्वम् । परत्वापरत्वचरमज्ञानिहित्विद्विपृथक्तवादीनामेव निमित्त-विनाशिवनाश्यत्वम् । एतदन्येषामेव गुणान्तरिवनाश्यत्वम् । कार्य्यगुणानामेवाश्रय-विनाशिवनाश्यत्वम् । अपार्थिवपरमाणुरूपरसस्पर्शसांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहगुरुत्वस्थिति-नित्यद्रव्यक्तत्वैकपृथक्त्वपरिमाणेश्वरबुद्धीच्छाप्रयत्नानां नित्यत्वाकार्यत्वे । इतरेषां नित्यत्वकार्यत्वे इत्यादि ।

दिकालेति। दिक्कालसंयोगासमवायिकारणैकवृत्तिगुणत्वमित्यर्थः। अतो न दिक्कालसंयोगजसंयोगेऽतिब्याप्तिः। प्रत्वाप्रत्वेति। ननु चरमज्ञानं भोगरूप-मन्त्योपान्त्यशब्दवत् स्वविषयसुखदुःखाभ्यामैव नाश्यम्। न च विनिगमकाभावः, कार्य्यविभुविशेषगुणत्वेन शब्दवत् समानाधिकरणगुणनाश्यत्वानुमानात्। अत्राहुः— ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्या ज्ञानं चरमः संस्कार एवात्र विविज्ञतः, यद्वा अन्त्यशब्दस्य ग

नोपान्त्यशब्दनाश्यत्वं चणिकत्वापत्तेः , किन्तूपान्त्यशब्द्ध्वंसस्यैवान्त्यशब्द्ध्वंसकत्वम् ।

अनुमानं चरमसंस्कारे अनैकान्तिकमप्रयोजकं च। किञ्च,,ये विशेषगुणानाश्या विभुविशेषगुणास्ते स्वानन्तरोत्पत्तिकाविरोधिगुणनाश्या एवेति नियमः। अन्यथा प्राक्तनसंस्कारेण ज्ञानाद्युत्पत्यप्रिमत्तण एव तेषां नाशाद्युत्यत्तत्वापत्तिः। निमित्त-नाशनाश्यत्वं चात्र मूर्तवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिश्चन्यत्वे सति संयोगान्य- । निमित्तनाशनाश्यत्वं विवित्तितमतो न चरमपार्थिवपरमाणुक्षपादेः परमाण्वाकाश-संयोगस्य च निमित्तनाशनाश्यत्वादतिव्याप्तिः।

गुणान्तरेति । पूर्वनिष्ठकान्यगुणत्विमित्यर्थः । कार्यगुणानािमिति । अत्र विशेष्यसमिन्धाहारादेवकारस्यान्ययोगन्यवच्छेदो विविक्तिः नायोगन्य-वच्छेदः । तेनाकार्यगुणानां नाश्रयनाशनाश्यत्विमित्यर्थात्र विरोधिगुणानाश्यकार्य-गुणान्याितः । अपािश्वेति । अत्र पार्थिवपरमाणुवृक्तिस्थितिस्थापकादेरपि नित्यत्वात् स्नेहपर्यन्तमैवापार्थिवत्वं परमाणोविविक्तितम् उत्तरत्र परमाणुमात्रमैव विविक्तिमित्याहुः । नित्यत्वमत्र ध्वंसाप्रतियोगिगुणत्वम् अकार्यत्वं च प्रागभावा-प्रतियोगिगुणत्वम् एतद्न्यगुणत्वं चानित्यत्वादि । आदिपदसंग्राह्यं च परत्वापरत्व-गुष्ठत्वद्रवत्ववेगस्थितिस्थापकानां मूर्त्तमात्रसामान्यगुणत्वं धर्माधर्मभावनानाम-तीन्द्रियात्मविशेषगुणत्वमित्यादि ।

सम्प्रति प्रत्येकं रूपादीनां वैधम्ये संक्षेपार्थमेकग्रन्थेनाह— रूपादीना मित्यादि । सर्वेषां चतुर्विशंतेरपीत्यर्थः । रूपं रसो गन्ध इत्यादिका सङ्जाः , ताः किं
पारिभाषिक्य औपाधिक्यो वा १ नेत्याह—अपरसामान्यसम्बन्धात् । रूपत्वरसत्वगन्धत्वादिसमवायात् निमित्तादित्यर्थः । तदसिद्धं चक्षुर्मालग्राह्यत्वादुचपाधिनिबन्धनत्वः
रूपादिसङ्ज्ञानामिति चेत् , न । अननुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगात् ।

ननूदेशक्रमप्राप्ततया रूपस्यैव निरूपणे कर्तव्ये रसादिनिरूपणमयुक्तित्यते आह—संक्षेपार्थिमिति। संद्येपो प्रन्थलाघवम्।

पारिभाषिक्य इति । काचित् संज्ञा जातिरूपप्रवृत्तिनिमित्तवती । प्रवृत्तिनिमित्तं च वाच्यं सद्वाच्यवृत्तित्वे सित वाच्योपस्थापकं गोर्त्वादि । काचिदुपल्रज्ञण10 वती, तच्च वाच्योपस्थापकमात्रं, न तु शक्त्यन्तर्भ् तिमिति विशेषः । यथा शब्दाश्रयत्वोपल्लिते 'आकाशमिति संज्ञा । काचिदौपाधिकी, यथोपलज्ञणीभूतपचिक्रियान्तर्भावेण
पाकानुक्लकृतियाग्यतामात्रेण पाचकादिसंज्ञा । यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तोपलज्ञणयोगाभावे
सङ्केतविषयस्य व्यक्तिविशेषस्य प्रत्यत्तेणोपस्थितिस्तत्र या श्रृङ्गप्राहिकया चैत्रादिसंज्ञा
सा पारिभाषिकी । तासु रूपादिसंज्ञा कतमैत्यर्थः । स्त्यत्वेति । तथा च

गवादिपद्वत्रैमित्तिकीयं संज्ञेत्यर्थः । तद्सिद्धिमिति । जातिरूपमिति शेषः ।
प्रकृते रूपाकारानुगतमते लौकिकानामभावादित्यर्थः । न च निषेध्याप्रसिद्धिः ।

रूपत्वस्योभयसिद्धत्वात्तदीयजातित्वोपाधित्वयोरेव विवादात्। शुक्करूपं शुक्कत्वतद्वचाप्येतरगुणत्वव्याप्यजातिमन्न भवतीत्यर्थ इत्यन्ये । चक्षुमीत्रेति । द्वीन्द्रियप्राह्यसंख्यादिव्यावर्त्तनाय मात्रपदम् ।

20 यद्यपि रूपेऽपि तम्नास्ति मनसापि तद्यहात् , चन्नुर्मात्रबहिरिन्द्रियप्राह्यत्वं च रूपाभावेऽपि गतम् , भावत्वेन विशेषणेऽपि त्रसरेणुसंयोगादावितव्यातं, चन्नुर्प्राह्य-विशेषगुणत्वं च स्नेहादाविप गतम् , तथापि चन्नुर्मात्रबहिरिन्द्रियप्राह्यविशेषगुणत्व-मुपाधिः । एवं रसनादिमात्रबहिरिन्द्रियप्राह्यविशेषगुणत्वादिकं रसत्वादीत्यर्थः । न चातीन्द्रियरूपे तद्वचवहारानापित्तर्प्रहणानन्तरं रूपप्रत्ययापित्तश्च, चन्नुर्प्रहणयोग्यता25 याश्च तद्वच्छेद्करूपाप्रतीतावज्ञानादिति वाच्यम् , नील्पीताद्येक्तैकमैवेति मते तस्याती-निद्रयत्वाभावात् । न च तस्य जातित्वापितः । गोत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः । नीलतरादिप्रतीतेश्च तदन्यरूपासंभेदविषयत्वात् । अननुसंहितेति । रूपादिधीः

¹B आकाशित.

न च रूपत्वादिसामान्यविशेषविशिष्टरूपाद्युपलिधमन्तरेण परस्परव्यावृत्तेषु चक्षुरादिषु मानमस्ति विशिष्टोपलब्धेरेव प्रमाणत्वे परस्पराश्रयत्वम् । चक्षुराद्यवगमे विशिष्टोपलिब्धिविशिष्टोपलब्ध्या च चक्षुराद्युपलिब्धिरिति । न चाविशिष्टोपलब्धिमात्रोपनीतम-विशिष्टमिन्द्रियमात्रमुपाधिविशिष्टव्यपदेशे रसादिष्वपि रूपादिव्यवहारप्रसङ्गादिति । तस्मात् रूपत्वादिसामान्यविशेषक्रोडीकृततत्त्तदर्थप्रहणनियमेन चक्षुरादीन्यप्युन्नेयानि । तथाचोच्यते 'रसादिषु मध्ये रूपस्यव व्यञ्जकत्वादि'ति । अन्यथा रसनादिप्राह्येषु मध्ये चक्षुर्मात्रप्राह्यस्येव व्यञ्जकत्वादित्यर्थः स्यात् । तथाचासिद्धमसिद्धेन साध्यतो महान्यायिकत्वमित्यलमनु कम्पनीयेष्वतिनिर्वन्धेन । एतेन रसत्वादयो व्याख्याताः ।

साज्ञात्कारिणी चज्जुर्मात्रप्राह्यत्वं च न प्रत्यज्ञं, इन्द्रियतज्ञन्यज्ञानगोचरत्वयोरती-न्द्रियत्वादित्युपाधेरज्ञाने सा न स्यादित्यर्थः । ननु मानान्तरोपस्थापितं चत्तुर्पाह्यत्व-मध्यचे भासते न वा रूपादिधीः प्रत्यचसिद्धेत्युभयसिद्धं रूपादिन्यवहारस्तूकोपाधिनि-बन्धन इत्यत आह— न चेति । चत्तुरादिस्वरूपे तत्तैजसत्वादौ च मिथोव्यावृत्तरूपाद्यप-लिंघ विना मानान्तराभावात्तत्र तद्याह्यत्वाच तद्भे देऽन्योन्याश्रय इत्यर्थः। ननु नीलपीतादिधीकरणतया चत्तुःसिद्धौ नायं दोषः, न चैवं नीलाद्येकैकधीकरणतया भिन्नभिन्नकरणसिद्धौ पञ्चबहिरिन्द्रियनियमानुपपत्तिः। नीलपीतादिधीकरणेषु गन्धाद्य-व्यञ्जकत्वे सति नीलादिव्यञ्जकत्वेन तैजसत्वं प्रसाध्य तत एवेन्द्रियविभागात् नीलादिकं पत्तीकृत्य लाघवादेककरणसाधनाद्वा तैजसेन्द्रियमात्रप्राह्यविशेषगुणत्वेन च नीलादौ रूपाकारानुगतधोः स्यात् । मैवम् । एतादृशीं परम्परामविदृषोऽपि रूपप्रत्ययात् । चत्तूरूपस्य घटादिरूपाभिन्नत्वे प्रत्यत्तत्वप्रसङ्गाच । एकस्यैव उद्भवानुद्भवविरोधात् । पाकेन रक्तमृत्पन्नं श्यामं नष्टमित्यनुभवाच । न चायं भ्रमो वाधकाभावात् । न चोत्पाद-नाशश्चीः समवायविषयाः रक्तसमवायो नष्ट इत्यनुभवापत्तेः समवायनित्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच । नीलादितुल्यतया गन्धादिन्यक्तीनामपि नित्यत्वापत्तेश्च । किञ्च नीलादिव्यक्तीनामननुगमैन सान्नात्कारकारणत्वाभावे अनुगतधर्मसिद्धौ तज्जातित्वे बाधकाभावात् । शुक्काकारानुगतधीकारणतया अनुगत शुक्कत्वजातिसिद्धौ शुक्कत्वजाति-र्गु णत्वब्याप्यजातिन्याप्या शुक्कमात्रवृत्तिजातित्वात् तद्वान्तरतारतम्यवदित्यप्याहुः। 25 वस्तुतो यद्यपि रूपाकारानुगतधीर्नास्ति छौकिकानां तथापि नीछो वर्णः पीतो वर्ण इति वर्णाकारानुगतधीरस्टयेव । वर्णत्वमैव च रूपत्वम् । गन्धरसादौ चानुगतमतिरस्टयेव सार्वछौकिकीति प्रत्यत्तत एव तत्सिद्धिः।

¹B श्रुक्तलजातिसिद्धी omitted.

तत्रेति । गुणेषु मध्ये । गुणत्वे सति चक्षुषैव यत् ग्राह्यं तद्रूपमिति लक्षणार्थः । 'गुणत्वे सती'ति रूपत्वादिव्यवच्छेदाय । एतेन प्रमाणमप्यक्तम् । आश्रयमाह— **पृथिव्युद्कज्वलनवृत्ती**ति । ज्वलनशब्**देने**ह तेजोमात्नं विवक्षितम्। वर्त्तते नान्यतेत्यर्थः । विषयस्थस्यार्थक्रियामाह — द्रव्याद्यपलम्भकम् । द्रव्यशब्देनात्र तद्रूपसम्बन्धात् गृह्यते न त्वन्यथा । आदिशब्देन गुणकम्र्मः बाह्यद्रव्यमभिमतम् । संख्यापरिमाणपृथक्तवसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वरनेह-गुणाः सामान्यानि । वेगाः । कर्माणि च रूपिद्रव्यसमवायात् । सामान्यानि तु कानिचित् रूपैकार्थसमवायात् , कानिचित् रूपैकार्थसमवेतसमवायात्, कानिचिद्र्पसमवायादिति कारणत्वम् । यद्यपि चैतन्महत्त्वस्याप्यस्ति, तथापि विशेषगुणत्वे सतीति द्रष्टव्यमित्यदोषः । करणोपकारितामाह -- नयनसहकारीति । बाह्यलोकाप्यायितं हि चक्षुः स्वविषयग्रहणे क्षमम् । स चोद्भतरूपः चक्षुषः सहकारी न त्वन्यथेति रूपं नयगसहकारी-

भाष्यस्थ तत्र 'पदं व्याचष्टे गुणे षिवति । निर्धारणेन यह्नभ्यते तदाह गुणत्वेति । चक्षुषैवेति । न चातीन्द्रियरूपाव्याप्तिः, चन्नुर्मात्रप्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्वस्य विवत्तितत्वात् । न चैवं रूपत्वपर्यवसाने पूर्वेण सह पौनरूत्त्यम् , शुक्कत्वादिजातिविषयत्वादेतस्य । रूपत्वपरत्वेऽपि तस्य प्रकारान्तरेणाभिधानान्न पौनरूत्त्यमित्यन्ये ।

एतेनेति । एतेन इतरभेदानुमानेन । आश्रयासिद्धिरित्यर्थः । आश्रयमिति । प्रमाणद्वारा छत्तणमुक्षा आश्रयद्वारा छत्तणं वकुमित्यर्थः । संख्यादावित्याप्तिं निरस्यति—एदवेवेति । न च स्पर्शद्रवत्वयोरितव्याप्तिः । पृथिव्यादितिकविशेष-गुणवृत्तिवायुवृत्त्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यज्ञातिमत्त्वस्य विविज्ञतत्वात् । अर्थिकियामिति । चाज्जषप्रत्यक्तकारणविशेषगुणत्वमर्थिकियाद्वारकं छत्तणमभिधातुमित्यर्थः ।

नतु वायौ रूपाभावप्रत्यचे तमःप्रत्यचे च रूपस्य व्यभिचारान्न कारणत्वम्, अनुद्भृतरूपाव्याप्तिः, उद्भृतरूपवन्त्वस्य प्रत्यत्तकारणतावच्छेदकत्वात्। मैवम्। चात्तुवनिर्विकल्पककारणविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यज्ञातिमस्वस्य विविद्यतत्वात्। स चोद्भृतेति।

20

10

त्युच्यते ; न त स्वीयमेव रूपमस्य सहकारि सगुणानामिन्द्रियमावादिति न्यायेन तस्येन्द्रियशरीरत्वात् । विधामाह—शुक्काद्यनेकप्रकारकम् । शुक्कत्वादयोऽनेके प्रकारा
अवान्तरिवशेषा यस्य तत् तथोक्तम् । यद्यपि नित्यत्वादिकं गुणान्तरसाधारणं, तथापि
पार्थिवपरमाणुषु पाकजत्ववैधम्मेयचिन्तायामुपयोक्ष्यत इत्यमिप्रायवान् कारणविरोधिनाविभिधातुं नित्यं तावत् निर्द्धारयति—सिक्ठादिपरमाणुषु नित्यिमिति ।
आदिशब्देन तेजःपरमाणुपरिग्रहः । अनित्यता हि कार्य्यतया व्याप्ता, सा च रूपादीनां
कार्य्यद्रव्येषु विचित्रतया व्याप्ता, सा च सिक्ठादिपरमाणुरूपात् व्यावर्त्तमाना स्वव्याप्त्या
कार्य्यतामुपादाय विनाशितामपि निवर्त्तयतीति पार्थिवपरमाणुरुविनसंयोगचिरोधि । अभिसंयोगो विरोधी यस्य तत् तथा । उपलक्षणं चैतत् उत्पादकोऽप्यस्यामिसंयोग एव । सर्वकार्येषु कारणगुणपूर्वकम् । अवयविषु यत् रूपं तदवयवरूप-

नन्द्भृतक्ष्यवस्य प्रत्यक्तकारणतावच्छेदकत्वादण्डत्ववक्तस्य कारणत्वं न स्यात्।
मैवम्, उङ्गृतक्ष्योत्कर्षात् प्रत्यक्तोत्कर्षण तस्य कारणत्वात्। दण्डत्वे नैवम्।
प्रकारभेदेनोभयस्याप्यविरोधाच्च। चाक्चषद्व्यक्तांने विषयजन्यतया विषयभानेनैव
तत्र क्ष्यस्य कारणत्वात्। द्रव्ये चानुगतानतिप्रसक्तत्वेन कारणतावच्छेदकत्वात्।
न तु स्वीयमिति। अत्र चक्चुः साक्तात्कारकारणक्ष्यवत् साक्तात्कारकारणतेजस्त्वात् 15
आलोकवत् इत्यत्रोद्वभूतक्ष्यवस्वमुपाधिः। न वास्य गुणमन्तर्भाव्येन्द्रियत्वं द्रव्यगर्भत्वाक्तल्लक्ष्यति यदिन्द्रियं तत् प्रत्यक्तहेतुप्राह्यज्ञातीयगुणवदित्येव सगुणानाः
मिन्द्रियभाव इत्यस्यार्थे इति सम्प्रदायविदः। प्रकारपदार्थान्वयानुरोधाच्छक्कत्वादि
जातिपरतया व्याच्छे— शुक्कत्वाद्य इति।

विचित्रतयेति । द्रव्यत्वसात्ताद्व्याप्यजातिसमानाधिकरणगुणमात्रवृत्त्य- 20 नेकजातिन्यापकजातिमद्गुणत्वं विचित्रता पाकजत्वन्यापिकेत्यर्थः ।

न च जलपरमाणुः कार्यक्षपवानभूतत्वादिति वाच्यं, पत्तधमंपरमाणुत्वाविक्कन्न-साध्यव्यापकस्य पृथिवीत्वस्योपाधित्वात्। कार्य्युणानां निमित्तासमवायिकारण-गुणापूर्वकत्या कारणपदं समवायिकारणपरत्या व्याच्छे—अवयविद्वितः। ननु पार्थिवपरमाणुक्षपयोरभेदाद्रपस्य कार्यत्वे विनाशित्वे च परमाणोरपि तथात्वापत्तिः। न च गुणगुणिनोरभेदे मानाभावः। न हि नीलः पटः दण्डी पुरुष इति प्रत्यययोविषय-वैलक्षण्यमनुभूयत इति दण्डिपुरुषयोरिव नीलपटयोरप्यभेद एव, न च विशेषण-

¹B g added.

पूर्वकमित्यर्थः। आश्रयविनाशादेव विनश्यतीति । न त पिठरपाकवा-दिनामिवाग्निसंयोगादपीत्येवकारार्थः।

एतेन गुणगुणिनोरभेदवादो निरस्तः। फलतो विरुद्धधर्माध्यासस्य दर्शितत्वात्। तथाहि रूपत्विनिमित्ता रूपसञ्चेति दर्शिते पृथिवीत्विनिमित्ते च पृथिवीव्यवहारे
एतयोस्तादात्म्ये पर्यायता स्यात्। न च रूपशब्दात् शुक्कशब्दाद्वा कश्चित् घटादिकं
प्रत्येति घटशब्दाद्वा शुक्कादिकम्। न चाभेदे सामान्यिवशेषभावोऽप्युपपद्यते। न च
सामान्यविशेषभावेऽप्यभेदादेव सामान्यं विशेषश्चेति सम्भवति विशेषात्। अनुवृत्तो हि
धर्माः सामान्यं व्यावृत्तो विशेषः। न च तदेवानुवृत्तं व्यावृत्तं चेति सम्भवति। किं च
रूपं चक्षुमीत्रग्राद्धं तदेव चेत् द्रव्यं रूपवद्द्र व्यमप्यन्धेन नोपलभ्येत घटादिद्रव्यवद्वा
शुक्कादिरूपमप्यन्धेनोपलभ्येत यदि च पृथिव्येव रूपं न तोये तेजसि वा वर्त्तत।

सम्बन्ध पव तद्विषयो नाभेद इति वाच्यं, दण्डी पुरुष इतिवस्नीली पर इति प्रतीत्या-पत्तेः। न च मतुपो लोपाद्भेदोपचाराद्वा तदुपपाद्नम्। तयोः शब्दधर्मत्वाद्व त्वभेद-बुद्धेर्मानत्वादित्यभिष्रेत्याह एतेने त । अग्निसंयोगात् रूपस्य नाशेऽपि द्रव्यानाशे-नेत्यर्थः। तदेव स्पष्टयति—तथा हीति। न च रूपशब्दादिति। यद्येतत्-पटाभिन्नाः सर्वाः शुक्कव्यक्तयः स्युः तदैनं पटमानयेत्येतच्छ्रव्दजन्यानयनकर्माणि स्यु-रेतत्पटवदित्यर्थः । अभेदे सामान्यविशेषाभावं परिहरति न चाभेद इति। सामान्यविशेषभावेऽभेदं निरस्यति—त च सामान्येति । द्रव्यमपीति । यद्ययं पटः शुक्कताभिन्नः स्यादन्धस्य त्विगिन्द्रियप्राह्यो न स्यादित्यर्थः। अन्धस्य त्वगिन्द्रियगृद्यमाणशुक्कपरुष्यं यद्येतत्पराभिन्नं स्यादेतत्-तस्माद् गुणगुणिनोः प्रतिनियतेन्द्रियवेद्यतैव सान्नात्कारविषयः स्यादित्यर्थः । न च रूपस्य पटात्मकतयान्धेन प्रहेऽपि रूपत्वं न तेन गृहाते, तयोर्भेदे मानम्। रूपत्वप्रहे चत्तुषः प्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । धर्मधर्मिणोरभेदपत्ते रूपत्वस्यापि रूपाभिन्नत्वात् । त्वचा रूपत्वस्यापि प्रहापत्तेश्च , जातेव्यंक्तिप्राहकेन्द्रियप्राह्यत्वा-दिति भावः।

15

20

10

किरणावली

यदि वा रूपमेव पृथिवी प्रश्नावकावि पृथिव्येव स्यातां सामान्यविशेषभावे वा तादात्म्यं विरुध्येत । न चैवं द्रव्यस्यैवं सामान्यविशेषो रूपमस्तु, कृतं गुणेनेति वाच्यम्, तस्य प्रकाराभावात् । न हि गोत्वं प्रकारवत् । रूपं तु शुक्राद्यनेकप्रकारकम् । न च गोत्वविशिष्टस्य शाबलेपादिभेदवत् रूपविशिष्टस्य शुक्लादिभेदो भविष्यतीति युक्तं, तत्रापि शुक्लतरशुक्लतमादिप्रकारवन्त्वात् । न च तारतम्यं सामान्यस्य सम्भवति । न हि सम्भवति गोतरो गोतम इति । किं च पिठरपाकोऽप्यस्तु प्रमाणुपाको वा शुक्लादिरूपं तावद्धर्मिण सत्येव निवर्त्तते प्रवर्त्तते चेति सुप्रसिद्धम् । न चैतत् सामान्यस्य सम्भवति, तस्य नित्यैकरूपत्वात् । अन्यथा तत्त्वविरोधात् ।

एतेन रूपवदेव द्रव्यमुत्पद्यते रूपवदेव विनश्यतीति नास्त्यनयोः पूर्व्यपरभाव इति नापि द्रव्यविनाशरूपविनाशयोरिति निरस्तम्। एकत्र दर्शनेनान्यत्र तदनुमानात्। 10 तथाहि अवयविरूपं समवायिकारणवत् कार्यत्वात् घटवत्। अन्यथा कारणमात्रानपेक्ष-

[यदि चेति। यदि ह्रपं पृथिन्यभिन्नं स्यात् जलतेजोवृत्ति न स्यात्।]
यदि चेति। यदि पयःपावकौ ह्रपाभिन्नौ स्यातां पृथिवी स्यातामिति तदीयाभ्युपगमे न तर्काः। ननु ह्रपस्य विशेषः पृथिवी स्यादिति नोक्तदोष इत्यत आह—
सामान्यविद्योषेति। नन्वत्यन्ताभेदे सर्वमिदं दूषणम् अत्र तुभेदाभेद इति द्रव्यस्य 15
ह्रपाभेदेऽपि ह्रपं द्रव्याद भिन्नम्। न चात्र मानाभावः। अन्योन्याभावत्वम् अन्याप्यवृत्तिवृत्तिनित्याभाववृत्यभावत्वसान्नात्व्याप्यभित्वात् अत्यन्ताभावत्ववदित्यनुमानात्। न चात्रयोजकत्वं नीलः प्रदृद्दित सामानाधिकरण्यबुद्धेरनन्यथासिद्धेः। अत्यन्तभेदाभेदाभ्यां तदनुपपन्तेः।

अत्राहुः। भेदाभेदयोः परस्पराभावरूपतया विरुद्धयोरेकत समावेशाभावः। 20 न च संयोगप्रतिविन्दः। तस्यैव हि तत्राभावोऽवच्छेदकभेदेन वर्तते ज्ञायते वा, यथा संयोगाद्यभावः। तिद्द्द्वापि नीलस्यापि प्रशान्यभावः प्रदत्वेनेति नीलात् प्रस्य भेदीऽस्तु। अभेदस्तु नीलान्योन्याभावाभावरूपः पर्टे न प्रदत्वावच्छेदेनैव। एका-वच्छेदेन भावाभावयोरवृत्तेरप्रतीतेश्च। नाप्यवच्छेदकान्तरेण। तद्ज्ञानेऽपि नीलः पर्ट इति प्रतीतिश्च नीलसम्बन्धविषया, शब्दप्रयोगश्चा- 25 भेदोपचारात् मतुब्लोपाद्वेति संक्षेपः। प्रकारेति। अवान्तरानेकभेदाभावादित्यर्थः। तत्रापिति। उत्कर्षस्य गुणिकयामात्रनियतत्वादित्यर्थः। शुक्कत्वावान्तरज्ञातिर्ने घरत्वव्याप्या, स्करिकादौ व्यभिचारात्। नापि तस्य व्यापिका, नीलघटे व्यभिचाराद्देकत शुक्कपटे तयोः संकरः स्यादिति। न चैतिदिति। न च कपादीनां नित्यत्वे तत्समवायस्योत्पत्तिविनाशौ स्याताम्। अग्निसंयोगात् रूपं नष्टमित्यनुभवो 30 न तु रूपसमवायो विनष्ट इति। तैरपि नित्यसमवायस्य नित्यत्वोपगमाच।

I A इत्यनुभवात्,

तया कादाचित्कत्वानुपपत्तः कार्यं च तत् कार्यगुणत्वात् पार्थिवरूपत्वाद्वा सामान्यवत्त्वे सत्यवयविधर्मतत्वाद्वा सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वाद्वा अस्मदादि-प्रत्यक्षविश्वेषगुणत्वाद्वेति संयोगवत् पार्थिवपरमाणुरूपवत् कर्मावत् घटवत् बुद्धिवद्वेति । अन्यथाऽवयविनाशेऽप्यविनाशात् तदुपलम्भापत्तिः । आश्रयस्य व्यञ्जकस्याभावादनुपलम्भे सत्याश्रये परमाणौ तन्निवृत्तेरनुपपत्तिरिति तस्मादवयविनो रूपस्य चोपादानोपादेयभावात् पूर्वापरभावनियम एवेति स्थितम् । विनाशस्यापि सहेतुकत्वस्थितौ यावद्द्रव्यभावस्य कार्यक्षपदीनामुपलम्भात् द्रव्याभावे चानुपलम्भनियमात् द्रव्यविनाशकार्यत्वमवसीयते । यौगपद्याभिमानस्तु कालसन्निकर्षाच्चक्षक्ष्विकर्षाच्चक्षरःनेषक्ष्योपलब्धिवदिति सर्वमवदातम् ।

'रसत्वाभिसम्बन्धाद्रस' इति हिथते सत्याह—रसो रसनग्राह्य इति ।

10 रसनेनैव गृह्यते यो गुणः स रस इति प्रमाणलक्षणे । आश्रयमाह—पृथिठगुद्कृष्टृत्ति । यद्यपि गुरुत्वमप्येवं तथापि प्रत्यक्षत्वे सतीत्यदोषः । अर्थेकियामाह—
जीवनपृष्टिबलारोग्यनिमित्तम् । जीवनं मनसः शरीरेऽवस्थानं, पृष्टिः शरीरावयवोपचयः, बलमायासक्षमता, आरोग्यं सुस्थता, दोषधातुमलाग्नीनां समतेति यावत् ।

कार्यगुणस्यादिति । कार्यस्य गुणत्वादित्यर्थः । 'अस्मदादी'तीश्वरज्ञानादिना

व्यक्तिचारवारणाय । विद्रोषगुणेति अत्मिकत्वेऽनैकान्तिकत्वव्यावर्त्तनाय । ननु

क्रवादीनामकारणमि व्यञ्जकं द्रव्यमतो न द्रव्यनाशे तदुपल्लस्भापत्तिरित्यत आह—

आश्रयस्येति । सत्याश्रय इति । अवयिषक्षं नित्यं यदि परमाणुक्षपाद्धिकं

तदा कारणत्वेन परमाणुक्षपं न सिध्येदिति तयो क्रवमिक्षकं वाच्यं, तथा च

परमाणौ क्रविनवृत्तिरग्निसंयोगान्न स्यादित्यर्थः । क्रपस्य नित्यत्वे तत्समवाय एव

वश्यतीति प्रागेव निरस्त्व । किञ्चावयविक्रपस्य नित्यतायामनित्यवृत्तिनित्यत्वेन

जातिवदाश्रयं विनाऽन्यत्राष्युपलभ्येतेति भावः।

पूर्वोक्ताया जातेरनितकमेणैव छत्तणान्तरिमित दर्शयक्षाह रसत्येति।
रसनेनैवेति। गुणपदं रसत्वतद्वचाप्यजातिक्यावर्त्तनार्थम्। यद्यपीदमतीन्द्रियरसाव्यापकं, तथापि रसनप्राह्यगुणत्वक्याप्यजातिमस्वं रसनेतरबहिरिन्द्रियप्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमस्वं वा छत्तणम्। एवकारेण यदि रसो द्रव्याभिन्नः स्यात्, रसनेन्द्रियमात्रप्राह्यो न स्यादिति तर्कः स्वितः। अत एवाह प्रमाणलक्षणे इति।
आश्रयमाहेति। पूर्ववत्तात्पर्यम्ह्यम्। अद्भृष्टविशेषजन्यातममनःसंयोगो जीवनम्।

उपलक्षण चैतत् , मरणकृशत्वदौर्वत्यरोगकारणान्यपि द्रष्टव्यानि । तेषां निमित्तम् । यद्यपि गन्धादयोऽप्येवंभूतास्तथा संयोगभेदाश्च, तथापि रसं प्रधानीकृत्य न तु स्वातन्त्र्येणेति विवक्षितम् । बाह्यस्यार्थिकियामाह — रस्मसहकारी । बाह्यनोदकरसेन स्तिमितस्य द्रव्यस्य रसो रसनेन गृह्यते, न तु गुष्कस्य । विभागमाह — मधुरेति । मधुरादिभि-स्तद्भेद्वश्च मधुरतरमधुरतमादिभिभिन्नो नानेत्यर्थः । अस्यापीति । नित्येति । भावप्रधानो निर्देशः । यथा रूपं सिललपरमाणुषु नित्यं तथा रसोऽपि । यथा रूपं पार्थिवपरमाणुष्विसिसंयोगविरोधि तदुत्पाद्यं च तथा रसोऽपि । यथा रूपं पार्थिवपरमाणुष्विकमाश्रयविनाशाद्विन्वयति, तथा रसोऽपि । तथैव चैतत् सर्व-सुपपादनीयमित्यर्थः । एतेन कारणविरोधिनावुक्तौ वेदित्वयौ ।

मरणं चाद्रष्टिविशेषजन्यात्ममनःसंयोगध्वंसः। दौर्बव्यं बलाभावः, न तु कृशत्वम्। 10 बाह्येनेति। यद्यप्येतावता जलस्य कारणत्वसिद्धाविप तद्रसस्य कारणत्वं न सिध्यति। तथा जलं प्रतिनियतेन्द्रियजन्यसाज्ञात्कारकारणप्रतिनियतेन्द्रियप्राह्यजातीय-गुणवत् प्रतिनियतेन्द्रियप्राह्यगुणप्राहकविशेषगुणवन्मूर्त्तत्वात् आलोकविद्त्यनुमानात् तत्सिद्धः।

विभागमाहेति। न च चित्रक्षपवत् षड्मा हरीतकीति व्यवहारात् चित्ररसीऽप्यधिकः, तत्र प्रमाणसद्भावात्। तथाहि विज्ञातीयनानारूपवद्वयवारब्धो घटो
न नीरूपोऽप्रत्यक्तत्वप्रसङ्गात्, न चोद्भूतक्षपवत्समवेतत्वमैव द्रव्यचाक्तुषत्वे तन्त्रम्,
यत्र हि चित्रक्षपावयवारब्धोऽवयवी तत्र एतस्याप्यभावात्। न च तत्रापि क्षपवत्परम्पराश्चितत्वमस्तीति वाच्यं, परम्पराया 'अनुनुगमात्।

क्ष्यवन्तमवेतत्वापेत्तया क्ष्यवस्वस्य छघुत्वाद्य । नापि तत्नाप्यव्याप्यमृत्तिनाना-क्ष्याणि वर्त्तन्ते । तेषां व्याप्यमृत्तिज्ञातीयताविरोधात् । एकं कर्बुरक्षपित्यमु-भवाद्य । वित्ररसे तु मानाभावः । अवयविनो गुणविरोधेन नीरसत्वे बाधकाभावात् । रसनस्य द्रव्याग्राहकत्वात् । षड्रसत्यव्यवहारस्य तु तत्तद्रसजन्योपकारजन-कत्वेनाप्युपपत्तेः । नापि ज्ञाररसोऽधिकः छवणज्ञातीयत्वस्यव प्रसिद्धत्वात् । भावप्रयान इति । अस्येत्यनेनान्वयानुरोधादित्यर्थः । एतेनेति । उत्परिच् विनाशप्रदर्शनेन तत्कारणसन्त्वस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ।

IA प्रम्पराया अनवगमात्.

'गन्धत्वाभिसम्बन्धाद्गन्ध' इति स्थिते सत्याह—गन्धो व्राणग्राह्यः । गुणेषुं मध्ये यो व्राणेणैव गृह्यते स गन्ध इत्यर्थः । एतेन लक्षणप्रमाणे दर्शिते । पृथिवीवृत्तिः । पृथिव्यामेव वर्त्तते नान्यत्नत्याश्रय उक्तः । व्राणसहकारी त्यर्थिक्रिया । वृतादिगन्ध-सहक्रतेन व्राणेन मृगमदादिगन्धग्रहण। देतदुन्तयम् । सुरिमरसुरिभञ्चेत्यवान्तर-भेदः । असुरिमरिति 'सुरिमविपरीतं सामान्यविशेषमाह, न तु तदभावमात्रमधर्मवत् । अस्यापिति । अस्य नित्यत्वं नास्तीत्यतस्तिद्वहा 'योत्पत्त्यादय' इत्युक्तम् । उत्पत्ति-रादियेषाम् उत्पत्तिद्धेतिविनाशवद्धेत्नां ते तथोक्ताः । तेनोत्पत्तिर्द्धयी, परमाणौ कार्ये च । कारणमपि द्वयम् , अग्निसंयोगोऽवयवगुणश्चेति । विनाशोऽपि द्विविधः, परमाणौ कार्ये च । तत्कारणमपि द्विविधम् , अग्निसंयोगो द्रव्यविनाशश्चेति बहुवचनोपपत्तिः । पूर्वयदिति । रसवदित्यर्थः ।

'स्पर्शत्वाभिसम्बन्धात् स्पर्श' इति स्थिते सत्याह-स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यः। त्वगिन्द्रियेणैव गृह्यते यो गुणः स स्पर्श इत्यर्थः। आश्रयमाह हिन्त्युद्कज्वलनपवन-वृत्तिः। यद्यपि स्थितिस्थापकोऽप्येवं, तथापि विशेषगुणत्वे सतीत्यदोषः। त्वक्सहकारी। व्यजनादिवातस्पर्शसहकृतेन त्वगिन्द्रियेण उदकस्पर्शस्योपलम्भादेत-दवसेयम्।

गन्धत्वेति । गन्धाकारानुगतमत्या तत्सिद्धिरिति भावः। गुणे दिवति। एतेनेति। गन्धत्वतद्वचाप्यजातिव्यावर्त्तनार्थः। प्रत्यत्तं प्रमाणं, घ्राणग्राहा-गुणत्वभ्याप्यजातिमस्यं लज्ञणमित्यर्थः। पृथिव्यामेवेति। पृथिवीवृत्तिमात्न-वृत्तिगुणत्वसात्ताद्वचाप्यजातिमस्वमित्यर्थः। इन्द्रियगुणानामुक्तयुक्तेरिन्द्रियासह-यद्यप्येतावता 20 कारित्वादन्यथा व्याच्छे - ग्रुतादीति। घतस्य सिध्यति न तु तद्गन्धस्य, तथापि घृतं प्रतिनियतेन्द्रियप्राह्यगुणप्राहकप्रतिनियतेन्द्रिय-प्राह्यजातीयगुणवत् प्रतिनियतेन्द्रियप्राह्यगुणप्राहकविशेषगुणवन्मूर्त्तत्वादालोकवस् इत्यनुमानात् सिद्धिः। सामान्यविशेषमिति। प्रदूयचसिद्धमिति शेषः। न त्विति। असुरादिवत् पय्यु दासनञा सुरभिविरोधी गन्धोऽसुरभिशन्दवाच्यो 25 न तु तद्भाव इत्यर्थः। अधमेवदिति। यथा धर्मत्वविरोधिजातिमान अधमों न तु तद्भावमात्रमित्यर्थः। उत्पर्याद्य इति बहुवचनोपरोधेनाचष्टे— उत्पत्ति रिति।

I A सौरभविपरीतं.

5

10

तदेतद्र्पादिचतुष्ट्यं विषयसंस्कारकतया नयनादिसहकारि । स्पानुविधायी । स्त्रमनुविधातुं शीलमस्येति रूपानुविधायी । यत्र रूपं तलावश्यं स्वर्शो भवति । रूपं स्पर्शमनुविधाते इति यावत् । अथवा रूपमनुविधायि यस्य स तथोक्तः । रूपं स्पर्शमनुविधक्ते स्पर्शपरतन्त्रं स्पर्शन विना न भवतीत्यर्थः । अलापि रूपव्यापकत्वं स्पर्शस्य लभ्यते इति फलतो न कश्चिद् विशेषः । यद्यपि संख्यापरिमाणादयोऽपि रूपव्यापकास्तथापि विशेष-गुणत्वे सतीत्यदोषः । अवान्तरविभागमाह शिलेति । कारणविरोधिनावतिदेशेन दर्शयति अलापि नित्यत्वाभावात् । यथा रतः सल्लिलपरमाणुषु नित्यस्तथा स्पर्शोऽप्यापिवित्यत्वाभावात् । यथा रतः सल्लिलपरमाणुषु नित्यस्तथा स्पर्शोऽप्यापिवित्यत्वाभावात् । यथा रतः सल्लिलपरमाणुषु नित्यस्तथा स्पर्शोऽप्यापिवित्यत्वयनगुणपूर्वकः आश्रयविनाशादेव विनश्यति, तथा स्पर्शोऽपीत्यर्थः ।

अथेदानीं पाकजेषु परीक्षाशेषं वर्त्तिविष्यनाह — पार्थिवेति । पृथिव्याः कार्य्यसूताया इमे कारणभूता परमाणवः पार्थिवाः । अथवा पृथिव्याः पृथिवीत्वस्याश्रयः भूताः इमे इति पार्थिवाः, तेषां ये रूपादयो रूपरसगन्धस्पर्शाः, तेषां पाकजत्वेन यदुत्पत्ति-

विषयसंस्कारकत्येति। आलोकरूपादेः सर्वत्र भावाद्रपाद्वतुष्टयस्य विषयीभूय कारणत्विमित्यर्थः। यद्वा किं रूपादेरिन्द्रियसंस्कारकतया प्रत्यत्ते 15 कारणत्वं किं वा विषयसंस्कारकतयेत्यपेत्तायामिद्मुक्तम् , अन्यथालोकसंयुक्तेन चक्तुषान्धकारस्थपटाद्विष्रहणप्रसङ्गः। 'रूपानुविधायो'त्यस्य यत्रैव रूपं तत्र स्पर्श इत्यर्थे वायौ नीरूपे स्पर्शो न स्यादित्यन्यथा व्याचष्टे— स्टपिमिति। स्पर्यापकत्विमिति। यद्यपि रूपव्यापकत्वं रूपसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रति-योगित्वं रूपस्थापि, तथापि 'रूपभेदे सतीति विवित्तिम्। यद्यपोति। 20 प्रथमव्याख्यानेऽपि॰ दूषणम्।

अप्रकृतत्वशङ्कामपनयसाह—अश्वेति । प्रसङ्गलक्षणा सङ्गतिः । प्रमाणोः पृथिव्यज्ञन्यत्वेऽपि पार्थिवत्वमुपपाद्यति—पृथिव्या इति । 'तस्येदिम'त्यत्र सम्बन्ध-मात्रस्य विविद्यादित्यर्थः । पृथिवीत्वस्येति । जातिविशिष्ट-शक्तपदस्य विशेषणे तात्पर्यादित्यर्थः । पाक्रज्ञत्वेनेति । धर्मिपरत्वे भेदगर्भषष्ठयर्थानुप- 2त् पत्तेरित्यर्थः । यद्यपि विनाशनिक्षपणं न साज्ञात् प्रतिज्ञातं, तथापि प्रकारशब्देन तस्यावबोधः । पूर्वेषां विनाशादुक्तरेषाम् उत्पत्तिरित्यस्यैवोत्पित्तिवकारत्वात् ।

IB भेदे. 2A अपि omitted.

विधान प्रकारः, स कथ्यते। तल 'विप्रतिपत्ती संशयः। केचिद्राहुः—कार्य्यकारणसमुदाये पच्यमाने तिस्मिन्नवस्थित एव रूपादयो विनश्यन्ति जायन्ते चेति। केचित्तु परमाणव एव स्वतन्त्राः पच्यन्ते कार्य्यन्तु पूर्वे निवर्त्तते अपूर्वे प्रवर्त्तते। तल कारणगुणपूर्वक्रमेण रूपादयो जायन्त इति। प्रयोजनन्तु धर्मधर्मिमेणोः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां स्फुटं तत्त्वविवेकः। स च सम्प्रणात्मविवेके उपयोक्ष्यत इति। तत्र परमाणव एव स्वतन्त्राः पच्यन्त इति पक्षमुपादाय च्युत्पादयि च्यादेशित्यादि। आदिग्रहणेन सर्व्यार्थिवोपादानम्। आमिति। पक्तत्पाकापेक्षया, न तु पार्थिवमपक्वं नामास्ति। अग्निना सम्बद्धस्य संयुक्तस्य तदारम्भकेषु घटाद्यारम्भकेषु परम्परया अणुषु परमाणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते। आग्रम्भकेदिवति। कार्यविनाशादिप्रकियासिद्धयर्थम्। कृतः १ अग्रयमिघाताचोदनाद्वा। अग्निनेव नोदनामिघातौ संयोगविशेषौ कर्माधिकारे वक्ष्येते। तेभ्य कर्मभ्यो विभागा विभागेभ्यः संयोगविनाशाः द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशाः तेभ्यः कार्यद्रव्यं विनश्यति द्रचणुकलक्षणम्। जात्यमिप्रयेणैकवचनम्। अल नोदनायुत्पत्तौ कम्मीत्पत्तिः प्रमाणम्। कर्मसु विभागास्तेषु पूर्वसंयोगनिवृत्तिः, तत्र कार्यद्रव्यविनाश इत्यस्तु। एषां कार्य्वकारणभावावधारणात् कार्रण विना च कार्यानुत्पत्तेः कार्यद्रव्यं विनश्यतित्यत्र किं प्रमाणम् १ न हि सति द्रव्ये रूपादीनां विनाशोत्पत्ती नोपपचेते परमाणुष्विव कार्यव्रव्येप्रण तयोरविरोधा-

¹विप्रतिपत्ते रिति । पार्थिवावयविरूपादौ तेजःसंयोगासमवायिकारणकत्वं न वेति संशयः । स्वतन्त्राः कार्य्यध्वंसवन्त इत्यर्थः । कार्य्ये तिविति । द्वर्यणुकादिलज्ञण- मित्यर्थः । प्रयोजनं तिविति । अवयविविशेषगुणानां यावदाश्रयभावित्वस्थितौ बुद्धश्चादीनां शरीरे सत्येव नाशात्तदन्यधर्मत्वसिद्धिद्वारात्मतत्त्वज्ञानं प्रयोजनिमत्यर्थः ।

²⁰ नन्वामैति यद्यवयविनो विशेषणं तदा वैयथ्यं सर्वस्य तस्यामत्वात्। अथ परमाणो-स्तदा विरोधः, सर्वस्य तस्य पकत्वादित्यत आह—प्रकृतेति । आपाकनित्तिप्ताग्नि-साध्यपाकापेत्तया इत्यर्थः । न तु पार्थिविमिति । पृथिवी मूलकारणं परमाणु-रित्यर्थः । कार्येति । कारणनाशस्य कार्य्यनाशहेतुत्वादित्यर्थः । द्वयणुकेति । तस्यैव सात्तात् परमाणुजन्यत्वादित्यर्थः । जातीति । द्वचणुकानां बहुतया 25 बहुवचनस्योचितत्वे अपीति शेषः । कर्मस्र विभाग इत्यत्र विभागाजन्यो विभागो

[ा] Vardhamana reads विप्रतिपत्तीः for विप्रतिपत्ती.

दित्यत आह—तिमिन्निति । निष्टं चन्द्रचक्षुषोस्तेजस्तथा पाचकं यथा सौरमित्युक्त-मोष्ण्यापेक्षादिति । पृथिव्याः श्यामं रूपमनादीति केचिद् विचारितागमश्रद्धालवो लपन्ति, तान् प्रत्युक्तं—पुनिरिति । तेन जन्मनोऽभ्यासं वदन् श्यामादीनामृत्पित्तमस्वं दर्शयति । अन्यथा विनाशानुपपत्तेः 'पाकजा' इति रूपरसगन्धस्पर्शाः संक्षेपेणोक्ताः। यद्यप्येकस्योत्पादविनाशहेतुकत्वमेकजातीयत्वेऽपि कार्यस्य व्यक्तिभेदेन मध्यशब्दवत् कालभेदेन चेापान्त्यशब्दवदुपपद्यते ; तथापि पाकजेषु नायं विधिः कार्यविनाशविशिष्टं

विविक्तिः। न हि चन्द्रचक्षुषोरिति। ननु तथेत्यनेन पाककारणताविशेष-निषेधो नयुक्तः, तयोरनुद्भृतस्पर्शतया सामान्यत एव पाककारणत्वाभावात् , उद्भृत-स्पर्शस्यैव तेजसः पाककारणत्वात् । अज्ञाहुः पाकसामान्ये छाघवादुष्णस्पर्शः सामान्य-कराणम् , अन्यादिनिष्ठोद्भृतोष्णस्पर्शः पाकविशेषे । किञ्च यद्विशेषयोः कार्य्यकारणभावो बाधकं विना तन्तामान्ययोरपि तथात्वम् । अतश्चन्द्रचन्नुषोरपि पाकसामान्ये कारणत्विमिति 'तद्विशेषे निषेधो युक्तः ।

अन्ये तु कार्य्यकारणभावस्थान्वयन्यतिरेकसमिधगम्यत्वात् अनुद्भूतस्पर्शान्वये च क्रवपरावृत्यदर्शनात् उद्भूत प्वोष्णस्पर्शः पाककारणम् । प्रन्थश्चैवं
योजनीयः। चन्द्रचस्रुषोस्तथा तेजो नास्ति यथा सौरम्। क्रतः पाचकम् । यथा
सौरम्। हिशब्दो हेतावित्यर्थः। यद्वा, चन्द्रादेस्तेजोऽपाचकं यत इत्यर्थो नेय
इत्यर्थः।

अविचारितेति । आगमः श्यामरूपप्रवाहोऽनादिरित्येतत्परो न त्वेकस्याः श्यामन्यक्तेस्तत्वपर इत्याहुः । अन्यथेति । अनादेर्भावस्य नित्यत्वादित्यर्थः । संक्षेपेणेति ।

अवान्तरक्षपत्वरसत्वाद्यविवत्तया सामान्यस्यैव विवित्तित्वादित्यर्थः। नन्वेक प्वाग्निसंयोगोऽपूर्वक्षपादेरुत्पादकोऽन्यस्य तस्य नाशकोऽस्तु। न चैकस्योत्पादकत्व- नाशकत्वे विरुद्धे। पकदोत्पाद्यनाश्यव्यक्तिभेदेन तयोरिवरोधात्। यथैक पव शब्दः पूर्वशब्दं नाशयत्युत्तरं चोत्पादयति। कालभेदाद्वा तयोरिवरोधः। यथो- पान्त्यशब्द पकदान्त्यं शब्दं जनियष्यति, अन्यदा तमेव नाशयतीत्याह—यद्यपोति। 2 अर्य विधिरिति। व्यक्तिभेदेनैकस्योत्पादकत्वनाशकत्वे कालभेदेन चेत्यर्थः। कार्ययिनाद्दोति। न चात्र मानाभावः। अवयवक्षपादिसमानकालव्याप्यत्वादवः

¹A तहिशेषनिषेधी।

कालमपेक्ष्य रूपादिविनाशात् रूपादिविनाशिविशिष्टञ्च कालमपेक्ष्य रूपायुत्पाददर्शनात्। सित च कार्य्ये कार्य्यावष्टमभद्रव्यस्यैव प्रतिवन्धकत्वात्। सित च रूपादौ रूपायन्तरानु-त्पत्तेः। न च तावन्तं कालमेकोऽशिसयोगोऽनुवर्त्तितुमीष्टे। तेजसोऽविलम्बेन गमनशील-त्वात्। तेजोऽन्तरेणाभिहन्यमानत्वानुद्यमानत्वाच्च। अपिचोत्पादकस्यैव विनाशकत्वेऽशि-

यविरूपादेः सित कार्यद्रव्ये परमाणुरूपादिनाशे अवयवरूपाद्यभावेऽपि अवयविरूपादि-सद्भावासद्भङ्गापत्तेः । एकपरमाणुपाके च कार्य्यद्रव्यानवष्टव्य एवाअये अग्निसंयोगस्य नाशकत्वावधारणात् , अन्यतापि तथानुमानात् , सर्वप्रदेशावच्छेदेनाग्निसंयोगस्यैव रूपाद्यत्पाद्कतया ताद्दशस्यैव नाशकत्वाच । न चेदमसिद्धम् । एकपरमाणुपाके तथा दर्शनात् , परमाण्वन्तरसंयुक्ते च परमाण्ये तादृशाग्निसंयोगाभाषात् , मूर्तानां समानदेशताविरोधात् । तथा च परमाण्यन्तरसंयोगस्य द्वर्णुकासमवायि-कारणस्य नाशे सित द्वर्णुकथ्वंससमये योऽग्निसंयोगस्ततो रूपादिनाश इति स्थितम् । स्मि स्रोति । एकदैकस्मिन्नाअये नानाक्ष्पाननुभवादित्यर्थः । न च मा-

वन्तिमिति। यदा द्वराणुकासमवायिकारणसंयोगनाशकविभागजनकं कर्म तदैतत्-कर्मजनकाम्निपरमाणुसंयोगजनककर्मणो विनाशः, तदुत्तरत्तणे पुनरश्लौ ह्यणुकनाशकेनाग्निसंयोगेन ततो विभागः, ततो परमाण्रूपनाशो वाच्यः, द्वचणुकनाशकश्चामिसंयोगो न तावत्कालमनुवर्तत इति न तस्माद्रपादिनाश नजु तस्य संयोगस्य तावत्कालानवस्थानेऽपि द्वचणुकनाशसमकालोत्-पन्नापराज्ञिसंयोग एक पवापररूपपूर्वरूपाद्युत्पाद्विनाशौ जनयत्वित्यत आह— अपि चेति । यद्येकोऽग्निसंयोगो रूपाचुत्पाच विनाशयति, तदा यदेव रूपादिकम-जीजनद्शिसंयोगस्तदेव विनाशयेदिति घटादिनींरूपः स्यादित्यर्थः। ननृत्पादितं रूपादि विनाश्याझिसंयोगो रूपाद्यन्तरं जनयिष्यति, न च तस्यापि ततो नाशप्रसङ्गः तद्त्तरमद्गिसंयोगस्यैबोच्छेदात्। अत्राहुः – कर्मणः स्वजन्योत्तरदेशसंयोग-यदाग्निसंयोगेन स्वजनककर्मणो नाशस्तदैव श्यामादिनाशोऽथ रूपाद्यन्तरोत्पत्तिस्तद्शौ कर्मान्तरोत्पत्तिश्चेत्येकः कालः। ततो यदेवं रूपाद्यन्तरोत्-पाइकाञ्चिसंयोगेन रूपाद्यन्तरस्य नास्तदैव कर्मान्तरेण रूपाद्यारम्भकसंयोगविरोधि-तथा च पुनस्तत्र रूपाद्यन्तरोत्पत्तिकाले विभागेन रूपाद्या-विभागोत्पत्तिः। कुतो रूपाद्यन्तरोत्पत्तिरिति घटादेनीरूपत्वप्रसङ्गः, रम्भकसंयोगनाश इति

20

15

सन्तानव्यावृत्ती रूपादिसन्तानव्यावृत्ती घटादेनीं रूपत्वप्रसङ्गः, विनाशकस्यैवोत्पादकत्वेऽग्नि-संयोगस्यैकत्वादिवशेषेण पाकतारतम्यस्यानुपपत्तिः, पुनस्तेनैव रूपादिविनाशात् पुनरुत्पादकस्य विनाशकत्वे पूर्वदोषानितवृत्तिः। तस्मात् परमाणुषु रूपादीनां विनाशोत्-पादौ नैकामिसंयोगकारणकौ रूपाद्यत्पत्तिविनाशत्वात् श्यामायुत्पत्तिविनाशवदिति।

कार्य्यसमानकाळस्यैवाग्निसंयोगस्यासमवायिकारणत्वनियमात्। 'अथैक एवाग्नि-संयोगो रूपादि विनाश्य तदुत्पादयति तत्राह—विनादाकस्यैवेति।

कारणतारतम्यं विना कार्य्यतद्तुत्पत्तेरित्यर्थः । यद्यपि पूर्वपूर्वाग्निसंयोगेन तत्तद्व्यादिनाशद्वारा विरकालाग्निसंयोगेन भाविरूपान्तरस्य जनने पाकतारतम्य-मुपपद्यत प्यः,तथापि श्वामादिनाशकस्यैव अग्निसंयोगस्य रूपान्तरोत्पादकत्वे सिन्दूरादौ विरकालाग्निसंयोगाल्लौहित्यादितारतम्यमनुभूयमानं न स्यादित्यत्र तात्पर्य्यम् । 10 नन्वन्याग्निसंयोगः श्वामभिन्नं रूपं विनाश्य रूपान्तरं जनयतीति न पाकतारतम्यान् नुपपत्तिरित्यत आह—पुनस्तेनेविति । पूर्वदोषेति । घटादेनीरूपत्वप्रसङ्ग रत्यर्थः । तस्मात् प्रमाणुद्विति । नन्वेतद्वष्रकृतं न त्वेकस्यैव रूपस्योत्पत्तिविनाशावेकेन्विवाग्निसंयोगेन जन्यते रत्युपकान्तं कि तिर्ह पूर्वोत्तररूपव्यक्त्यारेक प्वाग्निसंयोगो नाशक उत्पादकश्चेति । न च तदभाव प्यात्र साध्यः, दृष्टान्तस्य साध्यविकत्तत्वात् । 15 श्वामाद्युत्पत्तिविनाशयोर्पयेकाग्निसंयोगाजन्यत्वासिद्धेः ।

अत्राहुः। परमाणो कृरूपमैतत्पूर्वनाशकाग्निसंयोगभिन्नाग्निसंयोगजन्यं पार्थिवपरमाण्रूपत्वात् एतत्परमाण्रूत्तरकालभाविरूपवत्। पवं तत्तत्पूर्वरूपाण्यपि पत्तीकृत्यानुमैयम्।

यद्वा, परमाणुरूपनाशो न रूपजनकाग्निसंयोगजन्यः, रूपनाशत्वात्, अवयविरूप- 20 नाशवत्। न चावयवित्रत्तित्वमुपाधिः। उक्तविपत्तवाधकान्नेतोः साध्यव्याप्यतया तद्व्यापकत्वेनोपाधेः साध्यव्यापकत्वात्। एवं परमाणुरूपोत्पत्तिं पत्तीकृत्य रूप- नाशकाग्निसंयोगाजन्यत्वमनुमेयम्। ननु यदि रूपादेष्ठत्पादको नाशकश्चाग्निसंयोगो मिथो भिन्नस्तदा कदाचिदुपान्त्याग्निसंयोगोत्पादिते रूपे अन्त्याग्निसंयोगेन नाशिते नीरूपोऽपि घट उत्पद्यत। न चोपान्त्याग्निसंयोगो रूपादिनाशक एवेत्यन्त्यः 25 स तद्वतपादक एवेत्यत्न नियामकमस्ति नाशकस्यैवोत्पादकत्वे तु नायं दोषः।

¹A अथवीत्पाद्यविनाशवत्वे हि स्थामतादिनाशो न स्थात्, तन्नाश एव क्पाद्यन्तरीतृपादात् added. K-10

तदिदमुक्तमन्यस्मादिति । एतेन पाकेन पूर्वरूपादिपरावृक्तिरेवावयविनाशे प्रमाणम्। अवयविरूपादिविनाशस्याश्रयविनाशहेतुकत्वावधारणात् कारणञ्च विना कार्य्यानुत्पत्तः। ननु सत्यप्यवयविन्यमिसंयोगादिष रूपादिविनाशः स्यादित्युक्तं न कतिपयावयवपाके कार्य्ये कारणरूपानुकारानुपपत्तेः। न हि स्थामा अवयवाः अवयवी च रक्त इति सम्भवति । निःशेषपाके त्वापरमाणु तेजःसम्बन्धे तेजसश्च स्पर्शवत्त्या वेगवत्त्या च नोदनामिशातयो-रन्यतरः संयोगोऽवयविरुष्ठेषहेतुकियाजनक इति कथं न कार्य्यद्रव्यविनाशः? किं च रूपाद्यन्तरोत्पत्तिरप्यवयव्यन्तरोत्पादे प्रमाणम्। तद्रूपादेः कारणगुणपूर्वकत्वनियमात्। अमिसंयोगान्नष्टे रूपादौ तत्नावयविनि कारणगुणप्रक्रमेण रूपादिर्भविष्यतीति अदोष इति चेत्, न। यत्नामिसंयोगो रूपादीनां नोत्पादकस्तत्न विनाशकोऽपि न स्यात्, जलादिवदिति नियमात्। अमिसंयोगस्यैव तद्रुत्पादकत्वे कारणगुणपूर्वकत्वव्याघातात्। व्याहन्यता-मिति चेत्, न। आमदशायां स्यामादीनामनुत्पादप्रसङ्गात्। तस्मात् परमाणुषु पाकादेव रूपादीनां विनाशोत्पत्तौ अवयविनि च कारणगुणेभ्य एवोत्पादः आश्रयविनाशादेव

मैवस् । अन्यवहितोत्तरत्तणभाविरूपप्रागभावसहितस्यैव पूर्वरूपनाशकत्वात् । कार्यद्रव्यं नश्यतीत्यत प्रागुक्तप्रमाणमाह—एतेनेति । घटनाशानन्तरं तद्रूप'नाशे तथावधारणादित्यर्थः ।

नतु यथा द्रव्यनाशे कवित् समवायिकारणनाशः कविद्समवायिकारणनाशश्च हेतुस्तथावयविरूपाद्नाशेऽप्याश्रयनाशवद्गिसंयोगेऽपि हेतुः स्यादित्याह— निन्वित । अग्निसंयोगादवयविनि कितपयावयवपाको वा स्यात् सकलावयवपाको वा १ नाद्य इत्याह—कितपयेति । अवयवावयविनोरेकजातीयरूपवस्वनियमादित्यर्थः । अन्त्ये त्वन्यत्र कल्लाश्रयनाश एव तन्नाशक इत्याह—निःशोषेति । तद्भूपादेरिति । अवयविषक्षपदेरित्यर्थः । अवयविषक्षपद्मेऽपि नियममुपपाद्यन्नाह—अग्निसंयोगा-दिति । यन्नेति । अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां तथावधारणादित्यर्थः । आमद्शायामिति । तद्दानीमग्निसंयोगाभावादित्यर्थः । पाकादेवेति । करणव्युत्तपत्याग्निसंयोगादेवेत्यर्थः । आश्रय[वि?]नाद्यादेवेति । अवयविषक्रमते कदावि-दिग्नसंयोगाद्वयविरूपिति । तन्निवृत्तपर्थः । स्वर्थिते । अवयविषक्रमते कदावि-दिग्नसंयोगाद्वयविरूपिदिनाशात् तन्निवृत्तपर्थमैवेत्युक्तम् । यद्यप्रिसंयोगाद्वयवय-दिन्नशात् तन्निवृत्तपर्थमैवेत्युक्तम् । यद्यप्रिसंयोगाद्वयवय-

¹A - इपादिनाशी.

किरणावली

अयमाशयः। ईदृशो हि तेजसो लाघवातिशयेन वेगातिशयः स्पर्शातिशयश्च यत् तज्जन्यं कम्मे कार्यद्रव्यं पूर्वव्यूहात् प्रच्यावयति । तदवयवांश्च व्यूहान्तरं प्रापयति । अन्यथा सान्तरत्वेऽन्तरालेन प्रविशति पावके क्वथ्यमानाः क्षीरनीरादयो मृदुसंयोगात् तथेति चेत् , नः तण्डुलादीनामपि नोध्वं ध्मापयेरन्। दर्शनात् । अतिहृढ्।नामप्युपलमणिवजादीनामग्निदग्धानां स्फुटनात् । सातिशयोऽग्नि-संयोगस्तथेति चेत् , कोऽतिश्चयार्थः ? बह्वभ्यास इति चेत् , न । प्रथमस्याकिञ्चित्-करत्वेऽभ्यासान्पयोगात् । न ह्याश्चिवनाशिनां ऋमभाविनां स्वरूपतः तस्माद्यथा शरीरादौ ७प्रत्यहमनुपलक्षणीयः कालान्तरे स्फटीभूतो विशेषः प्रतीयते, तथा घटादिपाकेऽपीति युक्तमुत्पश्यामः । एतेन प्रत्यभिज्ञानं सर्वावस्था-निहितमूर्तान्तरधारणमावरणसंस्थानसंख्यापरिमाणरेखादिचिह्नाद्यविपर्ययः पूर्वद्रव्याविनाशे प्रमाणमिति निरस्तम् । स्चिव्यतिभेदेन विदलितिवचुरत्रसरेणुघटादि-वदुपपत्तेः। तथापि न नश्यन्त्येव घटादय इति मीमांसकदुर्दुरूढाः तेऽनुकम्पनीयाः। तथा हि परमाण्वपगमे द्रचणुकमवश्यं नश्यतीति, अन्यथा कार्य्यनित्यताप्रसङ्गात्। तन्नाशे तु त्रसरेणवोऽवश्यं विनंध्यन्ति । तन्नाशे तत्कार्य्यमित्यनेनैव क्रमेणान्त्यावयवि-पर्यन्तः प्रलयः, अन्यथा निराश्रयकार्यावस्थानप्रसङ्गात्। कतिपयावयवनाशेऽप्य-वस्थितावयवाश्रयं कार्यं स्यात्। न स्यात्। तावदवयवब्याप्तियोग्यपरिमाणवतो

नन्विधितं । यद्यग्निसंयोगो न पूर्वव्यृहप्रच्यावक इत्यर्थः । तथित । व्यृहान्तरा-पत्तिदर्शनादित्यर्थः । आशुविनाशिनामिति । कमभाविनामिति शेषः । घटादिपाकेऽपीति । घटादिपाके क्वचिन्मृदुत्वः नश्यति, कठिनत्वः चोपजायते, 20 किच्च विपरोतिमत्यनुभवसिद्धम् । तौ च न स्पर्शभेदौ, चच्चषापि तत्प्रतीतेः, किन्त्व-वयवसंयोगभेदावेव । ततश्च पूर्वावयवसंयोगनाशेऽवयविनाश आवश्यक इत्यर्थः । एतेनिति । वस्तुतः प्रत्यभिज्ञानं गकारादाविव तज्जातीयविषयत्वेनाप्युपपन्नं पूर्वावयविनाशस्योक्तयुक्तया प्रामाणिकत्वेन तथा कल्पनात् । तावद्वयवेति । तावद्वयवन्यातियोग्यपरिमाणवत् कार्यद्रन्यं किश्चिद्वयवनाशे सित अविनश्यद्वस्थं 25 सिद्वतरावयवेषु न वर्तते । अन्यथा पूर्ववदेव तावहेशन्यापकं परिमाणमुपलभ्येतेत्यर्थः । न्यूनेष्वसंमितेः संवृतपटवत् परिमाणसङ्कोचो भविष्यतीति चेत्, न भवेत्। स हि न तयोभेंदोऽभेदस्य द्रव्यधम्भेत्वात् न विनाशः। परिमाणस्य यावद्द्रव्यभावित्वात् स्वाश्रय-विनाशैकविनाश्यत्वाचेति। स्वाश्रयावयवविश्लेषविनाशाभ्यां विनाश्यमपि भविष्यतीति चेत्, न। अवयवविश्लेषविनाशाभ्यामवयवी न विनश्यति, तत् परिमाणं तु विनश्यतीति महती प्रत्याशा। अवयविनः प्रत्यभिज्ञानादिति चेत्, क्षुद्रावयवविश्लेषे परिमाणं किं न प्रत्यभिज्ञायते इत्यळमतिपीड्या।

अथ द्वयणुकनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरन्यद्वयणुकमुत्पद्य रूपादिमद्भवतीति शिष्यजिज्ञासायां शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रक्रिया। कतद् यथा नोदनादिक्रमेण द्वयणुकनाशः,

संकोचः कि परिमाणस्य नानात्चमुत विनाशः ? तत्र नाद्य इत्याह—स हो ति । स

त संकोचः । तयोर्द्वश्चन्तः । संवृतपरिमाणदार्शनिक गरिमाणयोर्न भेदो जानात्वम् ,
कृतोऽभेद्स्य द्रव्यधर्मत्वादित्यकारप्रश्छेषात् । द्रव्यस्य हि तत्राभेदो धर्मोऽभिक्तं द्रव्यमिति यावत् । न चाभिन्ने द्रव्ये परिमाणद्वयं वर्तत इत्यर्थः । अन्त्यमाशङ्कच निराकरोति—न विनाशा इति । परिमाणवित परिमाणान्तरा चुत्पक्तेः । पूर्वपरिमाणस्याश्रयं विना विनाशा चुपपत्तेरिति वयम् । सम्प्रदायविदस्तु सम्भेदपरिमाणसंकोचात्मको न तयोर्द्वश्चन्तदार्शन्तिकपरिमाणयोर्भेदस्य संकोचस्य संयोगविशेषतया
द्रव्यधर्मत्वात् परिमाणस्य च संयोगात्मककार्थ्यानाश्चयत्वात् । यद्वा, संवृतपटेन
तयोर्नम्रयोरवयवयोर्भेदो विशेषः संयोगलक्षण इत्यर्थ इत्यन्ये ।

आ[स्वा]श्रयेति। परिमाणस्य य आश्रयोऽवयवी तद्वयवस्य कवित् नाशात् किविद्विश्लेषात् तत्परिमाणं नश्यित द्रव्यमिव समवाय्यसमवायिनाशाभ्यामित्यर्थः। अवयवेति। तथाचासमवायिकारणस्य नाशात् द्रव्यनाश एव स्यादित्याश्रयनाश एव परिमाणनाशकः। आश्रयाश्रयनाशापेत्तया लघुत्वादित्यथः। नोद्नादि-कमेणेति। अग्निकर्मणारब्धद्रव्यपरमाणावग्निसंयोगो नोद्नाख्यः, ततः परमाणौ कर्म, ततो द्वचणुकारस्भकपरमाणवन्तरेण विभागः, ततो द्वचणुकनाश इत्यर्थः।

अत्र द्शत्तणायां प्रक्रियायां यदैव द्वचणुकनाशस्तदैव द्रव्यारम्भकसंयोगनाश-कविभागेन पूर्वाकाशदेशविभागः, यदैव श्यामादिनिवृत्तिस्तदैवाकाशविभागेनाकाश-संयोगनाशः, यदैव रक्तोत्पत्तिस्तदैवोत्तरसंयोग इति व्यवस्था।

20

25

25

नष्टे द्वयणुके परमाणाविष्टसंयोगात् स्यामादीनां निवृत्तिः, निवृत्तेषु स्यामादिषु पुनरन्य-स्मादिवसंयोगात् रक्तादीनामुत्पत्तिः, उत्पन्नेषु रक्तादिषु उत्तरसंयोगात् पूर्विक्रियानिष्कृतिः, ततोऽदृष्टवदात्माणुसंयोगात् परमाणौ 'द्वचणुकारम्भणाय क्रिया, क्रियया पूर्वदेशात् विभागः, विभागेन च पूर्वदेशसंयोगनाशः, तन्नाशे परमाण्वन्तरेण संयोगोत्पत्तिः, संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्वचणुकारम्भः, आरब्धे द्वचणुके ²कारणक्तपादिभ्यः कार्य्यगुणानां 5 रूपादीनामुत्पत्तिरिति यथाक्रमं नवक्षणा। सेयं प्रक्रिया यदा क्रियातो विभागो द्रव्यारम्मकसंयोगप्रतिद्वनद्वयप्रतिद्वनद्वी चेति पक्षस्तदा ; यदा विभागात् पूर्वसंयोगनादा-स्ततो द्रव्यविनाशविभागजविभागौ चेति पक्षस्तदा दशमे क्षणे। तथा हि द्रचणुकनाश-पूर्वसंयोगनाशस्यामादिनिवृत्ती उत्तरसंयोगरक्तादुचत्पत्ती विभागजविभागोत्पत्ती विभागजविभागिक्रिययोर्निवृत्तिः द्रव्यारम्भणाय परमाणौ क्रिया क्रियया विभागः, तेन 10 पूर्वसंयोगनिवृत्तिः परमाण्वन्तरसंयोगो द्रव्योत्पत्तिग्णोत्पत्तिरिति । यदा तु विनाशोत्तरकालं विभागजविभागश्यामादिनिष्ट्ती ततः पूर्वसंयोगनिष्ट्रतिरक्ताद्युत्पत्ती। तत उत्तरसंयोगोत्पत्तिस्ततो ं विभागजविभागकर्मणो निवृत्तिः, ततो द्रव्यारम्भणाय परमाणौ कियेति पक्षस्तदैकादशे क्षणे। तथा हि द्वचणुकविनाशः विभागजविभाग-इयामादिनिवृत्ती पूर्वसंयोगनिवृत्तिरक्तायुत्पत्ती उत्तरसंयोगः विभागजविभागकर्मणो-र्निवृत्तिः, द्रव्यारम्भणाय परमाणौ क्रिया क्रियया विभागः संयोगविनादाः परमाण्वन्तर-संयोगो द्रव्योत्पत्तिः गुणोत्पत्तिरिति । कथं द्रव्यविनाशे सति तद्विशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेनोत्तरकालं विभागजविभागजननात् विभागजविभागे सति पूर्वसंयोगनिवृत्तावुत्तर-संयोगजननात् तस्मिन् सति च पूर्विकियानिवृत्तिः, तिबवृत्तौ च कियान्तरारम्भावकाशा-कथं तर्हि पूर्वप्रिक्तया कारणसंयोगनाशमपेक्ष्यैव विभागेनोत्तरविभागारम्भणा-दिति पक्षात् किमत्र तत्त्वमिति विभागे विवेचयिष्यामः।

परमाणौ पूर्वद्वयणुकविनाशोत्तरद्वयणुकोत्पादकक्रियाद्वय-सेयमे करिमन्ने व मधिकृत्य क्षणगणना । यदा त्वेकत्र द्वयणुकविनाशिकान्यल द्वयणुकान्तरोत्पादिका किया

पकादशत्त्रणायां तु श्यामादिनिवृत्तिसमकालमाकाशविभागः, रक्तोत्पत्तिसमय पवाकाशसंयोगनाशस्तत उत्तरदेशसंयोग इत्येकत्तणवृद्धिः।

I A द्रव्यारमाणाय 2 A कारणगुणेभाः, 3 A कारणसंयोगनिवित्तिमपेद्द्रीव।

तदा द्रयणुकविनाशमारभ्य पञ्चमे षष्ठे सप्तमेऽष्टमे नवमे वा क्षणे गुणोत्पत्तिः कथम् ?
यदा द्रव्यारम्भकः संयोगो विनश्यति तदैव परमाण्वन्तरे कर्ममे तत एकल क्रमेण द्रव्यविनाशस्यामादिविनाशरक्ताद्युत्पादाः, अन्यत्र विभागपूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगाः
क्षणान्तरे द्रव्योत्पत्तिः पञ्चमे क्षणे गुणोत्पत्तिश्चेति । एवं द्रव्यनाशसमकालं परमाण्वन्तरे
कियाचिन्तनात् षष्ठे श्यामादिनाशसमकालं कियाचिन्तायां सप्तमे रक्ताद्युत्पत्तिसमकालं
कर्मप्रक्रमेऽष्टमे क्षणे रक्ताद्युत्पत्तेरिशमक्षणे परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तायां नवमे क्षण
इति । द्वितिचतुःक्षणा च प्रक्रिया न सम्भवत्येव । उत्पन्ने रक्तादौ सगुणेनैव द्रव्येण द्रव्यान्तरारम्भणादित्ययं संक्षेपः ।

एवमेव पक्वापक्वाभ्यामारम्भश्चिन्तनीयः। तदेवमवयविनो यावद्द्रव्य-10 भाविन एव विशेषगुणाः पाकजाः परमाणुष्वेवेति व्यवस्थिते सुखादयो न शरीरगुणाः अयावद्द्रव्यभावित्वात् न परमाणुगुणाः प्रत्यक्षत्वादित्यात्माधिकारोक्तं समाहितं वेदितव्यमिति।

हित्रि[चतुः]क्षणेति । एकत्र परमाणावग्निसंयोगोत्पत्तिसमकाछं परमा-ण्वन्तरे कर्मोत्पन्नं तदा[®] द्वचणुकनाशमपेस्य द्वित्तणा ।

15 तदा ह्येकत्र क्रमेण कर्मविभागद्रव्यारम्भकसंयोगनाशद्वर्यणुकनाशाः, अन्यत्र विभागपूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगद्रव्योत्पत्तिगुणोत्पत्तयः।

यदा त्वेकत्र⁴ परमाणौ विभागसमकालमन्यत्र परमाणौ कर्म, तदा चतुःचणेत्येते पत्ता न सम्भवन्तीत्यर्थः।

उत्पन्न इति । अन्यथा तदारब्धद्रव्यस्य निर्गुणत्वापितः । कारणगुणस्य गुणारम्भकत्वादित्यर्थः । एविमिति । पक्षपरमाणुभ्यामैवोक्तक्रमैणारम्भवदित्यर्थः । न शरीरिगुणा इति । न शरीरिवशेषगुणा इत्यर्थः । अतो न द्वित्वादिना व्यभिचारः । अयावद्द्रव्यभावित्वादिति । समानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षत्वादितीति । यद्यपि परमाणुविशेषगुणानामपाकजत्वेऽपि प्रत्यक्षत्वादिति हेतुरुपयत एव विश्वादयो न पार्थिवपरमाणुगुणा अपाकजविशेषगुणत्वाच्छ्य्वदित्यभिषेतम् । प्रत्यक्तत्वादिति तु यदा परमाणुगुणत्वं निरस्यते तदा प्रत्यक्तत्वादित्यपि हेतूकर्तव्यमिति स्कोरणायेति संप्रदायविदः ।

I A रक्तायुत्पत्यनत्तरं क्रियाचिन्तायां. 2 नास्त्रेवः 3A कर्मीत्पत्तेः. 4A परमाणी कर्मसमकालं परमाणन्तरे कर्म तदा दाणकनाममपेस्य विचणा, एवमेकव added । 5B तथापि सुखादयी न परमाण्विमिषगुणा इति साध्यते तदाऽपाकजलादिति । यदा तुः

किरणावली

अथोद्देशकमप्राप्तां संख्यां निरूपयित । एकाद्दीति । व्यविह्यितेऽनेनेति हानोपादानादि कियते इति व्यवहारो विज्ञानम् । एकं द्वे लीणीत्याद्याकारं तस्य विषय-तया हेतुः संख्येति प्रमाणमुक्तम् । न ह्येकादिविज्ञानं निर्विषयं व्याघातात् । नाप्यलीक-विषयमवाधनात् । नापि घटस्वरूपमात्रनिवन्धनं धटमन्तरेण घटान्तरेऽपि भावात् । नापि घटत्वनिवन्धनं पटेऽपि भावात् । न चारजतेऽपि रजतप्रत्ययो भवन्न निमित्तान्तर-मंपेक्षत इतिवत् घटे भूत्वा पटादाविष भविष्यति । न च निमित्तान्तरमपेक्षिण्यत इति साम्प्रतम् अभ्रान्तत्वात् सोऽयं घटादावेकप्रत्ययो घटघटत्वातिरिक्तविषयः तत्प्रत्ययनिमित्त-मन्तरेण पटादाविष जायमानत्वात् वस्त्रचर्मकम्बलेषु नीलप्रत्ययवत् । न हि तद्वचित-रेकेण भवित तद्विषयश्चेति व्याघातात् ।

नन्वेकादिव्यवहारहेतुत्वमव्यवहियमाणसंख्यायामसिद्धं तद्योग्यतायाश्च तद्वच्छेद्करूपाञ्चानेऽज्ञानात् , ज्ञाने वा तदेव लक्तणमस्तु—संख्यास्वरूपप्राहक-मानाभावात् आश्रयासिद्धिश्चेत्यत आह— ह्यविह्यत इति । एकादिश्चानासाधारण-लत्तणं प्रत्यत्तं च प्रमाणमित्यर्थः। गुणः संख्येति कारणविषयो प्रत्येकसमुद्रायाभ्यामन्यातिः । अनेन संख्यात्वजातेरुपलत्तणात् संख्यातिमत्यबाधितानुगतःयवहाराच्च तत्सिद्धिः। न चेति। साम्प्रतिमत्यप्रेतनेना-अनेन घटादिभिन्नसंख्यात्राहकं प्रत्यत्तमेवो-एकप्रस्यय इति। न्वीयते । पन्यस्तं न त्वनुमानम्। अत प्वाप्ने संख्याप्राहकप्रत्यत्तानुप्राहकस्तकों दर्शित इति तेनैकप्रत्ययो यदि घटादिप्रत्ययो विवक्तितस्तदातिरिक्तविषयत्वसाधने वक्ष्यति । घटादिभिन्नविषयस्तद्।अयासिद्धिरित्यनुमानदूषणमपास्तम्। सत्तावज्ञातिरस्तु एकमेकमित्यनुगतमतेर्जातिविषयकत्वात्, गुणविषयकत्वे तु परम्परा-सम्बन्धैकवृत्तिजातिस्तनिमित्तं वाच्यं, तद्वरं जातिविषयैव सा भवतु। सत्तया सहान्यूनातिरिक्तविषयत्वं तत्र बाधकम् , एकत्वं जातिः सत्ता गुण इति दैपरी-ट स्यापि संभवात्। न च द्वित्वासमवायिकारणतया एकत्वगुणसिद्धिः, एकपृथक्तवे नान्यथासिद्धेः। न चैवं द्वित्वद्विपृथक्तृयोः सामग्रचभेदः। अवधिज्ञानस्याधिकस्य अत्राहुः—एकत्वान्यगुणाविषयः शाब्द एकप्रत्ययो गुण-द्विपृथत्वकारणत्वान् ।

20

15

20

25

न हि तत्प्रत्ययनिमित्तमन्तरेण भवत्यभ्रान्तश्चेति सम्भवति आकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । एतेन स्वरूपाभेद एकत्वं स्वरूपभेदस्तु नानात्वं द्वित्वमिति 'भूषणः प्रत्याख्यातः । स्वरूपाभेदो हि घटस्य घट एवोच्यते । घटादिप्रत्ययस्य स्वरूपप्रत्ययस्य च घटाद्येकनिबन्धनत्वात् एकादिप्रत्ययस्य च घटपटादिसाधारणत्वात् । तथा च तन्निबन्धन एकादिप्रत्ययस्तं विहाय पटं नोपसंकामेत्, एवं स्वरूपभेद एव यदि द्वित्वं तदा च्यादिष्विपि द्वित्वप्रत्ययः स्यात् , घटादावेव वा स्वरूपभेद इति पटादौ द्वित्वप्रत्ययो न स्यादिति । अथवा व्यवह्रियतेऽनेनेति व्यवहार इत्यभिधानमुच्यते , तेनैकादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं संख्येत्युक्तं भवति । तथा च संख्याप्राहकप्रत्यक्षानुमाहकस्तर्को दर्शितः । तथाहि यदि संख्यापदार्थो घटादिस्वरूपादिको न स्यात् , तदा घटमानयेत्युक्ते सत्तादाविवासन्दिग्धः किमेक-मनेकं वेति न सन्दिक्षेत । एकमानयेत्युक्ते घटं पटं वा इति परावृत्त्य न पृच्छेत् । समुच्चयासमुच्चयावेकत्वाने[क]त्वे इति चेत् , न । एकत्वस्यैवासमुच्चयत्वात् द्वित्वादि-

विषयकः , एकप्रत्ययत्वात् चात्तुषैकप्रत्ययवत् । तस्य रूपादिगुणविषयकत्वात् , शान्दस्य च तस्य तद्विषयकत्वात् । यद्वा द्वित्वम् एकवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत् अपेत्ताबुद्धिजन्यत्वात् पृथक्त्ववत् । न चाप्रयोजकत्वम् । एकत्वस्य जातित्वे द्वयमैतत् सदितिवत् द्वयमैतदेकमिति प्रत्ययापत्तेः ।

नतु संख्या न गुणः, वस्तुमात्र एवैकादिव्यवहारात्। गौणमुख्यभावस्य च दुर्निक्षपत्वात् , द्वित्वादेस्त्वपेत्ताबुद्धिव्यङ्गग्रत्वमतः पदार्थान्तरमेव ।

अत्राहुः हित्वाद्यपेत्तावुद्धित्तन्यं कार्यत्वे सित नियमैनैकप्रतिपत्तृवेद्यत्वात् सुखवत्। कार्यत्वेन विशेषणात्र ज्ञानप्रागभावादिना व्यभिचारः। न चाप्रयोजकत्वम्। अपेत्ताबुद्धिविशेषाणां द्वित्वादिव्यञ्जकत्वे द्वित्वद्विष्ट्रथक्त्त्वादेः प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्गचन्वानुपपत्तेः। पकावच्छेदेन समानदेशयोः समानेन्द्रियप्राह्ययोः प्रतिनियतव्यञ्जकाभावनियमात्। अत्रयव्यवयवसंयोगयोग्योग्याप्यवृत्तित्वेन उत्पलत्वस्य च नीलक्षपापेत्तन्याऽधिकदेशवृत्तित्वेनैकावच्छेदेन वृत्यभावात्। बहुत्वव्यञ्जकव्यङ्गचत्वं चावयव्येकत्वन्योगिति न मिथो व्यभिचारिव्यञ्जकव्यङ्गचत्वम्। अत एव नीला बलाकेत्यत्व दूरत्वेन परिमाणायहे क्षप्रहाद्र्पपरिमाणयोग्द्धिनिखातवंशसंख्यापरिमाणयोश्च न व्यभिचारः। इयादिद्यपीति। स्वक्षपभेदस्य तत्रापि सत्त्वादित्यर्थः।

अथ स्वरूपभेद्विशेषो द्वित्वन्यवहारहेतुस्तत्राह - घटाद्वेवेति ।

^{&#}x27;न्यायभूषण'नामक-न्यायस्त्ववृत्तिकारः। 2 A एकादिव्यवहारसं,

संख्याया एव समुचयत्वात् भिन्नानामभिन्नबुद्ध्युपग्रहमात्रस्य विषयतः स्वरूपतश्च विशेषाभावे त्र्यादिव्यवहारविलोपप्रसङ्गात्।

स्यादेतत् । त्वयापि संख्याविशेषोत्पत्तयेऽपेक्षाबुद्धेर्विशेषोऽवश्याभ्युपगन्तव्यः । अन्यथा तदिवशेषे द्वित्वमेव तित्वमेवोत्पद्यत इति नियमो न स्यात् । न स्याच रूपादिषु चतुर्विशितिरेव गुणा इति कर्मम् पञ्चेवेत्यादि नियम इति चेत् , सत्यम् । क्विच्तात्त्विकीं 5 क्विच्हाक्तीं संख्यामेवोपादायेति वक्ष्यामः । सन्तु तर्हि द्वित्वादयः सामान्यविशेषाः घटत्वादिवत् , कृतं गुणान्तरकल्पनया । गुणपक्षेऽपि सामान्यद्वारेव प्रत्ययानुगमः समर्थनीयः, तद्वरं लाधवात् तदेवास्तु । "न अविरोधात्" परापरभावाभावाच । अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिवृत्तेश्च सामान्यद्वयस्यानभ्युपगमात् भेदे प्रमाणाभावात् विरुद्धधर्मा-

घटाद्यतिरिक्तस्य विशेषस्याभावात् । भावे वा स एव द्वित्वादिसंख्येत्यर्थः । 10 भिन्नानामिति । भिन्नानां द्वित्वित्ववादीनामभिन्नबुद्ध्युपप्रहस्य समुचयबुद्धि-मात्तस्याविशेषात् त्रिचतुरादिविवित्रव्यवहारो न स्यादित्यर्थः । अन्यथेति । भानिकत्विषयत्वस्येत्यर्थः । न स्यादिति । संख्याया गुणत्वात् गुणादाववृत्ते-रित्यर्थः । सामान्यद्वारेचेति । द्वावेतौ द्वावेतावित्यनुगतः प्रत्ययः प्रत्येकविश्रान्तै-द्वित्वादिभः कर्तुं मशक्य इति द्वित्वगुणवृत्तिसामान्येन परम्परासम्बन्धात् कर्तव्यः । 15 द्वित्वादिभः कर्तुं मशक्य इति द्वित्वगुणवृत्तिसामान्येन परम्परासम्बन्धात् कर्तव्यः । 15 द्वित्वादिनां सामान्यक्षयत्वे तु तैः साचात् सम्बन्धादेव भवतीति लाघवमित्यर्थः । अविरोधादिति । यदि द्वित्वादिकं जातिः स्यात्तदा द्वयमिदं द्वयमित्यत्रेव द्वयमित्यत्रेव द्वयमित्यत्रिते । वदि द्वित्वादिकं जातिः स्यात्तदा द्वयमिदं द्वयमित्यत्रेव द्वयमित्वविद्वं द्वे इति प्रतीतिविषयत्वं स्यात् । जातेः प्रत्येकं विश्रान्तेः । तथा चैतद्वरद्वितः नैतत् सामान्यम् एतद्घटातिरिक्तद्वव्याविषयप्रतीत्यविषयत्वात् 20 संयोगवत् ।

यद्येतद्वरहित्वमैतद्वरसामान्यं स्यादेतद्वरमात्रेन्द्रियसित्रकर्षवेद्यं स्यादिति विपत्ते बाधकमित्यर्थः। 'विरोधादि'ति पाठः सुगम एव । प्राप्रेति । द्वित्वादिकं यदि सत्ताद्रव्यत्वभिन्नं सामान्यं स्यात् द्रव्यत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि स्यादिति । यावद्द्रव्यवृत्ति न स्यादित्यर्थः। अन्यनेति । द्वित्वं यदि यावत् 25

¹ A नानैकलविषयस्थाविशेषादित्यर्धः। Vardhamana prefers 'विरोधात्.'

ध्यासो हि तदिति प्रत्ययवैलक्षण्यं प्रमाणमिति चेत्., न । धर्मिवरोधमन्तरेण तस्यैवानु-पपत्तः । अन्यथा बुद्धिन्यपदेशपौनस्त्तयोच्छेदप्रसङ्गादिति । अथवा एकादीत्यनेन गणितमुपलक्ष्यते । गुणत्वे सतीति चाधिकाराह्मस्यते । तेन गणितन्यवहारहेतुर्गुणः संख्येति लक्षणमुक्तः भवति । लक्षणार्थश्च पूर्वविदिति । अन्यथैकन्यवहारहेतुरिति लक्षणे द्वित्वाद्यन्याप्तिः, द्वित्वन्यवहारे हेतुरित्युक्ते च तित्वाद्यन्याप्तिः, एकादिसमस्तन्यवहार-हेतुरिति विवक्षितेऽसिद्धिः स्यादिति । एवं प्रमाणतर्कलक्षणैन्यवस्थापितायाः संख्यायाः गुणान्तरेभ्योः विशेषं निरूपयति—सा पुनिरिति । रूपादयो हि गुणा एकद्रन्य। एव । संयोगादयस्त्वनेकद्रन्या एव । संख्या पुनरेकद्रन्या चानेकद्रन्या च । एकं द्रन्यमाश्रय-तया सम्बन्धि यस्याः सा एकद्रन्या, अनेकं भिन्नं द्रन्यमाश्रयतया सम्बन्धि यस्याः सानेकद्रन्या । तत्रैकद्रन्याया नित्यत्वाद्यतिदेशेन दर्शयति—तन्निति । तत्र तयोर्मध्ये ।

सद्भित सामान्यं स्यात् सत्ताभिन्नं न स्यादिति । सत्तया सहान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकं स्यात्। तादृशं च सामान्यं घटत्वकलशत्ववन्नेष्यत इत्यर्थः। प्रत्यसेति। तादृश-सामान्यद्वयानभ्युवगमै मानाभावो मूळम् । प्रकृते च सत्प्रत्ययविळचणां द्वावित्यादि-धर्मविरोधिमिति। सत्ताद्वित्वयोर्घटत्वकलशत्व-मानमित्यर्थः। वद्न्यूनानतिरिक्तव्यक्तिवृत्तितया विरोधाभावे भेदाभावात् प्रत्ययवैलक्षण्यमैव न स्यादित्यर्थः । अन्यथेति। घटकलशबुद्धचोरभिन्नविषयत्वं घटकलशशब्दयोश्च पर्यायता न स्यादित्यर्थः। एतावता सतर्कः प्रत्यक्तमैव द्वित्वादेः सामान्यादिवैलक्तण्ये गुणत्वे च मानमुक्तम् । गणितेति । यद्यपि गणितत्वं न संख्यात्वं जातिस्तदसिद्धेः, एकादित्वं चाननुगतं गणितशब्दवाच्यत्वं चातिप्रसक्तम् , तथाप्यनुगतप्रतीतेरननुगते-नैकत्वादिनोपपाद्यितुमशक्यत्वाद्नुगतं संख्यात्वम् । तञ्च बाधकाभावाउजातिः । न चैवं 'गुणत्वे सती'ति व्यर्थम् । त्रयोविंशतिगुणाविषयकगुणविषयकशाब्दानुगतैक-त्वादिप्रत्ययादेव संख्यात्वसिद्धेः। न च जातिरूपत्वे रूपत्वाद्यवान्तरसामान्यसम्बन्धा-द्रपादिसंज्ञा भवतीत्यनेन प्रागुक्तेन पौनरुक्तयम् । तत्र संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तमात्रकथनात् । अत्र त्वितरभेद्कत्वकथनात्। लक्षणाबीजमनुपपत्तिमाह अन्यथेति। प्रत्येकसमुदाय-विकल्पप्रासादित्यर्थः। पृथत्तवस्यैकानेकद्रव्यवृत्तित्वात्तस्य व्यावर्श्यत्वं न सम्भ-वतीत्यत आह संघोगाद्य इति । पृथक्तवान्यैकवृत्तिवृत्त्यनेकवृत्तिगुणत्वव्याप्य-

करणावली

सिललमादिर्यस्य स सिललादिः, स चासौ परमाणुश्चिति सिललादिपरमाणुः, तस्य रूपं तदेवादिर्येषां द्वयणुकादिरूपाणां तानि तथा, तेषामिव नित्यत्वम् अनित्यत्वं निष्यत्तिश्चैक-द्वव्यायाः। एतदुक्तं भवति, यथा सिललपरमाणौ रूपं नित्यं तथा तस्यैकत्वमि । यथा द्वयणुकादौ रूपं कारणगुणप्रक्रमेणोत्पद्यते तथैकत्वमि । यथा द्वयणुकादावाश्रयस्य विनाशात्तद्भूषं विनश्यति तथैकत्वमि । अनेकद्रव्यामाह अनेकिति । द्वित्वमादिर्यस्याः सा द्वित्वादिका । परार्द्धमन्तो यस्याः सा परार्द्धान्ता । परार्द्धात् परतः संख्याव्यवहारो नास्तीत्यागमदर्शनादवगन्तव्यम् । तस्याः संक्षेपेणोत्पत्तिविनाशप्रकारमाह तस्याः खिल्विति । खल्ल शब्दोऽवधारणे, निष्पत्तिरेव न त्वभिव्यक्तिमालम् । एकत्वे चैकत्वानि च एकत्वानि तभ्यः । अनेनासमवायि कारणमुक्तम् । 'अनेकद्वव्यंत्यनेन प्रागेव समवायिकारणस्य दर्शितत्वात् । न एकमनेकं तदेव विषयो

0

जातिमस्वं लक्तणिमत्यर्थः। सिललपरमाणुरूपादीनां नित्यत्वात्तद्विशेनां नित्यत्वानित्यत्वनिष्पत्ती विरुद्धे इत्यन्यथा व्याचिष्टे सिलिलमादिति। द्विति। द्वित्वमादिरिति। नन्वादिशब्दः प्राथम्यवाची प्राथम्यञ्च द्वचणुकादिवन्नोत्पत्ति-निरूपम्। न हि त्रित्वापेन्नया द्वित्वस्य प्रथममुत्पत्तिनियमः। नापि भूवादीतिवत्-पाठनिरूपं तेन रूपेण कविद्प्यपाठात्। एवमन्तत्वमिष नोत्पत्तिपाठाभ्यां निरूप्यम्।

15

अत्राहुः। आदिशब्दोऽत्र प्रकारवाची। प्रकारश्चैकत्चान्यसंख्यात्वम्। अन्तत्वं च परार्थस्य स्वव्यापकसंख्याश्चन्यत्वम्।

सम्प्रदायविद्स्तु आदिशब्दोऽत्र प्राथम्यवाची, प्राथम्यश्च द्वित्वस्य समाना-धिकरणानेकवृत्तिसंख्याव्याप्यत्वम् , अन्तत्वं च पराद्धस्य समानाधिकरणयावत्-संख्याव्यापकत्वमित्याहुः।

20

निष्पत्तिरेवेत्यवधारणं येऽपेत्ताबुद्धिन्यङ्गचत्वं द्वित्वादेराहुः । तन्मतिनरासाय—
एकत्वे चेति । एकत्वपदात् सामान्यतः सकलैकत्वोपस्थितौ योग्यतया
द्वित्वं प्रत्येकत्वे ¹त्रित्वादीनि प्रत्येकत्वानि योज्यानि ।

IB विलादीम्.

यस्या बुद्धेः सानेकितिषया बुद्धिः, तत् सहितेभ्य इति निमिक्तकारणमुक्तम् । .कथमेतत् ? अथ एकत्ववद्द्वित्वादिकमपि कारणगुणेभ्य एव जातमपेक्षाबुद्ध्या व्यज्यत इति किं न स्यात् ! द्वयणुकादौ हि कारणगुणप्रक्रमेण द्वित्वादिकमुत्पद्यमानमेकत्व-मिवैकद्रव्यं प्रसज्येत वित्वादिकं ¹तु नोत्पद्यते कारणाभावात् । द्रव्यान्तरापेक्षया परार्द्धपर्य्यतं कारणस्य एकत्वादीनि सन्तीति कार्य्ये परार्द्धपर्य्यन्तमृत्पद्यमानम-विरुद्धमिति चेत् , न । द्रव्यान्तराणामकारणत्वात् । तथा च कारणगुणपूर्वकत्वा-नुपपत्तिः, कारणाकारणसंख्याभ्यः कार्याकार्यसंख्याः स्युः संयोगवदिति चेत् , न । तद्वदेव तर्द्धि तासां न कारणमाश्रयः स्यात् । तथा च कारणपरमाणुभ्यां द्वयणुकस्य वित्वादिव्यवहारो नोपपद्यते । किञ्च तैरेकत्वेरेकत्वं तैरेव द्वित्वादिकमिति महद्देषम्यं, कारणाविशेषे कार्यवैचित्र्यानुपपत्तेः । कार्यमपेक्ष्येकत्वं स्वाश्रयमपेक्ष्य च द्वित्वादिक-मिति चेत् , न ; कार्यापेक्षयापि द्वित्वाद्यभ्युपगमात् नित्यद्रव्येषु च द्वित्वादिकं न नित्यं नित्यमेकमनेकव्यक्तिन्वित्त सामान्यमिति सामान्यव्यक्षणापत्तौ गुणत्वव्याघातात् ; नानित्यं कार्यत्वे सित सत्ततेत्पत्तिप्रसङ्कोऽपेक्षणीयान्तराभावात् अविनाशप्रसङ्कश्च । कारण-

अनेकविषयेति । नानैकत्वगोवरेत्यर्थः । कथिमिति । एतद्पेत्ताबुद्धे-15 द्वित्वादिनिमित्तकारणत्वं कुत इत्यर्थः । तदेव स्फुटयति — अथेति । कारण-द्वित्वादिभ्यः कार्यद्वित्वादिकमुत्त्वयते , यथैकर्त्वामत्यर्थः ।

एकद्रव्यमिति। एकमालद्रव्यसमवेतम्। एकत्वे तथा दर्शनादित्यर्थः। त्रित्वादिकं 'चेति। द्विमात्रावयवारब्धे कारणितत्वादेरभावादित्यर्थः।

तह्रदेवेति । यथा कारणाकारणवृत्तिसंयोगेनारब्धः संयोगः कार्य्याकार्य20 वृत्तिनं तु कारणवृत्तिस्तथा वित्वादिकमपीति द्वचणुकतत्कारणपरमाणवस्त्रय इति व्यवहारो न स्यादित्यर्थः । कारणमात्रवृत्त्येकत्वस्य द्वित्वाद्यारम्भकत्वे दूषणान्तरमाहकिश्चेति । पकत्वे विशेषान्तराभावादित्यर्थः । ननु यावति द्वित्वप्रागभावस्तावति द्वित्वं यार्वति त्रित्वप्रागभावस्तावति त्रित्वमिति प्रागभावभेदात् कार्य्यभेदः स्यात् । न च प्रागमावेतरसकळकारणाभेदे प्रागभावभेदोऽप्यावश्यकः । अपेत्ताबुद्धचत्पाद्यत्वेऽपि द्वित्वादेरस्य दोषस्य तुत्यत्वात् । न चैकत्र कदाचित् द्वित्वं कदाचित् त्रित्वमिति न स्यात् , किन्त्वेकदैव द्वित्वित्वाद्युत्पत्तिः स्यात् , इष्टापादनात् । तद्पेत्ताबुद्धिकमेण तत्तदभिन्यकेः कमात् । पतेन नित्यद्वव्येषु द्वित्वादेः

¹ Vardhamāna reads च for तु.

किरणावली

विनाशविरोधि गुणोत्पादयोरसम्भवात् । द्वित्वद्विपृथत्तवादेश्च समानदेशत्वे समाने-न्द्रियग्राह्यत्वे च सति व्यञ्जकनियमानुपपत्तिरिति । तस्मादपेक्षाबुद्धिरेव द्वित्वादेरुत्पादिका नियामिका च, तदिनाशश्च तदिनाशक इति संक्षेपः।

²तदेवं द्वित्वबुद्धिमाले न्यायप्राप्तां शिष्यजिज्ञासामनूच विशदयति -- कथि निति ? यदा यिसन् ³काले बोद्धश्चेतनस्य बुद्धिरुत्पद्यत इत्यम्रे भविष्यति । 'चक्षुषा' इत्युपलक्षणं, त्वचा वा लिङ्गेन वेत्यपि द्रष्टव्यम् । 'समानासमानजातीययोरि'त्यनियमं दर्शयति— सन्निकर्षे सतीति । सम्बन्धे सतीत्यर्थः । तत्संयुक्तमिन्द्रियसंयुक्तं यद् द्रव्यं तत्समधेतौ यावेकत्वगुणौ तयोः समवेतं यद्देकत्वसामान्यं तल ज्ञानोत्पत्तौ सत्यामेकत्वसामान्यात् तत्-सम्बन्धाच समवायलक्षणात् तज्ज्ञानाच पूर्वोत्पनादेकत्वगुणयोर्विषयभूतयोरत एवानेक-विषयिण्येका बुद्धिरुत्पद्यते उत्पन्ना भवति । यदोत्पन्ना भवति तदा तामपेक्ष्यैकत्वाभ्यां 10

सततोत्पत्तिप्रसङ्गोऽपास्त इति दूषणान्तरमाह—द्वित्वद्विपृथत्तवादेठचेति। द्वित्वादेः प्रत्येकैकत्वबुद्धिन्यङ्गग्रत्वं द्विपृथक्त्वादेश्च प्रत्येकैकपृथक्तवबुद्धिन्यङ्गग्रत्व-मिति नियतव्यञ्जकव्यङ्गचत्वं न स्यादित्यर्थः। यथा चात्र न व्यभिचारस्तथोप-नन्वपेत्ताबुद्धिजन्यत्वेऽपि द्वित्वादीनां द्वित्वद्वि<u>पृथक्</u>त्वयोः पादितमधस्तात्। प्रतिनियतन्यञ्जकत्वानुपपत्तिस्तुत्या । अथावधिज्ञानमधिकमपेक्ष्य द्वित्वन्यञ्जकैकबुद्धि-द्विपृथकत्वादेरिति परस्पराव्यञ्जकव्यङ्गचत्वमित्युच्यते, व्यङ्गचत्वं न द्वित्वादीनामपेत्ताबुद्धिन्यङ्गचत्वेऽपि तुल्यम् ।

अत्राहुःद्वित्व। द्विपृथक्त्वादिकं यदि कारणगुणजन्यं स्यादेकत्ववद्पेत्ता-बुद्धिव्यङ्गचं न स्यादित्यापादने तात्पर्य्यम् ।

तद्भिनादाद्वचेति । ईश्वरापेत्ताबुद्धेर्नित्यत्वेऽपि तज्जन्यद्वित्वादीनां विनाशो-ऽप्यपेत्ताबुद्धिनाशादेव, यर्दुपाधिसमवधानात्तद्दबुद्धेरपेत्ताबुद्धित्वं तन्नाशादेव तन्नाशात् । अत्र च द्वित्वाद्यपेत्ताबुद्धचोर्नियतपौर्वापर्यादेव ज्ञानेच्छयोरिव कार्य्यकारणभावप्रहः। द्वित्वज्ञानसमकालमेव द्वित्वगुणनाशेन तद्प्राहकस्य प्रत्यत्तस्याभावात् । बुद्धिमात्र इति । विशिष्टबुद्धिमात्र इत्यर्थः । शिष्योति । विषय प्रदर्शनार्थं शिष्यजिज्ञासानु-

I A आस्प्रनाभिनिक्ति 2 A तदितत् 3 A चर्मे. 4 A विभिष-

स्वाश्रययोर्द्धित्वमारभ्यते दित्वारम्भणाय व्याप्रियते, द्वित्वारम्भानुगुणापेक्षाबुद्धिः सहकारिणी लभ्यते इति । 'यदा तदे'त्येककालतानिदेशीपपत्तिः, अपेक्षाबुद्धचृत्पादद्वित्वोत्पद्यमान-तयोरेककालःवादिति । अल च द्रव्यज्ञानात् पूर्वे गुणज्ञानं गुणज्ञानाच पूर्वे सामान्यज्ञान-मिति विशेषणत्वादवसेयम् , व्यवच्छेदकस्य तथाभावात् स्वज्ञानेन च व्यवच्छेदकत्वात् , अननुसंहितविशेषणस्य विशिष्टप्रत्ययानुपपत्तेः। तथा च कार्यमेव कारणे प्रमाणमिति द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिसत्त्वासत्त्वाधीनं सत्त्वासत्त्वमिति द्वे द्रव्ये इति द्रव्यज्ञानस्य संकटप्रविष्ठतया विनाशं व्युत्पादयति—ततः पुनिरिति । तत उत्पन्ने द्वित्वे सति **तदन्**तभीव्य तिसम्नेव वर्त्तमानं यत् द्वित्वसामान्यं तत्र ज्ञानमुत्पद्यते । 'पुनिर'ति पूर्वोक्तसम्बन्धानु-कर्षणार्थं, 'तस्मादि'त्यानन्तर्योर्थे द्वित्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्घेर्विनश्यत्ता विनाशकारण-सानिध्यम्। यद्यपि सामान्यज्ञानमेवापेक्षाबुद्धेर्विनाशकारणं तदुत्पत्तिरेव च सानिध्यं, हेतुत्वमाविष्कर्त्ते पञ्चमीनिर्देशः। द्वित्वसामान्यतज्ज्ञानात् तत्-सम्बन्धाच द्वित्वगुणबुद्धेरुत्पद्यमानता उत्पत्तिकारणसानिध्यं पूर्ववत् पञ्चम्युपपत्तिः। यदेवापेक्षाबुद्धेर्विनाशकं तदेव गुणबुद्धेरुत्पादकमिति विनश्यत्तोत्पद्यमानतयोरेकः काल इत्युपपद्यते । तत इदानीं तदनन्तरं तिसमन् काले अपेक्षाबुद्धिर्विनाशाद् द्वित्वगुणस्य विनश्यत्ता

अत्राहु: — यद्वि ग्रेषणिविशिष्टस्य यस्य यत्र विशिष्टज्ञाने विशेषणत्वं तद्विशेषण-विशिष्टस्यैव तस्य विशेषणस्य ज्ञानं तत्र विशिष्टज्ञाने कारणं, तथाच — द्वित्वत्वविशिष्टस्य द्वित्वगुणस्य विशेषणत्विमिति निर्विकल्पकानन्तरं द्वे द्वव्ये इति विशिष्टज्ञानात् पूर्वं द्वित्व-त्विविशिष्टगुणधीर्वाच्या, अतो यदा द्वित्वगुणज्ञानं तदैव निर्विकल्पकाद्येत्ताबुद्धिनाशस्ततो द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानसमकालं द्वित्वनाश आवश्यक इति भावः । नमु तेनामुविधीय-मानत्वं तदन्वयव्यतिरेकामुविधायकत्वं तज्ञापेन्नाबुद्धिन्यङ्गचिद्वत्वादिनाऽसिद्ध-

25

वादः कृत इत्यर्थः । 'द्वित्वारम्भाये ति । एकत्वाभ्यां सहकारिसम्पन्नाभ्यां भूयत इत्यर्थः । सहकारित्वं तु तामपेक्ष्येत्यभिधानाद्पेत्ताबुद्धेरेव लभ्यत इत्याह— द्वित्वारम्भेति । ननु तदेत्यस्यापेत्तणिकयान्वयात्तत्कालीनतद्पेत्ताज्ञानानन्तरं कालान्तरे द्वित्वमारभ्यत इत्यन्वय उपपद्यत एव । मैवम् । प्रधानिकयान्वयस्याभ्यिहि-तत्वात्तदेत्यारम्भिकयान्वयमनुरुध्य व्याख्यानात् । द्वर्यज्ञानादिति । द्वे द्वव्ये इति ज्ञानात् पूर्वमित्यर्थः । ननु विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यं द्वित्वसामान्य-निर्विकत्पकं च द्वित्वगुणिवषयमिति तत एव विशेषणज्ञानात् द्वे द्वव्ये इति द्वित्वविशिष्टद्वव्यज्ञानं स्यात् । तदानीं द्वित्वगुणस्य विशेषणस्य विद्यमानत्वात् ।

I Vardhamana reads-'रभणाय'.

किरणावली

द्वित्वगुणबुद्धितः सामान्यबुद्धेरपि विनश्यत्ता अपेक्षाबुद्धिविनाशगुणबुद्धचोर्द्धित्वगुणद्वित्व-सामान्यबुद्धिविनाशकतया तयोर्योगपद्य तयोर्विनश्यत्ता यौगपद्यमित्यर्थः। ज्ञानतत्सम्बन्धेभ्यो द्वे द्रव्ये इति द्रव्यज्ञानस्योत्पद्यमानता गुणज्ञानमेव हि चरमं द्रव्य-ज्ञानस्योत्पादकं विशेषणतत्सम्बन्धयोः पूर्वसिद्धत्वात् अपेक्षणीयान्तराभावाच, तच तदैवेति भवत्येकः कालः। तदनन्तरं द्वे द्रब्ये इति ज्ञानस्योत्पादः पूर्वनिर्दिष्टेभ्यो द्वित्वगुण-तजुज्ञानतत्सम्बन्धेभ्यो द्वित्वस्य विनादाः । पूर्वनिर्दिष्टादपेक्षाबुद्धेर्विनाद्यात् पूर्वनिर्दिष्ट-द्वित्वबुद्धितः सामान्यबुद्धिविनाद्यः द्रव्यबुद्ध्युत्पत्तिरेव संस्कारस्योत्पादिका गुणबुद्धे-विनाशिकेति तयोरुत्पद्यमानता विनदयत्तेत्येकः कालः। तदनन्तरं द्रव्यज्ञानाद् गुणबुद्धे-र्विनाशः संस्कारस्योत्पाद इत्यपि द्रष्टव्यम् । क्षणान्तरे संस्काराद् द्रव्यबुद्धेरपि विनाश इति विशेषः । एतेन तित्वाद्युत्पत्तिव्यां ख्याता । एतेन प्रकारेण उत्पत्तिरित्युपलक्षणं, विनाशोऽपि व्याख्यातः । तमेव प्रकारमाह — एकत्वेभ्य इति । तदयं प्रक्रियासंक्षेपः । सन्निकर्षस्तरमादेकत्वसामान्यबुद्धिस्ततोऽपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वं तरमात् द्वित्वसामान्यज्ञानं तस्मात् द्वित्वगुणज्ञानं ततो द्रव्यज्ञानं ततः संस्कार इत्युत्पादक्रमः । विनाशक्रमस्तु अपेक्षा-बुद्धित एकत्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वोत्पत्तिसमकालं विनाद्यः, अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वसामान्यज्ञानात् द्वित्वगुणबुद्धिसमकालं दित्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वगुणज्ञानात् द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिविनाञ्चात् द्रव्यबुद्धिसमकालं गुणबुद्धेर्द्रव्यबुद्धितः संस्कारोत्पत्तिसमकालं द्रव्यबुद्धेस्तदनन्तरं संस्कारा-दिति । प्रमाणन्तु संस्कारे दित्वविशिष्टद्रव्यस्मरणं द्रव्यज्ञानेऽनुव्यवसायः । गुणज्ञाने द्रव्यबुद्धिः गुणबुद्धिः द्वित्वसामान्यज्ञानगुणद्रव्यबुद्धयो द्वित्वे अपेक्षाबद्धौ च तत्-कार्ये द्वित्वं सामान्यज्ञाने ऽपेक्षाबुद्धिः इन्द्रियसिकक्षे सामान्यज्ञानमिति । अपेक्षाबुद्धिस्तु दित्वस्योत्पादिका व्यञ्जकत्वानुपपत्तौ तेनानुविधीयमानत्वात् शब्दं प्रति संयोगविभाग-द्वित्वं बुद्धिजं प्रतिनियतपुरुषवेद्यत्वात् सुखवदिति तु जागराद्यज्ञान-वदित्यनुसन्धेयम् ।

20

मित्यतउक्तं— इयञ्जकत्वानुपपत्ता विति । कन्दलीकार्मतमास्कन्दति — द्वित्वं बुद्धिजमिति । ननु जागरायज्ञानं यदि विशिष्टज्ञानं विविद्यतं तदा तस्य निर्विकल्पकज्ञस्यतया व्यभिचारः । प्रयत्नोऽपि कृतिकपिश्चिकीर्षाद्वारा बुद्धिजन्य एव जागरायनिर्विकल्पके जीवनयोनियत्ने च हेतुरेव नास्ति तयोरतोन्द्रियत्वात् । न च 25 सुख्यागमावादिना व्यभिचारः । गुणत्वेन भावत्वेन वा हेतुविशेषणात् । न चेश्वर- बुद्धिजत्वेन सिद्धसाधनम् । जन्यबुद्धिजत्वस्य साध्यत्वात् । नाप्यतीन्द्रियद्वित्वे भागासिद्धः । प्रत्यक्तसिद्धस्यैव पद्मत्वात् । तदुत्तरमतीन्द्रियद्वित्वे हेत्वन्तरेण

प्रयत्नाभ्यामनैकान्तिकं परं प्रत्यसिद्धं चेत्यनादेयम्। बुद्धेंबुद्धचन्तरविनाइयत्वं संस्कार-विनाइयत्वे च किं प्रमाणम् आश्रयविनाद्यानुपपत्तावाशुतरविनाशित्वम् आशुतरविनाशित्वे च तथाहि बुद्धिस्तावदाशुतरविनाशिनीति विद्युत्सम्पातादिषु प्रत्यक्षसिद्धं प्रत्यर्थ-नियतत्वेन च कर्मसन्तानादौ तावदाश्चतरोत्पादिनीत्यूहनीयम् । प्रतिक्षणं निमेषोन्मेष-सन्ततौ स्थिरविषयेष्वपि लक्षणीयम् । तथा च स्थिरविषया अपि बुद्धयः सन्तानवर्त्तिन्यो अन्यथोनमील्य निमिलितनयनानामपि रूप-व्यवधाननिवर्त्तनीयत्वात् प्रदीपप्रभावत् । साक्षात्कारप्रसङ्गः। न चाहेतुको विनाश इति स्मर्त्तव्यं, तस्मात् पूर्वपूर्ववृद्धीरुत्तरोत्तराः प्रतिष्निन्ति । तदभावे संस्कारः क्वचिदुभयमपि, एवं दित्वादिकमपि यद्याशुतरिवनाशि

बुद्धिजत्वसाधनात्। नाप्यसिद्धिः। न हि वेद्यत्वं ज्ञायमानत्वमातं हेतुर्येनानुमानादिना बहुपुरुषवेद्यत्वात् द्वित्वे न स वर्त्तेत, किन्तु साज्ञात् क्रियमाणत्वम्।

अत्राहुः - यद्यव्यवहितविशिष्ट्युद्धिजत्वं साध्यते तदा जागराद्यविशिष्टज्ञान-कृतिभ्यामनैकान्तिकम् । अथ बुद्धिजत्वमात्रं साध्यं तदा द्वेतोरसिद्धिः । कारणगुणात् पूर्वीत्पन्नमेव द्वित्वं यस्य यदापेत्ताबुद्धिस्तदा तेन प्रतीयत इति परस्याभ्युपगमात्। पकमात्रपुरुषवेद्यरूपादावनैकान्तिकं च। न च प्रतिनियतवेद्यजातीयत्वं हेतुः। तद्धि यदि व्यक्तेविशेषणं तदा जागराद्यनिविकल्पकजीवनयोनियत्नाभ्यां व्यभिचारः, जातिविशेषणत्वे चासिद्धिः। परेण द्वित्वादेरनेकपुरुषवेद्यत्वाभ्युपगमात्। सन्तानवर्तिन्य इति । चणचतुष्ट्याव्यापिका इत्यर्थः । द्यवधानेति । व्यवहारनिवर्त्तनीयत्वं यदि व्यवधानध्वंसनीयत्वं तर्ह्यसिद्धिः, इन्द्रियव्यवधानेन प्रतिबन्धात् ज्ञानान्तरस्यानुत्पत्तेश्च।

ज्ञानान्तरस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वे स्थिरविषयेन्द्रियसंनिकर्षे धारा 20 वाहिकज्ञानसन्तानोपलम्भप्रसङ्गः। न च तत्र ज्ञानान्तरं नोत्पद्यते पूर्वज्ञानेन प्रति-बन्धादिति वाच्यम् । विशिष्टज्ञानानुत्पत्यापत्तेः । तथाच समानाधिकरणविशेषगुणा-नाश्यत्वे बुङ्गीनां युगपत् स्थिरविषया नानाबुद्धयोऽनुन्यवसीयेरन्निति योग्यानुपलम्भे तात्पर्यम् । क्विदुभयमिति । निर्विकल्पकं केवलज्ञाननाश्यं तस्य संस्कारा-जनकत्वात् सुषुतिप्राक्कालीनं च ज्ञानं संस्कारनाश्यमैव तस्य ज्ञानाजनकत्वात्।

न स्यात् , कालान्तरेऽपेक्षाबुद्धिमन्तरेण गुणान्तरवदुपलभ्येत । न चाभिन्यस्त्यर्थं तदपेक्षा, तस्याः कारणत्वादिभन्यञ्चकत्वे प्रागिप कारणत्वं न सिद्ध्येत् । साधितं चैतत् । तस्माद्यदा यदापेक्षाबुद्धिस्तदा तदोत्पादिकेति प्रत्युत्पन्नस्यैवोपलन्धः पूर्वोत्पन्नावस्थानयोग्यानुपलम्भन् बाधितमित्याद्यतरिवनास्येव द्वित्वादिकम् । तत्र च सत्येवाश्रयेऽसति च विरोधिनि गुणान्तरे च निवर्त्तमानं निमित्तनिवृत्तरेव निवर्त्तत इत्यवधार्यते । तथा च प्रयोगः— 5 द्वित्वं निमित्तविनास्यम् आश्रयनासविरोधिगुणान्तरप्रादुर्भावाभावे गुणस्य सतो विनाशित्वात्, चरमज्ञानवत् । न्यतिरेकेण वा द्व्यणुकादिद्रन्यमुदाहर्त्तन्यमिति ।

अन्यत्र तूभयनाश्यं प्रत्येकं सामर्थ्यकल्पनादित्यर्थः । अभिन्यञ्जकत्वे प्रागिपीति । यद्यप्यपेत्ताबुद्धेद्धित्वोत्पादकत्वे व्यञ्जकत्वे च बाधकाभावात् व्यञ्जकाभावादेवोत्तरकाल-मग्रहः स्यात् , तथाप्यपेत्ताबुद्धिसत्त्वे द्वित्वान्तरोत्पत्यावश्यकत्वे तेनैव द्वित्वव्यवहारोपपत्तौ पूर्वोत्पन्नद्वित्वसत्त्वं द्वित्वान्तरसत्त्वं चानुपल्लिधबाधितमिति द्वित्वनाश आवश्यक इति भावः ।

द्वित्विमिति। यद्यपिकार्यद्रव्यवृत्तिद्वित्वस्याश्रयनाशास्त्राशः नित्यद्रव्यवृत्तिद्वित्वस्य च समानाश्रयपुरुषान्तरापेत्ताबुद्धिजद्वित्वान्तराद्विरोधिगुणान्नाशः सम्भवत्येव , तथापि विद्यमानाश्रयद्वित्वं पत्तः। नित्यद्वव्ये च यदि युगपदुत्पन्नानेकद्वित्वानां मिथो नाशकत्वं तदा तत्र द्वे द्वव्ये इति ज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गः। उत्तरद्वित्वेन
पूर्वद्वित्वनाशाभ्युपगमेऽव्यवहितोत्तरत्तणोत्पन्नद्वित्वानन्तरमेव पूर्वद्वित्वनाशात् स
पव दोषः। न चान्यापेत्ताबुद्धिजद्वित्वात्तद्विशिष्टद्रव्यधीः स्यात्। तस्य पुरुषान्तराप्रत्यत्तत्वात्। अन्यथा नानापुरुषापेत्ताधीयुगपज्जनितानेकद्वित्वाध्यत्ततापत्तेः।

न च यद्पेत्ताबुद्धिजं यद् द्वित्वं तद्पेत्ताबुद्धिजद्वित्वेनेव तक्षाशः। चरमज्ञानोत्- 20 पन्नित्यवृत्तिद्वित्वस्यानाशप्रसङ्गात्। पवं व्याप्तिसिद्धौ द्वित्वस्य द्वित्वनाश्यत्वातु- मानात्। न च द्वचणुकनाशेन व्यभिचारः। गुणस्य सत इति विशेषणेनैव तिन्नि- रासात्। नाष्यसमवायिकारणनाशनाश्यगुणेन व्यभिचारः। आश्रयपदेन निमित्त- कारणान्य-कारणस्य विवित्तितत्वात्। असमवायिकारणनाश्यत्वेन हेतुविशेषणाद्वा। न च निमित्तकारणाद्द्वनाशेनार्थान्तरम्। अपेत्ताबुद्धिनाशस्य योग्यानुपलम्मनिश्चित- 25 त्वात्। अद्वृष्टनाशकत्वनायां च गौरवात्। न च ईश्वरापेत्ताबुद्धिजे द्वित्वे तद्सम्भवः। यदुपाधिविशिष्टाया अपेत्ताबुद्धित्वं तक्षाशे तस्यापि नाशात्। चरमेति। न च

¹ A अवश्यकलात्.

कथं पुनर्द्वित्वविनाशका ले तिह शिष्टद्रव्यशानं को वास्य विषयः १ न हि धर्मधर्मिभ्यामपरः कश्चित् विशिष्टो नाम उच्यते विशेषणं हि विशिष्टशानकारणं न तु विषयः । तथा च विशिष्टशानोत्पत्तिका ले असतोऽपि पूर्वभाविनस्तत्त्वमविरुद्धम् । तत् किं विशिष्टशानोत्पादकत्वमातं विशेषणत्वम् इन्द्रियादेरपि तथाभावप्रसङ्गात् । शायमानस्य सत इत्यपि नास्ति । शब्दादेरपि तथाभावप्रसङ्गात् । व्यवच्छेदकस्य सत इति चेन्न , उपलक्षणस्यापि विशेषणतापत्तेः । उपरञ्जकस्य सत इति तु स्यात् , तदेव त्वविवेचितं न श्रद्धीमहि । तदात्मीभाव इति चेत् , नासम्भवात् । न हि धर्मधर्मिमणोस्तादात्म्यं, तथा सति धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः । न हि घटः स्वात्मना झटिति प्रतीतिपथमवत्रति विशिष्टशानस्य भ्रान्तत्वप्रसङ्गाच । भिन्नयोरभेदावगाहित्वात् भेदाभेदपक्षोऽस्तिवि चेत् , न । विरोधाय दत्ते जलाञ्जलौ कः पक्षस्तिर्दि न स्यात् । नियमो न स्यादिति चेत् ,

चरमज्ञानं पूर्वबुद्धिनाश्यम् उपान्त्यनाश्यान्त्यशब्दवदिति वाच्यं कार्यक्षानस्य कारण-ज्ञानानाश्यत्वात् । अन्यथा निर्विकल्पकेन विशिष्टधीनाशे तद्प्रत्यत्ततापत्तेः। पुनिरिति । यद्यपि विशिष्टज्ञानकाले द्वित्वनाशेऽप्यव्यवहितप्राकालवृत्तितया द्वित्वस्य साज्ञातकारविषयतायां च न विरोधः, तथापि प्रत्यत्तं स्वसमानकालीनमैव 15 विशेषणं विषयीकरोतीति नियम इत्यर्थः। न हीति। विशेषणं च द्वित्वं नास्त्ये-विशेषणिमिति। न च स्वसमयवर्तित्वेन विशेषणस्य विशिष्टाध्यन्न-कारणत्वम् । गौरवादित्यर्थः । एतच्चोपलक्षणम् । विशेष्यस्यापि न स्वसमयर्वार्ततया विशिष्टपत्यत्तकारणत्वम् । अत एव कारणीभूतकत्वनिर्विकल्पकसमयोत्पन्नककारेण विशेष्यस्य ककारस्य नाशात् कत्वविशिष्टज्ञानत्तणे विशेष्यस्यासत्त्वेऽपि तत्पूर्वत्तणे 20 विशेष्यस्य सत्त्वात् ककारविनाशकालेऽपि कत्वविशिष्टप्रत्यत्तम् । न हिवति । वर्त्तमान-स्यैव प्रत्यत्तज्ञानविषयत्वादित्यर्थः। ठ्यव्हक्केदकस्येति। विशेष्यनिष्ठातद्व्या-वृत्तिबोधकस्येत्यर्थः। उपलक्ष्मणस्यापीति। जटाभिस्तापस इत्यादौ जटादेरुप-लज्ञणस्यापि तथात्वादित्यर्थः। तदेव त्विति। विशेषणभिन्नोपलज्ञणस्या-नवगमादित्यर्थः । भेदाभेद इति । तथाच भेदमादाय वैशेष्यमभेदमादाय विशेषणत्व-25 मित्यर्थः। विरोधायेति। विरुद्धयोः खत्वभेदं विना एकत्रावृत्तेरज्ञानाचा न चात्रावच्छेदकभेदेऽनतिप्रसक्तम् । तद्भावेऽपि विरुद्धयोरेकत्र वृत्तौ नित्यत्वा-नित्यत्वादीनामण्येकत्र वृत्तिवसङ्ग इत्यर्थः । नियमो नेति । सर्वेषां मिथो विरुद्धानां

नूनमिन्यमस्य विरुद्धत्वादिति भ्रातुर्मनिस विपरिवर्त्तते । सर्वे पक्षाः सित्त्वित चेत् , न । विरोधो हि भेदको यदा च सर्वमविरुद्धं, तदा भेदे प्रमाणाभावात् । सर्वमिनन्नमित्योष्ठपुटस्पन्दस्याप्यवसरो नास्तीति क एतावित गहने प्रविशेत् १ अ[व्य]वच्छेदकस्य सतो व्यवच्छेद्यप्रतीतौ स्वरूपनिवेशनमुपरञ्जकत्वमिति चेत् अस्तु; न तु नाशकाले तत् सम्भवित, वर्त्तमानापन्नत्वात् प्रत्यक्षश्चानस्येति । न च विशिष्टशानं केवलिशेष्यालम्बनम्, उत्पलं 5 नीलमुत्पलमित्यनयोरिवशेषप्रसङ्गात् । न च विशिष्टं नाम षट्पदार्थव्यतिरिक्तमनुभवयुक्तयभ्युपगमाभावादिति । इदमल तत्त्वम् । समानाधिकरणमवच्छेदकं विशेषणम् ।

पत्ताणां सत्त्वे शब्दोऽनित्य एव स्यात् इति नियमो न स्यादित्यर्थः। नूनिमिति। नियमोऽप्यनियमविरोधान्न स्यादिति 'भेद्रभेद्रावप्येकत्र न स्यातामित्यर्थः। स्वमिभिन्निमिति। भेद्रस्य विरोधगर्भत्वात् तद्भावे सर्वस्याभिन्नत्वात् सर्वः- 10 शब्दार्थं एव नोपपद्येतेत्यर्थः।

उयवच्छेद्कस्येति । उपलक्षणस्य तु व्यवच्छेद्कत्वेऽपि न विशिष्टधीविषयत्व-मित्यर्थः । समानाधिकरणिमिति । ननु सामानाधिकरण्यं नैकविभक्तिनिर्दे-श्यत्वं प्रयोगस्य वस्त्वव्यापकत्वात् । नाप्यैकाधिकरण्यं, तिद्ध न विशेष्येण उत्पलनीलक्षपयोरेकत्रावृत्तेः । नापि तद्धर्मेण प्रत्याय्यव्यावृत्त्या वा । उपलक्षणस्यापि तत्सस्वात् । न हि तापसे जटा न तिष्ठति । केवलान्वियनः प्रमेयत्वादेविशेषणत्वा-चुपपत्तेश्च , न च व्यावर्त्तकत्वे स्रति क्रियान्वियत्वम् । क्रियाहीनेऽयं दण्डीत्यादौ दण्डा-देरविशेषणत्वापत्तेः । परम्परयोपलक्षणेऽपि क्रियान्वयाच्च । न चान्वयप्रतियोग्यु-पस्थापकतयान्वितमुपलक्षणम् । काकादेः संस्थानाद्युपस्थापकत्वात् । सान्नाद्वित्वतं विशेषणम् , अभावे प्रतियोगिनोपलक्षणेन धर्मान्तरानुपस्थानात् । नापि सान्नात्- 20 सम्बद्धं व्यावर्त्तकं विशेषणं परम्परासम्बद्धं तदुपलक्षणम् । क्रपवित रस इत्यादौ क्रपदेः सान्नात्सम्बन्धेऽप्युपलक्षणत्वात् । लोहितः स्फिटिक इत्यादौ परम्परासम्बन्धेऽपि लौहित्यस्य विशेषणत्वात् ।

¹ A भेदाभेदावप्येकचात एव न स्थाताम्.

अतद्व्यावृत्तिविशिष्टत्वं तेन नीलो गुणः स्वज्ञानेन 'विच्छित्तिप्रत्यायकतया समानाधिकरण-तया च विशेषणम् , तत्प्रत्याय्यव्यवच्छित्यधिकरणतयोत्पलं विशेष्यमनीलव्यावृत्तमृत्पलं

न च व्यावृत्तिबोधसमकालीनं व्यावर्त्तकं विशेषणम् । द्वित्वस्य स्वविशिष्टक्षान-कालासन्तेऽपि विशेषणत्वानुपपत्तेः । उपलक्षणेऽतिव्याप्तिश्चेति । उच्यते—यद्न्वित-तया ज्ञात पव विशेष्ये तात्पर्य्यविषयीभूतेतरान्वयधीस्तद्वच्यवच्छेदकं विशेषणम् । अनेवं-भूतं व्यवच्छेदकमुपलक्षणम् । उपलक्षणानविष्णिश्चेऽप्युपलक्ष्ये तात्पर्य्यविषयान्वय-बोधात् । यद्वा यद्वचावर्त्तकं विशेष्पान्वियना अन्वीयते तद्विशेषणम् ,यन्नान्वियभ्यवच्छेदकं तदुपलक्षणम् । अथवा प्रत्याय्यव्यावृत्यधिकरणतावच्छेदकत्वे सति व्यावर्त्तकं विशेषणम् । तद्वय्यवर्त्तकमुपलक्षणम् । तथाहि दण्डी पुरुष इति ज्ञानानन्तरं १० दण्डवत्यदण्डव्यावृत्तिरवगम्यत इति प्रत्याय्य व्यावृत्त्यधिकरणत्वं पुरुषे दण्डेना-विज्ञद्यते न पुरुषत्वेन, अतिप्रसक्तेः । उपलक्षणस्य तु काकजटादेर्ग्रहतापसादिनिष्ट-प्रत्याय्यव्यावृत्त्यधिकरणता न काकजटादिभिरविच्छ्यते, तद्भाववत्यपि व्यावृत्ति-प्रतीतेः ।

यद्वा विशिष्टधोज्ञानविषयत्वे सित व्यविक्कृत्तिप्रत्ययसमये विशेष्यतावक्केद्कधर्माश्रयवृत्ति विशेषणं, तद्द्यत् व्यावर्त्तकमुपलक्षणम् । काकस्तु यदि व्यविक्कित्तिप्रत्ययसमये विशेष्ये वर्त्तते तद् विशेषणमेव, यदा तु न वर्त्तते तद्गेपलक्षणम् । अत एव
जटासत्त्वासत्त्वकाले जटावांस्तापसो जटाभिस्तापस इति प्रयोगः । कालभेदेन जटाया
विशेषणत्वात् उपलक्षणत्वाच्यः, अन्यथा तृतीयानियमो न स्यात् । अत एव व्यविक्कित्तिप्रत्ययसमये विशेष्ये सत्त्वासत्त्वाभ्यां तदेव विशेषणमुपलक्षणम् , न तु यद्विशेषणं न
विशेषलक्षणं, यदुपलक्षणं न तद्विशेषणमिति । तत्र च लक्षणायामुपलक्षणत्वं
तत्र तत्सार्थवाहित्वतीरादिधमीपस्थापनद्वारा गङ्गादेव्यांवर्तकस्य तदिति ।

अतद्वधावृत्तिरित । विशिष्टस्यातद्वचावृत्त्यधिकरणत्वादित्यर्थः । अनीलव्यावृत्तिमिति । वस्तुतो यद्नीलव्यावृत्तमृत्पलं तद्भासत इत्यर्थः । न हि नीलोत्पलमिति विशिष्टबुद्धावनीलव्यावृत्तिर्भासते । अपोहवादानिरासात् । 25 किन्तु नीलगुणसम्बन्धमात्रं तदुत्तरश्च तद्वचावृत्तिर्भासते । ननु व्यावृत्तेरव्यावृत्तत्वे कथं तद्योगादतद्व्यावृत्तविशिष्टज्ञानोत्तरमपि भासते, तत्रापि व्यावृत्यन्तरसत्त्वे

I'A व्यविक्विति-। 2B अ omitted.

विशिष्ठप्रत्ययस्य विषयः। केवलज्ञानस्य तूत्पलमात्रम् , अवच्छेदकत्वाविशेषेऽपि व्यिष्ठकरणमुपलक्षणं व्यावृत्तिश्च षट्पदार्थातिरेकिण्येवाभावरूपत्वात्। न च व्यावृत्तिः रिष व्यावृत्त्यन्तरापेक्षायामनवस्था तत्स्वाभाव्यात्। एवञ्च कचिदिन्द्रियविषयसामर्थात् स्थिरं विशेषणं विशिष्टप्रतीतावात्मानमावेशयस्यपि, न तु विशेषणतायां तदुपयोगः। देवदत्त इत्यादिनामयोजनायां शब्दस्यापि चाक्षुषत्वप्रसङ्गादिति सर्वं मुस्थम्। स्यादेतत्। उसम्याययसमवायिनिमित्तानामविशिष्टत्वात् दित्वित्वायुत्पत्तिनियमे किं कारणं वाच्यं, द्वाभ्यामेकत्वाभ्यां द्वित्वं तिमिरेकत्वैक्षित्वमारभ्यत इति किमसङ्गतमिति चेत् , एकत्वे दित्वादेरभावात्। द्वाभ्यां द्वव्याभ्यां दित्वं तिमिर्द्वयेस्त्रित्वमिति चेत् । न । संख्योत्पत्तेः

चानवस्थेत्यत आह — न चेति । तत् कि विशिष्टज्ञाने विशेषणं न कचिद्पिं विषयो नेत्याह — एवं चेति । स्थिरं विशिष्टज्ञानसमकालीनमित्यर्थः ।

वस्तुतो द्वे द्रव्ये इति विशिष्टपत्यक्तकाळे यद्यपि द्वित्वमसत् तथापि तद्विषयत्वे तैष दोषः। प्रत्यक्ताव्यवहितपूर्वकाळे द्वित्वस्य वर्त्तमानत्वादिन्द्रियसंबन्धाद्य । न च प्रत्यक्तस्य स्वसमानकाळीनमात्रविषयकत्वनियमः। विपक्ते बाधकाभावात् । कार्य्यकारणभावस्य प्राक्कालीनत्वमात्रेणैवोपपत्तेः। प्रन्थस्तु क्वचिद्दिश्यरमपीत्यपि-शब्दस्वरसाश्चेयः। न तुविद्रोषणतायामिति । स्थिरस्य विशेषणस्य 15 विविष्टपत्ययविशेषत्वं कविद्य द्यप्यस्ति तथापि विशेषणत्वे तन्न तन्त्रमित्यर्थः। देवद्त्त इत्यादिति । यथान्यत्र विशेषणोपस्थितिविशिष्टज्ञानजनकेन्द्रियजन्यैवेति द्वष्टमप्यप्रयोजकम् । अन्यथा देवद्त्त इत्यादिनामयोजनायां नास्नोऽपि चज्नुषैवो-पस्थितिविशिष्टधीप्रयोजिका स्यात् , तथा कवित् स्थिरं विशेषणं विशिष्टज्ञाने मासितमिति द्वष्टमनुपयुक्तमित्यर्थः। असमवायिकारणाधीनं विशेषमाह— 20 द्वाभ्यामिति । समवायिकारणाधीनं विशेषमाह इत्याद्वाभयामिति । समवायिकारणाधीनं विशेषमाह इत्याद्वाभयामिति ।

पूर्वं तत्रापि तदभावात् । 'सन्वेऽनवस्थावैयथ्यं चापद्येत । एकत्वेष्वेव कश्चिद्विशेषोऽस्तीति चेत् । न । तत एव तिर्हं द्वित्वादिव्यवहारोऽस्तु, कृतं द्वित्वादिना । बुद्धिविशेषा-दिस्येके । तदसत् । तस्या विषयविशेषमन्तरेणान्यस्य साक्षात्कारित्वादेरनुपयोगात् । अदृष्टविशेषादिस्येके वर्णयन्ति । तदसत् । अनियमप्रसङ्गात् । सैव [हि] सामग्री कदाचित् कस्पचित् दित्वादिकमारभेत कस्यचित् त्रित्वं तथा चैकं तावदेव द्रव्यं कस्यचिद् द्वयं कस्यचित् त्रवं स्यात् । अदृष्टविशेषनियमस्तु दृष्टमुपाधिमाश्रित्य भवेत् । जिथ्वंगताविग्तत्ववत् तिर्थंग्गतौ पतनत्ववच द्वित्वाभिमानाद् द्वित्वोत्पत्तिरिस्यन्ये । एतदपि नास्ति । अपेक्षावुद्धिमन्तरेण तदभिमानस्यैवानुपपत्तेः ।

सन्वेऽनवस्थेति। तदपि द्वित्वादिकं स्वोत्पत्तिनियमे द्वित्वान्तरमपेन्नेत। 10 प्वं पूर्वपूर्वमपि तथेत्यनवस्था। पूर्व द्वित्वा दिनैव तद्वचहारोपत्तावन्यत्र द्वित्वादौ मानाभावाद्वैयर्थ्यं चेत्यर्थः । विद्वोषोऽस्तीति । द्वित्वाद्युत्पत्तिनियामक इत्यर्थः । निमित्तकारणविशेषमाह—बुद्धिविद्योषादिति । विषयविद्योषमिति । अपेत्ताबुद्धौ नानैकत्वात्मकविषयकृतस्य विशेषस्याभावात् प्रत्यत्तत्वादिकं विशेषा वाच्यः—स चाप्रयोजकः। अनुमानादिजापेत्ताबुद्धेरपि द्वित्वाद्युत्पत्तेरित्यर्थः। सैव होति। समवाय्यसमवायिकारणयोरविशेषे तावत्येव द्रव्ये द्वित्वं त्रित्वं 15 चादूष्टविशेषाद्पि कार्य्यविशेषो भवत्येवेत्यत आह— चोत्पद्येतेत्यर्थः। ननु अदृष्ट्रविद्योषेति । दृष्टमुपाधिसमवायिकारणादिविशेषं पुरष्कृत्यादृष्टस्य विशेष-कत्वात्। प्रकृते च न तत् सम्भव इति तावत्येव समवायिनि द्वित्वत्रित्वादिकं चोत्पद्येतेत्यर्थः । द्वित्वाभिमानादिति । दोषविशेषजन्यो द्वित्वाभिमानोऽत विवत्तितः। न च सोऽत्रासिद्धः। द्वित्वाद्यभावप्रमायामपि हे रूपे इत्यादिनियत-20 द्वित्वाद्यभिमानमात्रस्य भ्रमरूपस्य ज्यादि-भ्रमजनकतया तत् करपनात्। साधारणत्वात्।

IC सत्त्वेनावस्था.

तत्रापि अभिमानान्तरापेक्षायामनवस्था। तस्मात् कणाद्पादान् प्रणम्य यद्वदामस्त-द्विद्वांसो विदांकुर्वन्तु । यथा पाके समवाय्यसमवायिनिमित्तःनां साम्येऽपि रूपाद्यभावा-पेक्षया सामग्रीविशेषाद्रूपरसाद्युत्पत्तिनियमः, तथापेक्षाबुद्धेः स्वविषयसमानाश्रयद्वित्वाद्य-भावापेक्षया द्वित्वाद्युत्पत्तिनियमः।

स्पाद्यभावापेक्षयेति। तद्वति तस्यानुत्पादात् स्वप्रागभावो हेतुरिति।

5

तस्मात् कार्यं विशेष इत्यर्थः । ननु स्वप्रागमाववद्गन्धं प्रति रसादिप्रागमावानां रसं प्रति रूपस्पर्शवागमावयो रूपं प्रति स्पर्शवागमावस्य विनिगमनाभावेन हेतुत्वात् समानाश्रयकार्यं प्रति समानाश्रयवागमावत्वेन कारणतायां सर्वेषामिवशेषाच कुतस्तत् कृतोऽपि नियमः १ किञ्च प्रागमावेतरसकछहेतुसत्त्वे प्रागमावव्यतिरेकप्रयुक्तकार्यं व्यतिरेकेण प्रागमावकारणताप्रहः । कार्य्यव्यतिरेकश्च पारिशेष्येण प्रागमाव प्वेति व्याख्यातः । प्रागमावामाववति प्रागमावस्यासस्वात् प्रागमावेतरसकछकारणाभेदे प्रागमावभेदस्यावश्यकत्वाच । न च रूपादिष्वंसकृतसामग्रीभेदः । पाकजगन्धादीनां प्रत्येकं प्रति गन्धादिष्वंसानां 'सर्वेषामिवशेषात् । मैवम् । तुव्यक्रपरसस्पर्शानामपि विछत्तणगन्धस्वात् विछत्तणरसादीनामपि समानगन्धत्वात् गन्धादीनामन्यतमानु- द्वेऽप्यन्यतमोद्भवाच प्रतियोगिविशेषाहितप्रागमावविशेषस्य कारणत्वे स्वप्रतियोगिककादावित्काभावस्य ध्वंससाधारणस्य कारणताप्रहात् । अन्येषां प्रागमावानामन्यथासिद्धसन्निधित्वात् । प्रागमावेतरकारणाभेदे च यदि प्रागमावाभेदः स्यात् , तद् वेमादीनां वेमादित्वेन सकछपटकारणत्वादेकपटसामग्र्या सर्वपटप्रागमावाभेदे तत्तत्सर्वपटोत्पत्तिप्रसङ्गः ।

इत− -° ||च-|च |

द्वित्वायुत्पत्तोति । तत्तत्प्रतियोगिविशेषाहित-प्रागभावविशेषाहित-प्रागभावविशेषाहित-प्रागभावविशेषाहित-प्रागभावविशेषाहित-प्रागभावविशेषात् द्वित्वायुत्पत्तिनियमो विविद्यतः , न तु द्वित्वादिष्वंसात् । आय-द्वित्वायुत्पत्तौ तद्भावात् । ध्वंसप्रतियोगिद्वित्वादेरेवोत्पत्तौ नियामकाभावाच । न चैवं पाकजवदेकदैव सामग्रीसत्त्वात् द्वित्वादिसकलोत्पत्तिः स्यात् । यावति द्वित्व प्रागभावस्तावत्येव त्रित्वादिप्रागभावाभावात् ।

वस्तुतस्तु एकत्वापेज्ञाबुद्धश्चोरसमवायिनिमित्तकारणयोरिवशेषेऽपि समवायि- 25 कारणभेदात् द्वित्वाद्युत्पत्तिनियमः। तद्भेदस्योभयसिद्धत्वात्। द्वित्वे भिन्नैकत्व-

[।] A सर्वेषाम् omitted. 2 B समानगत्मसाचात्.

न तहीं कपुरुष। पेक्षाबुद्धिजनिते द्वित्वे सति पुरुषान्तरापेक्षाबुद्ध्या तत्र द्रव्ये द्वित्वसुत्पद्येत । न संख्याया नियतपुरुषवेद्यतया तिन्नयमेनैव 'स्वाभावस्य विवक्षितत्वादित्यदोषः । अथवा शुद्धयापेक्षाबुद्ध्या द्वित्वं द्वित्वसित्तेकत्वबुद्ध्या त्रित्वं वित्वसित्तेकत्वबुद्ध्या चतुष्ट्वमित्यादि श्रेयम् । सेनावनादौ कथम् १ न हि तत्र नियतसंख्यासित्तमेकत्वज्ञानमस्तीति चेत् । अत एव न तत्र नियता सहस्रसंख्योत्पद्यते, अनियतैकत्वालम्बनत्वादपेक्षाबुद्धरवान्तरसामान्यविशेषरितं बहुत्वमातं त्त्पद्यत इति किचित् । तदसत् । घटत्वादिविशेषरितं शुद्धमृद्धिशेषरितं तत्र सन्देहानुपपत्तेः । अङ्गान्तरोपचयप्रत्ययक्रमेण महती महत्तरा सेनेत्यादिव्यवहारानुपपत्तेश्च ।

10 धोर्जनिका त्रित्वादौ तु द्वित्वादिसहितैकत्वबुद्धिर्जनिकेति निमित्तकारणाभेदाद्विशेष-इत्यन्ये ।

ननृत्पादितद्वित्वापेज्ञाबुद्धचा द्वित्वान्तरं कुतो न जन्यते, न चोत्पन्नमैव समानाधिकरणं द्वित्वं प्रतिबन्धकं पुरुषान्तरापेत्ताबुद्धेरपि तत एव प्रतिबन्धात्, द्वित्वान्तरानुत्पत्तित्रसङ्गादित्याह – न तहीति। यत्पुरुषापेत्ताबुद्धचा यद्द्वित्वं जनितं तेन यत्पुरुषापेत्ताबुद्धिजन्यमेव द्वित्वं प्रतिबध्यत इति नोक्तदोष इत्याह — तन्नियमे-15 ैकन्दलीकारमतं दूषितुमुपन्यस्यति—अथवेत्यादि नैवेति। शुद्धयेति । सैकैकयेत्यर्थः । बहुत्वमात्रमिति । दित्यन्तेन। नानैकत्वविषयापेत्ताबुद्धिजन्यं संख्यान्तरमैव द्वित्वादिविरोधि। बित्वादे-र्नियतैकत्वापेज्ञाधीजन्यत्वात् । कार्य्यविरोधस्यावश्यकत्वात्। कारणविरोधे त्रित्वाद्यनिश्चयेऽपि बहुत्वनिश्चयात् । घटत्वादि विद्योषेति । सेनावनादौ शतत्वादि-20 संख्याविशेषात्रहे बहुत्वमात्रं शतत्वादि विनां कृतमित्यत्र मते बहुत्वज्ञाने शतत्वादि-संशयः त्रित्वादौ बहुत्वव्यवहारश्च न स्यात् बहुत्वस्य शतत्वादिविरहव्याप्यत्वात् , यथा घटत्वादिविशेषरहितमृत्तिकामात्रप्रहे घटत्वादिसंशयो न भवति। तस्मात् द्वित्चातिरिक्तसंख्यैव बहुत्वम् । सेनावनादौ तु शतत्वादिकमेव स्वप्रागभावसहिता-नियतैकत्वापेत्ताबुद्धेरुत्पद्यते। शतत्वादिजातिनिश्चयस्तु न भवति तद्वज्ञञ्जकिनयतै-कत्वापेत्ताबुद्धेरभावात् । बहुत्विनश्चये शतत्वादिसंशयश्च द्वित्वातिरिक्तसंख्यात्व-निश्चयेऽपि तद्विशेषसंशयादित्यर्थः। अङ्गान्तरेति। अङ्गं सेनाङ्गं हस्त्यश्वादि।

IA तदभावस्य. 2 A कन्द्रलीकारमतम् omitted.

किरणावली

तस्माद्वस्तु स्थितेनाभावनियमेनैव तत्र नियमस्तद्यतीतिस्तु नियतापेक्षाबुद्धेर्व्यक्षिकाया अभावादिति । कथं पुनरभावस्य कारणत्वम् अन्त्रयव्यतिरेकाभ्यामिति सुप्रसिद्धम् । कालापि कथन्ता ? ननु रूपाद्यभावानां सर्वेषां सर्वानुविधानाविशेषात् कथं रूपस्यैव रूपाभावो रसस्यैव रसाभावः कारणमिति नियमः ? स्वाभावपूर्वकत्वात् सर्वस्य, न हि तस्मिन्नसति तजायते अन्यस्मिश्च सत्यप्रितत् जायत एव , तस्माद्र्वादिषु जनयितव्येषु रूपाद्यभाव एव रसाद्यभावस्त साहचर्यनियममालेणेति प्रयोजको कृतमप्रकृतचिन्तया । पिपीलिकानां मया निहतमित्यत्र कथं गुणादिष्विव गौणा व्यवहार आश्रयानुपपत्तेर्वाधकस्य तुल्यत्वात् नष्टस्यापि समवायिकारणत्वमिति त्वलौकिकमवैदिकं च स्वाश्रयनारो हि कार्यं विनश्येत उत्पद्यत इति तु विरुद्धस्य मुख्यमुदाहरणं दृश्यते तावदिति चेत्। वरमनाश्रयमेव तर्हि नाशवदुत्पद्यतान्तेनासमवायिकारणाभावेऽपि तज्जनम सुसमाहितं न हि नष्टाश्रयाण्येकत्वान्यपि सम्भवन्ति, मा भूवन् तान्यपि अतथाभूतान्येव कारणानि भविष्यन्तीति चेत् । तदेतदायातं ममश्रेन्नागलोकमेव पश्यतीति । तर्हिं निमित्तमालादेव संख्योत्पत्तिमभ्युपगच्छन् सुतलमेव पश्य। गुणादिष्वपि संख्याव्यवहारो मुख्य एव समध्रैत। एवं तर्हि भावमर्थादातिक्रमः स्यादिति चेत्। अद्यापि मर्यादातिक्रमाद्विभेष्येव स्मर तर्हि समवायिनोऽसमवायिनश्च 15 स्वरूपं, न हि भिन्नकालं तद्भवतीति । एवं प्रतिनियतविनाशकारणं व्युत्पाद्य साधारणमाह-क्वचिदिति। तदेतत् सूक्ष्मत्वात् प्रश्नपूर्वकं व्युत्पादयति - कथिमिति। द्रष्यारम्भ-कसंयोगप्रतिद्वनिद्वविभागजनककर्मसमकालमेकत्वसामान्यज्ञानचिन्तायामेतल्लभ्यते

बहुत्वत्वस्य संख्यात्वव्याप्यज्ञातित्वे स्वसमानज्ञातीयनिरूपितप्रकर्षसामानाधि-करण्यं न स्यादित्यर्थः । तस्मादिति । वस्तुस्थितप्रागभावसहितैकत्वापेत्ताबुद्ध्या 20 ज्ञानितं शतं द्वित्वभिन्नसंख्यात्वेन ज्ञायते न शतत्वादिरूपेणेत्यर्थः । तद्प्रतीतिरिति । शतत्वादिज्ञात्यप्रतीतिः । स्वाभावपूर्वकत्वादिति । न च प्रागभावस्याकारणत्वम् , उत्पन्नस्य पुनस्त्पत्तिप्रसङ्गात् । न च प्रतियोग्येव प्रति-बन्धकः । कारणीभूताभावप्रतियोगिनः प्रतिबन्धकतया प्रागभावकारणत्व पव पर्य्यवसानात् । शतं पिपीलिकानामिति । समवायिकारणाभावेन तत्र संख्याया 30 अनुत्पत्तेरित्यर्थः । 'तेनासमवायिकारणाभावेऽपि' इति सोपहासमुक्तम् । अतथा-भूतान्येवेति । अविद्यमानात्येवैकत्वानीत्यर्थः ।

तथा ह्यवयवकम्मेसामान्यज्ञाने विभागापेक्षाबुद्धी संयोगनाशद्वित्वोत्पत्ती । द्वित्वनाशापेक्षाबुद्धिनाशाविति द्रव्यनाशद्वित्वसामान्यज्ञाने ताभ्यां कर्मसमकालमपेक्षाबुद्धिचिन्तनादुभाभ्यामित्यपि मवसेयम् । उपलक्षणं चैतत्। द्रष्टव्यम् । तथा हि कर्मापेक्षाबुद्धी विभागद्वित्वे संयोगनाशद्वित्वसामान्यज्ञाने द्रव्यनाज्ञा-5 पेक्षाबुद्धिनाशौ ताभ्यां द्वित्वनाश इति । परत्वापरत्वयोश्चैतत् स्फुटीभविष्यति । केषाञ्चिद्विरोधः सहानवस्थानरूपो यथा पाकजपूर्वापररूपादीनां केषाञ्चिद्वध्यघातक-लक्षणो यथा अग्निसंयोगपाकजादीनाम् । अतो विरोधिगुणत्वेन बुद्धिषु सन्देहः । ननु सहानवस्थानलक्षणपक्षे अहेतुको विनाशः स्यात्, पूर्वविनाशोत्तरसद्भावयोस्तुल्य-कालतया कार्य्यकारणभावाभावात् । न चैवम् । तत् कुतः सन्देहः ? न ज्ञानाविनाश्य-10 त्वेऽपि तद्घेतोरेव पूर्वस्य विनाशोत्पत्तौ सन्देहोपपत्तः। ततो विचारमारभमाणो वध्यघातकपक्षे यथाक्तप्रक्रियानिवीहद्वारा व्यवहारनिवीहप्रयोजनमाह - शोभनिमिति। प्रशस्तं सप्रयोजनतयेत्यभिषायः। तथाच व्यवहारसिद्धिरेवात्र प्रमाणमस्तीत्यभिष्रायः। सहानवस्थानपक्षे बाधकमाह - सहेति। तथाच तदधीनो नियतसंख्यद्रव्यव्यवहारो न स्यादिति भावः । एतत् कथमित्यादिना व्युत्पादयति — कथमिति । सम्बद्धतज्ञानेभ्यो हि विशिष्टज्ञानं भवतीति दर्शितम्। सहानवस्थाने तु द्वित्वसामान्यः 15 ज्ञानकाल एवापेक्षाबुद्धेरनवस्थानं गुणबुद्धिसमकालं चापेक्षाबुद्धिविनाशात् द्वित्व[.] नाश इति विशेषणाभावात् कुतो हे द्रव्ये इति बुद्धिः स्यादित्यर्थः। ले द्विकवदिति । एत दिव्णोति --स्यानमति । मतमभिमतं प्रस्य भवेत् । 'अभूतं भूतस्ये'त्यत्र सूत्रे अभूतम् अविद्यमानमाशुतरविनाशितया यथा शब्दबुद्धचादिलिङ्गं भूतस्य विद्यमानस्य वीणावेण्वात्मादेर्लिङ्गिनः इत्यर्थे सति लिङ्गाभावेऽपि तज्ज्ञानमात्राच्छब्दः 20 बुद्धचादिज्ञानमात्रादसत्यपि लिङ्गे वीणादेरनुमानमिति दृष्टान्तं व्याख्याय दार्षान्तिके योज-यति—तथेति। परिहरति—नेति। एतद्विवृणोति—न हीति। न हि दण्डीति वा स्याम इति वा सारूप्याद्वचविक्ठित्त्या सह व्यवच्छेदकस्य सारूप्यं साधर्म्ये सामानाधिकरण्यमिति तस्माद्विरोषणसम्बन्धमन्तरेण प्रत्ययो भवितुमईति । तथा सत्यामदशायाम्

²⁵ विद्रोषणेति। यथार्थविशिष्टप्रत्यत्तमभिप्रेत्यैतत् उक्तम्। विशिष्ट-प्रत्यत्तसामान्ये विशेष्यसम्निकषीं विशेषणज्ञानं तयोरसंसर्गाप्रह इत्येतावन्मातस्य कारणत्वात्। तथा सतीति।

किरणावली

श्यामो घट इति रक्तदशायामपि स्मर्यमाणपूर्वरूपोऽश्यामन्यावृत् इति श्याम इति वा प्रतीयेतेति भावः। विशेषणात् विशेष्यज्ञानं भवति, न तु तज्ञानमात्रादित्यत्र सूत्रकारानुमतिमाह नथा चाहेति । समवायिन इति सम्बन्धस्य कारणत्वमुक्तं इवैत्यादिति विशेषणस्य इवैत्यबुद्धेरिति ज्ञानस्य इवेते बुद्धिरिति इवेतद्रव्यविषया बुद्धिः फलम्। ते कार्यकारणभूते इति। तद्विशेषणं सा च विशेष्ये बुद्धिरिति कार्यकारणभूते इति प्रकृतं, लैङ्गिकं तु नैवमतो ज्ञानमात्रादिष भवन दूष्यतीत्याह-न त्विति । अभेदेन सारूप्येण, न हि तद्भवति शब्दः शब्दवती वा वीणेति बुद्धिर्बुध्यते वा पुरुष इति किन्तूपलभ्यमानः शब्दो वीणाकार्यः एवंभूतशब्दत्वात् , इयमनुव्यवसीय-माना बुद्धिद्रव्याश्रिता गुणत्वात् कार्यत्वाद्वेति साध्यसाधनभेदेन वैयधिकरण्येनेत्यर्थः। 10 अयं दृष्टान्तोपन्यासा विसद्दश इति। तस्माद्विषमोऽयमपन्यासः । यद्यतीते विशेषणे द्वे द्रव्ये इति ज्ञानं तर्हि श्यामोऽयं कुम्भ आसीद् दण्ड्ययमासीदितिवत् द्वितयमासीत् तितयमासीदिति स्यात् न त्विदानीं द्वयं त्रयमिति । किञ्च सामान्यज्ञान- [.] मपेक्षाज्ञानं द्वित्वाद्युत्पत्तिस्तत्सामान्यज्ञानं गुणज्ञानं द्रव्यज्ञानमिति क्रमोऽप्ययमनुपलम्भ बाधित इति देश्यद्वयमाशंक्याह नाशृत्पत्तेरिति । एतत् दृष्टान्तेन स्फुटयति — शङ्कते — बध्यधातकेति । विवृणोति — स्यान्मति । हेयस्तदिहाप्युपस्थितम् । सहानवस्थानपक्षो ह्यपेक्षाबुद्धेद्वित्वसामान्य जान-तत्र

विशिष्टक्षाने वर्त्तमाना व्यावृत्तिर्विशेष्ये भासते विशेषणं च स्वसमानकालीनव्यावृत्त धीजनकमतो नातीतस्य तस्य व्यावृत्तिधीजनकत्वमित्यर्थः। 'ते' विशेषणविशेष्यबुद्धी इत्यर्थः। विशेषणस्य असतोऽपि धियः कारणत्वं स्यादित्यन्यथा व्यावष्टे— तिद्विशेषणिमिति। लिङ्गलिङ्गिनोभेंद पव गम्यगमकभाव इत्यन्यथा व्यावष्टे— 20 अभेदेनेति। व्यावृत्तिसामानाधिकरण्येनेत्यर्थः। न होति। न हि शब्दो वीणा न वा नष्टेन शब्दवती वीणेति सामानाधिकरण्यम्। तथा न बुद्धिः पुरुषो न वा नष्टायां बुद्धौ बुध्यते पुरुष इति सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। बुध्यत इत्यत्न कर्त्तरि लकाराद्द बुद्धिमानुच्यते। गुणज्ञानिमिति। द्वित्यत्विशिष्टद्वित्वगुणक्कानिमत्यर्थः। गुणबुद्धि-

कालेऽनवस्थानं गुणबुद्धिसमकालं गुणनाशात् द्रव्यज्ञानानुपपत्तिरिति न कश्चिद्विशेषः। शानवत् संस्कारस्यापि पूर्वशाननाशकत्वाम्युपगमादित्यर्थः । परिहरति - न सम्हिति । विवृणोति—समूहज्ञानमेवेति । समूहज्ञानं विशेष्यज्ञानमत्र च विशिष्टस्यैव सर्वदा सारणादिति प्रमाणं विशिष्टशानानुत्पत्तिप्रसङ्गश्च तर्क इति । स्यादेतत् । बुद्धिः संस्कारं मा कार्षीत् द्वित्वोत्पत्तिसमकालमेकत्वविशिष्टद्रव्यज्ञानं यत्तत् किं न कुर्यात्तावतापि स दोषस्तदबस्थ एवेति किं नाशङ्कितम् ? परिहृतप्रायत्वात् । ¹ द्वित्वादिसंख्योत्पत्त्यनभिभूतस्यैवैकत्वस्य विशिष्टज्ञानजनकत्वात् द्वे द्रव्ये इत्यादि व्यवहार-काले एकं द्रव्यमिति व्यवहाराभावात् , अन्यथा द्रव्यज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्ग इति स एव तर्क इति अन्यदाशङ्कते जानायौगपद्येति। विवृणोति—स्यान्मति । 10 परिहरति—नाविनइयतोरिति। प्रतिषेधात् ''प्रयत्नज्ञानायौगपद्यादि''त्यनेन तदेवाह—ज्ञानायौगपद्यवचनेनेति । युगपदुत्पत्तौ हि प्रतिशरीर-मेकत्वमणुत्वं च मनसो न स्यात्। तथा च व्यासङ्गानुपपत्तिः। ज्ञानयोरवस्थाने वध्यघातकलक्षणो विरोधो न स्यादिति तदेव प्रतिषिध्यते नान्यत् प्रमाणाभावादित्यर्थः ।

15 समानकालमित्यत्र गुणो द्वित्वम् । गुणानाञ्चादिति । द्वित्वनाशादित्यर्थः । द्वियज्ञानमिति 'द्वे द्वये इति ' द्रव्यक्षानानुत्पत्तिरित्यर्थः । [तत इति संस्कारादित्यर्थः । तस्या इति द्वित्वत्वसामान्यधीकाले अपेत्वाबुद्धिनाशादित्यर्थः । विद्योष्टस्यैवेति । पक्तत्वगुणविशिष्टद्वयक्षानमित्यर्थः । विद्यिष्टस्यैवेति । पक्तत्वगुणविशिष्टद्वयक्षानमित्यर्थः । विद्याष्टस्यैवेति । पक्तत्वगुणविशिष्टद्वयस्यैवेत्यर्थः । विद्याष्टज्ञानेति । 'द्वे द्वव्ये' इति विशिष्टक्षानानु-

द्वित्वाद्गिति'। यद्यप्येकत्वगुणिविशिष्टद्रव्यज्ञानस्यापेन्नाबुद्धित्वे नैतहोषा-वकाशः, तथाप्येकत्वगुणज्ञानम् अपेन्नाबुद्धिं विपन्नित्वा एतदुक्तम्। न च तस्या अपि संस्कारजनकत्वम्। विशिष्टज्ञानमात्रस्य संस्कारजनकत्वात्। द्वे द्रव्ये इति ज्ञानान्यथानुपपत्या द्वित्वत्वसामान्यधीसामश्रवा एवापेन्नाबुद्धिनाशे प्रति-बन्धकत्वकरुपनाद्वेत्याहुः।

[।] A एतत् एकलगुणज्ञानमपेचाबुद्धिरित्यभ्युपेत्य परिहृतम् added.

B दिलोतपत्तिरिति।

किरणावली

परिमाणं मानव्यवहारकारणिमित । अलापि व्यवहारो ज्ञानशब्दश्च पूर्ववत् । तेन यदेतद्धस्तवितस्त्यादिभेदवदुपलभ्यते तत् परिमाणमिति प्रमाणमुक्तम् । न चैतत् द्रव्यस्वरूपमेकतराप्रतीतौ अन्यतरप्रत्ययात् । न चैतत् सामान्यमालं सातिशयत्वात् । यदि च घटादिस्वरूपं परिमाणं स्थानमहदानय इत्युक्ते घटमालमानयेत् । घटमानयेत्युक्ते यत् किञ्चित्महदानयेत् । तथा च प्रेष्यप्रेषकसम्प्रतिपत्ती विरुद्धयेयातां घट-शब्दात् घटनिश्चयवत् परिमाणनिश्चयोऽपि स्थात् , परिमाणसन्देहवत् घटसन्देहोऽपि स्थादिति तर्कः । मानव्यवहारकारणं गुणः परिमाणमिति लक्षणं पूर्ववत् । मानव्यवहारस्वल पलसंख्याविशिष्टव्यवहारविलक्षण एवेति नातिव्याप्तिरिति । एतद्विभजते—

प्रत्यत्तपरतया व्याचि चित्ति । तत्रान्यथासि द्धिं निराकरोति म चेति ।

न चानेकदेशव्यापकसंयोगवद्वयविविषयत्वेनार्थान्तरम् । अवयवसंयोगाप्रहेऽपि

त्वचा परिमितमित्यनुभवात् । अत्र द्वचणुकं चान्नुषधीनिमित्तगुणाभाववत्
सालोकेन्द्रियसिक्षकृष्टत्वे सिति चान्नुषद्वव्यत्वात् पवनविद्व्यनुमानं प्रयोजकम् ।
अनेकद्रव्यवत्वाभावेनाचान्नुषत्वोपपत्तेः । ननु परिमितमित्यनुगतव्यवहारात् परिमाणं
जातिः स्याद्व्यतः आह— न चैति दि्ति । अतिशयस्य कियागुणमात्रवृत्तितयाः
जातावसत्त्वादित्यर्थः । परिमाणस्य जातित्वे द्रव्यत्वेन सहान्यूनानितिरक्तव्यक्तिवृत्तित्वं
महत्त्वस्यापि जातित्वे पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्रेश्चेति द्रष्ट्व्यम् ।

व्यवहारशब्दस्य शब्द्परत्वे विपत्ते बाधकमाह—यदि चेति। घटशब्दादिति।
ननु घटशब्दात् परिमाणसंशयो न भदत्येव। घटस्य द्रव्यत्वेन परिमाणवत्त्वनियमात्।
परिमाणविशेषसंशयश्च घटविशेषसंशयवदिष्यत पवेति। मैवम्। व्याप्तिबलेन
घटशब्दात् घटनिश्चयोत्तरं द्रव्यत्वेन परिमाणवत्त्वनिश्चयात्। घटपरिमाणयोरभेदे 20
घटशब्दादेव तन्निश्चयापत्तेः।

न च घटपदात् परिमाणनिश्चयो भवत्येवेति वाच्यम्। तयोरभेदे परिमाण-पदादिप घटनिश्चयापत्तेः। घटस्य परिमाणमिति भेदानुभवाच्च। ननु हस्तवितस्त्यादि-व्यवहारः प्रत्येकसमुदायविकल्पान्न युक्त इत्यत आह मानद्यवहारेति। अनेन परिमाणत्वं जातिः सामान्यलक्षणमुक्तम्। न च महत्वेनैव परिमाणव्यवहारोपपत्ते- 25 ज्ञात्यभावः। महत्त्वं साम्नात्कारिवरोधिजातिसमानाधिकरणगुणत्वसाम्नाद्व्याप्य-जातिमत् साम्नात्कारप्रयोजकमूर्त्तगुणत्वात् रूपवित्यणुत्वपरिमाणत्वजातिसिद्धेः। न च रूपत्वमत्रोपाधिः। तुल्ययोगन्तेमत्वात्। न च परिमाणत्वस्य लक्षणत्वे रूपादीनामपरसामान्यसम्बन्धात् रूपादिसंज्ञा भवन्तीत्यनेन पौन्हस्यम्।

तचतुर्विधमिति। अणु महदीर्घ हस्वं चेति, भावप्रधानो निर्देशः। तदेतदवान्तर-भेदेन व्युत्पादयति—तन्नेति । तेषु मध्ये सुप्रसिद्धत्वात् पश्चादुक्तमपि प्रथमं महत्त्वमुक्तम् । क नित्यमहत्त्वमस्तीत्यत आह— नित्यमिति । तदेतदेव शास्त्रप्रदेशेषु परममहत्त्वमिति व्यवह्रियते , 'काष्ठां प्राप्तत्वादित्याह—पर्मेति । द्वितीयां विधामाह — अनित्यमिति। 'व्यणुकादावेवे'त्यन्त्यावयविषर्यन्तम् , 'एव'कारेण द्वचणुकनित्यद्रव्यवच्छेदः । अणुत्वं विभजते - अण्वपीति । 'नित्यमनित्यं चे'त्यपिनानुकृष्यते 'नित्यं परमाणुमनःसु' । अल स्वशब्देनोपात्तत्वात् परमाणुशब्दस्तृणोलपादिन्यायेन चतुर्विधेषु वर्त्तते, तच पारिमाण्डल्यमित्युच्यते इत्यर्थः। 'अनित्यं द्वचणुक एव'। एवकारस्तु नान्यत्रेत्यव-कथं तर्हि विल्वाद्यपेक्षया आमलकाद्यण्वित व्यवहार इत्यत आह— कुवलेति। महत्त्वोत्पत्तौ कारणसङ्घावेन चाक्षुषत्वान्यथानुपपत्या च तत्त्वतो महत्त्वे व्यवस्थिते भाक्तोऽयं व्यवहारः । भक्तिश्च प्रकर्षभावाभावः । आमलके यः प्रकर्ष-भावस्तस्याभावः कुवले, बिल्वे यः प्रकर्षभावस्तस्याभाव आमलके । स खलु द्वचणु-केऽपि वर्त्तते इत्युभाभ्यां भज्यते इति भक्तिः, तामपेक्ष्य भवतीति भाक्त इत्यर्थः। परमाणुषु द्वचणुकेषु वाणुव्यवहारो महत्त्वाभावकृत एव किं न स्यात् ! न स्यात् ! 15 द्रव्यत्वेन परिमाणानुमानात् । द्रचणुकात् परमाणावपकर्षाच ।

प्रकारान्तरेण परिमाणत्वस्याभिधानात्। ननु प्रकारचतुष्टयं प्रतिश्चाय प्रकारिणां तद्भिधानं विरुद्धमित्यत आह—भावेति। सुप्रसिद्धत्वात् प्रत्यत्तत्वादित्यर्थः। ननु नित्यमहत्त्वमेव परममहत्त्वमिति पौनरुत्त्यमित्यत आह—तदे[तदे]वेति। काष्ठां प्रासत्वादिति। सजातीयप्रतियोगिकापकर्षानाश्चयत्वं परमत्वम्। अत प्वाणुत्वेऽपि परमत्वमित्यर्थः। अणुत्वे द्विविधे आकरे नाभिहिते इत्यत आह — अपिनेति। तृणोलपेति। उलपो नाणतृणम्। णौनरुक्तचनिराकरणार्थमाह—उच्यत इति। प्रकर्षभावाभावावेकत्र विरुद्धाविति तयोराश्चयभेदमाह—आमलक इति। उभाभ्या-मिति। गौणमुख्यव्यवहारविषयाभ्यां भज्यते सम्बध्यत इत्यर्थः। उभयत्रापि तस्य वृत्तेः। द्रव्यत्वहारविषयाभ्यां भज्यते सम्बध्यत इत्यर्थः। उभयत्रापि तस्य वृत्तेः। द्रव्यत्वेनेति। ननु महत्त्वमत्रोपिधः। अथ महत्त्वं यदि परिमाणत्वं तदा साधनव्यापकत्वम्। अथ परिमाणविशेषस्तदा साध्याव्यापकत्वं तेन विनापि परिमाणसामान्यसत्वात्। तत्र। महत्त्वविरुद्धाणुत्वासिद्धौ महत्त्वमेव परिमाणं प्रत्यत्तताप्रयोजकिमिति तस्य साधनव्यापकत्वे परमाणौ महत्त्वापत्तेः। महत्त्वभिन्न वीर्घत्वापत्तिम् गुणवत् द्वय्यत्वात्। न च महत्त्वमेव तथा परमाणोरिप

न चाभावस्यापकर्षः सम्भवतीति । न च द्रयणुकस्य महत्त्वं कारणाभावात् । प्रत्यक्षत्व-प्रसङ्गाचेति । एतेनाप्रतीतायां भक्तौ कथं भाक्तो व्यवहार इति निरस्तं, प्रकर्षाभावस्य प्रत्यक्ष-सिद्धत्वात् । परमाणुष्वणुत्वस्यानुमानात् । अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायेन पश्चात् मुख्य-त्वभाक्तत्वविवेचनात् स्वर्गादि शब्दवदिति । दीर्धत्वहस्वत्वे त्यिति । उत्पादे च

महस्वाणुत्वसाधारणपरिमाणत्वजातिः प्रत्यचताप**त्ते**रिति सिध्यतीति मानम्। महत्त्वस्योपाधित्वात्। मैवम्। द्रव्यत्वस्य सर्वपरिमितवृत्त्यपरिमितावृत्तिजातित्वातु-पपत्तेर्विपत्ते बाधकाद्धेतोः साध्यव्यापकतयोपाधेस्तद्व्यापकृतया साध्याव्यापकत्वात् । महत्परिमाणं महापरिमाणासमानाधिकरणगुणवृत्तिगुणत्वसात्ताद्वचाप्य-जातिमत् मूर्तगुणत्वात् रूपवदिति परिमाणत्वजातिसिद्धिः। द्व्यणुकपरिमाणं परिमाणत्वज्याप्यजातिमत् परिमाणत्वात् महत्त्ववदित्यणुरवजातिसिद्धिः। चाभावस्येति। अपकर्षस्य जातिरूपत्वेनाभावावृत्तेरित्यर्थः। न चापकर्षा-ऽसिद्धः । अणुत्ववृत्तिसामान्यं सजातीयोत्रृष्टाप्कृष्टवृत्तिपरिमाणत्वन्याप्यजातित्वात् महत्त्ववत्। न च महत्त्वाभावेनान्यथासिद्धिः। तावनमात्रस्य द्व्यणुकपरिमाण-साधारणतया अणुतरब्यवहारानापत्तेः। कारणाभावादिति। बहुत्वमहत्त्वप्रकर्षाभावादित्यर्थः। ननु अन्यत्र भाक्तव्यवहारे गौणमुख्यवृत्तित्वं धर्म- 15 विशेषस्य ज्ञातम्, अत तु महत्त्वप्रकर्षाभावस्य न परमाण्वादिवृत्तित्वं तन् प्रतीयते कुतो भाक्तत्वमतो महस्वप्रकर्षाभाव एवाणुपद्वाच्योऽस्त्वित्यत आह— एतेनेति । प्रत्यक्ष सिद्धत्वादिति। आमलकादाविति शेषः। परमाणौ च महत्त्वानाधारे महत्त्वपकर्षाभावोऽनुमेय इति भावः। तथापि महत्त्वप्रकर्षाभावस्याणुपद्वाच्यत्वे कि बाधकमित्यत्नाह-- **अन्यायञ्चे**ति । अणुत्वपरिमाणे शक्तावन्यत्र वृत्त्यन्तरेणापि 20 प्रयोगोपपत्तौ नोभयत्रापि शक्तिकल्पनित्यर्थः। तस्यानुपपत्ति विना तुल्यवदुभय-त्रापि प्रयोगात् कथं भाक्तनिर्णयो न चैकत शक्तिप्राहकमस्ति ।

अत्राहुः—अणुत्वजातेरखण्डतया सैवाणुपदवाच्या। प्रकर्षाभावस्य तु प्रतियोगिनिरूप्यतया सखण्डत्वेन गुरुत्वात्। स्वर्गादि पद्वदिति। यथा

I Vardhamana reads पद for आब्द .

ते महत्त्वाणुत्वे चेति ताभ्यामेकस्मिन्नर्थं समवेते । यत्नोत्पाद्यं महत्त्वं तत्न दीर्घत्वं यत्नोत्पाद्य-मणुत्वं तत्र ह्रस्वत्वमित्यर्थः । एते नित्ये न स्त इति केचित् । तदसत्। महत्त्वं प्रकृष्यमाणं परमकाष्ठां प्राप्नोति, तथा दीर्घत्वमपि प्राप्नुयात् । यथा चाणुत्वमप-कृष्यमाणं परमाणुकाष्टां प्राप्नोति , तथा हस्वत्वमपि , उपपत्तेरभयत्रापि तुल्यत्वात् । कथं तर्हि 'दीर्घत्वे'त्यादि प्रन्थः ? सत्यं, नित्यानित्यभेदेन महत्त्वाणुत्ववत् प्रत्येकं दीर्घत्वह्रस्वत्व-योर्द्वेविध्यं सुप्रसिद्धमेकदेशात्कीर्त्तनेन स्मारयति—दीर्घत्वेति। तथाच परमदीर्घत्व-परमहस्वत्वे परममहत्त्वपरमाणुत्वैकार्थसमवेत इति स्मर्त्तव्यमिति हृदयम्। ननु यद्युत्पाद्या-णुत्वैकार्थसमवेतं हस्वत्वं तर्हि कथं वंशाद्यपेक्षयेक्ष्वादिषु हस्वत्वव्यवह र इत्याशङ्कयाह— अञ्जला मुख्यतः 'दीर्घत्वोत्पत्तौ कारणोपपत्तेः। वंशे यो समिदि क्षिवति। 10 दीर्घत्वस्य प्रकर्षभावस्तस्याभाव इक्षौ तमपेक्ष्येक्ष्वादिषु हस्वत्व व्यवहारो स हि मुख्ये हस्वें इप्यस्तीत्युभाभ्यां भज्यत इति भक्तिः तत्कृतः। तंथेक्षौ दीर्घत्वस्य यः प्रकर्षभावस्तस्याभावः समिघि तमपेक्ष्य तत्र ह्रस्वत्वव्यवहारो भाक्त एवं विभागमाश्रयं च निरूप्य कारणं निरूपयति-अनित्यमिति। कारणचिन्ता विरुद्धेत्यनित्यग्रहणं, संक्षेपतः संख्या च परिमाणं च प्रचयश्चेति यथा 10 सम्भवं योनिः कारणं यस्य तत्तथोक्तम् । एतत् प्रपञ्चयिष्यन् केवलैव बहुत्वसंख्या यत्र

स्वर्गपदस्य यद्यपि 'यन्न दुःखेने'त्याद्यर्थवादोपस्थिते सुखपदार्थे ऐहिकसातिशये सुखे वन्दनादौ च तुरुपवत् प्रयोगस्तथापि दुःखासिमन्नत्वाद्यपळित्ततसुखसजातीये स्वर्गपदस्य शक्तिरैहिकसुखे च सातिशयत्वोपाधिना शक्यैकदेशे स्वर्गपदप्रयोगः। चन्दनादौ च तादृशसुखसाधनतोपाधिकः। उभयत्र शक्तौ नानार्थतया गौरवा- दित्यर्थः। तथा दीर्घत्वमपीति। दीर्घत्वं सजातीयावधित्वानाश्रयव्यक्तिवृत्ति- परिमाणत्वव्याप्यज्ञातिमस्वात् महत्त्ववत्। एवं हस्वत्वमपि पत्तीकृत्यानुमैयम्। 'दीर्घत्वोपपत्ताचिति। यथा दीर्घत्वे सत्यपि हस्वत्वसत्वे विरोधाभावस्तथा परमाणुपरममहदुद्रव्ययोरन्यतरपरिहारेणैव दीर्घत्वहस्वत्वयोः स्थितेर्न तयोः समावेशः। सहोति। "दीर्घत्वप्रकर्षभावापेन्नो हस्वत्वव्यवहार इत्यर्थः।

I Vardhamana reads दीर्घलीपपत्ती. 2 A दीर्घिपेकी इखलयवहार.

महत्त्वे कारणं तदाह—तन्नेति । द्रयणुकेष्वस्मदादीनामपेक्षाबुद्धेरसम्भवात् तदभावे बहुत्वसंख्यानुत्पादात् कथमेतदित्याशङ्कयाह— ईर्म्चरेति । ईश्वरबुद्धेः सर्वविषयत्वादेकत्वानतराण्यप्यालम्बनानि यद्यपि , तथापि नियामकं तलादृष्टमिति भवत्यपेक्षाबुद्धिः ।
तामपेक्ष्योत्पन्ना बहुत्वसंख्या परमाणुद्ध्यणुकेषु द्वाभ्यां द्वाभ्यां परमाणुभ्यामारब्धानि
द्वयणुकाणि परमाणुद्धयणुकाणि परमाणुमिद्धर्यणुकादिशक्तमेणेव कार्य्यद्वव्यमारभ्यते
नान्यथेति नियमज्ञापनार्थे 'परमाणुद्धयणुकेष्वि'त्युक्तम् । उपपादितं चैतत् पृथिव्यधिकारे ।
तैर्द्धयणुकैरारब्धे कार्य्यद्वव्ये लसरेणौ रूपाद्युत्पत्तिसमकालं संयोगोत्पत्तिसमकालत्वात्
संख्योत्पत्तेर्द्वव्योत्पत्तिसमकालत्वाद्वा महत्त्वं दीर्थत्वं च करोति । समवाय्यसमवायिनोः
साम्येऽपि कार्यमेदो निमित्तमेदात् । तच्चाभावो दृष्टं वेति । किं पुनरत्र प्रमाणम् ?
परिशेषः । तथा हि—रूपादीनामप्रसङ्क एव व्यभिचारात् प्रकर्षाप्रकर्षाननुविधानाच्च ।
रूपस्य व्यभिचारो वायौ , रसस्य तेजिसि, गन्धस्यावादिषु , गुरुत्वस्यानलादौ ,
स्नेहस्यानंभिस । स्पर्शस्य प्रकर्षाननुविधानम् । न हि स्पर्शप्रकर्षात् परिमाणं प्रकृष्यते ।
संयोगप्रकर्षाद्वा विभागस्तु कारणे वर्त्तमानाश्रयं निष्तन्त्व विरोध्येव । परत्वापरत्वे च

अस्मदादीनामिति। इन्यणुकेष्वानुमानिकापेत्ताबुद्धिसंभवेऽप्यस्मदादीनां सर्गादी तदभावादित्यर्थः। नन्वीश्वरापेत्ताबुद्धेर्ध्वणुकैकत्ववत् द्रव्यान्तरैकत्वानामिति । विषयत्वात् कथं नियमेन संख्यादिविशेषोत्पत्तिरित्यत् आह—ईश्वरबुद्धेरिति। तत्तदेकत्वविषयतावच्छेदेन तस्या अपेत्ताबुद्धित्वादित्यर्थः। संयोगोत्पत्तीति। व्यणुकारम्भकसंयोगोत्पत्तिसमानकाळीनत्वादित्यर्थः। संख्योत्पत्तेर्महत्वजनक- वित्वसंख्योत्पत्तेरित्यर्थः। कार्य्यभेदो महत्त्वदीर्घत्वरूपः। अञ्चेति। बहुत्वस्य महत्त्वारम्भकत्व इत्यर्थः। व्यभिचारं स्पष्टयति—स्प्रयेति। प्रकर्षाप्रकर्षा- 20 ननुविधानं विवृणोति—स्पर्शस्येति। परत्वापरत्वयो- दिन्तादिपण्डसंयोगासमवायिकारणकत्वात् तस्य च परिमाणोत्तरकाळमावित्वा- दित्यर्थः। नन्ववयवपरत्वापरत्वाभ्यामवयविनि परिमाणं जन्यताम्। न वासमवायिकारणोत्कर्षेण कार्योत्कर्षात् यत्नानेकपुरुषापेत्ताबुद्धिभरनेकानि परत्वान्युत्पा-

परिमाणोत्तरकालमुत्पचेते , तथा वेगोऽपि शब्दयुद्धचादीनामप्रत्यासित्तरेवेत्यपसितः ।
अनुविधीयमानप्रकर्षतया कारणैकार्थसमवेततया च त्रितयमिह प्रसक्तम् । तत्र द्वयणुके [५]
महत्त्वप्रचययोरसम्भवात् संख्यैव परिशिष्यते, यथा चाणुपरिमाणं न कारणं तथोक्तं द्रव्य
इति । तदयं प्रयोगः—लचणुकपरिमाणं बहुत्वसंख्याकार्ये परिमाणप्रचयासम्भवे
सित कार्यमहत्त्वात् यत् पुनर्न बहुत्वकार्यं न तदेवम् ; यथा द्वचणुकपरिमाणं द्वित्लकपरिमाणं वेति । विपक्षे बाधकं तु कारणानुपपत्तौ कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः । अस्तु
तिहं बहुत्वमेव सर्वत्र महत्त्वकारणं क्लमत्वात् , कृतं महत्त्वैरित्यत आह—हिच्छु भिदिति । द्वौ च बहवश्चावयवा द्विबहवस्तैर्महद्भिरारब्धे कारणमहत्त्वे च कारणमहत्त्वानि च
कारणमहत्त्वानि तान्येव महत्त्वमारभन्ते, न बहुत्वम् । कुतः ? समानसंख्यैरारब्धेऽतिशयदर्शनात् कारणमहत्त्वादिति शेषः । अयमाशयः । यत्र द्वाभ्यामप्रचिताभ्यामारब्धद्रव्यं
तत्र बहुत्वप्रचययोरसत्त्वादेवाकारणत्वम् , अन्यत्रावगतशक्तेः सत्त्व कारणमहत्त्वस्यैव
कारणत्वं तस्याप्यकारणत्वे महत्त्वानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । सामर्थ्यवधारणाय तु युक्तिरुक्ता

दितानि तत्र कार्ये परिमाणोत्कर्षः स्यात् । तवापि यत्रानेकपुरुषापेन्नाबुद्धिजन्यान्यनेकानि त्रित्वानि सन्ति तत्र परिमाणोत्कर्षापतेः । व्यक्तिबाहुव्यव्यक्षणसमवायिकारणोत्कर्षः कार्योत्कर्षप्रयोजक इति तुत्यम् । मैवम् । परिमाणस्य स्वाश्रयोत्पत्यव्यवहितोत्तरन्नणोत्पत्तिकत्वात् परत्वादेश्चापेन्नाधीविलम्बात्त्वनन्तरभावित्वात् ।
पृथक् चावधिक्षानोपस्थाप्यतया संख्यापेन्नया विलम्बोपस्थितिकमिति न परिमाणजनकम् । तथा वेग इति । परिमाणोत्तरकालमृत्पद्यते इत्यनुषज्यते । कर्मजन्य इति
श्रेषः । वेगासमवायिकारणस्य वेगस्य वा सार्वत्रिकत्वादिति भावः । बुद्धधादीवामिति । आत्मवृत्तिबुद्धचादीनां घटादिनाऽप्रत्यासत्तेरित्यर्थः । त्रितयिमिति ।
संख्या परिमाणं प्रचयश्चेत्यर्थः । तत्र द्वधणुक इति । स्वाभिमुखभूयोऽवयवासंयोगित्वे सति तत्संयोगात्मकः प्रचयो न द्वचणुक इत्यर्थः । 'द्विबद्धिने'रित्यत्र
मिलितस्याकारणत्वादन्यथा व्यावष्टे—हो बह्वद्वरेचेति । द्वाभ्यामारक्षेऽर्थे कारण
महत्त्वबद्धत्वाभावादेकशेषमाह—कारणमहत्त्वे चेति ।

'अतिशयदर्शनादि'ति , न तु समानसंख्यैरारब्धे कारणमहत्त्वेन कार्य्यमहत्त्वातिशयदर्शना-द्वहुत्वमकारणमेव, यतः समानमहत्त्वेरल्पसंख्यैरारब्धमपेक्ष्य संख्यात एवातिशयदर्शनेन संख्याया अपि कारणत्वावधारणादन्यथा तदपेश्चयातिशयो न स्यात्, महत्त्वस्याविशेषादिति। तसादेकं द्वयं लयं वा यथासम्भवमवधृतशक्तिकारणं, न तु सम्भवदप्यकारणमिति। प्रचयस्य कारणत्वमाह प्रचयहचेति। त्लेत्युपलक्षणं, न त्वेतदेव विवक्षितम्। 5 प्रचयो द्रव्यारम्भकः संयोगविशेषपिण्डयोर्वर्त्तमान इति बहुत्वसंख्या व्युदस्यते । कर्मारम्भे सापेक्ष इत्यपेक्षाकारणमाइ—विण्डारम्भकावयवप्रशिथिलसंयोगा-पेक्ष इति । पिण्डयोरारम्भका ये अवयवास्तेषां ये प्रशिथिलाः संयोगास्तदपेक्षः। इतरेतर पिण्डावयवसंयोगापेक्षो वेति । एकस्य पिण्डस्यावयवैरपरस्या-वयवानां ये प्रशिथिलाः संयोगादयस्तद्पेक्षो वेत्यर्थः। स हि द्वित्लके महत्त्वमारभते। द्वाभ्यां तूलपिण्डाभ्यामारब्धं द्वितूलकं न बहुत्वमहत्त्वे बहुत्वस्य तत्राभावात् । महत्त्वस्य च सतोऽपि प्रचयापेक्षत्वात् । अन्यथा समाहारगुरुत्वस्य तुरुयतया तूलकजात्यविशेषाच मूलभूतानां लगरेण्नां द्वयणुकानां वा तुल्यसंख्यतया परिमाणातिशयानुपपत्तिः। तदाह - समानेति । 'अतिशयदर्शनात्', प्रचयेनेति शेषः। अणुत्वोत्पत्तिमाह हित्व-न महत्त्वमिति केवलस्य महत्त्वस्य प्रतिषेधः। संख्या चेति। अण्वोः परमाण्वोः महत्त्वोत्पत्तौ कारणाभावात्। परिमाणस्य च सिद्धत्वात् क व्येगुगस्य कार्यत्वात् । परमाणुपरिमाणस्याकारणत्वात् । अनेकसंख्यायाश्च पीरमाणं प्रति कारणत्वावगतेः अन्यस्यासम्भवादित्यभिसन्धिः। इमां दीर्घत्वोत्पत्तिमतिदिशति—महन्ववदिति । हस्वत्वोत्पत्तिमतिदिशति---अणुत्ववदिति । यदि हि महत्त्वाणुत्वाभ्यां हस्वत्वदीर्घत्वे भिन्ने स्यातां तदा तदुत्पत्ति-

गुग हर्मेति । स्वाजनकमावभूतकारणापेश्व इत्यर्थः । सामग्रीतः सर्वसम्भवात् द्रव्यारम्भेऽपि संयोगस्यापेत्रणात् ।

चिन्ताया अवसरोऽभेद एव तु कुतः तदेवारोहपरिणाहाभ्यां विकल्प्यमानं तथा व्यवहारयतीत्यभिप्रायेण पृच्छति—अश्वेति । उत्तरं—तन्नेति । प्रश्नद्वयमध्ये प्रथमे प्रश्ने
उत्तरमाह—महत्स्विति । अभेदे निर्द्धारणमनुपपन्नं, न हि घटेषु कुम्भ आनीयतामिति
सम्भवतीति भावः । आरोहपरिणाहौ च परिमाणभेदावेवेति ; तथा च सुविहितं विहितगिति द्वितीये प्रश्ने उत्तरम् —अणुत्वेति । 'तद्दर्शिनां' योगिनामस्माकं तु भाक्तव्यवहारापौनरुक्तयान्यथानुपपत्तिस्तद्भेदे प्रमाणमिति भावः । एवमुत्पत्तिं निरूप्य विनाशं
निरूपयति—एत्चतुर्विधमिति । उत्पाद्यमिति नित्याद्वयविक्छनति । आधार-

अभेद् इति । ननु निर्धारणं महत्त्वविशेषविषयकमवयवसंस्थानविशेषविषयं वा स्यात् । अन्यथा महत्सु चतुरस्रं वर्त्तुलं मण्डलं चानयेति व्यवहारात् परिमाणान्तरमपि 10 अत्राहुः—महत्त्वदीर्घत्वयोरभेदे इद्मस्मान्न महत किन्त दीर्घमिति प्रतीतेर्महत्तरेषु दीर्घतरमानीयतामिति प्रतीतेश्चानुपपत्या महत्वातिरिक्तं परिमाणान्तर-दीर्घत्वम् । वर्त्तुलत्वादीनां च महत्त्वविशेषणत्वेन माणान्तरत्वे गौरवम् । आरोहपरिणाही चे ति। न च संस्थानवृत्तिजातिविशेषावेव तो। अन्यतरकर्म-जत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः । गुणवृत्तिजातौ तद्दोषत्वस्य निर्वोजत्वात् महत्त्ववत् । योगिनामिति। 'सुविहितमि'ति सोपहासम्। योगिनो हस्वत्वाण्टवयोर्भेदं ज्ञानन्तीत्यत्र मानमाहुः। अणुपरिमाणं समानाधिकरणपरिमाणभिन्नं परिमाणत्वात्। अस्माकं त्विति । ननु हस्वत्वस्य परिमाणान्तरस्यासिद्धावणुव्यवहारः परं भक्तिः । ह्रस्वव्यवहारश्च दीर्घाभावनिबन्धनो मुख्य एवेति भाक्तत्वे तस्य मानाभावः। न च तत्पौनरुक्तचम् । महस्स्वणुत्वहस्वत्वव्यवहारयोर्महस्वदीर्घत्वप्रकर्षा-२० भाक्तत्वे अत्राहुः—उक्तानुमानेन हस्वत्वसिद्धौ भावनिबन्धनत्वात् । ह्रस्वत्वपदशक्तिप्रहे दोर्घत्वाभावे 'तद्व्यवहारो भाक्तोऽन्यथा मुख्यत्वा-

त अन्यत्र दीर्धलाभाविनेतर-व्यवहारी.

विनाशादेव विनाशो न तु मीमांस्क गत् सत्यप्याश्रये शरीरादौ परिमाणं निवर्त्तत इति शिक्कात्वं, विनाशे परिमाणान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावात् कारणसंख्यापरिमाणप्रचयानां तत्कारणत्वात् । संयोगिद्रव्येश्च पूर्वद्रव्यावयवसहितैः सति पूर्वद्रव्ये द्रव्यान्तरानारम्भात् । अकारणवर्त्तिभिश्च तैः परिमाणारम्भेऽतिप्रसङ्गात् । असमवायिकारणलक्षणायोगाचेति । 5

पृथक्त्वमपोद्धार्व्यवहारकारणिमिति। एतसादिदं पृथगेतसादिदमर्थान्तरमिति ज्ञानमभिधानं च अपवृज्यापेक्ष्य य उद्धारो निद्धारणमपोद्धारः स चासौ
व्यवहारश्चेति, तस्य निमित्तं पृथक्त्वमिति पूर्ववत् प्रमाणलक्षणे स्थातां, तर्कस्तु न स्थात् इतरेतराभावेनैव गतार्थत्वात्। तथा हि यावदुक्तं भवतीदमिदं न भवति, तावदुक्तं

भावे भाक्त एव न स्यात् । विनादा इति । एकस्मिन्नेव द्रव्ये पूर्वपरिमाणनाशे परिमाणान्तरो नृपत्तौ च कारणाभावादित्यर्थः । नतु शरीरारम्भकातिरिक्तद्रव्ये 10 संख्याद्यः परिमाणकारणानि स्युरित्यत आह—कारणोति ।

समवायिकारणवृत्तिसंख्यादीनामेवेत्यर्थः। नन्ववस्थितपूर्वद्रव्यावयवसहिततदसंयुक्त द्रव्याभ्यां द्रव्यान्तरोत्पत्तिसहकारिवशात् पूर्वपरिमाणनाशपरिमाणान्त-रोत्पत्ती स्यातामित्यत आह—[तत्]संघोगिद्रव्येरिति। सित पूर्वद्रव्य इति। पूर्वद्रव्यनाशे चाश्रयनाशादेव परिमाणं नश्येत्। आरम्भेऽपि द्रव्यान्तरे परिमाणान्तरो- विपत्तिने तु पूर्वद्रव्यनाश इति भावः। तैः संख्यादिभिरित्यर्थः। असमवाघोति। समवायिकारणप्रत्यासन्नस्यैवासमवायिकारणत्वात्। अनारम्भकद्रव्यान्तरसंख्या-दिनामतथात्वादित्यर्थः।

ज्ञानिमिति । अपोद्धारपदेन भावन्युत्पस्या ज्ञानमुन्यते करणन्युत्पस्या च ज्ञानकारणं शन्द उच्यत इत्यर्थः, अस्यैव व्यवहारत्याद्भेदे षष्ठ्यर्थानु- 20 पपतः षष्ठीसमासानुपपत्तेराह—स चासाचिति । प्रमाणलक्षणे इति । पतस्मादिदं पृथगिति त्यत्तं त्रयोविंशतिगुणाविषयकं मानं जातिविशेषश्च लज्ञण-मित्यर्थः । तर्के स्तिवि । यदि पृथकत्वं घटादिभिन्नं न स्यात् पृथगानयेत्युक्ते घटं पटं वेति संशयो न स्यादिति तर्कः प्रत्यत्तानुप्राहकः पृथक्तवस्य गुणत्वे नास्ती-त्यर्थः । इतरेतराभावेनैवेति । घटातिरिक्तान्योन्याभावेनोक्ततर्कस्योपपत्तेगुंणा- 25 प्राहकत्वादित्यर्थः । प्रत्यत्तमन्योन्याभावविषयत्वेनान्यथासिन्धे न मानम् । न च तथा सति विधिमुखः प्रत्ययो न स्यात् । न हि नजोऽप्रयोग इत्येव विधिः किं त्वन्योन्या-भावविशिष्टे पृथक्शन्द-

भवित इदमस्मात् पृथगर्थान्तरमितरत् भिन्नमिति । न पृथगादिशब्दाः पर्याया इत्यनु-मन्यामहे, न त्वभावार्था इति पञ्चम्याः सम्बन्धानुपपत्तेः । न हि घटात् पटः पृथगिति , घटः पटो न भवतीति वाक्यार्थः । प्रातिपदिकार्थमात्र एवोपपदिवभक्तिरियमनुशासन-बलादिति चेत् , 'अन्यारादितर्तः' इत्यत्नान्यशब्दस्यार्थपरत्वात् । तथा चान्यशब्द-समानार्थतया नञोऽपि योगे पञ्चमी स्यात् । नञर्थविशिष्टः पृथक्शब्दार्थों न त नञर्थमात-

प्रयोग इति भावः। सिद्धान्तमाह - पृथगा दिशाब्दा इति। पर्यायत्वमर्थेक्यात् स चैकार्थः पृथक्तुगुण एवेत्यर्थः। संबन्धानुपपित्तमैवाह न हीति। प्राति-प्रदिकार्थमात्र एवेति। तथाच घटात् पटः पृथगित्यत्र घटः पटो न भवती-त्यर्थ इति न पञ्चमीसम्बन्धानुपपत्तिरित्यर्थः। अन्यारादिति। अन्यपर्याययोगे 10 पञ्चम्यनुशासनात् घटात् पटोऽन्य इत्यत्रेव घटः पटो नेत्यत्रापि पञ्चमी स्यादित्यर्थः। नन्वन्यशब्दार्थ एव कचित् प्रतियोगिना निरूप्यते कचिदवधिना। स निरूप्यते तत्र पञ्चमी शब्दशक्तिवैचिज्यात् , यथा प्रामादागत इत्यतागमनम् अवधिना निरूप्यमिति पञ्चमी : ग्रामस्यागमनभागयमित्यत्र तदेव सम्बन्धिनिरूप्यमिति न तत्र पञ्चमी । मैवं , शब्दशक्तिवैचित्र्यासिद्धेः । हष्टान्ते नावधौ पञ्चमी किन्त्वपादाने । 15 यदाऽपादानमेव सम्बन्धत्वेन विव्धयते तदा षष्ठीत्यविरोधात्। न च नञ्पद्रयोगे अनिभिधानात् पञ्चम्यभावः। अन्योन्याभावपदप्रयोगेऽपि पञ्चम्यभावात्। न च सोऽप्यनभिधानप्रयोजकः इतरेतराभाववान् घट इत्यतापि पञ्चम्यप्रयोगात्। न च तत्राप्यनभिधानमेव । तथा सति तत्तत्पदानामनभिधानप्रयोजकत्वे गौरवात् नञर्थवाचकपद्प्रयोग एब प्रयोजकलाघवात् अनुगतत्वाचेति। तथा च तद्र्थवाचकत्वे 'पृथगादिशब्दानां तत्तत्पद्प्रयोगेऽपि पञ्चम्यभावापत्तेः'। अन्योन्याभाववद्वाचकपद्प्रयोगे पञ्चम्यनुशासनात्। अन्योन्याभाव-वाचकपदप्रयोगे न पञ्चमीत्याशयः।

¹B पृथगादिशन्दानां प्रयोगे पञ्चमी न स्वात्,

मिति चेत्। न। अपटो घट इत्यत्नापि स्यात्। न च पञ्चम्येवात्र निषेधार्था, पटो घटादिति न घटः पट इति स्थितेः पृथक्शब्दस्य निरर्थकत्वप्रसङ्गात्। तस्मात् पृथगन्य इत्यादीनां योऽर्थस्तत् पृथक्त्वं धर्मान्तरमास्थेयम्। पृथक्शब्दस्याविशिष्टम्

अपटो घट इति । अपट इति समासेनान्योन्याभाववतोऽभिधानात् पश्चमी स्यादित्यर्थः । वस्तुतस्तु घटः पटो न भवतीत्यत्रापि समानाधिकरणप्रतीतेर्न शब्दस्याः भाववद्वाचकत्वाच नञर्थवैशिष्ट्यसत्त्वेन पञ्चमी स्यादित्यर्थः । वस्तुतस्तु घटः पटो न भवतीत्यत्नापि समानाधिकरणप्रतीतेः न शब्दस्याभाववद्वाचकत्वाच नवर्थवैशिष्ट्य-सन्त्रेन पञ्चमी स्यादित्यर्थः। एतेन भेद एव पृथक्त्वमित्यपास्तम्। पदो नेत्यत्र पञ्चमीप्रसङ्गान् । किञ्चेदमस्मात् पृथगिति धीविषयोऽवधिना निरूप्यः पृथक्तवम्। न चान्योन्याभाव एव, इद्मिदं न भवतीति प्रतीत्यापत्तेः। न च पञ्चम्यन्तपदाभिल्यमानं प्रतियोगित्वमैवावधित्वम्। पञ्चमीप्रयोगस्यावधि-ज्ञानोत्तरकाळीनत्वात् । पञ्चम्यज्ञानेऽपि पृथकत्वप्रतीतेः । अन्यथा घटात् पटो नेत्यपि प्रतीतिः स्यात् । नन्वविधत्वं न पृथक्त्वनिरूपकत्वम् , अन्योन्याः नापि वस्तुगत्या योऽवधिस्तक्षिरूष्यं पृथक्त्वम् , पृथक्त्वनिरूपणात् अत एव पृथक्त्वात्यन्ताभाववस्यमवधित्वमित्य- 15 तत्रावधित्वाभावात् । पास्तम् । अवधौ ज्ञाते पृथक्त्वज्ञानं तज्ज्ञाने तद्त्यन्ताभाववत्त्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात् । अत्राहुः — पृथक्त्वनिरूपकत्वज्ञानं न पृथक्त्वज्ञानकारणम् अपि तु यत्रैतत् वर्तते तज्ज्ञानम् , अभ्यथा प्रतियोगिज्ञानेऽप्यन्योन्याश्रयापत्तेः । यद्वा पृथक्त्वसामान्य-ज्ञानपूर्वकं पृथक्त्वविशेषज्ञानमिति नान्योन्याश्रयः। ननु घटात् पटः पृथगित्यत्र पञ्चमी निषेधवाचिका तत्रैवोपपद्विभक्तचनुशासनात् , तथाचापटो घट इत्यत्न नन्नैव 20 निषेधस्योक्तत्वात् किमभिधातुं पश्चमी स्यादित्याशङ्कच निराकरोति न चेति । तथा सित घटात् पट इत्यस्यैव न घटः पट इत्यर्थे पृथक्पद्वयोगे पौनहत्त्यं स्यादि-त्यर्थः। ननु घटात् पटः पृथगित्यत्र विशिष्टो व्यावृत्तविशेषणसम्बन्धात्मकः पृथक् शब्दार्थ इत्याह पृथक् दाब्दस्येति। यदि विशिष्टं पृथक् तदः पूर्वं यच्छब्दविशिष्टं

इत्यर्थ इति चेत्, न। शब्दबुद्धिदण्डाद्यविशिष्टतया पृथक्त्वेऽपि तद्विशिष्टस्य व्योमात्ममैलादेर्दर्शनात्। एतेन वैधम्मेयमालं पृथक्त्वमिति निरस्तम्। श्यामाद्रक्तो विधम्मी न च पृथगिति दर्शनात्। अस्तु तर्हि गोत्वादिवत् सामान्यविशेषः पृथक्त्व-मित्यपि न वाच्यं, जातिसङ्करप्रसङ्कात्। तस्माद् गुण एवेति स्थितम्। न चान्यलान्त-भिवति। रूपादीनामवध्यनिरूपत्वात् व्यभिचाराच। एवं च सति गुणादौ गौणः पृथगिति व्यवहारो द्रष्टव्यः। भेदश्च गुणयोगः। स एव तर्हि पृथक्त्वमस्त्वीति चेत्, न। स्वरूपस्यावध्यनपेक्षत्वात्। यदावध्यपेक्षस्तदा पृथग्व्यवहारं करोतीति चेत्, न चैतत् कदाप्यविभिषेक्षते तत्स्वाभाव्ये वा सर्वदाऽपेक्ष्येत इतरेतरभाववैधम्मेय च प्रागेव निरस्ते इति।

10 एवं व्यवस्थितस्य पृथक्त्वस्य भेदं निरूपयति—तत् पुनिरिति । पुनःशब्दः
परिमाणमनन्तरोक्तं व्यवच्छिनत्ति । नन्वेकमेव पृथक्त्वमस्तु, कृतं भेदकल्पनयैति
न वाच्यं, सामान्यलक्षणापत्तेः।

व्योम तदेव पश्चात्तच्छःद्विशिष्टं तत एव पृथक् स्यादित्येवं बुद्धचाद्यविशिष्टादातमादेस्तद्-बुद्धचादिविशिष्टः स एव ततः पृथक् स्यादित्याह—हाइदेति । वैधम्यं यदि तिन्निष्ठा-15 त्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मवस्वं तदा तन्नाविधिनिरूष्यमित्यसमानकालीनधर्मवस्वं वाच्यं तत्राह—ह्यामाद्रक्त इति । वैधम्पस्य सातिशयत्वात् पृथक्त्वस्य च निर्णतिशयत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । जातिसङ्करेति ।

घटावधिकपृथक्तवस्य घटावृत्तित्वात् पटावधिकपृथक्तवस्य पटावृत्तित्वात् तदुभयं मिथोऽत्यन्ताभावसमानाधिकरणमन्यत्र लोष्टादौ संकीर्येतेत्यर्थः। न च पृथक्तवं 20 सामान्यमेकमैव। द्रव्यत्वेन सत्तया सहानूनानितिरिक्तव्यक्तिवृत्तित्वापत्तेः। व्यभिचाराचेति। द्रव्यमात्वे क्यादीनामवृत्तेरित्यर्थः। एवं चेति। परिशेषात् गुणत्वे सतीत्यर्थः। भेद्श्चेति। भेदात्मकसादृश्यात् अद्रव्येषु पृथक्तवारोपात् पृथक्तवव्यवहार इत्यर्थः। सामान्यलक्षणापत्तेरिति। अनित्यद्रव्यवृत्ति-

्थाप्यनेकद्रव्यमित्यनुपपन्नं प्रत्येकविश्रान्तैरेव पृथक्त्वैस्तथा व्यवहारोपपत्तेः। अन्योन्यावधित्वानवधित्वाभ्यां द्रौ शुक्लावित्यादिन्यवहारवदिति चेत्, न । विरोधेन भेदात्। प्रत्येकविश्रान्ते हि पृथक्त्वे अन्योन्याविषकेऽपि चैलो मैलात् पृथक् , मैत्रश्चेतात् पृथगिति प्रत्ययात्। न तु चैत्रमैत्रौ मैलात् पृथगिति प्रत्ययो यथा प्रत्येकविश्रान्तैकत्वाभ्यां तथाभूतेन द्वित्वेन वा न देवदत्तादेः। तस्माद् यथा द्वित्वव्यवहारः प्रत्येकप्रसङ्गात् , किन्तु व्यासज्यवृत्तेर्गुणान्तरादेव, तथा व्यासज्यवृत्ति-गुणान्तरादेव द्वौ पृथगिति व्यवहार इति स्थितम्। एवं तर्हि द्विपरत्वादयोऽपि किं न स्युरन्योन्यावधित्वाभावादिति चेत् , न । एकपरत्वस्यापि भेदाभावादतिरिक्तकल्पनानुपपत्तेः। न हि विरोधा भावेन समानदेशस्थयोः

पृथकत्वस्य नित्यद्रव्यवृत्तिनित्यपृथक्त्वेनैक्यात् नित्यतया सामान्यळत्तणयोगात् 10 पृथक्त्वं सामान्यं स्यादित्यर्थः। लोष्टात् घटपटौ ह्रौ पृथगित्यनुभवात् हिपृथक्त्वं गुणान्तरमात्तिपति—तथापीति। ह्रौ पृथगित्यनुभवस्य द्वित्व-समानाधिकरणैकपृथक्त्वाभ्यामैवोपपत्तेः । अन्यथा ह्रौ शुक्कावित्यनुभवात् हिशुक्कत्व-मपि गुणान्तरं स्यादित्यर्थः। अन्योन्येति। यदि द्वित्वसमानाधिकरणाभ्यां पृथक्त्वाभ्यां ह्रौ पृथगिति धीर्जननीया तद् चैत्रमैत्रौ चैत्रात् पृथक् मैत्राचेति प्रतीतिः 15 स्यादिति।

एकपृथक्त्वस्य द्वित्वेनान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिवृत्तित्वाभावात् । यावति द्वित्वं समाप्यते तावति गुणान्तरं वाच्यमित्यर्थः । ननु पृथक्त्वाश्रयतावच्छेद्कत्वेनैव द्वित्वं प्रतीयते द्वित्वाश्रयतया च चैत्रमैत्वयोः प्रतीत्या कथं तस्यावधित्वं प्रतीयतां पृथक्त्वा-श्रयतावच्छेदकरूपविरहेणोपळभ्यमानस्यैवावधित्वात् । मैवम् । आश्रयमात्रवृत्तेरेव 20धर्मस्याश्रयतावच्छेदकत्वात् । द्वित्वस्यैकपृथक्त्वाश्रयमात्रवृत्तित्वाभावात् । च व्यासज्यवृत्तीत्युपसंहारव्याजेनाह—तस्मादिति । प्रत्येकमिति। प्रत्येकं द्वाविति व्यवहारप्रसङ्गादित्यर्थः। एवं तहींति। चैत्रो मैत्रात् परो मैत्रश्चैत्राद्पर इति प्रतीतेरन्योन्यावधिके परत्वापरत्वे प्रतीयेते, न तु चैत्रमैत्रौ चैत्रात् मैत्राद्वा पराविति ततो द्विपरत्वमपि गुणान्तरं स्यादित्यर्थः। न हीति। समानदेशस्थितयोः 25 परस्परावधिकपरत्वापरत्वाभावेनैव तथा व्यवहाराभावोपपत्ते द्वित्वसमानाश्रयपरत्वेनैव द्विपरत्वप्रतीतिरन्यथासिद्धेत्यर्थः। प्रतीतिविषये भवतः कि

¹B पृथक् वादेवोप-.

संयुक्तसंयोगे विशेषोऽस्ति । न च तं विना ते भवतः । यतास्ति तत्र का गतिः, एकपर-त्वस्यान्योन्यापेक्षत्वात् , द्विपरत्वस्य च तदन्यापेक्षत्वादिति चेत् , न । तलाप्येकस्य परत्वादपरस्य च परतरत्वात् प्रत्येकविश्रान्तिरेवः। तदनादृत्य द्वे परे इति व्यवहारः। न तु व्यासज्यवृत्तिरेक एव तत्र परत्वगुणः एकस्यातिशयानतिशयानुपपत्तेरिति नित्यत्वादिकमतिदेशेन दर्शयति नत्य तिविति । यथैकत्वसंख्या नित्यद्रव्येषु नित्या कारणगुणपक्रमेगोत्पद्यते, द्रव्यविनाद्यात् विनश्यति , तथैकपृथक्-अवयविनि त्वमपि, यथा द्वित्वादिकमपेक्षाबुद्धेरुत्पद्यते तद्विनाद्याद् विनदयति कविदाश्रयविनाद्यात् क्वचिदुभाभ्यां तथा द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः । स्यादेतत्। तत् किं द्वित्वित्वादिसामान्य-विशेषा अपि तत्र सम्भवन्ति ? यद्येवं, जातिसङ्करः स्यादित्यत आह—एतावानिति। कथं तर्हि द्वे पृथक् लीणि पृथगित्यादिव्यवहार इत्यत आह—'संख्यया त्वेकार्थसमवायिन्या विशिष्यते' इति । उरलक्ष्यते यथा ग्रुक्लः पृथगिति। शौक्ल्येन उपपत्तिमाह — ति शिष्टेति। कारणविशेषात् प्रकर्षनिकर्षलक्षणोऽवान्तरविशेषस्त्वस्त्येव माधुर्य्यादिवत् । स च सामान्यविशेष एव । गुणकर्मणोः समवेतस्य धर्मान्तरस्याभावादिति ।

चैत्रमैत्रौ परावित्यनुभवात्र द्विपरत्वसिद्धिः। तथा हि मैत्रो यदि देवद्त्तावधिकचैत्रनिष्ठपरत्वाधारः स्यात्तद्दा देवद्त्तचैत्रोभयनिरूपितयावन्मध्यत्वनिरूपकः स्यादिति
प्रतिक्ञृतकात्त्रचैव व्यासेरिति मन्तव्यम्। यत्रास्तीति । असमानदेशस्थयोरित्यर्थः।
य[त]त्रापीति । द्विपरत्वेऽप्यसमवायिकारणत्वं प्रत्येकवृत्तिपरत्वापरत्वयोर्वाच्यमिति¹ तयोहत्पत्तिरावश्यको, न तु अत एव तत्रापि व्यवहारदृत्यर्थः। तद्नाहृत्येति ।
अतिशयमनपेक्ष्येत्यर्थः। यद्येविमिति । द्वित्यादिसामान्यं संख्यायां पृथक्त्वसामान्यमेकपृथक्त्वमेकपृथक्त्वे मिथोऽत्यन्ताभाववित वर्तमानमेकत्र द्विपृथक्त्वाद्धौ सङ्कीर्येतेत्यर्थः। कारणविद्योषादिति । एकपृथक्त्वं कारणपृथक्त्वाद्धायते ।
अवयविनि द्विपृथक्त्वं त्वपेत्ताबुद्धेजायते, अतः कारणभेद्व्यङ्गचम् । मिथो वैज्ञात्यमस्त्येवेत्यर्थः। संख्यात्वमैकानेकवृत्तिवृत्तिगुणत्वसात्ताद्वचात्यज्ञातिसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि गुणत्वसात्ताद्वचात्यज्ञातित्वात् रूपत्ववदित्येकपृथक्त्वद्विपृथक्त्वसाधकमनुमानमप्याद्यः।

IA वाच्यम् । तथाच तल तयोरवश्यमुत्पत्तिर्वाच्येति तन्निवस्वन एव तलापि तद्व्यवहार: .

संघोगः संयुक्तप्रत्ययनिमित्तम् । यदिशिष्टे द्रव्ये संयुक्तमिदमनेनेति मतिर्भवति स संयोग इति प्रमाणमुक्तम् । कार्यप्रदर्शनेन तर्कमाह--स् चेति । अवयव-अग्निसंयोगः पाकजानाम् । संयोगा द्रव्यहेतवः परिमाणस्य प्रचयाख्यः अवयव-कर्मजः संयोगो निः क्रियावयविसंयोगस्य परत्वापरत्वयोर्दिकालपिण्डसंयोगः बुद्धचादीनामात्म-मनःसंयोगः। शब्दस्य भेर्याकाशसंयोगः। कम्मणो नोदनाभिघाताविति। यदि संयोगो न स्यात्, द्रव्यगुणकर्माणि न स्युः, कारणाभावात्, भावे वा सर्वदैव भवेयुः, द्रव्यादीनां पूर्विसिद्धानां सर्वदा तुल्यरूपत्वात्। क्षणभङ्गपरिणामवादयो-रपास्तत्वात् ।

अदृष्टादिति चेत्, न ; तस्याप्यनुष्टानसाध्यत्वात् , तस्यापि प्रयत्नरूपत्वात् , तस्या-प्यात्ममनः शरीरेन्द्रियसंयोगसाध्यत्वात् । अदृष्टान्तरमात्रसाध्यत्वे यत्नविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति 10 यथा द्रव्यमारभते तं प्रकारमाह—द्रुट्यारम्भे निर्पेक्ष इति। द्रव्ये कर्त्तव्ये तदवयवाः संयोगार्थमेव कारणानुतरमपेक्षन्ते, सित संयोगे न किञ्चिदित्यनपेक्षः संयोगः सहकारितया न किञ्चिदपेक्षत इत्यर्थः । एतेन चरमभावि निमित्तान्तरं नापेक्षत इत्यपि लभ्यते। अत्र सूत्रकार्संमतिमाह—तथा भवतीति। सर्वथानुत्पन्नसंयोगतया संयोगापेक्षेभ्यस्तन्तुभ्यो भविष्यति पट इति यथा प्रत्ययस्तथानुत्- 15

विशिष्टज्ञानस्य विशेषणधीजन्यतया सैव संयोगे मान-यद्विशिष्ट इति। मित्यर्थः । एतेनेति । रूपादित्रयोविंशत्यजन्यद्रव्यगुणकर्माणि समवायिकारणककार्थ्याणि न स्युः कर्माजन्यकार्थ्याणि न भवेयुरित्यापादनार्थोऽतो न वैयधिकरण्यं प्रतियोग्यप्रसिद्धिर्वा । ननु द्रव्यादिभ्यः कार्य्यविशेषकुर्वदूर्पाभूयोत्पन्नेभ्यः परिणामविशेषसहितेभ्यो वा तत्र कार्याणि भवेयुः, किं संयोगेनेत्यत आह— 20 क्षणभङ्गेति। सहकारितयेति। यद्यपि पूर्दसंयोगात्मकप्रतिबन्धका-भावं समवायिकारणं वापेत्तत एव तथा भूयोऽवयवजन्यद्रव्ये कर्तव्ये परस्पर-स्वाजनकसंयोगापेत्तस्तथापि स्वाजनकविजातीयभावभूतानपेत्तत्वं विवक्तितम् । एतेनेति । स्वोत्पत्युत्तरभाविभूतानपेत्तत्वमित्यर्थः । तेन समवायि-कारणप्रतिबन्धकाभावयारपेता सम्यते।

पन्नसंयोगतया सापेक्षेभ्य उत्पन्नसंयोगतया निरपेक्षेभ्यो भवतीति प्रत्ययः। सर्वथोत्पन्न-संयोगतया निरपेक्षेभ्यो भूत इति प्रत्यय इत्यपि द्रष्टव्यमिति। एवं सूत्रकार्वचना-जानीमो द्रव्यारम्भे आत्मलाभकारणातिरिक्तं संयोगस्यापेक्षणीयं नास्तीति गुणकर्मारम्भे सापेक्षः। गुणेषु कर्मसु च कर्त्तब्येषु स्वात्मलाभकारणातिरिक्तमप्यपेक्षते यथ पाकजेष्वमि-संयोग औष्ण्यं न च तेनासौ जन्यते परिमाणे प्रचयः स्वाश्रयावयवप्रशिथिलसंयोगं न च तेनासौ जन्यते परत्वापरत्वयोर्दिक्कालिण्डसंयोगा अपेक्षाबुद्धिं न च तया ते जन्यन्ते इत्यादि स्ययमूह्मम्। एवं कर्मणि नोदनाभिघातौ 'स्पर्शे वेगं' चापेक्षेते। न च ताभ्यां तौ जन्येते इति अपेक्षणीयस्य चरमभावित्वमलाविविश्वतम्। सूत्रकार संमतिमाह -- संयुक्तसमवायादिति । अस्यार्थः पार्थिवेन परमाणुना पाक्येन संयुक्तेऽझौ समवायादझेवैँशेषिकमौष्ण्यं पाकजानां निमित्तमिति शेषः। स्वानुत्पादकापेक्षत्वात् सापेक्ष इत्युक्तं सूत्रकृता भवतीति । अथ कथंलक्षण इति। किं लक्षणं किं प्रकारमस्य लक्षणमित्यर्थः प्रतीतिः प्रत्येतव्यस्य लक्षणमपि सर्वताधारणमिति स्वकं तु विशेषलक्षणं किमस्येत्यर्थः । कितिविध्यक्चे ति । कत्यस्य विधा प्रकारा इत्यर्थः। उत्तरम् अप्राप्तयोरिति। प्राप्तिः संश्लेषः। स च समवायोऽपीत्यत उक्तम्— अप्राप्तयोरिति । समवायस्त्वप्राप्तयोः न भवत्येव जातः संबद्धश्चेत्येककालत्वात् 15 विद्यमानयोरप्राप्तयोः संइलेषः संयोगः । नैव मिस्यस्य समवायस्त

स्पर्श्वेगाविति । स्पर्शवेगयोः पूर्वं यद्यपि अभिघातजनकत्वमुक्तं तथापि यत्राभिघाताश्रये द्रश्ये विपरीतं कर्मोत्पद्यते तत्र विपरीतवेगोऽभिघातेनापेक्ष्यते तथा स्पर्शोऽपि । अपेक्षणोयस्येति । स्वजनकभिन्नापेत्तत्वं स्वाजनकविजातीयापेत्तत्वं चात्र विवत्तितम् । प्रचयस्तु कारणमहत्त्वमपेत्तत इति पूर्वमैवोक्तमिति न तत्राव्याप्तिः । ठक्षणस्वरूपाद्याने तत्र प्रकारप्रश्लो न सङ्गच्छत इत्युभयप्रश्लपरत्वमाह— कि लक्षणमिति । ननु प्रतीतिः प्रत्येतव्यस्य लक्षणमिति सुप्रसिद्धमैवेत्यतः प्रश्लविषयमाह—प्रतीतिशिति । प्रतीतिमात्रमितव्यापकं संयुक्तप्रतीतेव्यर्थत्वमतः प्रतीतिविषयत्वं च प्रत्येतव्यविशेषाधीनमतः प्रत्येतव्यविशेषस्यैव लक्षणत्वसम्भवे प्रत्येतव्यनिष्ठधर्मविशेषप्रश्न इत्यर्थः ।

25 अप्राप्तयोरिति। प्रागभावप्रतियोगी सम्बन्ध इत्यर्थः। जातिमान् सम्बन्धः

I Vardhamana reads सार्विगी.

किरणावली

व्यवच्छेदः। द्वितीये प्रश्न उत्तरम्—स तु त्रिविध इति। पूर्वे नैविमिति तद्वयवच्छेदार्थस्तुः शब्दः। तिस्रो विधा दर्शयति—अन्यतरेति। अन्यतरकर्मजं लक्षयति—तन्नेति। तेषु मध्ये क्रियावता चलता निष्क्रियस्य निश्चलस्य तदिममुखिक्रयारिहतस्येति यावत्। उदाहरति—यथा स्थाणोः रुयेनेनेति। विभूनां चाकाशकालदिगात्मनां मूत्तेंः परमाण्वादिमिरन्यतरकर्मज एवम् अवयविभिस्तु कारणाकारणसंयोगात् कार्य्याकार्यसंयोगाद्वन्योन्यतरकर्मज इति विवेक्तव्यम्। उभयकर्मजं लक्षयति—उभयेति। विरुद्धे दिशौ प्राचीप्रतीच्यौ अवाच्युदीच्यौ च दृश्चाहरये इति यावत्, तयोः क्रिये ययोः तौ विरुद्धदिक्कियौ तयोः सन्निपातः अभिघात इत्यर्थः। उदाहरति—यथेति। संयोगजं लक्षयितुं विभजते—संयोगजं स्त्विति।

सम्बन्धो वा संयोग इत्यपि छत्तणं द्रष्ट्यम् । यद्यपि सम्बन्धो न संयोगः आत्माश्रयात् । । नापि समवायो विरोधात् , तथापि कर्मासमवायिकारणानेकाश्रितवृत्तिगुणत्वव्या- प्यजातिमत्त्वं छत्तणम् । लत्तणान्तरं च द्रव्यासमवायिकारणवृत्तिगुणत्वव्याप्य- जातिमत्त्वं गुणविशेषासमवायिकारणवृत्तिज्ञातिमत्त्वं कर्मविशेषासमवायिकारणवृत्ति तज्ञातिमत्त्वं च पूर्वमुक्तम् ।

तद्भिमुखेति । तत्संयोगानुक्लिकयाश्चन्यत्वं निष्क्रियत्वं विविक्तितम् । 15 तेन यत्रैकः स्वाभिमुखीं दिशं गच्छत्यन्यश्च तत्पृष्टमनुगच्छित तत्र सिक्तयस्यापि सिक्तयेणान्यत्यकर्मज्ञः संयोग इत्यर्थः । हर्याहरुयेति । एकिद्गिभिमुखेनापर-स्याप्रत्यत्तत्वं दिशो विरोध इत्यर्थः । यथेतीति । यद्यपि कर्मणः कर्मत्वेतैव संयोगं प्रति कारणत्वात् प्रत्येकमेव कर्मणोः संयोगजनकत्विमिति संयोगद्वयमेवोत्पत्तुमईति, तथापि संयोगद्वयस्याननुभवात् कर्मभ्यां सम्भूयैक एव संयोगो जन्यते । अत 20 एव नैककर्मणान्यस्थानिद्धः विनिगमकाभावादुभयोरप्यारम्भकत्वात् । ननु कर्मत्वेनैव संयोगजनकत्वात् कपालद्वयजन्यघटवद्वान्तरभेदाभावात् कथं त्रैविध्यम् ? अत्राहुः—जातिभेदं विनाप्यन्यत्यक्रमंजत्वाद्युपाधिभेदेनैव विभागः ।

यद्वा, कस्यचित् संयोगस्य यावत् स्वाश्रयविभागविरोधित्वं, कस्यचित् नेत्यवान्तर-भेदस्यावश्यकत्वात्तत्र चान्यतरोभयकर्मणामैव प्रयोजकत्वम् ।

उत्पन्नमात्रस्यैकश्चिरोत्पन्नस्यापरः। नि: क्रियस्येति । संयोगस्यैव केवलस्य कारणत्वमाविष्कर्तुं कारणसंयोगिभिरकारणैः समवायिकारणसंयोगिभिस्तदन्यैः, अत एव कारणाकारणसंयोगपूर्वकः कार्याकार्यगतः समवेतासमवेतगत इत्यर्थः । पुनरस्यावान्तर-भेदमाह—स चेति। च-शब्दः पुनरर्थे। तदेतत् सर्वमुदाहरणैः स्पष्टयति—एकस्मा-त्तावदिति । तावच्छब्दः क्रमे । अत्र तिसुष्विपि विधासु तन्त्नां पटं प्रति कारणत्वं 5 समवायितयानेन कारणाकारणसंयोगपूर्वकत्वं वीरणाकाशतुरीणामकारणत्वं तन्तुसमवेतत्वं तु द्वित्रितन्तुकपटयोरसमवेतत्वं च वीरणाकाशतुरीणां तेन तत्संयोगानां कार्याकार्यगतत्वमिति। संयोगात् संयोगयोहत्पत्ति-द्वयोरपि एकस्माच रित्याह - एकस्माचेति । एतत् प्रश्नपूर्वकं स्पष्टयति - कथिमिति । 10 प्ययोरिति । विजातीयत्वेनानारम्भकत्वमिप्रैति । अण्वोरिति। पार्थिवेन पार्थिवस्य आप्येनाप्यस्येत्यारम्भकत्वस्चनम् । युगपदिति । संयोगयौग-पद्येन द्वयणुकयोर्युगपदुत्पत्ति प्रदर्शयितुम् । युगपत्संयोगद्वयोत्पत्तिप्रदर्शनाय तामाह— तत इति । इतरस्य पार्थिवद्वयणुकस्य कारणं पार्थिवः परमाणुरकारणमाप्यः परमाणुः इतरस्याप्यद्वचणुकस्य कारणमाप्यः परमाणुरकारणं पार्थिवः परमाणुस्तयोर्गतात् समवेतात् इतरस्य पार्थिवपरमाणोः कार्य्ये पार्थिवद्वयणुकमकार्य्यमाप्यः परमाणुरितरस्याप्यपरमाणोः 15 कार्यमाप्यं द्वयणुकमकार्ये पार्थिवः परमाणुस्तद्गतौ तत्समवेतौ पार्थिवपरमाण्वाप्यद्वय-णुकगत एकः आप्यपरमाणुपार्थिवद्वचणुकगतोऽपरः संयोगस्तौ युगपदेककालमुत्पद्येते इत्यर्थः । पृच्छति - किं कारणिमिति । किं प्रमाणमित्यर्थः । उत्तरम् - कारणेति ।

एकस्मादित्यादि । एकतन्तुमात्रसंयुक्तकारणसंयोगाद्दितन्तुकतत्संयोगः

वहुसमवायिकारणसंयुक्तत्र्वादिसंयोगजः पटतुर्य्यादिसंयोग इत्यर्थः ।

आरम्भकत्वस् चनाश्योजनमाह संयोगिति । द्वचणुकद्वयोत्पत्तिश्रयोजन-माह सुगपदिति । पार्थिवद्वचणुक्तेनाप्यपरमाणोरेकः , आप्यद्वचणुक्तेन पार्थिव-परमाणोरपरः, तदेतत् संयोगद्वयम् । तामाहेति । तां युगपत्संयोगस्योत्पत्ति-मित्यर्थः । उत्पत्तिकारणस्योक्तत्वात् इतिकारणतया व्याच्छे कि प्रमाणिमिति ।

किरणावली

अकारणेनेति शेषः । पार्थिवद्वयणुकमाप्येन परमाणुना आप्यद्वयणुकं पार्थिवेन परमाणुना संयुज्यते । तदकार्थित्वे सित तत्संयोगिकार्थित्वात् । यद् यदकार्थित्वे सित यत्संयोगिकार्येत्वात् । यद् यदकार्र्यत्वे सित यत्संयोगिकार्येत्वात् । यद् यदकार्यत्वे सित यत्संयोगिकार्ये तत्तेन संयुज्यते । यथा तुरीसंयुक्ततन्तुकार्यः परस्तुर्येत्यनुमानमित्यर्थः । यदि तु तेन न संयुज्येत तत्कार्योणापि न संयुज्येत कारणाभावादिति विपक्षवाधकमूहनीयम् । तमेनं न्यायं नैयायिकमर्थे प्रत्यामनन्ति—अत् इति । उक्ततर्कसिद्धये पृच्छिति—अयोति । उत्तरम्—तयोर्पोति । ननु तज्जनकेनैव परमाणुद्धयसंयोगेन द्वयणुकयोर्पो संयोगः किं न जन्यते ? कृतमत्र तज्जन्याभ्यां कार्याकार्यसंयोगाभ्यां प्रत्यासंत्तरिप कारणेकार्थसमवायळक्षणायाः सम्भवात् । न तस्मिन् काळे द्वयणुकस्य द्व्यणुकान्तरकारण-संयोगित्वाभावात् । कारणसंयोगिना उचाकार्येण कार्यस्य संयोगजः संयोगः परमाणुनैवेति ।

तत्संयोगिकार्यत्वादिति । यत्नैकावयवसंयोग्यपरावयवकार्योऽवयवी न 10 स्वावयवसंयुक्तः, तत्रानैकान्तिकं स्यादत उक्तम्—तद्कार्यत्व इति । यद्यपि संयोगिकार्यत्वादित्यत्र संयोगस्य नोपलक्षणत्वं व्यभिचारात्, न विशेषणत्वम् असम्भवात्, पार्थिवाष्यपरमाणुसंयोगस्य द्वचणुकाजनकत्वात्, तथापि पार्थिवः परमाणुः जलद्वचणुकसंयोगी जलद्वचणुकाजनकत्वे सति जलद्वचणुकसमानाधिकरणा-समानकालीनसंयोगाश्रयत्वात्, यदेवं तदेवमिति व्याप्तिः।

पौनरुत्तयमाशङ्क्रचाह । तमेन मिति । एनममुम् , नैयायिकं व्याप्तिसाध्यम् । प्रत्यामनन्ति स्वीकुर्वन्ति इत्यर्थः । यद्वा, नैयायिकपत्तसम्बन्धिसाध्यरूपम् । प्रत्यामनन्ति साध्यरूपत्वमस्य दर्शयन्तीत्यर्थः । तज्ञनकेनेति । परमाणुद्वचणुक-संयोगजनकेनेत्यर्थः । तथा च तदुत्पत्तिसमकालमैव द्वचणुकयोः संयोगः स्यादिति भावः । तस्मिन्निति । कार्यस्याकारणेन संयोगः कारणसंयोगपूर्वक 20 एव । न च तस्मिन् काले द्वचणुकस्य द्वचणुकान्तरकारणेन सह संयोगः पूर्वकालवृत्ति-भवित, युगपदुत्पत्तौ व्यूर्वकालसन्त्वादित्यर्थः । कारणसंयोगिनिवे वित । पूर्ववित्त-

¹C न्यायात् added. 2B पूर्वकालमञ्जामावान. 3 Vardhamana reads एव for च. K-25

एवं तर्हि परमाणोरिप द्वचणुकेन सह संयोगजस्य संयोगस्यानुपपत्तिः। न हि तस्य कारण-संयोगि द्वचणुकमिति सम्भवति । न । कार्य्यमकार्येण संयुज्यमानं कारणसंयोगि नैवेति नियमादिति । अत्र च दैवादवयवित्रयायामुत्पन्नायां विभागसमकालमवयविनि यदि क्रियोत्पद्यते, तदा संयोगिक्रये सम्भूय संयोगमृत्पादयतः, प्रत्येकमन्यलावधृतशक्तिकत्वा-दित्यपि द्रष्टव्यम् । तथा हि—चरणक्रियातो विभागः, इयेनावयविनि कर्म, विभागेन पूर्वसंयोगनिवृत्तिः , अवयविकर्मणा विभागः, ततश्चरणस्याणुसंयोगः, श्येन-विभागात् पूर्वसंयोगनिवृत्तिः, तदनन्तरं चरणस्थाणुसंयोगेन इयेनकर्मणा च स्थाणु-एवमुभयकर्मजेऽपि संयोगानुप्रवेशो लक्षणीय इति दीकाकृतः। इयेनसंयोगः। संयोगो हि विभागमनुत्पाद्य तद्विरोधिनं संयोगमुत्पाद्यति। 10 तमुत्पाद्य तद्विरोधिनं ततो विरोधान्न सम्भूयकारितासम्भव इति हैविध्यमेवेति । तावदेवम् : संयोगस्तु संयोगकारणमित्यत्र किं प्रमाणम् ? अन्वयव्यतिरेकौ । निःक्रिययोः कार्याकार्ययोः संयोगः कारणाकारणसंयोगमन्तरेण न क्वचिद् दृष्टः, तस्मिश्च सति पट-तुर्यादौ दृश्यत इति । अजसंयोगमिच्छन्त केचिद्विभागं न सहन्ते, तान् प्रत्याह— नाजः संयोगोऽस्तीति । 'नित्यपरमाणुवदि'ति व्यतिरेके दृष्टान्तः । अल हेतुः— 15 'पृथगनभिधानात्'। सर्वार्थापदेशपर सहिष्णा प्रतिशातं हि तेन यद्भावरूपं तत्

कारणसंयोगवतैवेत्यर्थः। तथा च पूर्वपरमाणुद्वचणुकसंयोगोऽवश्यं वाच्य इति भावः।

संयोगो होति। अवयविनि कर्मोत्पादो यावद्वयवकर्मोत्पत्तिनयत इति श्येनकर्मोत्पत्तिकाले चरणेऽपि कर्मोत्पादात् कर्मवित कर्मानुत्पत्तेः पूर्वोत्पन्नतचरण- कर्मणो नाशात् श्येनस्थाणुसंयोगः कर्मज एव। अपि च संयोगकर्मणोस्तृणारिण- मिणिन्यायेन कारणत्वे कार्ये वैज्ञात्ये मिथो विरुद्धजात्योरेकत्रासम्भवः। न चोभय- कारणजन्यं प्रत्येकजन्यद्विज्ञातीयमैवेति वाच्यं, तादृशज्ञातेर्योग्यानुपलम्भवाधितत्वात् संयोगद्वयं पृथगेव जन्यत इति भावः। अज्ञसंयोगस्य नित्यत्वाद् विभागनाश्यगुणत्वं स्योगलक्षणं नास्तोत्यत उक्तम् अज्ञसंयोगि मिति। नन्वन्यतरकर्मजोदाहरणं

सर्वमिभिधास्याम इति। एतदिवृणोति—चतुर्विधिमिति। नतु कथमस्य प्रयोगः शयाशुते प्रतिज्ञापदन्याघातात्। संयोगं पक्षीकृत्याजत्वप्रतिषेषे तिविधमुक्तं प्रतिविद्धसाधनात्। तदितिरिक्तस्याप्रतीतावाश्रयासिद्धेरित्याशंक्याह—परमाणुभिरिति।
अयमाश्रयः—न वयं प्रथमतः संयोगमेव प्रसिषधामस्तस्याजत्वं वा ; किन्तु तिविधे न्युत्पादिते यश्चतुर्थमप्युपगछेत् तं प्रति कोऽसावजः संयोगः, कुत्र वेति पृन्छामः। स यदि 5
ब्रूयात् परमाणुभिराकाशादीनां यः संयोगः सोऽज इति, तत्रेदमुपतिष्ठते—परमाणुभिरिति। सोऽन्यतरस्य परमाणोर्थत् कम्मे तज्ज एव। ननु महति प्राप्तिपूर्विकाप्राप्तिः संयोगो, न चाकाशस्य परमाणुभिरप्राप्तिरस्ति, न्यापकत्वादत उक्तम्—प्रदेशवृत्तिरिति। अन्याप्यवृत्तिन्धुत्पादितश्रायमर्थः। तेन परमाणौ वर्त्तमाना क्रिया
संयुक्तेनाकाशादिप्रदेशेन स्वाश्रयं विभज्यासंयुक्तेन संयुनक्तिति न तत्र लक्षणानुपपक्तिः। 10
प्रदेशश्रोपाधिमेद एव। न चैवमुपाधय एव संयोगतदभावाश्रया इत्युक्तम्। अपिच
महति न्यग्रोधे मूलादग्रमग्राच्च मूलमुपगन्छतः कपेः यदि मूलाग्राम्यामेव संयोगविभागौ न
न्यग्रीधे, न तदा ताविप अवयवापेक्षयाऽवयविनाविति न्यायेन निरवयवे परमाणावेव

पुनरुक्तमित्यत आह—मन्विति । यथाश्रुत इति । आत्मा नास्तीतिवत् सिद्धय-सिद्धिभ्यां व्याघातादित्यर्थः । अवधाष्यवृत्ति रिति । परमाण्वाकाशसंयोगो न 15 व्यापकः संयोगत्वात् किपवृत्तसंयोगवत् । न चाप्रयोजकत्वम् । परमाणोराकाश-व्यापकत्वे परमाणुत्वव्याघातात् । ननु दृष्टान्ते अवयवानाम् अवच्छेदकत्वादाकाशे तद-सम्भव इत्यत् आह—प्रदेशश्चे ति । अवयवाभावेऽपि संयोग्यन्तरस्यैवावच्छेदकत्वम् । तत्राप्यन्य पव तद्वच्छेदक इत्यर्थः । नन्वेवमुपाध्य पव तदाश्रया न तूपहित आवश्यकत्वादित्यत् आह—म चेति । शाखावच्छ्छेदेन वृत्तः किपसंयोगीत्यनुभवो 20 न तु शाखैव किपसंयुक्तित । उक्तिमिति । न हि कार्यभेदेन शक्त्यशक्ती कार्यमेवा-श्चयेते इत्यादिना । अपि चेति । सर्वत्रावयविन्यवयवसंयोगेनान्यथासिद्धौ संयोगः स्यात्, तथा च नोपलभ्येतेत्यनुभवविरोधः। 2सावयव एवावयवे वर्त्तत इति विचारे निरवयवे न स्यादेवेति द्वयणुकादिपक्रमाभावात् सर्वानुत्पत्तिः। ताडितायां संयोगस्य नभोव्यापकतया तदनुरोधेन शब्द उत्पद्यमानो नभो व्याप्नुयात् । तथा च सर्वत्र तदुपलम्भप्रसङ्ग इत्यादि स्वयमूहनीयम्।

परमाणावेव संयोगपर्यवसानात् संयोगोऽतीन्द्रियः स्यादिति तत्सान्नात्कार-व्याघात इत्यर्थः। न च त्रसरेणोरवयवावच्छेदाप्रहात्तत्र नान्यथासिद्धिः। ततापि दिगुपाधीनामेवावच्छेद्कत्वसम्भवात्। ननु चाव्याप्यवृत्तित्वं न स्वाभावसामाना-धिकरण्यम् । रूपादीनामपि स्वान्योन्याभावसामानाधिकरण्यात् । नापि स्वसंसर्गा-भावसामानाधिकरण्यम् । रूपादीनां स्ववागभावसामानाधिकरण्यात् । स्वात्यन्ताभावसमानाश्रयत्वम् । अत्यन्ताभावत्वन्याघातात् । किञ्च एकत्रैकदैकस्य भावाभावयोर्विरोधबळात् 'तत्र प्रतीतिभ्रम एव कुतो न स्यात् ?

मैवम् । स्वप्रतियोगिसमानकालसंसर्गाभावस्यैवात्यन्ताभावत्वात् । अन्यत्रा-त्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवैदेश्यनियमेऽपि शाखायां वृत्तः कपिसंयुक्तो न मुळे इत्य-वच्छेदभेदेन प्रतीतेर्विरोधस्यैव अभावात्। येन प्रकारेणैकधर्म्यूपसंहारात्तयोर्विरोधः प्रकारेण यदि विरोधः स्यात्तदोभयोच्छेदप्रसङ्गः। ततोऽभ्येनापि तुल्यन्यायतया संयोगाभावोऽपि वृत्ते न वर्तेत इति भावाभावयोहभयोहच्छेदप्रसङ्गः। न च प्रतियोगिसमानदेशत्वेनात्यन्ताभावस्यान्योन्याभावत्वापादनम्। वृत्तित्वस्योपाधित्वात् । नन्ववच्छेदकस्यावयविनोऽर्थान्तरत्वे बुस्यबुत्तिभ्यामवयविनि बुस्यबुत्तिविरोधे न कश्चिदुपयोगोऽनर्थान्तरत्वे च तद्वस्थ 20एव विरोधः।

अत्राहुः—संयोगस्यावयविनि समवायेऽप्यवयवान्तरावच्छेदप्रतीतिबलात् कस्मिश्चिद्वयवे तस्याधारता, न सर्वत्रेत्रव्याप्पवृत्तित्वार्थः ।

यहाऽवयवसंयोग प्वोपलभ्यमानेऽवयविनि संयोग उपलभ्यते । यह त्ववयवे संयोगाभावस्तिसमन्त्रपळभ्यमानेऽप्यवयविनि स नोपळभ्यत इत्यन्याप्यवृत्तित्वार्थः। ैसावधवस्यैवेति । सावधवाव यवस्यैवेत्यर्थः । भेर्या मिति ।

25

¹B तत्प्रतीतिसमः। 1 Vardhamana reads साव्यवस्य for साव्यवे.

तस्मादाकाशादयः परमाणुभिः - परमाणुकियया संयुज्यन्ते विभज्यन्ते च नित्यद्रव्यत्वे सति निः क्रियत्वात् चलद्भिः परमाणुभिनिश्चलपरमाणुवदिति सिद्धम् । भविष्यति। तथा हि आकाशं संयोगो कालादिना संयुज्यते मूर्त्तसंयोगित्वात् द्रव्यत्वादा शरीरवदिति । न चासौ कर्मजस्तेषां नापि संयोगजस्तेषां निरवयवत्वात् इति यदि ब्र्यात्तत्वेदमुपतिष्ठते — विभूनामिति । विभवः परस्परं न संयुज्यन्ते, युतसिद्धिरहितत्वात्, अवयवावयविवदित्यापाततः, सत्प्रतिपक्षत्वात् संयोग एव तेषां न सिद्धचतीत्यर्थः। संयोगगतकार्यत्वप्रयक्तेयं चेत् ? न । संयोगसाधकस्य हेतोविभागापादकत्वात्। युत सिद्धि व्याप्तिरिति सोऽप्यापाद्यतामिति चेत् १ न । तस्य संयोगप्रतिद्वन्द्विन तदजत्वव्याघातात् । अजयोर्विरोधो न भविष्यतीति चेत् , न । तथात्वे तल्लक्षणव्याघातात् । पूर्विका प्राप्तिः संयोगः, प्राप्तिविरोधी गुणो विभागः इति हि ते। गुणलक्षणा प्राप्तिः संयोगः इत्यस्तु, विभागस्तु लक्षणविरोधापत्तेरेव विभूनां न भविष्यतीति चेत्, अयुतसिद्धानां प्राप्तिर्नित्या प्राप्तिरिति वा समवायलक्षणाकान्ततया गुणत्वानुपपत्तेः । तथापि गुणत्वे समवायोच्छेदात् ओमिति चेत् , न । गुणादीनां निर्गुणत्वेनाप्राप्तत्वपसङ्गादिति ।

तावत्यवश्यंभावादित्यर्थः । तस्मादिति । ¹⁵ यावत्यसमवायिकारणं गुणानां कर्मजन्यसंयोगाश्रया आकाशादयः इत्यन्न साध्ये द्रव्यत्वादिति कारणाकारणसंयोगजन्यपरमाणुसंयोगाश्रयेणावयविनानैकान्तिकः स्यादिति नित्य-द्रव्यत्वे सतीत्युक्तम् । निःक्रियत्वन्तु विभुकर्मणा संयोगो नास्तीति ज्ञापनार्थम्। विभुपरमाणुसंयोगः कर्मजः संयोगाजन्यसंयोगत्वादिति हेत्वन्तरसूचनाय निःक्रिय-त्वमित्युक्तमित्यप्याहुः। यद्यप्यनेन कर्मजसंयोगसिद्धावि नाजसंयोगाभावः 20 सिध्यति, तथाप्याकाशं कर्मजन्यपरमाणुसंयोगानाश्रयः अमूर्तत्वाद्वपवदिति । न चाद्र-व्यत्वमुपाधिः , तुरुषयोगचेमत्वात् , व्यर्थविशेषणत्वाच । मूर्तसंघोगित्वा-दिति । संयोगित्वादित्येव हेतुः । मूर्तेति तु सन्निधानात् संयोगित्वं कालेनैव सहोक्तं तचासिद्धमिति भ्रमापाकरणायोक्तम् । न च मूर्त्तत्वमुपाधिः । कालवृत्ति-25 संयोगाश्रयत्वस्य कालेऽपि वृत्तेः साध्याव्यापकत्वात् ।

विभव इति । यद्यपि युतिसिद्धिमात्राभावोऽसिद्धः परस्परं युतिसिद्धग्रभावे च प्रतियोग्यप्रसिद्धिस्तथाप्याकाशं न काळसंयोगि कालसंयोगप्रागभावश्चन्यत्वात् रूपवत् । न चाद्रव्यत्वमुपाधिः, 'व्यर्थविशेषणत्वाद्प्रयोजकत्वाचेति भावः'।

¹A विशेषणलादित्येव भाव: ; B विशेषणलादित्यच तात्पर्यम् ।

20

25

तस्मादनुकूलतकीभावात् प्रतिकूलतकीभावाच विभुसंयोगसाधनमन्यथासिद्धम् । व्यापकानु-पलब्धिस्तदभावसाधने सत्तर्कतयानन्यथासिद्धेति स्थितम् । अथ केयं युतसिद्धिरित्यत आह—सा पुनरिति। द्रयोः सम्बन्धिनोरन्यतरस्य वा सम्बन्धिनः पृथग्गतिमत्त्वम्। विभागहेतुक्रियासम्बन्ध इति यावत् । युताश्रयाश्रयित्वं परस्परपरिहारेण पृथगाश्रयाश्रयित्वं चेत्यर्थः। इयं द्वयायुतसिद्धिः संयोगव्यापिका यत्र नास्ति तत्र संयोगोऽपि नास्तीति तु युतसिद्धर्रुक्षणमप्राप्तयोर्विद्यमानतेति । अस्त्येव तर्हि संक्षेपः । उभयसाधारणं विभूनामियं तत् कथं न संयोगः ? अस्त्येव, न तूत्तरकालं प्राप्तेः कारणमस्ति विशेषानुपादाय तु चिन्ताव्यापकनिवृत्त्या तन्निवृत्तिसाधनाय । अथ व्यापकनिवृत्त्या अयुतसिद्धत्वेन विभूनां समवाय एव किं न स्यात् ? न स्यात् । द्रव्यत्वे सत्यकार्यत्वात् परमाणुवत् । कार्ये द्रव्यमकारणे समवैति। आधाराधेयभावानियमप्रसङ्गादिति। निरूप्य विनाशं निरूपयति — विनादास्त्वित । सर्वस्य त्रिविधस्यापि ययोः संयोगस्तयोरेव वर्त्तमानाद्विभागाद्विरोधिगुणादित्यर्थः। तत् किं सर्वतैवं, नेत्याह—

न च संयोगसमवायिकारणत्वेन हेतोः द्रन्यत्वादित्यस्येत्यर्थः । अनुकूलेति । द्रव्यत्वसिद्धेस्तद्गुपपत्तिरेवानुकूलतर्कः। द्रव्यान्तरसंयोगित्वेनापि प्रतिकूलेति । कालाकाशयोर्मिथः संयोगित्वेऽयुतसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । पृथग्गतिमत्त्वमवयवावयविनोरप्यस्तीति तयोरपि युतसिद्धिप्रसङ्गः। कर्मावयवे तदेवावयविनीत्थत आह—विभागहेतिवति। अवयवावयविनोर्भिष्न-गतिमत्वेऽपि मिथो विभागजनिका गतिर्नास्तीत्यर्थः । नन्वेवं घटपटयोरनुत्पन्नपरस्पर-विभागजनककर्मणोर्न युतसिद्धिः स्यादित्यत आह—युताश्रय[ाश्रयि]त्वमिति। पृथगाश्रयत्वपृथग्गतिमस्वयोरन्यतरत् संयोगव्यापकमित्यर्थः । विभुपरमाण्वोः पृथगाश्रयत्वाभावात् घटपटयोः पृथग्गतिमत्त्वाभावात् प्रत्येकमन्यापक-त्वाद्त आह— उभग्नेति । न तृत्तरकालि मिति। संयोगजनकयोः संयोगकर्मणो-विभुनोरभावादित्यर्थः । ['विद्योषाविद्योषयोरिति । युतसिद्धेविशेषौ पूर्वोक्ता-वित्यर्थः ।] तथा च यावद्विशेषाभावे विभुनोर्युतसिद्धिसामान्यस्य संयोगव्यापकस्या-'द्रव्यत्वे सती'ति नित्यगुणन्यावर्त्तनाय। भावात्तद्वचाप्यस्यसंयोगस्याप्यभावः । तयोरेवेति । समानाधिकरणस्यैव विरोधिगुणस्य नाशकत्वादिति भावः।

15

किरणावली

क्विचिद्ति। कथिमत्यादिना स्पष्टयति। सयुक्तद्रव्यमिक्रयमेवावयविक्रया-विभागादिन्यायेन यदा विनश्यति तदा तद्विनाशाक्तदाश्रितरूपादिवक्तदाश्रितसंयोगोऽपि विनश्यतीत्यर्थः। अंश्रुसंयोगिवनाशसमकालं तन्त्वन्तरे कर्मचिन्तनात् उभाभ्यामिप भवतीति—केचित्। तदसत्। द्रव्यनाशकाले विभागानुपपक्तेः। तथा हि अंशोः संयोगनाशतन्तुकर्मयौगपश्चे यदा अंश्रुसंयोगनाशाक्तन्तुनाशः, तदा तन्त्वन्तरे कर्मणा विभागः किमाश्रयो जायताम् १ न च पूर्वकालसङ्खावमालेण समवायिकारणत्वं कारणत्वाविरोधेऽपि समवायित्विवरोधात्। तुल्यकालयोः सम्बन्धात्। न चाश्रयनाशेऽपि यथा कार्ये क्षणमालसम्बद्धमवतिष्ठते, तथोत्पत्स्यतेऽपीति साम्प्रतम्, विनाशस्य सहेतुकत्विनयमेन तदुपपक्तः। इह त्वसमवाये समवायिकारणत्वानुपपक्तेरिति।

''विभागो विभक्तप्रत्ययनिमित्तमि"ति । निमित्तमिति विशेषणम् । प्रत्ययः प्रतीतिः, $_{10}$

तद्विनाशादिति। न चाश्रयनाशकादेव युगपदाश्रयाश्रितनाशोऽस्त्विति वाच्यम् ; आश्रयनाशकापेत्तया आश्रयनाशस्यैव छघुत्वेन कारणत्वात् । तुल्य-कालयोरिति । समवायिकारणत्वस्य समवायगर्भत्वादित्यर्थः । संयोगसिद्धा-वनुमानमप्याद्धः । गगनपवनसंसर्गजनमा शब्दो रूपादित्रयोविंशतिगुणासमवायिकारण-शून्योऽयं गुणासमवायिकारणकः शब्दत्वात् द्वितीयशब्दवदिति ।

ननु चातीन्द्रियो विभागो न विभक्तप्रत्ययनिमित्तमिति तत्राव्याप्तिरदृष्टादेरिष तिमित्तत्वादितव्याप्तेश्चेत्यत आह निमित्तिमितीति। अनेनायं विभक्त इत्यस्यां बुद्धौ यद्विशेषणत्वेन भासते गुणः स विभाग इत्यर्थः। अतीन्द्रियस्यापि विभागस्य प्रतीयते अनेनेति । शब्दश्चेति प्रमाणकथनम् । संयोगाभावे विभागव्यवहार इति चेत्, न । रूपरसादिषु विभक्तप्रत्ययाभावात् । द्रव्ययोरिति चेत् , अवयवावय-विनोस्तदभावात् । संयोगनाशो विभाग इति चेत् , न । अन्यतराश्रयविनाशात् संयोगविनाशे विभक्तप्रत्यपप्रसङ्गात् । न हि द्वयोः संयुक्तयोरेकतरिवनाशेऽन्यस्मिन् विभक्तप्रत्ययः कस्यचित् । न च तत्र संयोगो न विनष्टः । न वा संयोगविनाशो न प्रतीतः । द्वौ संयोगिनौ विनष्टसंयोगौ विभक्तप्रत्ययालम्बनमिति चेत्, न । प्रमेयाधिक्या-भावात् । न हि घटत्वनिमित्तको घटप्रत्ययस्तदेकत्वानेकत्वेऽनुविधत्ते , शुक्लत्वनिमित्तको वा शुक्लप्रत्यय इति । न च विरोधिनं गुणमन्तरेण सत्याश्रये गुणविनाशकारणमस्ति ।

विशेषणत्वमस्त्येव व्यावृत्तिधीजनकधीविषयत्वात् । प्रमाणेति । प्रतीतिपदेन
प्रत्यन्नं प्रमाणमुक्तं विभागशब्दप्रयोगेन च शब्दात्मना तत्सहायस्तर्को दर्शितः ।
संयोगाभाव इति । अनन्तसंयोगसंसर्गाभाव इत्यर्थः । रूपेति । रूपादौ
संयोगात्यन्ताभावस्य विद्यमानत्वादिति भावः । संयोग[वि]नादा इति ।
तस्य च संयोगसमानाश्रयत्वात् नोकदोषः । ननु संयुक्तविभक्ते पुनः संयोगात्त्रत्वति
पूर्वसंयोगनाशसन्वाद्विभागधीप्रसङ्गः । यावदुत्पन्नसंयोगध्वंसस्य विवित्तत्वे
यत्वैक एव संयोगो नष्टस्तत्र यावदर्थाभावाद्व्यातिः । मैवम् । संयोगत्वाविच्छिन्नप्रतियोगिकथ्वंसस्य विवित्तत्वात् । सामान्याभावस्य च यावद्विशेषाभावव्याप्यत्वेनैकसंयोगवत्यभावात् । स्वसमानाधिकरणसंयोगासमानकालीनस्य वा
संयोगध्वंसस्य विभागधीविषयत्वात् । युक्तं चादः । विभागस्योत्तरदेशसंयोगनाश्यतया ज्ञणमात्रस्थायित्वात्तदुत्तरज्ञणे विभक्तप्रतीतेः संयोगध्वंसालम्बन्तवेन
त्वयाप्यनुमतेरिति भावः । प्रमेषाधिकरोति । ननु द्वित्वमैवाधिकं स्यात् ।

कर्मैंव संयोगिवनाशकमस्तु । तिस्मिन् सित तिन्नवृत्तिदर्शनात् । अन्वयव्यतिरेकगम्यत्वाच्च वस्तुसामध्येस्य । न हि गुणान्तरस्यापि गुणविनाशकत्वेऽन्यत् प्रमाणमस्तीति
चेत् , न । तदनुविधानस्य सन्दिग्धत्वात् । न ह्यमिसंयोगात् तृणादिकं विनश्यदुपलम्यते इत्यमिसंयोग एवाहत्य तस्य नाशकः, इन्धनविनाशाद्वा विह्विनश्यतीति स
एव तस्य नाशकः, किन्तु क्रियाविभागादिन्यायेनावयवविश्लेषविनाशौ । न हि तावन्तरेण
द्रव्यान्तरसंयोगान्निमित्तनाशाद्वा द्रव्यं विनश्यतीत्यतिप्रसङ्गात् । तदिह किं कर्मैव
विरोधि, विरोधिगुणोत्पादकं वेति सन्दिह्यते । तत्रायं निर्णयः । संक्षेपतस्तावद् द्विविधमेव जगति विनाशकारणं, विरोधिधम्भैः विनाशक्चेति । तत्रापि विरोधी समानाधिकरण
एव, विनाशस्तु कारणस्यैवेति नियमः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । जातिमान्नेण हि

अलाहः - विशेषणज्ञानं विशेष्यसिक्षकर्षस्तयोर संसर्गात्रह इत्येव विशिष्ट-प्रत्यक्तसामान्यकारणं न तु विशेषणस्यैकत्वानेकत्वे अपि तन्त्रम् । अनेनायं विभक्त इति 10 द्वित्वानुल्लेखो व्यवहारश्च न स्यात्। अपि च द्वित्वान्तर्भावेनैव विभागपदार्थत्वे द्वौ विभक्ताविति सहप्रयोगो न स्यात् । तथापि द्रव्यध्वंसाजन्यः संयोगध्वंसो विभक्तधी-विषयः स्यात्। मैवम्। घटात् पटो विभक्त इति अनुभवाद्विभागस्य पृथक्त्वस्येव सावधित्वात्। ध्वंसस्य च सप्रतियोगिकत्वात्। अवधित्वप्रतियोगित्वयोर्भेद-संयोगनाशानन्तरमाश्रयनाशे ध्वंसप्रतीतौ सत्यामपि विभक्तप्रतीतेर- 15 स्योक्तत्वात् । भावात् । विभागः सम्नित्यबाधितधीवेद्यत्वात् । शब्दसंयोगाजन्यशब्दासमवायि-कारणत्वात । विभागाभावस्य संयोगत्वापत्तौ विनिगमकाभावाद्य । न च संयोगा-भाव एव विभागधीः कथमन्यथा हिमवहिन्ध्यौ विभक्ताविति प्रत्यय इति वाच्यम् , विभागपद्स्य नानार्थत्वात्। एवं सत्यनुमानमप्याहुः। संयोगत्वं द्विवृत्तिमात्रः वृत्तिगुणत्वसान्नादुःयाप्यजातिभिन्नं प्रमेयत्वात् ' घटवत् । विभागे मानान्तरमाह — न ³चेति। ससमवायिकारणकगुणनाशे समानाधिकरणविरोधिगुणस्य कारण-त्वादित्यथैः। ननु गुणत्वमतन्त्रं किन्तु समानाधिकरणविरोधिमात्रं लाघवादित्य-भिषेत्याह—कर्मेंबेति। [सन्दिग्धत्वादिति। कर्म सात्तात्संयोगनाशकं परम्परया वेति संशयादित्यर्थः । विश्लेषो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशः ।] कारणस्यैवेति । समवायिकारणस्यैवेत्यर्थः । 25

¹B मैय वात्. 2A घटवत् omitted 3 Vardhamana reads च for हि.

गुणान्तरिवरोधित्वे तज्जन्मिन वध्यजातीयं क्वचित्र विरुध्येत । एवमुदासीनिवनाशोऽपि
यदि विनाशकः स्यात् , सर्वत सर्वे विनश्येत । एवं सत्यज्ञुत्यामृत्पन्नेन कर्मणा अङ्गुली
तस्संयोगनाशेऽपि हस्ततस्शरीरतस्संयोगनाशो न स्यात् । हस्तादीनां निःक्रियत्वात् ।
अङ्गुलीकर्मणश्च व्यधिकरणत्वात् । न चाङ्गुलीतस्संयोगनाशाद्धस्तादितस्संयोगनाशो
भविष्यति इति युक्तम् । कर्मजं शरीरादिसंयोग प्रत्यङ्गुलीतस्संयोगस्याकारणत्वात् ,
अकारणनाशस्याविनाशकत्वात्तस्मात् कर्मजनितविभागजविभागपरम्परया निःक्रियसंयोग
परम्परा विनाश्यते इति अनिच्छन्नपि गले पादुक्तयाङ्गीकारियत्वय इति तिमिममनुप्राहकं
तर्के लक्षणे अनुपदमेव सूचिष्यति । व्यधिकरणमि कर्मोव विनाशकमस्तु । न चाति
प्रसङ्कः । आश्रयाश्रितपरम्परासंयोगस्यैव विनाश्यत्वात् । न । विरोधिनः समानाधिकरणस्यैव विनाशकत्वित्यत्रासति बाधके सङ्कोचानुपपत्तेरिति भास्विज्ञ्चमतिनरासः ।

'एवं सत्यङ्गुल्या मिति । न चाङ्गुलीतस्वृत्तिः संयोगनाश एव समानाधिकरणो विरोधी धर्मः हस्ततहसंयोगविनाशकः स्यादिति वाच्यम्, आश्रयनाशाजन्यगुणध्वंसस्य विरोधिगुणजन्यत्वनियमात्। समानाधिकरणस्य हस्ततरु[दारीरतरु]संयोगनाद्यो न स्यादिति। भावस्यैव नाशकत्वाच्च। 15 नतु हस्ततहसंयोगनाशाभावे साध्ये हस्तादीनां निष्क्रियत्वादित्यादि न च अङ्गुरीकर्म न हस्ततहसंयोगनाशकं कमत्वादिति वाच्यम् , कर्ममात्रस्यैव संयोगनाशकत्वानभ्युपगमेन व्यर्थविशेषणत्वात् , कर्मत्वादित्येतावनमात्रस्य परं प्रत्यसिद्धेः। व्यधिकरणस्याप्यदृष्टस्य व्यभिचाराच । मैवम् । हस्तत्रुसंयोगनाशः नाङ्गुरीकर्मजन्यः संयोगनाशत्वात् समानाधिकरणभावजन्यो वा आश्रयनाशाजन्यसं योगध्वंसत्वादित्यस्य विवित्ततत्वात्। विभागजविभागपरम्परयेत्यर्थः । कर्मजनितहस्तसंयोगस्या-तस्मादि ति। समवायिकारणनाशो न नाशक इति तन्नाशकत्वेन विभागसिद्धौ कर्मसमानाधिकरण-संयोगस्यापि स एव नाशकः, कर्म च विभागजननेनान्यथासिद्धमिति भावः। यद्यपि नेदं प्रत्यक्तमानम् अनुमानपरत्वे च हेतुशून्यता, तथापि प्रागुक्तविभागवाहकस्तर्कोऽनेन 25 दर्शितः। अत एव वक्ष्यति 'तिमममनुष्राहकिम'ति। **ट्याधिकरणमपी**ति । क्लप्तत्वात् गुणान्तरकल्पने च गौरवादिति भावः। असति बाधक इति। सङ्कोचकस्यैकदेश-

¹B व्याचनर ग्रथमंख विनाश्वतवेऽतिप्रसङ्गमाह--जातिमात्वेगित added,

किरणावली

कार्यण कारणानुमानमाह—काडद् विभागहेतुश्च [इति]। न केवलमनुभ्यते कार्यणानुमीयते चेति चार्यः। वीणावेण्वादिवद्दवदहनदह्यमानस्फुटद्वेणुटात्कारादयोऽपि वाय्वभिधातादेव जायन्ते, किमत्र गुणान्तरकत्वनयेति चेत्, न। एकिस्मन् विदल्ले चरणाविष्टब्धे विदलान्तरे च बलवता नुद्यमाने अभिधातासम्भवात्। न हि तत्र दलेन दलमिहन्यते, विलोमगमनत्वात्। नापि दलेन वायुरिमहन्यते, 5 नुद्यमानत्वात्। नापि वायुना दलं वायोः प्रथमतस्तत्र स्तिमितत्वात्। न च नुद्यमानेन द्रव्यान्तरमिहन्यते, निविङ्गावयवस्य द्रव्यान्तरस्यामावात्। भवितव्यं च कार्यस्य वस्तुनोऽसमवायिकारणेन। न च संयोगनाश्च एवासौ मावस्य तस्वात्। न च कर्मेव तदस्तु, प्रत्यासस्यभावेन तल्लक्षणानुपपत्तेरिति। तदयं प्रमाणार्थः। विवादाध्यासितः शब्दसन्तानः संयोगाद्यतिरिक्तासमवायिकारणप्रभवः, संयोगा- 10 खनुपपत्तौ सत्यामुपजायमानत्वात्, अवयविष्टपवत्। यद् वा, यदेवं न भवति, तत् संयोगाद्यनुपपत्तौ नोत्पद्यते, यथा संयोगजः शब्द इति व्यतिरेकः। विभाग-कार्यत्वं चानन्तरमेव वस्थति। लक्षणमाह—प्रासिपूर्विकेति। न प्राप्तिः अप्राप्तिः,

बाधात्मकतया बाधकमन्तरेण(सत्त्वादित्यर्थः। आश्रयाश्रितपरमपरायाश्चाननुगतत्वा-दिति भावः। कार्येणेति। त्रयोविंशतिगुणासमवायिकारणकत्वश्चन्यस्य शब्दस्य गुणासमवायिकारणानुमानादित्यर्थः। 'तत्त्वाद'समवायिकारणत्वादित्यर्थः। प्रत्या-सत्त्यभावेनेति। कार्यंकार्थप्रत्यासत्तिकारणकार्थप्रत्यासत्त्योरभावेनेत्यर्थः। न च वंशद्रह्मयसंयोगनाशापेत्रो वंशद्रह्माकाशसंयोगोऽसमवायिकारणम्। संयोगा-समवायिकारणशब्दस्य संयोगनिमित्तकारणकत्वव्याप्तेः, भेर्याकाशसंयोगजशब्दे भेरीदण्डसंयोगनिमित्तकारणतादर्शनात्।

स्वा । 'विभागो विभक्तप्रत्ययनिमित्तमि'त्यस्य प्रमाणोपदर्शकत्वादित्यर्थः। यद्वा , अज्ञविभागव्यवच्छेदकं स्रज्ञणान्तरमित्यर्थः। तथा च वस्यति 'अजो विभागो

IA कारणकसानुमानादित्यर्थः । B कारणकलादित्यर्थः ।

प्राप्तिविरोधी गुण इत्यर्थः। अथ प्राप्त्या संयोगेन सह किं देशे कृतः कालकृतः स्वरूप-कृतो वा अस्य विरोधः ? सर्वे चैतदनुपपन्नमत उक्तं-प्रासिपूर्विकेति । प्राप्तेर्वध्यताविभागस्य घातकत्वं दर्शितं, तेन संयोगविघातको गुणो विभाग इति संक्षेपः। तथा चाजसंयोगवदजो विभागो नास्तीति स्चितम्। उपपादितं चैतदिति । एवं सित संयोगविभागयोरनन्यथासिद्धपौर्वापर्यनियमलक्षणः कार्य्यकारणभावोऽप्यस्तु , न नः कश्चि-द्दीनविरोधः, असति संयोगे कस्य विरोधी विभागः स्यादिति विरुद्धस्वभावतानिवीह-प्रयुक्तोऽयं पूर्वापरभावो न निरुपाधिरिति चेत् कोटिः, शूणोतु , विरुद्धस्वभावता हि स्वरूपमेव विभागस्य, तथाच स्वरूपलाभाय अपेक्षणीयं न कारणमिति सुष्ठ्ववसितं विनार्य-विनाशकयोरि कार्यकारणभावः स्यादिति चेत् , स्यात् । न हि पौर्वापर्यनियमः 10 कार्यकारणभाव इति हातुमुत्सहामह इति । कारणकृतमवान्तरभेदमाह—स चेति । चः समुचये , संयोगवत् सोऽपि त्रिविध इत्यर्थः। तदेतद्विशदयति — अन्यतरेति । अल विधाइयमतिदेशेन व्याचष्टे—त्रेति । यथा संयोग उपसर्पणिकयावता निःक्रिय-स्यान्यतरकर्म्भजः, तथा विभागोऽप्यपसर्पणिक्रयावता निःक्रियस्यान्यतरकर्मजः। यथा स्थाणोः स्येनेनेत्युदाहरणम् , यथा विरुद्धदिक् क्रिययोः सन्निपातः संयोग उभयकर्मजस्तथा-ऽपसर्पणिकियावतोर्विभाग उभयकर्मजः। यथा मछयोर्मेषयोर्वेति। तदेवोदाहरण-तृतीयां विधामाह—विभागजस्तिवति। मित्यर्थः । तुशब्देन संयोगाद्वय-विच्छिनत्ति । संयोगजः संयोगः कारणाकारणसंयोगपूर्वक एकविध एव । विभाग-कारणमात्रविभागपूर्वकः कारणाकारणविभागपूर्वकश्चेति द्विविध इत्यर्थः। यथा चैतत्तथा वक्ष्यामः। अत्र प्रथमां विधां व्युत्पादयति - कारणेति। विष्टे कार्यव्याप्ते । अत्रा'वयवान्तरादि'त्यारम्भकं द्रव्यम्, 'आकाशादिदेशादि'त्यनारम्भकः द्रव्यमविषमिप्रौति । आरम्भकसंयोगाश्रयश्च द्रव्यमारम्भकं तद्विपरीतमनारम्भकं द्रव्यम् ।

नास्ती'ति । संयोगनाशक इति द्विष्ठतया विशेषणाञ्चादृष्ठेऽतिन्याप्तिः । अन्यतरकर्मज इति । विभक्तविभागोऽयम् । प्रथमं विभागो द्विविधः, कर्मजो विभागजश्चेति
विभागात् । यद्यप्रभयदण्डजत्वादिना घटे विशेषानुपलम्भाद्विभागेऽप्युभयकर्मजत्वं
न विशेषस्तथापि अन्यतरकर्मजे उभयकर्मजे च विभागे अन्यतरस्योभयस्य चावधित्वं
प्रतीयते, यत्र कर्मोत्पद्यते तिश्चष्ठविभागेऽन्यस्यैवावधित्वात् । एतादृशश्च कार्ये
विशेषः कारणाधीन एव षाच्यः ।

यद्यपि 'यदा तदे'त्याह, तथापि यत्तदिति फलतीति, तथैव प्रत्येतव्यम् । न हि यदा करोत्येकं तदा अपरं न करोत्यन्यदा करोतीत्यिमिप्रेतं सम्भवति वा विभागे कर्त्तव्ये कर्मणी। ऽपेक्षणीयान्तराभावात् प्रतिबन्धानुपपत्तेः । तद्यमर्थः — यत् कर्म द्रव्यारम्भकसंयोग-विरोधिनं विभागमारभते, न तत् कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं यत्त्वेवं न तद-विरोधिनिमिति । विकसत्कमलकुङ्मलदलादौ तथा दर्शनाचैतदवधारणीयं कार्यविपर्ययात् भवितव्यं कारणविरोधेन । न हि कार्यं विरुद्धमविरुद्धजातीयं च कारणमिति सम्भवति । तदिह कारणे वर्त्तमानं कर्म यदि द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनं विभागमारभते, तदा तदिरोधिनं न जनयत् । जनयति च तत् । तेन तदिवरोधिनं न जनयती-द्यवसीयते । न च वाच्यं द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधितदिवरोधिविभागजनकतयां कर्मवैचित्र्यं

ननु 'यदा तदे'त्यभिधानात् कालान्तरे कर्मणो विभागजनकत्वं स्यादेवेत्यत क्रमकल्पनेयमनुपपन्ना युगपद्विभागानां प्रत्ययात् , आह**—घद्यप**ीति । ननु क्रमानुपलम्बेश्चेत्यत आह— अग्रमर्थ इति। अथ द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधि-विभागजनकस्य अविरोधिविभागजनकत्वाभावस्य काप्यदर्शनात् तद्विरोधिविभाग-विरोधिविभागजनकत्वाभावस्य विकसतकमलदलादौ विभागस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वाविरोधित्वप्रयोजकं वैज्ञात्यं स्वजनककर्मणो मिथो विरुद्धजातीयत्वं विना अनुपपन्नं तत् कल्पयति । न चैकत्र कर्मेण विरुद्धे जाती वर्तेते नोभयविभागजनकत्वमैकस्य कर्मणः सम्भवतीत्यथः। अन्यथा द्रव्यानारम्भकसंयोगविरोधिन्याः क्रियाया नियमैन विरोधिविभागजनकत्वे चलत्येवावयवे द्रव्यनाशापत्तेः। न च तत्रान्यन् कमलम्। तत्त्वेन प्रहात्। चानियमैन तथास्त्विति वाच्यम् । विकसत्कमलदलादौ तददर्शनसम्भवेनैवंभूतं कर्म 20 तद्विरोधिविभागं न जनयतीति नियमावधारणात्। नन्वस्तु विभागवैजात्यात् कर्मवैज्ञात्यं, तथापि पाड्यमानवंशद्छे द्रव्यारम्भकानारम्भकसंयौगविरोधिविभाग-जनकत्वेन कमलद्ले त्वनारम्भकसंयोगविरोधिविभागमात्रजनकत्वेन कि वैजात्यं कि वा भवदुक्तरीत्येति सन्दिह्यते। तथा चानारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वं कर्मणः सामान्यत एव विशेषादारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वमपि स्यात् , 25 विभागयोयौंगपग्रदर्शनादित्याशङ्क्य निराकरोति - न च वाच्यमिति।

¹B संयोगिवरीधिविभागजनके कर्मणि तदिवरीधिविभागजनकालाभाषस्य.

किमस्तु, किं वोभयानुभयविभागजनकतयेति सन्दिद्यत इति कार्यविरोधस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, उभयजनकत्वे च सन्देहात्। सन्दिग्धमपहाय निश्चितमुपादाय चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावावधारणात्। अन्यथा शङ्कापिशाचीप्रसरे सर्वत्र तदवधारणानुपपत्तेः। नन्वेवं सति सयोगेऽप्येष न्यायः किं न स्यात्, तत्रापि यत् कर्म द्रव्यानारम्भकसयोगारम्भकं न तत् द्रव्यजनकसंयोगजनकं, यथा विकसितकमलदलसंमीलनकर्म, तथा चालापि कारणसयोगपूर्वकाः कारणाकारणसंयोगाः कल्पनीया इति। न। संयोगस्य स्वरूपतो

कार्यविरोधस्येति। वंशद्छकर्मणो द्रव्यारम्भकसंयोगिवरोध्यविरोधिविभागद्वयजनकत्वसं देहेऽपि विरोध्यविरोधिविभागद्वयछज्ञणविरुद्धजातीयकार्य्यनिश्चयेन
कार्य्यकारणभावयहम्बृत्तेरप्रत्यृहात्। अन्यथा सर्वत्र प्रयोजकरूपान्तरशङ्कया
तिन्नश्चयः क्वापि न स्यादित्यर्थः। ननु वंशे पाट्यमाने तद्दछकर्मणा विरोधिविभागजनकं विरोधिविभागजनकत्वादित्यन्वियिनि दृष्टान्ताभावः, द्रव्ये व्यभिचारश्च, तस्योभयविभागजनकत्वात्। अत एव न व्यतिरेके कमछद्छदृष्टान्तेन व्यतिरेकी, द्रव्य एव
विरुद्धत्वात्। न च कर्मत्वेन विशेषणाद्धेतोर्नायं दोषः। सपन्नाद्पि रूपादेव्यांवृत्तेरसाधारणत्वात्। मैवम्। वंशदछाकाशिवभागो न द्रव्यारम्भकसंयोगिविरोधिविभागजनककर्मजन्यः द्रव्यानारम्भकसंयोगिवरीधिविभागत्वात् विकसत्कमलदछविभागवत्।

यद्वा, पतत् कर्म न द्रव्यानारम्भकसं योगविरोधिविभागजनकं द्रव्यारम्भक-संयोगविरोधिविभागाजनकत्वात् । यत्न तन्त्वोरारम्भक एव संयोगः अवच्छेद-कान्तरेण संयोगाभावात् तत्न तन्तुद्वयविभागजनकांश्चतन्तुविभाग एव दृष्टान्तः । न च अविनश्यद्वस्थकर्मत्वेन प्रतिरोधः । विपत्ते बाधकस्योक्तत्वादिति विविज्ञतत्वात् । तत्रापीति । द्रव्यारम्भककारणद्वयसं योगजनकं कर्म नाकाशादिसं योगं जनयेत् इति कारणमात्रसं योगपूर्वकाः कारणाकारणसं योगाः करुप्येरन्, क्रमानुपलिध्यः तुरुपेत्यर्थः । संयोगस्येति । उत्तरसं योगमात्रे कर्मणः कारणत्वावधारणात् , न तु विभागमात्रेऽपि कर्मणा सकलसं योगिविभागस्याजननादिति नैकस्य कर्मणः

विरोधाभावात् । अनारम्भकद्रव्यसमवायाद्धि संयोगो द्रव्यानारम्भको न तु स्वरूपतः । अनारम्भकञ्च द्रव्यमार्व्यद्रव्यमन्त्यावयवीति विजातीयमिति विविधम् । न चैवंभूते वर्त्तमानं कर्मेवंभूतेनेव अनेवंभूतेनेव वा संयोगमारभते नान्यादृशेनेति नियमोऽस्ति । पृथिव्यां वर्त्तमानेन कर्मणा पृथिव्यन्तरवत् पाथस्यपि संयोगजननात् । स्थाणुवृत्तिना कर्मणा स्थाण्वन्तरवत् तद्वयवेनापि संयोगजननात् । कमलदलसमवेतेन कर्मणा 5 दलान्तरवदाकाशादिनापि संयोगजननात् । तस्मात् कार्य्योरिवरोधादत्र कारणविरोधो नावकल्पत इति न नियमसिद्धिः । विभागे तु स्वभावविरोधात् कारणस्य भेदसिद्धिरिति युक्तमुत्पश्यामः । सिद्धायां च व्यातौ कि स्यादत आह् अत्य हित । अवयवकर्म कर्मविशेषः अवयवान्तरादेव विभागं द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमेवारभते, न तदिवरोधिनमित्येवकारार्थः, ततः किमत आह विभागचिति । तस्माद् विशिष्टादिति चकारार्थः । 10 एवं कर्मविशेषादिभागविशेषस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशस्तस्मादवयविनाश इत्यस्तु, विभागजविभागस्य तु नाद्यापि वार्त्तत्यत आह—तद्देति । अथोत्पन्नमात्र एव कारणयोर्वत्तमानो विभागः कार्यसंयुक्तादाकाशादिदेशाद् विभागं नारभत इत्यत आह—कार्यन्ति । क्रार्यन्तमात्र विभागः कार्यसंयुक्तादाकाशादिदेशाद् विभागं नारभत इत्यत आह—कार्यन्ति । कार्यान्तरात्र कार्यन्ति । क्रार्यन्ति विभागः कार्यसंयुक्तादाकाशादिदेशाद् विभागं नारभत इत्यत आह—कार्यन्ति विभागः कार्यसंयुक्तादाकाशादिदेशाद् विभागं नारभत इत्यत आह—कार्यन्ति ।

संयोगद्वयज्ञनने विरोध इत्यर्थः । तदेव स्फुट्यित — अनारम्भकेति । नन्वनारभ्यद्रव्यत्वादिविशिष्टेऽपि तन्त्वादौ वर्तमानो न सर्वः संयोगो द्रव्यारम्भक इति संयोग- ।
विशेषत्वेन द्रव्यारम्भकत्वम् अनारम्भकादिसमवेतत्वमात्रस्य च व्यभिचारित्वात् ।
स च विशेषो जातिरूप पवेति संयोगयोर्वेजात्यात् तज्जनककर्मणोरिप विज्ञातीयः वमावश्यकमिति नैकस्य कर्मणो द्रव्यारम्भकानारम्भकसंयोगज्ञनकत्वमतः कारणमात्रसंयोगजः कारणाकारणसंयोगः स्यादेव । अत्राद्धः—सहकारिभेदसमवधानादेव तदुपपत्तौ संयोगवैज्ञात्ये मानाभावः । तथा च कर्मणो वैज्ञात्यमसिद्धमिति व्याप्तेरसिद्धः । ननु कमलदलकर्माकाशादिदेशादिप विभागं जनयत्येवेत्यत आह—
कर्माविद्रोष इति । विशिष्टादिति । कमलदलविभागस्यातथात्वादित्यर्थः । ननु वंशे पाट्यमाने तद्दलिया, ततो दलभोर्वभागः , ततो वंशदलसंयोगनाशः, ततो वंशदलावष्टभ्धनमोविभागोऽस्तु, किं द्रव्यनाशापेन्नयेत्यत

IB कर्मणी है.

विनाद्योति। अयमभिसिन्धः। विभागेन हि विभागे कर्त्तव्ये अवश्यं किञ्चिदपेक्षणीयम्। अन्यथानपेक्ष्यविभागकारणत्वेन कर्मत्वापत्तः। न चाश्रयमेवापेक्षिष्यत इति युक्तं, कर्मसमानत्वात्। नापि कर्मेंव तस्यापेक्षणीयव्यभिचारात्। उत्तरसंयोगान्निवृत्तेऽपि हि अवयवकर्मणि चतुर्थपञ्चमादिविभागोत्पत्तेरिवरोधात्, तस्मात् कार्यविनाशिविशिष्टः कालः स्वतन्त्रो वा अवयवविभागस्यापेक्षणीयः स्वातन्त्र्यमप्यवयवस्य कार्यविनाशिविशिष्टः त्वमेव। ततो विवक्षावैचित्त्र्यमालेणायं विकल्पः। किचित्तु कार्यशब्देनात्र द्रव्यारम्भकः संयोगोऽभिसंहितः। तथा च द्रव्यारम्भकसंयोगिवनाशिविशिष्टं कालमपेक्ष्य स्वतन्त्रं वावयविमिति द्रव्यविनाशिविशिष्टं वाऽवयवमपेक्ष्येति व्याचक्षते, तदसत्। प्रतिवन्धकामावो ह्यपेक्षते। न च संयोगः समानाश्रयोऽसमानाश्रयो वा विभागोत्पत्तिं प्रतिवन्धकाति। तथात्वे तद्वध्यत्वानुपपत्तः, द्रव्यं तु तथाभूतिवभागोत्पत्तिप्रतिवन्धकं स्यात्। न हि

आह—अयम भिस्नि न्धिरिति । विभागेन होति । कारणाकारणविभागेन कार्याकार्यविभागे जनियतन्ये कर्मानपेत्तं समानाधिकरणं कार्यद्रन्यमैवापेक्ष्यत इति भावः । विभागोत्पत्तिरिति । अङ्गुरीतस्विभागाद्धस्ततस्विभागोत्पत्ते-रित्यर्थः । तस्मादिति । कार्यद्रन्यविनाशिविशिष्टं कालमपेक्ष्यावयवविभागो नभोदेश-विभागमारभत इत्यर्थः । विवक्षेति । एकत्र कालो विशेष्योऽपरत्नावयव इति विवत्ना-वैचिन्यमित्यर्थः । द्रव्यं त्विति । अवयवविभागो हि सति द्रन्यारम्भकसंयोगे द्रन्ये वा स एव विभागं जनयित यो द्रन्यारम्भकसंयोगिवरोधित्यङ्गुरीतस्विभागादौ तथा दर्शनादिति भावः । नन्ववयविभयां द्रन्यानारम्भकसंयोगिवतिद्वन्द्विनमैव विभागमारभत इत्येवास्तु । न च वेणुद्दलकर्मणि न्यभिचारः , तस्यापि तथात्वात् । वेणुद्दलविभागदि विभागस्तु विभागज प्रवास्तु । न च कियानन्तरमैव वेणुद्दलविभागदर्शनाक्षैविमिति वाच्यम् , वेणुद्दलकाशविभागेऽपि तस्वापत्तेः ।

¹ B नन्दत्रयदे क्रिया,

द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागवानवयवः, सत्येव द्रव्ये तत्संयोगे।पलक्षितादाकादादि-देशाद् विभज्यत इति सम्भवति, सति द्रव्ये धारणाकर्षणोपपत्तौ द्रव्यारम्भकसंयोगाविनाशात्, तद्विनारो वा धारणाकर्षणानुषपत्तौ द्रव्यविनाशात् । तस्मात् द्रव्यमेव तथाभूतविभा-गात्पत्तिप्रतिबन्धकमिति तद्विनाश एवापेक्षणीयः। तर्हि प्रथमविभागोत्पत्तिमपि द्रव्यं किं न प्रतिरुणद्यीति चेत् , न। तत्प्रतिरोधे सर्वत प्रतिरोधापत्तेः। तस्मात् कर्मणा विभागे कर्त्तव्ये न कश्चित् 1प्रतिमहस्तद्विशेषातु विभागविशेष इत्येव रमणीयमिति सिकयस्यैवावयवस्येत्युक्तम् । अथ कारणाकारणविभागपूर्वकविभागपरम्परा निः क्रियस्यैवेति किं न स्यादित्यत आह - न निः क्रियस्येति । भावात् कियानिवृत्तेरिति विशेषः। उत्तरसंयोगे। हि कियानिवृत्तेः कारणं, स च विभागज-विभागात् पूर्वसंयोगनिवृत्तौ सत्यां भवेत् , न हि पूर्वस्मिन् संयोगे सत्यैवीत्तरसंयोगात्पत्तिरिति भावः। यदि च पूर्वमेव क्रिया निवर्त्तेत कारणाभावादुत्तरसंयोगानुत्पत्ती कर्मणोऽनुप-भोग्यत्वमपुरुषार्थत्वं प्रसज्येतेत्याह—उत्तरेति । कारणाभावादित्याचेकवाक्यतया उत्तर-सुपसिद्धम् । यद्येवमेतावन्तं कालमनुवर्त्तत एव कर्म , संयोगप्रयोजना दिकियेति तर्हि तदेवोत्तरं विभागमारभतां क्लप्तशक्तिकस्वात् , कृतं विभागेन कल्पनीयशक्तिकेनेस्यत आह - न हीति । कुतः ! तदारम्भककालातीतत्वात् । कर्मणो हि तदारम्भकाल 15

मैवम् । यौगपद्यबुद्धरन्यथासिद्धः । द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिविभागजनकं कर्म न तद्विरोधिनं विभागं करोतीत्युक्तत्वात् । तादृशश्च विभागो द्रव्यारम्भक-संयोगविरोधिनं न जनयतीति कमलद्लविभाग एवं सिद्धत्वात् । अन्यथा सर्वत्न तन्नाशप्रसङ्गात् । न च कर्मणो विशेषोऽध्यक्तः , किन्तु विभागयोर्वेलक्तण्यात् कल्यः । तथा च परस्परासम्भिन्नावेव विशेषाविति क साङ्कर्यम् १ वंशद्लकर्मणः प्रथमोपस्थित- वल्द्रयविभागमैव प्रति कारणत्विमत्यप्याहुः । न च वंशकद्लकर्मणा द्लयोर्जनितो विभागो निःकर्मद्लाकाशविभागमिष जनयेद्विशेषादिति वाच्यम् । तत्र वरणाद्य-

าก

I प्रतिमञ्ज means प्रतिबन्धः

K-27

उत्पत्तरनन्तरं निरपेक्षत्वात् । सहकार्यपेक्षया हि कारणानि विलम्बन्ते अन्यथाति-प्रसङ्गात् । सोऽयमनपेक्षस्यापि कालातिकमोऽकारणत्वे पर्यवस्यतीत्यर्थः। उत्तरसंये।गमपि न कुर्यादनपेक्षत्वाविशेषादित्यत आह—प्रदेशान्तरस्योग इति । उत्तरसंयोगे कर्त्तव्ये पूर्वसंयोगोऽप्यस्य प्रतिबन्धकः । न हि क्रिया प्राप्तापरित्यागे-नाप्राप्तप्राप्तये सम्भवति । ततस्तदभावकाल एव संयोगारम्भकालः, स च नातीत इत्यत-कारणमात्रविभागजविभागव्युत्पादनसमाप्तौ । एवेत्यर्थः। स्तमारभत इतिशब्द: कारणाकारणविभागपूर्वकं विभागं व्युत्पादयति—कारणाकारणेति। न्तराद्धिभागमकुर्वदिति । द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजननस्वाभाव्यव्यवच्छेदः। यां दिशामित्यपेक्षाकारणमुक्तम्। कर्मणोत्तरसंयोगे कृते कारणवर्त्तिना ननु कारणाकारणविभागाः सकर्मणो निवर्त्तन्तां, कार्याकार्यविभागास्त कुतो संयोगजसंयोगेभ्यस्तेभ्यः विमागजविभागा निवर्ति-इत्याशङ्कथाह—तदनन्तरमिति । तदेतदन्य देशयति — यदीति। इत्यर्थः। यद्येवमवयवे विभज्यमानेऽपि संयुज्यमानेऽप्यवयवी न चलेन विभज्येत न संयुज्येत, तर्हि स्वावयवेभ्यो युतसिद्धिः स्यात् । चलाचलत्वविभक्ताविभक्तत्वसंयुक्तासंयुक्तत्वानां युत-सिद्धिव्याप्तत्वात्। वस्त्रोदकादौ तथा दर्शनात्। तथा च स समवायो व्याहन्येत, 15 तल्लक्षणानुपपत्तेरिति भावः। परिहरति—नेति। अयमभिप्रायः। केयं युतसिद्धिर्या आपादियतुमिष्टा ? न तावचलाचलत्वादिकमेव, तेनैव तदापादनानुपपत्तेः, अस्यार्थस्येष्टत्वाच। नाष्यवयवावयविनोार्मिथो विभङ्गित्वमापाद्यतेऽसंयोगित्वात् । नापि संयोगित्वमापादनीयम् , अप्राप्तरभावात् ।

असंघोगित्वादिति। ययोरेव संयोगस्तयोरेव विभागादित्यर्थः। अप्राप्तिरिति। न चाप्राप्तत्वमैव चळाचळत्वेनापाद्यम् ; भूमिसंयुक्ते वृत्ते चळत्यपि

वष्टम्भस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । उत्पत्तर्नन्तर्मिति । वस्तुतः कालान्तरेऽ प्येकस्य कर्मणो न विरुद्धज्ञातीयविभागजनकत्विमिति भावः । नन्ववयवान्तराद्विभागं कुर्वत एव कर्मणः कमलद्लाकाशिद्गदेशिवभागजनकत्वाद्वयवान्तराद्विभागमकुर्विदित्ययुक्तपित्यत आह—द्रव्यारम्भकसंयोगेति । अपेक्षाकारणिमिति । निरपेक्तकत्वे कर्मत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु संयोगनिरूपणावसर एव संयुक्तसंयोगस्य व्यवस्थापनादि25 दानीमप्रकृतं तद्वचवस्थापनं पुनरुक्तं चेत्यत आह— निन्विति । यद्येविमिति । अवयवचलनादिसामप्री यद्यवयविचलनादिसामप्री व्याप्या न स्यादित्यर्थः ।

¹A-B ननु कारणवर्त्त निति.

अप्राप्ती सत्यां हि संयोगावकाशोऽन्यथा तत्त्वानुपपत्तेः। नाप्यसमवाय एव युतसिद्धिः। गुणादाविष समवायोच्छेदप्रसङ्गात्। एवमस्तु, न नः किञ्चिदनिष्टं प्रत्युतामिमतमेवेदमिति चेत्, न। समवायासिद्धौ तिन्नेषधानुपपत्तेः। न हि निषेध्य-सिद्धिमन्तरेण निषेधकं प्रमाणमात्मानमासादयित, तस्माचुतसिद्धिमपित्जानन्नेव शब्द-प्रसिद्धिमात्रेण परो धन्ध्यतीति। अथ भवतः का युतसिद्धिरमिप्रेता, तिन्नक्तिमन्तरेण उभवानप्ययुतसिद्धानामित्यादिकमर्थश्चर्यं शब्दमेव केवलमारचयतीत्यत आह—सा पुन-रिति। द्वयोः परमाण्वोरन्यतरस्य वा व्योमाद्यपेक्षया मूर्तस्य पृथग्गतिमन्त्वम्। नित्वयं युतसिद्धिरस्त्येवावयवावयविनोरत आह—इतीयं नित्यानाम् [इति]। नित्यानामेवेयं युतसिद्धिरसम्वायसहचारिणी नित्यानां तेषां सत्यप्येवंभूतत्वे स्वाभाविकस्याधार्याधारम्भावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेनाशवयपिद्दारत्वादित्यर्थः। अथानित्यानां केत्याह—अनित्यानां तिव्यानां तेषां सत्यप्येवंभूतत्वे स्वाभाविकस्याधार्याधारम्भावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेनाशवयपिद्दारत्वादित्यर्थः। अथानित्यानां केत्याह—अनित्यानां तिव्यानां यतेषु पृथग्भृतेष्वाश्रयेषु समवायो युतसिद्धिरित्यर्थः। नन्वेवमयुतसिद्धानामपृथगाश्रयसमवेतानामित्यर्थः स्यात्तथा च समवायोनैव समवायो लक्षणीयः समवायाभावेन वित। पूर्विसमन्नात्माश्रयो दोष उत्तरिस्मन् परस्पराश्रयदोष

भूमैरवलत्वदर्शनादनैकान्तिकत्वात्। गुणाद्वावपोति। चलाचलत्वेनासमवेतत्वे साध्ये अनैकान्तिकं चेत्यर्थः। न च द्रव्यत्वेन हेतुर्विशेष्यः। गुणादाविवावयविन्यपि 10 समवायसिद्धेर्बाधात्।

गुणगुणिनोरभेदवाद्याह—एवमस्तिवति। समवायासिद्धाविति। गुणगुणिनोरभेदस्य च पूर्वमैव निरासादिति भावः। नन्ववयवे चलत्यवश्यमवयवी चलः, तत्र समवेतद्रव्यत्वात्। उत्तिप्तशरादिवत्। न चाप्रयोजकत्वम्। यस्मिश्च-लत्यपि यद् द्रव्यं न चलति तत्तत्र न समवैति यथा वस्त्रम् उदक इति विपन्ने बाधकात्। 15

मैवम्। अञ्चले चलत्यिप पटो न चलतीति प्रत्ययेन बाधात्। न च यत चले यत् कार्यद्रव्यम् अचलं तत् पृथगाश्रयाश्रितिमिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः। अवयवा-वयिनोः स्वस्वसमवायिकारणे वृत्तेः। दतावतैवात्तेपे निरस्तेऽप्रिमप्रबन्धोपयोगार्थमाह —अथेति। प्रस्परेति। नन्वेवं तन्तुपटयोरिप युतिसद्धचापित्तः, तयोरन्योन्य-परिहारेणांश्रुतन्तुलक्षणपृथगाश्रयसमवायात्। मैवम्। अंशुतन्त्वोराश्रययोर्मिथः 20 संबद्धत्वेनाप्रत्यासन्नपृथगाश्रयसमवायामावात्।

¹A समवेतलात्.

इति । न । एतयोर्लक्षणयोर्व्यापकोपलक्षणत्वात् । अप्राप्तयोर्विद्यमानता हि युतसिद्धि-रनयोर्ब्यापिका, सैव ताम्यामुपलक्ष्यत इति न किञ्चिदनुपपन्नम्। अथानित्यानामपि पृथग्गतिमत्त्वमेव युतसिद्धिः किं न स्यात् , किमुभयोपन्यासस्य प्रयोजनमेकेनाप्युपलक्षणः सिद्धिरित्यत आह—त्विगिन्दियेति । पृथग्गतिमत्वं मिथा विभागहेतुक्रियायोगो नास्ति युतेष्वाश्रयेषु समवायस्त्वस्ति । तेनानयोर्युतसिद्धिर्द्रव्यतया मिथः संयोगः सिद्धः। अयमेव तर्हि युतसिद्धेरुपलक्षणमस्तु, कृतं प्रथमेनेत्यत आह— अत एवाकाशायो स्त्विति। प्रयोजनमुक्तवा द्वितीयस्य व्यतिरेकोदाहरणमाह--तन्तुपटघोरित । दिगादीनामिति। न च चलाचलस्वादिनावयवावयविनोर्युतेष्वाश्रयेषु समवाय आपादयितं शक्यते, आश्रयान्तरस्य प्रत्यक्षवाधितत्वादिति तात्पर्यम् । 10 स्योत्पत्तिं व्युत्पाद्य विनाशं व्युत्पादयति — विनाशास्तिवति । सर्वस्य तिविधस्यापि उत्तर्सयोगस्यावधेः पर्यन्तस्य सद्भावादुत्पादादिति कारको हेतुरुक्तः। आद्युतरविनाशित्वात् उत्तरसंयोगावधेराद्युतरविनाशस्य प्रत्यक्ष-क्षिणिकत्वा दिति। एतत्तर्केंगोपपादयति - न तु संयोगवदिति । विभागाधार-सिद्धत्वादित्यर्थः । योरेव द्रव्ययोः पुनः संयोगेन विभागविनाशे तस्य चिरकालावस्थायित्वमापद्येतेत्यर्थः। ततः किं, न ह्येवं सति नः किञ्चिदनिष्ट प्रसज्यत इत्यत आह— संयुक्तप्रत्ययवदिति । अयमाशयः। संयोगस्तावचिरकालमनुवर्त्तते, प्रत्यभिज्ञानस्यानन्यथासिद्धत्वात् । न हि यस्य कस्यचित् विभागादेव संयोगे। विनश्यति , अवयवसंयोगबिनाशे द्रव्यानुत्पादप्रसङ्गात् , नोदनाचनुपपत्तेश्च । तस्मात् ययोरेव संयोगस्तयोरेव विभागात् सत्याश्रये तस्य विनाश इति

अप्राप्तयोरिति। असमवेतयोरित्यर्थः। न चैवमयुतसिद्धानाम् इत्यादि20 समवायलक्षणे समवायिसिद्धानामित्यर्थे आत्माश्रयापितः। नित्यसम्बन्धत्वस्य ।
समवायलक्षणस्य तेनोक्तत्वात्। ननु विभागनाशे साध्ये उत्तरसंयोगाविधसद्भावादिति हेतुव्यधिकरण इत्यत आह—कारक इति। आशुतरिवनाशित्वस्यासिद्धिमाशङ्क्याह—उत्तरेति। इष्टापत्ति निराकरिष्यन व्यतिरेकदृष्टान्तमुपपादयति—

अयमिति । नोदनादीति । आदिपदेनाभिधातसंग्रहः । नोदनं हि नोध । 30 नोदकसंयोगे सित भवति । स चेत् यत्किश्चिद्दविभागाद्विनश्यित कथमुत्तरकाले

IA निव्यसम्बन्धस्य जन्नगस्य. B निव्यसम्बन्धस्य, 2A-B त्रयमाण्य इति. 3A-B नुदा.

किरणावली

स्थितिः । तथा चान्तरा विनाशकारणाभावादुत्पादकारणानुपपत्तेस्तत्कार्यस्य च दर्शनात् प्रत्यभिज्ञानमनन्यथासिद्धम् । विभागस्य तु प्रत्ययानुवृत्तिरेव नास्ति, सत्यपि चाबाधितत्वा-द्भाक्ती। कार्यस्य हि कर्त्तव्यपुरुषार्थापेक्षयात्वादोऽवस्थानं च, कृतयावत्कर्त्तव्यस्य च निवृत्तिरिति स्वभावः । न हि कृतय।वतुकर्त्तव्यं कार्य्यमवतिष्ठते चेति सम्भवति । कार्यं च विभागस्यात्तरविभागशब्दौ पूर्वपूर्वसंयागनिवृत्तिश्चेत्येतावदेव । न ह्यतदितिरिक्तमस्य युगा-न्तरेऽपि कर्त्तव्यमस्ति, तचानेन सर्वे कृतं तस्मान्निवर्त्तितव्यमस्यावशिष्यते, न चाहेतुका निवृत्तिः स्थैर्यसिद्धान्ते । न च कमैवास्य निवर्त्तकमुत्तरविभागानुत्पत्तिप्रसङ्गात् , तस्मा-दुत्तरसंयोगादेवास्य विनाशः। न ह्यत्तरसंयोगे सति संयुक्तप्रत्यवद्विभक्तप्रत्ययोऽनुवर्त्तते, अनुवर्त्तते चेत् , न संयोगाभावनिबन्धनो , बाधकात् । बाधकश्च विवादा ध्यासितो विभाग उत्तरसंयोगजातः तावतैव कृतकर्त्तव्यत्वात् , कर्मवदिति । कृतकर्त्तव्यस्याप्यव-स्थाने प्रायणाद्यनुपपत्तिप्रसङ्ग इति । एवं साधारणं विनाशकारणमुक्तवाऽसाधारणमाह-क्वचिदिति । एतत् कथमित्यादिना ब्युत्पादयति – घदेति । द्वितन्तुकस्य कारणं तन्त्रस्तर्यावयवांद्यः तस्मिन् अवयवावयविविभागसमकालमवयवान्तरे कर्मचिन्तना-देतत् लभ्यत इत्यर्थः । तथा हां शुकर्मणा अंश्वन्तराद्विभागस्तन्त्वन्तरे च कर्मेत्येकः कालः। ततो विभागादंशुसंयोगविनाशस्तन्त्वन्तरकर्मणा च विनश्यतस्तन्तोर्विभाग- 15 स्ततोंऽशुसंयोगविनाशात्तन्तुविनाशः। तन्त्वन्तरविभागात् द्वितन्तुकारकसंयोगविनाशः, कालान्तरे च तन्तुविनाशात्तदाश्रितस्य विभागस्य विनाश इति । अल चोदयति-

नोदनिमत्यर्थः। विनादाकारणाभावादिति। संयोगस्येति येषः। उत्पादेति। अतः संयोगनशानन्तरं संयोगान्तरोत्पत्तिनांस्तीत्यर्थः। तन्न कार्यस्येति। अवयवसंयोगादिकार्यस्यावयन्यदिरित्यर्थः। कार्ये चेति। यद्यपि विभागस्य ज्ञान- 20 सुखादिकमपि कार्यमुत्तरकालभावि संभवत्येव तथापि यो विभागः स उत्तरसंयोगोत्पत्यनन्तरं नश्यतीत्याश्रयनाशनाश्ये विभक्तयोर्भिटिति संयोगे च दृष्टमतोऽत्रापि तद्गुमेयमित्यर्थः। न च कमेंवेति। यदि कर्मविनाश्यो विभागः स्यात्तदोत्पत्य-नन्तरमेव नश्येदित्युत्तरविभागो न स्थात् , कार्यासमानकालस्यासमवायिकारणत्वा-भावादित्यर्थः। नज्ञ तन्तुद्वयविभागवत्तन्त्वाकाशविभागेऽपि तन्तुकर्मणा जन्यतां 52 तन्तुविभागेनैव वा स्वाव्यवहितोत्तरकाल एव तज्जननं स्यादित्यत आह्—

एवं तहींति । कारणविभागेन हि द्रव्यविनाशविशिष्टं कालं स्वतन्त्रं वाऽवयव-मपेक्ष्योत्तरविभागः कर्त्तव्यो, न तु कर्मणेति पूर्वमेव सिद्धान्तितम् । स चाश्रयविनाशादपेक्षा-कारणमप्राप्येव विनष्ट इति कारणाभावादुत्तरविभागानुत्पत्तिः प्रसज्यत इत्यर्थः। ततः किमनिष्टं स्यादित्यत आह— तत्रश्चे ति । उत्तरिवभागोत्पत्त्या हि पूर्वसंयोगनिवृत्तौ 5 उत्तरसंयोगोत्पत्तिः स्यात् , प्रतिबन्धकसङ्घावे तु पूर्वसंयोगे उत्तरसंयोगो नोत्पद्यत इत्यर्थः । किमतो यद्येवमत आह—अत इति । उत्तरस्य संयोगस्य विनाशकारणस्या-भावाद्यावदाश्रयविनाशं कमीवतिष्ठेतेत्यर्थः। एतचानिष्टं, प्रमाणवाधितत्वात । न ह्यनुत्पन्नोत्तरसंयोगो यावत् सत्त्वं चलन्नेव कश्चित्तन्तुरस्तीति नित्यत्वमि कर्मणः क्वचित् प्रसज्येतेत्याह—नित्येति। एतत् कथमित्यादिना कथमिति । अण्वन्तरादारम्भकसंयोगिनः अण्वन्तरे अनारम्भकसंयोगिनि द्यणुकारम्भक-परमाणुकर्मणा द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्वादसमकालमनारम्भककर्मसंचिन्तना-देतछभ्यते इति संक्षेपः। विरोधिगुणोपनिपाताश्रयविनाद्ययोः विनाद्यकारणयोर-सम्भवान्नित्यत्वम् । न च कर्मान्तरेण विभागान्तरोत्पत्तः पूर्वसंयोगनिवृत्त्यावुत्तरसंयोगोत्-पत्तौ च तत् कर्म निवर्त्स्यतीति युक्तं, कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तेरिति समाधत्ते — तन्त्वन्तरविभागादिति । विभाग इति । उत्तरो विभागः इत्यतो हेतोः 15 कालान्तरावस्थायित्वमदोषः। एतद्विशदयति — आश्रयेति। तन्तौ वर्त्तमानेन कर्मणा तन्त्वन्तराद्विभागः क्रियते , तदा तदवयवादंशोरपि विभागः कियते , अङ्गुलिकर्मणा कुड्यविभागसमकालं कुड्यावयवविभागवत्। स च विभागो विनाशकारणाभावादस्त्येव , तस्मादुत्तरो विभागः संजायते अङ्गुल्याकाशविभागादिव शरीराकाशविभाग इति निदर्शनम्। यद्यपि प्रस्तुते क्रियावतस्तन्तोर्निष्कियेणाकाशादि-20 देशेनोत्तरो विभागो निदर्शने च निः क्रिययोरेव शरीराकाशादिदेशयोरिति वैषम्यं, तथापि किमनेन कार्यैकार्थसमवायलक्षणायाः प्रत्यासत्तेः पूर्वभावनियमस्य चाविशेषात्। कर्मणोऽकारणत्वस्य चोभयत्नापि समानत्वात् । इदं पुनरवशिष्यते द्रव्यारम्भकसंयोग विरोधिविभागजनकं यत् कर्म तदविरोधिनं न जनयतीति प्राङ् निष्टंकितम्।

²⁵ कारणविभागेन होति। उत्तरविभागस्तन्त्वाकाशविभाग इत्यर्थः। स् चेति। तन्तुविभाग इत्यर्थः। अपेत्ताकारणं द्वितन्तुकनाश इत्यर्थः। पूर्वसंयोगेति। पूर्वसंयोगस्य तन्त्वाकाशसंयोगस्येत्यर्थः। नन्नु परमाणुकर्मणा न
द्वचणुकपरमाण्योविभागस्तस्य संयोगपूर्वकत्वात् आरम्भकपरमाणुना सह द्वचणुकस्यासंयोगादित्यत आह—अनारमभकादिति। अनारमभकेन परमाणुना सह
द्वचणुकस्य संयोगपूर्वको विभागः सम्भवत्येवेत्यर्थः। विनादा[क]कारणाभावादिति। आश्रयनाशविरोधिगुणान्तराभावादित्यर्थः। कर्मण इति। कर्माजन्ये व

IB कारणे चेति।

10

15

किरणावली

तन्तौ वर्त्तमानेन कर्मणा अण्व िश्व ?]न्तरविभागं जनयताऽऽकाशादिदेशविभागोऽपि किं न जन्यते, को नु खल्वकारणविभागत्वेनानयोर्विशेषः ? मूर्त्तामूर्त्तविभागजनकत्वेन प्राग् व्यवस्था कृता , यदाऽवयवान्तरान्न तदाकाशादिदेशादिति वचनादित्यपि नास्ति , अमूर्त्त-विभागारम्भानारम्भयोरतीन्द्रियत्वात् , मूर्त्तविभागजनकत्वेन विरोधाच । तसात्तन्तुकर्मणा तन्त्वन्तरविभागजनकेनाण्वन्तरविभागो न जन्यत एवेति कथं तद्वाधकः परीहार इति ! आपरमाणुकारणेऽपि वर्त्तमानस्य विभागविशेषस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वाविशेषात्। यथा ह्यङ्गल्यां वर्त्तमानेन कर्मणा कृत्यपरमाणुपर्यन्तविभागाद द्रव्यारम्भकसंयोग-विरोधित्वाविशेषाद् युगवज्जन्यते, तथा तन्तौ वर्त्तमानेन कर्मणा तन्त्वन्तरपरमाणु पर्य्यन्तविभागाद् द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वाविरोषाद्युगपज्जन्यत इत्यदोषः । परमाणवो द्यणुकादिपक्रभेण स्थूलकार्यमारभन्ते , परमाणुकर्माणि तत्संयोगद्वारेण परमाणुसंयोगाश्च द्यणुकादिसयोगद्वारेणेति कारणत्वमविशिष्टं साक्षात् परम्परया वेति सूक्ष्मेक्षिका, तथा परमाणुविभागा अपि स्थलकार्य्यारम्भकसंयोगविरोधिन एव द्यणुकादि विभागजननद्वारेणेति सक्ष्मेक्षिका । न हांशोविभागो द्वितन्तुकारम्भकतन्तुसंयोग-विरोधी स विभागो न सम्भवतीति सम्भवति । तस्मात् द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वा-विशेषात्तन्तुविभागसमकालम् अण्वन्तरविभागोऽपि कर्मणैव क्रियते , स चोत्तरविभाग-मारभत इति सुष्ठूकं तन्त्वण्व[ंश्व श]न्तरविभागाद्विभाग इत्यदोष इति । अथवा तन्तुकर्म-समकालं तदणाविप कर्मोत्पर्नं विनश्यदवस्थतन्तुतदण्वाकाशादिदेशेभ्यो युगपद्विभागानार-तल तन्तौ नष्टे तदाश्रित एव विभागो भते द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधित्वेनाविशेषात् ।

विभागे तस्यासमवायिकारणत्वादित्यर्थः । अं इवन्तर् विभागि मिति । द्रव्यारम्भकन्संयोगिवरोधिनमारभ्यारम्भकवादिनिषेधादित्यर्थः । नन्न यत् कर्म द्रव्यारम्भकन्संयोगिवरोधिविभागजनकं न तत्तद्विरोधिविभागजनकमिति न व्यवस्था, किन्तु मूर्तमात्वविभागजनकममूर्तवृत्ति विभागं न जनयतीति । एतावतापि विभागजविभाग-सिद्धिः । तथा च द्रव्यारम्भकस्यापि तन्त्वंश्वन्तरतन्तुसंयोगस्य विरोधी विभागो द्रव्यारम्भकसंयोगिवरोधिजनकेन कर्मणा जन्यताम् मूर्तमात्र वृत्तित्वात् । न त्वाकाशन्तन्तुविभागोऽमूर्तवृत्तित्वादित्याशङ्कच निराकरोति मूर्त्तोमूर्त्ति । प्रत्यत्तेण तथा सहवारानवसायाद्वचात्रो मानाभावादित्यर्थः । मूर्त्तिते । यदि नैवं तदा प्रमपत्र-कर्मणाप्याकाशिवभागो न स्यादिति । तत्रापि विभागजविभागोऽङ्गीकियेतेत्यर्थः । आपरमाणिवति । साज्ञात्परम्परासाधारणद्रव्यारम्भकसंयोगिवरोधित्व-मात्रस्य विवित्तितत्वादित्यर्थः । "तस्मादिति । ननु द्वितन्तुकारम्भकांश्रसंयोगस्य द्वितन्तुकपटे नासमयायिकारणत्वं समवायिकारणवृत्तेरेव तथात्वात् । नापि

¹B इति omitted. 2B मान-omitted. 3A तमाइ द्रव्यारभाविति. Ms. B 30 ends here and hereafter the text is taken from Ms. A only.

नष्टोऽन्यस्तु वर्त्तते । स च तन्त्वण्वन्तरिवभाग उच्यते , तन्त्वोर्यदण्वन्तरमणुविशेषस्त-तेनाण्वाकाशविभागात्तन्त्वाकाशविभागो जायते , तथा चाज्ञुल्याकाश-विभागाच्छरीराकाशविभाग इत्युदाहरणे स्फुटम्। शरीरशब्दस्त्वत्र हस्तोपलक्षण-आर्भ्यारम्भकवादस्य प्रतिषेधात् , अङ्गुलीशरीरान्तराले च हस्ताद्युपलब्धे-रिति कृतं विस्तरेण। निस्तीण कथञ्चित् त्वक्षुरधाराचकाचक्रमणमिति । अनारम्भके हि परमाणाबुत्पन्नकम्मद्रव्यारम्भक-प्रसङ्गस्तवपरिज्ञातोत्तरं प्रयोजयति संयोगप्रतिद्वनिद्वत्वाविशेषेण द्यणुकादिवत् व्योमादिदेशादपि विभागमारभमाणं कुतश्चिद्विभेति द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविगागजनकं यत् तत् विरुद्धकार्यतया तलारभत इत्युक्तमिति न प्रसर्तेव्यमित्येव तु तल परिहार इत्यभिपायः। एवं तावद्विभक्तावयव-द्रव्यकर्मणा जनितो विभागो द्रव्यान्तरस्यावयविभागादिन्यायेन विनाशाद्विनश्य-तीति दर्शितम् । सम्प्रति यत्नैवावयवे क्रियाविभाग आरब्धस्तस्यैवावयविभागादि-न्यायेन विनाशात् सह कर्मणा विभागो विनश्यतीत्यपि क्वापि स्यादित्याह—अथवेति। उत्तरसंयोगस्त्वत न जायत एव समवायिकारणाभावात्। न चैवं कर्म्मणोऽनुपभोग्यत्व-दोषः सत्याश्रये ह्यत्तरसंयोगानुत्पत्तावनुपभोग्यत्वदोषो न त्वन्यथा, आश्रयविनाशे तु कारण-सामर्थेन लब्धजन्मनः कम्मेणा प्रक्रियाचिन्ताया एवोपभोग्यत्वादिति । संयोगादाश्रयनाशाच प्रत्येकं विभागनाशं व्युत्पाद्य द्वाभ्यां समुचिताभ्यां विनाशमाह— द्रव्यानुत्पत्तावित्यनारम्भके तन्त्रवीरणयोर्वेति । वीरणे वर्त्तमानस्य कर्मणो तन्तोराकाशादिदेशाच युगपद्विभागोत्पात्तं द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वनिद्वविभागजनकत्या सूचियतुं, तथाच पूर्वोक्तेन विधानेनाणुकियाविभागादिना वीरणकर्मविभागादिना च प्रकारेण अणुकर्मसमकालं वीरणकर्मसंचिन्तनादेतलभ्यत इति संक्षेपः।

समवायितया । आरभ्यारम्भकवाद्निषेधेन पटं प्रत्यंशूनामतत्त्वात् । नापि निमित्त-तया । तन्तुत्वेनैवान्यथासिद्धत्वात् । तथाच द्रव्यासमवायिकारणतन्तुसंयोगविरोधि-विभागजनककर्मणः कथमसमवायिकारणेतरसंयोगविरोधिविभागजनकत्वं विरोधात् ?

अवाहुः — अंशुसंयोगः पटनिमित्तकारणम् । न च तव मानाभावः, अवयवा-वयवसंयोगिवशेषादिष कार्य्यविशेषदर्शनात् । अकारणिवशेषस्य च कार्यविशेषत्वात् । अतस्तदाश्रया अंशवोऽिष तत्कारणानि संयोगमावस्याकारणत्या संयोगिविशेषितस्य तस्य कारणत्वात् । अन्यथा संयोगेनान्यथासिद्धमिन्द्रियाद्यपि प्रत्यत्तादौ कारणं न स्यात् । द्रव्यारम्भकसंयोगिवरोधित्वेन च द्रव्यमात्रस्य निमित्तकारणसाधारणत्या विवित्तत्वात् । एत्रह्मभ्यत् इति । क्रमेण तन्तोरंश कर्मां श्रुविभागारम्भकसंयोगनाश-तन्तुनाशाः । अंशुकर्मकाले वीरणे कर्मा । ततो विभागस्ततः संयोगनाशोऽथोत्तरदेश-संयोग इत्युभाभ्यां स्वाश्रयनाशोत्तरदेशसंयोगाभ्यां तन्तुवीरणिवभागो नाश्यत इत्यर्थः ।

परस्परानुविद्धव्यवहारकारणतया व्युत्पत्तिवैशद्यार्थे संक्षेपार्थे चैकग्रन्थेन परत्वापरत्वे निरूपयति—परत्वमपरत्वं चेति। ¹यथासंख्यं परापराभिधानयोः प्रत्यययोश्च निमित्तं विशेषणम् । यद्विशिष्टे द्रज्ये परमित्यभिधानं प्रत्ययो वा तत् परत्वम् । यद्विशिष्ट द्रव्ये अपरमित्यभिधानं प्रत्ययो वा तदपरत्वमिति, लक्षणमुक्तं प्रमाणञ्च। संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वयोरेव परापरव्यवहारनिमित्तत्वान्न ततोऽधिकयोस्तयोः 5 प्रमाणमस्ति , संयोगाल्पत्वमेव हि सन्निकृष्टत्वं प्रत्यासन्नत्वमपरत्वं वोच्यते, तद्बहुत्वमेव च विप्रकृष्टत्वं दूरत्वं परत्वं वोच्यत इति चेत् , न। तदपेक्षया प्रमातर्यपि परापरप्रत्यय-प्रसङ्गात्, संयोगबह्बल्पभावस्याविशेषात्, भवति हि यावत्यस्ति मत्तो वाराणसी तावति वाराणस्या अहमपि, न तु सा किञ्चिदपेक्ष्य मत्तः परापरा वेति अहमपि तस्याः परोऽपरो वेति तदविशेषात् परत्वापरत्वोत्पत्तिनियमे कारणं वाच्यमिति चेत् , न । कारणशक्ति-नियमादेव तन्नियमोपपत्तेः । भेर्याकाशसंयोगस्योभयाश्रितत्वाविशेषेऽपि नभस्येव शब्दो न भेर्यामितिवत संयोगाल्पत्वबहुत्वाविशेषेऽपि प्रमेय एव परत्वापरत्वे न व्यमातरीति सर्वमुपपन्नम् ।

परत्विनिरूपणावसर प्वापरत्विनिरूपणमुपपादयति प्रस्परेति । परत्वा-परत्वयोरन्योन्यमाश्रयमविधमपेक्ष्यैवोत्पत्तेः । परस्परसामग्रीनैयत्यात् ।

15

परस्परोत्पित्तत्ववद्व्यवहारविषयत्वज्ञापनमैव व्युत्पित्तवैषम्यमित्यर्थः। मिलितस्यासम्भवं निराक्चवंज्ञाह—'यथायथिमिति। निमित्तत्वमद्वृष्टादिष्वतिव्याप्तं मत्वाह—यहिरिष्ट इति। लक्षणिमिति। यद्यपि दिक्कृतकालकृतपरत्वा-परत्वयोः शब्दमात्रसाधारण्यात् परापरव्यवहारयोर्नेकत्वम् अपेत्ताबुद्धिजन्याविभुवृत्ति-मात्ववृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्वञ्च न लक्षणं परस्परलक्षणस्य परस्परस्मिक्षव्याप्तेः ; तथापि श्रृङ्गप्राहिकया व्यक्तिविशेषं निर्दिश्य एतद्वृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षण-मैकैकस्य, न च तादृशजातौ मानाभावः। सामग्रीवैलक्षण्येन कार्यवैज्ञात्यस्यावश्य-कत्वात् । दिक्कालकृतयोः परत्वयोरपरत्वयोश्चात्यीयस्त्वविषयापेत्ताबुद्धिजन्यमूर्त-मात्रगुणत्वेनोपाधिना एकगुणत्वम्। प्रमाणञ्चिति । उक्तमैव प्रत्यक्तमित्यर्थः । ननु किश्चिद्वध्यपेत्तसंयुक्तसंयोगभूयस्त्वात्यीयस्त्वविषयापेत्ताबुद्धिजन्यत्वात् परत्वा-परत्वयोरावश्यकत्वाल्लाघवाञ्च ताभ्यामैव परापरव्यवहारौ स्तां किं गुणान्तरकल्पनयेन्त्याह—संयुक्तसंयोगिति । प्रमातर्यपौ ति । ननु तादृशसंयोगाश्चयत्वे यत्

25

¹ Vardhamāna reads यथायथम् for यथासंख्यम्. 2 Vardhamāna adds अपि.

किरणावली

ननु व्यवहारनिमित्ताविशेषेऽपि व्यवहारविशेष उपपद्यते, अतिप्रसङ्गात् , इत्येवं व्यवस्थिते कारणभेदाद्धेदमाह — द्विविधमिति। तत् पुनः परत्वं चापरत्वं च प्रत्येकं द्विविधं दिक्कृतन्दिक्संयोगासमवायिकारणकृतं, कालकृतं कालसंयोगासमवायिकारणकृतमित्यर्थः। कार्यविशेषाद्विशेषमाह — दिक्कृतं दिग्विशेषप्रत्यायक-मित्यादि। विशिष्यत इति विशेषो, दिगेव विशेषो दिग्विशेषः, कालात्। एवं

प्रतीयात् तत्र परापरव्यवहारो न तु तद्वधित्वेन प्रतीयमाने । प्रमातापि यदा तादृश-संयोगाश्रयत्वेन ज्ञायते न त्ववधित्वेन तदा प्रमातर्यपि वाराणसीतः परोऽहमिति व्यवहारो भवत्येव । अत प्वान्यत्राप्यवधौ संयुक्तसंयोगाविशेषेऽपि न परत्वाद्यत्-पत्तिः । तथा च यदेव परत्वाद्यत्पत्तौ नियामकं तदेव व्यवहार्रानिमित्तमस्तु ।

तत्राहुः—प्रमातातमा न शरीरिमिति विभुत्वात्तत्र व्यवहारानास्पदेऽपि तादृश-संयोगाश्रयत्वेन परव्यवहारापितः। न च मूर्तत्वमि तद्व्यवहारिनिमित्तमस्तु। संयोगस्य सावधित्वाभावात्। इदमस्मात् संयुक्तमित्यप्रतीतेः। परत्वादेस्तु सावधित्वेन प्रतीतेः। परत्वादेरेकचृत्तितया प्रतीतेव्यासज्यवृत्तिसंयोगाद्धे दात् संयोगभेदापरिगणनेऽपि परव्यवहाराच्च। अन्ये तु संयुक्तसंयोगात्योयस्त्वभूयस्त्वे नाकाशादिदेशापेत्तया, तेषामविशिष्टत्वाद्तीन्द्रियत्वाच, किन्त्वालोकादिमध्यवर्य-पेत्तया। तथा चैकदिगवस्थितयोरेव द्वयोरेकस्य वनतरालोकवर्त्तनः संयुक्तसंयोगस्य भूयस्त्वे यद्परत्वं विरलालोकमध्यवर्त्तनः संयुक्तसंयोगाल्पोयस्त्वे यत् परत्वमृत्-पद्यते तश्च स्यादित्याहुः।

ननु ठयवहारेति । अज्ञातात् कारणात् कार्योत्पत्तिनियमो भवति व्यवहारविशेषश्च व्यवहर्त्तव्यविशेषं विना नेत्यर्थः । पवं सत्यनुमानमप्याहुः । घटः समानाधिकरणसंयोगासमवायिकारणकैकवृत्तिगुणवान् मूर्तत्वात् पाथिवपरमाणुवत् । दृष्टान्ते
तादृशो गुणः पाकजो गन्धादिः । अयं पार्थिवः परमाणुरेतद्ववृत्तिविशेषगुणभिन्नसंयोगासमवायिकारणकैकवृत्तिगुणाश्रयः पार्थिवत्वात् पार्थिवान्तरवत् इति न युक्तम् ,
पक्षेनापरस्यान्यथासिद्धावुभयासिद्धेः । दिकालकृतत्वं कार्यमात्रस्येत्यतोऽन्यथा

व्याविष्टे—दिक्संयोगेति । दिश पकत्वाद्विशेषासम्भव इत्यन्यथा व्याविष्टे—
दिगिवशेषः कालादिति ।

दिशः स्वापेत्तया न विशेषः, किन्तु काळापेत्तयेत्यर्थः। एवमिति । काळ-स्यापि दिगपेत्तया विशेषो न स्वापेत्तयेत्यर्थः। दिशि विशेषो दिगुपाधिळत्तणः। ननू-

10

वयोभेदोऽपि कालविशेष उच्यते । यथा च परत्वापरत्वाभ्यां दिकालावनुमीयेते दिग्विशेषो देशविशेषः सनिक्षष्टविप्रकृष्टलक्षणः । तथा प्रागुक्तम्। अथवा वये।भेदः शरीरावस्थाविशेषो बाल्यकौमारादिलक्षणः, तत्रप्रतायकं श्रुताभ्यां हि परत्वापरत्वाभ्यां देशविशेषो वयाविशेषश्चान्मीयते। तथा च लोकव्यवहारो हानोपादानादिः सिद्धयतीति शिष्याणामवधानायोत्पत्तिमभिधातं प्रतिजानीते — तञ्चेति । पिण्डसंयोगात् परत्वमपरत्वं चोतपद्यते सर्वत्र सर्वदा सर्वथोतपद्येताविशेषात् । पेक्षया च तन्नियमे इतरेतराश्रयत्वं स्यादित्यभिप्रायवान् पृच्छति--कथमिति । प्रायस्थमाक्षेपं परिहरन्नाह—एकस्यामिति। अत्रैकदिङ्नियमान्न सर्वत्र, एकद्रष्ट्रनिय-मान सर्वथा, अपेक्षाबुद्धिनियमान सर्वदेति संयुक्तसंयोगाल्यत्वबहृत्वलक्षणयोः सन्निकृष्टत्व-विश्कष्टत्वयोरपेक्षाबुद्धिविशेषयोश्च स्वकारणादुत्पत्तेः स्वप्रमाणात् प्रतीतेश्च परस्परानपेक्षत्वान्न परस्पराश्रयदोष इति। पर्त्वाधार इति। भविष्यत्परत्वाधारे। परेण दिश्-परत्वोत्पादको दिक्यदेशः परः स च विप्रकृष्टो बुद्धिसन्निहितः, तथा तेन पूर्वमुत्तरलापीत्यनेन विधिना समवाय्यसमवायिनिमित्तेभ्यः पिण्डदिकृपिण्डसंयोगापेक्षाबुद्धिभ्यः परत्वोत्पात्तं दर्शयित्वा अपरत्वस्योत्पत्तिमाह — विप्रकृष्टं चेति। एकदिगवस्थितयोरेकस्य द्रष्टुरित्यनुकर्षणार्थ'श्च'कारः। कालकृतयोः परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिमाह—कालकृतयो-अत पिण्डस्य समवायित्वं कालपिण्डसंयोगस्य चासमवायित्वम् अपेक्षाबुद्धे-र्निमित्तत्वमित्यपरोऽर्थः। तर्हि 'कारण[ा ?]विशेषात् कार्यविशेष [: ?]कथं भविष्यतीति ? न हि तदविशेषे कालकल्पनायामपि किञ्चिद्वीजमस्तीत्यभिप्रायवान पृच्छति — कथिमिति। विदिताभिपायस्योत्तरं - वर्तमानेति । अवर्तमानस्य समवायिकारणत्वे अविधित्वं च नास्तीति वर्त्तमानयोरित्युक्तम् । अनियतदिग्देशयोरिति । दिक्कृताद्वयवच्छेतुं युवत्वस्थविरत्वे शरीरावस्थाविशेषौ तत्प्रतिपत्तये — स्टेहन्यादि ।

त्पर्याभधानप्रतिज्ञा व्यर्था ? उत्पत्तेरेवाभिधातुं युक्तत्वादित्यत आहं — शिष्याणा-मिति । ननु परत्वाधार इत्ययुक्तमपेक्ताबुद्धचनन्तरं पंरत्वाद्युत्पत्तेरित्यत आहं — भविष्यदिति । 'तिहि कारणाविशेष इति । दिक्कृतकालकृतपरत्वा-परत्वयोः कार्ययोः कारणे विशेषाभावात् कथं विशेष इत्यर्थः ।

न हीति दिक्छतपरत्वादिविल्रज्ञणपरत्वाद्यनुमैयत्वात् कालस्येत्यर्थः। अवस्तिमानस्येति। यद्यप्यविद्यमानस्य समवायिकारणत्वाभावेऽपि अवधित्वेन दोषाभावः, मृतापेज्ञया वर्त्तमानस्य परत्वादिव्यवहारात् ; तथापि परत्वापरत्वयोः परस्पराश्रयमविध्यस्यवेतेत्पादादिवद्यमानस्य समवायिकारणाभावे अवधित्व-स्याप्यभावात्। मृतापेज्ञया च वर्त्तमाने परत्वादिव्यवहारस्तथाविधापेज्ञाबुद्धिविषयत्व-गुणनिबन्धनः।

30

25

20

[ा] Vardhamana reads कारणाविशेषे.

परिमाणसामर्थ्याऽनतीन्द्रियापाटवविशेषाः । बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजनमत्वं विप्र-अन्यतरतमे।पहवहनव्यवहितजन्मत्वं सन्निकृष्टत्वम् । परत्वोत्पादकत्वं कालप्रदेशस्य परत्वम् , अपरत्वोत्पादकत्वं चापरत्वमिति । एवमुत्पत्तिं निरूप्य विनाशं निरूपयति—विनाहास्त्वित । अपेक्षाबुद्धिसंयोगद्रव्यनाशात् पृथक्पृथत्तवाभ्यां 5 द्वाभ्यां च सर्वेभ्यो विनाद्याः सप्रधानयोरिति संग्रहः। अत्र प्रथमां विधां व्युत्पादयति— अपेक्षेति । तावच्छब्दः क्रमे । उत्पन्ने परत्वे विभज्यमानावयवस्थिरद्रव्ये समवायि-नीति शेषः । ततस्तिस्मन् काले । एवमुत्तरलासाद्यञ्चेतत् पूर्ववत् समाधेयमिति । द्वितीयां विधामाह—संयोगेति । अपेक्षाबुद्धिसमकालमविनस्यदवस्थे कर्मसंचिन्तनादेतछभ्यते इति संक्षेपः। तथाहि —अपेक्षाबुद्धिकर्मणी परत्वेात्पत्तिदिक्-पिण्डविभागौ परत्वसामान्यबुद्धिदिक्पिण्डसंयोगविनाशौ । अथ सामान्यबुद्धेरपेक्षा-बुद्धिविनाशगुणबुद्ध्युत्पत्ती दिक्षिण्डसंयोगनाशात् परत्वस्य नाश इत्यपेक्षाबुद्धि-अथ संयोगनाशस्य तदुत्पादकत्वम् । नाशस्य परत्वनाशसमसमयभावितया न परत्वनाशहेतुत्वं कुतः सिद्धम् ? उपपन्नं हि परत्वमपेक्षाबुद्धिव्यावृत्तेरेव व्यावर्त्तते दिक्पिण्डसंयोगव्यावृत्तौ तु कारणाभावात् परत्वान्तरं न जायत इत्येतावत्तदनुपलम्भ

ननु कालकृतपरत्वापरत्वयोर्मानाभावः। तथा हि परत्वापरत्वाश्रयाभिमता-वच्छेदकाद्यसूर्य्यक्रिया प्रागभावसमानफलत्वालम्बना वा ? अपरत्वधीस्तु परत्वा-बाधाभिमतिपण्डसमानकालपदार्थध्वं सकालोत्पत्तिमत्वविषया तदुत्पत्तिकालाश्रयत्वे तदुत्तरकालत्वविषया वास्तु , कि ताभ्याम् ?

मैवम्—प्रागमावोत्परवास्तदानीमतीतत्वे परत्वापरत्वयोर्वर्तमानताभावानुप
थतः । इदानीमयमेतस्मात् पर इति वर्त्तमानताभानात् प्रागमावादेरवध्यनिरूप्यत्वेन परत्वादेश्च सावधित्वेन तिङ्ग्रिष्ठत्वात् । केचिन्तु प्रतियोग्यन्यूनानितिरिक्तकालीना-विधिकसामवायिकयावत्परत्वाश्चयसमानकालीनकादाचित्काभावत्वं प्रागमावत्वम्, अतः परत्वेनैव प्रागमावनिरूपणाञ्च तेनैवान्यथासिद्धिरित्याद्धः । तञ्च । गन्धानाधार-कालानाधारत्वाभावेन प्रागमावनिर्वचनात् । बहुत्रस्तपनेति । यत् प्रागमावावच्छेद-कृत्तणाविङ्गजनम् यद्पेत्तया तिद्वप्रकृष्टं, यज्जनमावच्छेदकृत्तणाविङ्गजनम् यद्पेत्तया तिद्वप्रकृष्टं, यज्जनमावच्छेदकृत्तणाविक्रपणजनम् यद्पेत्तया तत्त्वस्त्रकृष्टमित्यर्थः ।

अत्र केचिद्गहुः — जन्मान्तर्भावो व्यर्थः, बहुतरतपनपरिस्पन्दावच्छिन्नत्यबुद्धेरेव परत्वोत्पाद्कत्यात्, एवञ्चानित्यद्रव्यापेत्तया नित्यद्रव्येऽपि तादृशापेत्ताबुद्धचा परत्व- मुत्पद्यते ज्येष्टेऽतीते चिरं जीवतः कनिष्ठस्य न परत्वोत्पत्तिः , तत्प्रागभावकाला-

किरणावली

उपपद्यत इति न विप्रकृष्टत्वेन चापरत्वस्य व्याप्तत्वात् व्यापकनिवृत्तौ च वाप्यनिवृत्तेर-वश्यंभावित्वात् सत्यामपि चापेक्षाबुद्धौ विप्रकृष्टत्वं निवर्तते तन्निवृत्तिकारणोपनिपातादिति दर्शितम्। न चाहेतुको विनाशस्तस्माद् विप्रकृष्टलक्षणस्य दिक्षिण्डसंयोगस्य निवृत्तेरपरत्वं निवर्त्तत इत्येव रमणीयम् । उपलक्षणं चैतत् । परत्वाधारे कर्मोत्पद्यत इति । अवधिद्रष्ट्रोरन्यतरकर्मणापि दिगवधिदिगुद्रष्ट्रसंयोगविनाशादपि परत्वविनाशात् , युक्तेर-5 विशेषादिति । तृतीयां विधामाह - द्रुठयेति । परत्वाधारावयवकर्मजविभागसमकाल-मपेक्षाबुद्दिसंचिन्तनादेतल्लभ्यत इति संक्षेपः। तथा हि-पिण्डावयवविभागापेक्षाबुद्धी संयोगनाशपरत्वोत्पत्ती द्रव्यनाशपरत्वसामान्यशाने परत्वनाशगुणबुद्धी इति । बुद्धचोर्युगपद्विनारोन चतुथीं विधामाह—हुट्यापेक्षाबुद्धवोरिति । पिण्डावयवकर्म-समकालमपेक्षाबुध्युत्पत्तरेतल्लभ्यते । तथाहि परत्वाधारावयवकमीपेक्षाबुद्धी । अवयवान्तर-विभागपरत्वात्पत्ती। तत आरम्भकसंयोगविनाद्यसामान्यज्ञाने। बुद्धिविनाशौ । अथ परत्वस्य विनाश इति । द्रव्यसंयोगविनाशाभ्यां पञ्चमीं विधामाह — पिण्डावयवकर्मापेक्षाबुद्धियौगपद्यचिन्तयैत्रहभ्यते । तथा ह्यवयवविभागपिण्डकर्मापेक्षा-अवयवसंयोगनाशदिकृपिण्डविभागपरत्वोत्पत्तयः द्रव्यनाशदिक्षिण्डसंयोग-नाशपरत्वसामान्यबुद्धयः । अथ द्रव्यसंयोगनाशाभ्यां परत्वनाशः । गुणबुद्धेर्जन्मापेक्षाबुद्धेश्च विनाश इति । संयोगनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां षष्ठीं विधामाह— संयोगापेक्षाबुद्ध्योरिति । परत्वोत्पत्तिसमकालं पिण्डकर्मचिन्तयैतल्लभ्यते । तथाहि परत्वोत्पत्तिपिण्डकर्मणी सामान्यज्ञानदिक्पिण्डविभागौ । अपेक्षाबुद्धिनाशदिक्-पिण्डसंयोगनाशौ, अथ परत्वस्य नाश इति । समवाय्यसमवायिनिमित्तानां युगपदि-नाशेन सप्तमीं विधामाह—त्रयाणाभिति। परत्वोत्पत्त्यवयवविभागोत्पत्ति-समकालं पिण्डकमेचिन्तयैतत् सुलभम्। तथा ह्यपेक्षाबुद्धयवयवकमेभ्यां परत्वावयव-अथ परत्वसामान्यज्ञानमवयवसंयोग-विभागौ स्वकारणात् पिण्डकर्मेत्येकः कालः। दिक्पिण्डविभागश्च । ततोऽपेक्षाबुद्धिनाशद्रन्यनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशाः। तेभ्यः परत्वनाश इति ।

विच्छिन्नत्वबुद्धेरेव परत्वोत्पाद्कत्वादिति । विप्रकृष्टत्वेनेति । परत्वापरत्वयो- 25 स्त्पत्तित्तणानव्यवहितप्राक्त्वणवृत्तिविप्रकृष्टत्वसन्निकृष्टत्वाभ्यां प्राप्तत्वादित्यर्थः ।

तस्मादिति । द्रव्यनाशापेत्ताबुद्धिनाशयोरभावात् , पारिशेष्येण संयोगनाश एव परत्वादिनाशक इत्यर्थः ।

क्रमप्राप्तां बुद्धिं निरूपयति — बुद्धिरित । यद्यपि बुद्धिर्शानिमत्येतावतैव स्वस्यं 'यिस्मन् सत्यात्मिनि जानामीत्यनुव्यवसायो भवति सा बुद्धिः, तथापि बुद्धचादि-शब्दानां के चिद्नुभेदमाहुस्तत्प्रत्याख्यानार्थे पर्यायोत्कीर्त्तनम् । सांख्या हि प्रकृतेः सत्त्वप्रधानं प्रथमपरिणामं महदाख्यमन्तः करणविशेषं बुद्धिमाहुः । बुद्धिविषया-5 कारः परिणतिभेदो घटपट इत्यादिश्चानमाचक्षते । बुद्धावादर्शभूतायां वर्त्तमानेन

यद्यपीति । एताभ्यां पर्यायशब्दाभ्याम् अभिधेया बुद्धिरित्यसाधारणतया ब्यवच्छे-दकत्वात् पर्यायाभिधानमपि लक्तणम् । यद्यपि सङ्केतमात्राधीनप्रवृत्तयः शब्दाः सर्वत्र सम्भवन्ति, तथापि प्रादेशिकस्य सङ्केतस्यातथात्वेऽपि सर्वजनीन पेश्वरः संकेतः शक्नोति बुद्धिं व्यवच्छेत्त्म् । तेनापि करणव्युत्पस्या बुद्धिज्ञानशब्दौ यद्यपि मनसि वर्तेते, तथापि भावन्युत्पस्यात लक्तणम् । ननु बुद्धिज्ञानशन्दौ चैत्रादिपदवत् यत्र सङ्केत्येते तत्राति-10 व्याप्तिः। द्वादगेऽहि पिता नाम कुर्यादिति सामान्येन रूपेण तस्यापीश्वरंसङ्केतविषय-त्वादिति चेत् , बुद्धिज्ञानशब्द्द्वयवाच्यत्वस्य विविद्यतत्वात् । द्वाद्शेऽह्वि पिता नाम कुर्यादित्यत्र विधेयगतसंख्यात्वेनैकत्वस्य विवक्तितत्वे नामह्रयस्यैकत्र तात्पर्यागोचर-त्वात्। यद्वा , पर्यायशब्दाभिधानेन बुद्धिरिति लक्ष्यनिर्देशः। ज्ञानपदस्य स्वप्रवृत्ति-ज्ञानत्वनिमित्तज्ञानत्वजातौ तात्पर्य्ये तेन ज्ञानत्वं छन्नणम् । तत्सिद्धिश्चानुगतवुद्धे-15 राश्रयासिद्धं निवारयति—मतस्मिन् सतीति। न च ज्ञानप्रहणसामप्रचास्तद्-प्रहणोत्तरमपि सत्त्वादेकज्ञानधीपरम्परया विषयान्तरसञ्चारो न स्यात् । विषयान्तरधी-सामप्रयाः प्रतिबन्धकत्वात् , कार्य्यद्श्नेन तथा कल्पनात् । सांख्या हीति । प्रथमः परिणाम आद्या विकृतिः । सत्त्वरजस्तमःसाम्यरूपायाः परिणामिन्याः सत्त्वभेदः प्रथमः परिणामो बुद्धिरन्तः करणभेदः सांख्यानां बुद्धिमनोऽहङ्कारभेदेन तत्त्रै-20विध्यात ।

बुद्धे रिति । बुद्धेस्त्रयोंशाः पुरुषोपरागविषयोपरागव्यापारावेशभेदात् , मयेदं कर्तव्यमित्यध्यवसायात् । तत्र मयेत्यतास्विको महच्चेतनयोर्भेदाग्रहादेकत्वाभि-मानः पुरुषोपरागः । नीलादिष्विन्द्रियसन्निकर्षात् तत्स्वभावस्य महत्तत्वस्य नीला-द्याकारपरिणतिभेदोत्पादो मलदर्पणसम्बन्धवत् पारमार्थिको विषयोपरागः । 25 पुरुषोपरागविषयोपरागाभ्यां कर्त्तव्यविषयस्य प्रतिभासात्तद्धीनः करोमीत्यध्यवसायो व्यापारावेशः, तत्राद्योंऽशो बुद्धिर्द्वतीयो ज्ञानं तृतीयश्चोपलिब्धिरित्यर्थः ।

I Vardhamana reads तस्मिन् for यस्मिन्.

पुरुषस्य भेदाग्रहात्तद्वदमिमानमुपल्रिंध प्रचक्षते। च सुख़ादिकं परिणतिविशेषं यदुपलभत इति तदनेन प्रत्याख्यायते। बुध्यतेऽनेनेति बुद्धिरित्यन्तःकरणमभिमतन्तन्न वारयामो मनस इष्टत्वात् । ततोऽप्यिवके-र्टन्तःकरणे न प्रमाणमस्ति, ज्ञानायौगपद्यादेस्तावतैव उपपत्तेः । बोधो बुद्धिरिति भावार्थो विवक्षितश्चेत् , सोऽन्तःकरणसाध्यः । स च प्रत्यक्षसिद्धोऽहं बुद्ध इत्यपरोक्षानुव्यवसायात् । नास्मदन्तः करणमतीन्द्रियम् , अतएव न तद्धमों ५ आत्मधर्मतयैव प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न चात्मधर्मत्वमस्याप्रामाणिकं तदन्यधर्मत्वस्य प्रागेव प्रतिषेधात्। यद्धर्मः खल्वियं बुद्धिः , तस्यैव लोकवेदयोरात्मत्वेन प्रसिद्धेः। न चैवाकौटस्थ्यविरोधो धर्म्भस्य प्रवृत्ति-निवृत्त्योरि धार्णिमोऽत्यन्तभेदेनािप तत्त्वाविरोधात्। अत्यन्तभेदेऽपि धर्मधर्मिभावनियमीपपत्तः। एतेन तद्दिममानो व्याख्यातः। सुखादिकं त्वधिकमिष्यते , न तु प्रत्ययशब्दवाच्यं बुद्धचते , धर्मत्वव्युत्पादनात् । उपलभते , जानाति , प्रत्येतीति लोके समानार्थम् , न तु प्रत्येतीति सुखी दुःखीति वा कश्चिद्यवहरति । परिभाषा तु परिशिष्यते , सा तु परिभाषेवेति । तस्माद् बुद्धचादि-शब्दाः पर्यायाः समानार्था इति सुष्ट्रक्तम् । भेदस्त्वस्या विषयतः कारणतश्च ताभ्यामेव स्वरूपकृतोऽपि निरूप्यत इति तद्द्वारैव वक्ष्यते । तल विषयतस्तावदाह—सा चेति।

बुद्धिस्थिमिति । बुद्धेभीवाष्टकसम्पन्नत्वात् सुखादिकं भावनान्तं तद्धर्म इत्यर्थः ।

यदीति। करणव्युत्पन्नस्यान्तःकरणवाचितयास्माभिरुपगमादित्यर्थः। तद्धिन्नान्तःकरणे बुद्धिर्नास्ति मानाभावादित्याह—ततोऽपीति। भावव्युत्पन्नस्य
बुद्धिश्व्दस्य नान्तःकरणवाचिता, करणकलयोभेंदादित्याह—बोध इति।
अन्तःकरणस्यातीन्द्रियत्वात् प्रत्यन्नाया बुद्धेभेंदमाह—स्य चेति। ननु फलप्रपि 20
महद्न्तःकरणस्य धर्मो धर्मधर्मिणोश्चाभेदादन्तःकरणाभिन्नं स्यादित्यत आह—
अत एवेति। अहं बुद्ध इत्यनुभवस्य सर्वजनीनत्वादित्यर्थः।

स चायमनुभवो भ्रम इत्याह— न चेति। ननु बुद्धेरात्मधर्मत्वेऽनित्यधर्मानाश्रयत्वं कौटस्थ्यश्रुतिसिद्धं विरुध्यत इत्यत आह— न चेविमिति। नित्यत्वं कौटस्थ्यमनुक्त- रूपं, तच्च धर्मधर्मिणोर्भेदाद्धर्मानित्यत्वेऽपि न विरुद्धमित्यर्थः। एतेनेति। बुद्धेरात्म- ² धर्मत्वन्युत्पादनेन तहद्भिमान आत्मिन ज्ञानाभिमानः, ज्ञानाभिन्नाया बुद्धेरात्मधर्मत्वे सिद्धे ज्ञानमप्यात्मवृत्तीति सिद्धमित्यर्थः।

अधिक मिति । बुद्धेरिति शेषः । परिभाषैवेति । 'शब्दमात्रं न त्वथों-ऽधिक" इत्यादिना तस्याः समानतन्त्रनिरासादित्यर्थः । स्वह्मपकृत इति । साज्ञात्-

अनन्तार्थत्वादित्यर्थः । नन्वर्थस्यानन्त्येऽपीरवरबुद्धिरेकैवेत्याशंक्याह — प्रत्यर्थ नियताः त्याचेति । यावन्तमर्थमानन्त्योत्पन्ना बुद्धः , सा तावदर्थे नियताऽथान्तरं न स्पृश्गतीति , न चास्पृश्यं परिहरति , अभावपरिहारप्रसङ्गात् । तथा चार्थस्यानन्त्यात् बुद्धिरप्यनन्ता भवतीतीश्वरबुद्धिरपि नियतार्थेव , न हि साप्यवगाद्धमर्थे परिहरति , अनवगादं वावगाहत इति भावः । व्यासमुक्त्वा समासमाह — तस्या इति । समासतः सङ्क्षेपतः , सेति पूरणीयम् । विद्या चाविद्या चेति । यथार्थे ज्ञानं विद्या, अयथार्थे ज्ञानमविद्या, परस्परसमुच्चयार्थाभ्यां चकाराभ्यां तृतीयः प्रकारो व्यवच्छिद्यते , न चासौ सम्भवति । शङ्काया अपि व्याहतत्वात् ।

तल विद्यापूर्वकत्वादविद्यायाः पश्चादुक्ताया अपि लघुप्रतिपत्तित्वात् प्रथमं

विभागमाह—तत्राविद्योति। यद्यपि मूलबुद्धावयथार्थायां स्मृतिरप्ययथार्थेव यथा

रज्जुं भुजङ्गतयोपलभ्यमानस्य, तथैव स्मृतिः स सर्प इति, तथापि

कारित्वादित्यर्थः । वैयधिकरण्यं परिहरति — अनन्तार्थत्वादिति । व्यासो विस्तारः । यथार्थि मिति । ननु यथार्थज्ञानत्वं स्मृतावतिव्याप्तं यथार्थानुभवत्वञ्च संशयविशेषेऽतिव्यापकम् , अन्यतरत्वस्य वा शब्दार्थत्वात् , तस्य क्वित् सत्त्वात् ।

न यथार्थनिश्चयत्वम् । यथाऽर्थस्तथा ज्ञानमित्यर्थे यथाशब्दार्थसादृश्यस्य

15 सर्वर्थेकदेशाभ्यामन्याप्त्यतिन्याप्तिभ्यामनुपपक्षेः । नापि विशेष्यवृत्तिप्रकारत्वं निर्विकल्पकान्याप्तेः ।

नापि विशेष्यावृत्यप्रकारकत्वम् । पक्षैकविशेष्यावृत्तिनानाप्रकारकसमूहाल-म्बनाव्याप्तेः । न च प्रकारस्यैकविशेष्यवृत्तितया न विशेष्यावृत्तित्वम् । प्रमाऽप्रमारूप-समूहालम्बनाव्याप्तेः ।

विशेषः। योग्यवृत्तितया तत्संशयानापत्तेः। प्रक्रैकविशेष्यवृत्तेर्यावृद्धिशेष्यावृत्तित्वेन समूहालम्बनाव्याप्तेः। नाप्यबाधितानुभवत्वम्। बाधस्य प्रमात्वात्। नापि जाति-विशेषः। योग्यवृत्तितया तत्संशयानापत्तेः। प्रमात्वस्य नित्यानुमेयत्वात्। प्रत्यत्तत्वादिना सङ्करप्रसङ्गाद्य। उच्यते यत्र यदस्ति तत्र तस्यानुभवः प्रमा। यद् यत्र नास्ति तत्न तस्यानुभवोऽप्रमा, अत एव रजतिमद्मिति ज्ञानिमदन्त्ववित तद्नुभवात् प्रमा, रजतत्वाभाववित तद्नुभवाद्प्रमा। न चान्याप्यवृत्तिप्रमाया-

किरणावली

तदिविवक्षया यथायथं संशयादिरूपभेदेनैव तद्वचवहारः। यथार्था तु स्मृतिः प्रत्यक्षादिषु विद्याभेदेषु नान्तर्भवतीति पृथग् व्यवहरिष्यत इति । अथ तर्कः किं न गणितः ! अनुभूयते हि संशयं निर्णयञ्चान्तरा संशयात् प्रच्युतो निर्णयञ्चाप्राप्तः प्रमाणानामनुप्राहक ऊहापरनामा प्रसङ्गात्मा प्रमाकरणनिष्ठः पौरुषेयो व्यापारः कुठारगोचर इवाद्यमन-निपातनादिः। अस्य द्यविज्ञाततत्त्वो विषयः कारणोपपत्तिः पराभ्युपगतहेतुलक्षणा जननी। प्रमाणमनुप्राह्यः, अनियतिज्ञासाविच्छेदेन नियतिज्ञासाजननमनुग्रहः, सैव सम्भावनेत्यु-

5

मन्याप्तिः। भिन्नावच्छेदेन हि तत्र भावाभावयोव् तिः। तथा च यत्र यस्य भावो न तत्र तस्याभावः। अविद्यायाः पश्चादनुमाने , विद्यापूर्वेकत्वादिति हेतुः, अविद्यायाः प्रथमविभागे लघुप्रतिपत्तिकत्वादिति हेतुः। धर्मा शे सर्वधियां यथार्थतया सकलज्ञानन्यापकत्वेन विद्याया गुरुप्रतिपत्तिकज्ञानत्वात्। सूचीकटाहन्यायेनाविद्यायाः प्रथमं विभाग इत्यर्थः । अथेति । तर्कस्यायथार्थज्ञानत्वाद्विद्यायां तद्विभागो युक्त इत्यर्थः । संशायात् प्रच्युत इति । संशयो हि दोलायितानेककोटिकः । तर्कस्तु नियतां कोटिमालम्बत इत्यर्थः । 'प्रमाकरणनिष्ठः' प्रमाणसहकारी न तु तत्समवेतः । अविज्ञाततत्त्व इति । न विज्ञातं विशेषतो ज्ञातं तत्त्वं वास्तवं रूपं यस्यार्थस्येति विशेषनिषेधात्। सामान्यज्ञानलाभे धर्मिज्ञानं संशायकं लभ्यते। कारणोपप सिरिति। कारणं व्याप्यं तदुपपत्तिराहार्यारोपरूपा । परेणाभ्युपगतस्य हेतोर्निर्वह्नित्वस्य व्याप्यस्य य आरोपस्ततोऽनिष्टस्य निर्भू मत्वस्याप्रसञ्जनं तर्क इत्यर्थः। यद्यपि संशयजिज्ञासे अप्यविज्ञाततत्त्वे प्रवर्त्तेते , तथापि प्रमाणोपपत्तित इति तद्वचवच्छेदः । अनियत-जिज्ञासा विच्छेदेनेति । साध्यतद्भावविषयकसमकोटिकजिज्ञासा निवृत्तेत्यर्थः। संशयस्य स्वनियतजिज्ञासात एव निवृत्तेः। संशयो हि विरोधिविषयकतया 20 स्वसमानविषयामनुमिति प्रतिबध्नाति। न हि विरोधिनो ज्ञानस्य निश्चयत्वं तन्त्रं किन्तु ज्ञानत्वमातं लाघवात्। एवं तज्जनिता नियतकोटिका जिज्ञासापि तत्प्रतिबन्धिका, तत्प्रतिबन्धकत्वे विरोधिविषयत्वमात्रस्यैव प्रयोजकत्वाह्याववादिति तन्निवृत्ति-स्तर्कादित्यर्थः।

नतु विरोधिविषयत्वेऽपि संशयस्यान्यवस्थितकोटिकतया हीनबलत्वान्न प्रति- 25 बन्धकत्वम् । अन्यथा तेन प्रतिबन्धादनुमानवत्तकोऽपि न प्रवर्त्तेत न वा तर्कात् K—29

च्यते, प्रमाणाङ्गस्य एतस्य तत्फलेनेव फलवत्ता, इह भूतले यद्यभविष्यत् घट इदमिव व्यज्ञास्येत इत्येवमाकारं शरीरम्। न च संशय एवायमेककोटिकत्वात्। न निर्णयो-ऽयथार्थत्वात्। न यथार्थ आकारोऽपि तद्धेतुरसमर्थत्वात्। यदि स्यात् दृश्येतेति यद्यलंकृतार्थः सत्य एवति चेन्न। अनियतकोट्युपनिपाते नियतकोटिपरिग्रहस्य यद्यर्थ-त्वात्, न चैतावतेव सत्यत्वम्, आपादकसत्यत्ववदापाद्यसत्त्वस्यापि बाधितत्वात्। कथं हि प्रमाणमप्यनुग्रह्णीयात् १ अनियतेच्छाविच्छेदेनेत्युक्तम्। न हि कुर्यो न कुर्यामित्यनियतचिकीर्षः कर्त्तां किञ्चित् करोति। अनियतेच्छाविच्छेदे कथं स्मर्यादिति

संशयनिवृत्तिः। वैषयिको हि विरोधस्तत्र तन्त्रम्। न च निवर्त्तनीयनिर्वहित्वादि10 कोटिविरुद्धविषयो यद्ययं निर्वहिः स्यान्निर्द्धमः स्यादिति तर्कः। अत एव साध्यविरोधिजिज्ञासापि नानुमितिप्रतिबन्धिका, तस्या अपि संशयवद्धीनबलत्वात्।
तृतीयलिङ्गपरामर्शानन्तरं विरोधिजिज्ञासयानुमितिविलम्बे मानाभावाच। न च
साध्यैककोटिका जिज्ञासानुमितिहेतुः। सा तर्कोण कोट्यन्तरेऽनिष्टमुपनयता जन्यते,
तद्वचितरेकेऽण्यनुमित्युत्पत्तेः।

भैवम्। कामिनीजिज्ञासोः धूमपरामर्शेऽप्यश्यननुमितेजिज्ञासाविशेषस्यानु
मितिप्रतिबन्धकत्वे विरोधिविषयस्यैव तन्त्रत्वात्। एवं विरोधिनानाविषयस्य

जिज्ञासा। तद्वोधकजिज्ञासानुसरणञ्च वास्तवकोटिप्रमाणप्रवृत्तावंशतः परिपन्थि।

तत्र कोट्यन्तरे तर्केणानिष्टमुपनयता सा जिज्ञासापनीयते। इदमैव वश्यित "न हि कुर्या
मि"त्यादि। इह भूतस्र इति। ननु तर्कस्य न प्रत्यन्तानुप्राहकत्वम्। तर्कं विना
प्युन्मीलितान्तस्याभावधीदर्शनात् तत्प्रामाण्यानुप्राहकानुमानानुप्राहकत्वे तु अनुमान

पव तत्त्वम्। मैवम्। प्रत्यन्तस्य घटाभाववित भूतले वर्तमानस्य विरोधिधीनिरासक्त्यो
ऽनुग्रहः क्रियत इति विरोधिधीपूर्वकप्रत्यन्ते सावधारणप्रत्यन्तविशेषे च तर्कापेन्नणात्।

ननु यद्यपि नियतकोटिकजिज्ञासा ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानेन जन्यते तथाप्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तर्कोऽपि तद्धेतुः। यद्यपि च यथोक्ततर्के विनाप्यनुमितिदर्शनात् व्यभिचारेण तर्कस्तत्न न कारणम् , तथापि पुरुषप्रयत्नसाध्या यत्रानुमानप्रवृत्तिस्तत्रैता-दृशस्तर्कः कारणम् ।

अनियतकोटीति । तर्कस्यारोपिता व्यवस्थितसत्त्वौपाधिकसत्त्वविषयत्वे-नानिश्चायकतया प्रमारूपत्वाभावादित्यथः ।

25

चेत् १ अनिष्टापत्तिनियतत्वादस्य । यथा सन्निकर्षान्न भक्षणोद्यतस्य सविष्मिदं यदि भक्षयिष्यसि मरिष्यसीत्यनिष्टापत्तेनं भक्षयेयमिति तत्समरणमेवेच्छाविच्छित्तः । प्रमातुश्च द्वयमनिष्टं प्रमितहानिरप्रामाणिकोपगमश्चेति । तदिदं तुरगारूढस्य तुरगविस्मरणं यत्ता- किंकाभिमानमुद्धहन्नपि तकान्न गणयति । अनेनैव हि परीक्षको छौकिकमनिविशते इति । असत्यमेवैतत् विपर्ययभेदत्वात् पृथक् नोपदिष्टः । तथापि न्यायाङ्गतया विशेषतो च्युत्पादनमईतीति चेत् १ तस्य छ्छादिवत् सर्वतन्त्रविषयत्वादिति ।

तलोद्देशक्रमानुसारेण संशयं निरूपयति—संशायस्ताविद्ति । तावच्छ्व्दः क्रमे । संशयः प्रथमं कथ्यते । ततो विपर्ययः कथिय्यत इत्यर्थः । किस्विद्दिः त्याकारं दर्शयति—किस्विद्दिमेवमथैवमित्येवमाकारः प्रत्थयः संशय इत्यर्थः । विमर्षे। विमर्षे। विषयतः संशयस्वरूपमुपक्रम्यैतदेव स्पष्टीकर्त्तुमुभ्या- विरुद्धनानार्थावमर्ष इति । विषयतः संशयस्वरूपमुपक्रम्यैतदेव स्पष्टीकर्त्तुमुभ्या- विरुद्धनानार्थावम् विरोध्युभयप्रकारवद्धमीवलम्बीत्यर्थः । प्रसिद्धेत्यादि कारणकथनम् ।

प्रमितहानिरिति । प्रमितस्य धूमस्य हानिरप्रमितस्य निर्द्धमत्वस्योपगम इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि । न्यायाङ्गतयेति । संशयवदिति शेषः ।

'विरोधिनानार्थावमर्ष इति । नन्वेतत् स्थाणुः पुरुषश्चेतिभ्रमैऽतिव्याप्तम् । विरोधे भासमान इति विशेषणेऽपि धूमाभाववानयं यदि धूमवान् स्यात् वह्नग्रभाव-वानपि वहिमान् स्यादित्यत्र तर्केऽतिव्याप्तिः । न च तत्र वह्नग्रभावविशिष्टे वहिवैशिष्ट्यं विषयः । संशये तु तुरुपवदुभयवैशिष्ट्यं विषयः, तथापि विरोध्युभयविशिष्टमिति शञ्दजन्यज्ञानेऽतिव्याप्तिः । न च जिङ्गासाजनकं ज्ञानं संशयः । उपेत्तणीयसंशया-व्याप्तेः । योग्यतायाश्च तद्वच्छेद्दकधर्मप्रतीतावप्रतीतेः, अनुव्यवसायेऽतिव्याप्तेश्च । नापि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्मरणाभावात् संस्काराजनकं ज्ञानं संशयः, तथा-विधनिश्चये भतिव्याप्तेः । तस्यापि किश्चिद्वविद्धिन्ने प्रहः ।

उच्यते—एकस्मिन् धर्मिणि विरोधिनानाप्रकारकं ज्ञानं संशयः। न चैत-श्निरुक्तजन्यज्ञानेऽतिन्याप्तिः। तत्र विरोधिनानाप्रकारकत्वस्य प्रकारत्वात्। संशये च विरोधिनोरेव प्रकारवत्त्वात्। विरोध्युभयविशिष्टमिति शब्दस्यायोग्यतया ज्ञानाजनकत्वास्तज्जनकत्वज्ञानेऽतिन्याप्त्यभावात्तदेव वा स्रज्ञणम्।

ननु समानधर्मदर्शनात्तद्भिन्ने धर्मिणि कथं संशय इत्यत आह—उभयेति।

¹ Vardhamana reads विरोधि for विरुद्ध.

प्रसिद्धाः प्रतीताः अनेकविशेषाः परस्परव्यावर्त्तका धर्माः शिरःपाण्यादया वक्रकोटरादयश्च ययोः विशेषादर्शनादिति लभ्यते। उभयार्थौ विशेषौ स्थाणुपुरुषत्वे इति यावत्। स्मृतौ सत्यां संशयो जायते । एतदुक्तं भवति-उभयविशेषानुस्मरणनिर्णायकविशेषा-दर्शनसहितात् समानधर्मवद्धिमिदर्शनादिति । संशयस्य च नित्यं दुःखहेतुत्वम् , अन्यथा तद्वाधनार्थे विशेषजिज्ञासानुपपत्तेः। दुःखतत्साधनयाश्चाधर्महेतुकत्वानोक्ताः, न त्वकारणत्वादिति । अवान्तरभेदमाह—स चेति । ज्ञातृधर्मनिमित्तकोऽन्तःसंशयो, श्चेयधर्मनिमित्तको बहिरिति विभागः। प्रथमां विधामाह—अन्तरताचदिति। आदेशिको ज्यातिषिकोऽविपर्यस्ततया सम्यगप्रतीततया मिथ्यादिश्य ग्रहोपरागादि पुनरादि-शतः कथयतः तिषु कालेषु प्रतीच्यां पञ्चमेऽहिन ग्रह्युद्धमभूत् , प्राच्यामद्य पर्जन्या वर्षति .10 पौर्णमास्यां चन्द्रोपरागो भविष्यतीति सुगणितज्ञाने संशयो भवति। भ्रान्तोऽहमस्मिन्नर्थे सम्यग्दर्शी वेति । द्वितीयां विधां विभजते — बहिरपीति । साधारणलिङ्गदर्शनादुभय-साधारणचतुःपदमात्रलिङ्गदर्शनात् । उभयविद्रोषेति । गोगवयरूपविशेषानु-स्मरणात् । प्रत्यक्षविषयेऽपीति । एतदुक्तं भवतिं—'यथा समानधर्मत्वा-विशेषेऽपि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाविषयतयान्तर्ज्ञानको भेदः , तथा समानधमर्मत्वाविशेषेऽपि शातु-स्तज्ज्ञेयतद्धर्मजन्योऽन्तर्ज्ञानको भेदः , न तु समानधर्मज्ञत्वविरोधेन ; तथाहि ज्ञानत्वाद्य-यथार्थे नु यथार्थे वेति ज्ञायमानत्वात्त्रथाभूतमतथाभूतिमिति वा समानादेव धर्मात्। योग्यत्वे तद्वत्तयाऽनुपलभ्यमानत्वादित्यपि समानादेव धर्मात् , तथा व्याहतप्रतिपत्तित्वात् व्याहतप्रतिपत्तिविषयत्वाचेति । समानादेव धर्मात सर्वेषां तेषां

संशायस्य चेति । ननु कस्यिति संशायस्य सुखमात्रजनकत्वाद्धर्मजन्यत्वमि । अत्राहुः—संशायो न संसारिवरोधी, किन्तु य आत्मगोचरः । संसारिवरोधीति दर्शियतुं दुःखपदं संसारे उपचर्य संसारहेतुत्वेन धर्मस्याप्यधर्मत्वेनाभिधानम् । ज्ञातृधर्मेति । ज्ञातुरिप ज्ञेयत्वात् गोतृषन्यायेन विभागः । भ्रान्तोऽहमिति । यद्यप्यमात्मधर्मिकः संशायस्तथापि ज्ञानधर्मिक एवोचितः , तथैवोपक्रमात् । ननु समानधर्मज एव न संशायः । उपलब्ध्यनुपलिधिविप्रतिपत्तीनामिष संशायकत्वादित्यत आह—एतदुत्तिमिति । तद्विषयेऽपि समानधर्मसद्भावं दृष्टान्तेनाह— यथा क्रीति । वद्याहतेति । ननु विप्रतिपत्तिविष्द्वधर्मविषयकः शब्दप्रयोगः ।

ı Vardhamana adds ছি.

साधारणत्वादिति । असाधारणस्तु धर्मोऽग्रे निरूपयिष्यत इति इत्येकविध एव संशय इति । ननु स्थाणुर्वा पुरुषो वेति वाशब्दः सादृश्यार्थस्तथाच स्थाणुरिव पुरुष स्थाणुप्रषसदृशोऽयमिति च ज्ञानं यथार्थमेव इति ? न । सारूप्यज्ञानाद्विकल्पज्ञानस्याधिकस्यानुभवसिद्धत्वात् , असंज्ञयेऽपि प्योपलब्धिस्तद्यथा स्थाणुपुरुषसद्शीयं छायेति ; तथापि सदृशदर्शनजमुभयस्मरणमातं 5 विद्यैवेति चेत् १ न । उभयस्मृतेरस्यातिरेकात् । स्थाणुपुरुषावयं तत्सदृशः पाषाण-स्तम्भ इति निश्चयात्मकः प्रत्ययः , संशयस्तु न तदात्मक इति भेदाग्रहं तु वक्ष्यामः। न वाधिकोऽप्ययं यथार्थः। नो खल्ज विकल्प्यमानं वस्त्वस्त्यर्थिक्रयासु वोपयुज्यते। कथं तर्ह्यारोप्येतापीति चेत् , न । परस्परविरुद्धयोरेवैकिसमन् धर्मिणि समारोप्यमाणयोर्वि-कल्पविषयत्वात् । तयोरपि प्रत्येकं प्रतीतत्वादित्येतत् सर्वमभिसन्धायोक्तमुभयत आकृष्यमाणस्यात्मनः प्रत्ययो दोलायत इति।

15

कारणेन कार्यस्य छत्तणात्। वादिगतायास्तस्याः परोत्तत्वात्। स च समानधर्म-भावेन सम्बन्धेन धर्मिनिष्ठतया प्रतिसंहितस्यैव संशायकत्वात्, अन्यथातिप्रसङ्गात्। नतु समानधर्मो न संशयमात्रे हेतुः। व्यभिचारात्। न। तद्विशेषे जातिकृतस्य तस्यासिद्धेः। कारणत्वप्रहात् तत्करूपनेऽन्योन्याश्रयात्।

किञ्च, न तस्य स्वरूपतः संशायकत्वं किन्तु तत्सहचरितकोटिस्मारक-तयेति तत्रैवान्यथासिद्धिः। न च कोटिस्मरणं तद्वचापारः। केवळाददृष्टादपि अत एव स्मर्थ्यमाणकोटिके संशये ततकारणत्वमपास्तम् । तस्मात् कोट्यपस्थितिधर्मिज्ञानविशेषादर्शनान्येव संशयकारणानि।

मैवम्। उत्कटकोटिकसंशयस्यान्यथासिद्धेः। यत कोटौ भूयःसहचरित- 20 धर्मप्रहस्तत्रैवोत्कटत्वात् । तथा च तत्र विशेषे तत्कारणत्वात् अन्यत्रापि तत्र तथा। यद्वा, वेगेन गच्छतस्तत्तत्कोटिस्मृतौ विशेषादर्शने च समानधर्मज्ञानाज्ञानयोः संशय-तद्भावाभ्यां तत्कारणत्वम् । केवलादृष्टस्मारितकोटिकश्च संशयो नास्त्येव येन तस्य बहिर्भावः स्यात्। सर्वेत्र समानधर्मस्यान्वयादिदर्शनात्। धमषु समानशब्दो न साद्वश्यार्थः , किन्तु साधारणार्थ इति स्थाणुपुरुषसंशयो न 25 तयोः परिमाणस्यासाधारणत्वात् , तज्जातेश्चाद्रव्यवृत्तित्वात् । न । जातेरपि परम्परासम्बन्धेन द्रव्यवृत्तेः। सारूप्यज्ञानादिति।

किरणावली

तदेवमनर्थजत्वाविशेषेऽप्यनिश्चयात्मकात् संशयात् निश्चयात्मकतया विपर्ययो मिद्यत इति द्वितीयमविद्याप्रभेदमाह— विपर्ययोऽपोति । अन्तर्विहिश्चेत्यपेर्थः । अतिस्मित्तदिति प्रत्ययो विपर्ययः । अतिसमित्तत्वयथार्थता दर्शिताऽनेन विद्यातोऽसमान-जातीयाद् व्यवच्छेद इति । तदिति निश्चयाकारता, तेनानिश्चयात्मकात् समानजातीयाद् व्यवच्छेदः । प्रत्यय इति जागरावस्थत्वं, तेन स्वप्नव्यवच्छेद इति । एतदुक्तम्भवति—अयथार्थनिश्चयात्मकं जागरावस्थात्तानं विपर्यय इति । लोके तथैव प्रसिद्धः । कारण-माह—प्रसिद्धेति । प्रसिद्धाः प्रतीताः अनेके विशेषाः परस्परव्याद्यत्तिहेतवो धर्मा ययोरारोप्यारोपविषययोः तौ तथोक्तौ तथोः, न ह्यारोप्यारोपविषयापरिशाने कश्चिद्विपर्येति । आरोप्यापरिशाने सामर्थ्यानुपलब्धौ तद्वेतुत्वासम्भवेन हानादिव्यवहारानुपपत्तः, अनुपलब्धे संस्कारस्यासम्भवेन साहस्यानुपयोगप्रसङ्गाच अन्वयव्यतिरेकाभ्यां साहस्य-दर्शनस्य विभ्रमं प्रतिकारणत्वावधारणात् । आरोपविषयाप्रतीतौ निरालम्बनत्वापातात्। अन्यथाख्यातिपक्षे च सालम्बनत्वनियमादिति । ननु पीतः शंखस्तिको गुड् इति साह्य्यान्ययेपि भ्रान्तिदर्शनात् कथमेतत् १ न आरोप्यशानजनितसंस्कारसहकारितया

स्थाणुपुरुषसदृशोऽयिमिति ज्ञानात् विरुद्धनानाप्रकारक-ज्ञानस्यैकस्मिन्
15 धर्मिण्यनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः। वाकारार्थश्च विरोधः।

परस्परेति । आरोप्यारोपविषययोर्मिथोभेदार्थे वैधर्म्यमुक्तम् । सामर्थ्यानुपलब्धा विति । तोयजातीयस्य पिपासोपशमनसामर्थ्यानुपलब्धावित्यर्थः ।

तद्धेतुत्वासम्भवेनेति । इष्टानिष्टसामध्यां उपलम्भसम्भवेनेत्यर्थः । अनु-पल्रड्य इति । आरोपणीय इत्यर्थः ।

20 आरोप्यज्ञानस्थारोपप्रयोजकत्वमुक्त्वारोपविषयज्ञानस्य तत्प्रयोजकत्वमाह— आरोपविषयेति । आरोप्यज्ञानेति । ननु सारूप्यं न सरूपसम्भ्रमहेतुर्माना-भावादिति, ज्ञातस्य तस्य हेतुत्वे तस्य भेदाधिष्ठानतया भेदप्रहास्तदनुपपत्तिः । न साधारणधर्ममात्रप्रहस्यारोप्यस्मारकतया प्रत्यक्तभ्रमे तन्त्रत्वात् । अन्यथा तद्विषय-नियमानुपपत्तेः ।

25 न च विशेषाप्रहमात्रं तिन्नयामकम् । अगृहीतिविशेषेऽण्यसक्तपे भ्रमादर्शनात् । अत एव साक्ष्यस्यैकदेशकार्त् स्न्ये विकल्पोऽण्यपास्तः । आरोप्योपस्थापकत्वमात्रयः

30

तदुपस्थापनेन हि सारूप्यमुपपद्यते, न त्वन्यथा। न च पीतिमतिक्तत्वयो रजतादेरिव संस्कारोपस्थाप्यत्वं प्रत्यक्षत एवोपिस्यतेः। न च तिक्तत्वपीतिम्नां संसर्गत्वं च तथा, तच्च संस्रष्टगुणे नास्यास्तीति न किञ्चिदनुपपन्नम्। स्यादेतन्न किं तयोरित्यत उक्तम्— अयथाधीलोचनात् [इति]। यथाथीलोचनामावात्। तत्त्वाग्रहादिति यावत्। सम्प्रति विभ्रमकाले स्वतो विशेषनिषेधात् साधारणधर्मवतो धर्मिणो ग्रहे सतीति लम्यते, 5 यस्यासौ विभ्रमो भविष्यति तस्य। पित्तक्षा निलोपहतेन्द्रियस्येति। समवायिकारणमं प्रदर्शयता सन्निहितविशेषाग्रहे चासनिहितविशेषारोपे चेन्द्रियोपधातस्य देत्त्वस्तं भवति। अन्वयव्यतिरेकसिद्धं चैतत्। न च दोषाः सहजशक्तिविधातदेतव एवाविषद्धसहकारिसन्निवेशादेकस्यापि विषद्धकार्यजननाविरोधात्। धर्माधर्माम्यामात्मनः सुखदुःखवत्। परेषां वा तस्यैव शानस्य भेदग्रहेण विपरीतव्यवहारवत्। अस्तिनि हितेत्यादिनापेक्षणीयं निमित्तमुक्तम्। "आत्ममनसोः संयोगादि"त्यसमवायिकारणमुक्तम्। यद्यपि विभ्रमात् क्वचित् सुखमि भवति, तथापि दुःखोदकः सहत्यवस्यमधर्मा देत्रस्तीति अभिगायवतोक्तमधर्माचेति। उदाहरणं यथा—गठयेवाह्व इति। ननु सम्भव-

प्रयोजकत्वात्। एवञ्च स्मर्थमाणारोपे सारूप्यप्रहः कारणम्। पीतः शङ्ख इत्यादे व नयनादिसम्भिन्नपित्तपीतिमानमनुभूय शङ्खे तदारोपः। किञ्च नात्र शङ्खे पीतगुण आरोप्यते, किन्तु शङ्ख्यपीतगुणावारोपविषयौ संसृष्टत्वमारोप्यं, तथा व संसृष्टस्वभावाभ्यां गुणगुणिभ्यां सारूप्यमारोपप्रयोजकम्। तच्चासम्बन्धाप्रहरूप-मत्रास्त्येवेत्याह — न च पोतिमतिक्तत्वे [१] इति। संसृष्टत्वस्यारोपे तस्य केवलान्वियतया तत्र विशेषादर्शनादित्यर्थः।

न चैवं प्रतीतेर्भ्रमत्वानुपपत्तिः केवलान्वयिधिर्मि विषयज्ञानस्य यथार्थत्वस्य नियमादिति वाच्यम् । संसृष्टविषयत्वे तथात्वे धर्मद्वयप्रकारत्वांशे भ्रमत्वात् । नन्वेवं शङ्कृपोतगुणौ संसृष्टाविति धीः स्यात् । मैवम् । संसर्गस्य सम्बन्धिकतया तन्निरूप्यत्वेनोपस्थितपदार्थेनैव तन्निरूपणात् । तथाप्यसंसर्गाप्रहस्य स्वरूपसत एवारोपहेतुत्वादारोप्यारोपविषयसारूप्यस्य च ज्ञातस्योपयोगात् ।

अत्राहुः —यत्र तादात्म्यारोपः तत्र सारूप्यं ज्ञातमुपयुज्यते, संसर्गारोपे तु स्वरूपसदेव प्रयोजकिमिति भवत्यसंसर्गाष्ट्रहः सारूप्यम् । यद्वा, यत्र सारूप्यमेव दोषस्तत्रारोप्योपस्थापकतया सारूप्यमुपयुज्यते, न तु यत्र पित्तादिदेषः । तत्रारोप्योपस्थितेरनुभवरूपायाः सम्भवात्। ननु दोषानैसर्गिककार्यप्रतिबन्धका न त्वागन्तुककार्यजनका इति । ततो यथार्थज्ञानं मा जनिष्टायथार्थ- ज्ञानन्तु कुत इत्यत आह—न च दोषा इति ।

त्येतत् दृश्ये दृश्यान्तरस्य सुसदृशस्य समारोपः कथं पुनरतीन्द्रियस्य परात्मनो निमेषोन्मेषा-द्यनुपस्थितस्य प्रत्यक्षेऽत्यन्तविसदृशे समारोपोऽयमसौ सुखी पण्डितः कामीश्वर इत्यादि-प्रत्ययस्तद्वरं सत्य एवायं प्रत्ययोऽस्त्वित चार्वाकास्तान् प्रत्याख्यातुमाह अस्तर्य-शब्दलिङ्गानुमितं व्यापकममूर्त्तमाकाशमिति वस्तुगतिः। तद्वयपगतजलदपटके 5 विततालोकमण्डलेऽयःस्वच्छानवच्छिन्नदेशतया ब्यूहनाविष्टम्भनाप्रेर्यतया सारूप्येणारोप्यत इति लोकानुभवसिद्धम् । तद्वदात्मनोऽपि दृश्यमूर्त्तान्तराप्रयोज्यतया तत्प्रयोजकतया च सारूप्येण शरीरतादातम्यारोप इति भावः। यत् विक्षिप्तनयना नीलिमानमाकलयन्ति, नयनर्दमयस्तिग्मकर्करणाभिधातपरावृत्ताः स्वाविष्ठानगोलकाभि-तदतिदुरङ्गमा सम्बद्धास्तदीयामेव स्यामिकां गगने पीतिमानमिव शंखादावारोपयन्तीति केचित् । 10 काचलाक्षाः साक्षीकर्त्तुमुचिताः। यथाह भगवान् पत्रञ्जलिस्तथा ग्राह्मं भूगोलमध्यमेढी-भूतस्य सुमेरोः प्रत्यगुदक्पागर्वाक्कमेण रजतसुवर्णप्रागमरकतमयानि चत्वारि श्रञ्जाणि तस्य दक्षिणे इन्द्रनीलमयस्य शिखरस्य प्रभयाकाशं नीलमाभाति अन्यत्र सितपीतलोहितमिति । तथापि निष्किये नीरूपेऽत्यन्तविसदृशे कथं क्रियारूपाद्यारोपः ? साहरय निबन्धनत्वात् भ्रान्तेऽस्ति तत्। उदाहरणान्तरमाह—अञ्जनेति । शर्वर्था भाऽवस्थितस्य तमसः चक्षुमीत्रग्राह्मतया शुक्रभास्वरिवरोधितया च सारूप्येण नियमादृष्ट-वशाच संस्कारे।पस्थापितश्यामतयाऽवभासो यथा तथा निः क्रियस्यात्मनो देशान्तरोपलिध-लक्षणिकयावत्सारूप्यात्रीरूपस्यापि संयुक्तसमवायेन रूपसन्निकर्षलक्षणरूपलक्षणवत्-सारूप्यात्तथाभास इति। एवमन्यदपि त्रसरेणौ परमाणुरिति। चलत्सु तारकादिषु वायुरयं वातीति जले चलति तत्पतिबिम्बितं सतारकं नभश्रलतीत्युदाहरणमूहनीयम्। अनुमानविषयेऽपीति। अलिङ्गे लिङ्गामिमानादतथाभूते तथाभूतानुमानमित्यनु-मित्याभास इत्यनेकोदाहरणानुगतः सङ्क्षेपः । एवं लौकिकविपर्ययमुक्तवा परीक्षकं विपर्यय-ऋग्यजुःसाम्नां त्रयं त्रयी सैव द्शनम् , मुदाहरति—**त्रयो**ति । पारलौकिकः पन्थाः । तद्विपरीतेषु तद्विरुद्वेषु , शाक्या बौद्धाः । तेषां द्दानेषु द्दानपितरूपकेषु इदं श्रयः प्रशस्ततरमिति। हिगम्बराद्यः।

पारलोकिकपथदर्शनानुपायत्वात् पाखण्डदर्शनानामाह—दश्चीनप्रतिरूपके-

^{25 &#}x27;स्वच्छ'त्वमभास्वररूपविरहः। 'व्यूहनं' वाजीकरणम्, 'विष्टमभनं' गतिप्रतिबन्धः। नतु चत्तुर्मात्रप्राह्यत्वं पीतादौ तत्सामान्ये चास्तीति तदिप सारूप्यादारोप्येतेत्यत आह - नियमादृष्ट्यद्वादिति। यथा मण्डूकवसाञ्जनादोषाद्वंश एवोरगभ्रमो नान्यत्रेति नियमस्तथा नियमादृष्टवशादत्राप्यारोपनियम इत्यर्थः।

वस्तुनः प्राशस्त्यस्य सिद्धप्रामाण्यत्रयीसिद्धत्वात् । 'शरीरेन्द्रियमनःस्वात्माभिमान'स्तेषामनात्मत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । 'कृतकेषु' पृथिव्यादिषु 'नित्यत्वदर्शनं' दृष्टिः 'कारणवैकल्ये
कार्य्योत्पत्तिज्ञानम'कर्तृकं विश्वं मोक्षे सुखं तत्र ज्ञानं चेति 'हितमुपदिश्चत्सु' वेदवृद्धे ''व्यहितमि'ति 'अहितं' 'चोपदिशत्सु' तथैव 'हितमि'ति । अथवा वस्तुगत्या
यदिहतं तद्धितमिति उपदिशत्सु पाखण्डेषु हितमिति ज्ञानमित्यर्थः । इह विभ्रमितो ?]ः 5
प्रवृत्तिनवृत्तियोग्यार्थः परिस्फुरतीत्यनुभवसिद्धम् । न चासतः सत्त्या स्फुरणे प्रवृत्तिरस्ति
"तेन ह्यसदिहेदं रजतमित्यवगम्य रजतार्था प्रवर्त्तत इति सम्भवति । एवं ज्ञानाकारप्रवेदनेऽपि
प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । न हि ज्ञानात्मनो रजतस्य बहिव्यवहारे सामर्थ्यमिति । न चासमर्थ-

¹'तेष्वे'व वेद्बृद्धेष्वेव । ननु नित्यद्रव्याविषयको भ्रमः केवलान्वय्यत्यन्ताभाव-प्रतियोगिमात्रविषयको न वेति विप्रतिपत्तुभ्रमः प्रमाविषयाविषयकः भ्रमान्य- $10\,$ ज्ञानान्यत्वात् आकाशवत्। न.चाप्रयोजकत्वम्। तथा हि पुरोवर्त्तिनि रजते . च न भ्रमत्वं तयोः सत्वात् किन्त्वेतयोर्वेशिष्ट्ये। तचासदेव। नेदं रजतमिति च कस्यापि न पुरोवर्त्तिरजते बाध्येते। अपि तु तयोर्वेशिष्ट्यं बाध्यमतो भ्रमे तदुपस्थितिरेव युक्ता। न हि कारणत्वं विषयत्वम्। अतीतत्वादेरपि तत्त्वात्। किन्तु स्वकारणाधीनः स्वभावविशेषः। स चासत्यपि विरुध्यत इत्यत आह— भ्रमत्वञ्च नासद्विषयत्वं किन्त सद्विषयत्वेऽपि । इह विभ्रम इति। ै किञ्चासदिति। नाभावः तत्प्रतियोगि वा विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वात् । प्रमासाधारणत्वात् । नाष्यत्यन्तासद्खण्डम् । तद्भाने कारणाभावात् । इन्द्रियाणां सिन्नकृष्टार्थबोधकत्वात्। तद्भावे व्याप्त्याद्यप्रहेऽनुमानाद्यप्रवृत्तेः। ननु सिवषय-कोऽयं भ्रमः ज्ञानान्यविषयको न वेति विप्रतिपद्य भ्रमो ज्ञानान्याविषयको 20 तथा हि भ्रमान्यज्ञानान्यत्वात् व्योमवत्। न चात्रयोजकत्वम्। रजतादेक्षीनाकारत्वं नानुभवाद्ययस्थाप्यम्, स हीद्मनहङ्कारास्पदं दर्शयति न त्वहं रजतिमिति, तथापि नेदं रजतिमिति बाधकप्रत्ययापनीते निश्चीयते पारिशेष्यात् रजतत्वे ज्ञानस्यैवाकार इति श्चाकारिणोऽभिन्नः , भिन्नस्य विषयत्वेऽतिप्रसङ्गात् इत्यत आह—एवं ज्ञाना-कारेति । न च परिशेषः । नेइं रजतं न चा ज्ञानं रजतिमिति बाधकस्याविशेषात् । यथा च ज्ञानभिन्नस्य विषयत्वं तथा चर्द्धसमानतन्त्रे व्यवस्थापितम्। ननु विवादा-

¹ Vardhamana reads तेषु for वेदहाईषु and adds एव after it.

² Vardhamana reads किञ्चासत् for तेन हासत्.

25

30

स्यानवगतसामर्थ्यस्य वा प्रवृत्तिविषयत्वं ततोऽसता सत्त्वेनासमर्थस्य समर्थत्वेनावभासनं तद्भेदाग्रहो वेति द्वयमविश्वष्यते । विचारासहलक्षणानिर्वचनीयरूपातावपि तथा; न हि विचारासहमेतद्रजतिमत्यवधार्यं कश्चित् प्रवर्त्तते, तस्मात्तत्रापि विचारसहत्वेनावभासनं तद्भेदाग्रहो वेति द्वयमेवाविशिष्यते । तल प्रथमे विपरीतरूपातिपक्षपात एव वादिना-मित्यर्द्धं तावदवसितं भावस्य । द्वितीये तु विचिन्त्यते । अन्यज्ञानादन्यल प्रवृत्तावितिमसङ्गे कः प्रतीकार इति १ प्रवर्त्तकज्ञानसारूप्यं भेदाग्रह इति चेत् १ न । निवर्त्तकन

ध्यासितानि भ्रमविषयविषयकवाक्यानि वचनदूषणाकान्तानि न वेति विप्रतिपद्य तानि तथा तद्विषयकवाक्यत्वात् संप्रतिपन्नविद्यिनिर्व्यचनीयक्यातिरेवास्त्वित्यत आह— विचारासहेति। सद्विषयकत्वे बाधकादसद्विषयत्वे चाप्रवृत्तेः सत्त्वासत्त्वाभ्याम-निर्व्वाच्यतैव विचारासहत्वम्। तथेति। इहापि प्रवृत्यनुपपत्तिर्दूषिकेत्यर्थः। अनिर्व्यचनीयत्वश्च न ताविष्ठिकिविरहः, इदं रजतं नेदं रजतिमत्यादिनिष्ठकरनुभ्य-मानत्वात्। नापि सम्यङ्निष्ठिकिविरहः। पतिष्ठकतेरेव सम्यक्तवासम्यक्त्वयो-विरोधादिति भावः।

अस्तु तर्ह्याष्ट्रयातिः। तथा हि ज्ञानत्वं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नवृत्ति न वा, तत्प्रसिद्धिश्च भेदाप्रहप्रसञ्जिताया रजतत्वप्रकारकशुक्तीच्छायामिति विप्रतिपद्य ज्ञानत्वं न विशेष्यावृत्तिप्रकारकवृत्तिज्ञानमात्रवृत्तित्वात् प्रमात्ववत्। मत्रयोजकम् । अन्यथारूयातौ बाधकात् साधकाभावाद्य । तथा हि प्रत्यक्तेणेदमिति शुक्तिर्गृद्यते, दोषात्तस्य शुक्तित्वं न गृद्यते । दोषात् तद्यतिवशेषात्रहात् । तन्मात्रश्च गृहीतं साद्रश्यप्रहात् संस्कारोद्वोधाद्रजतस्मृति जनयति । सा च दोषवशात् दुष्ट-तत्तांशा तत एव ज्ञानद्वयाच्छुको रजतार्थी प्रवर्त्तत इत्येवसुपपत्तौ विशिष्टज्ञानोत्पत्तौ मानाभावात्। न चेयं शुक्तिस्तद्रजतिमिति भेदाग्रहे प्रवृक्तिः। स्वरूपतो विषयतश्च तयोर्भेदाप्रहस्यापि प्रवर्त्तकत्वात् । लाघबात्त्वयाप्यारोपनियमार्थं तस्योपेयतयावश्यक-त्वाच्च। न च रजते प्रवृत्ति प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वादिहापि तत्सिद्धिः। प्रवृत्तिमात्रे भेदाग्रहे सतीष्टदुरोवर्त्तिज्ञानस्य हेतुत्वात् लाघवात् विशिष्टज्ञानस्य सतोऽपि गौरवेणात्रवर्त्तकत्वादित्यत आह—अन्यज्ञानादिति । अयमिससिन्धः । रजतज्ञानस्य शुक्तिविषयतां विना न तद्विषयकप्रवृत्तिजनकटवं सर्वे रेवाद्यप्रवृत्तौ लाघवादुपस्थित-त्वाच । ज्ञानं स्वविषये प्रवर्त्तकमित्यनन्यथासिद्धकारणताष्ट्राहकमानेनावधृतत्वात् । सर्वे रेव प्रथमं गृहीतत्वेन तस्य बलवत्वादिति अतिप्रसङ्गः । नियामकं शङ्कते— प्रवत्तकज्ञानेति । अतिप्रसङ्गस्थले भेद्रप्रहान्न प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

तर्हि निवर्त्तकस्याभेदाष्रहस्य सत्त्वान्निवृत्तिरपि स्यादिति युगपत् प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातामिति परिहरति—**निवर्त्तके**ति । अभेद्रव्रहो न प्रवर्त्तको येन तद्भावान्नि-

किरणावली

सारूप्यस्य भेदाग्रहस्यासम्भवात् । न च सारूप्यादन्यकार्यमन्यः करोति स्फुलिङ्गसारूप्यात् खद्योतेनापि दाहपसङ्गात् । स्यादेतत् । न वयमभेदग्रहव्यवहारेऽङ्गमङ्गीकृत्य सारूप्या-द्विभ्रमो व्यवहारयतीत्याचक्ष्महे, किन्नाम सर्वल भेदाग्रह एव व्यवहारकारणं तत्र पुरोवर्ति-ज्ञानस्य यदापेक्षितार्थज्ञानं सन्निहितं तदा तद्भेदाग्रहश्च वर्त्तते, यदा तु हेयज्ञानं सन्निहितं तदा तद्भेदाग्रहान्निवर्त्तते । यदा तु भयज्ञानं सन्निहितं तदा तद्भेदाग्रहो दोलायत इति 5 कोऽतिप्रसङ्गः ? सत्यज्ञानेऽपि भेदाग्रहादेव व्यवहरतीत्यनियतहेतुकत्वेन युगपत् प्रवृत्ति-निवृत्ती इति । न । अस्मनये अपेक्षिताभेदग्रहस्यानपेक्षिताभेदग्रहसाहचर्यनियमवत्तवापि नये अपेक्षितानपेक्षितभेदाग्रहस्य युगनद्भवाहित्वात् । अन्यथा विपर्ययेऽतिब्याप्त्यापत्तेः । इदं रजतमिति ह्यवधारणात्मकं नेदं रजतमिति नियतानियतम्। तथा च रजताद् भेदस्य ग्रहे विपरीतरूयातिरापद्यते । न । अरजतात्मनस्तदनात्मनावभासमानत्वात् भेदाग्रह-10 मालेण निवृत्तेरप्यापत्तिः, अनपेक्षितभेदाग्रहस्य निवृत्तिकारणत्वेनाभ्युपगमात्। रजतमित्यनपेक्षिताभेदाग्रहो नजर्थ इति तत् कुतो भेदग्रह इति चेत्? भेदाग्रहस्तावत्तव कण्ठगतेरपि प्राणैरपरिहेयः, तथाप्यनपेक्षिताभेदाग्रहान्न निवर्त्तत इति चेत् ? यद्येवमपेक्षिताभेदाग्रहात् प्रवर्त्ततेऽपीति नायं पन्थाः । न च सर्वत्र भेदाग्रहस्य प्रवृत्तिकारणत्वमभ्यपगच्छतोऽभेदग्रहे किञ्चित् प्रमाणमस्ति। अबाधितसामानाधि-15

वृक्तिः स्यात्। किन्त्विष्टभेद्। प्रहः सत्यस्ततेऽपि प्रवर्त्तकः। इयांस्तु विशेषः— क्विविद्सत्वादेवेष्टभेद्स्य। इहः, क्विवित् सतोऽपि भेद्स्य। प्रहः। ति नानियतहेतुकत्वम्। न वेष्टस्थले इष्टभेद। प्रसिद्धेनं तदभावः। पुरोवर्त्तिनीष्टभिन्नत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वा— भावस्य प्रवर्त्तकत्वादित्याह— न वयि मिति। प्रवृक्तिस्थले प्रवर्त्तकष्टभेद। प्रह्विनिवर्त्तका- निष्टभेद। प्रह्वित्याह्म न वयि मिति। प्रवृक्तिस्थले प्रवर्त्तकष्टभेद। प्रह्विवानवर्त्तका- निष्टभेद। प्रह्वित्याह्म स्वानिष्ट। स्वादित्याह्म अन्यथे ति। व्यवि चानिष्टाद भेद्वः प्रह्वादन्यथाख्यातिः स्यादित्याह— अन्यथे ति। व्यवानिष्टा- भेदप्रहो निवर्त्तक इति प्रवृक्तिस्थले तदभावान्न निवृक्तिः, तद्रा इष्टाभेदप्रहस्य प्रवर्त्तक- स्याभावान्न प्रवर्त्तेतापोति शङ्कोत्तर। स्यामाह्म तथापीति। न च स्वातन्त्र्योपस्थिता- निष्टभेद। व्यव्यक्तिः। अभावविशेषणत्वेनोपस्थितेः प्राक् तत्र।पि स्वातन्त्र्योणनिष्टोपस्थितेः। यदि च भेदाप्रहात् प्रवृक्तिस्तदा क्विचिद्रपि विशिष्टज्ञानं न सिद्ध्येत्तत एव सर्व- व्यवहारसिद्धेरित्याह— न च सर्ववेत्रेति। अधिकस्तु पङ्घेऽन्वोक्षातत्त्वयोधे तात्पर्यपरिश्रुद्धिप्रकादो चास्माभिः कृत इति नेह प्रतायते।

करण्यप्रतीतिरेव प्रमाणमित्यपि वार्त्तम् । यदाभेदग्रहादेव सामानाधिकरण्यव्यवहारस्तदा कुतोऽयं विभाग इति चिन्त्यम् । अभेदग्रहस्य व्यवहारानङ्गतया व्यवहारेण व्यवस्थापियतु-मशक्यत्वात् । भेदस्य योग्यानुपलव्धिबाधितत्वादिति चेत् १ अथ कोऽयं भेदस्य बाधो यद्यनुपलम्भमातं नाभेदसिद्धिः, तथा भेदप्रतिपत्तिः । तत्र किमस्यां प्रमाणमित्येव 5 चिन्त्यते व्यवहारस्य अन्यथैव सिद्धेरिति कृतं विस्तरेण ।

संप्रत्यनध्यवसायलक्षणां तृतीयामिवद्यामाह—अनध्यवसायोऽपीति । अनुपलब्धसपक्षविपक्षसंस्पर्शस्य धर्मस्य दर्शनात् विशेषत उपलब्धानुपलब्धकोटिकं ज्ञानमनध्यवसायः ।
अत एवायं संशयाद्भिद्यते । स ह्युपलब्धसपक्षविपक्षसंस्पर्शधर्मदर्शनादुत्पद्यते उपलब्धाब्यवस्थितकोटिविषय इति लोकप्रसिद्धिः । तदनुसारित्वाच परीक्षकाणां तदिदमुक्तं
10 "प्रसिद्धार्थे संज्ञितया आत्मादिषु सुप्रसिद्धार्थेषु च संज्ञितया" । पनसादिष्विति ।
ब्यासङ्गात् विषयान्तराकृष्टत्वात् । ननु तथा सति तस्मिन् ज्ञानं न जायेतैव न ब्यासङ्गशब्देन तत्कार्यस्य विषयान्तरार्थत्वातिशयस्य विवक्षितत्वात् । घटपटोपलम्भेऽपि हि

विद्रोष[त ?] इति । उपलब्धे धर्मिण विशेषतोऽनुपलब्धकोटिकमित्य-न्वयः । यद्यपि घटोऽयमिति निश्चयोऽप्युपलब्धे धर्मिणि घटे भवति, विशेषतश्च नीलः पीत इत्यनुपलब्धकोटिकः, तथाप्यनध्यवसायस्य सामान्यतो विरोध्युभयकोटिकत्वम् । घटोऽयमित्यत्न न तथा । अत एवायमिति । विरुद्धनानाप्रकारकमैकधर्मिकं ज्ञानं संशयः । अनुव्लिखितनानाप्रकारकमैकधर्मिकं ज्ञानमनध्यवसायः ।

यद्वा , सामान्यतो विरोधिनानाकोटिकं ज्ञानमनध्यवसायः। ननु पनसः र्म्यद्यमिति ज्ञानं न संशयः , विशेषतो विरोधिकोट्यनुब्लेखात् । नानध्यवसायः , 20 अनुब्लिखितनानाप्रकारकविरोध्युब्लेखे हि सः। अत्र च पनसस्य तद्न्यस्य च किञ्चित्वेन कोट्युब्लेखात् ।

अत्राहुः—विशेषतोऽनुह्णिखितनानाकोटिकं ज्ञानमनध्यवसायः। अत्रापि विशेषतः कोट्युक्लेखो नास्ति। किञ्चित्वस्य सामान्यरूपत्वात्। किस्विदित्यत्रापि तथा , विशिष्टस्योभयत्रापि सत्त्वात्। तत्र निश्चयसंशयभिन्ने तादृशज्ञाने किं मानम् ? उच्यते—न ताविज्ञज्ञासा निर्णयज्ञन्या, अनुच्छेद्यापत्तेः। नापि संशयज्ञन्या, विशिष्टकोटिद्वयानुक्लेखे तद्भावात्। ततः संशयभिन्नजिज्ञासाजनकं ज्ञानमेषितव्यं, तदेवानध्यवसायः।

व्यासङ्गराव्हेनेति । कारणवाचकशब्दस्य तत्कार्य्ये लाक्तणिकत्वादित्यर्थः । तस्य प्रयोजनत्वमाह चटेति । नन्वेतद्विशेषणनिश्चये सत्यपि भवतीत्यत आह—

घटांथीं घट एव व्यवहरति न पटे। तदिदमुक्तं भवति—अनिर्धित्वाच्चेति। विशेषितिश्चयाभावे सतीति शेषः। किमित्यालोचनमात्रमिति। मात्रशब्देन विशेषितिश्चयानात्मकतां दर्शयति। एतदेव स्पष्टयति—तन्नेति। विशेषसंशाविनिश्चयो न भवतीति। निश्चयनिषेषेनानिश्चयात्मकता दर्शिता, न तु निश्चयाभावमात्नं, विशेष-निषेषस्य शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात्। सामान्येन हानेन निमित्तेन काचिदत्र संशा प्रवर्तत इति निश्चितमेवाविशेषात्। का पुनरसौ प्रसिद्धा अप्रसिद्धा चेत्यनध्यवसाय इत्यर्थः। द्वितीयां विधामाह—अनुमानविषयेऽपीति। 'नारिकेलद्वीपवासिन' इत्यप्रसिद्धगोत्वोपलक्षण-परम्। सास्नामात्रदर्शनादित्यनन्यत्वोपलब्धचेष्टमानावयवविशेषदर्शनोपलक्षणपरम्, को नु खल्वत्र प्राणी स्यात् प्रसिद्धोऽप्रसिद्धो वेत्यर्थः। यद्यपि को नु खल्व स्यादिति जिज्ञासा, तथापि तत्कारणेनानिश्चयात्मना ज्ञानेन भवित्वयं, प्रथमं न हि निश्चितेऽर्थे जिज्ञासोत्पद्यते 10 नापि सर्वथैवाज्ञात इति।

स्वप्नलक्षणां चतुर्थीमविद्यामाह—उपरतेति । स्वकार्याद्विरतवदिन्द्रियवर्गस्य प्रलीनमनसो निरिन्द्रियप्रदेशावस्थितान्तः करणस्येन्द्रियद्वारेणैव अध्यक्ष्मिवनं पूर्व-

विशेषिनिश्चयाभाव इति । मान्नशब्देनेति । मान्नशब्दस्य सामान्यवाचित्वावित्यर्थः । ननु सामान्येन रूपेण विशेषोऽपि निश्चीयत एवेत्यत आह—विनिश्चय 15
इति । तर्हि निश्चयाभावो ज्ञानसामान्याभावेऽण्यस्तीत्यत आह—निश्चयनिषेधेनेति ।
पतदेव विशव्यति—सामान्येन हीति । तर्ह्यनध्यवसायः कुत्रेत्यत आह—
का पुनिरिति । यद्यपीदं ज्ञानं न भ्रमस्तथाण्यनिश्चयमात्रेणाविद्यात्वम् । अनुमानविषयेऽपीतिति । ननु पनस्यत् सास्तापि प्रत्यत्तैव प्राणिविशेषसम्बन्धित्वं पनस्यत् पद्वाच्यत्वं वोभयत्राप्यप्रत्यत्तमेव । न । चेष्टमानावयवस्य यत्राप्रत्यत्तत्वं तस्य 20 विवित्ततत्वात् ।

"उपरत"शब्दस्य विनष्टमर्थं निवारयति—स्वकारयोदिति । तत्र हेतुमाह—प्रलीनेति । मनसः प्रलयाभावादाह—निरिन्द्रियोति । इन्द्रियद्वारेणैवेति । यथेन्द्रियङ्गापारजे ज्ञाने चत्तुरादिना जानामोति, तथेन्द्रियङ्गापाराभावेऽपि चत्तुषा पश्यामीति ज्ञानमित्यर्थः । *इव-शब्दार्थसादृश्यमाह—पूर्वज्ञानेति । क्वविदिनिद्रयद्वारेणैवेति पाठः । तत्र ह्युपरतेन्द्रियवर्गस्य स्वप्तः कथमिन्द्रियद्वारेणैवेत्यत आह—पूर्व-

ज्ञानप्रत्यवेक्षणैकं ज्ञानं यत्नासत्यपि चक्षुरादिव्यापारे चक्षुषावस्यमिममधे पस्यामीमं श्रोतेण श्रणोमीत्यनुब्यवसायः तत् स्वप्नज्ञानम्। अयथार्थत्वेऽप्युपरतेन्द्रियग्रामस्वभावाद्विपर्ययाद्वच-वच्छेदनियतकोटिकत्वात् संशयानध्यवसायाभ्यामनुभवनमिति स्मृतेः । यद्यपि यथार्थमपि कचित् स्वप्नज्ञानं भवति यथाहमिह शय्यायां संविष्टस्तिष्टामि, तथापीन्द्रियद्वारकता तत्र यथार्थै-वेति प्रतिपादनार्थं भिन्द्रियद्वारेणे 'त्युक्तम् । इन्द्रियग्रामोपरमार्थे प्रस्नोनमनस्यस्येति । बुद्धिपूर्वकादिति। तदेतत् प्रश्नपूर्वकं विवृणोति — कथि मिल्यादिना । पूर्वकः प्रयत्नो विवक्षितः, शरीरव्यापाराचेष्टालक्षणात् । अहन्ति जागरावस्थोपलक्षण-शयनकाले विश्रामार्थे परिश्रमोप-खिन्नस्य विश्रान्तस्य । निद्योति । शमार्थमाहारस्याशितपीतस्य रसादिभावेन परिणामार्थे परिपाकार्थे च! हष्टजनितं प्रयत-निमित्तमपेक्षमाणादात्ममनःसम्बन्धात् संयोगादसमवायिकारणान्मनसि समवायिकारण-कियाप्रबन्धात् कियासन्तानादन्तर्हृदयं प्राप्य तस्मिन्नन्तर्हृदये तस्य विवरणं निरिन्द्रियात्म-प्रदेशे निश्चलं निवृत्तपूर्विक्रियासन्तानं तिष्ठति । पुनः सहसैव न चलति । तिद्रेति । 'प्रवन्धेन' प्रस्तावेन । अलाप्यदृष्टकारितः ततः किमत आह-न्यामिति।

ज्ञानेति । पूर्वज्ञानप्रत्यवेज्ञकत्विमिन्द्रयद्वारकतानुन्यवसायः । तेनेन्द्रियद्वारेण यद्गुभवनिम्त्यस्य न्याख्येयप्रन्यस्यायमर्थः । इन्द्रियद्वारेणैव योऽनुभवोऽनुञ्यवसीयत इत्यस्याहारात् । पतदेव स्पष्टयित—धन्नास्तर्यपोति । 'संविष्टः' सुनः । तथापी-न्द्रियद्वारकतेति । यद्यप्येतावता स्वप्नानुज्यवसायस्यायधार्यत्वसिद्धौ शय्यायां संविष्टस्तिष्ठामीत्यनुज्यवसायात्मकस्वप्नस्य नायधार्थत्वं सिन्धति , तथापि स्वप्नत्वेन तन्नापि वाधितविषयत्वमनुमेयम् । वृद्धिनं साज्ञात् प्रयत्नजननीत्यत् आह—इच्छेति । वातादिजन्यशरीरस्पन्द्ज्यावर्त्तनार्थमाह—चेष्टेति । हृद्यान्तम्भनःप्राप्ति विना मनो न हृद्यान्तिन्धलं तिष्ठति प्राप्तिपूर्वकृत्वाद्वस्थानस्येत्यर्थः । पूर्यति—अन्तह् द्यं प्रारयेति । ननु निश्चलत्वं स्पन्दश्चन्यत्वं तिष्ठत्वर्थोऽपि स प्वेति पौनष्ठक्यमित्यत्व आह—सहसैवेति । पूर्वप्रन्थेन सम्बद्धोकर्ज् मुक्तं—पुनः सहसैव न चलिति । तदेतीति । अत्राप्यदृष्टकारितेत ।

25 ननु शरीरतद्वयविक्रयैव प्रयत्नवद्दातमसंयोगासमवायिकारणिका प्राणिकया तत्प्राणवहनाड्चभिघातादेव। तत्र हि प्रयत्नवद्दातमसंयोगासमवायिकारणत्वेऽपि प्राणवहनाड्नियायाः प्रयत्नवद्दातमसंयोगोऽसमवायिकारणं वाच्यः, तस्याश्चेष्ठात्वात्। तथा च तद्भिघातादेव प्राणिकयोपपत्तौ तत्र प्रयत्नवद्दातमसंयोगस्यासमवायिकारणत्वे प्रमाणाभावः।

प्रयत्नापेक्ष आत्मप्राणसंयोगः कारणमित्यूहनीयम् । प्राणापानस्वन्तानेति । प्राणंनं प्राणोऽपाननमपानः, तत्सन्ताने प्रवृत्तावात्ममनसोः संयोगिविशेषादृष्टष्टादिसाचिन्येन संयोगमालन्यावृत्तत्वात् स्वाप इत्याख्या यस्य तस्मात् । एतेन श्यनपदार्थस्थले न निरक्त इति मन्तन्यम् । अस्तिसु विषये दिश्वति । अर्द्धरात्ते प्रसुप्तो यानाहिकानथाननुः पश्यति । न च ते तथा वाराणस्यां सुप्तः पाटलिपुत्ते पश्यति । न चासौ 5 पाटलिपुत्ते, न च ते वाराणसीयाः । एवमजातानेव जातान् मृतानेव जीवतः यून एव स्थविरानित्यादि । अनेनाविद्यात्वमुपदर्शितम् । सुप्तेऽप्यवस्थाविशेषे ज्ञानं स्वप्नज्ञानं कर्मधारयपक्षे सुषुप्तत्वानुपपत्तेः । इन्द्रियद्वारेणैव प्रत्यक्षाकारं साक्षात्करोतीति चोपलक्षणं लिङ्गद्वारेणैवानुमित्याकारं कचिदित्यपि द्रष्टन्यम् । यथास्मिन् देशे धूमादिमिरित्ययमेव-माहेत्यादि । तस्यान्तर्गणितं मेदमाह—तन्तु ज्ञिविधिमिति । यद्यपि सर्वत्र सर्वेषां 10 कारणत्वमस्ति, तथाप्यतिशयमाश्रित्य तैविध्यं तदाह—तन्नेति । कामी कुद्धो वा यमथै कामिनीमरातिमर्थे वाऽहतः प्रयत्नवान् चिन्तयन् स्मरन् स्विपिति निद्रयामिभूयते । तदा सैव चिन्तासन्तिहरतज्ञनितः संस्कारसन्तानः कारणशब्दस्य कार्य उपचारात्,

अवाहुः—प्राणिकयायां प्रयत्नवदातमसंयोगस्य नासमवायिकारणत्वं किन्तु कारणत्वमात्रं तञ्च परम्परया कारणत्वेऽण्युपपद्यते। एवञ्चातमप्राणसंयोग इति । व्याख्येयप्रस्थस्यायमर्थः। प्राणवहनाड्या सममात्मसंयोगः प्राणिकयायां परम्परा-कारणं नाडीवाणसंयोगोऽभिद्याताख्यः प्राणिकयायामसमवायिकारणिमति।

एतेनेति । शयनं ज्ञानविशेषः । तत्पदार्थः निरिन्द्रियप्रदेशावस्थितमनः-संयोगासमवायिकारणकं ज्ञानमित्यर्थः ।

यद्वा , स्वप्नवहनाड़ीविशेषसंयुक्तमनोजन्यं ज्ञानिमत्यर्थः । यानाहिकानिति । 20 आह्रिकत्वेन दिनभवत्वेन यानर्थान् पश्यतीत्यर्थः । न च ते तथेति । न ते आह्रिका इत्यर्थः ।

वाराणस्या मिति । वाराणस्यधिकरणकः पुरुष पाटलिपुत्ने पश्यति, पाटलि-पुत्राधिकरणोऽहम् । पते च पाटलिपुत्रीयाः पदार्थाः वाराणसेया इति पश्यतीत्यर्थः । तेनाग्रेतनग्रन्थसामञ्जस्यं भवति । अयमेवमाहेति । यद्यपि लिङ्गोदाहरणप्रस्तावे शब्दोदाहरणं न युक्तं , तथापि वैद्रोषिकाणां शब्दस्यानुमानान्तर्भावात् तथोक्तम् । यद्यपि सर्वन्नेति ।

15

प्रत्यक्षाकारा साक्षात्कारवती एकविषयत्वात् कार्यकारणरूपत्वाच संस्कारसन्ततिरेव धातुदोषादिति । धातवोऽसङ्मांसादयः, स्वप्नप्रतीति एकता। तेषां दूषकत्वाद्दोषाः । वातिपत्तद्रलेष्माण एव वा धातवः शरीरस्थितिहेतुत्वात् तद्दोषा-दुपचयलक्षणान् स्वमान् पश्यति । तद्विवृणोति—वातेति । स्वभावादेव वाताधिको वातप्रकृतिरित्युच्यते, आगन्तुकेन निमित्तेन क्षोभितवातो वातदूषितः आकाशगमनादीनी-त्यादिशब्देनाधः प्रदेशे फलकपर्यभ्रमणभूकम्पादिग्रहणम्। एवं पित्तप्रकृतिः स्वभावत एव पित्ताधिकः पित्तदूषितो वा आगन्तुकेन निमित्तेन अग्निप्रवेशकनकपर्वतादीनीत्यादि-ग्रहणान्मध्याह्मातपदिग्दाहादिग्रहणम् । तथा इलेष्मप्रकृतिः स्वभावत एव इलेष्माधिकः इलेष्मदूषितो वा आगन्तुकेन निमित्तेन सरित्समुद्रप्रतरणादीनि पश्यति । तृतीयां विधामाह स्वयमनुभूतेषु प्राप्तेष्वननुभूतेषु अप्राप्तेषु च प्रसिद्धेष्वर्थेष्विह जन्मनि प्रतीतेषु अप्रसिद्धेषु चेह जन्मन्यप्रतीतेषु मध्ये यत् शुभावेदकं गजारोहणच्छत्रलाभादी-त्यादिग्रहणात् पर्वतारोहणपायसभक्षणादीनि, स्वयं प्राप्ते इह जन्मनि प्रतीतेषु मध्ये यत् शुभावेदकं गजाहरोणच्छत्रलाभादि लब्धविषयं स्वयं प्राप्ते त्विह जन्मन्यनुपलब्धविषयं यत् ब्राह्मणेन पुण्येनागम्यागमनादि इह जन्मन्यप्रतीतविषयन्तु मेरुपृष्ठारोहणदेवतादर्शन-मन्दाकिनीविगाहनादि तत् सर्वे संस्कारधर्माधर्माभ्यां यदि पूर्वदिवसे पुराणादिश्रवणमस्या-तद्विपरीतमशुभावेदकं तैलाभ्यञ्जनोष्ट्रारोहणादीत्यादिग्रहणादन्धकारपातपङ्कमज्जना-भृत् ।

धातुदोषस्य सकलस्वज्नकारणत्वं दैशकाद्वगन्तव्यम्। ननु स्वयमनुभूतेषु प्रसिद्धेज्वित्यत्र पौनरुक्तयम्, अनुभवप्रसिद्धिशब्दयोरेकार्धत्वादित्यत आह—स्वयमनु-भूतेषु प्रामेजिवति । सम्बद्धेज्वित्यर्थः। भूप्राप्तावित्यस्यानित्यण्यन्तत्वेन रूपम्।

20 ननु संस्कारधम्मीभ्यामित्ययुक्तम् एतज्जन्माननुभूतविषयत्वेन , एतज्जन्म-संस्काराभावात् । जन्मान्तरीयसंस्कारस्य च नियतविषये बालस्तनपानादावेव । ज्ञानजनकत्वाद्नयथातिष्रसङ्गादित्यत आह—यदि पूर्वेति । एवश्च एतज्जन्मन्यननु-भूतस्येत्यस्य एतज्जन्मन्यसाज्ञात्कृतस्येत्यर्थः सम्पद्यते । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् ।

दिकं सर्वमधर्मसंस्काराभ्यां यदि पूर्वदिने कथञ्चिदस्यार्थस्य चिन्तनमभूत्। अत्यन्ता-प्रसिद्धेषु आदित्यविगलनादिषु पूर्वञ्चारोपतोऽप्यचिन्तितेषु। संसर्गविषयश्चात्र संस्कारो नेष्यते संसुज्यमानविषयस्त्वस्त्येवेति । अत एव समृतिरेव पटीयसीति ये स्वप्नं वदन्ति ते मूढमनसोऽनुकम्यनीयाः। इदं रजतमिति विपर्ययस्यापि तथाभावापत्तेश्चेति स्वप्नज्ञानविषयस्य यत् स्मरणन्तदप्युपरतेन्द्रियग्रामस्य रत्रप्रज्ञानमध्यपाति । मनसो भवति यस्य स्वपिमीति प्रसिद्धिः । स्वप्नस्यान्तोऽवयवविशेषो विषयतया अस्या-स्तीति व्युत्पत्त्या तत् कुलान्तभवति ? न तावदविद्यायां यथार्थेत्वात् । नापि विद्यायाम् , 'उपरतेन्द्रियम्।मस्ये'त्यादिस्यमुळक्षणायोगात् । अतिब्यापकतया न चेदं मित्याशंक्याह—स्वरना न्तिक मिति । पूर्वज्ञानप्रत्यवेक्षणादसौ मया दृष्टस्तन्मया पायसम् भक्षितमित्याद्यनुसन्धानात् स्मृतिरेव, तल्लक्षणयोगात्। तथाच विद्यायां व्याख्यास्यते । न चैवं स्वप्नलक्षणस्यातिव्याप्तिः । 'अनुभविम'ति विशेषणादिति भावः । उपसंहरति — एषेति ।

सम्प्रति क्रमप्राप्तां विद्यां विभजते—विद्यापीति । यथार्था प्रतिपत्तिर्विद्येति सामान्यलक्षणमुक्तम् । सापि चतुर्विधाऽविद्याविद्रत्यपेर्थः । किंनामधेयास्ताश्चतस्रो विधा इत्यत आह—प्रत्यक्षेति । लक्ष्यते प्रतिपाद्यतेऽनेनेति लक्षणं नाम सा तथोक्ता । 15 किमनपेक्षितावयवार्थाज्ञानेनेत्याह—तत्राञ्चमश्चिमिति । प्रतीत्य प्राप्य अपार्थकञ्चेतत्

अत्यन्तार्थे व्याचर्टे आरोपतोऽपीति। ननु स्वय्नमात्रे संस्कारस्य कार-णत्वादत्यन्ताप्रसिद्धे कथं स्वय्न इत्यत आह—संसर्गविषयद्यकोति। संसुज्य-मानस्य प्रत्येकमनुभवोऽस्त्येवेत्यर्थः।

अत एवेति । संसर्गस्याननुभूतत्वेन स्मृतेरसम्भवात् । पटीयसी बहुत्स- 20 विशेषावगाहिनोत्पर्थः । स्वप्नस्य प्रत्यक्तयाम्यनुभवामीत्याद्यनुभवाद् बाधकाभावाचानु- भवत्वमैवेति भावः ।

सामान्यज्ञानं विना न विभागावतार इति सामान्यल्यणं स्मारयति—
यथार्थेति । 'चतुर्न्विधे'त्यनेनैव विभागस्य दर्शितत्वात् 'प्रत्यन्ते'त्यादि पुनरुक्तमित्यत
आह—किनामधेया इति । प्रत्यन्तादिविद्याया नेतर्ज्यावक्तंकत्विमिति व्याचिष्टे— 25
लक्ष्यत इति । अन्नाणामप्रतीतानामैव प्रत्यायकत्वाद्वचाचिष्टे—प्रतीत्य प्राप्येति ।
अर्थेन सहेन्द्रियप्राप्त्या यज्ञ्ञानं जायत इत्यर्थः ।

नन्वेवमञ्ययोभावसमासे नपुंसकलिङ्गत्वात् प्रत्यक्तशब्दस्याभिषेयलिङ्गता न K—31 (१)प्रतिगतमक्ष प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षादिनीम यस्याः सा तथोक्ता, तत् प्रत्यक्षमिति कुगतिसमासः। अव्ययीभावे हि परविक्षिङ्गतायां प्रत्यक्षा बुद्धिरिति न स्यात् । अक्षशब्दस्य पुण्डरीकाक्षादौ चक्षुष्येव प्रसिद्धिप्राचुर्यात् । सङ्कोचो मा भूदित्यभिप्रायवानाह — अक्षाणीन्द्रियाणि प्राणादीनि षट्, न त्वेकादश सांख्यवत् , पञ्च वा बौद्धवत् । सत्त्वाहङ्कारप्रभवत्वस्य लक्षणत्वस्य लक्षणस्यासिद्धेरहङ्कारादिप्रक्रियाया एवानभ्युपगमात् । इन्द्रस्यात्मन उपकारकाणीन्द्रियाणीत्यस्य शरीरादिगतत्वेनातिव्यापकत्वात् । शरीरसंयुक्तं साक्षात्प्रतीतिसाधन-मित्येव तु लक्षणम् , बौद्धोऽपि युगपत् ज्ञानानुपपत्त्या मनोऽधिकमिन्द्रियमङ्गीकार-पितव्यः । अन्यथा व्यासङ्गानुपपत्तेः । ज्ञानान्तरभावाद् व्यासङ्गोपपत्तौ चक्षुरादिकमिष् हापयितव्य इति । तदेतत् व्युत्पत्तिनिमित्तं स्मृतिसंशयादिसाधारणत्वात् । उपलक्षणं चैतत् , लक्षणं तु यदनेने।पलक्ष्यते साक्षात्कारि यथार्थं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति हि तत् ।

स्यादित्यत आह - तदेतद्थेकथनमिति ?)। कथं तर्हि समास इत्यत आह - प्रति-गतिमिति । तेन प्रादिसमासे प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परविलङ्गताप्रतिषेधाद-भिधेयित द्वित्र सिध्यतीत्यर्थः। अन्ये तु अन्नं प्रतीति विप्रहे समासस्त्राभाव इत्यत आह — तदेत दिति ! अत्तपद्वत् प्रत्यत्तपदे 'बहुवीहौ सक्ष्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् पित'ति 15 षच्वत्ययान्तस्यात्तिशब्दस्य प्रयोगस्तथा च वासनादिवत्यत्ताव्याप्तिरिति शङ्कां [.]ष'ड़ित्यस्य तात्पर्यमाह—न त्विति । निराकत्तुं माह अक्षदाब्दस्येति । सांख्यानां काम्बेन्द्रियैः पञ्चिभः सममेकादशेन्द्रियाणि, बौद्धानां मनोऽनङ्गीकारात् पञ्चैवतानि,तन्निरासार्थं षट्कीर्त्तनमित्यर्थः । [तत्रेन्द्रियलक्षणं सांख्यानां दृषयति— उत्कटेति । यन् लक्तणिमिन्द्रयाणां तन्न पाय्वादावित्यत आह—शारीएसंयुक्त-20 मिति। एतच यद्यपि घटाइौ शरीरे चातिन्याप्तं , शरीरहंयुक्तत्वस्य शरीरवृक्ति-संयोगाश्रयत्वस्य शरीरे सत्वात् ; तथापि शब्दव्यतिरिक्तोद्भृतविशेषगुणशून्या-काशसंयुक्तमिन्द्रियलक्षणम्। तदेतदिति 'प्रतिगतमक्तमि'त्यादि। समृतीति। स्मृतिरिप मनोलक्तणमिन्द्रियं प्रतिगता, संशयोऽपि चक्तुरादिकं प्रतिगतस्तज्जन्यत्वात्। आदिशब्देनात्मानुमित्यात्मस्मृतीनामप्यात्ममनोलज्ञणेन्द्रियार्थसंनिकर्षजत्वात् प्रत्यज्ञ-त्वप्रसङ्घ इत्यर्थः। ईश्वरप्रत्यत्ताब्यातिश्चेत्यपि द्रष्टन्यम्। 30

न च साज्ञात्कारित्वे जातौ मानाभावः । चाज्जुषादिबुद्धौ साज्ञात्करेामीत्यनुगत-

25

तत्र बुद्धयिकारेण ज्ञानमिति लब्धे अज्ञानन्यवच्छेदः । विद्याप्रमेदाधिकारात् यथार्थमिति लब्धे अविद्याप्रमेदविपर्ययाद् न्यवच्छेदः । इन्द्रियापोद्यत्वेन च साक्षात्कारित्वे
लब्धे क्षिप्रं तेनानुमानादिलयन्यवच्छेदः । न चैवमिन्द्रियतत्संयोगान्याप्तिर्दोषाय ।
न द्यल प्रत्यक्षं प्रमाणमधिकृतमितु बुद्धिप्रसङ्गात् यदि तदिष अपेक्षितं तदा तत्साधनमिति गृह्यताम् । तदेतदिष्वयतः कारणतः स्वरूपमेदेन प्रपञ्चयति—तद्भीति । हिःशब्दः
खल्वर्थः । स्पष्टतामाह—द्वृद्धाद्दीति । विषयीकृत्य स्पष्टमृत्पद्यत इति लोकप्रसिद्धमेतन्नाप्रत्यक्षमित्यर्थः । तदेतदनुपदमेव वक्ष्यति—इन्येतद्रमद्दिनामिति ।
द्रव्ये तावत् तिविधे पृथिव्यामप्तु तेजसि चेत्यर्थः । किमविशेषात् सर्वत्र ! नेत्याद्द ।
'महति' महत्त्ववति, तेन महत्त्वस्य द्रव्यग्रहणकारणत्वमुक्तम् । अकारणत्वे तत्प्रकर्षानुविधानानुपपत्तेः । न द्यकारणस्य प्रकर्षमकार्यमनुविधत्ते, न च परिमाणप्रकर्षः
कारणसंख्याप्रकर्षमनादृत्य सम्भवति । तत्र परिमाणप्रकर्षात्पादद्वारेण तस्यापि प्रत्यक्षकारणसंख्याप्रकर्षमनादृत्य सम्भवति । अनेकं द्रव्यमारम्भकं येषामवयवानां

प्रत्ययात्। नापि व्यञ्जकाभावः। गोलकजत्वादेरेव तत्वात्। योगीश्वरबुद्धौ च धर्मिमप्राहकं मानमेव तद्वयञ्जकम्। गोत्वादाविव व्यञ्जकेऽननुगमस्यादोषत्वात्। प्रत्युत व्यञ्जकस्यानुगमे तत ष्वानुगतबुद्ध्युपपत्तो जातौ मानाभावः। यत्त्वप्रे 1 एतद्समदादोनां संयोगिनां त्वित्यादि वक्ष्यति तज्जन्यमस्मदादीनां योगिनां प्रत्यत्तमभिप्रेत्य।

नतु 'प्रतिगतमत्तमि'ति केन सम्बन्धेन सात्तास्वस्य छत्तणत्वमित्यनुपपत्तावेकप्रकरणाम्नातत्वमेव सम्बन्धोऽस्तीत्याह—तन्न बुद्धश्चिकारेणेति। 'महतो'त्यत्र
महत्त्वं नोपछत्तणं किन्तु विशेषणमित्यभिष्रेत्याह—तेनेति। ननु बहिरिन्द्रियजद्वयप्रत्यत्तं प्रति महत्त्वोद्दभूतक्षपवत्त्रयोः स्वक्षपयोग्यतावच्छेदकत्वात् दण्डत्ववन्न
सहकारित्वमिति सहकारित्वमित्यत आह--अकारणत्व इति। वस्तुतस्तादृशयोगरिप
विषयतया सहकारित्वादननुगतत्वेनावच्छेदकत्वादुभयक्षपत्वेऽपि न विरोध इति भावः।
तथापि यत्र तदुत्कर्षानुविधानं तत्र कारणत्वेऽपि बहिरिन्द्रियजद्वयसात्तात्कारमात्रे
तस्य कारणत्वे कि मानम् ?

अत्राहुः —यद्विशेषा यद्विशेषप्रयोजकस्तत्सामान्यमसति बाधके तत्सामान्ये प्रयोजकिमिति व्याप्तेः अनेकद्रव्यवत्वस्य तत्त्वे मानमाह — न च परिमाणेति । तथा च परस्पराविनाभूतयोः द्वयोरप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तुव्यत्वादुभयमपि कारणिमत्यर्थः ।

तेऽनेकद्रव्या अवयवास्तद्वस्वमनेकद्रव्यवस्वं च स्वभावं प्रकाशस्यालोकः तैः सहिताः, चतुष्टयसिक्तकर्षात् आत्मा मने। वहिरिन्द्रियं ग्राह्यं च द्रव्यमिति चतुष्टयसंयोगात् धर्मादि-साम्प्रये सित धर्माधमौ दिक्कालावीश्वरश्चेति साधारणानि निमित्तानि तेषां समग्राणां भावे सित स्वरूपस्यालोचनं निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं साक्षात्कार्य्युत्पद्यत इति भाविना सम्बन्धः। नन्वेतत् स्वचरितविरुद्धं सामान्यज्ञानं द्रव्यज्ञानं गुणज्ञानमिति पूर्वपूर्वापेक्षमुत्तरोत्तरमिति द्वित्वादौ व्युत्पादितम्, यत्र तु द्रव्यज्ञानमेव प्रथमत इत्याशङ्कचाह—सामान्येति।

वस्तुतो महरवमैव कारणं लाघवात् । अनेकद्रव्यवस्वात् कार्यं विनापि तूलकादौ प्रचयस्योत्छ्ष्टमहरवात् प्रत्यक्षोत्कर्षदर्शनाच । दूरस्थकेशादौ राशिभूते द्रव्यान्तरातु-त्यादेन महस्वाभावेऽप्येककेशस्य सजातीयसंयोगेनानेकद्रव्यवस्यं तद्धेतुरिति चेत् , न । समवायेन तस्य प्रयोजकतया संयोगेनातस्वात् । दूरस्थप्रहे तस्य सजातीय-संयोगः सहकारीति चेत् , न । महस्व एव तथास्तु क्लप्तत्वाद्विषयस्थं च कप-मुद्धतं सहकारीत्याह—ह्रपं चोद्भूतस्वभाविमिति (१) । उद्भूतत्वं च रूपवृत्ति जीतिविशेषः ।

न च तत्र मानाभावः। इन्द्रियालोकादिप्रत्यासम्भस्यावयविनो वाष्यूपनोतस्य 15 सुरभिद्रव्यस्याप्रत्यच्चत्वेन तिमिरस्थवद्यवत् साचात्कारकारणिकिञ्चित्समवधानग्रन्य-त्वानुमानात्। तच्च लाघवात् सामान्यरूपं न द्रव्यवृत्ति। ऊष्मप्रभयोः स्पर्शरूप-प्रहे रूपस्पर्शप्रहापत्तेः तदेकार्थसमवायाविशेषात्। रूपस्पर्शयोश्च तद्भेदः। एकस्य प्रहेऽण्यन्यस्याप्रहात्।

न च रूपत्वादिना जातिसङ्करः । तारत्वादिवज्ञानात्वात् । रूपादिप्रत्यत्तताया
गैकैकोद्भवत्वस्यैव तन्त्रत्वात्—आलोक इति । पतचान्नुषप्रत्यत्तमाते द्रष्टव्यम् । अन्धकारेऽपि त्वचा द्रव्यप्रहात् । सारूप्य ानं भ्रमोऽपीति व्याचष्टे—आविपरीतस्येति (?) ।

अनारोपितस्येत्यर्थः । निविकत्पकं प्रत्यक्षिमिति । ननु तत्र प्रत्यक्षे न मानमिसद्धेरनभ्युपगमाच्च न व्यवहारः । तस्य सविकत्पकजन्यत्वात् । अथ गौरिति प्रत्यक्षं
विशेषणज्ञानजन्यं जन्यविशिष्टज्ञानत्वाद्नुमितिवत् । न च परोक्तत्वमुपाधिः । प्रत्य

भिज्ञाने साध्याव्यापकत्वात् । नापि विशिष्टविशेषणकत्वम् , पक्तेतरत्वात् । न च
प्रतिबन्धासिद्धिः । साध्यादीनां विशेषणतया विशिष्टधीमात्रे विशेषणज्ञानमात्रस्य

विशेष्यज्ञानमधिकृत्य तदुक्तं नालोचनमधिकृत्यालोचनकाले सर्वेषां योग्यदेशस्थानां तदुप् लिब्धसामग्रीसिक्षाने स्कुरणस्येष्यमाणत्वात् विशेष्यज्ञानं प्रति हि विशेषण्ञानं कारणं, न हि इद्ध्यमनुपलभ्य कश्चिद्दण्डीति प्रत्येति, स्वरूपन्तु दण्डी-प्रतीताविष ग्रह्मत एवेति भावः । न च समवाियनो धर्मा द्रव्यस्य व्यञ्जका इति नियमो गोत्वाद्यप्रतीताविष तदाश्रयस्य प्रतीतेः । अन्यथा संशयाद्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । योऽिष स्वादिव्यञ्जकः सोऽिष सत्तया न तु स्वज्ञानेन महारजताद्यभिभूते धवलिम्नि पटस्य प्रतीते-रिति , तथािष सिवकत्यकोत्पत्ताविष इन्द्रियार्थयोः सामर्थ्ये निर्विकल्पकसमसमयमेव तदुत्पद्यते असामर्थ्ये पश्चादिष नोत्पद्यत इत्यत्राप्येतदेवोत्तरं सामान्यविशेषेत्यादि । न हि कार्य्यविशेषानुविहितभावाभावं सहकारिविशेषमपेक्ष्यमाणस्य सामर्थ्ये हीयते । तथा च घटस्यालोचनेऽिष चक्षुषः प्रकाशापेक्षितया शक्तिरवसीदते । ननु विशिष्टं वस्तु नास्त्येव, स्वस्तातेऽिकं सामान्यादीनां कल्पितत्वात् व्यावृत्तेश्च व्यावृत्तिमतोऽनन्यत्वात्

हेतुत्वात्। न । स्मृतिवत् प्रागनुभवस्य संस्कारद्वारा जनकत्वात्। न चाव्यः वहितविशेषणधीजन्यत्वं साध्यम्। प्रत्यभिक्षाने व्यभिचारात्।

थथ जागराद्यविशिष्टज्ञाने संस्कारोद्बोधकमन्यत्र दृष्टं ज्ञानमैव कल्प्यते । न च तद्विशिष्टज्ञानमैव । तत्रापि विशेषणज्ञानापेद्यायामनवस्थानात् । न संस्कारोद्वोधत्वेन 15 नियतो हेतुरिति । ज्ञागराहेतोरेव तथात्वकल्पनात् ।

मैंवम्। प्राथिमकगौरिति प्रत्यक्तस्य जन्यविशिष्टज्ञानत्वात् विशेषणज्ञानजन्यत्वानुमानात्। तज्जन्मिन गोत्वाननुभवेन संस्काराभावात् प्राग्भवीयसंस्कारोद्वोधको गोत्वेन्द्रियसंनिकर्षः करूपते। आद्यप्रवृत्तिवत् सबलादिवदिति चेत् ,
तिर्हि ततो गोत्वानुभव एव स्यात्। अन्यत्न तस्य हेतुत्वकरूपनात्। पूर्वं च
विशेषणज्ञानाभावादर्थात्तिकिर्विकरूपकम्। तन्नापि ज्ञानत्वात्तिहिशिष्टज्ञानत्वानुमितिः
स्यादिति चेत् , न। कारणबाधेन बाधादनवस्थानाचः। विशिष्टज्ञानत्वादित्यत्र
व्यावर्त्यस्याविशिष्टज्ञानस्याप्रसिद्धिः। ज्ञानत्वं च स्वतोऽसिद्धव्याप्तिकिमिति चेत् ,
न। येन विशेषणेन विना व्याप्तिर्प्रहोतुं न शक्यते तद्विशिष्ट एव व्याप्तेः। व्यभिचारवारकविशेषणस्यापि सार्थकत्वे तस्यैव तन्त्रत्वात्। अत्रापि विशेषणं विनाऽनवस्थानादु व्यासेरप्रहात्।

विशेषणज्ञानं विशिष्टज्ञानं इन्द्रियार्थयोः सहकारीत्यर्थः। सहकारिविशेषिति।

तुच्छत्वाच । ततस्तैमिरिककेशज्ञानवत् वस्त्वंननुरोधितया न सविकल्पकज्ञानं प्रत्यक्षम् , अलाप्येतदेवात्तरं सामान्येति । स्थैर्यसिद्धौ सामान्यादीनां विशेषणानां व्यावृत्तेश्च अविरोधेनानुभवसिद्धत्वात् । अन्येषाञ्च बाधकानां एतेन प्रत्यक्षवत्तद्भिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं यथा निराकरिष्यमाणत्वादिति भावः। यथा शाब्दलैङ्गिकवि-यदमिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं 🔻 तत प्रत्यक्षं कल्पाविति प्रत्यक्षविपर्ययौ प्रत्याख्यातौ वेदितव्यौ। अभिलापनिमित्तानां परमार्थसत्त्वे प्रत्यक्षाभिलापसं सर्गयोग्यप्रतिभासत्वयोरध्यासः । निर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वप्रयुक्ताभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वमपितु नाप्य मिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासप्रयुक्तमप्रत्यक्षत्वं शाब्दलेङ्गिक-सामग्रीविरहप्रयुक्तम् । विकल्पानाम्, अपित्वनिन्द्रियकरणत्वप्रयुक्तमिति, अत एवान्यौपाचिकमस्य साक्षात्कारत्वं 10 मुख्ये बाधकाभावात् । तद्गतत्वेनाननुभवाच बाधकं विनाप्यनुभूयमानस्यावधारणेऽति-तदिदमुक्तम्-प्रत्यक्षमुत्पचत इति । न च साक्षात्कारित्वेऽपि भ्रान्तत्वादस्य प्रत्यक्षाभासत्विमिति युक्तम् । तद्धि न देशकालाकारकृतं जात्यादियोजनायां सम्भवति गेहस्थस्य मणेः कचित् वस्तुत्ववदेशवेशस्याभावात् अद्धरात्रस्थस्य मध्याह्रोपल-म्भवत् कालवैकरूपानुपपत्तेः पीतशङ्खवत् स्वरूपविपर्ययानुपपत्तेः, अस्थिरस्य स्थिरत्वेना-15 समर्थत्वेनास्थूलस्य स्थूलत्वेनावभासो विकल्प इति तु स्वमदर्शनम्, भङ्गादपोहवादस्यापोह्यत्वादवयव्युपद्रवाणां विद्रावणादिति । नापि डित्थोऽयमित्यादिना-मयोजनायामनर्थात्मनः शब्दस्य तद्र्यतयावभासनाद्भान्तत्वसभ्भवात् । न हि डित्थोऽयन ण्डित्थराब्द इति कश्चिद्पदिशति, अपितु डित्थराब्दवाच्य इति । न चैतदन्यथा। अथ श्रीत्रस्य राब्दस्य चिरध्वस्तस्य चाक्षुषे विकल्पे कथमवभासो विभ्रमादन्यत्र न 20चाक्षुषोऽयमिति न कथंचित्तटस्थ एव तु स्मर्थमाणः संज्ञिनमुपलक्षयतीति न किंचिदनु-

तुच्छस्वादिति। व्यावृत्तिमतोऽन्याया इत्यर्थः। 'अत एवेति। वस्तुविषय-त्वादेव न निर्विकल्पकोपाधिकं साज्ञान्वमित्यर्थः। देशकालेति। आकारः स्वरूपम्। तेनाम्ने स्वरूपविपर्ध्यासनिषेधः संगच्छते। 'कुश्चिका' (१) कपाटोद्घाटको लोहविकारविशेषः, तस्य विवरं तस्य कपाटमध्यस्रुषिरमित्यर्थः।

अस्थिरस्य स्थिरत्वेनेत्यादौ यथासंख्यं क्षणभङ्गस्य भङ्गाद्तियादि योजनीयम्। विभ्रमाद्न्यन्नेति। इन्द्रियाणां विषयप्रतिनियमो हि प्रमामान्ने

25

[া] Ms. B reads ন ছৰ.

किरणावली

पपन्नमिति । न चैवं शाब्दादिस्मृतेरिन्द्रियव्यापारव्यवधायकत्वसहकारित्वाद्वयवधाय-कत्वानुपपत्तः। तथात्वे चातिप्रसङ्घादिति संक्षेपः। सामान्यान्येव परस्परतो विलक्षण-त्वात् विशेषाः सामान्यविशेषाः । द्रव्यं च गुणकर्म च तान्येव विशेषणानि व्यवच्छेदकानि। तदपेक्षादात्ममनःसंयोगादित्येकदेशोत्कीर्तनेन सर्वमेव पूर्वेक्तं स्मारयति । उदाहरति —स्दिति । सत्ताविशिष्टं, द्रव्यमिति द्रव्यत्वविशिष्टं, पृथिवीति पृथिवीत्वविशिष्टं, विषाणीति विषाणद्रव्यविशिष्टं, शुक्ल इति शुक्लगुणविशिष्टं, गौरिति गोत्वविशिष्टम्, गच्छतीति क्रियाविशिष्टम् । अथवा सदित्यादि सामान्यद्रव्यगुणकर्मविशिष्टम् गोद्रव्या-वगाह्यकमेवेदं ज्ञानमिति । एवं प्रत्यक्षं द्रव्यस्य व्याख्याय गुणस्याह—स्वेति । अनेकद्रव्यवद्द्रव्यसमवायान्महत्त्ववद्द्रव्यसमवायात् । स्वगतविशेषादुत्तरसमाख्यातात् सामान्यविशेषात् स्वाश्रयसन्निकषात् इन्द्रियेण संयुक्तसमवायादिति यावत्। नियत- 10 मिन्द्रियं निमित्तं यस्य चक्षुरेव रूपज्ञानस्य, रसनमेव रसनज्ञानस्य, ब्राणमेव गन्धज्ञानस्य, त्वगिन्द्रियमेव स्पर्शशानस्य तथोक्तम्। शब्दस्य त्रयसन्निकषीत् आत्ममनःश्रोत्र-सिकक्षात् संयोगलक्षणात् श्रोत्रसमवेतस्य तैनैव श्रोत्रणेवोपलब्धिः संख्यादीनान्द्रन्य-**प्रहणयोग्यतान्तभूतयोग्यतानां** द्रव्यवद्भयामिन्द्रियाभ्यामुपलिबधिरित्याह— संद्येति । तदुक्तं, प्रत्यक्षद्रव्यसमवायादिति। सामान्यगुणानां स्नेहस्य विशेषगुणस्य f 15कर्मणश्च । कर्म प्रत्यक्षमित्येके न क्षमन्ते । संयोगविभागपरंपरैव केवलमुपलभ्यते । यः पुनरयं चलतीति प्रत्ययः संयोगविभागानुमितकर्मगोचर इति, तदसत् , सिद्धे ह्यप्रत्यक्ष-यथा वायोनं त्वन्यथातिप्रसङ्गात्। तत्प्रत्ययस्यान्यथासमर्थेनमुचितम् , प्रत्यक्षत्वे तदेव तु कुतः सिद्धमिति वाच्यम् ! न तावदुपलब्धेरेव तस्याः साध्यत्वात् नाशुतरविना-

व्यवस्थितिः। अत एव मनसो बहिःस्वप्रजनकत्वं स्मृतिजनकत्वं चेत्यर्थः। कर्म्मत्व- 20 मैन्द्रियकवृत्ति न वेति विप्रतिपत्तावाह—कर्म प्रत्यक्षमिति। यदि कर्म्म न प्रत्यक्षं तद् क्ष्यं तत् प्रत्येतव्यमित्यत्राह—संयोगिविभागपरम्परेवेति। तथा च तत्रैवेन्द्रियव्यापारः उपक्षीण इत्यर्थः। युक्तं चैतत्। न हि संयोगिविभागावजानन् कर्म प्रत्येति रथस्य देशान्तरप्राप्ति प्रतिसंद्धानस्य रथिनो रथो मै गञ्जतीति प्रतीतेः। सारथेस्तु देशान्तरप्राप्ति प्रतिसंद्धानस्य रथिनो रथो मै गञ्जतीति प्रत्यक्षतः। सारथेस्तु देशान्तरप्राप्त्यप्रत्याकलने स्थिरत्वेनैव प्रतीतेः। न च चलतीति प्रत्यक्षात् 25 कर्म्मविषयेत्याह— यः पुनिरिति। न च तस्यानुमितित्वमसिद्धम्। कर्म्पप्रत्यक्षत्वेऽपि

शित्वादिति व्यभिचारात्। नापि समनन्तरदेश'संयोगव्यवहित्त्वात् विभागेन व्यभिचारात्।
न व्यरमाणुवृत्तित्वात् तत एवासिद्धेश्च। महति द्रव्येऽतिवर्त्तमानं तत् प्रत्यक्षमिष्यते, न
परमाणौ। यदि तत्प्रत्यक्षमेकस्यामपि कर्मव्यक्तौ व्युत्पन्नायां चलतीति प्रत्ययः किं
न स्यादिति चेत् १ न, संयोगविभागयोरपि तुल्यमेतत्। तथाच कथमनुमीयेतापि।
कर्मत्वादेव परमाणुकर्मवदिति चेत् , न ; परमाणुगुणदृष्टान्तेन सर्वगुणानामप्यतीन्द्रियत्वापातात्। आश्रयामहत्त्वमेव तत्प्रयोजकं न परमाणुगुणत्वमतो रूपादिप्रत्यक्ष स्यानन्यथासिद्धेस्तद्वाध एव दूषणमिति चेत् — तुल्यमिति। यदि च पूर्वदेशविभागो-

पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगाभ्यां तद्वचञ्जनीयम्। अत एव संयोगविभागौ न प्रत्यत्तौ। तत्र कर्मापि न प्रत्यत्तं भूकम्पादौ। तथा चोत्तरदेशसंयोगे सित कर्म नष्टमेव प्रत्यत्तं च वर्तमानविषयम्। किश्च संयोगोऽपि ज्ञातो व्यञ्जकः, संयोगे चोत्पन्ने तत्सात्तात्कारः, तद्नन्तरं च कर्मसात्तात्कारदशायामव्यविहतप्राक्कालीनमपि कर्म नास्ति। संयोगसात्तात्कारकाल एव कर्मणो नष्टत्वात् कर्म कथं प्रत्यत्तमिति भावः।

व्यभिचारादिति । सुखादिनेत्यर्थः । समनन्तर संघोगव्यवहित-15 त्वादिति । उत्तरदेशसंयोगनिवर्त्तनीयत्वादित्यर्थः । व्यभिचारादिति । 'विभागे'त्यनुषञ्जनीयम् । उत्तरदेशसंयोगव्यङ्ग्यं न कर्मा, किन्तु पूर्वदेशविभाग-व्यङ्ग्यमिति नोक्तदूषणावकाशः ।

विभागसाज्ञात्कारस्तदुत्पत्यव्यवहितोत्तरज्ञणे तत्काले च कर्मणः सत्वादिति भावः। "'परमाणुमात्रविवरवृत्तित्वादिति' कोऽर्थः ? कि परमाणुमात्रमैव विवरमवकाशो येषां जलस्यन्दानुमितस्क्ष्मावकाशानाम्, अथवा परमाण्वाश्रयाणामित्यर्थः। आद्ये, तत पव विभागेन व्यभिचारादेव। द्वितीयेऽसिद्धेश्चेति। संयोगविभागयोरपीति। पकस्यामपि कर्म्भव्यक्तौ संयोगविभागयोहत्पन्नयोः संयोगविभागप्रत्ययः कुतो न भवतीति तुल्यमित्यर्थः।

आश्रयामहत्त्वमेवेति । नजुकालाद्गुणेषु साध्याव्यापकमेतत् । न च कार्य्य-महत्त्वानधिकरणत्वं तद्र्थः । गुरुत्वादौ साध्याव्यापकत्वात् । न च बाधोन्नीतस्य

I Vardhamana omits देश-, 2 Vardhamana reads परमाणमाचिववरहत्तिलात्.

किरणावली

त्तरदेशप्राप्तिपरम्परया गतिरनुमीयते 'आदित्यादेरिव सर्वत्र चलतीति प्रत्ययो न स्यात् । न ह्यपलभ्यमानदेशान्तरप्राप्तिरपि मयुखमाली चलतीति कश्चित् प्रत्येति । प्राप्तिर्न प्रतीयत एव। देशान्तरस्यैवाकाशादेरप्रतीतिरिति चेत्, न तर्हि सन्तमसे खद्योतस्यापि देशान्तरप्राप्तिरवसीयते । तथा च गतिरपि नानुमीयेत । प्रतीयन्त इति चेत् , गभस्तिमालिने।ऽप्येवमस्तु। संयोगविभागाः तदालोक**स्य** व्यापकत्वात् न तेन संयोगविभागौ लक्ष्येते इति चेत्, अन्यापकेनापि खद्योतालोकेन तस्य तौ न लक्ष्येते। घनादकवत् युगपत् संचारित्वात् अवयवावयवितया संयोग-विभागासम्भवाद्वा देशान्तरस्य चाकाशादेरनुपलब्धिरभयलापि तुल्येति । अथ द्रव्यत्वे ब्यवधानाद्यनुपपत्तौ अचलनचक्षुषोपलब्धावनुपलभ्यमानत्वाद्देशान्तर-चाविशिष्टत्वे प्राप्तिमनुमाय तया गतिरनुमीयते इति मन्यसे, तदेतत् उभयतापि तुरुदं, कथमेकत

10

5

पत्तेतरत्वस्य विवक्तितत्वात् गतिरनुमीयत इत्यस्यानन्तरम् अनुमाय चलतीति शेषः। ्ष्वं तर्हि यथादित्यस्य देशान्तरप्राप्त्यनुमानेऽपि न चलतीति धीस्तथा चैत्रेऽपि न स्यादित्यत आह—आदित्यादाविवेति । न तहीति । तत्रापि देशान्तरस्याकाशा-देरतीन्द्रियतया तत्प्राप्तरज्ञाने तया गत्यननुमानात् खद्योतश्चलतीति धीर्न स्यादित्यर्थः । तस्य भागौरिति। खद्योतालोकभागौरित्यर्थः। एवं तर्हि सूर्यालोकसंयोगविभा-गाभ्यां गतिमनुमायादित्यश्चलतीत्यपि धीः स्यादित्याह—गभस्तिमालिन इति । अठ्यापकेनापीति । खद्योततदालोकयोर्यु गपत्सञ्चारितया नुद्यनोद्कयोरिवाव्या-पकेनापि खद्योतालोकेनापि खद्योतसंयोगविभागौ न प्रतीयेते इति । तत्रापि चलवीति प्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः । किञ्च खद्योतवत् खद्योतालोकोऽपि गच्छतीति प्रतीतिरस्ति । न च खद्योतालोकस्य स्वावयवेन संयोगविभागौ स्त इत्याह अवयवावय-वित्रयेति। अपि च कम्मीनुमितौ न संयोगमातं विभागमात्रं वा लिङ्गम्। तस्य श्येनवत् स्थाणावि सत्वात् । नापि मिलितादुत्प्रेक्ष्य निपतिते श्येने स्थाणौ तवापि संयोगविभागयोर्गत्यनुमानलिङ्गयोः चळतीति प्रतीत्यापत्तेः। द्रशनाद्रत्यनुमानं स्यादिति चेत् , न। मम योग्यस्य कम्मणोऽनुपलम्भेनाभाव-निश्चयेन बाधितविषयत्वात्। न तर्हि सूर्ये ताभ्यां गत्यनुमानं स्थाणुनानैकान्तिक-मिति चेत्, न। यो विभक्तः संयोगव्यभिचारी स कम्मैवानिति व्याप्तिः। 25 कम्मीतीन्द्रियत्वेन कर्महितोरेव संयोगविभागौ, स्थाणस्त नैवम्। किञ्च चलतीति धीरपि तत एव भविष्यतीति भावः। कतं करमणा।

20

Vardhamana reads आदिलादाविव.

चलत्यन्यत चलतीति प्रत्यय इत्येषा दिक् । बुद्धचादीनामान्तराणां प्रत्यक्षतामाह— बुद्धोति । द्वयोरात्ममनसोः सन्निकर्षात् संयोगात् आत्मसमवेतानामिति शेषः । तत्र बुद्धौ केचित् स्वसंवेदनं प्रत्यक्षमाहुः । अन्यो त्वप्रत्यक्षेत्र बुद्धिः प्राकट्यानुमेथे-त्याचक्षते, उभयत्रापि प्रमाणाभावः । बुद्धिः स्वव्यवहारे वेदनान्तरिषेक्षा वेदनत्वात् । यत्तु पुनः स्वव्यवहारे वेदनान्तरापेक्षं न तद्देदनं यथा पटादीति चेत्, न । परेण परवेदनव्यवहारे कर्त्तव्ये वेदनस्यापि वेदनान्तरापेक्षत्वेन बाधितत्वात् । तत्परिहारेणान्यत्र साधने विपक्षगामितया विरुद्धत्वाच । एतेन स्वव्यवहारे सर्वे सजातीयापेक्षा यथा घटो

आतमसमवेतानामिति। परबुद्धेः परं प्रत्ययोग्यत्वादित्यर्थः।

प्राभाकरः स्वप्रकाशपत्तसाधकमाह—बुद्धिः स्वव्यवहार इति । तत्र 10 वर्त्तमानज्ञानन्यवहारो व्यवहर्त्तन्यभिन्नज्ञानसाध्यो न वा , उभयसिद्धप्रत्यत्तविषयो ज्ञानं मानसप्रत्यत्नविषयो न वेति संशयः ।

अत्र स्वपत्ताभावाङ्गासाधारण्यम् । युक्तं चैतत् । वर्त्तमानज्ञानं स्वयमैव व्यवहारं करोति । स्वस्मिन् सत्येव स्वय्यवहारात् । न ज्ञानान्तरमपेन्नते । तदन्वयव्यतिरेकानुविधानाभावात् । ज्ञानान्तराभावद्शायां स्वविरहादेव स्वव्यवहार15 विरहात् । स्वत पव व्यवहारोपपत्तौ ज्ञानान्तराकत्यनाच्च । इच्छादिकं तु न तथा । व्यवहारस्य ज्ञानज्ञन्यत्वनियमेन इच्छादिव्यवहारे ज्ञानापेन्नणात् । अथ ज्ञानमात्रं न व्यवहारहेतुरितप्रसङ्गात् , किन्तु व्यवहर्त्तव्यविषयमिति ज्ञानव्यवहारोऽपि तद्विषयकज्ञानाद् भवेदिति चेत् , न । स्वस्यैव स्वविषयत्वात् । यद्वचवहारानुकूळशिक्योगि यज्ञानं तस्य तद्विषयत्वात् । न च व्यवहारस्य स्वभिञ्चज्ञानसाध्यत्वम् । गौरवादिति
20 भावः ।

परेगोति । परवेदनेत्युपलक्षणम् । स्वीयमप्यतीतमनागतं च स्वव्यवहारे ज्ञानान्तरमपेक्षते । व्यवहारकाले तेषामभावात् । ज्ञानान्तरान्वयव्यतिरेकानुभवाच । अथ स्वकीयं वेदनं वर्त्तमानं पक्षोऽतो न बाधक इत्यत आह—तत्परिहारेणेति । विपक्षगामितयेति । स्वकीयातीतानागतज्ञानपरकीयज्ञानागतत्वाद्वेदनत्वस्येत्यर्थः ।

25 एतेनेति । वाधेन विरुद्धत्वेन वेत्यर्थः । ज्ञानं च न स्वविषयं स्वजनकेन्द्रिय-प्रत्यासस्यनाश्रयत्वात् । विषयत्वनियामकेन्द्रियसन्निकर्षाभावे तु विषयत्वानुपपत्तेः ।

सुखवनमानस-

5

घटव्यवहार इत्यादि निरस्तं वेदितव्यम्। अनवस्थाप्रसङ्गस्त्ववश्यवेद्यत्वानभ्युपगमेन निरसनीयः। प्रकाशत्वादित्यसाधारणमसिद्धं वेति। विवादाध्यासितवेदनं वेदनान्तरगोचरः वेदनत्वात् पुरुषान्तरवेदनवत् , अवेदने तद्वयवहारिवलोपप्रसङ्गः। स्वयमेव वेदने पुरुषान्तरवेदनेऽपि च वेदनान्तरापेक्षत्वप्रसङ्ग इति। कार्य्यलङ्गानुमेयत्वे तदसिद्धिप्रसङ्गः, वेदनप्राकट्यव्यवहारयोरुपपत्तिरिति संक्षेपः। भावेति। भावः सत्ता तेषां सामान्यानामुपलभ्याधारसमवेतानामिति। आश्रययोग्यतान्तर्भूतयोग्यत्वमंमीषां

मनःसंनिकवीश्रयत्वे च मानसत्वं युक्तम् । विवादपदम् इन्द्रियजन्यं ज्ञानं नैतज्ज्ञान-विषयः एतञ्जनकेन्द्रियप्रत्यासस्यनाश्रयत्वात् असंनिकृष्टत्ववत्। चान्नुषं ज्ञानं न चक्कुर्जन्यज्ञानविषयः चक्कुरसन्निकृष्टत्वात् व्यवहितघटवत्। ननु परप्रकाशकज्ञानमैव न सिध्येत् इन्द्रियसंनिकर्षादेः सर्वदा सत्वेन ज्ञानधारायामनवस्थानात् विषयान्तर- 10 सञ्चारश्च न स्यादित्यत आह—अनवस्थाप्रसङ्गस्त्वित । ननु संयुक्तसमवायेन मनोवेद्यत्वाद्पेत्तणीयान्तराभावाच कुतो वित्तिर्नावश्यवेद्या ? सुखाद्तिज्ज्ञानादि-सामग्रीप्रतिबन्धात्। विषयान्तरसंचारदर्शनेन तस्या बळवत्वात्। किञ्चिज्ञानमयोग्यमित्यन्ये । अथ यथा तद्गुणसंविज्ञानसिद्धं कूटादिपदमशक्यमपि फूटं गुणमादायैव प्रधानमन्यपदार्थं बोधयति तथा ज्ञानमविषयमात्मानमादाय स्वविषयव्यवहारं करोति संस्कारं च। स्वजन्यव्यवहारविषये ज्ञानस्य संस्कार-जनकत्वात् स्वजन्यन्यवहारविषयश्चातमाविषयश्चेति। न। अन्यत्र 🕟 लाघवेन स्वविषयव्यवहारसंस्काराजनकत्वात् व्यवहारसंस्कारयोः ज्ञानसाध्यत्वेन सविषयकज्ञानासाध्यत्वात्। स्वजातीयत्वानपेत्तत्वे साध्ये यदि प्रकाशकत्वं ज्ञानत्वमैव हेतुस्तर्द्यसाधारण्यम् । अथालोकज्ञानसाधारणत्वं प्रकाशत्वं तर्द्यसिद्धिरित्याह—प्रकाश(क)त्वादिति। बुद्धेः प्राकट्यानुमैयत्वं दूषयति— कारमे लिङ्केति । नन्वपेत्ताबुद्धिभिन्ना घरबुद्धिर्घरनिष्ठधम्मेवरमकारणं घरबुद्धित्वात् अपेत्ताबुद्धिवत्। न च भट्टैरपेत्ताबुङेर्द्धित्वाभिन्यञ्जकत्वाङ्गीकाराद् दृष्टान्तासिद्धिः। अस्माभिरपेत्ताबुद्धेद्वित्वादिजनकत्वेन तैश्च प्राकट्यजनकत्वेन व्याप्त्यङ्गीकारात्। पवं च घरविषयक्रगुद्धेः प्राकट्यजनकत्वे सिद्धेः तद्दद्यान्तेनापेत्ताबुद्धेरात्मविषयक्रबुद्धेश्च 25 प्राकट्यजनकत्वमनुमैयम् । न । आद्यानुमानेऽपेत्ताबुद्धत्वस्योपाधित्वात् । ज्ञातो घर इति विशिष्ट्यतीतेज्ञीतताख्यः संबन्धः सिध्येत् वर्त्तमानविषये बाधकाभावात् । न । अतीतानागतादेस्तद्भावे ज्ञातव्यवहारानापत्तेः तस्य ज्ञातताजन्यत्वात् । न च ज्ञान-विष गावेब तद्धीविषयौ । वर्त्तमानेऽपि थापत्तेः । प्रतीत्योविषयवैलक्षण्याननुभवात् । (?)वस्तुतो जानामीति। मानसानुन्यवसायगम्यं ज्ञानं प्रत्यत्तम्, अन्यथा 30

सुखाद्वित्रत्यत्तत्वे कः समाश्वासः ? त्रणिकातमविशेषगुणत्वाच

दर्शयति । अन्यथा परमाण्वादिष्वपि सत्तादिकं प्रत्यक्षमापद्येत स्वरूपयोग्यताया अविशेषात् । अयोग्यत्वे घटादावनुपलिष्प्रसङ्गात् । अत एवाह — स्वाश्रयग्राह-केरिन्द्रयेरिति । तल सत्तायां गुणत्वेन सर्वेन्द्रियज्ञानं द्रव्यत्वसंख्यादिसामान्ये त्वेन्द्रयं पृथिव्यादिषु त्वेन्द्रयकं रूपादिषु नियतेन्द्रियनिमित्तं बुद्धित्वादौ मानमिति । द्रव्ये संयोगात् रूपादिषु बुद्धचादिषु च संयुक्तसमवायात् । रूपत्वादौ संयुक्तसमवेत-समवायात् । शब्दत्वादिषु समवेतसमवायात् किमनेन प्रपञ्चेन इन्द्रियेण स्वाश्रयसिक्तकंषात् देवगुणादीनां ग्रहणादिति केचित् । स्वाश्रयसिक्तकं।दिति कोऽयः ! तत्समवेतस्येन्द्रियेण सिक्तकं।दिति तदेवं विषयविवर्वश्वौमपरीधानमनुहरति । वयं हि बूमो यदिन्द्रियेण सिक्तकृष्टं, तत्समवायादिति । अभावस्य तु योग्यप्रतियोगिनो विशेषणभावादिति चानुक्तमपि लभ्यते तत्र तत्र विशिष्टस्यापादादित्यभिप्रायवानुपसंहरति —

प्रत्यत्तत्वमनुमेयम्। अन्यथा प्रमाणवादि हिवति। ननु प्रमाणुवृत्तिः सत्तादिर्घटादौ प्रतीयत एव प्रमाणुवृत्तितया च तद्प्रहः प्रमाणोरतीन्द्रियत्वेन तद्प्रतीत्यैव न स्यात्। न। प्रमाण्वघटितसंनिकर्षेण स्वयोग्यतामात्रात् सत्तादिः प्रतीयेतेत्यर्थात्।

15 अन्ये तु आश्रयात्रहणेन सत्ता गृह्येतेत्यर्थः। परमाणुष्वपीति तु अत्ताया इन्द्रियसंनिकर्षनिर्व्वाहार्थमित्याहुः। स्तपत्वादाचिति। स्तपत्वादिसिद्धिश्च-अन्वीक्षातत्त्वबोधे न्यायनिवन्धप्रकाद्यो च निपुणतरमुपपादिता। शञ्दत्वादी-त्यादिशब्दात् कत्वादिपरित्रहः।

नतु संयुक्तसमवायो न प्रत्यासिक्तः, आश्रयसंयोगादेव रूपादिष्रहोपपक्तः, विश्वाध्रयाश्रयसंयोगाद्रपत्वादिष्रहसंभवात् संयुक्तसमवेतसमवायोऽपि न प्रत्या सित्तिरित्याह— किमनेनेति । वयं होति । यद्यपि शन्द इन्द्रियसमवेत एव गृह्यते न त्विन्द्रियसंबद्धसमवेतस्तथापि प्रायिकत्वेनाभिधानम् । वस्तुतो रूप-समवायसंयोगे रूपसमवायस्य विशेषणत्वे हेतुत्वादुपलक्तणत्वे च संयुक्तद्रव्य-मात्रस्योपलक्ष्यत्वे घटसंयोगात् परुरूपप्रहापक्तेरिति भावः । त्नक्तरूपा पञ्चेव चेत् प्रत्यासित्तर्ह्यभावः कथं प्रत्यक्त इत्यत आह—अभावस्य त्विति । विशेषणता च द्विविधा । इन्द्रियविशेषणता इन्द्रियसंबद्धविशेषणता च । तत्नाद्या शब्दाभावप्रहे, अन्त्याऽभावप्रहे हेतुः । सा चेन्द्रियसंयुक्तविशेषणत्वादिभेदात् पञ्चविधा । ज्ञानसामान्यलक्षणे अपि प्रत्यसन्तीं तत्रैवान्तभूते । योगजधम्मः प्रत्यासत्त्वन्तरम् । षोढ़ा परिगणनं तु तद्यन्यक्रन्यप्रत्यक्ताभिप्रायेण । तद्ब्युत्पादनं

इत्येतिद्ति । अयोगिनामित्यर्थः । योगिप्रत्यक्षमाह — अस्मिद्धिशिष्टानामिति । विवरणं, योगिनामिति । ध्यानिनामित्यर्थः । ते च द्विविधाः, युक्तिवयुक्तमेदात् । तल युक्ता इन्द्रियेभ्यः प्रत्याकृत्य साक्षात्कर्त्तव्यवस्तुन्यादरेण मनो विधायाप्रवर्त्तमानिन्ता-सन्तानाः, वियुक्तास्त्वत्यन्ताभ्यासेन परमवशीकारमापन्नविगतावरणाः सर्वतः प्रद्योतमनसो निरवशेषिताभ्यासाः । तल युक्तानां समाधिस्थानां योगजधर्मानु- 5 गृहीतेन मनसेति । आभ्यासिकस्य संस्कारप्रचयस्य कर्मान्तरकामिनी-ज्ञानसाधारण्ये न प्रत्यक्षेकहेतुता । नापि प्रमाणपरिग्रहीतार्थविषयत्वं भावनायाः विशेषः धूमेन पर्वतितग्ववर्त्तिनाग्निमनुमाय शीतार्त्तस्य ध्यायतः इन्धननिवृत्तौ निवृत्तेऽपि दहने तत्साक्षात्कारस्य प्रत्यक्षतापत्तेः । अत उक्तं—योगजधर्मानुगृहीतेनेति । योगाच धर्मा जायते इत्यत्न योगविधय एव प्रमाणम् , तेषां कर्मविधितुत्वययोगक्षेमत्वात् । विनानुग्रहः सहकारिता । अस्मन्नात्मिन ततोऽन्यस्मिन्वात्मान्तरे आकाशे दिशि काले वायौ परमाणुषु चतुर्विषेषु मनःसु तत्समवेतेषु यथासम्भवं गुणेषु कर्मसु सामान्येषु विशेषेषु समवाये चावितयं सत्यमस्य विवरणम्—अ[स्व ?]स्वदर्शनिमिति ।

चास्माभिस्तत्रैव निपुणतरं कृतमिति नेह प्रतायते। 'अस्मदादी'त्यत्रादिशब्दस्य प्रकारवाचित्वादेकं प्रकारमाह-अयोगिनामिति। न प्रत्यक्षेकहेतुतेति। प्रमारूपप्रत्यज्ञैकहेतुत्वेनेत्यर्थः । तस्य प्रमाणगृहीतार्थविषयत्वात् । तेषामिति । यथा कर्मणामाश्चविनाशित्वात् कालान्तरीयफलानुकूलो धर्मः कल्प्यते , तथा योगानुष्टानस्यापीत्यर्थः । स्वस्थातमनि वतोऽन्यस्मिन्निति । नन्वात्मनि श्रवणमननश्रवणाचिन्तासन्ततेश्च साज्ञात्कारजननस्य दृष्टत्वादात्मनि साज्ञात्कारसंभवे-ऽप्याकाशगोचरश्चिन्तासन्तानेन सान्नात्कारो जन्यत इत्यत्र मानाभावः । 20 श्रवणमनननिद्धियासनाश्रवणात्। अथात्मसात्तात्कारणात्मन्यनात्मभ्रमे निवृत्ते-Sप्यनात्मन्यात्मभ्रमस्तावन्न निवर्त्तते, यावत्तत्र सान्नातुकारो न जायत इति चेत् , आत्मनि विशेषदर्शनेन यथात्मनि नानात्मारोपस्तथानात्मन्यात्मारोपो न संभवति। विशेषदर्शनाविशेषात्। अथात्मा चिन्त्यमान इतरभिन्नत्वेन चिन्तनीय इतीतरेष्वपि साम्नातकारो जायते। न। श्रोतव्यो मन्तव्यो निविध्यासितव्य इति सामानाधिकरण्यात्। यथा श्रवणं तथा मननं तथात्मा चिन्तनीयः। श्रवणादि चेतरभिन्नत्वेनेत्यत्र न मानम् ।

अत्राहुः। 'श्रोतन्यः श्रुतिवाक्येभ्य' इत्यसङ्कृचितस्वरसाद्यावदात्मगोचरश्रुति-

[।] Vardhamana reads खस्य for अस्मिन्.

यद्यप्यथीं ऽस्मदादीनां कदाचित् विगलितशरीरादिमिश्रीभावः क्षणमालमान्गत्येव ?, तथापि बलवदविद्यासंस्कारमध्यपतितमेतद्विज्ञानं प्रतिपक्षकक्षाप्रवेशेन वशीकृतशरीरं ज्ञानकलापकविल्तायां भूमाविव कलमबीजं संस्काराङ्कराय न कल्पत इत्यसत्कल्पतया अपेक्ष्य योगिप्रत्यक्षे दर्शितमित्यवधेयम् । वियुक्तानामाह—वियुक्तानां पुनरिति। न हि समाधयः समाधिप्रभावाद्विकरणधर्मा गोणिमाद्याः कार्य्यसिद्धीर्दूरश्रवणाद्याश्चेन्द्रिय-सिद्धीरासादितवन्तः, तथाच तेषां चक्षुरादिनैव सृष्टोऽपि परमाण्वादौ व्यवहिते नागलोके देशविप्रकृष्टे सुरसदनादिके कालविप्रकृष्टे अतीतादिके मनसा योगजधर्मानुग्रहरूपात् चतुष्ट्रयस् त्रिका दित्यनेनेन्द्रियसनिकर्षजत्व-सामर्थात् ज्ञानमुत्पद्यत इति । मुपलक्ष्यते । प्रमाणं तु योगिप्रत्यक्षे स्वर्गापूर्वदेवतादयः कस्यचित्र प्रत्यक्षाः प्रमेयत्ववस्तुत्व-सत्त्वादिभ्यः पटवदिति विपक्षवाधके तदनुविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गः। ननु प्रयोजकं सर्वमेतत् स्वकारणसामग्रीसंभवप्रयुक्तिकार्यं न तु विषयधर्मप्रमेयत्वादिमालं ; न हि प्रमेयत्वात् पार्थिवाः परमाणव आप्यद्रव्याश्रयाः तत्परमाणुवत् । नापि रसादयः चाक्षुषाः प्रमेयत्वा-द्रूपादिवदिति शक्यम् । न च प्रत्यक्षादिषु प्रत्यक्षसामग्री सम्भवति । सम्बद्धवर्त्तमानप्रतिनियतविषयत्वात् मनसश्च बहिरस्वातन्त्र्यात्। कमान्तरस्वप्तकामिनी-ज्ञानादी चक्षुराद्यनपेक्षस्यापि मनसः स्वातन्त्र्यमुपलब्धमिति चेत्, न। वहनाड़ीसिद्धोपघातेन विक्षतत्वात् । ननु विष्णुं ते साक्षात्कारेऽपि क्वचिन्मनसो बहिः स्वातन्त्रयमिगतन्तथा सत्यनुविधराद्यभावप्रसंङ्गादिति । अलोच्यते--न ताबद्वयं कारणमनादृत्य स्वर्गादौ प्रत्यक्षं साधयामो येनाप्रयोजकत्वमाशङ्कचेत, किन्तु कारणपुरस्कारे-णैव मनसश्च यथा सिद्घोपघातापेक्षस्य बहिरुपप्रवजनकत्वान्नानुविधराद्यभावप्रसङ्गः, तथा योगजधर्मानुगृहीतस्य बहिरनुपण्लवजननेऽपि सिद्धोपघातादेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां मनः-20 सहकारित्वमुपष्टवैव गतिः योगजस्यापि धर्मस्य तद्विधेरनुपण्ठव इति न कश्चिद्विशेषः। अप्रामाण्ये वा पुराणादीनां कर्मविधिष्वपि कः समाश्वास इति। यत्तु पार्थिवाः परमाणवः आप्याश्रयद्रव्याश्रया इति किं न साध्यते इत्युक्तं तत्र प्रतिज्ञापद्व्याघातनिरस्ततया

वाक्येभ्य आत्मश्रवणे श्रुतौ चेतरिभन्नत्वेनात्मत्रत्यायनात्त्यैव श्रवणमननादिकमित । तथैव निदिभ्यासनसात्तात्कारोऽपीतरेष्वा(का ?)शादिषु वाच्यः। यद्यपीति। तथा चास्मदादित्रत्यत्तप्रस्तावे विषयतयात्मा किमिति नोक्त इत्यर्थः। चतुष्ट्यसंनिकषीदित्यनेनेति। यदि चतुष्ट्यसंनिकषीऽत्र विवित्तितः स्यात्तदेन्द्रियसंनिकषीभावे योगिनामात्मसात्तात्कारो न स्यादित्यर्थः। कस्यचि-दिति योग्यानुपलम्भनिराकरणार्थम्। योगजस्यापि धम्मस्येति। ननु योगविषयकत्वेन योगजो धम्म आत्मसात्तात्कारहेतुरस्तु परमाण्वादिसात्तात्कारे कथं हेतुः ?

कथं साध्यताम् ? तथाहि यदि पृथिवीकार्यानुमितास्ते कथमाप्यद्रव्याश्रयाः ? अथाप्य-पार्थिवाः ? मूर्त्तानां समानदेशताविरोधात्। तेषामारम्भकत्वस्य द्रव्याश्रयाः कथं विजातीयानारम्भकत्वनियतस्यैव धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धेस्तत्साधने बाधनाच । रसादयः कस्यचिचाक्षुषा इत्यतापि रसादिषु मध्ये रूपैकव्यञ्जकमिन्द्रियं चक्षुरिति मतं, रूपस्य व्यञ्जकमिति वा, यदि हि रसादिषु मध्ये रूपमात्रग्राहकं चक्षुः, कथं तद्ग्राह्या रसादयोऽथ तद्त्राह्या रसादयः कथम् ? तद्रुपमालग्राहकमिति द्वितीये सिद्धसाधनं, मनसः सर्वविषयत्वादिति । न चैवं तवापि व्याघातः, स्वर्गादीनामतीन्द्रियत्वेनैव सिद्धेः । तथा च स्वर्गादयः कस्यचित् प्रत्यक्षा इत्यतीन्द्रिया ऐन्द्रियका इत्युक्तं भवति । प्रतिपक्षभेदेनाविरोधात् । न हि ब्ध्यादयोऽप्रत्यक्षा इति स्वयमेषां प्रत्यक्षत्वं विरुध्यते । प्राणित्वादस्मदादिवत् । नातीन्द्रियार्थदार्शेनः तथापि योगिने। परमाण्वादिविषया बुद्धिवदिति। तदिन्द्रियं नातीन्द्रियार्थविषयमिन्द्रियत्वादस्मदादी-न्द्रियवत् इत्यादीनां प्रतिपक्षसाधनानां का गतिरिति चेत् , मीमांस्(क)ा गुरवो मीमांसानभिज्ञाः प्राणित्वात्। तद्युद्घिर्न वेदार्थविवेकवती बुद्धित्वात् । तद्विषयमिन्द्रियत्वात् । त एव दृष्टान्ताः इत्येषां का गतिरिति संक्षेपः।

ननु प्रत्यक्षमिति प्रमाकरणविशेष इति प्रसिद्धम्। तत् कतमदल प्रमाणं, किं वास्य फलमित्यभिसन्धाय प्रमाणफलविभागमाइ—तन्त्रेति। तेषु साक्षात्कारिषु समीचीनशानेषु मध्ये सामान्यविशेषेषु द्रव्यगुणकर्मसमवेतेषु स्वरूपालोचनमात्रं सविकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रमीयतेऽनेनेति व्युत्पत्था। प्रमेया द्रव्यादयः पदार्था यथायथं सर्व एव परिच्छेचा विशेषा इति यावत्। प्रमाता परिच्छेत्ता आत्मा यथासम्भवं योगी चायोगी च। प्रमितिर्द्रव्यादि-

अत्राहुः। शब्दानेव श्रणोति योजनशतादिति योगजधर्मिविशेषफलाद्न्यत्रापि 52योगजधर्मस्य साज्ञात्कारजनकत्वम् ।

स्वर्गोदीनामिति। यद्यपि स्वर्गिणां स्वर्गः प्रत्यत्त एव, तथापि मर्स्य-लोकस्थातीन्द्रियत्वमभिप्रेत्योक्तम्। जन्यसविकल्पकाजन्यजन्यसात्तात्कारविषय-त्वमत्र साध्यमतो नोपनीतसात्तात्कारेण सिद्धसाधनम्। यद्यप्यनेन विमुक्तमात्तस्य सिद्धिनं मुक्तस्य, मुक्तसात्तात्कारस्य जन्यसविकल्पकजन्यत्वात्, तथाप्यागमात्तस्यापि सिद्धिः। धर्मिप्राहकमानबाधमङ्गीकृत्याह—मोमांसका गुरव इति।

उत्तरप्रबन्धोपयोगार्थमाह निवित । स्वरुपालोचनमात्रिमिति । मात्रपदाद्विशिष्टविषयकत्वन्यवच्छेदः । यदि प्रत्यत्तं फलमातं दिवक्ष्येत तदा तस्य पूर्वमुक्तत्वात् पौनहत्त्यं स्यादिति विशिनष्टि प्रत्यक्षं प्रमाणिमिति ।

विषयं ज्ञानं सम्यक् निश्चयः । अल प्रमाकरणिमति प्रमाणलक्षणं प्रमाणविषय इति प्रमेयस्य प्रमाश्रय इति प्रमातुः सम्यगनुभूतिरिति प्रमायाः। साक्षात्कारित्वेन विशेषितमेत्देव प्रत्यक्षप्रमायाः। नन्वेवंलक्षणकतया सामान्यविशेषज्ञानमपि प्रमितिः, तथा च तत्र किं प्रमाणमत आह — सामान्येति। अविभक्तं ज्ञानाविशिष्टं गुद्धमिति यावत् । किं तदालाचनमात्रम् ? आलाच्यतेऽनेनेत्यालाचनमिन्द्रियार्थ-सन्निकर्षः, स एव मात्रा शरीरं यस्य तत्तथोक्तं तत् प्रत्यक्षं प्रमाणमस्मिन् साध्ये नान्यत् प्रमाणमपि कुतः ? तस्य '। फलरूपत्वात्' । प्रमारूपं फलं यत्तन्न भवतीत्यर्थः । प्रमाहि प्रमाण-साध्या, न तु कार्यमात्रं कारणान्तरन्तु तदपेक्षत इति । न चैवमनवस्था दोषाय, अनादित्वादिति । प्रमाणफलविभागे प्रमाणान्तरमाह - अथवेति। वा-शब्दः समुचये, न तु विकल्पे, 10 हेयादिज्ञानेात्पत्ताविप द्रव्यादिज्ञानं प्रमाणिमिति वाक्यार्थः । तदेवाह — सर्वेषु पदार्थेषु र्द्रव्यादिष्य वित्रथं संशयविषर्ययरहितम् अत्रव्यपदेतृषं शब्दाजन्यं यत् परिज्ञानं जाय तत् प्रत्यक्षं प्रमाणम् । प्रमाकरणं शब्दाजन्यमिति तु न सविकल्पकव्यवच्छेदार्थे, किन्तु अब्युत्पन्नस्य सन्निहितेऽप्यर्थे व्याप्रियमाणे चक्षुषि शब्दश्रुतेरनन्तरं यद् गौरिति ज्ञानं जायते तल ³रेखेापरेखाद्यर्थं प्रत्यक्षोपयोगोऽपि शब्दस्यैव कारणत्वात् तद्वयवच्छेदार्थमिति द्रष्टव्यम्। तस्य फलमाह—प्रमितिरिति। किं पुनस्तदित्यत 15

सामान्य विद्रोषज्ञानमपीति । निविंकल्पमपीत्यर्थः ।

निरस्यति-आलोच्यतेऽनेनेति । मात्रपद्वयवच्छेदां तव नास्तीत्यन्यथा व्याच्छे—स एवेति। संनिकर्षोऽपि योगजः फलं भवत्येवेत्यत आह— प्रमास्त्पमिति।

ननु कार्य्यस्य कारणसाध्यत्वे कारणस्यापि कार्य्यतया कारणान्तरसाध्यत्वे-Sनवस्था स्यादित्यत आह─ न चैवमनवस्थेति। संशायविपर्धेयरहित-यद्यपि संशयविपर्ययात्यन्ताभाववद्विशिष्टज्ञानमपि भवति, तथापि संशय-चिपर्दयभिननमित्यर्थः। तथापि सत्यं विशिष्टज्ञानमपि तथा भवत्येवेत्यत आह— अध्यपदेश्यमिति। तस्य विवरणं शब्दाजन्यमिति। ननु 25 तेऽनेनेति व्यपदेशो नाम जात्यादि तत्कम्म व्यपदेश्यं तद्वन्न भवति तद्व्यपदेश्यं वैशिष्ट्यानवगाहीत्यर्थः प्रतीयते । तथा च सविकल्पकं व्यवच्छिद्येतेत्यत आह— शब्दाजन्यमिति चे^{4ित ।} तद्व्यवच्छेदार्थमिति ।

 $^{2\}mathbf{A}$. द्रत्यादिषु विषयेषु \mathbf{a} $\mathbf{3}\mathbf{A}$ रिखोपरेखादिष्वचोपयोगेऽपि. IA. g omitted.

⁴ Vardhamana reads च for तु.

15

आह—गुणेति। गुणदर्शनमुपादेयत्वज्ञानं, दोषदर्शनं हेयत्वज्ञानं माध्यस्थ्यदर्शनं न हेयं नेापादेयमिति ज्ञानम्। यद्यपि चैतत् पदार्थस्वरूपबोधमात्रेण स्फुरति, तथापि तज्जातीयत्विळिङ्कदर्शनप्रभवतया तस्य च प्रत्यक्षफळतया पारम्पर्येणैतदवमन्तव्यम्।

प्रत्यक्षानन्तरमुद्देशकमानुरोधनानुमानलक्षणं व्याख्यातुमारभते — लिङ्गद्र्यानादिति । द्विवधः खल्वयमनुमानशब्दो भावसाधनः, करणसाधनश्च । अनुमितिरनुमानम् । अनुमीयतेऽनेनेति चानुमानम् । तत्र यद्यपि प्रमाणत्वेन करणस्वरूपमेव
व्युत्पादियतुमिमनतं, तथापि करणस्य कारकिवशेषतया तस्य कियासम्बन्धोपहितसंमततया अनुमितिरूपिकयास्वरूपोपदर्शनेनैतदुपदर्शितं भवतीति भावप्रधानमेव निष्कृष्य
व्याख्यातवान् । लिङ्गदर्शनात् संजायमानं लेङ्गिकं लिङ्गजन्यमनुमितिरूपं फलित्यर्थः ।
बुद्धयिकारात् ज्ञानफललामे लिङ्गदर्शनजन्ये तद्गोचरसंस्कारे नातिप्रसङ्गः ।
दर्शनं ज्ञानं तथा च दृष्टादनुमितात् स्मृताच लिङ्गादित्यर्थः । एतावांस्तु विशेषो
चैद्रोषिक्रनये शब्दादीन्यनुमानशरीर एवान्तर्भवन्तीत्यनुमितानुमानमेव तत् सर्वमिति ।
संशब्देन चासम्यगर्थानां संशयविपर्ययस्मृतीनां व्युदासः ।

नतु व्युपन्नस्य शब्दश्रवणानन्तरं यद्गौरिति ज्ञानं तद्यदि शाब्दं तदा नेन्द्रियार्थ-संनिकर्षजम्। अथ तज्जन्यं तदा न शाब्दम्। उभयजन्यत्वे जातिसंकरा-पत्तिः। अत्राहुः—प्रत्यत्तोपस्थिते धर्मिणि यत्न शब्दादितरधर्मवैशिष्ट्यं प्रतीयते तत्न परम्परेन्द्रियसंनिकर्षस्य प्रयोजकत्वेन प्रत्यत्तत्वं मा भूदित्येव परमर्थव्यपदेश्य-मित्युक्तम्। यद्यपि तदिति। तद् गुणदोषमाध्यस्थ्यम्। तस्य चोति। तज्जातीयस्टिङ्गदर्शनस्य। तदिति प्रत्यत्तफरुमिति।

यद्यपोति । ननु बुद्धेरत्र विभागः । सा च फलमेव, न तु करणं, तत् कर्यं 20 करणः युत्पादनमात्रप्रसक्तम् ? उच्यते—करणस्यापि बुद्धिरूपत्वसंभवात् करणः व्युत्पत्याऽनेन च बुद्धेः युत्पादनमेवात्र । शब्दादीनामप्यनुमानेऽन्तर्भावः । एतस्व- निश्चितार्थमनुमानमित्यादिभाष्यदर्शनाद्भावन्युत्पत्तिमुपजीन्य करणन्युत्पत्तावपि तात्पर्यं वा । लिङ्गं जन्यं तत् प्रत्यक्तमपि संभवत्यत उक्तम्—अनुमितिरूपमिति । ननु लिङ्गदर्शनात् संजायमानमिति लक्षणं संस्कारेऽतिन्यापकमित्यत आह— वृद्धधिकारादिति । संद्रायविपर्ययेति । ननु लिङ्गदर्शनस्य परामर्श- स्यानुमितिचरमकारणत्वान्न ततः संशयः । न च सत्प्रतिपत्तस्थलेऽनुमित्यनुत्पादनात् ततः संशयः । तत्वापि संशयस्य साधारणधर्मदर्शनजतया लिङ्गदर्शनादनुत्पत्तेः ।

I A ज्ञानपाल्लाभः, तेन लिङ्गजन्यतद्वीचरसंस्तारे नातिप्रसित्तः

स्मृतिरिप यथानुभवा, न तु यथार्थेति वक्ष्यमाणत्वात्। सञ्जायमानिमिति वर्त्तमानोपदेशस्यापि यथार्थत्वोपदर्शन एव तात्पर्यम्।

ननु लिङ्गं किमुच्यते, अत आह— लिङ्गं पुनिर्ति। लिङ्गं पुनः प्रसिद्धमेवेत्यर्थः।

निर्पाधिकसाध्यसम्बन्धशालि लिङ्गमिति¹ लेगकप्रसिद्धमेवेत्यर्थः। न चैवंविधमपि
लिङ्गमितिकर्त्तव्यतामन्तरेण स्वरूपमालेण प्रमाणम्। अन्तःकरणव्युत्पत्तिनिमित्तस्य
प्रमाणस्य लक्षणार्थं सङ्ग्रह्श्लेकं पठति— यद्नुमेयेन सम्बद्धिमिति। तिङ्गङ्गमनुमापकिमिति। तिङ्गङ्गं प्रमाणमनुमापकम्² अनुमितिरूपप्रमाकरणम्। एतेन
परामृष्यमाणं लिङ्गमनुमानम्। तथा च लिङ्गस्यावान्तरव्यापारवन्त्वेन करणत्विमिति³

सङ्गच्छत इति भावः। इह श्लोके तच्छब्दस्योपात्तत्वात्तस्य च नित्यं यच्छब्दसापेक्षत्वात् प्र्यति— यदिति। यिङ्गङ्गमनुमेयेन संबद्धम् अनुमितिकियाव्याप्तिमिष्टं तत्

मैवम् । लिङ्गदर्शनविषयस्य साज्ञात्कारिणः संशयस्य लिङ्गदर्शनजतया तस्य ध्यवच्छेद्यत्वात् ।

ननु स्मृतिर्यथार्था नासम्यगर्थेत्यत आह—स्मृतिरपीति। रज्जुं सर्प-तयानुभूय पलायितस्य तथैव स्मृतेरित्यर्थः। अत्र व्यातस्य पक्तध्मर्भतावैशिष्ट्यं लिङ्गत्वं ; तद्विषयं ज्ञानं तृतीयलिङ्गपरामर्शः, तज्जन्ये सात्तात्कार्य्यनुभवोऽनुमितिः। अनुमिनोमोत्यनुगतानुव्यवसायाद्वानुमितित्वं जातिः।

नतु 'संजायमानमि'ति वर्त्तमानतानिर्देशाद्वर्त्तमानज्ञानस्यानुमानता, न त्वती-तस्यानागतस्य वेत्यत आह—वर्त्तमानोपदेशस्येति। निरुपाधीति। अत पत्तधम्मित्वे सतीति द्रष्टव्यम्। इतिकर्त्तव्यतेति। इतिकर्त्तव्यता व्यापारः, तद्वत एव करणत्वात्।

एतेनेति । प्रमाणं त्वत्रं धूमवानयमग्निमानित्यनुमितिः ज्ञायमानविशेषणजन्या विशेषणसमानकाला शाब्दविशिष्टज्ञानत्वात् दण्डी पुरुष इति प्रत्यत्तवत् । युक्तं चैतत् । लिङ्गज्ञानस्य प्रमात्वं विद्यमानलिङ्गविषयकत्वमतः परामृश्यमानस्यैव लिङ्गत्वम् । यत्र चातीतानागतयोर्लिङ्गत्वं तत्र यद्यपि कारणिवशेषो लिङ्गं न सम्भवति, तथापि धूमप्राणभावध्वंसावेव तत्र लिङ्गे तयोरपि धूमवद्वह्नित्याप्यत्वात् । यच्छब्द्सापेक्ष-त्वादिति । यच्छब्द्स्योद्देश्याभिधायित्वात् तच्छब्द्स्य विधेयाभिधायित्वादुद्दश्य-

¹ A -सम्बन्धा यस तिल्ञङ्गितिः 2 A तिल्ञङ्गमनुमापकमनुमितिरूपप्रमाकर्णः 3 A म्मिप संग्रहीतिमितिः 4 A तच्छन्दसः 5 A सूचयतिः

10

किरण(वली

साधम्यंविशिष्टेन धर्मिणा यत् सम्बद्ध संयुक्तं समवेतं विशेषणीभूतं च तस्मिन् वर्त्तत इत्यर्थैः। एतेन पक्षधर्मता लभ्यते, एवं च सति चतुर्विधाः परमाणवोऽनित्याः भागासिद्धमि परिहृतम् । सपक्षसत्त्वं दर्शयति—प्रसिद्धं च तदन्विते [इति]। च-राब्दोऽप्यर्थः । ''तदन्विते'' साध्यधर्मान्विते सपक्षे ''प्रसिद्धम''पि तेन सपक्षेकदेश-वृत्तेरि ग्रहणम् । तच्छब्देन योग्यतया साध्यधर्म एव परामृश्यते । विपक्षाद्वयावृत्तिमाह— तदभावे च नास्त्येव [इति]। ''तदभावें'' अनुमेयाभावे अनुमेयविपर्यये विपक्ष इति यावत्। यथा स्वयमेव च व्याख्यास्यते - अनुमेघ विपरीते चेति। विपक्षेकदेश-वृत्तेरिप निराकरणार्थमवधारणम् । यद्यपि च लिङ्गे निरूपित एव तद्विधमा लिङ्गाभासा तथाप्यसिद्धादिरूपविशेषसंज्ञाजापनार्थमाह—विपरीतमिति। एतेन प्रतियोगिनिरूपणालिङ्गप्रतिपत्तिः शिष्याणां सुकरा भवति। लिङ्गाभासन्यावृत्तं लिङ्गमिति व्यतिरेकिणापि लक्षणं दर्शितं उक्तलक्षणालिङ्गात् भवति । अत कालात्ययापदिष्टपकरणसमत्वरहितात् द्वाभ्यां लिंगलक्षणाभ्यां एकेन लिङ्गलक्षणेन सामान्यतो लिङ्गाभासं वा शब्दात् लितयेन च यद्विपरीतं रहितं तदलिङ्गं कर्यपात्मजः कणादों ऽब्रवीत्। का पुनस्तस्य विशेषसंज्ञा ? आहं—

विधेययोश्च मिथः साकाङ्त्तत्वादित्यर्थः। नन्देश्यविधेययोस्तथात्वेऽपि तद्वाचक-पद्योः कथमाकाङ्ताः शिकाङ्त्तायामपि तद्वाचकपदार्थमात्राकाङ्त्तास्तु, नियमेन तत्-पदाकाङ्त्ता कथम् ? उच्यते—तयोरेकस्मिन् शब्दादुपस्थितेऽपरस्यापि पदादेवोपस्थिति-रन्वयबोधाङ्गमित्यन्यत्र व्यवस्थापितमिति पद्जन्यपदार्थोपस्थितयोरुद्देश्यविधेययोः साकाङ्त्तत्वमिति तदुपस्थापकयोरपि साकाङ्त्तत्वम् । तत्रापि व्युत्पत्तिसिद्धोऽयमथों यद्यत्पदार्थोपस्थितमेवोद्देश्यमादाय तत्पदार्थस्य विधेयस्यान्वयः। एवं यत्-पदार्थस्यापि तत्पदोपस्थापितमादायेति । पक्षधममितेति । सिषाधियवाविरहसहकृतसाधक-प्रमाणाभाववान् धर्मो पत्तः । व्यापकतावच्छेद्कप्रकारानुमितिप्रतियोगिकविषयताश्रयः पत्त इत्यन्ये । एवं च सत्तोति । यद्यपि पत्तैकदेशवृत्तिर्योगिकविषयताश्रयः पत्त इत्यन्ये । एवं च सत्तोति । यद्यपि पत्तैकदेशवृत्तिर्योगिकविषयताश्रयः पत्त इत्यन्ये । ननु सिद्धमित्यत पव सपत्तवृत्तित्वे 'प्र'शब्दात् सम्यक्त्वं पत्तव्यापकतवं लभ्यते । ननु सिद्धमित्यत पव सपत्तवृत्तित्वे 'प्र'शब्दात् प्रकर्षवाचिनः सपत्तव्यापकतारूषः प्रकर्षोऽवगम्यते, तथा च पत्तैकदेशवृत्तिर्देतुर्न स्यादित्यत आह—च्वाब्द् इति ।

25

स्पक्षेति। निश्चितसाध्यवान् सपत्त इत्यर्थः। तच्छ्रः देनानुमैयधिर्मिपरामर्शे-ऽनन्वयादाह—तच्छ्रद्देनेति। ननु विशेषसंज्ञायाः किं फलमित्यत आह—एतेनेति। उक्तलक्षणहीनत्वं बाधितसत्प्रतिपत्तितयोरप्यस्तीति तयोरपि लिङ्गत्वं स्यादिति विशिनष्टि—कालात्ययेति।

30

ननु यत्र द्वितयत्रितयिङ्गलज्ञणन्यतिरेकस्तत्राप्येकलज्ञणन्यतिरेक आव-श्यक इति तावनमात्रमैव लिङ्गाभासलज्ञणमस्तु, कृतं द्वितीयादिन्यतिरेकोद्भावनेने- विरुद्धासिद्धिमित । समाहारे द्वन्दः । एतेनैतद्दिःतं भवति । एकिस्मन्नपि दृष्टे यथायोगं बहूनि दूषणानि सम्भवन्ति । परिषदादिजिज्ञासायां समस्तान्यपि
तान्युद्भावनीयानि । अजिज्ञासायां त्वेकमेव दूषणमुद्भाव्यमिति । यद्यपि सिद्धे हेतुस्वरूपे
तदुत्तरकालमितरेषां विरुद्धत्वादिदोषाणामवकाश इति प्रथमसिद्धमेव हेत्वामासमुदाइरन्ति , तथापि यद्यत्र स्फुटप्रतिभासं बलवच्च दूषणं तदेव वचनीयम् । अथवा
सिद्धिः पक्षः व्यवस्थितिः । सा चाविरुद्धस्यैव साधनस्य घटते, न तु विरुद्धस्येति प्रथमं
विरुद्धस्येवोपन्यास इति विभावनार्थे समानतन्त्रसिद्धस्य व्यतिक्रमः । तत्र सन्दिग्धानैकान्तिकोऽनैकान्तिक इति यावत् । स हि धर्मद्वयसद्भावेऽपि, न विपक्षात् व्यावर्त्तक
इत्येकेन लिङ्गलक्षणेन विपरीतः , यथा शब्दोऽनित्यः प्रमेयत्वादिति । विरुद्धस्तु पक्षधर्मतासद्घावेऽपि न सपक्षे वर्त्तते, नापि विपक्षाद् व्यावृत्त इति धर्मद्वयेन विपरीतः, यथा शब्दो
नित्यः कृतकत्वात् । असिद्धस्त्वेकेन द्वाभ्यां त्रिभिश्च विपरीतो भवति, यथा अनित्यः शब्दः,
सामान्यवन्त्वे सति चाक्षुषत्वात् इत्येकेन विपरीतः । तथा हि, तस्य सपक्षे घटादौ सद्-

त्यत आह—एतेनेंतदुक्त[इर्शित ?]िमिति। सिद्धे हेतुस्वरूप इति। नतु सिद्धत्वं व्याप्तस्य पत्तधर्मत्वं तद्व्यितिरेकश्चासिद्धत्वं, तथा सिद्धे हेतुस्वरूपे विरुद्धा-15 दिदोषाणामवकाश इति व्याहतम्, न हि व्याप्तस्य पत्तधर्मत्वे विरुद्धादिसंभवः। मैवम्। असिद्धिरनुमितिकारणाभावरूपतया सात्ताददूषणं विरुद्धाद्यस्त्वसिद्ध्युप-जीवकत्वेन। परम्परादूषणानामुपजीव्यत्वात् समानतन्त्रे प्रथममसिद्धिरुद्धा-वितेत्याशयः। स्फ्टप्रतिभासमिति। उभयवादिसंप्रतिपन्नमित्पर्थः।

वलविद्ति । उपजीव्यमित्यथंः । ननु संदिग्ध इत्यत्र संदिग्धपदं नानैका20 न्तिकवाचकमित्यपदार्थव्याख्यानमित्यत आह—संदिग्ध इति । यहस्तु यत्काले
यत्कोटिकत्वेन संदिग्धं भवित न तत्काले तद्वस्तु तत्कोटावनैकान्तिकत्वेन
निश्चिनोतीति संदिग्धपदं लक्षणयानैकान्तिकं वृत इत्यर्थः । लक्षणमुदाहरणेन
स्फुटियतुमाह—स हि धम्मद्रयेत्यादिनापि विपक्षाद्वयावृत्तिरित्यन्तेन ।
नन्वनैकान्तिकं द्वाभ्यामपि लिङ्गलक्षणाभ्यां हीनं भवित, तत् किं नोदाहृतं, यथा जलहृदो
25 धूमवान विहमत्वादित्यादि । इदं हि पन्नावृत्ति सपन्नविपन्नवृत्ति चेति । न ।
स्वरूपासिद्धचसंकीणांनैकान्तिकस्योदाहियमाणत्वात् । विरुद्धिस्त्वित , यद्यपि विरुद्धिमरपि धर्मैविपरीतो भवित, यथाऽनित्यः शब्दोऽकृतकत्वादिति , अयं हि
पन्नसपन्नावृत्तिर्विपन्नवृत्तिश्चेति ; तथाष्यसिद्धासंकीणों विरुद्धोऽत्रोदाहियत
इति नोक्तः ।

30

I A ज्ञमस्य added.

भावेऽपि विपक्षात् सामान्यादेव्यावृत्तावपि पक्षधर्मत्वं नास्तीति । द्वाम्यां च विपरीतः , यथा शब्दोऽनित्यः अप्रमेयत्वात् इति । अप्रमेयत्वस्य विपक्षात् व्यावृत्तावि न पक्षे सद्भावो, नापि सपक्षे इति । तिभाविपरीता यथा, अनित्यः शब्दोऽकार्यत्वात् । हि न शब्दे सद्भावो, नापि सपक्षे घटादौ, नापि विपक्षाद्वयावृत्तिरिति। प्वें क्सङ्ग्रह-वाक्ये "अनुमेयेन सम्बद्ध"मित्यस्य विवरणम्—अनुमेयेनेत्यादि । यद्यपि चानुमाने देशकाली व्यभिचारिणी, न हि पर्वतादिदेश एव, नापि प्रभातादिकाल एव धूमाद्दहन-सिद्धिरिति प्रसिद्धमेव, तथापि कचिदनुमानविशेषे तयोरपि प्रयोजकत्वद्योतनार्थमुक्तम् देश विशेषे काल विशेषे चेति । एत''चैवं सर्वत्र देशकालाविनाभूतिम''त्यताग्रे स्पुटी-प्रसिद्धं च तद्निवत इत्यस्य विवरणमनुमेयधर्मान्विते चेति। 'प्रसिद्ध' भूयो दृढ्व्यातिकतया गृहीतम् , प्रमाणत इत्यनुषज्यते । नास्तयेवेत्यस्य विवरणमनुमेयविपरीते चोति । व्यतिरेकदृष्टान्तस्यापि प्रामाणि-कस्यैव परार्थमुपादानम् । अन्यथा काल्पनिकस्यापि दृष्टान्तत्वे हेत्वाभासव्यवस्थानुपपत्ते:। . एतच व्यतिरेकबलप्रयुक्त स्वणा अङ्गादिसाधन निराकरणावसरे तत्तत्पदेशे व्याख्यातमेव । ति हिङ्गमनुमापकिमित्यस्य विवरण—तदप्रसिद्धार्थस्येति। दितीयसंग्रहवाक्य-विवरण - यत् यथोक्तादिति। ननु यदि यथोक्तरूपत्रयसम्पत्तिमात्रेण गमकत्वं तदा कालात्ययापदिष्टप्रकरणसमयोरि गमकत्वं प्राप्तमत आह~-इत्याह सूत्रकार इति। अपदिश्यते व्यपदिश्यतेऽनेनेत्यपदेशो हेतुः, नापदेशोऽनपदेशः अहेतुस्तद्विरोधी हेत्वाभास इत्यर्थः । कोऽसौ हेत्वाभासस्तलाह-अप्रसिद्ध इति । दृढ्व्याप्तिकतया हि ज्ञानं सा च सपक्ष एव चिन्त्यते । विरुद्धस्तु हेत्वाभासः सजातीये नास्ति, प्रत्युत साध्यविपर्यय⁸व्यात इति व्युत्पत्त्या पक्षे अप्रसिद्धो अगृहीतव्याप्तिको विरुद्ध 20

द्वाभ्यां चेति । ननु चाप्रमेयस्याप्रसिद्धचा कुत्रासिद्धिर्निरूपा ? अत्राहुः— अप्रमेयत्वादित्यनेनावृत्तिराकाशादिहेंतुत्वेन विवित्ततः ।

यद्यपि चेति। नन्वनुमेयः पद्मः किचिद्देशे काले च भवतीति देशकालनैयत्यमेवानुमाने। अत्राहुः—सर्वत्रानुमाने तयोः स्वरूपसतीरेव प्रयोजकत्वं ज्ञायमानयोः क्वचित्तत्विमित्यभिषेत्योक्तम्—तथापि क्वचिद्दिति। यत्र देशविशेषकाल- 25
विशेषविशिष्ट पव पद्म इत्यर्थः। एतच्चोति। क्वचिद्देशकालप्रयोजकत्वम्।
[भूयो] भूय इति। ननु भ्योद्र्शनगम्या व्याप्तिने तु व्याप्तेभ्योद्र्शनमनुमानोपयोगि। मैवम्। संवादेन यत्र व्याप्तिप्रहस्य प्रामाण्यं गृह्यते तद्भिप्रायेणोक्तत्वात्।
च्यितिरेकदृष्टान्तस्यापीति। एतच्चात्राप्रमाणत इत्यनुषङ्गाल्लभ्यते। अन्यथेति।
हेत्वांभासस्यापि काल्पनिकव्यतिरेकदृष्टान्तसंभवादित्यर्थः। इति च्युत्पत्त्येति। 30

¹A परसुपादानम्. 2A साध्यविपरीत-.

एवाभिधीयते इत्यर्थः। न केवलं विरुद्धोऽनपदेशः, किन्तु पक्षेऽसन्नप्यसिद्धोऽनपदेश इत्यर्थः। न केवलं विरुद्धासिद्धः, किन्तु सन्दिरधानैकान्तिकश्चानपदेश इत्यर्थः। च-कारादनपदेशस्य च पुनरावर्त्तनादन्योऽपि कालात्ययापदिष्टप्रकरणसमरूपो हैत्वाभासाऽस्तीति सूचितम्। निःप्रतिपक्षमेव पद्धतरप्रत्यक्षाद्यवाधितमेव हि साध्यं प्रायदाः साधनाईमिति लोकप्रसिद्धत्वाद् व्यक्तमनभिधानम्। अप्रसिद्धपदेन संप्रहो न पुनरभावात्, तथा च वक्ष्यते । प्रसिद्धं च तद्निवते इत्यनेन च तयोर्निराकरणमिति न पुनर्घदनुमेरीन सम्बद्धियनेनापाततस्तयोरपि व्याख्यानेन त्वपक्षधर्मतायामसिद्धत्वे सर्वमसिद्ध एवान्तर्भवतीति । न चैवं सत्यन्वयव्यति-रेकमात्रस्यैवेदं लक्षणमिति वाच्यम्। केवलान्वयिनः केवलव्यतिरेकिणोऽपि प्रमाण-10 सिद्धत्वात् । अन्यथा वैधर्म्यदृष्ट्यान्तब्युत्पादनस्यापि वैयर्थ्यात् । सम्पत्तिमतो न गमकत्वं व्यभिचारात् । ततोऽप्यधिकस्य गमकत्वे तदुदाहरणप्रसङ्गात् । सत्यं, वस्तुगत्या हि चत्रूरूपसम्पत्तिः, पञ्चरूपसम्पत्तिरेव च गमिका । अनुमानत्रयसाधारण्या-दवाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वयोः पृथगनुदाहरणम् । प्रयोजकद्वारेण रूपत्रयमात्रमुदाद्धतम् । तथा हि, सपक्षे सत्त्वं प्रयोजकी कृत्य केवलान्वयी, विपक्षा सत्त्वं च प्रयोजकी कृत्य केवल-पक्षधर्मता हि तर्हि साधारणत्वान वाच्येति चेत् , न। निराश्रयस्य हेतोर्निरूपणोपन्यासस्याप्यशक्यत्वात्। न हि निराश्रयं किञ्चिद्विधीयते प्रतिषिध्यते चेति । तस्मात् सुष्टृक्तं त्रिरूपादिति ।

सपचे अप्रसिद्धोऽगृहीतःयाप्तिक इति च्युत्परयेति योजनीयम्। किन्तु, पक्षेऽसन्निति। न चैवं स्वरूपासिद्धस्यैव संप्रहे व्याप्यत्वासिद्धस्यासंप्रहः,

20 तस्य पूर्वोक्तन्युत्पस्यैव लब्धत्वात्।

चकारादिति । न च चकारादेवान्यहेत्वाभाससंप्रहात् कृतमनपदेशपदावृत्येति वाच्यम् , आवृत्तेनानपदेशपदेन छक्ष्याभिधानाचकारेण च कालात्ययापदिष्ट-प्रकरणसमयोर्छन्नणाभिधानात् । अप्रसिद्धपदेनेति । चकारेणत्यर्थः । नन्वेवं हेत्वाभासलत्तणे तयोरुपप्रहेऽपि हेतुलत्तणपरसंप्रहश्लोके कथं तयोर्निराकरणमित्यत थाइ—प्रसिद्धं चेति । तयोः कालात्ययापदिष्प्रकरणसमयोरित्यर्थः । आह—प्रसिद्धं चेति । तयोः कालात्ययापदिष्प्रकरणसमयोरित्यर्थः । आपातत इति । बाधसत्प्रतिपन्नानुपन्नीवने । ठ्याख्यान इति । बाधसत्-प्रतिपन्नोपनीवने । ननु सत्प्रतिपन्न व्याप्यत्वासिद्धिरपन्नधर्मता च नावश्यकी, सदनुमानस्यापि कदाचित् सत्प्रतिपन्नत्वात् ।

अत्राहुः—'प्रसिद्धं च तद्गिवत' इत्यत्र प्रकर्षेण सिद्धं प्रसिद्धमित्युच्यते। 30 प्रकर्षश्चायमेव यद्सत्प्रतिपन्नितत्वमबाधितत्वं च। सर्वमिसद्ध एवेति। सर्वत्र हत्वाभासे व्याप्तिपन्नधर्मताप्रमित्यभावादित्यर्थः।

अधिकस्येति । अबाधितस्य चासत्प्रतिपत्तितस्य चेत्यर्थः । न वाच्येति । नोदाहर्त्तव्येत्यर्थः । निराश्रयस्य हेतोरिति ।

 $^{1\,\}mathrm{A}$ -पर्देन लिभधानमेव. $2\,\mathrm{A}$ व्याख्याने त्वपचधर्मताऽसिद्ध एवान्तर्भवतीति. $3\,\mathrm{A}$ हृपचय-.

^{35 4}A यथोक्तात् विद्धपादिति.

किरणावली

तत्रानुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तद्निवत इत्यन्वियनो लक्षणम् , इदमेव 'तदभावे च नास्त्येवे'ति सहितं व्यतिरेकिणः, समस्तं त्वन्वयव्यतिरेकिणः। अनुमानजनः करवं च सामान्यलक्षणं त्रयाणामित्यवगन्तव्यम् । यथोक्तमपि लिङ्गमगृहीताविनाभावस्य विस्मृताविनाभावस्य न गमकमत आह—विधि हित्वति । सकद्ग्रहणेऽपि वा तुशब्दस्तादात्म्यतदुत्पत्तयादेव्यातिग्रहणोपायत्वनिरासार्थः । विधिस्त्वविनाभावग्रहण-आह— **यत्रे**ति । कोऽसावित्यत तदनेनान्वयव्यतिरेकावेव प्रकारस्त् । तद्ग्रहणोपाय इति दर्शितम्। भूयोदर्शनसहचारिणौ अन्वयब्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिगृह्यते । प्रथमदर्शने भ्योदर्शनेन शङ्कामात्रं एव तु

नतु वहाँ धूमो गमको न, गमकं च प्रमेयत्विमिति निराश्रयोऽपि हेतुरुप-न्यस्यते, विधीयते, प्रतिषिध्यते च। अथ पत्ततां विना न हेतोर्गमकत्वं तर्हि बाध-कत्वादिज्ञानव्यतिरेकेणापि न हेतोर्गमकत्विमिति तुख्यम्।

अत्राहुः—बाधसत्प्रतिपत्तत्वज्ञानाभावमात्रमनुमितिहेतुर्ने बाधितत्वादिज्ञान-मपि । पत्तधर्मताज्ञानं च सर्वत्रानुमितौ हेतुरिति विभावयितुं पत्तधर्मतोद्गहतेति ।

तत्रानुमेयेनेति। यद्यप्येतद्व्ययव्यतिरेकिण्यतिव्यापकम् धिनाऽन्वयन्यतिरेक्पप्यन्वय्येव । लक्तणं तु अत्यन्ताभावाप्रतियोग्यत्यन्ताभावाप्रति-योगित्वम् । पतावन्मात्रमनैकान्तिकेऽप्यस्तीति हेतुत्वेन विशेष्यम् । चेति । 'अनुमेयेन सम्बद्धमि'त्येतावनमात्रमैव चेत्यर्थः । एतद्साधारणानैकान्तिकेऽप्य-स्तीति हेतुत्वेन विशेष्यम् । लक्तणन्तु पत्तवृत्तित्वे विपत्तव्यावृत्तत्वे च सति असत्-प्रतिपत्तत्वमैव । समस्ति न्तिवति । 'प्रसिद्धं च तद्निवते', 'तद्भावे च नास्त्येवे'ति द्वयविशिष्टमित्यर्थः। यद्वा, उभयन्याप्तिरनेन साध्यसाधकत्वं अबाधितसत्प्रतिपन्नितत्वञ्च समानम् । अन्वय्वच्यतिरेकाचिति । सहचारदर्शनं व्यभिचारादर्शनञ्चेत्यर्थः। यद्यप्येतत् क्वेवलव्यतिरेकिणि केवलान्वयिनि च सम्भवति , तथाप्यन्वयव्यतिरेकिणि तत्सम्भव इति तद्भिप्रायेणैतस्याभिधानम्। ननु न भूयोदर्शनगम्या व्याप्तिः। तथा हि न भूयांसि दर्शनानि व्याप्तिप्राहकाणि, एकत्रैव धारावाहिकेण तद्वप्रहापत्तेः। नापि भूयः सु स्थानेषु दर्शनम् , एकाश्रया-श्रितरूपरसयोस्तदभावात् नापि भूयसां दर्शनं, गोत्वद्भव्यत्वयोस्तदभावात्। भूयो-दर्शनेऽपि पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोव्यभिचारे व्याप्त्यप्रहात्। अतः सकृद्दर्शनगम्यैव व्याप्तिः , उपाध्यभावस्य व्याप्तित्वात् । तस्य च केवलाधिकरण-क्षपतया चत्तुरादिना प्रथमदर्शनगम्यत्वादित्यत् आह—अन्वघट्यतिरेकाभ्यामिति । वयापकान्वयव्यतिरेकप्रयुक्तव्याप्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः । नन्वेवं प्रथमदर्शन एव ३०

ब्याप्तेर्निश्चयाद्व्रे संशयानुपपत्तिरित्यत आह—शङ्कामाञ्चित्तिवति । व्याप्तिज्ञानेऽपि

निराक्रियत इति मतं व्युदस्यति — एवं प्रसिद्धसमधस्येति । एवमन्वयव्यितरेकाभ्यां प्रसिद्धो ग्रहीतः सुदृद्धमाणेन भ्योभूयः समयोऽविनाभावो येन पुरुषेण
तस्येत्यर्थः । इदमत्राकृतम् । यो यमुपाधिमादाय येन सह सम्बद्धयते, स निर्पाध्यवस्थायां तस्य गमकः , यथा विह्विधृमस्य । सोपाध्यवस्थायामप्युपाधेः केवलस्यैव
सामर्थ्ये स एव गमको, न त्पहितः , यथाहारपरिणतिभेदस्यैव गमकत्वे मैत्रीतनयत्वम् ।
यल त्पाधिः केवले। व्यभिचारी तल सोपाधिरिप गमक एव , यथाईन्धनवान् वृहनिर्धृमस्य ।
तत् कस्य हेतोविशिष्टस्य निरुपाधित्वात् १ भ्योदर्शनं हि तज्जानजनितसंस्कारसहितमिन्द्रियमुच्यते । मणिभेदतत्त्वं चात्र स्फुटमुदाहरणम् । तथा हि मणियैंवैविषयेस्तत्तद्धयवहारविषये। भवति धारयितः, तत्तत्पलसम्पादकश्चोन्नीयते ते स्कृमविशेषाः परीक्षकेण
भ्योभिरेव दर्शनैरुनीयन्ते, तथात्रापि । प्रथमं हि काकतालीयव्युदासाय, ततः सातत्योद्र्ध्वंगमनविशेषनिश्चयाय, ततश्चोपाधिनिरासाय । न चात्र वारसंख्यानियमे।पयोगो निरुपाधिसम्बन्धवोधावधिनियमात् ।

कि सम्नत्युपाधिर्मयोपाधित्वेन न ज्ञातः, कि वोपाधिरेवात्र नास्तीति संशयात्तदुपपत्तेः । न ह्याप्रिमसंशयानुरोधात् पूर्वं व्याप्तिनिश्चयसामप्रचामि न तिम्नश्चय इति युज्यते , घटसामप्रचामि तथा कल्पनापत्तेः । न चैवं प्रथमदर्शनानन्तरमैवानुमितिः । उपाधिस्मरणसहकृतस्य योग्योपाध्यनुपलम्भस्यानुमितावुपाध्यभावव्यवहारे च कर्त्तन्ये व्याप्तिज्ञानसहकारित्वादिति भावः । नन्वेतावतापि सकृदर्शनगम्यत्वं न व्याप्ते-निराकृतमित्यत् आह—इद्मन्नेति । यथा चिह्निरिति । आर्द्रेन्धनवत्त्वमुपाधिमादाय विह्निर्भेन सह व्याप्त इति तद्भावेऽयं धूमवान् विह्निस्वादित्यत्र विह्नि धूमस्य गमक 20 रत्यथः । यथाहारेति । मनुष्यश्यामत्वे शाकपाकजत्वस्यैव गमकत्वं न तु तिद्रिशिष्टस्य मैत्रतनयत्वस्य व्यर्थविशेष्यत्वादित्यर्थः ।

नतु भूयांसि दर्शनानि प्रत्येकं न गमयन्ति, सक्टहर्शनगम्यत्वापत्तेः। नापि मिलितानि, आशुविनाशिनां क्रमभाविनां मेलकासंभवादित्यत आह—भूयोद्दीनं होति। यथा प्रत्यभिज्ञायां संस्कारसिहतिमिन्द्रियं हेतुस्तथा तावदर्शनजन्यसंस्कार- सिहतमत्रापि तथेत्यर्थः।

तथा हीति। विशेषैरवान्तरज्ञात्यादिभिर्माणः पद्मरागादिव्यवहारविषयो धारकस्य शुभाशुभजनकश्चानुमीयत इत्यर्थः। अनौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानहेतु-तया साध्यसहचरितानामनुपाधित्वनिश्चयस्य साध्याव्यापकत्वसाधनव्यापकत्वनिश्चय-साध्यत्वात्तस्य च भूयोदर्शनसाध्यत्वादित्याह—ततश्चोति। ननु भूयोदर्शनं

ु80 त्रिवेतुरादिरूपतयाऽननुगतं न हेतुरित्यत आह—न चात्रेति ।

IA तैच स्चांस्चिविशेषाः

इत्मत्राभिसंहितम्। उपाध्यभावो नानौपाधिकः, यत्किश्चित्साध्यव्यापक-साधनाव्यापकधर्मश्चन्यत्वस्य धूमेऽप्यसत्त्वात्, व्यभिवारिण्यपि गतत्वाचः; प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मश्चन्यत्वस्य च सिद्धचिसिद्धिभ्यां व्याहतत्वात्। किन्तु, यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसामानाधिकरण्यम्। तच न सकृद्रर्शनगम्यम्। किन्तु, वस्तुगत्या या व्याप्तिस्तज्ज्ञानं नानुमितिहेतुरितप्रसङ्गात्, किन्तु व्याप्तित्वेन। तच्चोपाधेरेव ज्ञाने तथात्वेन ज्ञानं संभवति, विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानानुत्पत्तेरिति।

तथाप्यनौपाधिकत्वं भूयोभिरपि दर्शनैक्षीतुमशक्यम्। योग्यानुपलब्ध्याऽभावनिश्चयेऽप्ययोग्यानामुपाधीनामभावस्य मुपाधीनां अनुमानात्तद्यहे तत्राप्यनौपाधिकत्वप्रहायानुमानान्तरापेत्ताया-शक्यत्वात्। तथा च. भूयोदर्शनस्यापि संशायकत्वात्ततोऽपि न व्याप्तिप्रहः। मनवस्थानात्। इह समन्याप्तस्यैवोपाधित्वपत्तमाश्रित्य समाधिराचार्येजीव वक्ष्यते। व्याप्तस्याप्युपाधित्वपत्ते व्यभिवाराभावज्ञानसहकृतं सहचारज्ञानं व्याप्तिप्राहकम्। न च सर्वेषां व्यभिवाराभावज्ञानं ज्ञातुमशक्यं स्वीयतया व्यभिचारिसाधारणमिति वाच्यम् । न हि व्यभिचारज्ञानाभावो उपयुज्यते , किन्तु स्वरूपसन्नेवेन्द्रियसहकारी। व्यभिचारज्ञानं च तन्निश्चयस्तव्कुङ्का, शङ्का च कविदुपाधिसंदेहात् , कविद्विशेषादर्शनसहकृतसाधारणधर्माद्रशनात्। तद्विरहश्च कविद्विपत्तवाधकतकीत्, कवित् स्वतः सिद्ध एव । न च तर्कव्याप्तिमूलत्वे-**ऽनवस्था**, यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात्। यत व्याघातेन शङ्कीव नावतरित, तत्र तर्क विनैव व्याप्तिप्रहः। तथा हि धूमो यदि वह्नचसमवहितसामप्रचजन्यत्वे सित वहिसमवहिततद्जन्यः स्यान्नोत्पन्नः स्यादित्यत्र किं धूमो वहेरेव भविष्यति, क्कचिद्रह्मिं विनापि स्यादकारणक प्वोत्पन्नः स्यादेवाशङ्का स्यात्। यदि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुं विना काय्योंत्पत्तिं शङ्केत, कथं नियमेन धूमार्थं वहिमुपाददीत ? न हि यद्व्यतिरेके यस्योत्पत्तिराशङ्क्यते तदर्थं नियमतस्त-दुपादीयत इति संभवति । न च केवलान्वियनि व्यभिचारशङ्काया असम्भवः।

भन्नापि साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि साध्यं न वेति तस्याः 25 सम्भवात्। व्यापकतागोचरत्वेऽपि तस्याः समानसंवित्संवैद्यतया व्याप्यतागोचर-त्वात्।

अन्ये तु काश्चित् व्याप्तयः सर्वप्राणिसाधारणा अनादिसिद्धा एव , यथा कार्यकारणभावविरोधादिः। कथमन्यथा जातमात्रस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिः, अहिते निवृत्तिश्चेत्याहुः।

30

असन्दिग्धधूमदर्शनाद् धूम एवायमविन्छिन्नमूलो न वाष्पादिकमिति ज्ञानात्। तदनेन विप्रतिपन्नं प्रति विशिष्टधूमवन्वादिति प्रयोक्तन्यमिति दर्शितम् । अतथाविधं प्रति करणादेरनङ्गत्वात् । न च पूर्वमविनाभावग्रहेऽपि तदर्थलिङ्गग्रहेऽपि विस्मृता-विनाभावस्यापि तद् भवतीत्यत उक्तं साहचर्यानुस्मरणादिति । तदनेन दृष्टान्तेन प्रथमत एकं लिङ्गग्रहणं, तदनु पक्षे द्वितीयं लिङ्गग्रहणमिति दर्शितम् । न चैतावन्मात्रमनुमितेः कारणं, तथा हि द्वितीयलिङ्गग्रहणं वस्तुगत्या लिङ्गग्रहणमित्येतावतेव व्यातिस्मृतेः सहकारि लिङ्गत्वरूपणेलिखतया वा । न तावदाद्यः । दूराद् धूमविषयवस्तुत्वज्ञानस्यापि प्रकारान्तरायातव्यातिस्मृतिं प्रति सहकारित्वप्रसङ्गात् । द्वितीयस्तु द्वितीयलिङ्गदर्शने नास्त्येव , तस्मालिङ्गत्वोलेखि नृतीयलिङ्गदर्शनमास्थेयम् इत्याह—अनन्तर्मान्यध्य-

[अ]तथाविधमिति। यद्रूपाविच्छिन्ने व्याप्यत्वं तद्रपोपिश्यिताद्रमितिः। तथा व धूमपदेन ताद्दग्धमाभिधानं लक्षणया स्यात्। न व वादिवाक्ये लक्षणायां प्रमाणमस्ति। न हि तेन समीचीनमैव वक्तव्यम्, अज्ञानस्यापि संभवात्। अन्यथा हेत्वाभासेऽप्युक्ते सद्धेतुलक्षणया वादिभङ्गो न स्यादित्यर्थः।

प्रथमत एकमिति। व्यातिप्रहणक्षपमित्यर्थः। दूरादिति। यत्र 15 धूमविषयक एव दूराह्रस्तुत्वेन परामर्शः, दैवाच धूमो वहिव्याप्य इति स्मृतेस्तत्र वस्तुगत्या यिछङ्गं तस्य ज्ञानं व्यातिस्मृतिश्चेत्येतावतोऽनुमितिहेतोः सत्त्वेनानुमित्या-पत्तेरित्यर्थः।

द्वितीय स्त्विति। तस्य पत्तधर्मताविषयत्वेऽपि व्याप्तिवैशिष्ट्यविषय-

20 लिङ्गत्वोल्लेखीति । व्याप्तिविशिष्टपत्तधम्मस्य लिङ्गपरामर्शस्तृतीय इत्यर्थः । तथा च व्याप्तिस्मृतिः करणं तृतीयलिङ्गपरामर्शो व्यापार इत्युक्तम् ।

अन्ये तु क्रियया अयोगव्यवच्छेदेन संबन्धित्वस्य करणत्वाद् व्यापारा-भावेऽपि तृतीयळिङ्गपरामर्शः करणमित्याद्यः।

नतु व्याप्तिस्मृतिः व्याप्यतावच्छेद्करूपेण, पत्तधम्मिताज्ञानमित्येवानुमितिहेतुर्काघवात् , तृतीयिक्षिङ्गपरामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्च । तथा च धूमो बिह्नव्याप्यो
धूमवांश्चायमिति ज्ञानद्वयादेवानुमितिरस्तु । न चैवं गोत्वादेरनुमितिर्न स्यात् ।
तक्षापि तिद्वतरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वस्य धर्मान्तरस्य व्याप्यतावच्छेद्कत्वात्
पर्दतीयधूमे धूमत्वेन ज्ञाते विह्नव्याप्योऽयं न वेति संशये तिद्वपर्यये वानुमितिः
स्यादिति चेत्, न । धूमो विह्नव्याप्य इति स्मरतो धूमज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वेन

I A भवति added. 2A तथाविधं प्रति प्रकरणादिरनङ्गलादितिः 3A तदर्थेलिङ्गयहिऽपि omitted. 4A - लिङ्गदर्थनं.

वसायो भवतीति। अगिरध्यवसीयतेऽनेनेत्यध्यवसायः परामर्शः। तत्परं तद् भवति। प्रमाणं भवतीत्यर्थः। यद्यपि द्वितीयलिङ्गदर्शनस्य स्मृत्या सह विनश्य-दवस्थस्यैव परामर्शज्ञानजनकत्वं क्वचित् दृष्टं, तथापि यत दृष्टमात्र एव वह्निनृत्तौ निवृत्तो धूमः कालान्तरे जिज्ञासावशात् परामृश्यते, तत्र द्वयोरपि लिङ्गदर्शनयोरतीतत्वात् परामर्शज्ञानं प्रति साहचर्यानुस्मरणमेव कारणम्'। यस्तु सर्वथा परामर्शे नेच्छति,

5

तयोरसिद्धेः। अन्यथा परामर्शस्याप्यापत्तेः। अथ सामग्येव तत्र मानम्, इन्द्रिय-संनिकृष्टे धूमे व्याप्तिसमृतिसत्त्वादिति चेत्, न। तत्र व्याप्याभेदप्रस्वस्यामग्रीती-ऽनुमितिसाम्प्र्या बलवत्त्वेनानुमितेरेवोत्पत्तेः। अन्यथा तवापि परामर्शान्तरापत्तेः। इन्द्रियसिक्षकृष्टेऽतीन्द्रिये च लिङ्गे तत्सामध्यभावाद्वयभिचारः। न चानुमानात्तव ळिङ्गपरामर्शः । तत्रापि तदपेत्तायामनवस्थापत्तेः। उच्यते—पत्तधमर्भस्य 10 क्याप्यत्वज्ञानमनुमितिहेतुः, लाघवादुपजीव्यत्वाच, न तु तस्य व्याप्यतावच्छेदक-प्रकारकज्ञानम्, गौरवात्। न च तस्यानुमितिः पूर्वमसिद्धौ युगपदुपस्थित्यभावान्न लाघवावतारः। यत्र व्याप्तिधूमत्वयोवैशिष्ट्यं प्रथममैव प्रत्यक्षेण युगपत् पत्तधममे भासते शब्दाद्वा तत्र उभयोर्युगपदुपस्थितः। न चैवमतिरिक्तविशिष्टधीकल्पनायां सिद्धचिसद्भचोर्बावन फलमुखगौरवस्यादोषत्वात्। विद्वार्यायवानिति शाब्द्रहाने व्याप्यतावच्छेद्कधमत्वाद्यज्ञानाद्व्याप्यत्वज्ञानसत्त्वास-देवानुमितिकारणम्। न च वह्निन्याप्यमपि न्याप्यतावच्छेदकं वह्निनिरूपित-धूमाद्येकैकवृत्तिव्याप्तेः सकलधूमादिव्याप्यतावच्छेद्कत्वादाश्रयभेदेन व्याप्तिभेदादिति वाच्यम् , सकळधूमादिवृत्तिव्याप्तौ मानाभावात्। यत्र वह्निव्याप्यस्तत्र वह्निरिति अतीन्द्रियेऽसंनिकृष्टे लिङ्गे 20 ब्याप्तिबुद्धावेकौकवृत्तिव्याप्त्याश्रयस्यैव विषयत्वात्। व्याप्तिस्मरणधूमत्वज्ञानसहितेन मनसा तदुत्पादनमिति ।

ननु व्याख्येयव्रन्थे 'ऽग्न्यध्यवसायो भवती 'त्यभिधानात्तद्विरोध इत्यत आह— अग्निरध्यवसीयत इति ।

भावन्युत्पत्तिपरित्यागे हेतुमाह—तत्परिमिति। अग्निज्ञानपरम्। 'तद्ध-विते' परामर्शक्षानं भवतीत्यर्थः। ननु तत्परत्वमैवास्य कथिमत्यत आह— 25 प्रमाणिमिति। ननु द्वितीयि हिङ्गदर्शनस्यानुमित्यन्यविहतप्रकालतयानुमिति-जनकत्वे को दोष इत्यत आह—यद्यपीति। जिङ्गासावद्यादिति। ननु धूमनिवृत्तौ परामर्शो न प्रत्यन्नेणेन्द्रियासन्निकर्षात्। नाप्यनुमानेन। तस्य परामर्शजन्यत्वेन सोऽपि परामर्शो धूमविषयक एव केन जननीयः ? नानुमानेनैव , अनवस्थानात्। न च व्याप्तिपत्तधमर्मताबुद्धिभ्यामेव तज्जननम् , प्रमाणान्तरत्वापत्तेः। 30 नापि तत्सहरूतेन मनसैव , तस्य बहिरस्वातन्त्रवात् ।

¹ A परामधैज्ञानमेव कारणम्. 2 A परामधैज्ञानं,

तेन वाक्यस्य चतुर्थोऽवयव उपनयो नेष्टव्यः । पक्षधर्मताप्रतिपादकः वेनास्योपयोगः परार्थानुमाने । स्वार्थानुमाने तु सा द्वितीयिलङ्गदर्शनादेवावगतेति किं परामशेंनेति चेत् ,
न । पक्षधर्मता हि व्याप्त्या सह प्रतिसंहितानुमानोपयोगिनी ताहशी चोपनयेन व्यंज्यते
प्रदर्श्यते, न द्वितीयिलङ्गदर्शनेन, तस्य हि व्याप्त्यनुसन्धानरिहतं पक्षधर्मतामात्रमेव गोचरः ।
5 न च तदनुमानोपयोगि । तस्मादुपनयार्था न द्वितीयिलङ्गदर्शनविषयः, ततः स्वार्थानुमाने
यद्यस्ति तस्योपयोगो, नृनं परामशें।ऽपि तृतीयः स्वीकर्त्तव्यः । नास्ति चेत् ,
परार्थानुमानेऽपि परामशैंकार्थ उपनयो नादरणीयः । ननु कोऽयं प्रतिबन्धो
नाम १ अनौपाधिकः सम्बन्धः इति ब्रूमः ।

अत्राहु:—प्रमेयत्वादावतीन्द्रिये ज्ञानोपनीतत्वेन व्याप्तिप्रहः, तत्रापि लिङ्गः

10 परामर्शः। तेन वाक्यस्येति। तस्य परामर्शोत्थापकत्वादित्यर्थः। हेतुवाक्यस्य पत्तधम्मेतारहितलिङ्गमात्नोपस्थापकत्वाद्वादिवाक्यस्य सिद्धत्वेनोपपत्यनात्तेपकत्वात्। परार्थानुमाने उपनयस्य पत्तधम्मेताप्रतिपादनमेव व्यापारः। स्वार्थानुमाने तु द्वितीयलिङ्गदर्शनादेव तल्लाभान्न परामर्शोपयोग इत्याह—पक्षधम्मेतेति।

न च तद्नुमानेति । यो धूमवान् सोऽग्निमानिति केवलव्याप्तिज्ञानाद्नु
15 मित्यनुत्पत्तेरित्यर्थः ।

उपन्यार्थ इति । व्याप्तिविशिष्टस्य पत्तधर्मत्विमत्यर्थः । अनौपाधिकः सम्बन्ध इति । यद्यायनौपाधिकत्वस्य साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मश्चन्यत्वज्ञाने व्याप्यज्ञानसापेत्रतया न परस्पराश्रयः, तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावा-प्रतियोगित्वस्य व्यापकत्वात् । नापि प्रतियोगित्वस्य विरोधित्वात्तस्य च सहानव-स्थाननियमरूपत्वादातमाश्रयः। न हि प्रतियोगितवं विरोधित्वम्। र्विरोधेऽपि प्रतियोगित्वाभावात्। किन्तु भावविरहात्मकत्वम्, तथापि यत्-किञ्चित्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मश्चन्यत्वं व्यभिचारिण्यपि। नापि प्रकृत-साध्यज्यापकसाधनाव्यापकधर्मशून्यत्वं तत्। तादशधरम्भानं विना तदभावा-निरूपणे सिद्धचसिद्धिव्याघातात्। यावद्विष्ठमस्वव्यापके धूमवस्वाव्यापकत्वं 25 यावद्धमवस्वान्यापके विह्नमस्वन्यापकत्वमिष्यत इति चेत्, न । निषेधस्य ब्यधिकरणतया धूमत्वेऽनुपयोगात् , साध्यब्यापकव्याप्यत्वे चात्माश्रयात्। साध्यं यावद्व्यभिचारि तद्व्यभिचारित्वं तदिति चेत्, न। साध्याव्यभिचारित्व-स्यैव प्रयोजकत्वे शेषवैयर्थ्यात् । न चेष्टापत्तिः । साध्यवद्भिन्नसाध्यात्यन्ताभाववद्- नन्वयमप्यव्यभिचारस्य तन्निदानीभूतोपाध्यभावस्य वाऽनिश्चयेऽशक्यनिश्चय एव, न च तादात्म्यतदुत्पत्तिनिश्चयमन्तरेणान्यस्तदुपायः सम्भवति ।

वृत्तित्वस्य केवलान्वयिन्यसंभवात्। नापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रति-योगिसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः। यत्किञ्चिद्वह्यद्यन्ताभाववति धमस्य वृत्तेः, संयोगा-देरव्याप्यवृत्तेर्द्वव्यत्वाद्यव्याप्यतापत्तेः। न च संयोगित्वं द्वव्यव्याप्यम्। संयोगस्येव ततसम्बन्धस्याव्याप्यवृत्तित्वात्। नापि साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाभ्यवत्-कत्वम्। साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाभ्यवत्त्वस्येति षष्ट्योऽधो न व्याप्य-व्यापकभावः, व्याप्यत्वस्याव्याप्यनिक्केः। नापि क्वाप्यक्वापकभावस्तद्र्यः, व्यभिचारिसाधारण्यात्।

अथ सम्बन्धमातं व्याप्तिः। व्यभिचारिसंबन्धस्यापि केन्बिद् व्याप्तित्वात्। 10 धमादिव्याप्तिस्तु विशिष्यैव निर्वक्तव्येति चेत् ?

इदं व्याप्तिस्वरूपं निष्ठच्यते व्याप्तिपद्मवृत्तिनिमित्तं वा ?

नाद्यः। तृतीयित्रङ्गपरामर्शविषयव्याप्तिस्वरूपनिरूपणप्रस्तावेऽस्यार्थान्तरत्वात्। सम्बन्धमात्रज्ञानादनुमित्यनुत्पत्तेः। नापरः। संबन्धज्ञानेऽपि व्याप्तिपदाप्रयोगात्। नाप्यविनाभावः, केवलान्वयिन्यभावात्। नापि कार्त्रस्न्यसंबन्धः। न हि 15 कृत्स्नस्य साधनस्य साध्येन संबन्धः, कस्या अप्यग्निव्यक्तेः सकलधूमसंबन्धाः भावात्। नापि कृत्स्नस्य साध्यस्य साधनेन संबन्धः, कस्यापि धूमस्य कृत्स्न-विह्नसंबन्धाभावात्। उच्यते—यावत् स्वव्यभिचारित्यभिचारिसामानाधिकरण्य-मनौपाधिकत्वम्।

वस्तुतो यत्संबन्धितावच्छेदकरूपवन्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः। धूमस्य 20 विह्नसंबन्धित्वे धूमत्वमैवावच्छेदकम्, धूममात्रस्य विह्नसंबन्धात्। वह्नेस्तु धूम- संबन्धित्वे न विह्नत्वमवच्छेदकम्, धुमासंबन्धिनि गतत्वात्। किन्त्वार्द्वेन्धनप्रभव- विह्नत्वम्, तादशं व्याप्यमैव। अधिकस्तु पछ्छवोऽन्वीक्षातत्त्वचोधे न्याय- निवन्धप्रकादो चास्माभिः प्रदर्शित इति तत प्वाधिगन्तव्यः।

अयमपीति। अनौपाधिकः संबन्ध इत्यर्थः। ति सिद्दानीभूतेति। 25 अन्यभिचारज्ञाननिदानीभूतेत्यर्थः। नन्वनौपाधिकत्वमुपाध्यभाव इति कथं तेनैव तिसिश्चयः? मैवम्। अनौपाधिकत्विविशिष्टः संबन्धो न्याप्तिरिति विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वात्।

पदि हि कारणमात्मानं वा कार्यात्मानौ व्यमिचरतस्तदा कार्याकिस्मिकस्वः प्रसङ्गस्य निःस्वभावत्वप्रसङ्गस्य च विषक्षे वलवद्वाधकोपलम्भस्य सद्भावात्। भवेदेवं यि तादात्म्यतदुत्पत्तिरूप एव प्रतिवन्धः। ताम्यां समानोपायो वा तयोरेव वा प्रतिवन्धपर्यवसानमेत एवं वा प्रतिवन्धनिश्चयोपायः। उपायत्वमपि तयोः सहचारावसाये वा, व्यमिचारशङ्कानिरासे वा। व्यमिचारशङ्काष्युपाधिदर्शनाद्वा, तच्छङ्कया वा। भूयोभूयः सहचरितयोश्च क्योश्चिदन्ययोध्यमिचारदर्शनानुसन्धानमात्रेण वेति। तत्र सहचाराध्यायस्तावदिन्द्रियसिककर्षाधीनोत्पत्तिः तदुत्पस्यनिश्चयेऽपि वह्विष्यमयोः सिद्धचितं। व्यमिचारशङ्कापि योग्यानामुपाधीनां योग्यानुपलम्भादेव निरस्ता। अतीन्द्रियाणान् सुपाधीनां तु अन्यत्र प्रमाणपरिदृष्टानां शङ्का यथा निवर्त्तते तथा वश्च्यामः। प्रमाणपथा नवतीगणीपधिशङ्का तु तदुत्पत्तिनिश्चयमप्यास्कन्दतीति कथमेतेन सा निवर्त्तनीया श्वद्यित्योग्यान्यविश्वयोग्यास्य व्यमिचारशङ्का कार्यकारणयोरि समाना। तदुत्पत्तिलक्षणविशेषसिदौ विषक्षे वाधकप्रमाणपत्रस्योङ्गिनित्ति यदि, तदाऽस्मान्कमपि स्वाभाविकसम्बन्धसिदौ विषक्षे वाधकप्रमाणपत्रस्य च शङ्कानितृत्तिरिति समः समाधिः। विशेषस्तु स्वाभाविकसम्बन्धस्य व्यापकत्वं तदुत्पत्यादेश्तु प्रत्येकमव्यापकत्वं न चोभयगामि किञ्चिदेकं साधारणं निमित्तमस्ति। न च वितादात्स्येऽपि शिश्चापाव्ववत्

आकस्मिकत्वेति। यदीदं कार्यमकारणकं स्यात् कादाचित्कं न
स्यादित्यर्थः। निःस्वभावत्वेति। एतद्वचितिरिकवृत्तिधर्मश्रुग्योऽयं यद्येतद्वचभिचारी स्यात् एतद्वर्मावान् न स्यादित्यर्थः। ताभ्यामिति। येनोपायेन
तादारम्यतदुत्पत्ती गृह्येते तेनैव प्रतिबन्धोऽपि गृह्यत इत्यर्थः। तयोरेवेति।
तादातम्यतदुत्पत्तिक्याप्यत्वं प्रतिबन्धस्येत्यर्थः। वत् एवेति। तादात्म्यतदुत्पत्ती
एवेत्यर्थः। तयोर्व्याप्यव्यापकाभिमतयोरित्यर्थः। उपाधिद्र्शनाद्वेति। यथोपाधिनिश्चयेऽपि व्यभिचारसंशयस्तथा वक्ष्यामः। भूयोभूयः सहचरितयोः
पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरित्यर्थः।

चतुर्थविकत्पस्याद्यं विकत्पं दूषयति—तन्नेति । व्यभिचारशङ्काण्युपाधि-दर्शनादिति दूषयति—हयभिचारशङ्कापीति । 'तच्छङ्कया वे'ति पत्तं दूषयति —अतीन्द्रियाणाभिति । प्रमाणपथेति । ताद्रशशङ्कया तदुत्पत्तेरप्यनिश्चयान्न ततः प्रतिबन्धनिश्चय इत्यर्थः ।

'भ्योभ्य' इति चरमं पत्तं दूषयति—सहचरितयोरिति। सिद्धौ सिद्धचर्थमित्यर्थः। 'तादात्म्यतदुत्पत्ती एव प्रतिबन्ध' इति दूषयति—विद्रोषसित्वति। अवश्यं हि प्रथमपत्तिनिराकरणपरत्वमस्य वाच्यम्, अन्यथा प्रतिबन्धप्राहकतादात्म्यादेरननुगमस्य तद्ग्राहकचन्नुर्लिङ्गाद्वद्दोषत्वात्। तादात्म्यस्य गमकत्वं दूषयति—4तादात्म्यं चिति।

[ा]A -कोपष्टमस्य. 2A त एव. 3A सहचरितयोरिप उपलब्धयोरिति. 4 Vardhamana reads ताहासंग्र च.

वृक्षत्वमि गमकं संयोगित्वाविशेषेऽपि धूमस्यैव विह्नगमकत्ववत् नियामकस्य सम्बन्धस्व-भावस्य बन्धानतिरेकात् । न च समानोपायत्वादुभये।रन्यतरानिश्चये अन्यतरनिश्चये। न भवतीति साम्प्रतम् । प्रतिबन्धानिश्चयेऽपि हुताशनोष्मणोः कार्यकारणभावावधारणात् । कार्यकारणभावानिश्चयेऽपि वाऽनलध्मयोः प्रतिबन्धावबोधात् , ^२यतो नातीतमेव वहि-मनुमिमते। न च तयारेव प्रतिबन्धः पर्यवस्यति, तथा सति रसाद् रूपानुमानं न स्यात्। एकसामग्रथधीनस्य रूपादे रसतो गतिरिति वदता त्वयैव नानयास्तादात्म्यं न तदुत्पत्तिरिति प्रतिशातम् । न च भेदे सति व्याप्यव्यापकभाव एव कार्यकारणभाव इति प्रशावता समाधयम्, तस्य पापादपि पापीयस्त्वात् । तथा हि, नियामकविरहे भिन्नयोरव्यभिचारः शङ्काकलङ्कित इति दुरवधारणः। तामपनेतुं कार्यकारणभावोऽनेन दर्शितः। स चेत्तद्रूप एव, कथं तनिश्चयेनैवाव्यभिचारनिश्चय इति ? न चैतत् सत् कोर्नेर तुमतं यद्रसेन 10 यदि च सर्वलोकमतिवाह्य स्वयंकृतलक्षणैव्यंवहारस्तदा रूपानुमाने अन्यथोपायमाह । भेदे सती'त्येतदपि त्यज्यताम्। अन्यभिचारमात्रे तदुत्पत्तिरित्येवास्तु, लाघवात्। अस्तु शिशपापि वृक्षकार्यम् । कथं तेनैव तत् कर्त्तव्य-तादात्म्येऽप्येतदस्तीति चेत् ? मिति चेत्, को दोषः ? असिद्धं सिद्धेन साध्यते, नच तदेव सिद्धमसिद्धं चैति सम्भवतीति चेत् , इन्तैवमनागतमपि कथं व्यापकतामात्रेण करणमसिद्धत्वात् ? वर्त्तमान-मिप कथं व्याप्यतामालेण कार्ये, सिद्धत्वात् ? एवं समानकाले अपि कथमविनाभाव-

नियामकमाशङ्क्य दूषयति—संयोगित्वेति । द्वितीयं पत्तं निराकर्तुमाह— न च समानेति । प्रतिबन्धानिश्चयो [ये ?]ऽपीति । प्रतिबन्धकतादातम्य-तदुत्पत्तीनामेकोपायनिश्चेयत्वेन प्रतिबन्धनिश्चये तदुत्पत्त्याद्यनिश्चयो न स्यात् । तिश्चयये च प्रतिबन्धानिश्चयो न स्यान्न चैवमित्यर्थः । "यद्नतीतिमिति । वर्त्तमानसाध्यावभासितानुमितेः । अन्यथा तद्थिनः प्रवृत्तिनं स्यादिति भावः ।

तृतीयं पत्तं दूषपति — न च तयो रेवेति । 'न च भेदे सती'ति तादातम्य-च्यावर्त्तनायोक्तम् । तथा च रसाद्रपानुमानेऽपि तदुत्पत्तिरस्त्येव , तह्नज्ञण-सत्त्वादिति भावः ।

स चेदिति। स कार्यकारणभावस्तद्रूपो व्याप्यव्यापकभावस्त । इत्यर्थः। अन्यथाभ्यु[थो]पायमाहेति। यादृशेन पूर्वक्रपेण जनितो रसस्तादृशमेव पूर्वक्रपमनुमापयति। स च रसः। समानकालीनं यद् क्रपं तज्जनकेन जनिते तादृशे कारणे क्रपेऽनुमीयमाने विशेषणतया रससमानकालं क्रपं सिध्यति। प्रयोगस्तु—रसो रससमानकालक्रपजनकक्रपजनयो रसत्वादित्यर्थः।

IA इताशनभवानी; 2 Vardhamana reads यदानतीतम्, 3A तदाष्युपरातं लयेव गानशीस-

कार्यकारणभूत इति ? असिद्धावस्थायाम्भयोरपि असाधकत्वाविशेषात्। सिद्धावस्थायामुभयोरपि साध्यत्वाविशेषात । तस्मान्नियतपूर्वापरकालत्वमेव कार्यकारण-अविनाभावस्त नियममालमिति भावः। न च त एव प्रतिबन्धा अद्यतनतपनी-दयेन श्वस्तनतपनोदयानुमाने तादात्म्यतदुत्पत्त्योरन्यतरस्याभावात्। 5 गमकत्वेन प्रत्युत विरुद्धमेव। न हि तदेव निश्चेयं तदेव निश्चायकमपि भवति, निश्चिता-निश्चितयोः परस्परविरुद्धत्वात्। भवत् वा अभेदेऽपि गम्यगमकभावः। वृक्षत्वसामान्यस्यानिश्चये तद्विशेषाशिंशपात्वस्य निश्चय इति दुर्छभम् । यस्त भिन्न-किन्त्वभिन्नाध्यवसेयंसम्बन्धात्तादात्म्यं योरेव व्यावृत्त्येार्गम्यगमकभावः, इति समर्थयते स यद्यभिन्नदेवदत्तसम्बन्धात् छत्रकुण्डलयोरपि अभेदं व्यवहरति, 10 को वारियता प्रमाणाभावः, स चेहापि समानः। तस्मादनौपाधिकत्वमेव स्वाभाविकत्वम्। तादात्भ्यतदुत्पत्त्यालीढयारप्यन्यभिचारे निरुपाधिकत्वमेव बीजं, निरुपाधित्वनिश्चयेऽपि यदि शङ्कापिशाच्यवकाशः, तदा कार्यकारणभावादिकमपि स्ववचनप्रतिहतमेव। यद्यपि सोपाधाववस्यं व्यभिचारो, निरुपाधाववस्यमव्यभिचारः, व्यभिचारे अवस्यमुपाधिः, अव्यभिचारे चावश्यमुपाध्यभावः, तथापि यत्र स्फुटो व्यभिचारस्तत्र निष्फलमुपाध्यनुसरणम् ।

तथापीति । [यद्यपि] यद्यव्यभिचरितः सबन्धो ब्याप्तिः स्यात्, तदा ब्यभि-चारस्यैव ब्याप्त्यभावत्वे तिम्नश्चयार्थमुपाध्युद्धावनमनुपयुक्तं स्यात्, न चैवम्; किन्तु निरुपाधिः संबन्धो ब्याप्तिरित्युक्तम्, तथापि निश्चितेऽपि व्यभिचारे 80 ब्याप्तिभङ्गायोपाधिरवश्यमनुसर्त्तव्यः। तथा च ब्यभिचारेऽवश्यमुपाधिसस्वाद्वचित-

¹⁵यद्याद्यः पद्यः पूर्वमैव निराक्ततस्तथापि दूषणान्तरमाह—न च त एवेति।
अभिन्नाध्यवसेयेिति। अध्यवसेयशिंशपावृत्तरूपमैकं स्वलक्षणमित्यर्थः। स
यदीति। स्वलक्षणभेदे तद्वृत्तिःयावृत्योरभेदेऽतिप्रसङ्गादित्यर्थः। ननु यदा
स्वाभाविकत्वावधारणमनौपाधिकत्वेन तदा तद्वचितिरेकोऽण्युपाध्युद्भावननियतः स्यास्र
चैवमित्यत आह—यद्यपि चेति।

²⁰ नतु 'सोपाधाववश्यं व्यभिवार' इति नास्ति । साधनाव्यापकसाध्यव्यापको-पाधौ पत्तधम्मतामानुव्यतिरेकात् , यथा तौतातित[क ?]दिशा नित्यः भद्रव्यद्रव्यत्वादित्यत् बहिरिन्द्रियात्राह्यत्वमुपाधिः । मैवम् । साध्यव्यापकसाधना-व्यापकोपाधिमादाय विवारात् । व्यभिचारे [च]अवद्यमिति । नतु व्यभि-वारादेवागमकत्वे व्यभिवारादुपाध्यनुमानं व्यर्थम् । अत् व्यभिचारिण्येकत् साधने 25 साध्यतद्भावसंबन्धोऽवच्छेद्भेदं विना नेति साध्यसंबन्धितावच्छेद्कमेकमवश्यमिति तदेवोपाधिरित्यसमत्पितृचरणाः ।

अस्फुटस्तु[श्च] व्यभिचारस्तिन्नदानोपाधिसद्भावनिश्चयेनैव प्रतिपाद्यते । ननु तदभाव एव कथमवगम्यते ? किमत्र ¹दुर्घटं प्रमाणपदवीमवतीर्णस्यैवोपाधित्वेन शङ्कनीयत्वात् । अन्यथा तदुत्पत्तावि शङ्काकलङ्कस्य दुःपरिहरत्वात् । सन्ततः सप्तघिकाद्याहारकरणे ²ऽप्यप्रवृत्ति-प्रसङ्गात् । अर्थसन्देहात्तत प्रवृत्तिरिति न युक्तं, यत्र प्रमाणानि परिभ्य शङ्कापिशाची

रेकानिश्चयेन सामान्यत उपाधौ निश्चित विशिष्य तद्नुसरणं व्यर्थम्। तस्य व्यभिचारस्य तद्र्थत्वादुपाधिनिश्चयादित्यर्थः। वस्तुतस्त्वव्यभिचरितः संबन्धो व्याप्तिर्छोधवात्। अनौपाधिकत्वं तु तङ्क्षणमिति व्यभिचारस्य साम्नानिश्चये उपाध्यनुसरणं व्यर्थमित्येवंपरो प्रन्थः। न चैवमव्यभिचारस्य व्याप्तित्वे व्यभिचारस्तद्भावत्वेनासिद्धः स्यान्न त्वधिक इति वाच्यम्, साध्याभाववद्गामित्वं हि व्यभिचारस्तद्भावश्च नाव्यभिचारः, केवलान्वयिन्यभावात्, किन्तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यम्। न चानयोः परस्पराभावक्षपत्वम्।

नन्वेवमुपाधिरसिद्ध्यपजीव्यत्वेन सव्यभिचारबद्धेत्वाभासान्तरं स्यात् , न तु व्याप्त्यभावत्वेनासिद्धिः।

मैवम् । उपजीव्यत्वेऽपि स्वतो दूषकत्वाभावात् । न ह्यान्यस्य साध्यव्यापकः साधनाव्यापकताज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्यत्वज्ञाने स्वतः प्रतिबन्धकम् । व्यभिचाराः 15 ज्ञानस्य तद्येत्रतया तज्ञानस्य तथात्वात् । तथा च व्यभिचारज्ञानजनकतया स दूषक इति दूषकतायां परमुखनिरीज्ञणत्वाद्सिद्ध्चयजीव्योऽप्युपाधिःसिद्धसाधनवन्न पृथक् हेत्वाभासः ।

अस्फुरक्चेति। यथोपाधेर्ग्यभिचारोन्नायकत्वेन दूषकत्वं, न तु स्व-श्यतिरेकेण सत्प्रतिपत्नोत्थापकतया तथा वश्यामः। ननु तद्भाव एवेति। 20 योग्यानामुपाधीनां योग्यानुपलम्ब्याऽभावनिश्चवेऽप्ययोग्यानां तेषां कथमभावः प्रत्येतःयः ? अतुमानान्तरेण तद्वगमेऽनवस्थानादित्यर्थः।

प्रमाणपद्वीमिति। यद्यप्युपाध्यभावः कथं निश्चेय इति प्रश्ने हैत-दुत्तरं प्रमाणपथावतीर्णस्योपाधेः शङ्कनीयत्वेऽप्युपाध्यभावानिश्चयस्य ताद्वस्थ्यात् ; तथाप्युपाध्यभावनिश्चयाभावः किमुपाधिशङ्काया दुष्परिहरत्वेन तद्प्राहकमाना-भावेन वा ? द्वितीयमप्रे दूषणीयम्।

आद्यं दूषयति प्रमाणपद्वी मिति। नतु प्रमाणपद्यावतीर्णं प्रवोपाधिः शङ्कचतां तथाप्यवान्तरविशेषो नास्ति व्यभिचारशङ्कायाम्, तथा च कथं व्यभिचार-

IA दुर्वन . 2A पर्यन्ततः सप्तचित्रवादि कर्णे.

K-35

प्रसरति, कुतस्तत्रार्थसम्भावनापि ? तदयं संक्षेपः। व्यभिचार एव प्रतिबन्धाभावः। उपाधेरेव व्यभिचारशङ्काऽप्रमाणनिश्चित एवोपाधित्वेन शङ्कनीयः। साधने सेापाधिः साध्ये निरुपाधिरेवोपाधित्वेन निरुचेयः, अतोऽन्यथात्वेन न च प्रमाणपरिदृष्ट एव करिचदुपाधित्वेन राङ्कानीयः। तथा हि, धुमानुमाने प्रत्यक्षेणोपलभ्यास्तावदुपाधयो योग्यानुपलब्धेरेव निरस्ताः। प्रमाणान्तरपरिदृष्टानां व्यापकानामुपाधित्वे वह्नेः सार्वित्रिक-अव्यापकानामपि नित्यानामुपाधित्वे वह्ने: सर्वदानुवृत्तिप्रसङ्गः । अनित्यास्त तिविधाः । उभयाव्यभिचारिणः उभयव्यभिचारिणोऽन्यतराव्यभिचारिण-तत्र प्रथमद्वितीया उपाधिलक्षणाभावान्नोपाधयः। अन्यतराव्यभिचारिणस्त द्विरूपाः, धूममालाव्यभिचारिणा वह्निमात्राव्यभिचारिणक्चेति । पूर्वे लक्षणाभावादेव विह्नमालाव्यभिचारिणाऽपि द्विविधाः, व्याप्यमात्ररूपा उभयरूपाश्च।

शह्नयानुमानित्यत आह—तद्यमिति। व्यिभिचार एवेति। व्यभिचारे साध्याभाववद्वृत्तित्व इत्यर्थः, न त्वनैकान्तिके। तेन बाधविरुद्धयोरिप व्याप्तयभावः सिद्धयति। यद्वा—उपाध्यभावो व्याप्तेर्लं ज्ञणमित्युक्तं व्याप्तिस्त्वव्यभिचरितः संबन्धः। तथा च व्यभिचार इति प्रथमान्तमैव। साधने सोपाधिरिति। नन्न साध्ये सोपाधिरप्युपाधिर्भवत्येव यथा पर्य्यवसितसाध्यव्यापकः, तत्र यद्यपि पर्य्यवसितं साध्यमप्रसिद्धं, तथापि साध्ये यत् पर्वतोयत्वादिकं पर्यवस्यति तद्व्यापकः स्यात्, तद्वयतिरेकाच्च पर्वतीयत्वव्यतिरेक उन्नेतुं शक्यते।

मैवम्। व्यभिचारोन्नायकस्योपाधेरत्र लक्षणीयत्वात्। व्यापकानामाकाशाः दीनामुपाधित्वे समव्याप्तिकोपाधिपत्तमाश्रित्य दूषणमाह—वहः सार्वित्रकत्वेति। एवमप्रेऽपि। विषमव्याप्तिकोपाधिपत्ते साधनव्यापकत्वं तेषामिति भावः। नित्यानामिति। परमाण्वादीनामित्यर्थः। अत्रापि विशेषोपाधिपत्ते साधनव्यापकत्वमेव दोषोऽभिप्रेतः। उभयेति। साधनं साध्यं चेत्युभयम्। उभयव्यापा इत्यर्थः। यद्यप्यभयाव्यभिचार्य्यनित्यः प्रमाणपरिदृष्टो नैया यिकानामप्रसिद्धः महानसादीनामुभयव्यभिचारित्वात् विह्नमत्वस्य चोपाधेनित्यत्वात्, तथापि विह्नित्व विह्नयापकस्तथाभृतः प्रसिद्धः, अभेदेऽपि व्याप्यव्यापकभावादिति भावः।

तन्नेति । प्रथमे साधनव्यापकत्वात् । द्वितीये साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः । धूममान्नेति । मात्रशब्दोऽत्र_सामान्यार्थो न तु व्यवच्छेदार्थः , विह्नधूमयोर्व्या-प्त्यभावापत्तेः । पूर्वे इति । साधनव्यापकत्वादित्यर्थः । व्याप्यमान्नेति । मात्रपदेन विह्नव्यापकत्वनिषेधः । तथा च साध्यव्यापकत्विमित्याह — पूर्वे इति । उभयस्पा इति । साध्यव्याप्यत्वे सति साध्यव्यापक इत्यर्थः ।

25

पूर्वे पूर्वेवत् , उभयरूपास्तु सामग्रीतोऽपरे न विद्यन्ते । 'सामग्री च न क्वचिदुपाधिः, धूमस्य विह्निव तयापि स्वभावसम्बन्धात् , विह्नजननसामग्रया वह्नरप्यन्तभावाच । न च साध्यधर्मसजातीयेतरत्वमुपाधिः, तस्य प्रमाणवाधैकनियतत्वात्। अत एवोपाध्य-दर्शनेऽपि विरोधिप्रमाणसदसद्भावनिश्चयव्यग्रतया मुहूर्त्तमनुमितौ विलम्बन्ते तदेवमनु-मानमात्रे द्रष्टव्यम् । तर्कश्च सर्वशङ्कानिराकरणपटीयान् विराजते ।

ैसा चेति । यद्यपि स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वं सामग्रयेवोपाधिः तथापि यत्र साध्यसामप्रज्ञा सह साधनव्यातिस्तत्र साधनव्यापकत्वात् सामग्री नोपाधिः। यत्र तु तन्नास्ति तत्र सामग्रुपाधिरेव। न च तेर्वेव हेतुना शाक-पाकजत्वमपि साध्यम् , तत श्यामत्वस्योपाधित्वात्। उभयस्यापि साधने खार्थान्तरत्वम् , श्यामत्वमात्र एव विप्रतिपत्तावुभयत्नाप्यविप्रतिपत्तेः। प्रन्थस्तु सामग्री कविन्नोपाधिर्यत्र साधनन्यापिकाऽन्यत तूपाधिरेवेति योजनीयः।

ध्मस्येति । धूमाद्रह्रयुनुमाने न वहिसामयुचपाधिः। वहिनेव तत्सामय्रचापि सह धूमस्यानौपाधिकत्वनिश्चयेन साधनग्यापकत्वनिश्चयात्। मैत्रतनयत्वं व्याप्य स्थातव्यं श्यामसामग्रेचत्यत च कार्य्यकारणभावादीनां व्याप्तिप्राहकाणामभावादित्यर्थः।

वहिजननेति। तथा च वहिसामप्रचा उपाधित्वे वहिरेवोपाधिरुकः 15 सामप्रचास्तावत्कारणात्मकत्वात्। वहेरपि च कारणत्वादित्यर्थः। यद्यपि विद्वद्यणुकं न विद्वजन्यं विद्वत्वस्य परमाणाववृत्यावयविमातवृत्तित्वात्, तथापि यदा प्रत्यत्तवहिसामय्रचपाधिरुच्यते तदा वहिरेवोपाधिः स्यात्। साध्यं च व्यभिचारिसाधने साध्यावैशिष्ट्यप्रसङ्गाद्नुमानमात्रोच्छेद्वसङ्गाचिति भावः। ननु वहिरनुष्णः कृतकत्वादित्यत्न बाधोन्नीतपत्तेतरत्ववत् पर्वतेतरत्वमु-पाधिः स्यादित्यत आह—न चेति। तत्र वहाबुपजीव्यप्रत्यत्तेण साध्याभाव-प्रमया साधनस्य साध्यव्यभिचारनिश्चयाद्वयभिचारे वावश्यमुपाधिसद्भावादन्यस्य चोपाधेरभावात् पत्तेतरत्वमुपाधिः। प्रकृते च न तथा। अनुमानमात्रोच्छेदादित्यर्थः। यद्यपि सर्वत बाघे नोपाधिः, धूमैन जलहदेऽग्निसाधने तद्भावात्, साधनवति पत्ताभिमते बाधे सत्युपाधिरस्त्येव।

अत एवेति । यद्यपि बाधितत्वज्ञानाभावस्यानुमितिपयोजकतया प्रमाणाभावनिश्चयोऽप्रयोजकस्तथापि विरोधिप्रमाणसंशयस्यानुमितिप्रतिबन्धक-तया तद्भावनिश्चयोऽपेत्तणीय इति भावः। नन्वेतावता प्रत्यत्तोपाध्यभावनिश्चये-ऽप्यतीन्द्रियतद्भावः कथं निश्चेयः, कथं वा साध्यन्यापकोऽयं साधनन्यापको न वेति संशयस्य देशान्तरकालान्तरयोर्व्यमिचारसंशयस्य च निवृत्तिरित्यत आह— यथा च तर्कस्य शङ्कानिवारकत्वं तथौक्तमधस्तात्।

I Vardhamana reads सा for सामगी।

उपाधिलक्षणं तु सांध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमित्युक्तमेव । किं पुनर्व्यातिग्रह्णे प्रमाणम् १ न तावन्मानसं, मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात्।

साधनाव्यापकत्व इति । नन्वेतत् साधनाविक्छिन्नपत्तधमाविक्छिन्न-साध्यव्यापकोपाधेरव्यापकम् । न च तयोरनुपाधित्वम् । दूषकताबीजसाम्यात् , वाधानुन्नीतपत्तेतरत्वेऽतिव्याप्तेश्च । न च यत्न पत्ते साध्यं नास्ति तत्न बाधोन्नीत-पत्तेतरत्वमुपाधिरिष्यत प्व । यत्न च पत्ते तद्स्ति तत्र साध्याव्यापकत्वात्र तस्यो-पाधित्विमिति युक्तम् । पत्तातिरिक्तसाध्यव्यापकत्विनश्चयेनैवोपाधित्वात् तस्य च तत्न सत्त्वात् । अन्यथोपाधिमात्नोच्छेदापत्तेः ।

अथोपाधेः स्वस्यतिरेकेण सत्प्रतिपत्तीभूय दूषकत्वात् पत्तेतरत्वस्यतिरेकस्य 10 चातन्त्वत्वात् । केवलान्वयिनि साध्यात्यन्ताभावाप्रसिद्धेः केवलस्यतिरेकिणि विरुद्ध-त्वात् । अन्वयस्यतिरेकिणि चासाधारणत्वात् ।

तथा सति सत्प्रतिपत्ते तद्गुद्भावनापत्तेः। पकेनैव भूयसामपि प्रतिबन्धात् , संदिग्धोपाधरदृषकतापत्तेश्च , पत्ते तद्भावस्य बाधोन्नीतस्यापि तस्यानुपाधितापसेश्च । अथोपाधिलत्तणे विपत्ताव्यावर्त्तकविशेषण-शुन्यत्वं विशेषणं पत्तेतरे च विशेषणस्य पत्तमात्रे व्यावर्त्तकतया विपत्ताव्यावर्त्तकत्वात् विशेषणस्य विपत्ततप्तायःपिण्डादिव्यावर्त्तकत्वात् । आर्द्रन्धनवस्वादेश्च विशिष्टव्यतिरेकेऽप्यस्ति । बाधोन्नीते च नाव्याप्तिः । तस्य पत्ताभिमतस्यापि विपत्त-स्वादित्युच्यते । तत् किं व्यभिचारावारकविशेषणवस्वया दूषकत्वमैवास्य नास्ति ? ओमिति चेत्, न। साध्यव्यापकसाधनाव्यापकत्वमात्रस्यैव तद्वीजत्वात्। व्यभिचारावारकविशेषणशुन्य एव व्याप्तिप्रहः। न हि वस्तु व्यभिचारावारकविशेषण-20 शुन्यं भवति , प्रमेयत्वादेः सर्वत्न सत्वात्। नापि तत्रोपात्तविशेषणश्चन्यत्वं न हि तत्रोपात्तं तेन शून्यं चेति संभवति । तस्मात् साध्यव्यापकत्वं साधनाव्यापकृतवं पत्तेतरत्वेऽप्यस्तीति तदभावात् साध्याभावः स्यादेवेति हेतोव्यभि चार एव । व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति पत्तेतरत्वमैवोपाधिः स्यात् । साधकमिदं सीपाधित्वादित्यतापि पत्तेतरत्वोपाधेः संभवाद्नुमानमात्नोच्छेदकतया न तदुपाधिरित्यपास्तम्। साध्यव्यापकतया तद्वचितिरेकस्य दूषणसंबन्धत्वेन जातित्वा-भावात्। नापि पत्तधम्मीवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे साधनाव्यापक उपाधिरार्द्धेन्धन-प्रभवविह्नमत्त्वादेः केवलसाध्यव्यापकस्योपाधेरसंप्रहात्। को हि पन्नवृत्तिधर्मस्तद्-वच्छेदकः ? शब्दोऽभिघेयः प्रमैयत्वादित्यत्वाश्रावणत्वस्योपाधित्वप्रसङ्गाद्य । भवति हि शन्दत्वादिजातौ साध्याव्यापकमपि शन्दवृत्तिगुणत्वावच्छिन्नाभिधेयत्वस्याश्रावणत्वं

व्यापकम्। एतेन साधनाविच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सित साधनाव्यापकत्विमित्य-पास्तम्। आर्द्रेन्धनप्रभवत्वादेरुपाधेरव्यापनात्। जलं प्रमेयं रसवस्वादित्यत रस-वस्त्वाविच्छिन्नप्रमेयत्वव्यापकस्य पृथिवीत्वस्योपाधित्वापाताचः। नापि पत्तावृत्तित्वे सित साध्यव्यापकत्वम्। अन्धकारो द्रव्यं स्वातन्त्रेचण प्रतीयमानत्वादित्यत्नाशावणत्व-स्यानुपाधित्वापत्तेः, पत्तवृत्तित्वात्। नापि साध्यसाधनसंबन्धव्यापकत्वे सित साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वम्। उपाधिना साध्यव्यभिचारानुमाने साध्यव्यापक-व्यभिचारित्वस्यैव गमकत्वे व्यर्थविशेषणत्वात्। नापि साध्यसमव्याप्तत्वे सित साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वम्, विषमव्याप्तस्यानुपाधितापत्तेः। व्यभिचारोन्नायक-त्वस्य दृषकताबीजस्य तत्नापि सस्वात्। इदं साधनमेतत्साध्यात्यन्ताभाववद्वित्ति प्रयोक्तं शक्यत्वादिति।

उच्यते—पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वम् । यद्धमाविच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं तद्वच्छिन्नं पर्य्यविसतं साध्यम् । तत्राईन्धनवह्यादुच-पाधौ महानसस्वाद्येव तादृशो धर्माः । तद्वच्छेदेन साध्यस्य धूमस्य प्रसिद्धेः । धम्मीवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ द्रव्यत्वं, साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ साधन-मैव तथा। तथा च तद्वच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण साधनस्य साध्य-व्यभिवारः स्यादेव । व्यापकव्यभिवारिणस्तद्वचाप्यव्यभिवारित्वनियमात् । पत्तध्रमाविच्छिन्नसाधनाविच्छन्नोपाधिव्यभिचारेण साधनस्य साध्यव्यभिचारोन्नय-ने ८थीन्तरम् । विशेषणव्यभिचारित्वेन निश्चिते साधने विशिष्टव्यभिचारस्य सिध्यतो विशेष्यसाध्यव्यभिचारमादाय सिद्धेः, पत्तधर्मताबलात्। अन्यथा प्रतीतेरपर्यव-सानात्। न च पत्तधर्म्मताबळळभ्यसाध्यसिद्धावर्थान्तरत्वम्, अतिप्रसङ्गात्। नापि स्वव्याघातकत्वेनानुपाधौ पत्तेतरत्वेऽतिव्याप्तिः। अनुकूळतर्काभावेन तस्य साध्य-ब्यापकत्वानिश्चयात् । बाधोन्नीते च पत्तेतरत्वे साध्यव्यापकताप्राहकस्यानुकूळ-तर्कस्य सत्त्वात्। उपाधिश्च न स्वन्यतिरेकद्वारा सत्प्रतिपत्ततया द्वकः , संदिग्धो-पाधेरदूषकतापत्तेः । नापि साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया , साध्य-व्याप्यसाधनाभिमताव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्यव्यापकरवसाधनात्। नापि व्यभि- 25 चारोन्नायकत्वेन , साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेनोपाधेरेव साध्यव्यभिचारानुमानात् । तस्माद्विपत्तबाधकेन यावन्नोपाधेः साध्यब्यापकत्वं निश्चीयते तावदुपाधित्वाभावेन दूषणतैवास्य नास्तीति न दूषकताबीजिचन्ता । तिश्चिये च साधनाभिमतस्य साध्य-ब्यापकत्वानिश्चयात्र तद्वचिभवारित्वेन तद्व्यापकत्वेनोपाधेः साध्यव्यभिवारित्वं 25 साध्याव्यापकत्वं वानुमीयत इति संद्येपः।

दर्शनादर्शनरूपवाह्यसहकारित्वाञ्चेवमिति चेत्, न। अंसाधारणनिमित्तसब्यपेक्षत्वेन प्रमाणान्तरतापत्तः । किञ्च, जात्यन्धस्य पूर्वानुभूतरूपादिविज्ञानजनितसंस्कारसहकारिणा मनसा रूपादिसाक्षात्कारजनने अन्धानन्धयोरविशेषापत्तिः। कार्यदर्शनादत्रवं कल्प्यत इति चेत्, न । तस्यान्यथाप्युपपत्तः । तस्माद् व्याप्तिः प्रत्यक्षयोः सम्बन्धिनोर्बाह्येन्द्रिय-जन्यसविकल्पकग्राह्मव संज्ञास्मरणस्य चाल प्रकारान्तरेणापि सम्भवात् निर्विकल्पकस्यापि नापेक्षेति । क्वचित् सादृश्यादिवन्निविकल्पकेनैव गृह्यते इति । तदेवं धमानुमानं सिद्धवत् व्युत्पाद्यान्यत्नानुमानेऽप्यतिदिशति एवं सर्वत्रेति । एवमुक्तेन क्रमेण धूमानुमानवत् सर्वानुमाने व्याप्तिनिश्चय इत्यर्थः। यद्यपि देशकाली व्यभिचारिना-वित्युक्तमेव, तथाप्येवमेव निरुपाधित्वेन तावपि गमकावित्याह—देशकालाविना-इतरस्य साध्यधर्मस्य लिङ्गम्, भतमित्येवमित्यनुषज्यते । ककटवृश्चिकभीतवत् एन्द्रियमृत्तिकालक्षणं तज्जन्यविषापनोदस्य लिङ्गम्। कालाविना-यथा भगवतो योगीश्वरस्य विषुवत्पर्वणि श्रद्धातिशयेनोपस्थानं परमाभ्यदयं लिङ्गम्। ननु सूत्र विरुद्धमेतत् ? 'अस्येदं कारणं कार्यं संयोगि विरोधि 'समवायि चित लङ्गिकमि'ति सूत्रे [वे ९।२।१] चतुर्धा सम्बन्धिनियमादिति । तथा ह्यस्येदं 15 कार्यम् अस्येदं कारणमिति क्वचित् कार्यं क्वचित् कारणं प्रयोजकीकृत्योक्तम्।

द्र्शनाद्र्शनिति। बाह्यस्य व्याप्तिरूपस्य प्रहणे सहकारि बाह्यसहकारि दर्शनादर्शनरूपं बाह्यसहकारिरूपं यस्य मनसस्तत्तथोक्तम्। दर्शनादर्शनयोर-साधारणतया मनःसहकारित्वं साधारणतया वा १ आद्ये, असाधारण-निमित्तेति। द्वितीये, किञ्चेति। तस्मादिति। ननु यत्र बहिरिन्द्रियो-परमे भूयोदर्शनजसंस्कारात् कारणान्तरेण व्याप्तिप्रहः, तत्र बहिरिन्द्रियजन्यः सः। तस्मान्मनःसहकारी संस्कारः। न चैवं शञ्दादेरिव संस्कारस्य मानान्तरत्वापत्तिः। तर्कावतारे तस्य प्रयोजकत्वात्तस्य चाप्रमात्वादतो निद्रादिवदप्रमाजनकत्वान्न मानान्तरत्वम्।

नतु सर्वेषामैव सविकल्पकानां संज्ञास्मरणान्तरकालीनत्वनियमः। तटस्थ
25 स्यैव वाचकस्य वाच्यत्वोपलक्षकत्वात्। तच्च शब्दस्मरणं निर्विकल्पकेन कर्त्तव्यमिति व्याप्ताविप निर्विकल्पकापित्तिरित्यत आह— संज्ञास्मरणस्योति।

किचिदिति। यथा यत्र सादृश्येन रूपेण सादृश्यं न ज्ञायते तत्र सादृश्ये निर्विकल्पकमेवं यत्र व्याप्तित्वेन रूपेण व्याप्तिज्ञानं तत्र व्याप्ती न निर्विकल्पकम्, यत्र तु व्याप्तित्वेन ज्ञानं तत्र सविकल्पकवेद्यत्वमैव, व्याप्तित्वस्य केवलस्विकल्पकवेद्यत्वात्।

किरणावली

परमुपपद्यते । तदमी प्रयोगाः पार्थिवावयविरूपादि इति विनाशादेव विनश्यति अवयविरूपादित्वात् दग्धपटरूपादिवत्। तत् कारणगुणेभ्य द्वोत्पद्यते । अतएव तदेव । घटादिपरमाणुष्विमसंयोगाः नियमेन द्रव्यारम्भकसंयोग-प्रतिद्वनिद्विभागजनकित्रयाहेतवः अग्निसंयोगत्वात् मुषाग्निसंयोगवदिति । यद्येवमापरमाण्वन्तो विनाशः स्वतन्त्राश्च परमाणव पच्यन्ते कुलालादिव्यापारमन्तरेण 5 धटादीनां पुनरावृत्तौ लोकव्यवहारोच्छेदः व्यर्थश्चेषां प्राच्यः प्रयास इत्यत आह— तदनन्तरमिति। रूपाद्यत्पस्यनन्तरं भोगिनामुदकाद्याहरणद्वारेण तत्साध्यसुखदुःखा-अदृष्टापेक्षात् धर्माधर्मापेक्षात् । आत्मानुसंयोगादित्यत्नात्म-द्यनुभवभागिनाम् । ब्रहणं स्पष्टार्थम् । भोगिनामित्यनेनैवात्मोपादानात् । अणु विव्वति । परमाणुष्वित्यर्थः । कर्मणामुत्पत्तौ सत्याम्। तेषां परमाणूनाम्। परस्परमन्योन्यम्। स्योगादिति। जात्यभिपायकमेकवचनम् । द्वचणुकमादिर्थस्य प्रक्रमस्य । तेन कार्यद्रव्यं घटादि-लक्षणमुत्पद्यते । तत्र च कारणगुणप्रक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिः परमाणुरूपादेर्द्वचणुकेषु रूपादिकं द्वयणुकरूपादेस्त्र्यणुकेषु रूपादिकमित्यनेन क्रमेणेति। अत्र च कारणचतुष्टय-£यापि भावाद्रूपा**देव रू**पमुत्पद्यते न स्पर्शात् वायावपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्।

विरूपादिनाशः सम्भवति, पवमप्रेऽपि तस्य तेषामुत्पाद्कत्वम् , तथापि यत्नाग्निसंयोगस्य नोत्पाद्कत्वं तत्र नाशकत्वमपि नेति प्रागुक्तमाश्चित्येदमुक्तम् । अयं पार्थिवोऽवयवी द्रव्यनाशजन्यभ्वंसप्रतियोगिरूपादिमान् अवयवरूपजन्यरूपवान् वा परमाणुभिन्न-रूपित्वात् जलावयविवत् । यद्वा आमश्यामघटरूपनाश आश्चयनाशजन्यः अग्नि-र्ययोगाजन्यो वा घटरूपनाशत्वात् स्फुटितघटरूपनाशवदित्यत्र तात्पर्य्यम् । आश्चयनाशे द्रानमाह—घटाद्वोति । अवयविषाकेऽपि कदाविद्गिनसंयोगो द्रव्यनाशक इति सिक्

द्याधनमित्यत उक्तम्—नियमेनेति । अग्निसंयो

मात्रस्य व्यभिचारित्वेऽपि सक्तलावयवानि

ज्यदस्य द्वणुकपरत्वा

सर्वतावयविरूपाद्री

बायावयोति। यद्य

तथापि रूपानपेत्तर £पर्शस्य हेतुत्वे 15

रसादेश्तदुत्पत्तौ तदुद्भवाद्यनुंविधानापत्तः । एवं रूपाद्रसोत्पत्तौ तेजसि रसोत्पत्तिप्रसङ्गात् । गन्धात्तदुत्पत्तौ च तदनुकारापत्तेः, अवयवकटुत्वाद्यननुकारप्रसङ्गाचेत्यादि स्वयमूहनीयम् । स्थूलद्रव्योत्पत्तौ प्रमाणं, रूपाद्यन्तरोत्पत्तिः सा तद्वयवपरम्परायां, सा द्वयणुके, तदुत्पत्तिः परमाणुसंयोगे, सच तत्कियायां, साऽदृष्टवदात्मसंयोगे चेति द्रव्यारम्भानुगुणाव्यवक्रियाया रूपस्पर्शादिमत्युत्पत्तिनियमात् रूपादिमत्तायां रूपादिविरहिणो द्रव्यस्य क्षणमालस्थितेः कर्मणश्च कारणान्तरापेक्षत्वादिति । रूपादिनिवृत्तिरुत्तररूपान्तराद्युत्पत्तिश्च कार्य्यद्रव्य एव यदि स्यातां को दोष इत्यत्र ¹तर्कविशेषमाह—न चेति। किमिति न सम्भवतीत्यत आह—सर्वावयवे दिवति। अवयविनः प्राप्तावप्यन्तर्वितिनामवयवानां बाह्यावयवावष्टम्भेनामिप्राप्तेरसम्भवात् पाको न 10 स्यादित्यर्थः । सान्तराण्येवावयविद्रव्याणि कथमन्यथा मध्यस्थानामपां स्यन्दनप्रस्रवणे, तथा चानुप्रवेशो न विरुद्धचत इत्यत आह— अनुप्रवेशाद्पीति। कार्य्यद्रव्यविनाशादिति।

पत्तिं प्रति व्यभिचारोऽपि दूषणान्तरमाह—रसादेरिति । रसह्तपयोरन्यतरानुद्धवे-ऽप्यन्यतरोद्धवो न स्यादित्यर्थः । तद्नुकारापत्ते इचेति । तदुद्धवाद्यनुविधाना-15 पत्तेरित्यर्थः । इत्यादीति । रसाद्धन्धोत्पत्तौ जलेऽपि गन्धप्रसङ्गः गन्धाद्रसाद्धाः ह्रपोत्पत्तौ जलतेजसोनीह्रपत्वप्रसङ्ग इत्यादिपदसंप्राह्मम् ।

द्वरारम्भेति । तन्त्वादौ रूपादिमत्येव कार्योत्पत्यनुगुणिक्षयादर्शनात्तथा व्याप्तिप्रहादित्यर्थः । 'द्रव्यारम्भे'ति स्वरूपमात्रकथनम् । अवयविकियामात्रस्यैव न कारणान्तरापेश्चत्वादिति । नोदनाभिघातापेज्ञत्वा- व क्षपाद्युत्पत्तिरिति भावः । यद्यप्येकपरमाणुपाके व क्षपाद्युत्पत्तिरिति भावः । यद्यप्येकपरमाणुपाके व क्षपाद्युत्पत्तिरिति भावः । यद्यप्येकपरमाणुपाके विज्ञप्यान्त्र देव्या- विज्ञप्या विभागः विभागः विभागः विश्ववणम् ।

किरणावली

यथान्त्यतन्तुसंयोगात् पटचरमकारणात् भविष्यत् पटानुमानम् । वस्तुगत्या तु कार्यकारण-भाव एकलक्षण एवं सम्बन्धः। एतद्द्वितयोदाहरणं स्फुटमेव । विरोध्युदाहरणं तु विस्कूर्जितमहिं दृष्वा घटाद्यन्तरितस्य नकुलस्यानुमानम् । यत् पुनरभूतं वर्षकर्म भूतस्य वा वाय्वभ्रमयोगस्य कथं विरोधि, प्रत्युतानुकूलमेवेति दूषितं किमेतावता ? न ह्येक-द्विकोदाहरणे दूषित एव विरोधिलक्षणं दूषितं भवति, तत्रापि विरोधस्य दुःपरिहरत्वात्। न ह्यन्यस्याभावमालेणान्यस्य भावो नियमेन सम्पद्यते विरोधित्वे तु तथा सम्भवति। यद्विधौ यस्य नियमेन प्रतिषेधो, यन्निषेधेन यस्य नियमेन विशिक्तयोरेव विरोधित्वादिति । समवा-य्युदाहरणम्, यथा वारिसंयुक्तसमवेत उष्णस्पर्शो वारिस्थं तेजो गमयतीति । तदयं नियमो देशकालाविनाभावमालस्य गमकत्वेऽनुपपन्न इत्यत् आह् शास्त्र इति । "अस्येदिम"ति सम्बन्धमाले अनुमित्यङ्गतया प्रतिज्ञातेऽपि निदर्शनार्थ निरचयेन विशेषोदाहरणमनिष्टं 10 कुत्वा तस्यैव दर्शनार्थे कार्यादिग्रहणं, न त्ववधारणार्थम्। विप्रतिपन्नः पृच्छति— कस्मादिति । कथमेतदित्यर्थः । तथा ''ह्यस्येदिम''ति सम्बन्ध अतिपादकेनैव सर्वोप-संप्रहाच्छेषाभिधानं व्यर्थम् । न च सम्बन्धपदोपात्तस्याप्यतिप्रसक्तिः शेषपदैर्निवार्यते । तथा सति शेषपदान्येव सन्तु कृतमस्येति पदेन । तस्मादेव सम्बन्धभेदानामधिगतेः। न चैवं सत्यनुमित्यङ्गस्य सम्बन्धस्य चातुर्विध्यमपि तथेष्यते । तस्मादस्येदं कार्यमस्येदं 15 कारणमस्येदं संयोगि अस्येदं विरोध्यस्येदं समवायीत्यवधारणार्थमेवैतदित्यर्थः । ज्ञाताभिप्राय-स्योत्तरं, व्यतिरेकद्शीनात्। कार्यादिव्यतिरेकेणापं लिङ्गदर्शनात् अस्येदमध्यभि चारीति सम्बन्धमालमेव गमकम् । तस्यैव तु शिष्यानुरोधादिशदीकरणम् । एतस्य फलम् ततोक्तमेव। यत कार्यादिव्यतिरेकः, तद्दर्शयति—यथाध्वयु रिति। 'होतुरि'त्यनेन होतृसन्निहितयागभूमिमुपलक्षयति । प्रयोगस्त्वयम् अध्वर्थरविदूरदेशेन होत्राऽनुसहितः 20

'विस्फूरजन्तमिति। यद्यपि हि विस्कुरणं नकुलकार्य्यमिति न विरोध्युदाहरणम्, तथाप्यहिनकुलयोविरोधेन तथात्वम्। पञ्चम्या हेतुत्वपरता-निराकरणाय ब्याचष्टे-कथमेतदिर्गत । न चैषं सतीता एतेन संबन्धिना मतिप्रसक्तिं निवारयति, न तु संबन्धानामित्यर्थः। तस्वैवेति। संबन्धमात्रस्ये-त्यर्थः। एतस्येति। कार्यस्याभिधानस्येत्यर्थः। नतु कथर्मो श्रावयन्नध्वयु होतु-होतारं विनाप्यध्वयोरींशब्दकर्त्तृ कत्वादित्यत आह होतुरित्यनेनेति । तेन होतृसन्निहितायां यागभूमावीं श्रावयन्नध्वयुहीतृलिङ्गमिति वाक्यार्थ इत्यर्थः। नतु लिङ्गविशेषणत्वेन होतुः प्रागेव ज्ञानात् किमनुमेयमित्यतं आह—प्रयोगस्तिति । तेनाभ्ययोहीतृतंबन्धे साध्ये न सिद्धसाधनम्। होतुः सन्निहितयागभूमावित्यन्वयः।

I Vardhamina reads विस्पूर्जन्तम्. 2A गम्यते. 3A -प्रतिपादकपदेनैव.

यागभूमावां श्रावये [दि]ति शब्दकर्तृत्वात् पूर्वे पिछव्धाध्यर्युवत् । अत च कार्यताद्यभावः स्पष्ट एव । उदाहरणान्तरमाह—चन्द्रोद्य इति । न चालापि तदनन्तरभावितामालेण कार्यत्वमाशङ्कनीयमन्यथासिद्धत्वात् । स्वावयवानामुत्तरदेशप्राप्तिरूपायाः समुद्रद्यद्धेः परस्परदछविभागरूपस्य कुमुद्दिकासस्य च पूर्वरूपिनदृत्तौ रूपान्तरोत्पत्तिविशिष्टोत् 'पाद- छक्षणस्य च जलप्रसादस्य तत्कालसन्निपातिस्वकारणाधीनकर्मनिबन्धनत्वात् । कार्यादि व्यतिरिक्तस्यापि लिङ्कस्य दर्शनान्त्यूनं सूत्रमिति शिष्यभ्रमनिरासार्थे पूर्वे।क्तमेव स्मारयन्तुपसंहरति एवमादि तत् सर्विमिति । 'अस्येद'मिति सम्बन्धमाल- वचनात् सिद्धं सूत्रकृता प्रमाणसिद्धं कृतमित्यर्थः । मात्रशब्दः सम्बन्धविशेषकार्य- कारणादेव्यवच्छेदार्थः ।

गार्थः । द्विविधमेवेत्यर्थः । नन्वेतत्संशाद्वयमन्वर्थे वा स्यात् । तिस्मन् सित पारिभाषिकं वा । तत्र प्रथमे सर्वमेवानुमानं दृष्टं प्रमाणप्रतीतं सर्वे च सामान्यतोग्रहीतव्याप्तिकतयैव दृष्टं भवतीति कथं द्वैविध्यम् १ द्वितीये तु समानतन्त्रन्यायेन त्विविधम् । सामान्यतोदृष्टपदेन नजन्तभाव उचित इत्यतो द्वैविध्यं दर्शयति—तन्नेति । तत्र द्वयोर्भध्ये दृष्टं प्रसिद्ध
साध्ययोरत्यन्तजात्यभेदेऽनुमानम्, प्रसिद्धं साध्यं ययोस्तौ तथा पक्षसपक्षावित्यर्थः । एकस्य हि व्याप्त्याऽपरस्य स्वात्मिन व्याप्तिग्रहणविषयतयैव साध्यं प्रसिद्धम् । तदनयोः पक्षसपक्षयोजीत्यभेदे एकजातीयत्वे सित यदनुमान तद् दृष्टं, यथा गव्येव सास्नामुपलभ्य देशान्तरे गवि प्रतिपत्तिः । सा गौः सास्नावन्त्वात् दृश्यमानगोपिण्डवदिति ।

तद्नन्तरभावित्वे ते ति । अभ्युपगमवादोऽयम् । वस्तुतश्चन्द्रोद्यसमुद्र20 चृद्धचोः समयभावित्वमेव । पूर्व ह्रपिनवृत्ता विति । यद्यपि जलपरमाणौ
ह्रपं नित्यमेव जलावयविनि कारणगुणप्रक्रमेणैवोत्पद्यते, तथापि 'पूर्व ह्रपिनवृत्तावि'ति पूर्व ह्रपवतः पाथिवस्य निवृत्तो 'ह्रपादो'त्यतद्गुणस्विज्ञानबहुवोहिणा स्वच्छतां लत्त्वाति । सा चौपाधिकसंसर्गाभाव एव ।

सर्वमेवानुमानिमिति। अनुमानमत लिङ्गं न तु फलम्, तस्य 25 सर्वत्नाद्वष्टत्वात्। सर्वभेवेति। सामान्येन रूपेण न्याप्तिप्रहविषयतया सर्व-मैवानुमानं सामान्यतोद्दष्टभवतीत्यर्थः।

समानतन्त्रेति। तत्नोक्तस्य पारिभाषिकस्पान्तरस्यानभिधानादित्यर्थः। नद्मर्थात। तत्न सामान्यतोद्वष्टपद्स्य नद्मर्थान्तभीवेन स्याख्यातत्वादित्यर्थः। एकस्य होति। एकस्य पत्तस्य। स्याप्तद्या स्याप्तिज्ञानेन। सामान्यलक्षणप्रत्या-३० सत्या सामान्येन पत्तविषयकमपि साध्यज्ञानं वृत्तमित्यर्थः। यथा गठयेवेति।

¹A अपूर्वविशिष्टकपोत्पार-. A 2 -संज्ञाहेयं संस्वन्धमार्चीः

अथवा प्रसिद्धं यत् पूर्विलिङ्गेन सह दृष्टं साध्यं यत् सम्प्रत्यनुमेयं तयोरत्यन्तजात्यभेदे सतीति नेयम् । तत्र हि पूर्वे गोत्वजातिविशिष्टाया एव व्यक्तेः सास्नोपलम्भात् सम्प्रत्यपि गोत्वजात्याक्षान्तायाश्च व्यक्तेरनुमानमित्यत्यन्तजात्यभेदः । सामान्यतोदृष्टमुदाहरति—
प्रसिद्धसाध्ययो रिति । 'पूर्वमत्यन्तजातिभेदे सति लिङ्गं चानुमेयधर्मश्च लिङ्गानुमेयधर्मे तयोः सामान्ये लिङ्गानुमेयधर्मसाम्ये तयोरनुवृत्तितो लिङ्गसामान्यस्य साध्यसामान्येन सहाविनाभावाद्यदनुमानं तत् सामान्यतोदृष्टम् । यथा, कर्षकवणिप्राजपुरुषाणां प्रवृत्तेः फलवत्त्वमुपलभ्य वर्णाश्रमिणामि प्रवृत्तेः फलानुमानम् । अत हि धान्यादिकं काञ्चनादिकं वाजिवारणादिकं यथासंख्यं त्रयाणां फलं वर्णाश्रमिणां प्रवृत्तेः फलमित्यत्यन्तजातिभेदः ।

सिद्धसाध्यतापरिहारार्थे च दृष्टं प्रयोजनमनुहिठ्येति । 10 प्रवृत्तित्वसामान्यस्य फलत्वसामान्ये सहाविनाभावात्। अत एव सामान्यतोदृष्टं तेनैवानुकारेण वियमदर्शनात् । स्वर्गादिरूपफलविशेषलामस्तु पक्षधर्मतावशात् । तदेवं प्रमाणशब्दस्य प्रमासाधनत्वाभिधानं करणब्युत्पत्तिसिद्धं, फलमन्तरेण न सङ्गच्छते, अतः प्रमाणफलविभागं दर्शयति—त्रञ्जेति। तल तयोर्मध्ये लिंगदर्शनं प्रमाणं प्रमाकरण-मित्यर्थः । प्रमितिरमिज्ञानं प्रमाकरणस्य फलम् । यद्यपि लिंगदर्शनस्य परामर्शरूप- 15 स्योत्पच्यनुबन्धितया लिङ्गमेव विषयस्तथापि व्यापारानुबन्धितया विह्नरेव विषय इति करणफलयोर्न व्यधिकरणत्वम् । नन्वयं प्रमाणप्रमेयभावो न नियतः ? सोपाधित्वा-दुपाधीनां चानियतःवात्। तथा सति यन्नियतं न भवति, न तत् परमार्थसत्। यथा रज्ज्वामारोपितं सर्पत्वमिति युक्त्यनुसारात् प्रमाण-प्रमेय-भावस्य काल्पनिकत्वमापतितम्, सत्यमयमनियतः प्रमाणप्रमेयभावो, न च परमाथासत्*, अत आह—अथवेति। उपाधीनां नियतत्वात्। न हि यैनोपाधिना प्रमाणत्वमिष्यते, तदैव तेनोपाधिना तनेष्यत इति कस्याभ्युपगमात् ।

श्राद्यदर्शनादौ गोत्वमनुपलभ्यापि सास्नोपलक्षा। भूयोदर्शनादौ तु गोत्वसास्ना-त्वयोक्यांतिमुपलभ्य पूर्वदृष्टे गवि गोत्वानुमितिर्भवतीत्यर्थः। पत्तसपत्तयोजात्य-भेदमभिधाय पत्तसपत्तवृत्तिसाध्ययोस्तदाह—अथवेति। येनैव साध्येन सह 25 व्यातिर्गृद्यते तस्यैव यद्नुमानं तद् दृष्टम्। यच्च सामान्यतोगृहीतव्यात्रचा तज्ञातीय-धर्मान्तरसाधकं तत् सामान्यतोदृष्टमिति संद्येपः।

पूर्वे होति। गोव्यक्तौ गोत्वजातिवैशिष्ट्यमनुमितमिति पद्मसपद्मातम्बजातीयो। संप्रत्यपीति। (साम्नादिमत्वे ?) गोव्यक्तिसंबन्धस्य साध्यत्वे
भवति साध्यस्यैकजात्यमित्यर्थः। पूर्वविदिति। प्रसिद्धं यत् पूर्वं लिङ्गेन 30
सह दृष्टं साध्यं फलवत्वरूपं यद्य संप्रति फलानुमानं तयोरत्यन्तं जातिभेद् इत्यर्थः।

IA पूर्वविदिति. 2A प्रकारिण. 3A इति added. 4A न चापरमार्थमस्त 5A -शुपनमः K-36

एकोपाधिसद्भावे¹ उपाध्यन्तरमि सम्भवतीति चेत् , किं नः छिन्नं, सम्भवति सन्नयं पार्थिवो द्रव्यं घटश्चेति तत्त्वज्ञानमेव यद्भूमिलंगदर्शनस्य फलमासीत्तदेव² प्रमाणं प्रमाकरणं, प्रमितिः प्रमाकरणफलम् । अमौ गुणदोषमाध्यस्थ्यज्ञानम् । हेयोपादेयोपेक्षाप्रतिपत्ति-रित्यर्थः । वस्तुस्वरूपमालदर्शने च तज्ञातीयत्वादिलिंगप्रतिसन्धानमन्तरेण हेयोपादेय-त्वादिकं न परिस्फुरति । अ[उ]पेक्षाबुद्धिश्च हेयोपादेययोरन्या तृतीयास्तीति व्यक्तमेवेति उपसंहरति—एतत् स्विनिश्चितार्थि मिति । "स्विनिश्चितमि"ति भावे कः । स्विनश्चयार्थमित्यर्थः । स्विनश्चयो हि स्वज्ञानमस्य पञ्चावयवाद्यपरामर्शेऽपि सुकरः । विपर्यस्तादिप्रतिपादने तु सकलपरिकरशुद्धिरवश्यापेक्षणीयेत्यर्थः ।

इह खलु शब्दे त्रिविधा विप्रतिपत्तिः । प्रामाण्यतो भेदतो लक्षणतश्च । तत्र प्रथमो

10 विकल्पः स्ववचनविरोधादेव निरस्तः । तत्प्रामाण्यमनभ्युपगम्य विवक्षितार्थस्य प्रतिपादियतुमशक्यत्वात् । प्रतिपादने वा तत एव प्रामाण्यसिद्धेः । ननु यस्य यत्र प्रतिबन्धो नास्ति न तत्र तस्य प्रामाण्यं, यथा दहने अप्रतिबद्धस्य रासभस्य । न चास्ति

न तु पत्तसपत्तयोरत्यन्तं जातिभेदः, प्रयत्नत्वेनैकजात्यात् । फले च स्वर्गापवर्गादावैक-जात्यभाव एव । अत एवाग्रे साध्यमात्रसाजात्यं वश्यित अत्र सस्यादिक-मित्यादि ।

ननु देयत्वोपादेयत्वमन्तरेण ज्ञानत्वमेव न संभवतीत्याह—उपेक्षेति। ननु स्वनिश्चितमात्मनि निश्चितं घटादिकं तद्थै नानुमानं तस्य ज्ञानार्थत्वादित्यत आह—भावे क्त इति।

नन्वनुमाने प्रमाणे शब्दान्तर्भावस्तद् संभाव्येत यदि शब्दः प्रमाणं स्यान्न तु तत् सिद्धमिति कुतस्तस्यानुमानान्तर्भावचिन्तेत्यत आह—इह खिन्ति । न च शब्दः प्रमाणं न वेति न वा कोटेरप्रसिद्धिः । परामृष्यमाणिळङ्गकरणतावादिमते चरमध्वंसे प्रमाकरणत्वाभावप्रसिद्धेः । भेदत इति । शब्दोऽनुमानभिन्नो न वेत्यर्थः ।

लक्षणत इति । शब्दः प्रत्यत्तानुमानवृत्तिधर्मवान्न बेत्यर्थः । तत्प्रामाण्यमिति । वादिना शब्दाप्रामाण्यसाधनाय यत् प्रमाणशब्देनोपस्थाप्यं कृतस्ततः शब्दाप्रामाण्यं सिध्येदित्यर्थः । ननु शब्दाप्रामाण्येऽपि शब्दोपस्थापितैरं गृहीतैः शब्दाप्रामाण्यबोधकमनुमानमुपस्थाप्यते न तु शब्देन तत् साध्यते , बादिनोऽनाप्तत्वात् ।

अत्राहुः — वादिवाक्यं स्वसमानविषयकप्रमाणोत्थापनद्वारा शब्दाप्रामाण्यं बोधयति न वा १ न चेद्तिप्रसङ्गः। आद्ये, शब्दाप्रामाण्ये प्रमाणान्तरस्यापि न तत्समानविषयकत्वेन प्रामाण्यसिद्धिरिति कुतस्तिदृष्टसिद्धिरिति भावः। नतु पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिरिति न्यायेन चन्नुरपि रूपकार्य्यं, तथा च तदुत्पत्तिलज्ञणस्तत्रास्ती-

¹A एकीपाधिसमावे तु. 2A तददिशचानमेव यद्भूमहप्नासीत्तदेव.

किरणावली

ं शब्दस्य बहिरर्थेन सम्बन्ध इति चेत् , न । अविनाभावरूपसम्बन्धाभावादप्रामाण्यं तत्सम्बन्धमात्राभावाद्वा । प्रथमे, चक्षुषोऽपि रूपज्ञानेऽप्रामाण्यम् । न हि तत्र तस्या-विनाभावः। न च चक्षरपि रूपकार्यत्वादेव रूपं प्रकाशयतीति वाच्यम्। तथा सति तद्गतत्वादेव रसादीनिप गमयेत् , रूपरसादिसमुदायो हि घटादिविषयः। हानं चापेक्षेत, न हाविनामावस्यैवं महिमा यदयं सत्तामात्रेणव गमयति, तथात्वे धुमादिष चक्षप इव सत्तामालावस्थितादेव विद्वः प्रतीयते। अपि च ज्ञानसमसमयो वार्थः प्रकाशते, अनन्तरसमयो वा ? आद्ये, न प्राह्मप्राहकनियमः, सन्येतरविषाणयोरिव। न च तस्माचक्षुषो जन्म स्वकारणादेवायमस्य स्वभावभेदलाभो यदनात्मानमप्यकारणमपि कारणत्वाविशेषेऽपि रूपमेवाज्ञातमेव सत् प्रकाशयतीति रूपोपलब्धिकार्यदर्शनबलादेव ह्यवस्थाप्यते, तस्याशक्यापह्नवत्वादिति चेत् ? एवं तर्हि यस्य यत्रेत्यादिव्यापकातु-पल बिधस्तवयैवानैकान्तिकी कृता स्वभावसम्बन्धरच दार्शेत इति किमत्र वक्तव्यम् ? तस्माद् यथा चक्षुरादिषु यथार्थानुभवजनननिबन्धनः प्रमाणव्यवहारः, तथा तन्निबन्धनः शब्दस्यापि तदनुगुणः स्वभावभेदः स्वकारणादायातो व्यवस्थाप्यते यतस्तत्तत् शङ्कितोपधानं तमथे प्रतिपादयति । यद्यपि च सङ्केतः पुरुषाधीनत्वादनियतस्तथापि यदा यदन्यत्वे यस्य यत् प्रतिपाद्यं तदा नलोपाधिनियमस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् प्रामाण्यकथा सुदूरप्रतिइतेति तद्भेदे लक्षणे च विप्रतिपत्तिरवशिष्यते। तल भेदो व्यावर्त्तकधर्मयोगादेव सिद्धचित ।

त्यत भाह—त च चक्षुरपोति । ननु चक्तः कथं रसादिकार्य्यमित्यत आह — रूप्रसादीति । तव दर्शने तेनैव न्यायेन रूप्रसादिपुञ्जन्यत्वं चक्तुष इति रसादि-जन्यताप्यस्तीति रसादीनपि गमयेदित्यर्थः । यदि चाविनाभावाञ्चक् रूपं गमयिति, तदा यहाविनाभावस्य प्रयोजकत्वं तत्र ज्ञायमानस्यैवेति न चक्तुरज्ञाने तदिवनाभावज्ञानमिति 20 कथमज्ञायमानाञ्चक्तुषो रूपज्ञानमित्याह—आचिनेति । ज्ञानसमसमय इति । ज्ञानोत्पत्तिकालोत्पत्तिक इत्यर्थः । अनन्तरेति । अव्यवहितप्राक्कालीनो वेत्यर्थः । प्रत्यक्तज्ञानस्य संबद्धवर्त्तमानमात्रविषयकत्विनयमात् क्षणभङ्गनयेन च पूर्वोत्तरक्तणो-त्पत्तिकयोरभाविनयमादितितुच्छत्वेनायं पक्तः पृथङ् न दूषितः ।

आद्य इति । तुरुयकालोत्पत्तिकयोः कार्य्यकारणभावादित्यर्थः । 'संबन्ध- 2 । अस्त्राभावादि । अस्त्राभावादि । अस्त्राभावादि ।

ननु वैहोषिकाणामविनाभावबळेन शब्दोऽर्थ बोधयतीति चन्नुराद्वित् स्वभाव-संबन्धेन शब्दस्यार्थप्रतिपाद्कत्वस्वीकारेऽपिसद्धान्तः स्यात् ?

अत्राहुः—नायं शब्दार्थयोरिवनाभावनिराकरणपरो प्रन्थः, किन्तु ये शब्दस्यार्थ-प्रतिपादकत्वान्यथानुपपत्याविनाभावमाहुस्तन्मतमनेन निराक्रियते। शब्दार्थयोः संबन्धमाह—तत्तत्र्यसंकेतेति।

³⁰

¹A न सत्तामातिणैव, 2A, तत्तत्मक्षेतीपधानस्तं तमथ. 3A यदस्य प्रतिपादां.

स्थान निर्मान स्ति । यद्यपि समानतन्त्रादिषु उपन्यासक्रमेणान्तर्भावक्रमो द्र्शियतुम् निर्देश इति । यद्यपि समानतन्त्रादिषु उपन्यासक्रमेणान्तर्भावक्रमो द्र्शियतुम् नितः, तथापि शब्दस्य बहुविषयत्वान्नियतविषयोपमानादे हत् कर्षः । शब्दा-दीनां सिद्धप्रमाणभावानामप्यनुमाने उन्तर्भावः । अपिशब्दश्च वश्यमाणोपमानादि-प्रमाणोपश्यमा । अथवा, शब्दादीनामनुमाने उप्यन्तर्भावः, अभावादीनां क्वचित् प्रत्यक्षे उपीति योजना । अत्र हेतुमाह समान विधित्वात् । समानप्रवृत्तिकारण-त्वात्, विजातीयलक्षणानाक्रान्तत्वादिति यावत् । अप्रतिबन्धकत्वे अप्रामाण्यमेव साक्षात्प्रतिबन्धकत्वे प्रत्यक्षान्तर्भावः ।

परम्पराप्रतिबन्धकरवे चानुमान एवान्तभीवः । ननु समानविधित्वमेवासिद्धमत

आह— यथाप्रसिद्धसमयस्येति । समयः सम्बन्धमालम्, अव्यभिचार इति यावत् ।
प्रसिद्धः समयोऽव्यभिचारो यस्य तस्य लिङ्गदर्शनप्रसिद्धचनुस्मरणाभ्यां लिङ्गदर्शनं च
प्रसिद्धेव्याप्तेरनुस्मरणं च । यथातीन्द्रियेऽथें अनुमानं भवति । एवमनुमानप्रवृत्तिप्रकारं
स्मारित्वातिदिश्चति— एवं शाब्दा दिभ्योऽपीति । इदमत्राकृतम् । यद्यप्येते पदार्था
मिथः संसर्गवन्तो वाक्यत्वादिति व्यधिकरणम्, पदार्थत्वादिति चानैकान्तिकम्, पदैः
स्मारित्वादित्यपि तथा । यद्यपि चैतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गवन्ति तत्समारकत्वादित्यादौ साध्याभावः । न ह्यत्र संसर्गः संयोगः समवायः तादात्म्यं विशेषणविशेष्यभावो वा सम्भवति । ज्ञाप्यज्ञापकभावश्च स्वातन्त्रेचणानुमानान्तर्भाववादिभिनेष्यते ।
न च लिङ्गतया ज्ञापकत्वं यल्लिङ्गस्य तदेव तस्य विषयः परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । तदुपलम्भे
हि व्यक्तिसिद्धः । तत्सिद्धौ च तदनुमानमिति । तथाप्याकाङ्कादिमद्भः पदैः

व्यावर्त्तनामाह—सिद्धेति। नतु पूर्वं न कस्याप्यनुमानेऽन्तर्भाव उक्तो यद्पेत्तयापिशब्द स्यावर्त्तनामाह—सिद्धेति। नतु पूर्वं न कस्याप्यनुमानेऽन्तर्भाव उक्तो यद्पेत्तयापिशब्द स्त्यत आह—अपिशब्दइचोति। साक्षादिति। सान्नात्संबन्धः संयोग-समवायाभ्याम्। तद्न्यत्वेन परम्परासंबन्धः इत्यर्थः। अनैकान्तिकिमिति। गौरश्व इति स्मारितेनेत्यर्थः। न स्त्रन्नेति। पदपदार्थयोर्ने संयोगो न वा समवायः संबन्धः इत्यर्थः। विशेषणिति। विशेषणिवशेष्यभावो हि परस्परमन्वयो न पदार्थयोरित्यर्थः। न चेति। लिङ्गस्य लिङ्गतया यज्ञापकत्वं तदेव तस्य विषयो वाच्य इति नेत्यर्थः। परस्पराश्रयं विवृणोति—तदुपल्जम्भे होति। प्रकारान्तरेण शब्दस्य लिङ्गत्वसिद्धौ ततोऽनुमितिसिद्धौ लिङ्गतया ज्ञापकत्वे व्याप्तिः सिद्धेचत्। अनेनैव क्रपेण ज्ञापकत्वे लिङ्गत्वमित्यर्थः। ज्ञापकत्वे व्याप्तिः सिद्धेचत्। अमेनैव क्रपेण ज्ञापकत्वे लिङ्गत्वमित्यर्थः। ज्ञापकत्वे व्याप्तिः सिद्धेचत्। प्रमापकत्वे व्यभिचार इति भावः। तथापीति। एते पदार्थाः मिथः संस्रीवन्त इति साध्यं प्रागुक्तमनुवर्तते।

IA विषयीपमानादिषूत्क ६:.

किरणावली

सारितत्वात् गामभ्याजेति पदार्थवत् इति स्यात्। न च विशेषासिद्धिः दोषः, संसर्गस्य संसुज्यमानविशेषापेक्षयैव विशिष्टत्वात्। यद्वैतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्कादिमत्त्वे सति तत्स्मारकत्वात् गामभ्याजेति पदकदम्बवदिति । न चेवमधासिद्धिः ज्ञानावच्छेदकतयेव तत्सिद्धः। तस्य संस्चयमानोपहितस्यैवावच्छेदकत्वात् न विशेषाप्रतिलम्भ इति । तदेवं प्राप्ते नैयायिकादयः प्रत्यविष्ठन्ते । 5 पुनरत प्रथमानुमाने साध्यम ? एते पदाथाः संसर्गवन्तः संस्रष्टा एवेति नियमो वा. सम्भावितसंसगा इति वां ? तत्र न प्रथमः, अनाप्तोक्तपदकदम्बसारितैरनैकान्तात्। आप्तोक्ला विशेषणीयमिति चेत्, न। वाक्यार्थपतीतेः प्राक् तदसिद्धेः। अविप्रलम्भकत्वमालमलाप्तशब्देन विवक्षितम्, तदुक्तरिप पदार्थसंसर्गाव्यभिचारात्। अपितु तदनुभवप्रामाण्यमपि । न चेतत् शक्यममर्वज्ञन सर्वदा सर्वन्नायं सम्यक् ज्ञानवानिति निश्चेतुं, भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् । यत च क्वचिदाप्तत्वमनाप्तस्यापि अस्तीति न तेनोपयोगः। ततोऽहिमन्नथं अयमभ्रान्त इति केनचिदुपायेन ग्राह्मम्। न चेतत् संसगिविशेषमप्रतीत्य शक्यं बुद्धरर्थभानमन्तरेण निरूपियतुमशक्यत्वात् । पदार्थमात्रे चाम्रान्तत्वसिद्धावपि न किञ्चित् अनाप्तसाधारण्यात् । नापि द्वितीयः , सिद्धावि संसर्गानिश्चयात् , वाक्यस्य तदैकफलकत्वात् । योग्यतामालस्य च प्रागेव सिद्धः। अन्यथा तदसिद्धावासन्नसाकाङ्कपदस्मारितत्वादित्येव हेतुः स्यात्।

'विशेषासिद्धिः' संसुज्यमानः प्रत्येकपदार्थ इत्यस्य विशेषस्यासिद्धिरित्यर्थः । संस्मिर्गस्ये ति । पदार्थविशिष्टस्यैव संसर्गस्य ज्ञानविषयत्वादित्यर्थः । नतु मिथःसंसर्गसिद्धावःयेकज्ञानविषयत्वादिरेव संसर्गोऽस्तु । यद्वा, गवा दण्ड-मभ्याजेत्येवान्वयोऽस्तु । न । वक्तृतात्पर्य्यविषयत्वेन संसर्गस्य विशेषणात् । 20 योग्यत्या लिङ्गविशेषणान्नानाप्वक्तृकपदस्मारिते व्यभिचार इति भावः ।

यहैतानोति । ज्ञानविशेषणत्वेनात्रापि पदार्थसंसर्गसिद्धिः । भ्रान्तप्रतारक-वाक्येन न व्यभिचारः , तस्याप्याहार्थ्यसंसर्गज्ञानोपगमात् । तथापि शुकोदोरिते संवादिवाक्ये व्यभिचारः । तत्रापीश्वरस्यैव वेद इव संसर्गज्ञानात् । न चैवं भ्रान्तभ्रान्तिज्ञसंकरापत्तिः । भ्रान्तिज्ञज्ञानस्य भ्रान्तिविषयविषयकत्वेन व्यधिकरणप्रका- 25 रकत्वाभावात् । व्यधिकरणप्रकारकत्वस्य भ्रमज्ञानस्य भ्रमे सत्वात् ।

संमुष्टा एवेति । यद्यपि संस्रष्टा इति साध्यं न तु नियमोऽपि, तथापि संभावनासाध्यत्वध्यवच्छेदपरमैतत् । तदुक्तेरपीति । अविष्रस्रमकेन भ्रान्तेन यदुक्तं पदजातं तदर्थानां संसर्गाभावादित्यर्थः । प्रागेवेति । योग्यतयैव हेतुविशेष-

तथा चामिना सिञ्चेदित्यादिसारितेरनैकान्तः , तथाविधानां संसगीयोग्यत्वादिति । एवं द्वितीयेऽपि प्रयोगे हेतु ''राकाङ्क्षादिमत्त्वे सती''ति । अत्नाकाङ्क्षापदार्था न तावद्विशेषण-विशेष्यभावो, नापि तद्योग्यता, नाष्यविनाभावमालम्। नापि विशेषाक्षितसामान्या-विनाभावः, नापि प्रतिपत्तार्जिज्ञासा। किं तर्हि ? गुणिक्रयाद्यविशेष'जिज्ञासायामपि पदस्मारितविशेषजिज्ञासा आकाङ्क्षेति निरूपितम्। तत् किमस्यां ज्ञातायामन्वयप्रत्ययोः ऽज्ञातायामिति ? तत्र प्रथमे, अनया व्यभिचारनिवर्त्तनीयो हेतुर्न विशेषणीयो, मनः-संयोगादिवत् सत्तामालेणोपयोगात्। आसत्तियोग्यतामात्रविशिष्टस्त निश्चितोऽपि न पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ व्यभिचारात्। गमकोऽयमेति पुलो राज्ञः° स्यादिष यद्यनुमानान्तरवत् आकाङ्काज्ञानव्यितरेकेणान्वय अप्रत्ययो न स्यात्। न त्वेवमस्ति, आसत्तियोग्यताप्रतिसन्धानमालादेव साकाङ्कस्य सर्वत्र वाक्यार्थप्रत्ययात् , निवृत्ताकाङ्कस्य च तदभावात्। सत्तामालेणैबोपपत्तावनुपलभ्यमानज्ञानकल्पनानवकाशात्, न घाका-ङ्क्षायां सत्यामप्यवश्यं वाक्यार्थप्रत्ययः। यदा ह्ययमेति पुलो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामिति यक्तोचारयति, श्रोता च व्यासङ्गादिना निमित्तेनायमेति पुत्र इत्यश्रुत्वैव राज्ञः पुरुषोऽपसायंता-

णेनेत्यर्थः । न तावदिति । विशेषणविशेष्यभावस्य संसर्गरूपतया प्रागसिद्धे-15 रित्यर्थः। नापि य[त ?] द्योग्यतेति। गतार्थत्वादित्यर्थः। योग्यतयैव नाप्य विनेति । नीलं घटमानयेत्यादौ तद्भावादित्यर्थः । नापि विशेषेति। नीलेन विशेषेण व्याप्येन सामान्यगुणमात्रं व्यापकमाह्मितं, तथा तथैव द्रव्यमात्रं तर्नयोरविनाभावोऽस्त्येवेत्यर्थः। पतचन। घटो भवतीत्यत्र घटेन गुणिसामान्यस्यान्निप्तस्याविनाभावेन साकाङ्ज्ञतया पर्य्वसानप्रसङ्गात्। 20 नापि प्रतिपत्तरिति। भवतीत्यत्र प्रतिपत्तुगुं णादिजिज्ञासायां घरो पर्य्वसानप्रसङ्गादित्यर्थः । किं तहींति । घटो भवतीत्यत्र तु गुणादिजिज्ञासा पदस्मारितविशिष्टविषयेति न साकाङ्त्तत्विमत्यर्थः। स्तामात्रेणेति। तथा चाकाङ्चायां सत्यामैव शब्दस्य ज्ञानजनने संभृतसामग्रीकत्वाद्वेतुरेव विलम्बित इति भावः। तर्हि मा भूदाकाङ्चा लिङ्गविशेषणमित्यत आह—आस्तियोग्यतेति। 25 ट्यभिचारादिति । राजपदार्थपुरुषपदार्थयोः परस्परमन्वये वक्तृज्ञानाभावादित्यर्थः । न त्वेतद्[वम]स्तीति। यद्यपि प्रतिपदार्थमुत्थिताकाङ्का तत एव विनष्टा, कथं काळान्तरे स्वरूपसती वाक्यार्थप्रत्ययजननी ? तज्ज्ञानकारणत्वे तु ज्ञानस्यापि पूर्वे नाशे संस्कारादुपयोगस्तस्याः संभवति । तथापि समूहविषयैकैव जिज्ञासा स्वरूपसती वाक्यार्थबुद्धौ हेतुः संभवति ; भवतु वाकाड्ता ज्ञातैव कारणम् , तद्विशिष्टो हेतुरनैकान्तिक इत्याह—न वाकाङ्क्षायामिति।

[ा] A गुणादारीषविभीष-. 2A अयमुपैति पुत्री राज्ञ:. 3A ज्ञानविधुर्यादन्वय:-.

मिति शृणोति तदास्त्याकाङ्कादिमन्त्रे सति पदकदम्बकत्वं, न [सा] च स्मारितार्थसंसर्गज्ञान-पूर्वकत्वम् इति । स्यादेतत् । समिन्याहृतत्वेनातोक्तत्वेन च विशेषितहेतौ नायं एवं च सति कतिपयपदश्राविणां यः किरचत् क्वचित् संसर्गप्रत्ययोऽलिङ्ग एव लिङ्गत्वाध्यारोपात् । असंसर्गाग्रहमात्रेण 'तत्संसर्गप्रत्ययात् । न चैवं संसर्गा न सिद्धचित , न सर्वविषयाप्तत्वस्यासिद्धेः , यत्र क्वचिदाप्तत्वस्यानैकान्तिक-आप्तवाक्येषु तत्सिद्धेः, प्रकृतविषये चाप्तत्वसिद्धौ संसर्गविशेषस्य प्रागेव सिद्धयभ्युपगमात् किमनुमाने-ऽन्तर्भावनीयम् १ न च सर्वत्र जिज्ञासानिबन्धनम् , अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थप्रत्ययात् । आकाङ्कापदार्थस्तर्हि कः ? जिज्ञासां प्रति योग्यता, सा च स्मारितैतदाक्षिप्ताविनाभावे सति श्रोतरि तदुत्पाद्य संवर्गावगमप्रागभावः । न चैषोऽपि स्वज्ञानमपेक्षते प्रतियोगिनि-10 रूपणाधीननिरूपणत्वादभावस्य, तस्य च विषयनिरूप्यत्वादिति सिद्धमनुमानात् पृथकृत्वं अलोच्यते । संसृष्टा एवेति नियम एव साध्यः, आप्तोक्तत्वेन विशेषणान शब्दस्येति । ब्यभिचारः । न च संसर्गविशेषनिश्चयमन्तरेणाप्तोक्तत्वमशक्यनिश्चयम् । तथा हि. निपुणन्तावदालोचयत्वायुष्मान् । यद्यपि भवता शब्दः प्रमाणं पृथक् स्वीकृतः, तथापि किं शब्दमात्रादर्थप्रतीतिः ? आहींसिमदाप्तीक्तत्वादिसहिताच्छब्दविशेषात् ? न प्रथमः, 15 अनातवाक्ये व्यभिचारात्। ननु तत्राप्यर्थप्रतीतिर्जायत एव, कथमन्यथा ततः प्रवर्त्तेत, इतरथा हि द्राविङ्।दिवचने विवन गौड़देशीयस्य प्रवृत्तिसङ्करपोऽपि न स्यात्, किन्तु शाताप्यर्थ-प्रतिपत्तिरप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितत्वेन न निःशङ्कप्रवृत्यपयोगिनीति प्रामाण्यनिश्चयार्थ-माप्तोक्तत्वावधारणप्रयासः । ननु लिङ्गमपि तदानीमर्थज्ञानं जन्यत्येव केवलं तस्वप्रामाण्य-प्रतिपत्त्यर्थ²मिवनाभावप्रतिसन्धानमिति किं न कल्प्यते, कथमन्यथा लिङ्गाभासेऽपि प्रवृत्ति-

20 सा च स्मारितेति । कचिद्रहिरस्तु इत्यादौ शब्दस्मारितयोरेवाविनाभावः । कवि-त्तदान्नित्तयोनीलं सरोजिमत्यादौ । पतावतैव कृते अहो विमलं जलं नद्यास्तीरे महिष-श्चरतीत्यादावाकाङ्ज्ञासत्त्वादेव वाक्यता स्यादित्यत आह -श्रोतरि तरुत्पाद्येति । तेन वक्त्रानुत्पादितः स्मारितः इत्यादि तु प्राथिकत्वादुक्तम् । श्रोतृनिष्ठवकृविवित्तत-संसर्गावगमप्रागभाव इत्यर्थः। प्रतियोगीति। अयं प्रागभावो यदि इत उपयुज्यते तदा प्रतियोगिन्यवगमे ज्ञाते ज्ञातव्यः। स च स्वविषयसंसर्गे ज्ञाते निरूप इति संसर्गस्य पूर्वमैव ज्ञानाद्वाक्यमनुवादकं स्यादित्यर्थः। नियम एवेति। यद्यपि नियमस्य न साध्यता, न हि वाक्यान्नियमः प्रतीयते, तथापि संभावनासाध्यतानिराकरणपरमिदम् ।

शाब्दमात्रादिति । आतोक्तानातोक्तसाधारणादित्यर्थः।

80

25

सम्भवः १ भवेदेवं यदि शब्दवत् सत्तामातिण लिङ्गमि गमकं स्यात् । न हि धूमस्वरूपमेवाल' लिङ्गमि तु साध्ये निरुपाधिसम्बन्धशालि अवाधितिविषयत्वादिरूपसम्बन्धेन, तथा च
साध्ये निरुपाधिसम्बन्धशालि अथ च सम्बन्धं विनापि भिविष्यति इति कुतः शङ्काकलङ्कावकाशः, प्रामाण्यालिङ्गितस्यैव तद्रूपत्वात् १ तदेतत् शब्देऽपि समानम् । न हि शब्दमालं
विवक्षितार्थप्रतिपादकं, घटशब्दस्यापि पटार्थप्रतिपादकतापत्तः । नाप्यर्थप्रतिपादकत्वमात्तं शब्दत्वं, शब्दापशब्दिवेकानुपपत्तेः , तिस्मागब्यवस्थापकव्याकरणादिवेयर्थ्याच ।
किन्तु यः शब्दो यदुपाधिसम्बन्धाद्यस्मिन्नथें आतेन शङ्कितः , स एव तस्य प्रतिपादक इति ।
न चैतच्छब्दमाले सम्भवति । न चैवं सति 'स्ण्येव जर्फरी तु फर्करी तु' इत्यादेवेदवाक्यादाप्तोक्तत्वप्रतिसन्धानमालेणाविदितपदार्थस्यापि अर्थप्रतीतिप्रसङ्गः । न ह्यातेनोच्चारणमालं
विदक्तत्वं, किन्तु संगितिसत्तया प्रतिपादनम् । कथं तिर्हे शब्दाभासेऽपि प्रवृत्तिसम्भवः १
अशब्द एव शब्दत्वाध्यारोपात् । अर्छिग एव लिङ्गत्वाध्यारोपात् । यथा चलन्तीं पताकां
दृष्ट्वा वायुर्वातीत्यादिष्वप्यविनाभावशालिषु प्रचुरतराभ्यासदशापन्नत्वेन मुहूर्त्तमप्यनुमितौ न

विविश्वतार्थेति । वकृतात्पर्यविषयवाक्यार्थप्रतितिरित्यर्थः । [ननु
तत्रापीति । योग्यतादिक्षानमात्रस्य प्रमाऽप्रमासाधारणस्य शाब्द्क्षानमात्रकारणत्वादित्यर्थः । प्रष्टुत्तिसंकल्प इति । प्रवृत्तिजनकः सृंकल्प इच्छा । तद्ानीमिति ।
आसोक्तत्वानिश्चयदशायामित्यर्थः । न होति । व्याप्तत्वेनाप्रतिसंहर्तामत्यर्थः ।
अवाधितविषयत्वेति । यद्यपि बाधामावः स्वरूपसक्षेव प्रयोजक न तु ज्ञातस्तथापि बाधस्य देत्वामासतया ज्ञातस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वान्न ह्यज्ञाने यन्न भवति
तत्तद्भावज्ञानसाध्यं यथोपाध्यभावज्ञानाधीनानुमितिरिति । व्यामेरिति । बाधाभावज्ञानमनुमितिहेतुः । प्रामाण्योति । विशेषदर्शने सति शङ्काया अनुद्यादित्यर्थः ।
श्वाब्द्मात्रमिति । संकेतज्ञानानपेक्तमित्यर्थः । श्वाब्द्गपश्चद्वेति । अर्थप्रतिपादकत्वस्यार्थस्मारकत्वस्यापश्चदेऽपभ्रशेऽपि सत्त्वादित्यर्थः । विनन्तु यः शब्द् इति ।

नन्वेतावता पदार्थमात्रे आसत्वमायाति न तु वाक्यार्थे। पदार्थमात्रे वासत्वमनाप्तवाक्येऽप्यस्ति। अत्राहुः—तत्रापि सुप्रहमैवासत्वम्। तथा हि वेदे तावदीश्वरस्य धाम्म्प्राहकमानेनेव दोषाभावः सुप्रहः। लोकेऽपि भ्रमाभावो-ऽत्यन्ताभ्यस्तकाननानां काननविभागपरवाक्यत्वात् सुप्रहः। विप्रलिप्साद्यभावोऽपि प्रकरणादिना ज्ञायते, अन्यथासत्वज्ञानं विना लक्षणा न स्यात्। अप्रमाणत्वेना-प्रयुपपत्तेः। अथ शाब्दप्रतीतौ यद्यासत्वं ज्ञातं प्रयोजकं स्यात्तदा तेन लिङ्गं विशेष्येत। न त्वेवम्। आसत्वानासत्वसंशयेऽपि वाक्यार्थज्ञानदर्शनात्। अन्यथा वेदादपौष्ठे-छि यत्वाभिमानिनां वाक्याथप्रत्ययो न स्यादिति चेत्, न। अनाप्तोक्तत्वनिश्चये

IA धूमखद्रपमावनेव. 2A साध्यं. 3A यः शब्द उपाधिसम्बन्धादासिवर्षे आप्तेन सङ्गीततः. [The corresponding text seems to be omitted.]

विलम्बन्ते, तथा शब्देऽपीति न कश्चिद्विशेषः, अन्यथा त्वाप्तोपदेशः शब्द इति लक्षणस्यापि निर्लक्षणत्वापातात्। द्वितीये तु, यदि संसर्गावगमात् पूर्वमशक्यमाप्तोक्तत्वावधारणम्, तदानी'माप्तोपदेशः शब्द' इति तुःपरिहरमन्योन्याश्रयत्वम्। यद् येन रूपेण न निश्चीयते न तत्त्रथा व्यवह्वियते, यथा रथ्यापुरुषः सर्वज्ञत्वेन न निश्चीयते च विवादाध्यासितः पुरुष आप्तत्वेनेति विद्वांष्ठितः यथा रथ्यापुरुषः सर्वज्ञत्वेन न निश्चीयते च विवादाध्यासितः पुरुष आप्तत्वेनेति विद्वांष्ठितः वात्रव्यापकानुपल्विधश्च स्वशिरसि पातिता भवति इति । यदि त्मयोः समः समाधिदीषो वा, न तिर्हे वयमेके पर्यनुयोज्या इति । एतेन द्वीतीयेऽप्यनुमाने दूषणं प्रत्युक्तम् । यत् पुनराकाङ्कायां सत्यामपि कचित् संसर्गावगमो न भवति इत्यनुकूलमेवैतत्। न हि सति भावमात्रं कारणत्वं, न च केवलमाकाङ्कासित्तियोग्यतारिहता तल कारणमितु समुदिता । तथा च समुदायात् कारणैकदेशमपकृष्य व्यभिचारदर्शनं मृत्पिण्डादीनामपि कारणत्वं खण्डयति । आकाङ्काव्यतिरेकेणापि कवचिद्धविष्यतीति चेत्, इदं त्वशक्यं संसर्गावगमप्रागभावो ह्याकाङ्का इति निरूपितम् । न च भावः स्वप्रागभावमनुपमृद्य जायते, न चायमपि सत्तया हेतुः, तथा सति सर्वस्य सर्वत्र वाक्यार्थप्रत्ययप्रसङ्कात् अस्मदादीनाभनादौ संसारे संसर्गावगमप्रागमावः क्व नाम नास्ति । स्मारिततदाक्षिप्ताविनाभावे

वाक्यार्थप्रतीत्यनुद्यात्। यद्वचितिरेकनिश्चयश्च शाब्द्ञानप्रतिबन्धकस्तिश्चयः शाब्द्ञानजनकः, यथा योग्यतादौ। तथा चातोक्तत्वज्ञानमवश्यं शाब्द्ञान- 15 प्रयोजकम्, न च द्रष्टान्तासिद्धिः, शाब्द्शमासोच्छेद्रापत्तेः।

अन्यथा त्विति । यद्यातोक्तमशक्यनिश्चयमैवेत्यर्थः । दुरपरिहरमिति । आ**प्तोक्तत्वनिश्च**ये वाक्यार्थप्रत्ययः वाक्यार्थप्रत्यये च तत्राप्तत्वं स्विशिरसीति। अन्योन्याश्रयस्य दुष्परिहरत्वादित्यर्थः। मित्यर्थः । शब्द्स्यानुमानान्तभावानन्तभीववादिनोरित्यर्थः । किचिदिति । उभयोरिति। योग्यतादिशुन्य इत्यर्थः। न चायमपोति। येनाकाङ्त्रया हेतुर्न विशेषणीय इति शेषः। तथा सतीति। ननु योग्यतादिमच्छञ्द्ज्ञाने भवत्येव सर्वत्र वाक्यार्थः उच्यते—यद्याकाङ्चा स्वरूपसतो वाक्यार्थज्ञाने हेतुस्तदाकाङ्चा-भ्रमाद्नाकाङ्क्तेऽन्वयबोधो न स्यात्। किञ्चाकाङ्क्तासंशयविपर्यययोरन्वयबोधाः भावात्तिश्चयस्तद्वेतुः। नन्वाकाङ्चासंसर्गावगमप्रागभावः प्रतियोगिज्ञाननिरूपः ब्रानं च संसर्गनिरूपमिति ब्राताया आकाङ्त्तायाः प्रयोजकत्वे प्रागेव संसर्गनिरूपणं तेन स्मारितसंसगीवगमप्रागभावस्तदान्नित-स्यादित्यत आह—स्मारितेति। संसगीवगमत्रागभावो वाकाङ्ज्ञा इति सामान्येनैव रूपेण तन्निरूपणमिति न

I A चंसवैज्ञानाम् added. 2 A धार्छे नित.

K-37

सतीति तु विशेषणे तज्ज्ञानमेव प्रकारान्तरेण वक्ष्यत इत्यलं **नेया ग्रिके**ष्वतिनिबन्धेनेति। ननु य एवालौकिकास्त एव वैदिका इति न्यायालोके चात्रत्वावधारणे शब्दादर्थनिश्रयः, ^रतर्हि वेदवाक्यस्यापि तथा स्यात्। न च तत्र कर्त्तृमात्रमेव सम्भावितमत आह— श्रुतिस्मृती एव लक्षणं रूपं यस्य वाक्यसमुदायस्य स तथा। श्रुतिस्मृतीति । सन्दिग्धाप्तकर्त्तत्वेनैतयोरुदाहरणं, न केवलं लौकिको वाक्यसमुदायः श्रुतिस्मृतिलक्षणे।ऽप्या-म्नाया वक्तः प्रामाण्यमपेक्ष्य प्रत्यायकः, न त्वाप्तोक्तत्वादिति साध्यविपर्ययव्याप्त एवायं हेतुः, विप्रलिप्साविरहेऽपि भ्रमप्रमादयोः पुरुषे अवश्यंभावितया तच्छङ्कापङ्कलोपस्य दुरपह्न-वत्वात् । नित्यत्वे पुनरस्य राङ्केव नास्तीत्यत आह—'तद्वचनादाम्नाय[स्य]प्रामाण्यमि'ति सूत्रकार[वै॰ १।१।३]वचनादित्यर्थः। 'तदि'त्यनेन 'चारमद्वुद्धिभ्यो लिङ्गमृषेरि'ति 10. सूत्रे अभिप्रायोक्तस्य चारमद्विशिष्टस्य वक्तुः परमेश्वरस्य परामर्षः। "तद्वचनात्त"न प्रणयनात् 'आम्नायस्य' वेदस्य 'प्रामाण्यम्' । यथार्थानुभवजनकत्वं हि प्रामाण्यं, न तु नित्यत्वप्रयुक्तं, तदपि दोषाभावप्रयुक्तं³, तच धर्मित्राहकप्रमाणादेव प्रमेठ्वरे सिद्धमिति भावः । प्रयोगस्त - आप्तोक्ता वेदाः, महाजनपरिग्रहीतत्वात् । यत् पुनर्नाप्तोक्तं, न तत् महाजनपरिग्रहीतं, यथा रथ्यापुरुषवाक्यम्। इदानीं श्रयमाणवेदवाक्यसजातीयेषु वेदवाक्येषु स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वम् आसोक्तत्वम् सर्वदर्शनान्तःपातिपुरुषानुष्ठीय-मानार्थत्वं च महाजनपरिग्रहः। सिद्धे च प्रामाण्ये क्वचित् फलाभावः कर्मकर्त्तृसाधन-

प्रागेव संसर्गविशेषसिद्धिदेषि इत्यर्थः। आकाङ्ज्ञायोग्यतास्त्रीनां च निर्वचनम् अन्वीक्षातत्त्वबोधे तात्पर्धपरिद्युद्धिप्रकाद्यो च सम्यक्षिरूपितमिति विस्तर-भयान्नेह प्रतायते ।

20 संदिग्धेति। वकुः संदेहादयमाप्तोक्तत्वसंदेहो द्रष्टन्यो , न तु वकुराप्तत्व-संदेहः , धिम्मित्राहकमानेनैव तन्निश्चयात्। आसोक्ता वेद्। इति। आसोक्तवं च वेद्समानविषयानित्यज्ञानातिरिक्तकारणीभूतयथार्थज्ञानसमानविषयत्वम् । महाजनपरिगृहीतत्वादिति हेतुः साध्यसाधनयोरगृहीतव्याप्तिकतया नान्वयी न वा व्यतिरेकी प्रामाण्ये साध्येऽसाधारणः। मैवम्। अन्वयेन द्रष्टान्तस्यायुर्वेदस्य 25 सत्वात्। व्यतिरेकिण्यपि महाजनपरिगृहीतान्यलौकिकार्थानि वाक्यानि स्वार्थे प्रमाणानि एताद्वुग्वाक्यत्वादित्यत्रासाधारण्याभावात्। चाप्रयोजकत्वम् । महाजनपरिगृहीतत्वस्यैव विपत्तबाधकत्वात्।

स्वतन्त्रोति । आनुपूर्वीज्ञानजन्यानुपूर्वीज्ञानविषयत्वमेव स्वतन्त्रपुरुषप्रणी-स्वद्शनेति । अत्रान्वये व्याकरणवैद्यकादिद्वधान्तः। नतु वैद्यके 80 कार्मण्यनुष्ठीयमानेऽपि फलाभावादप्रामाण्यमपि स्यादित्यत आह — सिद्धे चेति।

¹A तथा च जीक वेदाप्ती कल दारेण शस्टादर्थनिश्चय:। 2 A प्रतिषादितस्य 3 A यथार्थाः मुभवजनकलप्रयक्तनद्पि दीषाभावनिवन-.

किरणावली

वैगुण्यनिबन्धनो न व्यभिचाराय तत्साकल्ये तत एव फलदर्शनात्। तदेवं वाक्य-समुदायस्यान्यत्रागमने आवरणासम्भवे चाविकले अवसि श्रोतरि चावहिते यदुपलभ्य पुनरनुपलम्मनं तत् घटादिवद नित्यत्वैक निबन्धनमिति यद्यपि प्रत्यक्षत एव परिच्छिन्नं तथाप्यस्मर्यमाणकर्त्तकत्वादिना वैधर्म्येण यः प्रत्यवतिष्ठते, तं प्रत्याह— लिङ्गाचानित्य [वै०६।१।१] इति । न केवलं प्रत्यक्षालिङ्गचानित्य इति । अनित्यत्वप्रतिपादकं तावत् प्रत्यक्षमनन्यथासिद्धतया दुःपरिहरम् । नित्यत्वप्रतिपादकन्तु प्रत्यभिज्ञानमन्यथापि सङ्गच्छते । प्रत्युतानुमानमपि चालार्थेऽस्माकमस्ति तदेवमुभयप्रमाणसिद्धे वस्तुनि वैधर्म्य-मात्रमप्रयोजकमिति भावः। अनुमानमेव दर्शयति - बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिरिति। यह हि शब्दमालस्यैवानित्यतामुपपादयिष्यामः, कुतस्तत्र तत्समूहस्य पदस्य कुतश्चित्त-द्विशेषसमूहस्य वाक्यस्य नित्यतेत्यर्थः। वेदवाक्यस्य कृतिवीक्यरचना बुद्धिपूर्वका, धाक्यरचनात्वात्, लौकिकवाक्यरचनावत्। अस्मर्यमाणकर्तृकत्वं चानुकूलमेव यत एव हि स्फुटतरं स्मरणं नास्त्यत एव कत्ती साध्यते, न च कदाचित्² स्फुटतरास्मरण-मालेणाकर्तुकृत्वं 'तथात्वे त्वि'त्यादिवाक्यानामन्धकूपानां चाकर्तृत्वप्रसङ्गात्। न चा-स्मरणमपि ''नाहरासीन रातिरासीदि"त्यादिवेदवाक्यादेवं ''तस्मात्तपस्तेपानाचत्वारो वेदाऽ-जायन्त" इति कर्नुस्मरणात्। अनुवादमात्रमेतदिति चेत्, न। लाविध्यर्थत्वात्, तथा च कालिदासादिवाक्यस्याप्यकर्तृकत्वप्रसङ्ग इति । ननु परिदृष्ट-सामर्थकारकचक्रमधितिष्ठत एवेश्वरस्यापि कर्ज्यत्वम्, तथा च स्थानकरणादीनामन्वय-व्यतिरेक (भ्यां वर्णनिष्पत्तिं प्रति सामध्यीवगमात् । तद घिष्ठान शून्यतया न वेदकर्जुत्वं भवेत्। न च शरीरमन्तरेण तस्य स्थानकरणादिसम्भवः। तेषां त्वादिरूपत्वादिति चेत् , न। अनवबोधात्। न हि वयमस्य भगवतः कार्य-

नतु नास्माकं महाजनपरिष्रहात् प्रामाण्यं , किन्तु नित्यत्वेनापौरुषेयत्वादित्यत आह—
तदेविमिति । अन्यथापीति । नित्यत्वष्राहकं प्रत्यंभिज्ञानं तज्जातीयत्वविषयत्वेनाष्युपपद्यत इत्यर्थः । नतु चास्मर्थ्यमाणकर्त् कत्वाद्धेदानामपौरुषेयत्वं साध्यमित्यत
आह—अस्मर्यमाणोति । न हि वयमस्येति । नतु मौनिश्लोकवत् कण्ठाद्यभिचाताभावेऽपि वेदकत्तृत्वं भविष्यति ।

अत्राहुः—तथापि मौनी यथा लिप्यादिना परं श्लोकं बोधयित तथेश्वरोऽपि परं बोधयिष्यतीत्यायातमीश्वरस्य शरीरम्। न च मन्वादिभिः सर्गाद्यकालीनैरती- निद्रयदर्शित्वेन स्वयमैव तज्ञानम् तेषामतीन्द्रियार्थदर्शित्वे मानाभावात्।

I A -मन्यभयप्रमाण्सिङ्गे. 2 A कस्य चित् कचित्

विशेषणानुविहितभावतयोपकरणशरीरं निराकुर्मः । स्वणुकादि निष्पत्तये द्वयणुकादिवत् शरीरान्वयद्यतिरेकानुविधायिकार्य्यनिष्पत्तये तद्वप्रश्रहस्यापीष्यमाणस्वात् ग्रह्णातीद्वरोऽपि शरीरमन्तरान्तरा दर्शयति च विभूतीरिति । अपित्वाऽयतनतया कर्तृत्वनिवीहकतया व्यापकतया च तत्तस्य नेष्यते भोगाभावात् कर्तृत्वस्य नित्यत्वात् । कार्यस्य
कर्ता निरुपाधिसम्बन्धात् शरीरव्यभिचाराचिति । लिङ्गान्तरमाह—'वेदे ददातिशब्दो बुद्धिपूर्वको ददाति विमुक्तित्वात्, लीकिकददातिशब्दवदिति' । लीकिकददातिशब्दो हि सम्प्रदानमभिष्रत्य प्रयुज्यते । ददाति कर्मणा यमभिष्रति कर्ता स सम्प्रदानं,
वेदे च कर्तुरभावाद्दातिशब्दो व्यर्थ एवेति भावः । ननु नित्यनिदींषतया वेदस्य स्वत
प्रव प्रामाण्यमुत्पद्यते , कृतं तत्राप्तिस्वीकारेणेति चेत्, न । प्रामाण्यमुत्पद्यत
दत्यस्यैव व्याहतत्वात् । औपाधिकसामान्यविशेषो हि प्रामाण्यं परापरभावानुपपत्तेः ।
यदि हि ज्ञानत्वं परमपरं च प्रामाण्यं तदाऽज्ञानरूपेष्विन्द्रियादिषु प्रामाण्यं न स्यात् ।
अथ प्रामाण्यं परं ज्ञानत्वमपरं तदानीं संशयविपर्ययादिष्वप्रमाणेषु ज्ञानत्वं न स्यात् ।
प्रमाह्तप उपाधिरुत्पद्यते न चासौ स्वत एवोत्पद्यते । तथा हि , प्रमा ज्ञानहेत्वति-

यहा, शब्दकत्तीवश्यं शरीरीति नियमः। आयतनत्रयेति। तेन भोकुर्भी-15 गायतनं शरीरमिति छत्तणं शरीरविशेषस्येति द्रष्टव्यम्।

द्दातिशब्दो होति। ननु संप्रदानमनिभधायापि रजकस्य वस्त्रं द्दाती-त्यादौ द्दातिशब्दप्रयोगादिदमयुक्तम्। द्दातिकर्मणा चाभिष्रेतो न वक्ता। द्दातिशब्दाप्रयोगे संप्रदानाभावापक्तेः। नापि कर्त्ता, वक्तरि तदापक्तेः।

मैवम् । वेदे ब्राह्मणाय गां दद्यादित्यादौ संप्रदानसमभिन्याहृतो ददातिशब्दः 20 संप्रदानबुद्धिं विना न भवतीत्येवंपरत्वात्।

तथा होति। ननु प्रमेयाज्ञानत्वेन तद्धेत्वतिरिक्तहेतुजन्यतया साध्यबाधः, ज्ञानाज्ञनकजन्यत्वे विरोधः, अप्रमायां तद्सिद्धिश्च। कि च , यत्किश्चिज्ञानहेत्वपेत्तया सर्वतद्धेत्वपेत्तया वातिरिक्तत्वे इन्द्रियादिभिः सिद्धसाधनम्। न च ज्ञानत्वाविच्छन्नकार्यत्वान्यकार्यं त्वप्रतियोगिककारणजन्येति साध्यम्। ज्ञानत्वस्य नित्य25 वृत्तितया कार्य्यतानवच्छेद्कत्वात्। अनित्यज्ञानत्वेतिकरणे इन्द्रियादिभिर्यथायथं सिद्धसाधनम् , तेषां प्रत्येकं ज्ञानमात्राहेतुत्वात्।

पतेन प्रमात्वं ज्ञानत्वाविकुञ्जकार्य्यत्वनिक्विपतकारणताभिञ्चकारणताप्रति-योगिककार्य्यतावच्छेदकं ज्ञानत्वं साज्ञाद्वचाप्यधम्मत्वाद्प्रमात्ववदिति निरस्तम्,

¹ A ज्ञायते.

रिक्तहेत्वधीना, कार्यत्वे सित ति ति हिरोषत्वात् अप्रमावत् । यदि तु तावन्मालाधीनां भवेत् , अप्रमापि प्रमेव भवेत्, अस्ति हि तल ज्ञानं हेतुः । अथान्यथा ज्ञानमिप सा न स्यात् । ज्ञानत्वेऽप्यतिरिक्तदोषानुप्रवेशादप्रमेवेति चेत्, एवं ति है दोषाभावमधिकमासाद्य प्रमापि जायेत नियमेन तदपेक्षणात् । अस्तु देषाभावोऽधिको भावस्तु नेष्यत इति चेत् १ भवेदप्येवं यदि दोषभीवरेव भवितव्यं, न त्वेवं विशेषादर्शनादेरभावस्यापि हेतुत्वात् 5 दोषत्वात् । कथमन्यथा ततः संशयविपर्ययौ १ ततस्तदभावो भाव एवेति स कथं नेष्यत इति प्रामाण्यं प्रति यथा दोषाभावस्य, तथा वक्तुगुणस्यापि कारणत्वम् , अप्रामाण्यं

प्रमात्वस्य नित्यवृत्तित्वात् । अनित्यप्रमात्वं तथा कार्य्यमात्रवृत्तित्वादित्यपि नीलघर-त्वादिना व्यभिचारि । अनित्यप्रमा प्रमाऽप्रमोभयहेतुभिन्नहेतुजन्या जन्यत्वाद्प्रमा-वदिति चेत् , न । दोषस्य पित्तादेः स्वविषयप्रमाहेतुत्वेनाप्रमायां तद्सिङेः ।

10

उच्यते—यत् कार्यं यत्कार्यविज्ञातीयं तत् तत्कारणविज्ञातीयकारणजन्यं, यथा घटविज्ञातीयः पटः। अन्यथां, कार्यवैचित्र्यस्याकस्मिकतापत्तेः। घटकान-जातीयमपि काय्य तद्विज्ञातीयकारण्यिज्ञातीयघटेन्द्रियसन्निकषोदिजन्यमिति। एवञ्च प्रमाऽप्रमाकारणविज्ञातीयकारणजन्या अप्रमाविज्ञातीयकार्यत्वात् घटवत्। किञ्चानित्यप्रमात्वं कार्य्यतावच्छेद्कं, बाधकं विना कार्य्यमात्रवृत्तिधम्मत्वाद्प्रमात्वयत्। नीलघटत्वं तु विशिष्टं न कार्य्यतावच्छेद्कम्। प्रत्येकमनुगतद्वयादेव विशिष्टबुद्धेरार्थः समाज इति भावः।

यदि त्विति। यावती प्रमासामग्री तावन्मात्रप्रयोज्या यद्यप्रमा स्यात् प्रमा स्यादित्यर्थः। असिद्धमात्नापादकमप्रमायाः प्रमित्यजनकदोषजन्यत्वादित्याह — ज्ञानत्वेऽपीति। एवं तहीति। तथा च ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वरूपं 20 प्रामाण्यस्य न स्वतस्त्विमित्यर्थः। ननु चास्तु प्रमायां दोषाभावो हेतुः। तथा चा-गन्तुकभावानपेत्रज्ञानसामग्रीजन्यत्वमैव स्वतस्त्वं दोषाभावस्य तदनुविधानादित्याह— अस्तु दोषाभाव इति। विशेषादर्शनादेव भावस्यापि दोषत्वे तदभावे विशेष-दर्शनं भावस्तद्वेतुः स्यादिति नोक्तरूपं स्वतस्त्वमित्याह— भवेद्रप्येचिमिति। किञ्च, दोषाभावस्येव भूयोऽवयवेन्द्रियसंनिकर्षविशेषदर्शनादिसमवधाने प्रमा, तदभावे त्वप्रमैति गुणस्याप्यन्वयव्यतिरेकयोः सत्त्वाद् गुणोऽपि तज्ञेतुरित्याह— प्रामाण्यं प्रतीति। अन्वयव्यतिरेकतुल्यत्वेन प्रमायां गुणोऽप्रमायां तदभावो हेतुरिति वैपरीत्यमैव किं न स्यादिति भावः। प्रमामात्रे च नानुगतो गुणः,

I A अप्रमावत् omitted. 2 A हेतुत्वात् omitted.

प्रति यथा दोषस्य तथा वक्तुगुणाभावस्यापि कारणत्वमिति सर्वथा दुःपरिहरम् । एषं प्रामाण्यं परतो ज्ञायते, अनभ्यासद्शायां सांशयिकत्वात् , अप्रामाण्यवत् । यदि तु स्वतो ज्ञायते कदाचिदपि प्रामाण्यसंशयो न स्यात् , ज्ञानत्वसंशयवत् । ननु स्वतोऽपि शास्यते सन्देहसामग्रीसित्रपातात् सांशयिकमपि भविष्यति , विपक्षे कि वाधकमिति चेत् , नैतदेवम् । न हि साधकबाधकप्रमाणभावमवधूय समानधम्मदर्शनादेवासौ , तथा सति तदनु च्छेदप्रसङ्गात् । भमाणवदप्रमाणेऽपि तत्प्रतिपत्तिदर्शनाद्भवति शङ्कति चेत् , तत् किम्प्रमाणज्ञानोपलम्भेऽपि न तत्प्रामाण्यमुपलब्धम् १ प्रमाणज्ञानमेव वा नोपलब्धम् १ अष्टे , कथं स्वतः प्रामाण्यग्रहः, प्रत्ययप्रतीताविष तदप्रतीतेः । द्वितीये तु , कथं शङ्कां,

किन्तु तत्तत्प्रमायां भूयोऽवयवेन्द्रियसंनिकषंयथार्थिलङ्गसाद्दृश्यवाक्यार्थेज्ञानानां प्रत्येकमेव गुणत्वमन्वयव्यतिरेकात् । प्रत्यत्तविशेषदर्शनमपि गुणस्तद्नुविधानात् । यद्यपि स्थाण्त्वव्याप्यवक्रकोटराद्यारोपविशेषगुणदर्शनेऽपि स्थाणुत्वभ्रमो भवत्येव , तथापि विशेषदर्शनं प्रमारूपं गुणो विवन्तितः ।

एवं प्रोमाण्यमिति। प्रामाण्यस्य स्वतो प्रहेऽनभ्यासद्शोत्पन्नज्ञाने तत्संशयो न स्यात्। ज्ञानप्रहे प्रामाण्यनिश्चयात्। अनिश्चये वा न स्वतः प्रामाण्यप्रहः। ज्ञानाप्रहे च धर्मिज्ञानाभावात्र संशय इत्यर्थः। नतु स्वप्राह्यत्वेऽपि परप्राह्यत्वात् स्वस्याप्यन्यापेत्त्रया परत्वात्, भट्टमते परप्राह्यत्वाच्च सिद्धसाधनम्।
न च प्राह्यप्रामाण्यापेत्त्रया परत्वं प्राह्मकस्यापि। प्राह्यप्रामाण्यत्वेन तद्पेत्तया परत्वाभावात्। अत्राह्यप्रामाण्यापेत्त्रयाऽप्रमाणत्वप्रसङ्गात्। अर्थेऽनैकान्तिकश्च। उच्यते—अनभ्यासद्शोत्पन्नज्ञानप्रामाण्यं न स्वाश्रयप्राह्यं स्वाश्रयातिरिक्तप्राह्यं वा।
थाश्रये सत्यपि तदुत्तरतृतीयत्तणवर्त्तिसंशयविषयत्वात्। अप्रामाण्य-संशयाजन्यसंशयविषयत्वाच्च, अप्रामाण्यवत्। अर्थे निश्चितेऽपि न निश्चयानन्तरतृतीयत्तणेऽर्थसंशयो न वाऽप्रामाण्यसंशयं विनेति नार्थेन व्यभिचारः।

ज्ञानत्वसंदायवद्ित । यथा ज्ञानत्वे निश्चिते तत्र संशयो न भवति, तथा प्रामाण्येऽपि निश्चित इत्यर्थः ।

25 अथ प्रामाण्यविद्ति । प्रामाण्यज्ञानमात्नं न संशयविरोधकं किन्तु प्रामाण्यमेवेति साधारणं ज्ञानमिति शङ्कितुरिभप्रायः । तत् किमिति । प्रामाण्यस्य ज्ञानं प्रामाण्याश्रयो ज्ञानिमत्यर्थः । 'प्रमाण्ज्ञानिम'ति पाठे प्रमाणरूपं ज्ञानिमत्यर्थः । निश्चयमात्रमेव संशयप्रतिबन्धकं न तु तिद्वशेष इत्याशयेन परिहारः । तद्प्रतोतेरिति । प्रामाण्यप्रतीतेरित्यर्थः ।

^{30 1} A तदनवच्छेदप्रसङ्गात्. 2 Vardhamana reads अध प्रामाखन.

धर्मिण एवानुपलब्धेरिति । इटिति प्रचुरतरसमर्थप्रवृत्तेरिप न स्वतः प्रामाण्यम् , अन्यथैवोपपत्तः । प्रवृत्तिकारणमिच्छा तत्कारणमिष्टाभ्युपायताज्ञानं तत्कारणमिष्टि तज्जातीयतालिङ्गानुभव इत्यादिस्वकारणप्राचुर्यादेव सतङ्गम् । न तु प्रामाण्यप्रहस्य किचिदण्युपयोगः । न चानवस्था प्रामाण्यस्यावस्यवेद्यत्वानभ्युपगमात् । तथात्वे वा उभयोरिष समत्वादिति ।

यद्यपि शब्दानन्तरमुपमानमन्तभीवियतुमुचितम्, तथापि शब्द एव चेष्टाप्रवेशः समबलप्रवृत्तेः। शब्द एव तु शाब्दव्यवहारो लौकिकः प्रायिकत्वात्। चाक्षुषे शाने दर्शनवदिति केचित्। तदभिसन्धाय शब्दप्रस्ताव एव चेष्टोपन्यास इति भावः।

स्यादित्यर्थः। झटिनोति। छिङ्गकानापेत्तायां विलम्बः प्रामाण्यव्रहस्य सर्वत्रोपयोगः। तथात्वेऽपि भटित्यभ्यासापन्नलिङ्गानुसंघाना-द्प्युपपत्तिरित्याह—अन्यथैवेति । नतु पत्तलिङ्गन्यापारज्ञानानां धारणे स्वाश्रयाद्यसिद्धिरवधारणे चानवस्था । न च लिङ्गादिज्ञानं स्वविषयनिश्चये कर्त्तव्ये स्वप्रामाण्यज्ञानं नापेत्रते, प्रामाण्यसंशये लिङ्गस्य संदिग्धत्वादित्यत आह —न चानवस्थेति। चरमप्रामाण्यज्ञानस्य ज्ञानाभावेन कोटिस्मरणभावेन विषयान्तरसंचारण वा प्रामाण्यसंशयानवश्यम्भावादित्यर्थः। अन्यथा भट्टपत्तेऽपि प्रामाण्यस्य ज्ञानानुमितिप्राह्यत्वेऽनवस्था स्यादित्याह्—तथात्वे वेति । प्राभाकरे-ऽपि मते प्रामाण्यस्य स्वप्राह्यत्वं न स्वप्राह्यम् , स्वरूपप्रामाण्यबहिर्भतत्वात्, किन्तु परप्राह्यत्वेऽनवस्थानात् परिशेषानुमानेन मानान्तरेण वा प्राह्यम् । तथा च प्रामाण्यानुमानं च तत्त्रामाण्यस्यापि स्वप्राह्यत्वमन्येनैवेत्यनवस्थेति भावः। प्रथमं व्यतिरेकिणा। अयं पृथिवीत्वेनानुभवो न पृथिवीत्वाभाववति पृथिवीत्व-गन्धवद्विशेष्यकपृथिवीत्वप्रकारकनिश्चयत्वात्, यन्नवं तन्नवं, पृथिवीभ्रमे पृथिवीत्वाभाववति पृथिवीत्वप्रकारकत्व-तथा च गन्धवद्विशेष्यकपृथिवोत्वप्रकारकत्वाभावयोऽर्यातिष्रहाद्प्रामाण्यव्यापकहेत्वभावाभाव • रूपाद्धेतोरप्रामाण्याभावाभावरूपं प्रामाण्यं सिद्धचति । यदृश्यापकतया हेत्वभावो गृहोतस्तदभावस्यैव हेतुना साध्यमानत्वात्। व्यतिरेक्यनन्तरं नान्वयिना प्रामाण्यानुमानम् । यथेदं पृथिवीज्ञानं प्रमा गन्धवद्विशेष्यकपृथिवीज्ञान-त्वात्, तत्त्वेन मतवत्। अधिकस्तु पह्नवौऽन्वोक्षात्तन्वबोधे प्रदर्शित इति नेह प्रतायते ।

समयबलेति। अर्थविशेषे चेष्टाविशेषस्य संकेते गृह्यमाण एव ततोऽर्थं प्रतितिः। सङ्केतज्ञानपुरःसरं प्रवृत्तप्रमाणस्यैव च शब्दत्वाचेष्टाया अपि तथात्वात्त- व्रान्तर्भावश्चेष्टाया इत्यर्थः। एवं सित चेष्टायां शब्दव्यवहारमुपपाद्यति—शब्द् एव त्विति।

अन्ये त पृथगेव चेष्टा प्रमाणिसत्याहुः । न हात्र धूमाग्निवन्नियताविनाभावोपलम्भः, नापि घटपटादिवन्नियतसङ्कतोपलम्भः, किन्तु ऊद्ध्वंतर्जनीमान्नविन्यासाद्द्यसंख्यामात्र-प्रतिपत्तः क्वचिदेव केषाञ्चिदेव भवतीति कथिमव नातिरिच्यते । तदेतदुभयमपि दूषयति—प्रसिद्धाभिनयस्येति । प्रसिद्धो व्याप्त्या गृहीतोऽभिनयः संस्थानिवशेषः सङ्कतिवशेषो येन पुरुषेण तस्य ठोष्ट्या काथिकव्यापारेण प्रतिपत्तिद्द्यानात् प्रतिपत्तिद्द्यानात् । तदिप प्रतिदर्शनमुपलभ्यमानं ज्ञानमनुमानमेवानुमानफल्मेवेत्यर्थः । अथवा तदिप चेष्टारूपमप्यनुमानमेवानुमाकरणमेव शब्दसमृत्यवान्तर्व्यापारं तदिति विशेषः । इदमत्राकृतम् । सित चेष्टायाः प्रामाण्ये तदीयप्रवेश-श्चिन्तनीयः । प्रामाण्यमेव त्वसौ न भवति, द्विविधा हि सा, कृतांकृतसमय भेदात् । तत्र कृतसमया तावचेष्टाऽभिप्रायस्थशब्दस्मरणमान्नोपयोगिनी लिपिवत् । शब्द एव तु चेष्टयोत्पादितस्मरणसमारूदः प्रमाणमर्थे । न च स्मृत्युत्पादनात् शब्दविषय-मेवास्यः। प्रामाण्यं प्रमाफलस्य तथात्वात् । न च स्मृतिरेवास्यावान्तरव्यापारः ।

न ह्यन्नेति । पुमिभप्रायस्यानियतत्वादित्यर्थः । मापीति । पेश्वरस्याधुनिकस्य वा नियतस्य संकेतस्याभावादित्यर्थः । अतः कलसप्रमाणवैधम्मर्या चेष्ठा मानान्तरमैवेति भावः । द्विविधेति । यद्यपि सर्वा चेष्ठा कृतसमयैव । इयांस्तु विशेषः । स्विनयतोऽपि कविद्वेवद्त्तादिपद्वद्यधुनिको यथा हृहादौ तर्ज्जनीस्पर्शे । क्वविद्व घटादिपद्वद्रैश्वरः । पटादिपद्वचेष्ठाविशेषस्याप्यनादित्वाविशेषात् । यथाङ्गुलीपञ्चक- द्विभावे पञ्चेति । तथाप्याधुनिकसंकेतमाश्चित्य कृतसमयत्वाकृतसमयत्वव्यवहारः । तत्र कृतसमयोति । नन्वभिप्रायस्थः शञ्दो न तावत् समयप्राहकाद्ग्यो थ वाच्यः, तस्य नियमैनोपस्थितौ मानाभावात् । नापि समयप्राहक एव शब्दः । स हि तदा स्याद् यदि चेष्ठायां शब्दादेव परं समयप्रहः स्यात् । न चैवं चेष्ठान्तरेणैव व्यवहारश्चेष्ठायामपि समयप्रहात ।

मैवम्। यत्र शब्देनार्थविशेषे चेष्टाविशेषस्य संकेतप्रहस्तद्भिप्रेत्योक्तम्।

तन्नेति। तत्र चेष्टातः शब्द एव समर्थते। स एव समृतः संसर्गबोधको न

25 चेष्टेत्यथः। लिपिचिद्विति। यद्यपि लिपेः शब्दसंकेतो नार्थेऽर्थविशेषमज्ञानतोऽपि
लेखकादेः शब्दस्वरूपज्ञानादिति वैषम्यम् , तथापि यथा वाक्यार्थसंकेतितानां पदानां
वाक्यार्थस्मारकत्वं तथा यत्र विशिष्टेऽर्थे चेष्टायाः सङ्केतो गृहीतस्तत्र विशिष्टार्थस्य ततः
स्मृतिरेव नानुभव इति कुतः स्मृतिमात्रोपयोगिन्याश्चेष्टायाः प्रमा णत्विमित्यभिष्टेत्योकम् न चेति। स्मृतिश्च न प्रमेति भावः।

⁸⁰ IA स्रुत्यवान्तरच्यापारिमति प्रेष: 2 A क्रतसमयाक्षतसमय.

किरणावली

यदि हि चेष्टोपधानमन्तरेणावगतोऽपि हि शब्दो नार्थ गमयेदेवमपि सम्भवेत्। न चैतदस्ति। नन्वेवं सित चेष्टयैड्म्इस्य व्यवहारानुपपत्तिः, न ह्यसौ ततः शब्द-स्मृतिमान्, अगृहीतसमयत्वादिति चेत् १ अत एव तं प्रति समयबलेन शब्दवदर्थेऽपि चेष्टायाः कुण्ठत्वमेव व्यवहारस्त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां नियतिविषयाविनाभावस्य प्रवृत्तिन्तिः नेवृत्त्यौपिकाभिप्रायानुमानादेड्म्इकस्य करितुरगयोः कशाङ्क्ष्याभिघातादिवेति। अङ्गतसमया चेष्टा न प्रमाणान्तरमविनाभावात्। न हि यत्र धूमस्तत्राधिरित्यनौपाधिक-सम्बन्धवद् यत्नोध्वतिनी तत्र दशसंख्यापदार्थस्मरणमिति नियमः, भयोपदर्शनादिषु व्यभिचारात्। स्मारयतु वा पदार्थान् तथापि न प्रमाणम्। द्विधा हि सा समयप्रकार-भेदात्, कृत्यन्वियनी च । तत्र कृत्यन्वियनी प्रयोजकाभिप्रायं स्मारयन्ती प्रवर्तयति, न तु किञ्चित् प्रमापयित घटीप्रहरकशङ्कध्वनिवदतो न प्रमाणमेव।

यदि होति। यं जनयित्वैव यं प्रति यस्य नियतपूर्वभावस्तस्यैव तद्वचापारत्वादिति भावः। न चैविमिति। चेष्ठां विनाप्याकाङ्ज्ञादिमतः शब्दाद् व्युत्पन्नस्यार्थप्रत्ययाद् व्यभिचार इत्यर्थः। नन्वेविमिति। तथा च व्यभिचारान्न सर्वत्र
चेष्ठायाः शब्दोपजीवनमिति भावः। अत एवेति। शब्दव्युत्पत्यभावादित्यर्थः।
तथा च त्वदीयं छज्ञणं चेष्ठासाधारणं न तत्रास्तीति चेष्ठापि तत्र प्रमाणं न स्यात्। 15
मानान्तरं च तत्र संकेतग्राहकं नास्त्येवेति भावः। व्यवहारश्चेति। न च शब्देऽप्येवमित्रायानुमानादेव प्रवृत्तिरिह्त्विति वाच्यम्। शब्दादिदं निश्चिनोमीत्यनुव्यवसायात्तस्यानुभवजनकत्वे स्थिते तदनुक्छकत्यनादिति भावः।

अकृतेति। यत्र हद्दादावाधुनिक एव संकेतः क्रियत इत्यर्थः। अविनाभावेति। व्याप्तिं विना चान्येनान्यस्य स्मरणेऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। तस्मात् 20
क्विचिच्छ्व्यस्मृत्या क्विचिद्गिप्रायानुमानेनान्यथासिद्धा न पदार्थस्मारिकेति न चेष्टा
विशिष्टानुभवे प्रमाणमिति भावः। ननु यथा घटादिपदानां शक्तिप्रहे प्रयोजकवाक्योचारणानन्तरं प्रयोज्यस्य प्रवृत्तिदर्शनाद्वाक्यार्थञ्चाने वाक्यस्य कारणतां गृहीत्वा
पश्चादावापोद्वापाभ्यां तत्तत्पदानां तत्तदर्थञ्चाने शक्तिगृह्यते, तथा चेष्टासमृहस्य विशिष्टार्थञ्चाने हेतुत्वं प्रहीष्यत इति चेष्टा प्रमाणं स्यादित्यत आह—स्मार्यतु वेति। 25
प्रकारभेदमाह—कृत्यन्विचिनीति। यस्यां सङ्गेतियतुः कृताविभिप्रायः सा कृत्यनवियनी। यथा शङ्क्ष्यनौ यास्यसीति। यस्यां ज्ञाने तस्याभिप्रायः, सा ज्ञप्त्यन्वियनी।

श्राप्तयन्वियनी कारकेषु कर्नुकर्मादिरहिता केवलप्रातिपदिकार्थप्रधाना यथोध्वंतर्जन्या दशेति । क्रियासु वर्त्तमानप्रधाना, यथा आकुञ्जितहस्ताह्वानादागच्छेति । तथापि गौरश्च इत्यादिपदैरिव स्वतन्त्रेषु पदार्थेषु स्मारितेषु परस्परमन्वयायोगः । पदैकदेशविभक्ति-विशेषवचेष्टैकदेशविशेषात् प्रकरणविशेषाद्वा कारकादिरमृतिनियम इति चेत् , न । चेष्टैकदेशेऽपि विशेषाभावात् । न ह्यतीतानागतवर्त्तमानादिप्रतिपादकं चेष्टेकदेश-विशेषं पश्यामः । प्रकरणादयस्तु विषयविशेषे शब्दादीन्नियमयन्ति, न तु कारकार्थकाल-विशेषं नियमयन्ति, तथात्वे वा गौरस्व इत्यादाविष प्रकरणादिभिः कर्मत्वादीनुन्नीय विवक्षित्तानुन्यवसायः स्यात् । न हि चेष्टाकलापे प्रकरणादयः कारकविशेषानाज्ञप्तुमलम् । ननु पदकदम्ब इत्यस्ति नियमः, तथा च कालसंख्याविशेषप्रतिपादकविभक्तिसमिभन्याहार-10 वेथर्थयप्रसङ्गः । कथं तिहं ततो व्यवहारविशेषाः संशयप्रतिभयोरन्यतरस्मान् विशेषानुपलम्भेऽपि दूरवर्त्तिनि समानधर्मिणि स्थाण्वर्थिन इवेति । तस्मादुभयथापि चेष्टा न प्रमाणम् । तदिदमुक्तम्, "कृताभिनयस्ये"ति । अकृताभिनयत्रचेष्टायाः प्रामाण्यसम्भावनेव नास्ति, कृताभिनयस्य तु चेष्टा स्वरूपतो यद्यपि न प्रमाणम् , तथापि संशयज्ञानविलङ्गन्तया प्रमाणमित्यर्थः ।

यथोर्ध्वतर्जनीकरणे दशसंख्या ज्ञास्यसीति । कारके दिवति । प्रातिपदिकार्थमात्रं स्मर्थ्वते न त्वन्वयप्रकारः कर्मात्वाद्यपीत्यर्थः । वक्तमानेति । क्रियास्वरूपप्रधानेत्यर्थः । ननु चेष्टाया अभिप्रायमात्रद्योतनेऽन्वयप्रकारेषु कर्मात्वादिषु सुकरः सङ्कोतः । न च पूर्वैरन्वयप्रकारेषु काचिच्चेष्टा सङ्कोतितेति वाच्यम् , इदानीमपि तत्करण-संभवात् । कथं वाऽपभ्रंशेऽन्वयप्रकारोपस्थापकविभक्त्यभावेऽन्वयबोधः । मैवम् । यामानयेत्यत्रेव गौः कर्मानयनमित्यत्र वाक्यार्थप्रत्ययाभावाद्व्वयव्यतिरेकाभ्यां विभक्त्युपस्थापितकर्मात्वादेरेवान्वयबोधकत्वात् । अपभ्रंशे तु विभक्तिसंकेतारोपादेव संसर्गबोध इति स्वतन्त्रपदार्थोपस्थितौ गौरश्व इतिवन्नान्वयबोधः स्यादिति भावः ।

प्रकरणाद्यस्तिवि । नानार्थादौ सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वमात्रं प्रकरणादितः स्यान्न तु कारकविशेषान्वयप्रकारोपस्थितिरिप । तथात्वे वा स्वतन्त्र- पदार्थोपस्थिताविप प्रकरणादिनान्वयप्रकारोपस्थापकविभक्तयुन्नयनाद्ग्वयबोधः स्यादि- त्यर्थः । कथं तहीति । व्यवहारस्य संसर्गज्ञानसाध्यत्वादित्यर्थः । स्वरूपत इति । असाधारणप्रमाकरणत्वेनेत्यर्थः ।

^{&#}x27; I A चेष्टैं कदेशाभावात.

 $\mathbf{5}$

15

अज्ञातगवयस्य कीहण् गवय इति जिज्ञासावतो गवा गोसाहरथेन गवयशब्दवाच्यस्य प्रति-पादनात्, यथा गौस्तथा गवय इति आप्तवचनमेवातिदेशवाक्यमेवोपमानं प्रमाणमित्यर्थः। वाक्यादेव संज्ञासंज्ञिसम्बन्धपरिच्छेदस्यापि सिद्धेः। तथा हि, न तावदस्य विषयः साहर्यपद्व्यपदेश्यं पदार्थान्तरमेव सम्भावनीयम्, साह्र्यस्य सामान्यानितरेकात्। भूयोऽवयवसामान्ययोग एव हि साह्र्यं, न चैतत्यहशोऽसाविति ज्ञानं न प्रत्यक्षमिन्द्रिया-सम्बन्ध(द्ध)त्वात्। विशिष्टाननुभवेन चास्मरणरूपत्वादुपमानं प्रमाणमिति वाच्यम्, तथा सत्येतद्विसहशोऽसावित्यस्याप्युपमानत्वापत्तः। साह्र्यनियतं चैतत्। अथैतदर्था-पत्तिरेविति मनोर्थः, तथा च कृतमस्मास्विप विद्वेषेणेति।

नतु सादृश्यमेवोपमानस्य विषयत्वेन परिच्छेद्यं भविष्यतीत्यत आह— 10 तथा होति। सामान्यं च यथायथं प्रत्यत्तादिपरिच्छेद्यमैवेति न तद्प्रहे मानान्तरापेत्तेत्यर्थः।

यद्यपि सादृश्यं सप्रतियोगि न तु निष्प्रतियोगि सामान्यमैकं, तथापि तिङ्गिन्तवे सित तद्गतभूयःसामान्यवन्त्वं सादृश्यम् । तत्र च भेदः सप्रतियोगिक इति तद्घटितस्य सादृश्यस्यापि सप्रतियोगिकत्वम् ।

यद्यपि चैकमैव सामान्यं न साहश्यं भूयःसामान्यात्मकतयाङ्गीकारे च साहृश्य-मनेकं स्यात्, तथापि तावत्सु भूयःसामान्येष्वेकत्वमौपाधिकम्। ननु गोसदृशो गवय इति प्रत्यज्ञानन्तरमेतत्सदृशो गौरिति ज्ञानमुपमानफलं स्यात्, तस्येन्द्रिया-संनिकृष्टविषयत्वेनाप्रत्यज्ञत्वादेतत्सदृशत्वेन पूर्वमननुभूतविषयत्वेनास्मृतित्वादित्याह —न चैतिद्िति। पवं च सति तद्विधम्मेयं व्यक्तिरित्यवगते एतद्विधम्मी सा 20 व्यक्तिरित्यपि ज्ञानमुपमानफलं स्यादुक्तयुक्तेरित्याह—तथा सतीति।

अधैतदिति। नतु नैयाधिकानामर्थापत्तिरतुमानम्। न चात्र तत् सम्भवति। सा व्यक्तिरेतत्सदशी षतिष्ठिष्ठसादुश्यप्रतियोगित्वादित्यस्यागमकत्वात्। तत्प्रतियोगिकै-तिष्ठिष्ठसादृश्यप्रहे तिष्ठिशेष्यकस्य तृतीयितिङ्गपरामर्शस्याभावात्। विशेष्यस्येन्द्रिया-संनिकषीत्। न च तत्प्रतियोगिकसादृश्ये गृहीते तस्यैव तत्प्रतियोगित्वे संशया- 2! भावात् समानसंवित्संवेद्यत्वेनैतत्सादृश्यप्रतियोगित्वमिष भातमैवेति वाच्यम् , इन्द्रियसंनिकर्षाभावेन समानसंवित्सं वेद्यत्वाभावात्।

अत्राहुः—प्रत्यत्तज्ञानस्येन्द्रियार्थसं निकर्षज्ञत्वे नियमो न तु यावन्तोऽर्थास्तद्विषयास्तावन्तः सर्वेन्द्रियसंनिक्च्छाः, अयं स इति विपरीतप्रत्यभिज्ञायां
व्यभिचारात्। न च विशेष्ये तथा नियम एवेति वाच्यम्, तथापि मनसैव 30
परामर्शजननात्।

संज्ञासंज्ञिसम्बन्धपरिच्छेदः प्रत्यक्षाद्यसाध्यत्वादुपमानफलमिति चेत्, न । वाक्यादैव समयपरिच्छेदोपपत्तः । यः खलु गोसदृशस्तस्य गवयशब्दः संज्ञेति वाक्यादेवानेन समयस्य परिच्छिन्नत्वात् केवलिमदानीं प्रत्यिमजानाति अयमसाविति । भवेदेवं यदि सादृश्यं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं स्यात्, तथा सत्यप्रतीतगूनामव्यवहारप्रसङ्गात् । न चोभय- मिप निमित्तम् । विवयंप्रतीतसमयसम्बन्धे अतिदेशवाक्यप्रयोगानुपपत्तिरिति चेत्, न । गवयशब्दे वृद्धव्यवहारात् गवयत्वे व्युत्पन्नो यदि वा सादृश्य इति कथमेत- निर्धारणीयम् । ननु मानमिर्द्धार्यताम्, तथाप्यापाततः सन्दिहानत्वात् एतावतैव वाक्यमफलमिति चेन्न । पूर्वे निमित्तानुपलब्धेर्न फलसिद्धः, इदानीन्तु तस्मिन्नुपलब्धे तदेव वाक्यं स्मृतिसमयारूढं फलिष्यति । अध्ययनसमयग्रहीत इव वेदराशि- रङ्गोपाङ्गपर्यवदातस्य कालान्तरे । न च वाक्यं वाक्येन स्वार्थस्य प्रागेव वा बोधितत्वात् पर्यवसितिमिति । गोसदृशपदस्योपलक्षणनिमित्त्योरन्यतरतात्पर्यसन्देहात् । इदानीन्तु

अथ गवयशब्दः कस्यचिद्वाचकः शिष्टैः प्रयुज्यमानत्वादिति नागरकेण निश्चिते विशेषं जिज्ञासमानेन कीद्रग गवय इत्यारण्यके पृष्टे तेन च गोसद्वशो गवय इत्युक्ते यदा नागरको वनं गतः पिण्डं तादशमनुभवन् वाक्यार्थस्मरणसहकृतात् सादृश्य- $1^{ ilde{5}}$ ज्ञानाद्यं गवयशब्दवाच्य इति प्रिमणोति तदा संज्ञासंज्ञिसंबन्धर्पारच्छेद् उपमानफल-मित्याह संज्ञासं ज्ञिसंबन्धेति। नैवं वाक्यादेव नागरकेण यो गोसदशः स गवय इति प्रतीतेर्ने तदुपमानफलमित्याह—वाक्यादेवेति । केवलिमिति। वाक्याद्गोसदृशो धम्मी गवयपद्वाच्यतयावधृतस्तमिदानी पश्यामीति प्रत्यभिज्ञानमात्रं दृष्टे गवये भवतीत्यर्थः। गवयपदे गवयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं तन्न पूर्वे प्रमितम्। प्रमितं च गोसादृश्यं तम्न प्रवृत्तिनिमित्तमतः प्रवृत्तिनिमित्ताज्ञानाम शब्दात्तत्फल-मित्याहं भवेदेव मिति। तदुपपादयति नथा सतीति। गोरज्ञाने तिष्ठकपित-सादृश्याज्ञानादित्यर्थः । वस्तुतो गोसादृश्यापेत्तया गवयत्वस्य छघुत्वादिति भावः । स्वयं प्रतोतेति। यस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते स्वयं व्यत्पन्नस्तत् परस्य बोधनीयम्, भावश्यकश्च गवयत्व एव गवयपद्प्रवृत्तिनिमित्ततया व्युत्पन्नस्ततस्तदेव तत्पद्पवृत्ति- 25 निमित्तं बोधयेदित्यर्थः । तथाप्यापातत इति । गोसादृश्यं वा प्रवृत्तिनिमित्तं तदुपलित्रवधम्मान्तरमिति संशये क प्रवृत्तिनिमित्तनिश्चय इत्यर्थः । अफलिमिति । प्रवृत्तिनिमित्तविशेषानिश्चायकमित्यर्थः । फ्रिड्यतीति । प्रवृत्तिनिमित्तं बोधयि-ष्यतीत्यर्थः। तात्पर्यसंदेहादिति। यदापि सादृश्यस्यैव शब्दोपस्थितस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वनिश्चयस्तदापि न वाक्यपर्य्यवसानम् , तात्पर्य्यविषयाज्ञानात् ।

किरणावली

गवयःवेऽधिगते तर्कपुरस्कारात् सादृश्यस्योपलक्षणतायां व्यवस्थापितायां गङ्गायां घोष इतिवत् वाक्यादेवान्वयप्रतीत्युपपत्तेः । तदत्र निपुणाः प्रत्यवतिष्ठन्ते । वाक्यं पर्यवसितमेव, तथा हि गोसदृशो गवय इति सामानाधिकरण्येनैवान्वयोपपत्तौ विशेष-सन्देहेऽपि वाक्यस्य पर्यवसितत्वेन मानान्तरोपनीतानपेक्षणात्। भवति हि रक्तारक्त-सन्देहेऽपि पटो भवतीति वाक्यपर्यवसानम्, अन्यथा वाक्यभेददोषात्। यत्र तु गङ्गायां घोष इत्यादौ पदार्था एवान्वयायोग्यास्तत्र प्रमाणान्तरोपनिपातेनाप्यन्वयः। ¹तस्माद् गोसदृशो गवयशब्दवाच्य इति वाक्यानिश्चितेऽपि सामान्यविशेषवाचकत्वे अस्य न च तदनुमानादिकं सम्भवतीत्युपमानमेव तदाचक्षत इति मानान्तरमनुसरणीयम् । साधु विरचितम् । एत्तु मुहूर्त्तमालमवधीयताम् । द्विविधं हि सामानाधिकरण्यं, शाब्द-मार्थे च, तल न तावच्छाब्दसामानाधिकरण्यमालेणान्वयोपपत्तिः , माता मे वन्ध्ये-त्यादिष्वपि प्रसङ्गात् । नापि क्रियाकारकयोः परस्परमपेक्षामात्रेण, तथा सति गङ्गायां जलमितिवद् गङ्गायां घोष इत्यलापि परस्परमाधाराधेयभावप्रतीतावन्वयप्रसङ्गात्। आर्थे तु सामानाधिकरण्यं, यथा घोषपदार्थपर्यालोचनायामिह दुर्लभम्, तथा गोसहशो गवय इत्यत्रापि दुर्लभमेव । गोसादृश्यं गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तं न भवतीत्यायुष्मतैव निष्टिक्कितम्। उपलक्षणमालेण चौदाहृतेन गोसादृश्येन यदुपलक्षणीयम् गवयत्वं तेन सह यद्यन्वयः, तदा गङ्गापदेनाप्युपलक्षणीयतीरेणैव सह घोषस्यान्वयोपपत्तौ कथमन्वय-वैधुर्यम् ? तस्माद्वास्तवसामानाधिकरण्यविरहादपर्यवसन्ने वाक्यमेवंविधां प्रमां करोति, तचानुमानशरीरमेवेति ।

न हि भ्रान्त्यान्यादृशान्वयबोधे वाक्यं पर्यवस्यतीत्यर्थः । उपलक्षणतायाभिति ।
गवयत्वे प्रवृत्तिनिमिस्ते तात्पर्यविधारणाञ्चसणया शब्दस्तद्बोधक इत्यर्थः । यथाश्रुतः 20
पदार्थान्वयेनैव वाक्ये फलिते लक्षणा न कल्पते । यत्र तु गङ्गायां घोष इतिवदन्वय पव मुख्यार्थे न संभवति तत्र तत्कल्पनम् । इह तु गोसादृश्यसमानाधिकरणं
गवयपद्वाच्यत्यमिति शब्दाद्वगतस्याप्रेऽपि न बाध इत्याह—नन्धेविमिति ।
विशेषसंदेहः प्रवृत्तिनिमित्तसंदेहः । अन्यथेति । यदि मानान्तरोपनीतरक्तत्वाद्यपेदः
पटो भवतीति वाक्यं पर्यवसन्नः तदा परभवनरक्तत्वयोविधेयत्वेऽर्थभेदाद्वाक्यभेदः 25
स्यादित्यर्थः ।

शाब्दं समानविभक्तिकतामात्रम् । आर्थं वक्तृतात्पर्य्वविषयीभूतार्थप्रतिपाद-कत्वम् । 'परस्परापेज्ञामात्रेणे'त्यत्रान्वयोपपित्तिरित्यनुषज्यते । तस्माद्वास्तवेति ।

[ा] A तसाह गवयशकी वाचनाः

अर्थापत्तिमन्तर्भावयति — द्र्शनार्थापिति रिति । द्दयते उपलम्यते इति दर्शनमुच्यते । उपलम्यते हेयोपादेयत्वादिना विषयीक्रियत इत्यर्थः । दर्शनं चासा-वर्थश्चेति दर्शनार्थः, द्दयमानोऽर्था यत्नानुपपद्यमानः सन्नर्थान्तरं कल्पयति सा दर्शनार्था-पत्तिः, यथा जीवन् देवदत्तो ग्रहे नास्तीति । इह हि ग्रहासत्त्वं द्दतरप्रमाणोपलब्धं जीवता क्वापि भवितव्यमिति सामान्यतः प्रवृत्त्यानुमानविरोधादन्यथानुपपद्यमान-मर्थान्तरं बहिःसत्त्वरूपं कल्पयतीति तदेतद् दूषयति — विरोध्येवेति । विरोध्यनुमानमेवेत्यर्थः । यद्यपि जीवतो ग्रहाभावस्य बहिःसद्भावो न विरोधी, किन्त्वनुकूल प्रवोपपादकत्वात् , तथापि जीवनग्रहासत्त्वयोः परस्परविरोधित्वादनुमानं विरोध्यनुमानम् ।

नतु यत्र गोसाद्वश्यगवयपद्वाच्यतयोः सामानाधिकरण्यमात्र एव तात्पर्यं, न तु गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकतायामपि, तत्र शब्दस्य पर्य्यवसन्नत्वात् प्रमाणान्तरं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्ततायाहकं वाच्यम्। अथ गौरवाख्यतर्केणेतराप्रवृत्तिनिमित्तकते कत्वेऽवधृतं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सित सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात्, यक्षैवं तक्षैवमिति व्यतिरेकी स्यात्। न। इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वस्य केवछतर्कस्यानिश्चायकत्वेनासिद्धेः। तस्माद् यस्य तर्कः सहकारी तन्मानान्तरं वाच्यम्।

अत्राहुः—सप्रवृत्तिनिमित्तकताग्राहकसामान्यतो दृष्टमैव गौरवाख्यतर्क-सहकृतं गवयपदस्येतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकतां परिच्छिनति क्लिप्तमान एव तर्कस्य सहकारित्वे संभवति कल्पनीयप्रमाणे तथात्वस्यान्याय्यत्वा-द्रौरवादिति ।

दृत्तरप्रमाणेति। योग्यानुपलम्भसहकृतेन्द्रियग्राह्यत्वेन गृहासस्वस्य निश्चितत्वमुक्तम्। एवं जीवनमपि ज्योतिःशास्त्रात् प्रमितमिति मरणं न कलप्यते।
अन्यश्रेति। बहिःसत्त्वं विना गृहासतो जीवित्वमनुपपद्यमानमर्थापक्तिफलमित्यर्थः।
'विरोध्येवे'त्यनेन प्रकृतोपयुक्तं नोक्तमित्यत आह—विरोधोति। तथापीति।
यद्यपि जीवनबहिःसत्त्वयोर्मिथो विरोधे तदुभयमेकत्र देवद्त्ते न वर्त्तत इति केन बहिःसत्त्वं साध्यम्, तथापि जीवता क्वापि स्थातव्यमिति यदि गृहविषयकं स्यात्तदा
विरोधः स्यादिति तर्कितेन विरोधेनानयोविरोधित्वम्। अत एव यथाश्रुता-

किरणावली

इदमताभिसंहितम्। न तावदिनियम्यानियामकयोः परस्परमुपपाद्योपपादकभावः, अति-प्रसङ्गात्। अथानेन सहैव स्थितिरनेन विना नावस्था यस्य स्वभावादेव मिलितम्। एवं तर्हि व्याप्तिरेवेयमन्वयव्यतिरेकमुखनिरूप्येति कृतमर्थान्तरत्वप्रहेणेति । न च सत्यप्यविनाभावे तज्ज्ञानवैधुर्यात् प्रमाणान्तरत्वम् अनुपपत्तिप्रतिसन्धानस्यावस्याभ्युप-गन्तव्यत्वात्। अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। अर्थापत्त्याभासानवकाशाच्च। यदाहिमिह तदा नान्यत्र यदा वान्यत्र तदा नेहेति व्याप्तिप्रहस्य च प्रत्यक्षत एव सुकरत्वात्।

परितोषात्तात्पर्यार्थमाह—इदमञ्जेति । न ताचदिति। अनियम्यानिया-मकयोरव्याप्यव्यापकभूतयोर्न् परस्परमुपपाद्योपपादकभावः। न ह्यव्याप्यमध्यापकं विनानुपपन्नम्, अपि तु व्याप्यं व्यापकं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तौ व्याप्तिरस्त्येवेति तत्-प्रतिसंधानात् कल्पनमनुमानमैवेत्यर्थः। इयतिरेकेति। बहिःसस्वेन कृतमिति। जीवतो गृहाभावः एव न भवतीति व्यतिरेकव्याप्तिरेवेत्यर्थः। अर्थापत्तिरूपप्रमाणस्य कृतमनुमानादर्थान्तरत्वप्रहेणेत्यर्थः। यथानुमानं व्याप्तिज्ञानाद्ध-वति, अन्यथानुपपत्तिस्तु कल्प्यकल्पकयोर्व्याप्तावपि तज्ञानं विनैव प्रवर्त्तत इति अन्यथेति। नेयमनुमानमित्याशङ्कच निराकरोति—न चेति। अनुपपत्ति-ज्ञानं विनापि कल्पना स्यादित्यर्थः। अर्थापन्याभासेति। सत्तावस्थित- 15 व्याप्तैयव कल्पने वस्तुतो यदुपपादकं तत्कल्पनैव परं स्यादित्यर्थः। अन्वयव्यति-व्याप्तिप्रहोपायमाह—यदाहमिहेति। ननु जीवतो गृहासत्त्वेन बहिः-सत्त्वे साध्ये बहिःसत्त्वं व्यापकं गृहासत्त्वं व्याप्यमिति व्यतिरेकव्याप्तौ बहिरसत्त्वं व्याप्यं जीवतो गृहसत्वं व्यापकमिति यद्योगप्राथम्याभ्यां व्याप्यस्य निर्देशाद् यदाहं नान्यत्र तदाहमिहेति वक्तुं युज्यते। एवमन्वयव्याप्ताविप यदाहमिह तदा नान्यत्रेति वकुमईति । सत्यम् । यदाइं नान्यत्र तदाहिमहेति व्यतिरेकव्यान्नौ यदा नाहिमह तदान्यत्रेत्यन्वयव्यातौ यत्तदोव्यत्यासेन योजनात्। समन्यातिकत्वस्फोरणार्थमेव-मुक्तमिखन्ये।

ननु देशान्तरस्येन्द्रियासंनिकृष्टत्वात् कथं तत्र स्वव्यतिरेको प्राह्यः ? न । स्वात्म-

 $[\]mathbf{I}\mathbf{A}$ श्रातिप्रसङ्गात्, तथा चानेन व्याप्तिरेवेयमन्वयव्यतिरेकमुखेन निरूप्येति क्रतमर्थान्तरत्व**ग**हेणः $\mathbf{2}\mathbf{A}$ यदाहमिह तदा नान्यव यदा नान्यव तदाहिमहितिः

न चाविनाभाविनश्चयेऽप्यपक्षधर्मत्वादर्थापत्तित्वं व्यधिकरणेनाविनाभावस्येवं निश्चया-योगात्, न चात्र प्रमाणद्वयविरोधोऽपि, तथा सित रज्जुसर्पवदेकस्य मिथ्यात्वपसङ्कात्, विभिन्नविषयत्वाच । क्वाप्यस्तीति सामान्यतो गेहस्यापि प्रवेशादेकविषयताप्यस्तीति चेत्, यद्येवं क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्तीतिवन्न विरोधः । नन्वत्रापि विरोध एवार्थापत्त्या चोभयोरप्युपादानाद्विषयव्यवस्थेति चेत्, न । विभिन्नदेशतयानयोः सर्वत्र सम्भव¹-व्यतिरेकेणैकविषयत्या विरोध एव न सङ्गच्छते, तच्च व्याप्तिशरीरमेवेति । प्रसिद्धानुमान-साधारणं चैतत्, न हि धूमोऽपि विना विह्ननोत्पद्यते धूमाद्वह्निना भवितव्यमनुपल्रब्धेश्च न

न्येव देशान्तरसंसर्गाभावप्रहात्। ननु व्याप्तिसत्तेऽपि गृहासत्त्वस्य देवद्त्तावृत्तित्वादपत्तधर्मतया नानुमानमित्यत आह—म चिति। गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य

10 लिङ्गस्य पत्तधर्मात्वादित्यर्थः। उपरि सचिता भूमेरालोकवत्त्वादित्यत्रापि यदा

तदेति कालगर्भेव व्याप्तिगृद्धते। भूमेरुपरि संनिद्धितस्वितृकत्वं वा साध्यम्।

ननु व्याप्तस्य पत्तधर्मत्वमनुमानत्वम्, व्यितरिकणि तु व्यितरिकयोव्याप्तिरन्वयस्य

च पत्तधर्मत्वमतो नानुमानत्वम्।

अत्राहुः - व्याप्तिपत्तधर्मतोपजीवनेन यद्वोधकं तदन्मानम् । किणोऽपि साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिनः पत्तधर्मतया तद्विशेषत्वं व्यतिरेकव्याप्त्या वान्वयव्याप्तिरनुमीयते। यथा च विशेष्यासंनिकर्षे तृतीयलिङ्ग-परामर्शस्तथा तृतीयलिङ्गपरामर्शस्थल एव व्युत्पादितमधस्तात्। न चात्रेति। जीवी देवदत्तः क्वाप्यस्तीत्येकं प्रमाणं गेहे नास्तीत्यपरमनयोर्विरोधज्ञानं करणम-विरोधज्ञानं फलमपि नेत्यर्थः । तथा चेति । एकस्मिन्धर्मिमणि मिथो विरुद्धार्थ-20 प्राहिणोरेकस्य मिथ्यात्वावश्यकत्वात्तयोर्मानत्वमसिद्धमित्यर्थः। विभिन्नेति। प्रमाणत्वे वा भिन्नविषयत्वमावश्यकमित्यर्थः। ननु 'क्वचिद्स्तो'त्यस्य क्वचित्त्वेन गृहस्यापि विषयीकरणादु गेहेऽस्तिनास्तीतिवदेकविषयतया विरोधः स्यादित्याह— यदुपपादनं सामान्यत इति। विभिन्नदेशतयेति। विषयभेदेन प्रमाणयोर्वैषयिकभेदप्रतिसन्धानात् । तञ्च भावाभावयोर्भिन्नदेशतयैवोपलम्भात् । तथा च धूमाइहिसस्वेऽनुपलन्धेश्च व्याप्तिज्ञानमावश्यकमित्यर्थः। प्रसिद्धानुमानेति।

IA सर्ववोपलमः-.

किरणावली

भवितब्यमिति । प्रमाणद्वयिवरोधे चार्वाग्मागपरभागव्यवस्थापनस्य सफलत्वात् । अनुमानाभावे विरोधस्यैवासिद्धेरिति चेत्, न । व्याप्तिग्राहकेण प्रमाणेन विरोधस्योक्तत्वात् । तस्मात् सुष्टूक्तं 'विरोध्यनुमानमेवे'ति । ननु तथापि श्रुतार्थापत्तिः पृथगस्तु, केवल-व्यतिरेक्यादिवत् किञ्चिद्वैधर्म्यादित्याह—श्रवणादिति । एकस्य शब्दस्य श्रवणा-दनुपपद्यमानतया यच्छव्दान्तरकल्पनं सा श्रुतार्थापत्तिः । यथा, पीनो देवदत्तो दिवा न सुङ्क्त इति श्रवणाद्वात्रौ सुङ्क्त इति वाक्यकल्पना, ''शाब्दी ह्याकाङ्का शब्देनैव परि-पूर्यते,'' न हि भवति कि पचतीत्युक्ते कलायमिति शब्दप्रयोगमन्तरेण प्रत्यक्षोपदिशिते

तद्सस्वे भावाभावप्राहकयोर्विरोधेऽर्वाग्भागपरभागयोस्तद्वचवस्थापनमर्थापत्तिफलमेव धूमाद्वह्निना भाव्य-स्यादिति नानुमानं स्यादित्यर्थः। अनुमानाभावं इति। मित्यनेन सममनुपलक्षेविरोधस्तदा यदि धुमो वह्रोरनुमापकः स्यात्। तथा च सिद्ध-मनुमानमित्यर्थः । द्यासिग्राहकेणेति । अनुमानेन समं विरोधो नोकः, किन्तु ध्मवहिन्याप्तिग्राहकमानेन सहेत्यर्थः। अथ सामान्यप्राहकमानस्य विशेषतोऽनु-पलिश्वाधिकैव तदा क्विचिद्स्तीत्यस्यापि गेहे नास्तीत्यनेन सह न विरोध इति तुल्यमिति भावः। केवलच्यतिरेक्यादिवदिति। यथा नुमानान्तरात् केनापि वैधम्मर्येण पृथक्, तथा श्रुतार्थापत्तिरपि दृष्टार्थापत्तेः पृथगस्त्वि-त्यर्थः। एकस्येति । पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क इत्यत्राप्रसिद्धरात्रिभोजनस्य भोजनसाध्यपीनत्वज्ञापनमनुपपन्नं रात्रिभोजनमादाय सिध्यति । तथा हि यथाऽ-भोजी पीन इत्यत्र न योग्यताज्ञानं, तथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क इत्यत्रापि दिवाभोजनस्य योग्यताघटकरात्रिभोजनस्याप्रतीतेः। अतो योग्यताघटकोपस्थितिं विनान्वयमलभमानमिदं वाक्यं योग्यताघटकरात्रिभोजनोपपादकं रात्रौ भुड्क इति वाक्यं कल्पयित्वा तेन सहान्वयबोधं जनयति । पवञ्च श्रयमाणस्यान्वयबोधजनकत्वं योग्यताघटकोपस्थापकेन शब्देन विनानुपपद्यमानं तं कल्पयित्वा यत्रान्वयबोधं जनयति तत्र श्रुतार्थापत्तिरित्यर्थः। ननु लाघवाद्रात्रिभोजनमेव कल्पयितुं युक्तं, शब्द्स्यापि तदुपस्थापनद्वारा योग्यताघटकत्वादित्यत आह— ज्ञाब्दी होति। तथा च शब्दोप-स्थापितमैव पदार्थमाद्यान्वयबोधकत्वमिति शब्द एव कल्यत इत्यर्थः। पाद्यति न हीति। ननु यत्र किं पचतीत्युक्ते कलायं दर्शयति तत्र राज्दं

5

15

20

25

कर्मणि श्रोतुराकाङ्क्षानिवृत्तिः । क्यचिद् वधूसङ्केतादाविष चेष्टाविशेषादिभिप्रायस्थशब्दविशेषानुमानादेव तिहिनिवृत्तेः । ननु वाक्येन प्रागेव स्वार्थस्य बोधितत्वात् किमश्रानुपपन्नम्, वाक्यस्वरूपमेव गौरश्व इतिवत् परस्परमन्वयाभावात् इति वृष्यिति—
अनुमितानुमानिमिति । लिङ्गभूताद्वाक्यादनुमितेन पीनत्वेन तत्कारणीभूतं हि
रात्तिभोजनमनुमीयते । अत्राप्येतदिमसंहितम्, श्रुताथापत्तिस्तावत् स्वसिद्धान्तिवरोधिनी,
तथा हि सिद्धस्तावदर्थः प्रमाणस्य विषयो, न तु तेनैव कर्त्तव्यः । न च पीनो देवदत्तो
दिवा न भुङ्क्त इत्यत्न रात्रौ भुङ्क्त इति वाक्यशेषोऽस्ति, अनुपलम्भवाधितत्वात् ।
उत्पत्तिव्यक्तिसामग्रीताल्वादिव्यापारिवरहादयोग्यस्याशंकितुमशक्यत्वात् । तस्मादिमिपायस्थ
एव परिशिष्यते । गत्यन्तराभावात् वेदरूपे च वाक्ये वक्तुरभावात्, स चेदिमिप्रायो नास्ति, नास्ति श्रुतार्थापत्तिरिति । न च लोके तद्व्युत्पादनं, निष्प्रयोजनत्वात् ,
लौकिकवैदिकयोरल्यत्वाच । तस्मात् स्वीकरणीयं वेदस्य पौष्ठेषयत्वं, प्रतिहर्त्तव्या वा

विनापि भवत्येवान्वयबोध इत्यत आह—किचिदिति । अन्यत्र तथा कल्पनादित्यर्थः।

नतु पचतीत्युक्ते स्वयं स्मृतेनान्योदीरितेन वा कलायमिति शब्देनापि नान्वयबोधः। अथ तस्य पचतीत्यन्वयपरत्वं न ज्ञातमित्यन्वयबोधस्तर्ह्यर्थकरूपनेऽपि तदर्थान्वयपरोपस्थितिरन्वयबोधाङ्गमित्यस्तु। एवं 'द्वारमि'त्यत्नापि लाघवात् 'पिधानमैव' करूप्यते न तु 'पिधेहि'शब्दः।

अत्राहु:—'द्वारिम'त्यत्र 'पिघेहि'शब्दाध्याहारं विना द्वितीया न स्यात्। कियावाचकसमिभव्याहारं विना तत्साधुत्वाभावात्। किञ्च, यद्यन्यथोपिस्थिते- रेवान्वयबोधस्तदा घटमानयेत्यत्रेव घटः कर्मात्वमानयनं कृतिरित्यत्र कृतो नान्वय-20 बोधः ? अथ तथाविधपदोपस्थापितपदार्थे परस्परमाकाङ्क्तैव नास्ति, तर्हि पदार्थो-पस्थितमात्रं नान्वयबोधाङ्गम् , किन्तु पदविशेषोपिस्थितः पदार्थः शब्दोपस्थापित-पदार्थेनान्वयप्रतियोगीति सिद्धम्। प्रवञ्च तत्र शब्दकहपनात्पीनो देवद्स्तो दिवा न भुङ्क इत्यत्रापि रात्रौ भुङ्क इति शब्द एव कल्पचते।

अनुमितेनेति। यद्यपि पीनत्वं पदार्थतया नानुमैयम्, तथापि दिवसा²⁵ भोजनविशिष्टं पीनत्वं वाक्यार्थतयानुमैयमैव।

IA अूसङ्केतादावपि.

श्रुतार्थापित्तिरिति दुरुत्तरं व्यसनम् । यत् पुनः ''शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यत'' इति किमेतावताप्यस्य यथा नियमस्तस्य तथैव गमकत्वम् , अर्थवच्छब्देऽपि तस्याविशेषात् । तस्मात् सूक्तम् ''अनुमितानुमानमि''ति ।

सम्भवमन्तर्भावयति—सम्भवोऽपोति । द्विविधो हि सम्भवो, योग्यताकारो निश्चयाकारश्च । तत्र प्रथमोऽप्रमाणमेव अनिश्चायकत्वात् । यथा, सम्भवति क्षत्रिये शौर्ये, सम्भवति च ब्राह्मणे तपः । द्वितीयस्तु यथा, सम्भवति शतं सहस्रे, सम्भवति पुण्यं पुराणेष्विति । तदर्थमाह—अविनाभावित्वादिते । सहस्रं हि शते-नाविनाभूतं, न हि कार्ये कारणेन विना भवतीत्यनुमानमेव ।

स्यादेतत्। उपमानादौ प्रमाणान्तरप्रसक्तिसम्भावनया यत् तत्रान्तर्भावचिन्तनं तदुचितमेव, यत्न तु प्रमाणान्तरस्यैव प्रसक्तिविरोध¹स्तदभावाख्यं प्रमाणमवश्याभ्युपगन्त- 1 व्यमत आह—अभावोऽष्यनुमानमेवेति । 'अपि'शब्दात् क्वचित् प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः ।

नतु वाक्यार्थस्यानुमैयत्वेऽपि योग्यतादिकं लिङ्गविशेषणमिति भाविनः कथं पदार्थसंसगोंऽनुमैयः ?

उच्यते—बाधकमानाभावो योग्यता। अतो दिवा भोजनबाधेऽपि भोजन-सामान्यं बाधितं नास्ति। यावद्विशेषबाधे हि सामान्यबाधो, न चेह रात्रिभोजनमपि 15 बाधितम्। प्रवश्च भोजनसामान्यमाद्य योग्यताज्ञानं भविष्यति रात्रिभोजना-ज्ञानेऽपि।

यत् पुनिश्ति । यथाभूतस्य यस्य गमकत्वं तथाभूतस्यैव लिङ्गत्वं स्यादिति भावः । न हि काटप्रिमिति । यद्यपि शतसंख्या काट्यां न सहस्रसंख्या, तथापि शतारम्भकैकत्वारभ्यत्वं सहस्रस्यास्तीति शतसहस्रसंख्ययोः कार्य्यकारण- 20 भाव उक्तः ।

किचित् प्रत्यक्षमिति । इन्द्रियन्यापारान्वयाद्यनुविधानादित्यर्थः । ननु चाभावो न प्रत्यक्तः, इन्द्रियेण संनिक्षाभावात् । न च विशेषणताप्राप्तिः, सम-वायानभ्रुपगमेनात्र तद्कल्पनात् । नाण्यभावोऽनुमानम् । तस्याप्रत्यक्तस्याज्ञाय-

IA प्रमाणखैव प्रसित्तिनिषेध:-.

नन्वभावस्य न इन्द्रियेण सन्निक्षां, नापि सत्तामालेण व्याप्रियमाणस्य क्वित् । लिङ्गत्वमत आह—यथोत्पन्नित । यथोत्पन्नं कार्ये कारणस्य सामग्रयाः सद्भावे लिङ्गमेवमनुत्पन्नं कार्ये कार्यप्रागभावः कारणाभावे सामग्रया अभावे लिङ्गं शापकम् । स चाभावः क्विचत् प्रत्यक्षः, क्विच्चानुमानिक इति लोकसिद्धमेवेत्यर्थः । ननु इह भूतले घटो नास्तीति प्रतीतेः साक्षात्कारित्वमसिद्धम् ! प्राङ्नास्तितादिष्विन्द्रिय-व्यतिरेकेणापि तथाविधाभावप्रतीतेरिति चेत् , नः वैज्ञात्यात् । न हि साक्षात्कृत्यनु-मित्योरेकजातीयत्वम् । तथा व्यभिचारे वा साक्षात्परिह्यमानमपि विह्नज्ञानं न प्रत्यक्ष-सामियात् । तलाष्यनुमीयमानवह्ययादाविन्द्रियव्यभिचारसम्भवात् , साक्षात्कारिजातीये चाभावज्ञाने तस्य वज्रलेपायमानत्वात् । अभावज्ञानमानुमानिकमित्येतदेवासङ्गतम् । तथाविधलिङ्गाभाव इत्यपि न वाच्यम् । भवति हि तद् भूतलं, तदा चेलाभाववत् एक्शानग्रहणयोग्यस्य ज्ञायमानत्वेऽपि चेलवत्त्या अज्ञायमानत्वादिति । न च प्रदेशान्तरे घटवत्त्या अज्ञायमाने प्रदेशान्तरे च तद्वत्त्या ज्ञायमानेन भूतलेनेदमनै-

मानत्याऽछिङ्गत्वादित्याह—नन्वभावस्येति । तस्याभावस्येत्यर्थः । स चाभाव दिति । अभावप्रतीतेः सान्नात्कारित्वेनहैं प्रत्यासत्यन्तराभावेन विशेषणतायाः प्रत्यासत्तेः कल्पनादित्यर्थः । न तिव[निव]हेति । तथा च सान्नात्कारित्वासिद्धौ न ततो विशेषणताकल्पनित्यर्थः । वैज्ञात्यादिति । प्राङ्नास्तितायामभावधारानुमानिकी, न प्रत्यन्ता । तथा च प्रत्यन्ताभावप्रतीतौ नेन्द्रियव्यभिचार इत्यर्थः । अन्यधातिप्रसङ्गमाह—तथा व्यभिचार् इति । एकजातीयत्वाभावेऽपि व्यभिचार्यं वेत्यर्थः । तस्येन्द्रियस्य । 'वजुलेपायमानत्वाद'व्यभिचारित्वादित्यर्थः । एकजातीयत्वाभावेऽपि व्यभिचार्यं वेत्यर्थः । तस्येन्द्रियस्य । 'वजुलेपायमानत्वाद'व्यभिचारित्वादित्यर्थः । एकजातीयत्वाभावेऽपि व्यभिचार्यं वेत्यर्थः । तस्येन्द्रियस्य । 'वजुलेपायमानत्वेऽपीत्यर्थः । संयुक्तविशेषणित्या मनःसंनिकर्षेण सममेकप्रहणयोग्यस्य ज्ञायमानत्वेऽपीत्यर्थः । संयुक्तविशेषणित्या मनःसंनिकर्षेण समरणाईस्य चैत्रस्य समरणाभावं गृहीत्वा तेन लिङ्गेन भूतले तदानी चैत्राभावय […ः?…]निमिति भावः ।

नन्वेकप्रहणज्ञानयोग्यतायामपि संस्कारोद्घोधकवशात् किञ्चिदेव स्मर्थ्यते न सर्वमित्यस्मरणमन्यथासिद्धम् ।

²⁵ IA कस्यचित्, 2A ज्ञापकः

कान्तिकिमिति वाच्यम् , "तहे"तिपदेन विशेषणात् । न चैवं सित ज्ञानाभावस्यात्मधर्मत्वेन भूतलधर्मत्वाभावाद् व्यधिकरणत्वं भूतलज्ञानाभावयोर्विषयविषयिभावलक्षणसम्बन्धस्य विद्यमानत्वात् । यत् पुनरत्र प्रलपितम् , ज्ञानाभावो न तावद् भूतलमात्रेण
निरूपते घटवत्यपि तथाभावप्रसङ्गात् घटाभाववद्भूतलनिरूप्यत्वपक्षेऽन्योन्याश्रयः ।
प्रवृत्ते द्यनुमाने तत्राभावप्रहणं गृहीते च तस्मित्तस्य लिङ्गतायामनुमानप्रवृत्तिः । प्रस्य

तु व्यधिकरणाप्यनुपलिष्यव्यवहारयतीति । तदसत् । वस्तुगत्या घटाभाववतेव भूतलमालेण ज्ञानाभावस्य निरूपणाभ्यपगमात् । न चातिप्रसङ्गः, तत्र घटाभावात् ।
न चान्योन्याश्रयः, सत्तामालेणोपयोगात् । यदि घटाभाववता भूतलेनानुपलिष्यनिरूप्येत, तदा विपरीतस्यैव घटसम्बन्धस्य प्रसङ्गः स्यात् । क्तस्य जात्युत्तरत्वमेव,
न चेदेवमनुपलिष्यत्वीकारेऽप्यप्रतीकारादिति । स्यादेतत् । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानु- 10

अत्राहुः—यद्भूतळं घटादितुख्यपरिमाणवद्द्रव्यवत्तत्काळे भवति तद्द्रव्य-घत्तया तद्दभूतळं मया स्मर्थ्यत एव परिमिति व्याप्तिः। तथा च स चैत्रो न तत्काळे भूतळवर्त्ती घटादितुख्यपरिमाणत्वे सित तत्काळे तद्दभूतळवर्तितया मयेदानीमस्मर्थ-माणत्वात् मैत्रवत्। न चाप्रयोजकत्वम्। यदि स चैत्रो घटादितुख्यपरिमाणत्वे सित तत्काळे तद्दभूतळवर्त्ती स्यात्तदेदानी तद्दभूतळवर्षितया घटवत् स्मर्थेतेति 15 तर्कसद्भावात्।

न चैविमिति। भूतलस्य पत्तत्वे ज्ञानाभावो व्यधिकरणो न लिङ्गम्।
तस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वे नानात्मवृत्तित्वादिति शङ्कार्थः। भूतलेति। यद्यप्यः भावस्य सविषयकत्वं नास्ति, तथापि भूतलविषयकज्ञाननिक्षण्यत्वमेव भूतलज्ञानाः-भावयोः सम्बन्धः। परस्य त्विति। तन्मते त्वनुपलिधिलिङ्गतया न प्रमाणं येन 20 व्यधिकरणिका न गमिका, किन्त्वात्मन्येव वर्त्तमाना स्वातन्त्र्येण प्रमायां करणमित्यर्थः। वस्तुगत्येति। नाभाववत्तया ज्ञायमानेन, येनोक्तदोषः स्यादित्यर्थः। तदेव विशद्यति—न चेति। वस्तुतो घटवद्भूतलं घटाभावा-भावादित्यर्थः। तदेव विशद्यति—न चेति। वस्तुतो घटवद्भूतलं घटाभावा-भावादित्यर्थः। सत्तामात्रेणेति। अभावस्येति शेषः। ननु घटाभाववता भूतलेनानुपलिधिनिक्ष्यतां नाभाव इत्यत आह—यदि "त्विति। "तच्च 25 जात्युत्तरमेवेति। अनुपलक्ष्येय घटसस्यप्रसङ्गोऽनुपलिधिसमा जातिः स्यादित्यर्थः। न चेदेविमिति। अनुपलक्ष्येय घटसस्यप्रसङ्गोऽनुपलिधिसमा जातिः स्यादित्यर्थः। न चेदेविमिति। अनुपलक्ष्यप्रमाणत्वपत्तेऽपि कोदशेन भूतलेन

¹B -प्रमहात् दितीयेऽप्यन्योन्यायय:. 2 Vardhamana adds तु. 3 Vardhamana reads तम् जात्युक्तःसेवः

विधाने सत्यपि तेन सहाभावस्यायोग्यत्वेन सम्बन्धामावात् । अधिकरणमालनिष्ठतया तत् सङ्कोच्यते, यथा पर्वतोऽयं विह्नमान् धूमवन्त्वादिति चेत् ? भवेदेवं, यदि रूपादिष्वपि चक्षुरादेयोग्यतामीक्षामहे कार्यदर्शनानु तत्करूपनिम्हापि समानम् । न च योग्यताया अनिश्चयमालेण स्फुटतरसाक्षात्कारापहृवः । तथा सत्यन्योन्याश्चयप्रसङ्कात् । कुतो वानुमीयमानवहृयादावपि चक्षुर्न प्रवर्तते । तस्य सम्बद्धवर्तमानविषयत्वात् । बहेश्च व्यवधानवरोनासम्बद्धत्वादिति चेत् ? नन्वेतदेव कुतः श व्यवधाने साक्षात्कारिप्रत्ययप्रसङ्कादिति चेत् श तर्हि, यत्र साक्षात्कारस्तत्राव्यवधानमिति कृतमस्मासु मिध्याभिनिवरोन । गयद्यिकरणग्रहणे तदुपक्षीणं स्यात्, अन्धस्यापि त्विगिन्द्रयोपनीतघटादौ रूपविरोषाभावप्रतीतिः स्यात् । अस्ति हि तस्याधिकरणग्रहणमस्ति च प्रतियोगिस्मरणम् । अस्ति च श्यामे रक्तत्वस्य योग्यस्याभावोऽनुपल्वविध्व । अधिकरणग्रहिकेन्द्रियाग्रह्याभाव-वादिनोऽपि समानमेतदिति चेत् , न । प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियग्रह्योऽभाव इत्यभ्युग्गमात् । ममापि प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणाधिकरणग्रहणे अनुपल्विधः प्रमाणमित्यभ्युग्गम इति चेत् ;

सा निरूप्येतेत्यर्थः। नन्वभावधीर्न प्रत्यत्ता येन वैजात्यात्र व्यभिचारः। चेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानात्तथा । इन्द्रियेण प्राप्त्यभावात्तयोराश्रयप्रहोपत्तीणत्व-मनुमिताविवेत्याह—स्यादेतदिति । एवं तर्हि रूपादिधीरपीन्द्रियजन्या न स्यादा-15 श्रयप्रह एवेन्द्रियोपयोगात्। अथ साज्ञात्करोमीत्यनुव्यवसायात्तत्र तुल्यमिहापीत्याह—भवेदेवमिति। अत एव नेन्द्रियायोग्यत्वमपीत्याह—न च योग्यताया इति । तथा सतीति । याग्यताव्यतिरेके सति सान्नात्कारव्यतिरेकः, तिंसिश्च सति योग्यताव्यतिरेक इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः। अभावेनापि सहेन्द्रियान्यवधानात् सोऽपि साज्ञात्कारविषय इत्यर्थः। 20 मिन्द्रियेण प्राप्तिनिस्ति। न चेन्द्रियं प्राप्तिविशेषणमप्राप्तमपि गृह्णाति। विशेषणताप्राप्तिः। समवायानभ्युपगमैनान्यत्र तद्कल्पनात्। न चाभावस्यैन्द्रियक-त्वादिहैव तत्कल्पनम्, अन्योन्याश्रयात्। विशेषणताकल्पनायां तत्सिद्धेस्तत्सिद्धौ च विशेषणताकरुपनमिति । तस्मादिन्द्रियमाश्रयप्रह एवान्यथासिद्धम् । योग्यानुपलब्धिः धीरैवाभावधीकरणम् । त्वयापीन्द्रियसहकारित्वे तस्या हेतुत्वोपगमात् । तदुपलम्भे तद्भावाष्रहादित्यत आह— यदि चोति । इन्द्रियस्याश्रयप्रहेणान्यथासिद्धावर्थस्य नीले पटे रक्ताभावीपलम्भः स्यात्। आश्रयप्रहणप्रतियोगिस्मरणयोग्यानुपल्ङ्यीनां सस्वादित्याह—अर्थेह्यापीति(?)। ममापीति। अर्थस्य(?) तु रूपप्राहकेण चत्तुवा न पटस्योपलब्धिरिति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः।

I Vardhamana reads হার স্থ.

25

किरणावली

न। वायौ त्विगिन्द्रियोपनीते रूपाभावप्रतीत्यनुद्यप्रसङ्गात्। तथापि तत्तत्र सिन्न ष्टिन्छमिति चेत् १ हन्तैवं, तदन्यत्र चिरतार्थमिन्द्रियमवश्यापेक्षणीयं च रूपाभावाद्यनुभवेनेति
सिद्धं नः समीहितम्। यत् पुनरेकािकभूतलस्वरूपातिरिक्तमभावाख्यं प्रमेयमेव नास्तीति ,
तदसत्। एकत्वसंख्याया घटेऽपि सित तदवस्थत्वात्। अद्वितीयमात्रस्य व्यभिचारात्।
घ[प १]टद्वितीयभूतलेऽघटव्यवहारात् अद्वितीयमात्रेण च घटाभाववत् पटाभावव्यवहारस्यापि
प्रसक्तेरिवशेषत्वात्। प्रतियोगिविशेषाद्विशेषो, दृश्यमाने समर्यमाणे वा प्रतियोगिनि तथाभूत-

वाया विति । प्रतियोगिप्राहकेण चत्नुषा वायोरप्रहात्, किन्तु त्वचा त्वन्नये तद्प्रहः । वायौ रूपाभाव इति धोरनुपल्डधेर्न स्यादित्यर्थः । ननु यथा नीरूपो वायुरिति धोर्वायुविशोष्यका भवतामानुमानिकी विशेष्ययोग्यतामाश्रित्ये- निद्रयाणां प्रवृत्तेः, तथा वायुविशेषणकाभावविशेष्यकमि ज्ञानमनुपल्ण्धिलङ्गमतः सान्नातकारित्वाभिमताभावप्रतीतावियं सामग्रीति नोक्तदोषः ।

भैवम् । वायौ रूपाभाव इति धीः साज्ञातकारिण्येव । या हि प्रतियोगिसत्त्व-विरोधिनी साऽनुपलन्धिः। सा योग्यानुपलन्धिरभावग्राहिका। संनिकृष्टे महति वायावस्त्येवेति वायाविप चक्तुर्शाद्यैव रूपाभावप्रतीतिः। युक्तं चेदम्। भज्ञातयोग्यानुपल्लिधसहितादन्वयाद्यनुविधायिन इन्द्रियादेव भूतले घटाभावप्रतीति-वद्वायौ रूपाभावप्रतीतिसम्भवात्। अन्यथा घटादाविप गन्धरसविशेषाभावप्रतीति-रपि योग्यानुपलन्धिलिङ्गादेव स्यात् , विनिगमकाभावात् । रूपाभावधीर्नानुपलब्धिलङ्कनन्या । आप्तवाक्यादेस्तद्वोधकस्याभावात् । रूपोपळग्वेरनुपळब्धिस्तद्वोधिका । चान्नातीव ततो(त्रो ?)पलब्धेरतीन्द्रयतया योग्यानुपलब्ध्या तद्भावस्याप्रहात्। अनुपलब्धिमात्रस्य चाभावाप्राहकत्वात्। किञ्च, वस्तुतो घटवत्युपल्रिधप्राक्कालेऽनुपल्रुध्या घटस्मृतिः कृतो नाभावधीः ? घटाभावाभावादिति चेत्, तर्द्यभावबुद्धेरर्थजत्वात् साद्वात्कारितयेन्द्रियजत्वमैव। इन्द्रियं च नाप्राप्तप्राहकमिति तत्प्राप्तिरपि विशेषणता कार्य्यद्र्शनात् कल्या संयोगवत ।

तथापीति। तदिन्द्रियम्। तत्र रूपाभावानुभवे। संनिक्ष्टिमित्यर्थः।

प्राभावरं समुत्थापयति—यत् पुनिरिति। व्यभिचारमैवाह—पटि हितीय इति। यद्यप्यद्वितीयत्वं द्वितीयाभावस्तथा चाभावः सिद्ध एव। यद्यपि च पटिज्ञानभूतळस्वरूपज्ञानाभ्यां पटाभावव्यवहारः क्रियते तत्र भूतळे ज्ञातेऽपि पटो न ज्ञात इति भवति पटाभावव्यवहारः, तथाप्येतस्मिन् बाधके सत्येव बाधकान्तरमुक्तम्। न च केवळं भृतळं तदाळम्बनम्। घटविरोधिनोऽतिरिक्त- 30

भ्तलस्याभावाब्यवहारहेतुत्वादिति चेत् ? कस्य पुनः प्रतियोगी घटः ? न ताबद् भूतल्यति दिशानयोघंटेन सह सम्भवात् । परस्परमवध्यत्वाच्च । नाष्यभावब्यवहारस्य असत्यप्यभावे सघटेऽपि घटाभावब्यवहारस्यापि प्रसिक्षतत्वात् । यत् पुनः कीहरोन भूतलेनाभावे निरूप्यते इति, तदसत् । भावब्यवहारस्यापि लोपप्रसङ्गात् । तथा हि, घटस्य व्यवहारो न ताबद् भूतलमालेण निरूप्यते, अघटवत्यपि प्रसङ्गात् । नापि सिद्धतीयेन, पटशकटवत्यपि प्रसङ्गात् । व्यवहर्त्तव्यद्वितीयेनेति चेत् ? तलेव संशयः । किं विरोधिना भूतलेन सम्बद्धयते, अनुकुलेन वा ? विरोधित्वादेव न प्रथमः । दितीये तु घटवद्भूतलेनेव निर्वाह इति । व्यवस्थानुपपत्तेश्च । घटवत्ता तु तिहरूपणे घटन्त्र

कैवल्यस्यानङ्गीकारात्। अङ्गीकारे वा स एवाभावः। प्रतियोगित्वं विरोधित्वम्। विरोधिश्च सहानवस्थानित्यमो वा, वध्यवातकत्वं वा। आद्ये, न ताविद्ति। द्वितीये, परस्परिमिति। नाष्यभावेति। व्यवहर्त्तव्यस्याधिकस्याभावे तस्य भाववत्यपि प्रसिक्षितत्वेनानिरासकत्वादित्यर्थः। नन्वितिरिक्ताभाववादिनाप्यभावः साश्रयो वाच्यः, देशादिनियमेन व्यवहारात्। तथा चाश्रयो भूतलविशेषो वाच्य इति स प्वाभावव्यवहारदेतुरित्याह — यत् पुनिरिति। यद्घराश्रयस्येव विशेषस्यैवाभावा- श्रयत्वम्। अन्यथा गोत्वादिकमपि न स्यात्। तदाश्रयविशेषादेव तद्वचवहारोपपत्ते- रित्याशयेनाह — भावव्यवहारस्यापोति। व्यवस्थेति। येन केनापि द्वितीयेन घरवद्वचवहारापत्तेरित्यर्थः।

ननु घरवद्भूतलबुद्धिभिन्ना भूतलबुद्धिरभावन्यवहारहेतुः। न चैवं घरवति घरवत्वाज्ञाने भूतलबुद्धिरभावः। वस्तुतो घरवतो भूतलस्य ज्ञानाद् भिन्नस्य भूतलज्ञा-20 नस्याभावत्वात्। बुद्धचोश्च भेदः स्वरूपविशेषावेव। घरवद्भूतलभिन्नभूतलमैव वाऽभावन्यवहारहेतुः।

मैवम्। भूतलबुद्धचोर्निष्प्रतियोगिकत्वेन सप्रतियोगिकाभावस्वभावत्वाभावात्।
न चाभावो न सप्रतियोगिकः किन्त्वभावव्यवहार इति युक्तम्। इह घटो नेति
प्रतीत्या नम्प्रध्येव सप्रतियोगिकत्या विषयीकरणात्। न त्वभावज्ञानोत्तरकाल25 भाविनस्तद्वचवहारस्य। तस्याभावज्ञानकालेऽप्रतीतेः व्यवहर्त्तव्यज्ञानस्य सत्यामिच्छायां व्यवहारेऽधिकापेन्नाया अदृष्टचरत्वात्। किञ्च, ज्ञानाभावस्याचान्नुषत्वादभावश्चान्त्रुषो न स्यात्। अपि चाधिकरणज्ञानयोरमावत्वे आधाराध्येयप्रतीत्यनुपपत्तिः।
स च यस्मिन्कालविशेषे भूतलाद्वभावः स्वीक्रियते, तत्कालविशेषयोग एव

¹B घट, भावस्य. 2B व्यव अदित omitted.

सम्बन्धात् प्राक् तत्सम्बन्धानुपपत्तेः । सति सम्बन्धे वा पश्चात् घटस्वीकारवैयर्ध्यप्रसङ्गात् । तस्माद्भावव्यसनमपि त्यज्यतां, स्वीक्रियतां वाऽभावः प्रमेयमिति । स च प्रथमतो द्विधा—संसर्गाभावः, तादात्म्याभावश्च । संस्ज्यमानप्रतियोगिनिरूप्योऽभावः संसर्गाभावः । तदात्मत्वाभिमानप्रतियोगिनिरूप्यश्च तादात्म्याभावः । न च स्तम्भेऽधिकरणे पिशाचस्य तादात्म्यं नास्तीति, अयमपि संसर्गाभाव एवेति वाच्यं, न वै स्तम्भपिशाचयोस्तादात्म्यं प्रमाणसिद्धं किश्चिदस्ति, यत् प्रतिवेधनीयम् । किन्तु, स्तम्भात्मतया प्रसञ्चितस्य पिशाचस्यायं प्रतिवेध इति । संसर्गाभावः प्राग्धंवात्यन्तभेदेन विधा भिद्यते । चरमसामग्रीनिपतितसमवायिकारणजातीये सम्भावितोत्पत्तिकस्य कार्यजातीयस्य स्वोत्पत्तः प्राक् संसर्गाभावः प्रागभावः । तथाजातीये कारणे उत्पन्नस्य परचात् संसर्गाभावः प्रध्वंसाभावः । सम्बन्धिमात्रे सम्बन्धिमात्रस्यानियतकालसंसर्गाभावोऽत्यन्ताभावः । तदनेनेह भूतले घटे। नास्तीति व्याख्यानम् । घटतत्संसर्गाभावयो रत्यन्तनिषेधासम्भवेऽपि संसर्गविशेषव्यक्तेरत्यन्तमभावात् ।

10

5

भूतलस्याभाव इति तदुपपत्तिः, तत्कालयोग्यस्य भूतलतृत्तिः वाव्यम् । इदानीं भूतले घटाभाव इति प्रतीत्यनुपपत्तिः । तत्कालविशेषे तत्कालविशेष-योगाभावात् । संसृज्यमानेति । संसर्गाविच्छ्नप्रतियोगिकोऽभावः संसर्गाभावः । तादात्म्याविच्छन्नप्रतियोगिकोऽभावः संसर्गाभावः । प्रतियोगिनमारोप्य यत्र निषेधधीः स संसर्गाभावः । प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य यत्र निषेधज्ञानं स तादात्म्या-भाव इत्यस्मत् पितृचरणाः । चरमसामग्रीप्रागभावग्राहकं क्षप्रमुपन्यस्तम् । लक्षणं स्वन्दवत् । कालमात्रवृत्यभावत्वं प्रागभावत्वम् । प्रागभावप्रतियोग्यभावः प्रश्वंसः । पतद्वयातिरिकः संसर्गाभावोऽत्यन्ताभावः । घटचत्संसगैति । घटस्य तत्समवायस्य चात्यन्ताभावो यदि विषयः स्यात् , घटवत्यपि भूतले प्रसङ्ग इत्यर्थः । संसर्गिवशेषः संयोगलक्षणः । तदत्यन्ताभावालम्बनत्वमित्यर्थः । संसर्गिवशेषः संयोगलक्षणः । तदत्यन्ताभावालम्बनत्वमित्यर्थः ।

20

निन्वह घटो नास्तीति बुद्धेर्यदि संयोगात्यन्ताभावो विषयस्तदा घटसंयोगो नास्तीति प्रतीतेराकारः स्यात् ।

मैवम् । यथा हि भूतले घटास्तित्वन्यवहारस्तत्संयोगेन तथा तद्भावेन घटाभावन्यवहृतिः । यत्पुरस्कारेण यत्र यद्भावन्यवहारः, तत्संबन्धाभावासत्र नास्तितान्यवहारात् ।

25

¹B घटतत्संसर्गमावयी-.

न चाप्रसक्तप्रतिषेधः, सामान्यतस्तस्यापि प्रसक्तत्वादिति । स चायं नोत्पद्यते, नापि निनश्यति , इतरेतराभावो सामान्यवद्विनाशित्वान्नित्य इति ।

तथैतिश्चमन्तभीवयति—तथै तिश्चमित । इतिहेति निपातसमुदायः पुराहते वर्तते, तस्य भाव ऐतिश्चम्, यथादूरनिर्दिष्टप्रवक्तृकप्रवादपारम्पर्यमैतिश्चम् । श्रुतिस्मृत्यादि-वर्तते, तस्य भाव ऐतिश्चम्, यथादूरनिर्दिष्टप्रवक्तृकप्रवादपारम्पर्यमैतिश्चम् । श्रुतिस्मृत्यादि-वाक्यवत् प्रसिद्धप्रकृष्टवक्तृकं यन्न भवति । लोके च प्रसिद्धमवाधिताकारं प्रवादपरम्परया यदमिसन्धाय पठनित—"आचारात् । स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनिम"ति । एतादृशं चावितथमेवेत्यासोपदेश एव । तथा चानुमान एवान्तर्भवतीति भावः ।

के चित्तु घटात्यन्ताभाव एव तद्विषयः। उत्पाद्विनाशप्रत्ययस्तु
तत्संबन्धतथात्वप्रयुक्तः। स च संयोगध्वंसद्भपः। न चैवं घटात्यन्ताभाव10 संबन्धस्य संयोगध्वंसद्भपतया नित्यत्वात्तत्र घटधोः कदापि न स्यादिति
वाच्यम्। न हि घटसंयोगोऽस्ति तत्र तत्संयोगध्वंसः। सामान्यध्वंसस्य
यावद्विशेषध्वंसन्याप्यत्वादेकविशेषविति सामान्यध्वंसस्याभावेन तदुपपत्तिरित्याहुः।

अन्ये तु यथा प्रतियोगिभेदेनाभावभेद्स्तथा तद्वच्छेद्कभेदेनापीति। तत्र संयुक्तघटस्याभावः। स चान्यविशिष्टभाववदुत्पाद्विनाशशीलोऽन्य प्वेति 15 बदन्ति।

यथानादिसंसर्गाभाववैधम्मर्थेऽपि प्रतीतेरनन्यथासिद्धत्वादुत्पाद्नशीलो ध्वंसः स्वीकृतस्तथा तत प्वोत्पाद्विनाशशीलस्तुरीयः संसर्गाभावो घटस्येत्यप्याहुरेके । स चायमिति। संसर्गाभावश्चायमित्यर्थः।

'अबाधिताकारिम'त्यनेन प्रमाणत्वमुक्तम् । आचाराच्चे ति । बटे बटे यक्तः 20 प्रतिवसतीत्यैतिह्यात् सतां पूजनाचारः । तस्मात् स्मृतिः । ततश्च श्रुतिरनुमीयत इत्यर्थः । आसोपदेश एवेति । यद्यपि विशिष्य वक्तज्ञानं नास्ति, तथापि महाजनपरिग्रहात् प्रामाण्ये आसोक्तत्वमनुमीयते ।

[।] Vardhamana adds च.

ननु सिद्धमनुमानं पञ्चावयवप्रयोगसहायता तु तज्ज्ञानस्या नुपपना तद्वयतिरेकेणापि मुखमनुमानोदयात्। न चालार्थे अप्रपिपन्न एवासौ, तथा सति परप्रतिपादनस्याप्यनु-पपत्तेरत आह—पञ्चावयवेनेति । अर्थ्वते गम्यते अनुमेयमनेनेत्यर्थे लिङ्गं तस्यार्थस्य स्वनिश्चितस्य साध्याविनाभावितया स्वयं गृहीतस्य प्रतिपाद्यते ऽनेनेति प्रतिपादनं प्रतिपादकं यत् परार्थे परसन्देहव्युदासार्थे तत् परार्थानुमानम् । केन रूपेण पुनस्तत्पतिपादकःवं 5 तदाह—पञ्चावयनेन वाक्येनेति । "इत्थंभूतलक्षणे" तृतीया, पञ्चावयववाक्यरूपं तदित्यर्थः । अथवा सुनिश्चित श्रिवानुमेयस्य प्रतिपादनं प्रतिपत्तियन लिङ्गप्रतिपादना-वान्तरव्यापारवता पञ्चावयवेन वाक्येन स्मृतिसमारूढेन परार्थे भवति तत्तथाभूतं वाक्यं परार्थानुमानमिति । न चैवं सत्यनुमेयप्रतिपत्तेः शाब्दत्वप्रसङ्गः, केवलस्य शब्दस्या-निमित्तत्वात्। न च लिङ्गप्रतिपादनमालेण विरम्य व्यापाराभावो विभिन्नविषयत्वादिति। ननु बौद्धानां द्रचवयववादिनामपि वाक्येन संव्यवहारो भवत्यतस्तद्व्युदासार्थे स्वोक्तमेव विवेचयति — पञ्चावयवेने ति । इतरव्यवच्छेदाऽवधारणार्थः । तच्च व्युत्पादियष्यते । प्रकृतमर्थमधिकृत्य सन्दिग्धवद्विपर्यस्ताव्युत्पन्नयोरिप जल्पवितण्डाभ्यां गलितेऽहङ्कारे सन्दि-ग्धतामेव नीत्वा प्रतिपादनम्। इयांस्त्वल विशेषः, कस्यचित् स्वरसवाही सन्देहः, कस्यचित्त्वाहार्थे इति । तदनेन सन्दिग्धप्रतिपत्तये पञ्चावयववाक्यमङ्गमेवेति दर्शितम् । न हि स्वयं स्वभ्यस्तशास्त्रस्य पुस्तकोपादानमेकान्ततोऽनुपयुक्तमिति अनभ्यस्तस्याऽपि तथा सम्भवतीति भावः। पदानि पुनः परस्परान्वितं स्वार्थे बोधयन्ति। वाक्यार्थस्य

नतु विपर्यक्ताच्युत्पन्नयोरिजज्ञासुत्वात् कथं च्युत्पाद्यत्विमित्यत आह—
प्रकृतिमिति। तद्नेनेति। तथा च परार्थानुमाने पञ्चावयववाक्यं विना न समस्तरूपोपेतिलङ्गप्रतिपादनिमिति न व्यभिचार इति भावः। ननु पञ्चावयववाक्यं स्वार्थानु- 20
मितौ न यदि प्रयोजकं तत् कथं परार्थानुमितौ तथेत्यत आह—न होति। पदानि
पुनिरिति। व्यवहाराच्छिकप्रहे तत्कारणतयोपिस्थिते इतरान्विते स्वार्थे पदानां
शक्तिप्रहादितरान्वितं स्वार्थं समारयन्ति पदानि वाक्यार्थक्षाने लिङ्गम्।

¹A तस्यानुप-. 2A स्वेनिश्वितं - 3A सङ्गतमेवितिः

लिङ्गम् अन्यथैवे¹ति "किमाईकवणिजो वहित्रचिन्तया"। न हि स्वातन्त्रयेण शब्दस्य प्रामाण्यमस्माद्भविष्यते, किन्तु वक्तृज्ञानापेक्षया। न व्चान्विताभिधाने प्रमाणमस्ति। अन्वितार्थप्रतीतेरन्यथाप्युपपत्तेः। यत्र व्युत्पत्तिस्तद्वस्तुगत्या पदार्थान्तरान्वितमिति तु न प्रकृतोपयोगि। न हि यत्न चक्षुषः सामर्थ्यमधिगतं तद्वस्तुगत्या स्पर्शवदिति तद्वत्ताप्यस्य विषयः। आकाङ्कानुपपत्तिरस्तु , न हि सामान्यतोऽनिधगमे विशेषजिज्ञासा स्यादिति चेत् , न । दृष्टरिवशेषे जिज्ञासावदाक्षेपतोऽप्युपपत्तेः। शब्दमहिमानमन्तरेण यतः कुतश्चिदपि स्मृतेषु पदार्थेषु अन्वयप्रतीतिः स्यात्। न चैवं ततः शब्दशक्तिरवश्यं कल्पनीयेति

यद्वा, पदार्थमात्रज्ञानशक्तिव्रहात्तनमातं स्मारयन्तीति विचारोऽस्माकं निष्प्रयोजनो न निराकियत इत्यर्थः । यद्यपि शब्दस्यास्वातन्त्रेद्यण प्रामाण्यानभ्युपगमेऽपीतरान्विता-10 निन्वतपदार्थयोः शक्तिरस्टयेव, तथापि स्वातन्त्रयेण प्रामाण्यानभ्युपगम आर्द्रकवणि-कृत्वे हेतुः। 'अन्यथापीति । इतरानन्वितपदार्थमात्रशक्तचापीत्यर्थः । पदार्थशक-हवेन ज्ञातानि पदान्याकाङ्चादिसाचिन्याद्निवतं स्वार्थे बोधयन्तीति नान्वये शक्तिः। किञ्चान्विते शक्तिरित्यस्य यत्र शक्तिस्तत्पदार्थान्वितमित्यर्थः। तदास्मत्पचेऽपि तत्संभव इत्याह—यत्र व्युत्पिति रिति । व्युत्पित्तः शक्तिः । न हि सामान्यत 15 इति । न च पदादन्यद्न्वितसामान्योपस्थापकमस्तीति भावः । आक्षेपतोऽपीतिः। कियाकारकयोर्मिथो व्याप्यत्वादेकेनापरस्यानुमानात् सामान्यतोऽन्वितज्ञानमस्तीति तद्विशेषे जिज्ञासा स्यादित्यर्थः । अपि च पदानां स्वार्थान्वये वा शक्तिरन्वितस्वार्थं वा ? भाद्ये, सर्वपदार्थानामुपसर्जनापित्तिविशेष्यालामश्च। द्वितीये, स्वार्थविशेष्यक-प्रतीत्यजननाद्वाक्यभेदापत्तिः। किञ्चान्वये पदानां शक्तिर्यदि बोधकतामात्रं तदा सिद्धसाधनम् । अथान्वितत्वेनैव शक्तिः ? तन्न । आकाङ्त्ताद्युपेतपदार्थान्तरोप-अनन्यलभ्यपदार्थमात्रे पवान्वयञ्चानोपपत्तावन्यसभ्यत्वात् । पदादन्ययमात्रोपस्थितावपि च त्वयापि वाच्यम् । इदं तद्विशेषज्ञानार्थं तद्वेत्तणात्। अवश्यं चान्वयबोधे आकाङ्त्तादीनामसाधारणी वाष्यैकवाक्यतादौ प्रतीयमानान्वये पदशक्तेरभावात्। वाच्या । पवञ्चावश्यकपदार्थशक्तेरेवान्वयविषयतोपपत्तौ प्रतिवाक्यार्थमन्वयशक्तिभेदस्वीकारे गौरविष्टत्यन्यत विस्तरः। ननु यदि पदानामन्विते शक्तिर्नास्ति, किन्तु पदार्थ एव च यतः कुतश्चिदुपस्थितेषु पदार्थेध्वन्वयबोधः स्यादिति (परम्)। तथा पदानामेवान्वयबोधे शक्तिरास्थेयेत्याह -शब्दमहिमानमिति।

I A Vardhamana reads श्रन्यथापीति. 2 A प्रामाख्यिमध्यते। म चा. 3A सामान्यतोऽन्तिसायगमेः

5

चेत् , आधुनिककविकाव्यानुष्पत्तः । न हि संसर्गविशेषमप्रतीत्य वाक्यरचना नाम । न च स्वोत्प्रेक्षायां चिन्तावशेन पदार्थस्मरणव्यतिरिक्तमन्यत् प्रत्यक्षादि सम्भवति, ततः स्मृतानां कविभिः संसर्गे। नावगम्येत, न हि येन यिन्नयमेनापेक्षते, तल तेनावश्यं स्वशक्ति-राधेया । तथा च सति कारकज्ञापकादिभिः कार्यज्ञेयादिषु शक्तिकल्पनागौरवस्य सर्वल दुवीरत्वात् । स्यादेतत् । पञ्चावयववाक्यं तदर्थिषयमाधत्त इत्यसङ्गतं, निरवयवस्य हि

भट्टमतेन परिहरति—आधुनिकेति । शब्दव्यतिरेकेऽपि संस्कारादुपस्थितानां पदार्थानामन्वयबोधादन्वयबोधे पदार्था एव ज्ञाताः करणम् । पदानि पुनः स्वार्थोपस्थितावेवान्यथासिद्धानीत्युपेयम् । अन्यथा नवकाव्यसंसर्गबोधात् पदरचना न स्यादित्यर्थः । न चावश्यकपदशक्तरेव पदार्थवदन्वयोऽपि विषयोऽस्तु , न तत्र शक्तयन्तरमुचित्रमिति वाच्यम् । श्रुतेऽपि पदे यावन्न पदार्थ उपतिष्ठते तावदन्वया- 10 प्रतीतेरुपस्थितेषु पदार्थेव्वन्वयावगमादवश्यं पदार्थानां कारणत्वेन शक्तत्वात् ।

नतु पदार्थानामतीतानागतत्वाद्वोधकतैव नास्ति, दूरे ज्ञाता शक्तिः। तज्ञानानां कारणत्वेऽपि न तत्राभिधाशक्तिकस्पनम्। तस्याज्ञातस्यैव हेतुत्वात्।

मैवम् । छिण्यादिस्मृतानामप्यतीतानागतत्वाद्वोधकत्वापत्तेः । स्वमतेन
बोधकमाह — न च ये येनेति । गौर्वस्येति । यथाभिहितान्वयवादिनां शक्तिस्वीकारे 15
गौरवं तथान्विताभिधानवादिनां वाक्यार्थं संसर्गविशेषे पदानां शक्त्यन्तरस्वीकारे गौरविमत्यर्थः । ज्ञातानां पदार्थानामकारणत्वे तु बीजं ब्युत्पत्तिकाल एव प्रयोजक-वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यव्यापारदर्शनाद्धादिन्वतज्ञानोपपत्यर्थमन्वितबोधकत्वं शब्दस्यैव गुद्धते । तद्यं तिन्नविहार्थमर्थोपस्थितरिप सहकारिणी कल्प्यत र्रात न तथैव शब्दस्यान्यथासिद्धः । शब्दतद्र्थयोद्धपिथतयोरन्वयवोधकत्वात् । कृत 20 करणत्विमिति संशये प्रथमोपस्थितत्वाद्विवतस्वार्थप्रतिपादनपरत्वात् पदानामन्वय-बोधकत्वम् । पदार्थस्मृतिस्तद्वचापारः कल्प्यत इति ।

अर्थप्रतिपाद्कत्वं शञ्दत्वं न पञ्चावयववाक्यस्य, किन्तु तद्भिव्यक्तस्य स्कोट-स्येति पञ्चावयवबोधकमिति मतमुत्थापयति—स्यादेतिदिति। तत्र चतुर्णां प्रत्येकं मिलितानां वा नान्वयबोधकत्वमित्यर्थापत्तिर्न मानमन्योन्याश्रयादित्याह—

I Vardhamana reads च for ছি.

स्फोटस्य शब्दरूपत्वात्। यद्यपि च नाप्रतिपादितात् शब्दादर्थप्रवितिरर्थप्रतिपत्तौ च सत्यां तदन्यथानुपपत्त्या स्फोटाभिधानस्य प्रतिपत्तिरित्यन्योन्याश्रयग्रस्तत्या नार्थापत्तिः प्रमाणं, तथापि गोपदिमित्यभिन्नाकारावगाहि प्रत्यक्षमेव नानावणातिरिक्तमेकमवयन्यादि-वदभिन्नार्थे स्फोटं साध्यति । न चैतदौपाधिकन्तदभावात् । न तावदेकधीविषयत्व-मुपाधिः । अनुभवानां क्रमशालितया तत्प्रभवसंस्काराणां क्रमवत्त्वात् तज्जनितस्मृतीनामिष क्रमवत्त्वात् । अननुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगाच्च । नाप्येकत्वप्रतीति नामिष क्रमवत्त्वात् । अननुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगाच्च । नाप्येकत्वप्रतीति हेतुत्वमवगते तिस्मन् एकपदत्वसिद्धिरिति । अत एव नैकार्थसम्बन्धाख्यानमप्युपाधिः, तस्मादुपाधेरसंवेदनात् वनादिप्रत्ययवदयं प्रत्ययो न भ्रान्त इति । अत्रोच्यते—औपाधिक एवायमभिन्नार्थप्रत्ययः । सम्भवति च एकार्यप्रतितिहेतुत्वमेवोपाधिः । न चान्योन्या-श्रयत्वं पूर्वमेकपदत्वावधारणानम्युपगमात् । एकत्वप्रतितिहेतुत्वं च क्षणिकत्वेऽपि स्मर्य-

यद्यपिति । तथापिति । गोपदमेकिमत्यनुभवः पदैकगोचरो न नानावर्णविषयक इति तद्धिन्नमैकं स्कोटाख्यं पदं बोधयित । अभिन्नार्थमभिन्नमेकमधं साधयतीत्यर्थः । अत एवेति । [अर्थः ?] पदार्थस्तस्य संबन्धः संकेतस्तस्याख्यानं बोधनमप्यु
गाधिनस्त्यत एव परस्पराश्रयस्यानुपूर्वीविशेषविशिष्टस्य पदत्वात् । तस्याश्चाननुभवत्वादित्यत आह—एकार्थेति । प्रत्येकमानुपूर्वीविशेषविशिष्टस्य पदत्वात् तस्याश्चाननुभवत्वादित्यत आह—एकार्थेति । प्रत्येकमानुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णानुभवजनितसंस्कारेभ्यस्तादृशवर्णगोचरायाः सम्हालम्बनैकस्मृतेः संभवात् । पदार्थप्रत्ययस्यान्यथानुपपत्तेस्तावत् संस्काराणां युगपद्वोधकल्पनात् । पदत्वप्रतिसन्धानं

विनैकवर्णमान्नप्रहात् संकेतस्मृतेरभावात्तां विना पदार्थस्मृतेरभावात् । न च वर्णानुभवेऽपि तत्तदानुपूर्व्यनुभवान्न पदत्वप्रतिसंधानम् , पूर्ववर्णभ्वंसविशिष्टापरवर्णस्यानुपूर्वीत्वात्तस्यापरवर्णानुभवकाल एवानुभवात् । वाक्यार्थक्षाने च पदार्थानामानुपूर्वी
न कारणमित्यर्थः । अन्यथा स्कोटस्य वर्णाभिन्यक्तत्वपत्ते किमेकैकं वर्णानां स्कोटाभिस्थञकत्वमथवा मिलितानामिति विकहपे यथोक्तदोषापत्यानस्यगत्या त्वयार्थवैव

²⁵ IA एकार्थप्रस्थयं ..

किरणावली

माणानां नियतानुपूर्वीविशिष्टानां यावन्तो याद्या ये चेत्यादिपरिग्हीतानां सुकरमेव, अन्यथा तु स्कोटस्वीकारेऽपि समानत्वादिति कृतं विस्तरेग । पूर्वपूर्वपदस्मरणानुग्रहीत-मन्त्यपदं स्मर्थमाणं वाक्यं न पुनरनुभूयमानं क्रमवद्दर्णसमुदायस्य पदस्य अवणेन्द्रिय-जातानुभवगोचरत्वासम्भवात् । यथा च पूर्ववर्णानुस्मृतिनिचयसेहितान्त्यवर्णानुभव-स्योपान्त्यान्त्यवर्णवस्तुसमृत्यनुभवयोर्निरन्तरं द्वतमुच्चार्यमाणवस्तुपक्षे विनश्यदवस्थयोरुपान्त्या-न्त्यानुभवयोः लब्धस्मृत्यनुभवरूपवैचित्र्यस्यैकस्य वा ज्ञानकारणत्वं न सम्भवति, तत् सर्वे "समानतन्त्रसिद्धः वात् नेह प्रतन्यते । पदप्रक्रिया तु प्रथमवर्णज्ञानस्योत्पादः संस्कारस्यो-त्पद्यमानतेत्येकः कालः, ततः संस्कारस्योत्पादः, तेनैव⁸ पूर्ववर्णानुभवसंस्कारसचिवेन द्वितीय-संस्कारस्योत्पद्यमानता, प्रथमवर्णज्ञानस्य विन्ध्यत्तेत्येकः कालः । ततः संस्कारस्योत्पादः, द्वितीयवर्णज्ञानस्य विनश्यत्ता, प्रथमवर्णज्ञानस्य च विनाशः। अन्त्यवर्णानुभवस्योत्पादः, उत्पन्नन संस्कारेणान्त्यवर्णानुभवसहकारिणा पूर्ववर्णद्वयविषयस्मरणस्योत्पद्यमानतेत्येकः कालः ततः स्मरणस्योत्पादः, अन्त्यवणानुभवस्य विनश्यत्ता, द्वितीयवर्णशानस्य नाशः, ततः समयस्मृते इत्पद्यमानतेत्येकः कालः। ततः समयस्मृते इत्पादः। स्मरणस्य विनश्यता, रीतिरनुगन्तव्येत्याह - अन्यथा त्विति । एवं वाक्यमपि पदान्येकस्पृतिसमारूढ़ानि जनयन्तीत्यनन्यगत्या स्त्रीकर्त्तव्यं नानापदानामैकपदत्वानुभवादित्याह—पूर्व-पूर्वेति । तत्र प्रकारान्तरेणापि प्रतीत्युपपत्तिमुपन्यस्य निराचष्टे—त्र∫य]था चेत्यादि । स्टब्वेति । श्रोत्रसंस्काराभ्यां सद्सद्वर्णावगाही स्मृत्यनुभवो विवित्रप्रत्यय एवार्थ-प्रत्ययहेतुरित्यर्थः। समानतन्त्रादीति। अयमर्थः—स्मृतिनिचयसहितस्यान्त्य-

अन्त्यवर्णानुभव एवोपान्त्यस्मृतिरुत्पद्यते, एवं विनश्यद्वस्थोपान्त्यवर्णानुभवाद्विनश्य- 20

25

अन्त्यवर्णानुभवकाले पूर्ववर्णानु-

ैतेन चेति । वर्णझानेन यद्यप्युत्पद्यमानतोत्पत्तिकारणसाक्रिध्यं विनश्यत्ता च विनाशकारणसामिध्यं द्वितीयज्ञानमैवेति न कार्य्यकारणभावस्तस्या(था १)प्युत्पाद-विनाशौ । कारणत्वमाविष्कर्त्तुं तृतीयानिर्हेशः । एवमुत्तरत्नापि ।

वर्णानुभवस्यैककालासंभवात् अन्त्योपान्त्यवर्णस्मृत्यनुभवयोरेकदा न

भवाभावात् । समृत्यनुभवरूपमेकं ज्ञानं जातिसाङ्कर्यादेव नास्तीति ।

द्यस्थान्त्यवर्णानुभवयोरपि नार्थप्रतीतिहेतुत्वम् ।

-ज्ञानगोचरत्वासस्यवात्. 2 Vardhamana reads समानतमादि-. mana reads तेन च. 4A उत्पन्नेन च संस्कारेणान्यवर्णानुभवसह्यारिणा पूर्ववर्णंदयनिचय-सार्वासीव्यमानतेत्वेन: काल:.

5

अन्त्यवर्णानुभवस्य विनाद्यः, पदार्थप्रतिपत्तेष्कत्पद्यमानतेत्येकः कालः, ततः पदार्थप्रतिपत्तेरिप संस्कारोत्पत्तिः । स्मरणस्य विनाशः । सङ्केतस्मृतेर्विनश्यत्ता, संस्कारस्योत्पद्यमानतेत्येकः संस्कारस्योत्पादः । पदार्थसमृतिप्रतिपत्ते विनश्यत्ता, सङ्कतस्मृते-कालः। र्विनश्यत्तेत्येकः कालः । पदार्थस्मृतिप्रतिपत्ते "रिष संस्काराद्विनाश इति । प्रक्रियायां सङ्केतस्मृतिसमय एवान्त्यवर्णानुभवस्य स्मर्णन विनाशितत्वात् । पदार्थप्रतिपत्तौ पूर्वभावित्वमिप नास्तीति कारणत्वं न स्यात् इति दोषस्मरणानुभवयोरविरोध एव परिहार इति मन्तन्यम् । वाक्यप्रिक्रया तु अन्त्यवर्णानुभवस्योत्पादः, स्मरणस्य विनश्यत्ता । ततः संस्कारपद्प्रतिसन्धानयोस्तृपद्यमानतेत्येकः कालः । अथ तयोस्तृपादः । पदप्रतिसन्धानात्मा समयसंस्कारोद्बोधः । सम्बन्धस्मरणस्योत्पद्यमानता संस्काराद्धि-चित्रस्याप्रत्ययस्य विनद्यत्तेत्येकः कालः। अथ समयस्मरणस्योत्पादः, विचित्र-10 प्रत्ययस्य विनाशः । पदार्थानुसन्धानस्याविनश्यत्तेत्येकः कालः।

पञ्चावयवं वाक्यमित्युक्तं, तल च विशेषनिश्चयार्थमाह— अव्यया इति। 'पुनः'शब्देनावधारणायेन जिज्ञासादयो निराकृताः । तेषामशब्दरूपत्वात् । 'तत्र' न्याय-पासत्वात् प्रथमं प्रतिज्ञासुदाहरति। तत्रानुमेयोद्देशोऽविरोधी प्रतिज्ञेति। तत्र तेष्व-वयवेषु मध्ये । नन्वेचं सति यत् कृतकं तदनित्यमित्यस्यापि प्रतिज्ञात्वं स्यात्, अनु-15 अतः प्रोक्तमेव विवृणोति—प्रतिपिपादि घिषिते त्यादिना । अस्ति-त्वादिधमीपेक्षया सर्वे एव हि धार्मणो धमीविशिष्टाः । अतः प्रतिपादियतुमिष्टेन धमेण विशिष्टो यो धर्मा पक्षस्तस्योद्देशमात्रमभिधानमालं साधनरहितं च तच्छून्यमुद्देशमात्रं किञ्चित्करमित्याह— अपदेश विषयमापाद यितु मिति । 'अपदेशो' हेतुः । नन्वेवमप्यसाधनाङ्गत्वात् नेतत् प्रयोगार्हमिति चेत् ? कथं न पुन-20 रस्याः साधनाङ्गत्वम् , किं सर्वथैव कथास्वनुपयोगात् ? अथोपयुक्तस्याप्यन्यथैव परि-

स्मरणानुभवयोरिति । अन्त्यवर्णानुभवस्य एद्स्मरणादिः सर्वोऽयं व्यापार इति न ब्यापारेण व्यापारिणो व्यवधानिमिति न विरोध इत्यर्थः। 'तच्छुन्यं' साधनशून्यमित्यर्थः। असाधनाङ्गत्वादिति । लिङ्गन्याप्तिपत्तधम्र्वतानुपद्रशंकत्वादित्यर्थः ।

पदार्थप्रतिपत्तेकत्पत्तिः. 2A पदार्धप्रतिपत्तिविनश्चत्ताः 3A पदार्थमृतिरपिः

किरणावली

महात् १ आद्ये, विप्रतिपत्तिमपि नोद्भावयेत् । अनुद्धावयन् कथमपि विवदेत् । अ वेवदतः कथं वचनं कथाङ्कत्विमयात् १ तथा च कथं कथको निगृह्येत निगृह्णीयाद्वा १ नापि द्वितीयः । स हि विवादाद्वा अन्वयवान्तराद्वा । विवादादपि व्यवहिताद्वा, अवयवान्तरक्ष्वाक्यतापन्नाद्वा १ अवयवान्तरादिषि साक्षादाक्षेपाद्वा १ न तावदाद्यः । आसत्तर-भावात् एकवाक्यतानुपपत्तेः । आसत्तावान्तरालिकसाधनाङ्गवचनेन निगृह्यते । अनिम्रिहे वा परः पर्यनुयोज्योपेक्षणमासादयेत् । द्वितीये त्वविवाद एव । वयमपि च पराभ्युप्तेपक्षविपरीतां कोटिमुप्नीय तत्सिद्धयेऽवयवान्तरमिद्धयादिति ब्रूमः । न हिष्यंभूतविपरीतकोद्धयपनीतदर्शकवाक्यव्यतिरेकेणान्यतरवाक्यप्रतिज्ञास्वरूपमस्ति । नापि सृतीयः । न हि प्रतिज्ञार्थे हेत्वादिभिश्चतुर्भिरभिधीयत इति वक्ष्यामः । नापि चतुर्थः । स हि अपेक्षाकाले वा, अन्यदा वा १ न तावदाद्यः । न ह्यनित्यं

देतुप्रयोगार्थमैव प्रतिज्ञार्थ उपयुक्तोऽन्यथा किमुद्दिश्य हेतुः प्रयुज्येतेत्यर्थः । आच्य इति । प्रतिज्ञार्थानुपयोगे विप्रतिपत्तेरनुपयोगः, तस्याः प्रतिज्ञासमानार्थत्वात् । अय पत्तप्रतिपत्तपत्तिपत्तं विष्ठा कथकत्वाभावाद्विप्रतिपत्तेरुपयोगो न प्रतिज्ञार्थस्येत्युच्यते, ति साभ्यानुपयुक्तत्वे हेतोरप्यनुपयोग इति प्रतिपत्तिमात्रपर्यवसितेव कथा स्यात् । यदि च विप्रतिपत्तेरेव(१) …मेव हेत्याचुपयुक्तं ति प्रतिज्ञार्थ उपयुक्त पवेति भावः । 'विवादाद्वे'त्यस्यैव विकल्पद्वये 'विवादाद्वेप' 'ध्यवहिताद्वे'ति विकल्पं दूषयित— न ताचिद्ति । आसत्तेरिति । अनासम्नेन विवादवाक्येन हेत्यादिषाक्य-स्यैकवाक्यतापत्तेरित्यर्थः । अनिग्रहे चेति । निप्रहानुद्धावने वेत्यर्थः । 'अवयवान्तरैकवाक्यतापन्नाद्वे त्यत्राह—द्वितीये त्विति ।

नन्वेवमपि शम्दोऽनित्य इति विप्रतिपरयनम्तरं पुनः शम्दोऽनित्य इति 20 कोट्युपनयो व्यर्थ एव । विप्रतिपत्तेरेय तथाभूतत्वात् ।

मैवम् । हेत्वाकाङ्क्ता हि न वस्तुस्वरूपे किन्तु तत्प्रमितौ । विप्रति-पत्तिश्च स्वरूपविषयैव । अत एव शब्दोऽनित्यतया प्रतिपत्तव्य इत्येव प्रतिक्षार्थों लक्तणया शब्दोऽनित्य इत्यनेनोच्यते । तथा च वस्तुस्वरूपाद्विवादार्थाद्न्यः प्रतिक्षार्थः पुनरिभेषेय एवार्थभेदात् । 'अवयवान्तरादिपि' 'साक्ताद्वे'ति पक्तं प्रतिक्तिपति—तृतीय इति । 'आक्तेपतो वे'ति पक्तं निरस्यति—नापोति । 'अपेक्ताकाले' आकाङ्क्ताकाले ।

IA सद्यमिव प्रतिषदित्. 2A -ऽनुग्दश्चीतः 3A न श्चीवंभूतकोव्युपदर्शनमन्तरेण प्रतिश्वायाः श्वामास्तः

किरणावली

शब्दं बुभुत्समानानामनित्यः शब्द — इत्यनुत्तवान्यत् किञ्चिदपेक्षितम्, कृतकत्वादिति वा, यत् कृतकं तदनित्यमिति वा, कृतकश्च शब्द इति वा, सर्वस्यापाततोऽन्वयेनावगति-प्रतिपन्नविवादविषयाः हि तदर्थतिन्नयतहेतुं साधनं बुभुत्सा-हेतुत्वाभावात् । महे, न तु साधनं प्रथमतः प्रतीत्य पश्चाद्विवादविषयम्। तथा च, तस्यैव प्रथम-मभिधाने प्राप्ते अन्याभिधानानुपयोगादाक्षेपस्यापि कुतोऽवकादाः १ अपेक्षितकरणेऽपि बचनव्यतिरेकेणापेक्षितसिद्धरभावात्। नाष्यन्यदा। न हि यत् कृतकं तदनित्यं, यथा घट:, कृतकश्च शब्द इति वचनमवधानकारकम्, परस्पराश्रयप्रसङ्गात्। अवधाने सत्यर्थनिश्चयस्तरमाच्चावधानमिति । वाक्यसामग्रीनियमानादरे तु तदुदाहरणक्रमोऽपि नाद्रियेत । प्रतिपाद्यापेक्षनियमानुरोधश्च समान इति । अनित्यः शब्द इत्यपेक्षिता-10 भिधानविषये² कृते कुत इत्यपेक्षायां कृतकत्वादिति हेतोः समुचितं समुत्थानमिति प्रतिज्ञोदाहरणमाह—द्रद्धं वायुरिति । वायुर्द्रव्यमित्यर्थः । वायुरूपं जानन्निप तस्य द्रव्यत्वे सन्दिग्धस्तं प्रति सिषाधयिषितेन द्रव्यत्वेन विशिष्टस्य वायोरभिधानं प्रतिज्ञा । कथायां नियमः, शास्त्रे तु प्रतिपत्तिमात्रं समीहितमिति भावय । द्रव्यं वायुरिति व्यत्ययाभिधानम् । अविरोधिपदस्य तात्पर्यमाह—अविरोधिग्रहणा-दिति । प्रत्यक्षेणानुमानेन वाभ्युपगतम् प्रतिपन्नं तद्विरोध्यनुमानाभास इत्यर्थः । विधस्य भ्रमादिना कदाचित् अनुमातुमिष्टत्वात् । ननु देशे विकस्य प्रत्यक्षानुमान-रूपप्रमाणद्वयमात्रमभ्युपगच्छतः स्वशास्त्रादिविरोधस्य कुतः प्रसक्तिः ? न हि शास्त्रं नाम पृथक् प्रमाणमस्तीत्यत आह -- अभ्यूपगतेति । न केवलमुभयसिद्धेनानुमानेना-पि तु लोके शब्दतया प्रसिद्धेन अस्माभिश्चानुमानतयाभ्युपगतेनेति नेयम्, अभ्युपगमन-मात्रस्य स्वराब्देनैव लब्धत्वात् । अथवा न केवल प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् , अपि तु यत् स्वयमभ्युपगतम् आगमतयाभ्युपगतप्रामाण्यं तेनापि परशास्त्रमपि प्रतिज्ञाभासमित्यर्थः । प्रत्यक्षविरुद्धमुदाहरति—यथाऽनुद्योऽिनरिति । प्रत्यक्षविरोधी यथाग्निरथेस्वित योजना । प्रसक्तं प्रतिषिध्यते, न च तेजोब्यतिरिक्तेऽ-

अन्ये[स्ये]ति। तत्करूपने आन्नेपकस्यावयवान्तरस्यैवाभावादित्यर्थः। ननु
साध्यमप्रतिशायापि साध्यप्रतिपत्यनुकूलहेत्वाद्यभिधानेऽपेन्नितसिद्धिः स्यादित्यत
भाह —अपे क्षितकरणेऽपोति। यदि च प्रतिपाद्याकाङ्नाक्रममनपेक्ष्याभिधानं
तदान्यत्रापि तद्पेन्ना न स्यादित्याह — वाक्यसामग्रीति। पन्नमुद्दिश्य साध्यविधानात् पन्नं प्रथमं निर्दिशति—वागुद्रव्यमिति।

IA तदन तनि गैयाय हतुसाधनं. 2A - भिधायिपतित्रावचने.

न्यस्मिन् क्वचित् उष्णत्वमुपलब्धम्। अनुमानादेवावगते त्वन्धपरम्परापातप्रसङ्गात प्रत्यक्षेण प्रतीतौ तद्विषयमनुमानमनेनैव बाध्यत इति। नन्वयुक्तमेतद्वाध्याविना-भावयोः सहासम्भवात् । बाधे ह्यपक्षवर्मत्वमनैकान्तिकत्वं च स्यात् इति चेत् ! अत-द्वणमिति वदामः। न हि सर्वे।पसंहारव्याप्त्यादिपरिगृहीतस्य एवेदं पृथक् बह्वेविपक्षत्वमपक्षत्वं वा, असित बाधे वेधसापि सुवचम्। बाधे तु दृष्टे तूत्तरकालीनमनैका-न्तिकत्वादि सम्भवत्यपि किन्तेनोपजीवकेनो रजीव्यस्य बाध्यस्य कियते, अन्यथा विरुद्धस्यापि परिहारप्रसङ्गात् । तल हि साध्यस्य निश्चितत्वे हेतुरसिद्धो हेतुनिश्चयेनैव साध्यं बाधितमिति वा कुतो विरुद्धावकाशः ? उपजीव्योपजीवकभावेन तद्वयवस्था प्रकृतेऽपि समानेति।

अनुमानादेवेति । अनुमानमन्विय साध्यत्रसिद्धौ स्यात् । व्यतिरेष्यपि यदि वहि पत्तीकृत्य क्रियते तदा सिद्धसाधनमन्यस्य पत्तत्वे बाध इत्यन्धपरम्परार्थः।

अत एव [ही]ति। अनैकान्तिकापत्तधर्मात्वोपजीव्यत्वादेव यदुपजीन्यं स्वतो दूषकं च तदेव पृथक् हेत्वाभास इत्यर्थः।

ननूपजीव्यत्वं न बाधमवगम्यैवावगमः। तमनवगम्यापि शब्दानुमानाभ्यां तद्वव्रहात्। वस्तुतं एकत्र धर्मिमणि साधनसाध्याभावाविति समूहालम्बनसपैकैव अन्यथा धर्मिमणि 15 प्रतीतिः साधनसार्ध्यामावयोः सामानाधिकरण्योक्लेखिनी। साध्याभावप्रमादशायां यदि साधनस्य ज्ञानं तर्ह्यसिद्धिः स्यादित्येकवित्तिवेद्यत्वं तयोरिति नोपजीव्यत्वम्। नापि बाधमुपजीव्यैवोद्भावनं तत्, असिद्धेः। न हीद्मनैकान्तिकमित्युक्तेः परस्य कथन्तावश्यकी।

अथ प्रत्यत्तादौ प्रमामात्रं प्रति स्वातन्त्रयेण बाधकस्य दूषणत्वेन क्लप्तत्वादनु-मितावपि स एव दोषः १

मैवम् । तथा सति बाधस्य हेत्वाभासत्वव्याघातः, अनुमित्यसाधारण-दोषस्यैव तत्वात्।

पत्ताभिमते साध्याभावष्रहवत् साध्याभावन्याप्यष्रहोऽपि विरोधित्वाविशेषात्। साध्याभावसामानाधिकरण्यमनैकान्तिकत्वम् । **पवश्च** साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यं बाधः।

10

20

अनुमानविरुद्धमुदाहरति— घनमम्बर्मित । अनुमानविरोधीत । आकाशं हि स्वकार्यभूतेन शब्देन समवायिकारणतयाऽनुमीयते । शब्दश्च विभुगुणत्वात् सार्वितिकोऽप्यसमवायिकारणप्रादेशिकत्वान्नियम्यते । यदि पुनरसमवायिवत् समवायिकारणप्रादेशिकत्वान्नियम्यते । यदि पुनरसमवायिवत् समवायिकारणप्रादेशिकत्वान्नियम्यते । यदि पुनरसमवायिवत् समवायिकारणमप्यस्य निविद्धावयवतया नियतदेशं स्थात् , नतिईं गन्धवत् सर्वत्नोपलभ्येत । ततो धर्मिप्राहकप्रमाणादेव धनमम्बरमिति प्रतिज्ञा बाध्येत इति । आगमविरुद्धमुदाहरति—

ब्राह्मणेनेति । क्षीरपानोदाहरणवलेन हि द्रवद्रव्यत्वात् सुरापानस्य पवित्रत्वं दर्शयता तत्साधनत्वं तावदवश्याभ्युपगन्तव्यम् । न च तत्रानुमानं प्रभवति श्रुतिस्मृतिभ्यामेक-समाधिगम्यत्वात् । तथा च दृष्टान्तसाधकेनैव स्वयमभ्युपगतेन सुरापानस्य पवित्रत्वं वािषतं भवति । स्वशास्त्रविरुद्धमुदाहरति—वैश्वोिषकस्येति । ननु किमियं परिभाषा

उक्तराश्च बाधः पत्ताभिमतविषयकसाध्याभावबुद्धौ सत्यामसत्यां वा ? भाद्येऽनैकान्तिकत्वमेव, साध्याभावसामानाधिकरण्यप्रहात्। अन्त्ये, लिङ्गत्वाभि-मतसाध्याभावन्याप्ययोरगृह्यमाणविशेषतया सत्प्रतिपत्त एव दोषो न बाधः।

उच्यंते—पत्तत्वाभिमते धर्मिमणि साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वमनिश्चित्य ध्यभिचारादि ज्ञांतुमुद्भावयितुं च न शक्यमित्युपजीव्यत्वाद्वाधः पृथक् । तथा हि—साध्याभाववद्दवृत्तित्वनिश्चयः साध्याभावनिश्चयाधीनः । तिश्चश्चयश्च न साध्याभावज्ञानमात्रात् । विशेषदर्शनेऽपि भ्रमादर्थनिश्चयापत्तेः प्रामाण्यानुसरणवैयध्याभावज्ञानमात्रात् । विशेषदर्शनेऽपि भ्रमादर्थनिश्चयापत्तेः प्रामाण्यानुसरणवैयध्याभावज्ञेशः, किन्तु साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयात् । न चैवमिसद्ध्युपजीव्यत्वेन सिद्धसाधनमपि पृथक् स्यादिति वाच्यम् । उपजीव्यत्वेऽपि स्वतो दूषकत्वाभावात् । पत्तत्वविघटनद्वारा तस्य दूषकत्वात् । पवमिसद्वेरपि बाध पवोपजीव्यः । साध्याभावज्ञानप्रमात्विश्चयादेव संदेष्ठ्यदितपत्तत्वपरिघटनात् । अधिकं तु न्यायिनिष्वन्ध-प्रकादो तत्त्ववोधे च विपश्चितमस्माभिः ।

चनमिति । निविड्मित्यर्थः । धर्मिमप्राह्कानुमानामपि विरोधित्वमुप25 पादयति—आकाशमिति । अभ्युपगतविष्द्धत्वमुपपादयति—क्षीरेति । ननु

¹⁰ मैवम्। पत्ताभिमते साध्याभावप्रहस्य दूषकत्वासिद्धौ दृष्टान्तानुपपत्तेः। सिद्धौ वा तस्योक्तरूपबाधानन्तर्भावे षष्टदेत्वाभासापत्तेः।

¹A त्रुतिसृत्यागमकममाधिगम्यसात्.

किरणावली

यत् स्वशास्त्रिणोक्तं तत्त्रथेव श्रद्धेयमत आह—वैद्वी विकस्येति । विशेषो व्यवच्छेदः तत्त्विश्चयः, तेन व्यवहरतीत्यर्थः । न च सत्कार्यवादे प्रमाणं निश्चायकमस्तीत्यर्थः । विवादाध्यासितो भावः कारणव्यापारादिष प्राक्काले सन् कार्यत्वात् , यत् पुनः कारणव्यापारात् प्राक् सन्न भवति न तत् कार्यम् , यथा प्रधानमिति चेत् , न । व्याघातात् । यद्यपि साध्यक्रियासाधारणिकयामात्रविषयत्वं रूपकार्यत्वत्वहेतौ नासिद्धिः, नाष्यसत इव 5 गगनकुसुमादेः सतोऽपि प्रधानादेः कार्यत्वस्य व्यावृत्तत्वादसाधारणव्यापारात् प्राक् प्रतीति-विशेषणात् । नाष्यसन्दिग्धव्यतिरेकित्वं घटो जायते, जनिक्रियां प्रति कर्ता भवतीत्यादि-प्राक्कारणत्वोपदर्शकप्रयोगस्य विषक्षे बाधकस्य सम्भवात्, न हि कारकमसद्भवति । न च सत्कार्यदूष्णमेव बाधकम् , अन्योन्याश्रय-

बहोषिकशास्त्रविशेषोऽचेतः तस्य चेतनधर्माभ्युपगमो न सम्भवतीत व्याचिष्ट— 10 विहोष इति । नतु सत्कार्यपचे मानाभावात् कथं तेन विरोध इत्यत आह— विवादेति ।

नतु दूषणान्तरदुष्टत्वादत व्याघातः कथं दूषणमुच्यत इत्याशयेन दूषणान्तरमुद्धतुंमाह—यद्यपोति । कृतिविषयत्वं कार्य्यत्वं न सतः, असत एव कार्य्यत्वादिति
न दूषणम् । क्रियाविषयत्वस्य कार्य्यत्वात् । क्रियात्वस्य चोत्पत्तिसाधारणत्वात् । 15
कि[1]रणेति । क[1]रणव्यापारात् प्रागपीति साध्यविशेषणेन विशिष्टस्य साध्यत्वात्
सपद्माभावान्न ततो व्यावृत्तिरिति नासाधारण्यित्रत्यर्थः । नापीति । घटो जायतः
इत्यस्य जनिक्षियां प्रति कर्त्ता भवतीत्यर्थाद्मसतश्चाकर्तृत्वात् कारकव्यापारात् प्राक्
सत्वमवश्यवाच्यमिति नाप्रयोजकत्विमत्यर्थः ।

यतचोपलक्तणम्। असचेत् कारणव्यापारात् पूर्वं कार्यं, न तहि तस्य सत्त्वं 20 कर्त्तुं शक्यम्। न हि नीलं शिविपसइस्रेणापि पीतं कत्तुं शक्यम्। असत्त्वं चेत् कार्य्यध्यस्मस्तथाप्यसति धर्मिणि न तस्य धर्म्म इति कार्य्यस्य सत्त्वं लब्धिमत्यपि विपन्नबाधकं द्रष्टव्यम्।

न चेद्मिति। जनिक्रियां प्रति कर्त्तृ त्विमित्यर्थः। अन्योन्याश्रयाद्िति। सत्कार्य्यदूषणे सित जनिक्रियाप्रतीतिर्भान्ता। तस्याश्च भ्रान्तत्वे सत्कार्यदोषा 25 इत्यर्थः। तस्मात् कारणध्यापारादृष्विमिव प्रागपि ततः सदेव कार्य्यम्। करणं चास्य सतोऽभिक्ष्यक्तिरेष। यथा यत्न निष्पोड्नेन तिलेषु तैलस्येति भाषः।

प्रसङ्गात् । तथापि कारकव्यापारात् प्रागिष सिन्निति प्रतिज्ञापदयोरेव व्याघातात् । न हि सित कारकव्यापारसाफल्यमाकलयामः । असत्यिष तुल्यमेतिदिति चेत् , न । सतोऽसतो-जन्यत्वात् । स्वकारणसत्तासमवायरूपाया उत्पत्तिनित्यत्वेऽिष तत्क्रियाविषयत्वेऽिष भावरूपे वस्तुनि हि कारकसाफल्यात् । सत्कार्यवाद्गक्षे त्वभिव्यक्तिमृतिव्यंग्यस्यापि सत्त्वात् । अतिप्रसक्तिश्च सत्त्वेऽिष समानाधिकरणविशेषनियमान्नियमः । सोऽिष तुल्यः कारणसम्बन्धस्त्वसित सम्भाव्यते, न त्वसतीति तु विशेषः । न च कर्तव्यस्वरूपसाधनत्वे कियामालात्तत्त्वविरहादकारणत्वप्रसक्तिः , कृतिविशेषस्यैव कियात्वव्यपदेशात् । धात्वर्थ-मात्रस्य चातिव्यापकत्वात् , अन्यथा सत्कार्यवादेऽप्यप्रतीकारात् । अएते 'नोपादान-

तथापोति। सत्त्वकारकव्यापारविषयत्वयोरेकव्रासंभवेन मिथो 10 प्रतिज्ञापदयोव्योघात इत्यर्थः । न होति । कार्य्यस्वरूपस्य प्रागिप सस्वादित्यर्थः । असत्यपीति । असत्यपि व्यापारविषयत्वं न संभवतीत्यर्थः । स चेति (१)। कारणव्यापारेणासत आद्यकालयोग एव क्रियत इत्यर्थः। तत् क्रियेति। उत्पत्ति-क्रियाविषय इत्यर्थः। अतिप्रसक्तिरिति। असत्वाविशेषात् सर्वं सर्वेण जन्येतेतिवत् सस्वपत्तेऽपि सस्वाविशेषात् सर्वं सर्वेणाभिन्यज्येतेति तुल्यमित्यर्थः। कारणेति। कारणस्वभावनियमान्नियमस्तुख्य इत्यर्थः। कर्लेड्येति। कर्लब्य-15 रूपं वस्तु घटादि तत्कालाविद्यमानम् । तत्साधकत्वे कियानिमित्तविरहात् । क्रिया कारकपद्प्रवृत्तिनिमित्तं तद्विरहात् कारकाभावेऽकारककार्योत्पत्तिः घररूपा कृतीति। घटस्यासत्त्वकाले घटानुकूलकृतिविषयस्यापि **स्**यादित्यर्थः । क्रियात्वम्। तदादाय च कारकत्वमित्यर्थः। **ज्वालनादेः** धात्वर्ध एव किया। धात्वर्थस्य च सार्वित्रकत्वाद्भवति क्रियायाः कारणत्वम्। अन्यथेति । सत्कार्य्यवादेऽभिन्यक्तिमादाय कारकत्वम् । सा यद्यसती कथं तस्याः प्राक्कारकत्वं निरूप्यमथ सती तिहं कुत्र कारकत्विमित्यर्थः । उपादानेति । घटार्थी हि घटोपाद् ने प्रवर्त्तते । तत्र घटस्योपलक्षणत्वेऽतिप्रसक्तिः । विशेषणत्वे

किरणाव ली

प्रहणात्", ''सर्वेसम्भवाभावात्", ''शक्तस्य शक्यकरणात्", ''कारणभावात्" #सत् कार्यमित्यहेतुचतुष्टयं निरस्तमिति।

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीमदुदयनाचार्यविरचितायां [गुण]किरणावस्यां

विद्विति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीमदुदयनाचार्यविरचितायां [गुण]किरणावस्यां

विद्विति स्वर्णं समाप्तम् ।

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

5

च प्रागि घटसत्त्वं प्रसक्तित्यर्थः। सर्वसंभवेति। असत्त्वाविशेषेण घटसामग्रीतो घटवत् पटस्यापि सत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः। शक्तस्येति। शक्तत्वं शक्तिस्यमिति शक्यस्य कार्यस्य प्रागिप सत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः। कारण-भावादिति। कारणत्वं कार्यनिरूपमिति कार्यस्य प्राक्सत्त्वं सिद्धमित्यर्थः।

यस्तर्कतन्त्रशतपत्रसहस्ररिमगङ्गिश्वरः सुकविकैरवकाननेन्दुः।
तस्यात्मजोऽतिगहनां किरणावलीं तां
प्राकाशयत् कृतिमुदे बुधवर्द्धमानः॥

इति महामहोपाभ्यायश्रीवर्द्धमानकृतो (गुण) किरणावलीप्रकादाः संपूर्णः ।
॥ समाप्तोऽयं व्रन्थः ॥

15

10

Vide, İśvarakṛṣṇa. Sāmkhyakārikā,9 :

"श्वसदक्तरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात्। शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच सत् कार्यम्"॥

See also the Sūtras in the Sāmkhyasūtra, Ch. 1.

1 The Kiraṇāvalī runs up to the topic of Buddhi and Udayana, it seems. 20 did not explain the remaining Vaiseṣika topics from Sukha to Samavāya (or abhāva).

. • •

APPENDIX

(द्रव्य)किरणावली-टीका (भद्दवादीन्द्र-कृता)

2(A) मन त स्वयंप्रकाशत्वभ्रान्तिः कार्या, तत्प्रतिषेधादिति ॥१॥ "उदेती" ति पूर्वश्लोकगतो "यत" इत्यन्त अनुषज्यते। तेन "यतो द्रव्यमुदेती" ति गुणा उद्यन्ति, कर्म उदेतीत्यादि योज्यम्। कचित त इति, 'विशेष' इति एकवचनान्तः पादः। स तु सम्यगेव। क्रियाया विभक्ति-विपरिणामानपेत्रणादिति । यदि वा 'यत' इति ज्ञापकहेतौ पञ्चम्यर्थे तसिः , ततश्च 'यतो द्रव्यमि'ति 'यद्ज्ञाप्यं द्रव्यमि'त्यर्थः। एवं 'यतो गुणा' इत्यादावि। नाध्याहारः। ईतृबर्भिति। द्वचणुकादिकार्ये स्वतन्त्रतामाह— सर्वज्ञत्व-परमकाष्ठणिकत्वज्ञापनाय। न खलु द्वराणुकोपादानानभिज्ञस्तत्र कर्त्ता नापि कारुण्यमन्तरेण प्राप्तसकलकामस्य इयति कार्य्यजाते चेति संभवति। प्रवृत्तिः। तदेवं सर्वज्ञ-परमकारुणिकपूर्व(क)त्वाद् वैद्वी विकशास्त्रस्य दर्शितम् । सर्वेद्यतया विशेषातुपलम्भासम्भवेन तज्ञानस्य प्रमाणरूपत्वात् । परमकारुणिकतया विविलिप्साविरहात्। न च प्रमावतो विविलिप्साविधुरस्य चोपदेशोऽप्रमाणं, व्याघातादिति । यतो द्रव्यमुदेति सुवर्णादि, गुणा औदार्घ्यादयः, ज्ञातिब्रीह्मणत्वादिः परापरा उत्कृष्टा(प ?)कृष्टा, यागाहि. न्नानाद्यतिशयाः, समवायो वा सर्वेषामुक्तानां समुदाय इत्यर्थ इति श्लेषनिर्वाहः ॥२॥

माष्यनिबन्धनस्य तत्-प्रयोजनमेव प्रयोजनं, भाष्यव्याख्यानं च निबन्धनान्तरादेव सिद्धमिति व्यर्थमेतदित्याशङ्क्य विशिष्टप्रयोजनोपदर्शनपूर्वकं प्रन्थं प्रतिजानीते—अथीनामिति श्लोकेन । जगतां प्राणिनाम् अन्तस्तमो विशेषादर्शनं तस्य
शान्तिर्विशेषदर्शनं तद्नन्तरमर्थानां द्रव्यादीनां प्रविवेकस्तत्त्वज्ञानं ततः [2B] सन्मार्गस्य
योगजध्ममस्य विलोकनं योगशास्त्रादिज्ञानं, ततो गतिरात्मसान्नात्कारः यात्रार्थिनो
मोत्तं जिगमिषोरित्यर्थः । तद्नेन भाष्यार्थप्रतिपाद्नद्वारेण तत्त्वज्ञानं प्रयोजनमित्युक्तम् । न च भाष्यार्थप्रविवेचनं निबन्धान्तरात् सम्भवति , तदुक्तोपपक्तीनां
बाधितत्वात् । क्वचिच्च तैष्ठपपत्तेरनिभधानात् विजिगीषुं प्रति योजनान्तरमाह—

20

10

I Fol. I is wanting in the ms., the work begins here at Fol. 2A, after a few lines of the introductory commentary on the first śloka of the Kiraṇāvalī.

तत्तत्तामसभूतभोतय इति । तानि तानि तामसानि अज्ञानप्रधानानि भूतानि बौद्धादीनि तेषाम् भयार्थम्। प्रपराजयमनिच्छतां केवछतर्करसकुतूहिछनां प्रीतिरपि प्रयोजनमित्याह—विद्यावनां प्रीत्य इति । कथमतो विशेषदर्शनद्वारा तत्त्वज्ञानं, कथं च चौद्धादिनिरासः, कथं च विदुषां प्रीतिरत 5 सत्तर्कतेजोमयीमिति। तर्कश्च व्याघातपर्यवसायी, व्याघातश्च विरोधि-न्यायविदः। किरणावलीति ब्रम्थनाम। धम्मोपदर्शनमिति इत्याचार्य्यनाम । अयं च सूर्येण श्लेषः । सूर्यपद्मे तु, व्यातेने विस्तार्यामास किरणावलीं रिक्मिमालाम्, उत् अर्ध्वमयनं गमनं यस्यासाबुद्यनः सूर्यः, लोकान्तरालवर्त्तिनो १२ छकारस्य विलयः ततो रहिकण्टका दार्थविवेकः . $oldsymbol{1}^{10}$ सन्मार्गस्याहिकण्टकादिविधुरमार्गस्य विलोकनं, ततो गतिर्गमनं यात्रार्थिनः प्रवृत्तिमभिलपतः तानि तानि तमःसंवरणशीलानि भूतानि नक्तंवरादीनि तेषां भीतये भयार्थं विद्यावताम् आनन्दाय वेदार्थानुष्टानयोग्यकाललाभात् , सत्तर्कतेजोमयीं स्यक्टवेन तक्र्यमाणतेजोमयीम् ॥३॥

प्रयोजनप्रमाणादिविधुरार्थप्रतिपाद्कतया वैद्रोधिकशास्त्र-15 [34]मशास्त्रमित्याहुः, तान् प्रत्याह— अति विरस्मित्यादिना । प्रब(ख ?)लाः परोदीरितदूषणाभिनिविष्टाः, जङ्घियः शीव्रबोधविधुरा उभयेऽप्येवं वदन्ति— एतत् तन्त्रं वैद्वीचिक्रशास्त्रमशास्त्रमेव । तन्त्रचन्ते च्युत्पाद्यन्ते प्रमाणप्रयोजनयौ-अनेनेति हि तन्त्रम्। न चैतत् गिनोऽर्था तथेत्यर्थः । कुमारसम्भवादिवच्छृङ्गारादिरसपरं परंपरयापि तदुपयोगिनोऽर्थस्यानभि-20 धानादित्याह—अतिविरसमिति। न च श्रङ्गाराद्यपरस्यापि वेदान्तादिवत् प्रत्यनी(क)दुःखपरिपन्थिसुखमयब्रह्मपरतापीत्याह — असार मिति । सारमानन्द्घनं तद्सारमित्यर्थः। न च न्यायशास्त्रस्येव ब्रह्म न विद्यते प्रतिपाद्यतया यत्र प्रमाणादिनाप्यर्थवत्तेत्याह—मानवात्तीविहीनमिति। मानानां वार्त्ती तया विहोनं विवर्ज्जितं, चणगणनादिव्युत्पादनादित्यर्थः । न च कालगणनाप्रिक्रया-25 प्रतिपादनादपीदमर्थवदित्याह—प्रविततबहुवेलप्रक्रियाजालदुःस्थमिति ।

्य प्रातपादनादपादमयवादत्याह—प्राचिततबहुवछप्राऋयाजालडुःस्थामात । प्रवितता च(बह्बी) वेळा काळगणना यासु द्वचणुकादिप्रक्रियासु तासां जाळे समूहे विषये दुःस्थं बाधितमु इत्यर्थः। यद् वा, 'अतिविरसमसारमि'त्येताभ्यां निःप्रयोजनत्वं दर्शितम् , न हि श्रङ्गाराद्यपरं दुःखप्रहाणाद्यनुपयोगिनोऽर्थस्य शास्त्रं प्रयोजनवदिति संभवति । 'मानवात्तीविहीनमि'ति प्रतिपादकं चेदं साधकप्रमाणाभावं दर्शयति। न केवलं साधनरहितं बाधितं चेति आह— 'प्रविततबहुवेळप्रकियाजाळदुःस्थमि'ति । क्वचित् तु 'प्रविततबहुवेळमि'ति पाठः । तस्मिन् पत्ते कथं न श्टङ्गारादिवरिमत्यत्नायं हेतुरिति व्याख्येयम्। उद्धिपत्ते, 5 अतिविरसं स्वादुरसविधुरं, रस्यते आस्वाद्यत इति स्वादुरस एव रसः विरसमपि क्वाथादि [3B] कथंचिद् दुःखपरिपन्थितया स्वाद्येत । त(न ?) चेदं तथापीत्याह 'असारमि'ति। दुःखापरिपन्थीत्यर्थः। अः विष्णुस्तेन सारमिति तु न युक्तम्। जल-निधिवन्निःप्रयोजनं निःप्रमाणकं चेति नारम्भणीयमिति हि विवत्तितम्। न च विष्णुना सारत्वं तदुपयोगि, प्रत्युत विरुद्धम् । मानमियत्तावद्वार्त्तारहितम् । तद्नेनास्वाद्य-जलधेरनारम्भणं लघीयसापि ततसिद्धेरिति रसादियोगित्वेऽपि प्रवितता बहुचो वेला वीच्यस्तासां प्रक्रिया भङ्गचः तासां जालानि समूहाः तैः दुःस्थं सञ्चारायोग्यं भीषणं चेत्यर्थः । तद्नेन सञ्चरताम् अनर्थहेतुत्वाद् भयहेतुत्वाच परं प्रतिकूलमिति दर्शितम् । अतन्त्रम् उक्तेन प्रकारेण निःप्रयोजनम् । प्रखरा सातिशया जले घीः पिपासा येषां ते प्रखरजलियः, रलयोरभेदात्, डलयोरभेदास्ति श्लेषः। 15 ते प्रखला जड्धियोऽतु(नु)कम्प्यन्ते कृपास्पदं क्रियन्ते । विपरीताभिसंधानवतां प्रयोजनप्रमाणवस्वोपपाद्नेन पराजयात् कृपास्पद्त्वम् । अज्ञास्त्वज्ञत्वादेव कृपास्पद्-मिति। तेषां ज्ञानं क्रियते इत्यभिसंधिः।

> लक्ष्म्या जनकमाधारं हरेरपि सुधानिधि। येऽपि रत्नाकरं व्यर्थमाहुस्तेऽपि कृपास्पदम्॥४॥

20

अथातो धर्म व्याख्यास्याम इत्यादि सून्नम्, अत्रायमथशब्द आनन्तर्यं। आनन्तर्यं च महेश्वरप्रणामापेत्तयेति प्रदर्शनपरं भाष्यं प्रणास्य हेतु मित्यादि, तद्वतारयति—शास्त्रारम्भ इति। अत्र सदाचारशब्देन सदाचारप्रवर्त्तकं प्रन्थारम्भे प्रन्थपरिसमाप्तिकामो नमस्कारं कुर्यादिति वेदवाक्यं तत्समानविषयं पित्रादिवाक्यं विवित्ततम्। तस्यैव प्रन्थारम्भे नमस्कारानुष्ठापकत्वात्, न तु पूर्व-पूर्वशिष्टनमस्कारानुष्ठानं, तस्यैतद्वन्थारम्भे नम्हिकारानुष्ठानप्रापकत्वानिष्कः प्रविध्वदेवाक्यसन्त्रे प्रमाणम्। प्रन्थारम्भे प्रन्थपरिसमाप्तिकामो नमस्कारं कुर्यादिति वाक्यार्थः। (१) स्वस्वान्यगोचरत्वानिषकरणवेदवाक्यजन्यप्रमागोचर-मेयत्वात् सम्मतवत्। न च प्र(ह्य)हत्यादिना व्यभिन्नारः, तस्य निष्धवाक्यगोचर-मेयत्वात् सम्मतवत्। न च प्राह्मोहत्यादिना व्यभिन्नारः, तस्य निष्धवाक्यगोचर-

त्वात्। व्रम्थपरिसमातिकामो नमस्कारं कुर्याद् इति वाक्यार्था नमस्कारस्य तचासिद्धमित्याश्रयासिद्धिरित्यपि न। प्रन्थपरिसमा**तिसाधनत्वं** स्वेतराचृत्येतद्यन्थपरिसमाप्तिसाधनधम्बंवान् मैयत्वात् सम्भव(म्मत ?)वद् इति तत्-सिद्धेः। 'प्रणम्ये'ति क्त्वाप्रत्ययः 'संप्रहा'पेत्तया पूर्वकालतां द्र्ययति । न चैतत् संभवति । 'प्रणम्ये'ति श्लोकमारम्य समय्रो हि प्रन्थः संप्रहः, 'प्रणम्ये'ति च नमस्कारः । न च 'प्रणम्ये'त्यस्मादेवैतस्य पूर्वकालता सम्भवति, व्याघातादित्याशङ्क्याह — कर्त्तव्या-पेक्षयेति । कर्त्तव्यो हि 'प्रणम्ये'त्यादिग्रन्थः, तद्पेत्तया पूर्व(का)स्रत्वं प्रणामस्य काय-वाङ्मनोभिः कृतस्येति त्वाप्रत्ययार्थः, न तु 'प्रणस्ये'त्यस्य 'प्रणस्ये'त्यादिप्रन्थापेत्तया, न ह्ययं नमस्कारः, अपि तर्हि तत्प्रतिपाद्नपरः, क्वाप्रत्ययस्थाने जातत्वात् 'प्रणम्ये'ति 'हयप्'प्रत्ययः, 'त्तवे'ति निर्दिष्टः । ननु 'प्रणम्ये'त्यत्न न्यर्थः 'प्र'शन्दः, नमस्कारस्य धातु-नैवाभिहितत्वादित्यत आह—भक्तिश्रद्धेति। नमस्कारादेव विद्योपशमसिद्धेः कि प्रकर्षेण इत्यत आह—तथाभूता होति। ननु भवतु प्रकृष्टो नमस्कारो [48] मङ्गलं विद्योपशमस्तु नमस्कारेणैव भविष्यति, अतः आह— कृतभङ्गलेनेति । नमस्कारो 'नमस्कार' इति प्रन्थारम्भेऽनुष्ठीयते अपि तहि प्रन्थपरिसमाप्तिपरिपन्थि-15 विव्वनिवर्त्तकतया, विव्वनिवृत्तिश्च प्रकृष्टादेव नमस्काराद्द, विशिष्टनमस्कारस्य एव फलम्, न तु स्वर्गाय इति कृतमित्यपि प्रत्युक्तम्। भवत् मात्रादेव प्रन्थपरिसमाप्तिपरिपन्थिविद्योपशमः। तत्प्रचयपरिपन्थिविद्योपशमेन तु नमस्कारगतः प्रकर्षः सफलो भविष्यति इत्याह। प्रचीयते चेति—'निर्विघ्न-20 मि'त्यत्नापि अनुषज्यते । ननु नमस्कारो (न) विद्योपशमहेतुः, सत्त्वेऽपि काद्मबय्यादौ तद्दर्शनात्। तथा च नमस्कारो न विद्योपशमहेतुः, सहकारिसत्वेऽपि तद्जनक-त्वात् संभव(मत ?)वत् इत्याशङ्क्याह—आगममूलत्वा चेति । 'तद्सस्वेऽपी'ति विशेषणस्यासिद्धत्वं च। सत्वे तद्जनकत्वादित्यविशिष्टं तु व्यभिचारः, यत्र क्वापि कारणे सस्वात्। व्यभिचार इति। नमस्कारसस्वेऽपि विद्यनाशो न ं भागममू**लत्वं च नमस्कारस्य द्**र्शितम् । ननु कर्मकर्तृसाधन-दृश्यत इत्यर्थः। वैगुण्यवतो नमस्कारस्य धर्मित्वे भवतु विशेषणासिद्धिः, यस्तु साद्रगुण्येऽपि विझ-हेतूनां प्रचितानां न निवारकः , तस्य धर्मित्वे नायं दोष इत्यत आह—साद्गुण्येsqीति। तस्यापि धर्मित्वे विद्योपशमहेतुर्न भवतीत्येकैकविद्योपशमो न भवति।

621

प्रचितविद्योपशम-पकैकविद्योषगम[5A]सङ्कारिसम्पत्तावपि तङ्जनकत्वादित्पर्थः। हेतुर्न भवति उक्तादेव हेतोः, किं वा प्रचितविक्षोपशमहेतुर्न भवति प्रचितविक्षोप-शमसहकारिसन्वेऽपि तदजनकत्वादिति ? आद्येऽसिद्धिः, द्वितीयेऽप्रचितस्य धर्मित्वे सिद्धसाधनम् , अप्रयोजकता च । 'प्रचिते'(त्य)स्य धर्मित्वे तद्जनकत्वादित्यसिद्धो हेतुः, एवं तृतीयेऽपि सिद्धसाधनमसिद्धो वा हेतुरित्यभिष्रायः। 'विद्वहेतूनाम्' इत्यनेन 5 बहुत्वं दर्शयति , पकैकनमस्कारानुच्छेचत्वाय। साद्गुणयेऽपीति। विद्योपशमोपयोगिसाद्गुण्येऽपीत्यर्थः। यद्येकैको नमस्कारो न प्रचितविद्योपशम-हेतुः, तर्हि तद्यं नोपादेयः, तत्रासमर्थत्वादित्याशङ्क्यानुवादपूर्वकमाह न चैव-सजातीयप्रचयसंबिह्नतस्यासमर्थत्वासिद्धेः। केवलस्य असमर्थत्वेऽपि अप्रयोजकत्वादित्याह—प्रचित्रस्येत्यनेन। न हि घनविनिमु क्तिमित्यनेन च 10 तत्सन्देहेऽपि तदुपादानस्य न्यायत्वादिति न युक्तम् । सन्देहे हि यदा विव्वहेतुसद्भावः, तदास्तु सफलत्वं न नमस्कारस्य। यदा न विभ्नहेतुसङ्गावः, तदा नमस्कारानुष्ठानं ब्यर्थम्। कथं नमस्कारानुष्टानजन्यधर्मस्य विनाशः, तस्य फलविनाश्यत्वात्? प्रकृते च फलाभावादिति तन्त । द्वितीयपन्तेऽपि, प्रारब्धे एव नमस्कारजन्यधमिविनाशकः। न च नमस्कारेण धर्मः सफलत्वात स क्रियते, आहत्य विद्रोपशमकत्वात् । हेतुमिति । पुनविद्रोषणोपादानमिति । यदि हेतुपदं कारणतामेव दध्यात्, तदा ईञ्चरमित्यनेन जगज्जनकाभिध(ा)यिना पुनरुक्तं भवेत् , तस्माद् हेतु झिति हेतुत्वेनानुमितमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण पौनरुक्तयं परिहरति— ईञ्चर्[5B] वहेति । अत ईश्वरप्रणामाद्नु पश्चात् क्राणाद्दनामानं मुनिमिति न युक्तम् । प्रणम्य अनु पश्चात् संब्रहः प्रबक्ष्यते इत्यार्जवेनैवान्वयघटनादिति केचित्। तन्न। प्रणाम्धेति 'त्तवा'प्रत्ययेन संप्रहात् पूर्वकालत्वेऽभिहिते संप्रहस्य पश्चाद्रभावो लभ्यत एव । न खल्ल प्रणामः संप्रहात् पूर्वभावी, संप्रहस्तु न प्रणामात् पश्चाद्रभावीति संभवति । अतः संब्रहस्य पश्चाद्रभावविताद्ने व्यर्थंमिन्वंति । अथ 'प्रणम्ये'ति 'त्त्वा'प्रत्ययः पूर्वकालतामात्रमभिधत्ते प्रणामस्य, न त्वव्यवहितपूर्वकालतां, शयनादिव्यवहितेऽपि भोजने भुक्तवा व्रजतीति दर्शनात्। तथा च प्रणामस्य संप्रहात् 25 पूर्वकालत्वात् संप्रहस्योत्तरकालत्वमात्रं लभ्यते , न तु अव्यवहितोत्तरकालत्वमतस्त-दर्थं सफल'मन्वि'ति । तम्र । अन्विति पदेनापि पश्चाद्भावमात्राभिधायिनाऽन्यव-हितोत्तरकालत्वानभिधानात्। तथा च शयनादिना व्यवहितेऽपि भोजने भोजनं

कृतम् अनु गत इति प्रयुज्यते । अथानन्तर्य्यमात्रस्य निःफलत्वाद् अन्यवहित-प्रणामानन्तर्यस्य च विवत्तितत्वात् तत्परत्वमैव अन्वित पदस्य, तर्हि व्यवहित-पूर्वकालस्य अविवित्तितत्वाद् , अन्यविहितपूर्वकालत्वस्य च संप्रहाङ्गभूतप्रणामे तत्परत्वमैव 'त्वा'प्रत्ययस्येति। तस्मात् प्रणामानन्तर्यस्य विवक्तितत्वात् अन्यथासिद्धेः, तत्परत्वे व्यर्थमन्विति मन्यमानोऽन्यथा व्याख्यातवान् । ईश्वरं प्रणम्य अनु पश्चादित्युक्ते ईश्वरंप्रणामस्य अवधित्वं छभ्यते, तस्य प्रस्तुतत्वात् , अतः सद्वधित्वप्रतिपाद्कमतः पदं निःफलमित्यपि नाशङ्कनीय-मित्याह—तथा चेति। अत्र हेतुमाह—अनिप्राप्त इति। श्रुत्यार्थो न प्रतीयतेत[64]-त्रैव प्रकरणाद्योऽर्थं समर्पयन्ति, नेतरत्र। यत्र तु शब्दादेवार्थोपलब्धिः, तत्र विरुद्ध-मविरुद्धं वा प्रकरणादिना बोधकं शीव्रभाविन्या श्रुत्या बोधितेऽर्थेऽविरोधिनस्तस्य वैयथ्यात् , विरोधिनस्तु बाधितत्वादिति । तदाह भगवान जैमिनि:—"श्रुति-लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्वख्यमर्थविप्रकर्षादि''[M. S. 3. 3. 14]ति । संग्रह: प्रवक्ष्यते इत्यत्र 'प्र'शाःइः प्रकरणश्रुति(श्रुद्धि ?)लत्तण∙ प्रवर्ण(प्रहण ?)माह । श्रीधराचारर्घस्तद्गुपपन्नमित्याह—प्रकरणशुद्धे रिति । 'प्रकरणशुद्धिर्द्धान्यैरितस्ततः प्रतिपादितानां यथाप्रकरणं संकलग्य प्रतिपादनं तत्तदेव च संप्रहेण अभिधीयते' इति श्रीधराचारधों व्याख्यातवान्। यदि नायं शब्दार्थस्तिह ब्यर्थः 'प्र'शब्द इत्यत आह—चैश्वाद्यामिति।

तस्वमनारो पित्रह्वपित्यत्र तस्वं ह्वपित्यन्वयः। तद्दनारोपितं यथा
भवित तथा साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां विविच्यते व्यावृक्ततया प्रमीयते। तेन साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां व्यावृक्तपदार्थप्रमा निःश्रेयसहेतुरित्यर्थः। अतः सर्वस्यापि भ्रमविषयत्वेनानारोपितह्वपस्यासंभवात्। तस्वपदार्थानिहिक्तिरित्यादिख्वण्डनमनवकाशम्।
"साधर्म्यवैधर्म्यतस्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुरि"ति भाष्यं साधर्म्यवैधर्म्ययोस्तस्वज्ञानस्य
निःश्रेयसहेतुत्वमाह। तदुपयोगिद्रव्यादिषदार्थज्ञानिति कश्चित्। तद्गुपप्तम्।
न खलु साधर्म्यवैधर्म्ययोस्तस्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुः, अपि तर्हि आत्मादिषदार्थतस्वज्ञानमिति। तस्माद द्रव्यादिज्ञानं निःश्रेयसहेतुरिति वाच्यम्। त एव प्रधानतया उद्देष्ट्या
इति तदेतचोद्यमस्मद्व्याख्यानेन दूरिनरस्तमिति दर्शयति—एतेन पद्गर्थो रति।
नतु द्रव्यादिवदभावः किं नोहिष्टः १ न तावदसक्त्वा[6]त्, प्रत्यज्ञसिद्धत्वात् तत्र तत्र

व्युत्पाद्यमानस्यासः । नापि द्रव्यादावस्तर्भावादु विधिनिषेधयोरिक्यताव्यादातात् । तस्मान पुनो(र)यमुद्देश इत्याशङ्कृष्य आह— अभाविहित्वति। अभावस्तु स्वरूपवानि पृथक् नोहिष्टः, प्रप्राणवानपि पृथमभावो नोहिष्ट इत्यर्थः। अनुदेशे हेतुमाह् -प्रतियोगीति । अत्र कश्चिदाह—उद्देशस्य हि फलं प्रकरणशुद्धचा कथनं यथा पृथिव्यादीनाम्। न च प्रतियोगिभेद्भिन्नस्य प्रागभावादेरेकस्मिन् प्रकरणे निरूपण 5 संभवति । तदिदं 'प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणीयत्वादि'त्यनेनोक्तमिति । भवतु प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणतया प्रतियोगिबहुत्वेनाभावबहुत्वम् । एकस्मिन् तु प्रकरणे तद्दनिरूपणं कुतः ? न तावदानन्त्यात्, पृथिन्यादिन्यक्तीनामानन्त्येऽप्येकैकन्न प्रकरणे निरूपणात् । नाप्यवान्तरोपसंत्राहकाभावात् प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणीय-स्यैव सस्वात् । सुत्रकारोऽपि नवमाध्याये [६।१।१] "गुणकियाव्यपदेशाभा(वा)द्सत् 10 कार्यमि"त्यादिनैकत्नैव (निरूपितवान् इति ?) इमं प्रन्थं के चिहेवं व्याचन्नते—भावानाः व्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपण मैवात्र निरूपणम् अभिवेतं स्वातन्त्रेचण, अयं तु इति न निरूप्यते। तदिदमाह - प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वादिति। तद्पि न। निःश्रेयसक्ष्यतया तदुपयोगितया च तस्यापि द्रव्याहिसमानयोगचेमत्वात् , परतन्त्रतया चानिरूपणे समवायपरत्वापरत्वपृथक्त्वादेरनिरूपणप्रसङ्गः। तस्माद्न्यथा 15 **अ**याख्यायतेऽस्माभिः। अनुद्दिष्टस्याप्यभावस्य उद्देशं शिष्याः कत्तुं समर्था नो वेति शिष्यपरीत्रार्थं भाष्यकारः पृथग्भृतस्य उद्देशं नाकरोत् . केवलं तत्प्रतियोगि-भूतानां पदार्थानामैवोद्देशम्। ये हि प्रतियोगिनिरूपणे कृते प्रतियोगिनिरूपणाधीन-निरूपणमभावं नाभिगच्छन्ति तेषां दूरे शरीरादिविभक्तात्मज्ञानमिति अन[7A]धिकारिण पव इति ज्ञापयितुम्। न चैवं समवायादेरपि सम्बन्धिनिरूपणाधीननिरूपणस्य 20 पृथगनुद्देशं(ः) शिष्यशक्तिपरीच्चणार्थं किं संबन्धिनिरूपणेनैव परिज्ञानसम्भवात् नाभूदिति वाच्यम् , अनेनैव शक्तिपरीत्तासिद्धेः । तेनैव शक्तिपरीत्तासिद्धेः तदेव कर्त्तव्यमिति न युक्तम्। तथा कृतेऽभावानुद्देशेनैव शक्तिपरीत्तासिद्धेः, स एव नोद्देष्टव्य इति चोद्यस्य तद्वस्थत्वादिति। ये त्वसस्वादेव नाभावस्य उद्देश इति वर्णयन्ति, तेषां तत्र तत्र अभावव्युत्पादकभाष्यविरोध इत्याह—न तु तुच्छत्वादिति। 25 देवदत्तदुःखभ्वंसस्यात्यन्तिकत्वं मुक्तिविशेषलक्षणमाह—निःश्रेयसं पुनरिति । देवदत्ताधर्मसमानकाळीनत्वाभावस्तेन देवदत्ताधर्मसमानकाळीनत्वरहितो देवदत्त-दुःखध्वंसो देवदत्तमुक्तिरित्यादिना प्रत्येकं मुक्तिलक्षणम् । अथाधर्मसमानकालीनत्व-

एहितो दुःखध्यंसो मुक्तिरिति सामान्यलज्ञणमेवास्तु। अन्त्यमुक्तिःयतिरिक्तमुक्ती-नामात्मान्तराधर्मसमानकाळीनानामन्यापनात्। स्वसमानाधाराधर्मसमानकाळत्व-रहितो दुःखध्यंसो मुक्तिरित्यपि ग। स्वशब्देन देवद्त्ताद्येकैकगतदुःखध्यंसविवत्तायां देवदत्ताधर्मसमानकालीन-देवदत्तान्यमुक्तीनामव्याप्तिः, दुःखध्वंसमात्रविवत्ताया-मत्यन्तमुक्तिव्यतिरिक्त(मु)कीनामव्यातिस्तद्वस्थैरि(वे)ति । किं तर्हि मुक्तिसामान्य-खत्तणम् १ न किंचित् । सामान्यलत्तणं विना कथं विशेषलत्तणमिति चेत् , उत्पत्ति-बुष्टयोस्तर्नपेत्तत्वादित्यवेहि । अत एव च पदार्थसामान्यलक्षणाभावेऽपि द्रव्यादि-विशेषलज्ञणववृत्तिरिति। अथानुगतलज्ञणाभावे मुक्तिः मुक्तिरिति प्रत्ययप्रयोगौ कथमिति चेत्, न । तयोरेवासिङ्केः । सिङ्कौ वा ताभ्याम् एव सिङ्मनुगतं लक्तणमस्तु । 10 अत्र च वादिनामवि [7в] वाद एवेति। देवदत्तो देवदत्ताधर्मसमानकालत्व-रहितदुःखध्वंसाधिकरणिमत्यत्रेत्यर्थः , न तु देवदत्ताधर्मसमानकालीनत्वरहित-देवदत्तदुःखश्वंसस्य देवदत्तमुक्तिनिमित्तत्वम्। तत्र व।दिविवादस्य सत्वात्। ननु मा भृदात्यन्तिकदुःखनिवृत्तो विवादः, सात्वात्मनिवृत्तिनान्तरीयकी न वेति विवादस्तु अस्तयेवेति अत आह—केवलमात्मापि दुःखहेतुत्वादिति। आत्मनो निवृत्ति-रिति ज्ञानाश्रयस्य नित्यस्यातमनो निवृत्तिरिति विवित्तितम्, ज्ञानस्वरूपस्य वा। आद्येऽपि तथाविधो नास्ति, अस्ति वा ? यद्यसौ नास्ति तत्राह - यद्यसाविति । द्वितीयं दूषयति अथास्तीति। तृतीयं दूषयति अथ ज्ञानस्वभाव एवेति। भवत् ज्ञानं निवर्त्तनीयमित्यविवादस्तदेवातमा न वेति विवादस्तदवस्थ पवेत्याह— तस्मादितिरिक्त इति । सांख्या अपि दुःखमत्यन्तमुच्छिद्यते इत्यत्र न विवदन्त 20 पवेत्याह—सांख्यानामपोति। भवतु यः कश्चिदपवर्गः, परमपवर्गे दुःखनिवृत्तिर-स्तीत्यर्थः। ननु आत्मगतं दुःखमुच्छिद्यत इति न्यायविदः। अन्तस्फुरणाश्रयं दुःखमुच्छिद्यत इति स्नांख्या: । अतः कथं न विवाद इति अत्र आह—प्रकृत्या-श्रयमिति । अयं दुःखस्य आश्रये विवादो, न तु उच्छेदे इत्यर्थः । योगाचाराणाम् अपि दुःखबुच्छिद्यत इति अत्र न विवाद इत्याह—येऽपीति । अनु(प)प्लवामिति । 25. नीलाद्याकाररहितामित्यर्थः। न हि नीलाद्याकारविधुरता स्वरूपेण पुरुषार्थः, किं तर्हि दुःखाभावोपयोगित्वादित्वर्थः। भवतु दुःखोच्छेदे अविप्रतिपत्तिः, शरीरादिकमन्तरे-णापि ज्ञानमस्ति इति तु विवद्नत एव, तत्र का गतिरित्याशङ्क्य परपत्ते साधना-

भावेन परावष्टे न च चित्तसंतते(रि)ति। अनुपप्लुतेऽपि ज्ञाने शरीरं कारणं न

वा ? आद्ये, शरीराभावेऽि अनुपष्छ[8A]तिचित्तसन्तानाभ्युपगमस्य शरीरकारणत्वा-भ्युपगमविरोधो व्याहतिश्चेति दर्शयति - निमित्तस्येति । द्वितीयम् उत्थापयति -अनुपष्ठवेति । अनुपख्तविज्ञाने शर्भः न जनकमिति वदन्तः प्रथमानुपष्ठवज्ञान-पूर्वज्ञणे शरीरमङ्गीकुर्वन्ति न वा ? प्रथमे, नियतपूर्वज्ञणवर्त्ति न कारणिमति अभ्युपगमविरोधः, नियतपूर्वज्ञणवर्त्ति न वा कारणं चेति 5 पूर्वत्तणवर्त्तित्वानभ्युपगमपत्ते योगाभ्यासमनुपप्तत्वतप्रथमज्ञानजनकम् अभ्युपगच्छन्ति न वा? प्रथमे, योगाभ्यासस्य शरीराविनाभूतत्वाभ्युपगम-विरोधः, पूर्वत्तणे शरीरं नास्ति, तद्विनाभृतो योगाभ्यासोऽस्तीति व्याघातश्चेति दर्शयति चोगाभ्यासेति। द्वितीये पत्ते किं शरीरादिनिवृत्तिरनुपञ्जतज्ञान-जनिका अजनिका वा ? अजनिकापि पूर्वचणवर्त्तिनी न वा ? जनकत्वपचेऽपि तस्या 10 अनुपप्तुतज्ञानं जनकं न वा ? यदि जनकं तहि इतरेतराश्रयः, अथ अजनकं तर्हि अभ्युपगमविरोध इत्यभिप्रायवान् आह—अन्यथेति । अजनिकापि अनुपप्तुत-ज्ञानपूर्वज्ञणवर्त्तिनीति तु पत्ते अनुप^{त्}लुतज्ञानाजनिकापि पूर्वज्ञणवर्त्तिनी ब्याघात इति द्रष्टव्यम् । पवमन्येऽपि प्रन्थाः प्रमाणतर्कपरत्वासंभवेऽभ्युपगमविरोध-व्याघातपरतया समर्थनीयाः। नतु भवतु शरीरज्ञानयोः कार्य्यकारणभावे व्याघातादि, बोधवाह्यस्य शरीरादेरनङ्गीकारादिति योगाचारस्य त नेष्यते। शङ्कामनुवद्ति—अथेति। दुःखमत्यन्तमुच्छिद्यत इत्यत्र वेदान्ति[৪৪]भिरिष न विवाद इति दर्शयति - वेदान्तिनामिति । ते हि वदन्ति - आनन्दमय आत्मा पव वुरुवार्थः, तद्रप्राप्तिश्चाविद्यावशात् । अतः सैव निवर्त्तनीया । तथा च यद्यविद्या निवृत्ता, तर्हि निवृत्तमेव तदायत्तं दुःखमिति अविवादः। मा भूद दुःखनिवृत्तौ विवादः। सुखरूपतायामात्मनस्तु विवाद एवेत्यत आह—'न वा अरे पुत्राणामिति। सर्वस्यात्मौपाधिकं प्रियत्वमिति सुखस्यापि प्रियत्वमात्मौपाधिकमैव। सुखमित्यर्थ्यते किन्तु आत्मने इति अन्यथा वैरिसुखादेरपि अपेत्तणीयत्वप्रसङ्गः। तस्मादात्मोपाधिनैव सुखस्यापि प्रियत्वादात्मोपाधिकमेव प्रियत्वम् , स्वभावतस्तु आत्मेव प्रिय इति। तथा च प्रयोगः—आत्मा सुखस्वरूपः परप्रेमास्पद्त्वात् संप्रतिपन्नवदिति । तन्नापि वक्ष्यते इति अयमभिसन्धिः । न तावदात्मनः सुख-स्वरूपेऽनुभवः प्रमाणं, तद्भावात्। न हाहं सुखमिति कश्चिद्नुभवति, सुखी

I Vadindra reads न वा अरे पुत्राणाम् etc., for न पुत्र: पुत्राय etc.

भहमिति भेद पव उल्लिखति । योगिनामनुभवोऽस्तीति चेत् , न ; प्र(मा)णाभावात् । न च परप्रेमास्पद्त्वादेव अनुमानमपि (वक्तूं) शक्यते । परप्रेमास्पद्त्यं यदि सुखाधि-करणत्वे सति प्रेमास्पद्त्वं सुखसाज्ञात्काराधिकरणत्वे सति प्रेमास्पद्त्वं तदा साधन-विकलता दृष्टान्तस्य तवासिद्धिश्च। अथ सुखाजनकत्वे सति प्रेमास्पद्त्वं तदापि असिद्धिः, दुःखाभावे व्यभिचारश्च । अथ दुःखाभावव्यतिरिक्तत्वे सित प्रेमास्पदत्वं, तदाङ्गादौ व्यभिचारः । अथात्मसुखव्यतिरिक्तत्वानधिकरणत्वे स[१४]ति प्रेमास्पदत्वं तदा विशेष्यवैयर्थम् । अथात्मसुखन्यतिरिक्तत्वानधिकरणत्वं तदापि । यद्यात्मसुखन प्रतियोगिकं यदेकं व्यतिरिक्तत्वं तदापि असिद्धिः। उभयप्रतियोगिकैकव्यतिरिक्तत्वा-अथात्मसुखप्रतियोगिकव्यतिरिक्तद्वयानधिकरणत्वं तदापि। सिद्धिः, आत्मसुखभेदाभावेन तद्दव्यतिरिक्तत्वयोभेदाभावात् आत्मदुःखव्यतिरिक्तानधिः प्रत्यत्तविरोधादु ''प्रावण्ठवन''-करणत्वादिसत्प्रतिपत्तत्वाद्येति । आग**म**स्त् वाक्यवत् आत्मनः सुखरूपतायामप्रमाणमैवेति । यत् पुनर्ने हि सुखं सुखमित्यर्थ्यते अपि त्वातमने इत्यध्यंत तद्तिमन्दम् , प्रमाणतकापर्यवसायित्वात्। इत्युक्तं न हि दुःखं दुःखमिति द्वेषगोचरः, वैरिदु:खेऽपि हे**षप्रसङ्**।त् 15 आत्मनो दुःखमिति हेष्यत इति दुःखस्य आत्मोपाधिनैव हेषगोचरत्वादात्मनो बहुतरदु:खानुविद्धतयेति। कथं सुखदुःखयो-निरुपाधिद्वेष्यताप्रसङ्गाञ्च। रनन्तत्वाविशेषेऽपि दुःखस्य बहुतरत्वम् ? उच्यते — अस्ति तावदिदानीं वर्षाद्यपाधिना सुखदुःखपप्यालीचनया दुःखन्यक्तीनां बहुत्वं तेन अत्रापि अनुमीयते अनादौ न्यवहारे सुखमि असंख्यमिति चेत् ? असंख्यत्वं सुखस्य यद्यपरिज्ञातसंख्यत्वं , तिद्व्यत 20 पव । दुःखन्यत्त्यपेत्तया अधिकन्यक्तित्वं चेत् , निःप्रमाणकमिति । प्रायश्चि-यथा प्रायश्चित्तकर्त्तुः ब्रह्महत्यादिजन्यदुःखनिवृत्तिमभिलवतस्तद्धेतु-भूताधर्मोच्छेदे व्यापारः, पवं सांसारिकदुःखनिवृत्तिमभिल्षतः तद्धेतुभूतिमध्याज्ञानादि-निवृत्तावित्यर्थः । ननु मिथ्याज्ञानं न तावद्नागतं[9B] निवर्त्तनीयम् , तस्यानुत्पन्नत्वेन विनाशियतुम् अशक्यत्वात्। नापि वर्त्तमानं तस्य विरोधिगुणप्रादुर्भावेनैव विनाश- $_{25}$ संभवात्। ततस्तद्वस्थमेव चोद्यमित्यत आह— नाप्यतीतमतीतत्वात् एव । अयमर्थः—मिध्या-तच तत्त्वज्ञानेनेत्यादिना पुरुषप्रयत्नसाध्यमित्यन्तेन । ज्ञानस्यापि स्वारूप्यतस्वाज्ञाने निदानं, तच तस्वज्ञाननिवर्त्तनीयं, तस्वाज्ञान-पुरुषप्रयत्नसाध्यमिति । किं पुनरञ्च निवृत्तिस्तु तस्वज्ञानमेव. तच प्रमाणमिति शिष्यप्रश्नः, बादिनामविवादस्य उपपादितत्वात्। प्रमतेनोत्तर-

माह--दु:खसन्ततिरिति। आचार्या इति सोपहासम्। द्र्शयति—परमतस्वं(तं) चानुपपन्नत्वात् । तथा हि दुःखसंततिद्रं खगतो धर्माः दुःखमैव वा ? आद्ये, स किमविनाशी, विनाशी वा ? प्रथमे बाधः, द्वितीयेऽर्थान्तरं, दुःखधम्मी-त्यन्तोच्छेर्सिद्धावपि मोत्तासिद्धेः, दुःखमैवेति पत्ते इदानीन्तनदुःखादौ सिद्धसाधनता, सन्ततिपद्वैयर्थ्यं च । सर्वं दुःखं दुःखसन्ततिरिति न वैयर्थ्यं, नाप्यंशतः सिद्धसाधन-मिति चेत् , न । सर्वदुःखपत्तीकरणे सिद्धसाधनात् । क्रमेण सकलदुःखविनाशाङ्गी-करणात्। 'अत्यन्तिम'ति सिद्धसाधननिवृत्त्यर्थमिति चेत्, न। 'अत्यन्तिम'ति 'युगपदि'ति यदि, तदा युगपदुच्छियत इति युगपदुत्पन्नध्वंसप्रतियोगीति विवित्तिम् । युगपद्वस्थितध्वंसप्रतियोगीति वा १ नाद्यः, बाधात्। **द्वितीयेऽपि** युगपदवस्थितध्वंसप्रतियोगित्वसाधने सिङसाधनम् । युगपदवस्थितसर्वदुःखध्वंस-प्रतियोगित्वसाधने च अप्रसिद्धविशेषणत्वं मोत्तानङ्गीकारवादिभिः सर्वदुःखध्वंसस्य युगपद्वस्थानानङ्गीकारात् । [10A]स्वसमा(ना)धिकरणदुःखप्रागभावकालानवस्थायि-ध्वंसप्रतियोगित्वमत्यन्तोचिक्र्यमानत्वमित्यपि इदानीन्तनदुःखेषु बाधात्। न, तेषां भविष्यदुःखप्रागभावसमानकालीनोच्छेदप्रतियोगित्वात्। अन्त्यदुःखपत्तीकरणे यद्दुःखानन्तरं मुक्तिस्तस्यान्त्यदुःखत्वात्। सन्तितित्वं च यदि 15 चाश्रयासिद्धिः। दुःखत्वं सर्वदुःखत्वं वा, तदा साधनविकलो दीपादिदृष्टान्तः । अथ कार्य्यत्वं सर्व-कार्य्यत्वं वा, तदा साध्यविकलत्वाद्य इति । संप्रदायविद्स्तु दुःखसन्ततिर्दुःख-ज्ञन्मत्रवृत्ति होविमध्याज्ञानानि कार्य्यकारणभावापन्नानि । अत्यन्तोच्छेदश्च मूलसहिता-नामुच्छेदः । मूलं च प्रकृतेऽनातमतस्वजानं, सन्ततित्वं कार्य्यकारणभावापन्नभावार्थत्वम् । प्रदीपसंततिश्च प्रदीपतद्वयवादिद्वचणुकपर्यन्तेति वर्णयन्ति, तद्पि न। मूलमिति कारणं यदि, तदा सिद्धसाधनं, मिथ्याज्ञानकारणस्य इन्द्रियसिक्षकर्षादेरुच्छेदाङ्गीकारात्। अत एव चरमकारणं मूलमित्यपि निरस्तम्। अथ सर्वं कारणं तदा बाधापसिद्धान्तौ, **ईश्वरादेर्नित्यत्वेनाङ्गीकारात् ।** अथातमतस्वज्ञानं तदा सिद्धसाधनम्, इदानीन्त-नात्मतस्वसात्तात्कारप्रागभावोच्छेदाङ्गीकारात्। अथ मोत्तजनकसात्तात्काराभाव-स्तद्राऽप्रसिद्धविशेषणत्वम् । मिथ्याज्ञानभावकार्यत्वप्रदीपैः पत्तहेतुद्दशान्तैश्चरितार्थत्वे 25 चेत्यादिदोषप्रह्रप्रासात्। आचारयीभिषेतं तु मुक्ती मानम्। शेषविशेषणवैयर्थ देवदत्तो देवदत्ताधर्मसमानकालदेवदत्तगतत्वानधिकरणदुःखभ्वंसाधिकरणं दुःखित्वात् देवद्त्रो देवद्त्राधर्मसमानकालीनदेवद्त्रगतत्वानधिकरणदुःख-यज्ञवस्तवदिति। ध्वंसाधिकरणं त देवदस्तान्यदुःखित्वानधिकरणत्वात् [10B] घरवदित्यादिना सत्प्रति-

20

25

पत्तत्वमिति चेत् , न । अस्य दुःखित्वानधिकरणत्वेन सोपाधिकत्वादिति । पार्थि-वेति। पार्थिवपरमाणुगताद् रूपाद् द्वचणुके रूपम्। ततस्त्रचणुक इति सन्तानेनेत्यर्थः। फलतस्तस्यापीति । फलतः पत्तेऽन्तर्भावः, पत्ततुख्यत्वं, न च पत्ततुख्ये व्यभिचारः, साध्याभावानिश्चयात्। न च साध्यसन्देहवति वर्त्तमानत्वेन सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं 5 धमानुमानस्यापि विल्यात् इति। सर्वमुक्तेरभावे पत्ततुल्यत्वाभावात् दुर्वारो व्यभिवार इति शङ्कते—सर्वमुक्तिरिति। समाधत्ते—न असिद्धेति। प्रमितेः सिद्धिः साधनम् , असिद्धिः साधनाभावः । सिद्धौ वेति । साधने सति वेत्यर्थः । 'अहमैव यदि तथे'त्यनेन सर्वमुक्तचभावसाधनस्य प्रतिकूलतको दर्शितः, परमतस्वाच मत्र नापाद्काद्विवेचनाप्रहः। 'एकैकोऽप्यपवृज्यत' इत्यत्र फल्पान्ते ब्रह्मणोऽपवर्ग इति 10 त्वयाप्यङ्गीकारादिति भावः। एकैकस्मिन् करुप इत्यनेन मुक्तचविनाभूतैतत्-कल्पप्राचीनानन्ततत्कल्पातीतत्वेन तावदातमसंसारातीतत्वमापाद्यते, किं वा सर्व-फल्पातीतत्वेनेदानीं सर्वसंसारातीतत्वम् ? नाद्यः, इष्टापाद्नत्वादित्याह—'अनन्ता द्वितीयः , आपाद्यासिद्धेरित्याह । एव हि अपवृक्ताः, सत्यम् इति। न न तु सर्वे इति । अपवृक्ता इत्यनुषज्यते । यत एव सर्वसंसारातीतत्वमप्रसिद्धम् , 15 अत एव अनिष्टमित्यापाद्यते इति शङ्कते—ननु एतदेवेति। सत्यमित्यनिष्टं परम-प्रतीतेन सह आपाद्कस्य व्याप्तिर्न गृहीतेति न तेन तदापाद्यितुं शक्यत इत्याह— अतीतसर्वकलप्रकालस्य सकलसंसारोच्छेदेन नियमे न्याप्तौ न कालेति। तिमित्तादृष्टाभावाद्नित(म)मुक्तिर्न जायेतेत्याशङ्कराह— प्रमाणाभावादित्यर्थः। न च सर्वेति।

ननु यदि धम्मीत् तस्वज्ञानं [114]न तर्हि संग्रहस्तस्वज्ञानहेतुरित्याशङ्कचाह—अयमर्थ इति । यदि धम्मीत् ज्ञानं ज्ञानात् च मोत्त इति कथं तर्हि ज्ञानकर्मणोमीत्ता- इत्वम् , अत आह—एतेनेति । सत्वशुद्धिद्वारेणान्तःकरणशुद्धिद्वारेण 'आरादुपकारकं' परंपरोपकारकं, 'सिन्नपत्योपकारकं' सात्तादुपकारकम् । यावन्नित्यने मित्तिक- क(म)समुच्चयस्येति । सकलित्यनैमित्तिक(कर्म)समुच्चयस्येत्यर्थः । अति ?ति एवेति । चतुर्थाश्रमविधिविरोधादेवेत्यर्थः । न च स्वर्गवद्पवर्ग इति । दुःखो- छोदो हि मोत्तः । न चाभावे स्वरूपगतं वैधम्यं, नापि प्रतियोगिगतमित्यभिप्रायः । एतेनेति । "प्रणस्य हेतुमि"त्यारभ्य "तच्चेश्वरचो(नो)दनाभिन्यकात् धर्मादेवे"त्यन्ते-

^{. !} Vadindra reads अनना एव हि अपहता:, सत्यम् for सत्यम्, अनना एव हि अपहला:

नेत्यर्थः । 'प्रणम्य संप्रह कियत' इति वदता प्रणामानन्तर्य्यः सौत्रस्य 'अथ'-शब्दस्य अर्थ इति दर्शितं, यतश्च शुश्रवादिशालिन इ'त्यतः'शब्दस्यार्थः इति । 'ईश्वरचो(नो)दना-भिन्यक्तादि'त्यनेन "तदुवचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमि"ति न्याख्यातम् । 'यतोऽभ्यदय' इति तु अभ्युद्यो ज्ञानं, तत्र हेतुर्धर्मः, परंपरयापि मोन्नोपयोगीति व्याख्यातम्। "धर्मादेव तत्त्वज्ञानं, तच्च निःश्रेयसहेतुरि"ति वदता भाष्यकारेण अभ्युद्यजननद्वारा निःश्रेयससिद्धिरभ्युद्यनिःश्रेयससिद्धिः । ये तु यतोऽभ्युद्य(ः) स्वर्गाद्दि निःश्रेयसं मोत्तः स धर्म इति व्याचत्तते तान् प्रति आह—अन्यथेति । यतोऽभ्युद्यसिद्धिः स धर्म इत्यव्यापकं मोत्तसाधके धर्मेऽभावात । यतो निःश्रेयससिद्धिरित्यपि **स्वर्गादिसाधके धर्मेऽभावात्।** अथाभ्युद्यरूपकार्य्यछिङ्गकानुमाने प्रतिपादकतया प्रमाणपरमिदं, नतु (तु) छत्तणपरमतो नाव्याप्तिदोषावकाश इति विवित्ततं, तर्हि अभ्युद्य-सिद्धिरित्येतावतैव प्रमाणे सिद्धे व्यर्थं निःश्रेयसप्रहणिमत्याशङ्कच सत्यं प्रमाणपरं सूत्रं यतोऽभ्युद्यसिद्धिः स धर्म इत्येतावतैव धर्मे प्रमाणं ज्ञानं, तथापि निःश्रेयसप्रहणं न व्यर्थम् , अभ्युद्ये [11B] विप्रतिपद्यमानं प्रति तत्कार्य्यनिःश्रेयस्हपिछङ्गप्रतिपाद्कत्वा-दित्याह—'तद् यतोऽभ्युद्य इति। लक्ष्यते प्रमीयतेऽथोंऽनेनेति लत्तणं प्रमाणं तस्मिन् सिद्धे ज्ञाते इत्यर्थः । परम्परया धर्मस्य मोत्तहेतुत्वं, धर्मकार्य्यस्य अभ्युद्यस्य 15 मोत्तजनकत्वम् ।

ननु नवैवेति दशमं प्रतिषिद्धचते, दशमद्रव्यं वा ? नाद्यः, गुणादेरिष सस्वात्। न द्वितीयः, दशमद्रव्यस्यान(व)गम(त)त्वेन प्रतिषेधायोगादिति शङ्कते— किं पुनरन्नेति। समाधत्ते—द्वृष्ट्यस्य सत् इति। ननु नवबाह्यत्वं द्वव्ये प्रतिषिध्यमानं पृथिव्यादावेव प्रतिषिध्यते, तद्व्यस्मिन् वा ? आद्ये, न न(ो) विवादः। 20 द्वितीये, प्रतिषध्यभानं गुणादावेव प्रतिषिध्यते, प्रदं नवबाह्यद्वयत्वं प्रतिषिध्यमानं गुणादावेव प्रतिषिध्यते, तद्व्यस्मिन् वा ? आद्ये, न विवादः। द्वितीये, धम्मप्रतीतौ कथं तिष्ठश्चिष्यते, तद्व्यस्मिन् वा ? आद्ये, न विवादः। द्वितीये, धम्मप्रतीतौ कथं तिष्ठश्चिष्यत्य अभावप्रतीतिरित्यत आह—अतः प्रमिति। यदि नवबाह्यत्यं पृथिव्यादिन् द्वये शङ्कचते, तर्हि मया तत्रैव निषध्यत इति सुकरप्रतिषधः; तद्तिरिक्ते द्वये नवबाह्यत्वशङ्का यव दुर्धदा। धर्मिणो बुद्धचनारोहादिति किं तन्निवृत्यर्थं प्रतिषेधे- 25 निति ? यवं नवबाह्ये यदि गुणादावेव द्वयत्वं शङ्कचते, तदा तत्रैव सुकरः प्रतिषेधः,

য় Vād indra reads নহ থনা see Ms. B, f. n. 3.

20

गुणादिव्यतिरिक्तं तु नववाद्यमप्रसिद्धमिति न तत्र द्रव्यत्वशङ्का इति मा भूदत्र द्रव्यत्व-प्रतिषेधः। "द्रव्यस्य सतो नवबाह्यत्विम"त्यादि विवृणोति नथा होति। द्रव्यम् एभ्योऽधिकं स्यादि"त्यत्र यदिदमधिकं तदद्रव्यं स्यादिति विवत्तितम् । पभ्योऽधिकं द्रव्यं स्यादि "त्यत्र यदिदं द्रव्यं तद्धिकं स्यादिति विवित्ततम्। "प्रथमे (अधिक्यं निराकरिष्यामः), (द्वितीये) द्रव्यत्वं निराकरिष्याम" इत्याद्यक्त-प्रन्थानुपपत्तेः। "इदं द्रव्यमेभ्योऽधिकं स्यादिति वा", "इद्मेभ्योऽधिकं द्रव्यं स्यादिति (वा)''प्रन्थौ प्रथमपुस्तकलेखकदोषादु व्युत्क्रममापन्नाविति त्वपरे । ''अतः पर्मि''ति विवृणोति—[12 A]अतः परमिति । अथ नवबाह्यत्वं गुणाद्यभावान्तव्यतिरिक्तवृत्ति गुणाद्यभावान्तवृत्तित्वात् मेयत्ववत् इत्यादिना सिद्धे नवबाह्यादौ द्रव्यत्वादि शङ्केचत, तदा नवबाह्यत्वं न गुणाद्यभावान्तव्यतिरिक्तवृत्ति आकाशादि अवृत्तित्वात् गुणत्व-षदित्यादिना तत्सिद्धिर्निरुद्धचते । अनिरोधे वा तत्रैव द्रव्यत्वं निषिध्यत इत्याह — यदि कथ श्चिदिति । "उक्तेष्वेवान्तर्भावयिष्यते" नवबाह्यत्वस्य गुणादिष्यतिरिक्त-चृत्तित्वनिषेधपरं, यथाश्रुते नवबाह्यत्वाधिकरणं नवस्वन्तर्भूतं चेति व्याघातादिति। तेषां व्यञ्जकवै चित्रयेऽपोति । यथा द्रव्यत्वपत्ते किंचित् द्रव्यमालोकापेत्त-चतुःर्यङ्ग्यं तमोलत्तणं तद्नपेत्वचतुःर्यङ्ग्यम् , एवं कानिचित् सामान्यादीन्यालोक-सापेत्रवज्ञुःर्थङ्ग्यानि । तमोलत्तणं तु सामान्याद्यालोकानपेत्रवज्ञुःर्यङ्ग्यमपि भविष्यतीति ब्यञ्जकं ६ चिज्यमुपपद्यते । तथापि ब्यक्तचाद्युपलम्भमन्तरेण (त)दुपलम्भो न घरते व्यक्त्रचपलम्भसामग्रीसापेत्तत्वेन जात्युपलम्भस्य सम्बन्धिबोधादिजन्यत्वेन च समवायाद्युपलम्भस्य तद्भावेऽभावनियमविरोधात्। "संयोगविभागयोरकारणत्याद्र" रत्यत्रासमवायितयेति शेषः। संयोगाकारणत्वादु विभागाकारणत्वाञ्चेत्यर्थः। 'अकारणत्वादि'त्युक्ते असिद्धिः स्यादिति संयोगादिना विशेषितम्। "न गुणः इत्या-समवायादि "त्ययुक्तम् , असमर्थविशेषणत्वात् । न चेदमसिद्धिपरिहारसमर्थमपि । द्रव्यसमवेतत्वं व्याघातसिद्धये प्रदर्श्यते धर्ममात्रं , न तु अयम् हेतुरगुणत्व इत्यदोष इति चेत् , न । असमवेतत्वमातेण ब्याघातीपपत्ती विशेषणवैयध्यंताद्वस्थ्यात् । कि च, न तावत् द्रव्यासमवेतत्वं गुणत्वाभावस्यतया गुणत्वव्या[12B]घातकम् , अनङ्गी-कारात् । गुणत्वाभावव्याततया तु व्याघातकस्वे दुष्परिहरमेव वैयधर्यम् । कि च, द्रव्या-समवेतत्वमपि असिन्धमेव तमोद्रव्यत्ववादिना तमसा स्वावयवसमवेतत्वाङ्गीकारात्। परस्य सिद्धमिति चेत् , न । गुणस्ववादिनः सुतरामसिद्धिः , तस्माद्नुपपन्न प्वायं प्रायः। आचार्येण तु यथा परेः स्वप्रत्थे लिखितं तथैवानूदितमित्यवधेयम्।

"प्रतीतौ तद्विरोधित्वादि"त्यत्र प्रतीतौ तत्तेजोविरोधि यस्य तस्वात् , तेजोविरोधि-प्रतीतिविषयत्वादित्यर्थः । थनुकूछ(तर्क)माह—गुणिन इति । तत्सहचरित-गुणान्तरानुपलब्धे इचेति। यदि हि तमस्तेजोगुणः स्यात् , तर्हि समानयोगः क्षेमत्वात् तमोगुणान्तरा(ण्यु)पलभ्येशन् इत्यर्थः । किं च , तमस्तेजसो रूपं वा स्यादु गुणान्तरं वा ? क्षाचे, दूषणान्तरमाह—न तावदिति। इन्द्रनीलप्रभावदिति। 5 इन्द्रनीलोपाधिवशान्नीलेति इन्द्रणीलप्रभा शुक्लभास्वरापि य(त)था शुक्लभास्वरमेव तम उपाधिवशान्नीलतया प्रतीयते इत्यर्थः। गुणान्तरपत्ते तु, 'प्रतीतौ तद्दविरोधित्वाद्' इत्युक्तं दूषणमतु(तु ?)सन्धेयमिस्याह— नस्मादिति । ''पार्थिवमैवेदमारोपितम्'' इति ध्रम्मन्तिरे स्त्रमारोपितम् इति वा अनियतदेशतया भारोपितमिति वेत्यर्थः। रूपं हि आरोप्यमाणं स्मर्थमाणं वा आरोप्यते गृह्यमाणं चारोपात् पूर्वमबुद्धिस्थमेव वा ? न तावत् स्मर्यमाणम् इत्याह — बाह्यालोकेति । यद्यपि स्मर्थिमाणमारोप्यते , तथापि ऋपारोपश्चाज्जुवैवारोपे आलोकस्य अपि हेतु-पतदेव विवृणोति—तहेवेत्यादिना। हितीये पत्ते दूषणमाह— न चालोकेति । तृतीयोऽपि पत्नो नेत्याह—न चारो ट्येति । ननु रूपारो[13A]पै तत्रीय चत्तुरालोकमपेत्तते यत रूपे व्यापृतं रूपारोपं जनयति । प्रकृते संस्कार एव रूपे वयाप्रियते , न चज्जुस्तस्मादालोक्तनिरपेत्तमैव रूपारोपं जनयिष्यतीत्याशङ्कवाह— न चोभयोरिति। ननु मानस एवायमारोपश्चक्तुषस्त्ववर्जनीयतया सन्निधान-मित्यसिद्धमनन्यथासिद्धमपि नाशङ्कनीयमित्याह - स्वप्नविभ्रमवदिति । तस्मा-साधितं सामान्यादिव्यतिरेकं परामर्श(मृश)ति । तेन सामान्यादिव्यति-रेकित्वात् गुणवस्वाच तमो द्रव्यमवधेयम् । 'वस्तुतोऽस्य क्रियावस्वे रूपवस्वे' इत्यनेन न तमसो द्रव्यत्वसाधनानां प्रतिकूलता पराहता । क्रियावस्वाद् गुणवस्वाचेति । अनुयोरपत्तधर्मत्वं दर्शितम्। अपि च तमोऽङ्गीक्रियमाणं द्रव्यानारभ्यमङ्गीक्रियते द्रव्यारभ्यं वा ? प्रथमे दूषणमाह—न चेद मिति । द्वितीयोऽपि नेत्याह—नाष्यनेकेति । "स्पर्शरहितद्रव्यत्वेने"त्यत्र स्पर्शरहितमैव प्रयोजकं द्रव्यप्रहणं तु प्रमादात् । क्विचित् "स्पर्शरहितत्वेनारब्धत्वादि"त्येव पाठः। "न च रूपवत्तये"त्यारभ्य "साम्प्रतिम"त्येको 25 प्रन्थः। तस्यार्थः-स्पर्शरहितत्वमसिद्धं रूपवत्तया तद्नुमानादिति। चारब्धत्वेऽपि सुघटत्वात्। न च स्पर्शरहितस्य स्पर्शोपलम्भकृतोपयोगाभावेन

वैयर्थ्याद्नारञ्घत्वम् । स्पर्शोपलम्भाभावेऽपि प्रकारान्तरेणाप्युपयोगसिद्धिः । तदिदमाह—तद्रहितस्यापि वा पुरुषार्थहेतुत्वादारब्धत्वं स्यादिति। कथं पुनः प्रकारान्तरेण उपयोग इत्यत आह—अनुभवसिद्धत्वादिति। 'उपलभ्य-मानत्वादु'पलभ्यमानधर्मकत्वाचेत्यर्थः। ननु यदि स्पर्शरहितस्यापि आरब्धत्वं 5 मनसोऽपि किं न स्यादित्यत आह—झनस्र स्तिवति । [13 в] स्वरूपोपलम्भकृतस्य धर्मोपलम्भस्य चोपयोगस्याभावेन वैयर्ध्यमैव मनस आरब्धत्वबाधकं नतु(तु) स्पर्श-राहित्यमित्यर्थः। तदेतद्सिद्धमप्रयोजकत्वं च कुतो न वाच्यमित्यत आह् - सूप-वन्यस्येति । तद्नेन स्पर्शवस्वसाधकं रूपवश्वमसिद्धमिति स्पर्शराहित्यं नासिद्धम्, रूपवत्वाभावेन चाज्जुषत्वाजुपपत्तेरुपलभ्यमानत्वेनोपलभ्यमानधर्मकत्वेन चोपयोगो 10 नास्तीति वैयथ्र्मे(व) स्पर्शराहित्यानुमानानुप्राहकस्तर्क इति दर्शितम्। तदेवं द्रव्य-त्वस्य अपि अनुपपत्तेर्गुणादिना(दि ?) व्यतिरेकस्य परेणैव साधितत्वात् । षट्पदार्था-तिरिक्तत्वादभावः। अनालोकाप्रतियोगिकत्वे सति षट्पदार्थव्यतिरिक्तत्वाच अभाव-स्तम इति सिद्धमित्याह —'अनुभवसिद्धत्वादि'ति। तमो नाभावः आलोकानपेसचस्नु-र्प्राह्यत्वात् प्रतियोगिज्ञानमन्तरेण प्रतीयमानत्वाद्धिकरणमन्तरेण प्रतीयमानत्वाद् विधिमुखेन प्रतीयमानत्वाद् आलोकविति शङ्कते -सोऽपि कथमिति। 'आलो-कानपेत्तचत्तुर्शाहात्वादि'त्यस्य अनुप्राहको भवन् प्रतियोगिप्रहणसामग्रीसापेत्तं चत्तुस्तद्-भावे प्रवर्त्तते प्रतियोगिसामप्रज्ञां चालोकोऽप्रविष्टः, अतस्तद्भावे चाच्चष्टवं न स्यादिति वोच्यते , आहोस्विद्भावप्रहे प्रतियोगीतरप्रतियोगिप्रहणातु साकल्यसापेतं चत्तुः, तच साकल्यमालोकेनेति तदभावे चाज्जुषप्राह्यत्वं न स्यादिति। द्वियीयेऽपि पत्ते 20 किमालोकः स्वप्रहे आलोकान्तरं नापेक्षते, अपेक्षत इति वा १ प्रथमे दूषणमाह—न यद्-ग्रहे हि ग्रद्पेक्षमिति । आलोकान्तरमन्तरेण प्रतीयमान आलोकस्तदितरसामग्री-साकल्यार्थमपेक्ष्यत [14 A] इति, द्वितीयो पत्तो विरोधादेव अनुपपन्न इत्याह—एवं यद्यालोको नापेक्ष्यते तर्ह्येव तदितरसामग्रीसाकल्यं घटते इत्यर्थः। तदितरेति। चरमे पत्ते बाधकमाह तदालोकाभावेति । न केवलम् आलोकनिरपेत्तवसुर्वाद्य-25 त्वाम्नाभाव इति अत्रानुव्राहकतर्काभावः, अपि तु प्रतिकूळतर्कपराहतिरपीत्याह— तदुपपादयति—तस्मिन् सति इति। तमसि प्रत्युतेति । आलोकाभावश्चात्तुषो न स्यादित्यर्थः। 'प्रतियोगिज्ञानमन्तरेण ज्ञायमानत्वादि'त्यत्र यदि दिवसच्छायायाः पत्तत्वं तदाऽसिद्धमित्याह—दिवा चेति। अथ राताबुप-

[I. intro. (ह्र^{ह्य})किरणावली टीका 633 000 वि असिद्धिरित्याह — अन्यत्रापीति । अथ कदाचिह् भि. वार्षः। यदि योगिनो गिरिद्रीवर्त्तिन एवानुः का गतिरिति। तमसि कियायाः प्रतीतिः का विश्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, बाधकाभावादित्यर्थः। ह्यायायां हि किया भवन्ती कुम्भादाविव स्वाभाविकी व्यामिव क्र्वादियोगिद्रव्यतया वा। नाद्य इत्याह— विचत्व इति। छाया दिवसे न स्यादिति। क्रिन्द्रनीलप्रभायामिव संयोगिद्रन्यत्वेन छायायां गतिः, अधोवर्त्तिन्यामिन्द्रनीलक्षायायां गतिर्न स्यात्। विक्रियाया दूरमुत्सारितत्वेन सम्बन्धविच्छेदा॰ ्र माश्रये दिवति । इन्द्रनीलप्रभाया प्रमितत्वेन आस्तत्वन किंकुद इति संयोगिद्रव्यत्वेन इन्द्रनीले गच्छति त्यथु(प्ययु)क्तम्। किम् इन्द्र-कान्तरेण वा ? न प्रथम इत्याह—छाययैवेति। द्वित कश्चित्। तद्यु(प्ययु)क्तम्। किम् इन्द्र-ह्यास्थां इत्यामपि अपनुदति विरोधित्वात् , ततश्च द्भ स्यात्। अन्ये होवं व्याचत्तते। स्वाभाविक्या-र्मानायामावरकद्रव्यानुविधानं न स्यादिति । ्रम्भा तमःप्रभा चेति। तत्र यथा इन्द्रनीलादौ विद्युविधायिनी गच्छति, एवम आवरकद्रव्ये _{ह्या}यालक्तणा गच्छति । तेन स्वाभाविकत्वेऽपि विवयत इति तदाशङ्क्य परिहरति - प्रभातुल्यत्व क्षा प्रभाया विशेषणात्तमोरूपापि प्रभाऽशङ्कादशायाम् ्रियते । यदि हीन्द्रनीलादेस्तेजसः प्रभावदावरकद्रव्यादेः ²⁵ विज्ञानया समुत्सारितेन्द्रनीलसन्निधाना सती व्यवहिता

या दिवसे छाया न स्यात्। न हि तत्सम्बन्धविच्छेदैऽपि तत्त्रभानुवर्त्तत इत्यर्थः। इन्द्रनीलप्रभाया अभिभूतत्वेन न तच्छायायाः सम्बन्धविच्छेद इत्यपि न युक्तं[15A] तिहि किं प्रभाभिभावकं छायैवालोकानतरं वा ? नाद्य इत्याह--छा घरैं देति। नापि द्वितीय इत्याह—आलोकान्तरेणेति । उपसंहरति—तस्मादिति । ननु आलोकाभावे-ऽप्रतीते गतिरारोप्यते, प्रतीते वा ? नाद्यः, निषेधत्वोपलम्भेन किं विशेषानुपलम्भ-विरहात्। न द्वितीयः, आरोपविषयाप्रतीतेरित्यभिष्रायेण शङ्कते - कथं भावेति। सामान्यतोऽभावः प्रतीयते न तु भावधर्माध्यारोप-सारूप्यतस्वाग्रहाविति। विरोधिना रूपेण। अन्यथा दुःखाभावादौ सुखाद्यारोपादेर्दु र्घटत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। ननु निमित्तमस्ति चेदारोपेण भवितव्यम् , अपेत्तणीयान्तराभावादित्यत आह हु अतो न सहकार्यपेक्षाचोद्यमिति। न हात्र धर्मित्रहोपयोग्यान लोकः। नापि रूपस्मरणोपयोगी। आलोकाभावे बज्जुब आलोकानपेत्तत्वात्। रूपस्मरणे संस्कारस्य आलोकनिरपेत्तत्वात्। नापि तयो वैशिष्ट्यबोधे आलोक-निरपेत्ताभ्यां विशेषणविशेष्यप्रवृत्ताभ्यां विशिष्टवोधस्यापि उपपत्तेः। च चुर्विशेषणे विशेष्ये वा आलोकसापे चं तत्रैव भ्रमजनने आलोकमपेत्रते, न तु 15 सर्वत्रानुकूलतर्काभावादिति। न चारीपितेन वास्तवेन नीलिम्नेति। नीलिम-गोचराभ्यां बुद्धिन्यपदेशाभ्याम् इत्यर्थः, न तु आलोकाभावेऽप्रतीयमानेऽपि निरिधष्ठानेऽपि कृष्णरूप आरोपितेऽपि तमोबुद्धिव्यपदेशदर्शनात्। न तद्गोचरता-Sनयोरित्यत आह—अवद्यंभावीति। युक्तयन्तरमाह—न च तमःप्रत्यय इति। इह नीलं तम इति इहप्रत्ययः। न च तम इत्यत्र[15B] प्रातिभासिकम् अस्ति बाधकम्। ²⁰ नापि यौक्तिकं नीलमित्यत्र तु बाधकमुक्तं वस्तुतोऽस्य क्रियावचेत्यादिना । न च बाधिता-बाधितयोरैक्यं घटते तस्मान्न नीलक्षपं तम इति ॥॥ कार्यकारणानामिति। नतु यदि व्यञ्जकाभावान्नादृष्टत्वं संस्कारत्वमपि न स्यात् । वेगस्थितिस्थापकभावनानामपि अनुगतन्यञ्जकाभावात्। न च कारणसमानजातीयारम्भकत्वे न्यञ्जकमिति वाच्यम् , तस्य शब्दजन्यशब्दारम्भके मध्यमशब्देऽपि गतत्वात् । अङ्करजन्येऽङ्करादौ जनके बीजादौ ²⁵ संयोगजन्ये संयोगारम्भके च कर्मणि यत्किञ्चित्कारणसजातीयारम्भकत्वं च सर्वत्रातिव्यापकम् । स्वकारणसजातीयारस्भकत्वं च स्वशब्देन वेगादिविवक्तायाम्

I Vadindra reads कार्यकारणानाम् for कार्यकारणज्ञणानाम्.

अध्यापकम् अनुगतान्तरिविवत्तायां चाष्यसिद्धमिति । उच्यते—ध्यवस्थापकं यद्यध्या-प्त्यतिभ्याप्तिरिहतो धर्मः तिर्ह संस्कारेऽस्तयेव, वेगत्वभावनात्विस्थितिस्थापकत्वात्य-न्ताभावानिधिकरणत्वस्य वेगादौ सत्त्वात् । अथ ध्यवस्थापकं प्रमाणं, तद्स्तयेव , अयं वेग उक्तधर्मविश्वष्टात्यन्ताभावप्रतियोग्येतद्धर्मत्वानिधकरणोक्तधर्मरिहतैतद्वेग-वृत्तित्वानिधकरणं सत्त्वात् घटविति । यित् तु धर्माधर्मयोर्प्यको धर्मस्तमुप-जीव्य वाद्वष्टत्वानुमानं संभाव्यते, ततो न काचन त्ततिः । धर्माधर्मत्वभेदविवत्तायां गुणवतुर्विशतित्वनिर्वाहात् । अद्दष्टत्वेनैकत्विववत्तायां तु गुणत्रयोविशतित्वं सामान्यविशेषगुणत्वाभ्यां गुणद्वित्वमेव न सिद्धान्तत्तितिमावहतीति । [16A] "व्यवस्थापकानामभावात्" इत्यत्र भावे वाद्दष्टत्वमप्यस्तीति शेषः ।

"नित्यमैकमनेकबृत्ति सामान्यमि"त्यत्रैकप्रहणं स्वरूपकथनार्थं नित्यमनेक-समवेतं सामान्यमित्येतावता व्यभिचाराभावात्। अथानेकवर्त्तमानेषु नित्यगुणेष्वति-ब्यातिपरिहारार्थमैकप्रहणमित्युच्येत, तन्न। नित्यगुणानामेकवृत्तित्वेनानेकवृत्तित्वा-भावात्। समुद्तिः अनेकेषु वर्त्तन्त इति चेत्? येषां समुद्रायस्तेऽनेकेषु वर्त्तन्त इति, तन्न । तेषाम् एकैकनिष्ठत्वादेव । अथ समुदायो वर्त्तत इति किमायातं गुणानामिति ? . अनेकसमवेतत्वं चेदमनेकसमवेतिमदमनेकसमवेतिमिति धीसिद्धिः संयोगद्वित्वादौ रूपादिव्यावृत्तो धर्मविशेषः, न तु एकत्वानधिकरणसमवैतत्वं तेनानेकसमवेतत्वमनेकार्थसमवेतत्वं , तच रूपादावप्यस्तीति खण्डनम्पास्तम् । द्रुड्यगुणकर्मणामिष इति । दण्डादि द्रुव्यं, शुक्कादिशुणः , उत्सेषणादि कर्म, स्वगतव्ण्डत्वादिसामान्यमपेक्ष्यैव द्वव्ये दृण्डी, शुक्क इत्यादिप्रत्ययं जनयतीत्यर्थः। ''परं'' बहुविषयं, तथा च सत्ता परं बहुविषयत्वादिति साध्याविशिष्टता स्यात्। तदर्थमन्यथा साध्यं निर्दिशति परमिति। यदि स्वाश्रयमिति। द्रव्यगुणकर्मछत्तणम् । ततः सामान्यादेनं व्यावर्त्तयेत् ; व्यावृत्तं न बोधयेत् इत्यर्थः । द्रव्यत्वं गुणादिभ्यो द्रव्यं व्यावर्त्तयति । द्रव्ये वर्त्तमानत्वात् , गुणादौ चावर्त्तमान-त्वादिति। तच सत्तायामपि समानिष्टर्थः। परिहरति न सत्ताया रति। सामा[न्या ?]देरपि सत्ताव्यञ्जकत्वात् ततापि विशेषणतया प्रतीयमानौ न ततो द्रव्यादेव्यावृत्तिहेतुः। तृह्धि वस्तुस्वरूपमेवेति। यदि व्यक्तिमात्रे[16B] सत्ता-प्रतीतिरित्यर्थः। ननु यदि सत्तामन्तरेण 'सत् सदि''ति प्रत्ययो द्वव्यादौ स्यात् , तर्हि सोमान्यादावपि स्यात् इत्यतित्रसङ्गनिवृत्तये द्रव्यादौ सत्ताङ्गीकरणीया । यथा शावले॰

यादौ "गौगौंरि"ति प्रत्ययो गोत्वं विनापि स्यात्, तर्हि अश्वेऽपि स्यादित्यतिप्रसङ्ग-निवृत्तये गोत्वमित्यपि वैद्वोषिकेण न व्याच्यमित्याह—न च गोत्वाद्यभावे-ऽपीति । कुत इत्याह—तद्नुवृत्ते रिति । सत् सदिति प्रत्ययानुवृत्तेः सामान्या-समवायिनि सामान्यादौ व्यक्तिमात्रव्यङ्गचा सत्तेति वदता स्वी(कः ?)तत्वादित्यर्थः। न वेयं यदि सत्तामन्तरेण सत् सदिति प्रत्ययः स्यात्, तर्हि प्रत्ययानवत्ते रिति। सामान्यादाविप स्यादित्यतिप्रसङ्गबळेन द्रव्यादौ सत्तां साधयामः,अपि तु अनुवृत्तप्रत्ययो अ(नु)वृत्तिनिमित्तमन्तरेण घटते इत्यर्थः । अत्र कश्चिदाह—अस्ति तावत् सकल-पदार्थज्ञानं विषयविभावेन सम्बद्धं, षट्पदार्थानां ज्ञेयत्वं साधर्म्यमिति भवद्भिरेवाभि-धानात्। अतस्तदेव सत् सदिति व्यवहारहेतुर्भविष्यति। न चौपाधिको व्यवहारः 10 उपाधिरूपविशेषजन्यः, न च सत् सदिति ज्ञानम् एव विशेषणतया सत् सदिति ज्ञानहेतुः, आत्माश्रयप्रसङ्गादिति वाच्यं, निर्विकल्पकज्ञानस्य पूर्वमपि सस्वात्। न च तद्पि सदित्येवोक्षिखति। न च ततोऽपि पूर्वं ज्ञानान्तरमस्तीति वाच्यं, तस्य स्वरूपमात्र-ब्राहकत्वेन सत्ताविशिष्टतानुव्लेखितया भवद्भिरपि स्वीकारात्। न चोपाधेरतु-ज्ञानानुसन्धानेऽपि कथं सत् सदिति व्यवहार संहितस्यैव व्यवहारहेतुत्वात् , 15 इति वाच्यम् , अस्मन्मते संवेदनस्य प्रकाशतया स्वत एव अनुसंहितत्वात्। भवन्मतेऽपि मनसा अध्यवसातुं शक्यत्वात्। न चौपाधिको व्यवहार उपाध्यभाव-निर्णये निवर्तत एव, यथा दण्डाभावनिश्चये[17A] दण्डोति व्यवहारः। इह तु भूमितल-निखातवस्तुषु ज्ञानाभावनिश्चयेऽपि सत्ता सन्दिद्यत इति वाच्यं, भूमितलनिखातपदार्धेषु क्वानाभावे तत्र सत्तासंदेहस्य एव अनुद्यात् , क्वानसत्त्वे चोपाधिविरहनिर्णयायोगात्। स्वरूपसंदेहः कथमिति चेत् (१) दण्डादण्डाभावनिर्णये देवदत्तसन्देहवदिति सन्तोष्टन्यम् । ज्ञानस्यैकत्वादु आसीदस्ति भविष्यतीति त्रेधा प्रयोगः कथमिति तु सत्तावादिपत्ताद्वा न च ज्ञानोपाधिकत्वेऽभावेऽपि व्यक्तिगतातीतवर्त्तमानानागततत्त्वैः परिहरणीयम् । सदिति प्रत्ययप्रसङ्ग इति शङ्कनीयम् । अस्माभिस्तद्नङ्गोकारात् । तदङ्गीकारवादिनाम् यदि वा परस्परविलक्षणा पव अभावोऽपि अस्ति इति प्रत्ययस्यापि सस्वादिति। 25 द्रव्याद्यः सत्तामन्तरेण सदिति प्रत्ययं जनियण्यन्तीति तदिदं दूषयति—न च विशेषा एवेति। अयमर्थः -- तावत् सत् सदिति प्रत्यये विशेष एव निदानं तेषां व्याष्ट्रत्तत्वात् । नापि ज्ञानम् , उपाधितया ज्ञानव्यक्तीनामनेकत्वात् । ज्ञानत्वेनो-पहिता अनन्ता अप्यमुगतन्यवहारं जनयिष्यन्ति, दण्डन्यक्तय इव दण्डिन्यवहारम् इति चेत्, न । तज्जातज्ञानत्वादेरेकत्वेऽपि तासां व्यावृत्तत्वादेव । अथ ज्ञानत्वमेव घटादि-

विशेषणभूतज्ञानसमवेततया घटादौ सत् सदिति व्यवहारहेतुरित्युच्येत, तदिष न। घटादिनिष्ठानुगतबोधमन्तरेण घटविषयज्ञानगतज्ञानत्वस्य सन् घट इत्याद्यनुगतप्रत्यये विशेषणत्वानुपपत्तेः। सास्नादिगतसास्नात्वादिबलादेव अन्यथा प्रत्ययोपपत्तेः गोत्वविलयत्वात् । ज्ञानत्वादिविशिष्टज्ञानव्यक्तीनां च सत् सदिति प्रत्य-योपपाद्कत्वे गौरवं, तच्चैकस्मिन् बाधमन्तरेण नाद्रणीयम् । अन्यथा सास्नात्वोपहितŏ सास्नाव्य[17B]क्तीनामुपाधित्वसम्भवे गोत्वविखयात् । तद्नेन शाबछेयादिनिष्ठगोत्वे-ऽयं गौरिति प्रत्यत्तवत् शाबछेयादिनिष्ठसत्तायामयं सन्नयं सन्निति प्रत्यत्तं प्रमाणिमिति द्शितम्। अनुमानं तु अयं घटः सामान्यविष्ठशत्यन्ताभावप्रतियोग्येतत् घटधर्मत्वान-धिकरणसामान्यवत्सामान्यवस्वरहितवृत्तित्वानधिकरणभावाधिकरणं जातिमस्वात् च द्रव्यत्वमुपाधिः, सामान्याधारगुणादौ साध्याव्यापकत्वात्। जातिमद्द्यावृत्तत्वानधिकरणजातित्वं च सत्तालत्तणम्। किं च, अयं घट एतद्नय-द्रव्यत्वानधिकरणैतन्निष्ठज्ञातिमद्नयः मैयत्वात् परवदिति । घरद्रव्यत्वानधि-करणजातित्वं च सत्तालक्षणमिति। सत्तेकार्थेति। सत्तैकार्थसमवायित्वं जातिविशेषयोः सत्तारोपे बीजतया सारूप्यं दर्शितम्। समवाये भावत्वं द्रष्टव्यम्। "अभावेऽपि तर्हि स्यादि"त्यत्र प्रमैयत्वादिसारूप्यादिति शेषः। सदिविरुद्धतयेति। 15 सद्द्यावर्त्तकनिषेधत्वावच्छेदेनैवाभावावगमान्न तत्र सत्तारोपः, व्यावर्त्तकाप्रतीतौ तु तत्र सत्तारोपो न वार्यते इति भावः।

नित्ये िद्यति । ''आश्रयरितेषु' इत्यनेन अवयवसंस्थानादिना सिद्ध-साधनत्वं परिहृतम् । 'समानजातीयेषु' इत्यनेन परस्परावृत्तिजातिमस्वाभावो दिशितः । ''समानगुणकर्मस् चे''त्य'त्रेदानीम्' इति शेषः । समानगुणकर्मत्वं घ 20 परस्परगुणकर्मावृत्तिजातिमस्वानधिकरणगुणकर्माश्रयत्वम् परमाण्वन्तरावृत्त्येतद्ववृत्ति- ह्यणुकेन सिद्धसाधनपरिहारार्थं च 'समानद्रव्ये'ति विशेषणमुपादेयम् । 'भवितव्यं व्यावर्त्तकेने"त्य'त्रेदानीम्' इति शेषः । तस्मादेवं प्रयोगः—अयं परमाणुरेतद्वृत्ति- जातिमत्तानधिकरणदानीत[18A]नेतद्गुणकर्मावृत्तिजातिमस्वानधिकरणदानीतनगुण- कर्माधिकरणदानीत्त्वत्वृत्तिह्यणुकाधिकरणदानीतनव्यावर्त्तकाश्रयः व्यावृत्तत्वात् 2ह घटवदिति । न चैतद् विशेषादिषु अनेकान्तिकं, तत्रापि विशेषत्वादेरेव व्यावर्त्तकस्य सत्वात् । अथ तद्व्यावर्त्तकस्तद्व्यावृत्त्युत्पादकः, तद्व्यावृत्तिज्ञापको वा, तद्द- वृत्तित्वानधिकरणं वा १ नाद्यः, विशेषणाप्रसिद्धेः । न हितीयः, पत्तीकृतपरमाणु- गतमेयत्वादिनान्विवना पत्तीकृतपरमाणु- मातनिष्ठक्षपादिना च व्यतिरेकिणाऽभिलक्तिस-

25

व्यावृत्तिज्ञापकेन सिद्धसाधनात्। अत एव न तृतीयः इति चेत्, न। वृत्ति-श्रापकस्य साध्यत्वात्। अनुमितौ तु न छिङ्गं जनकमपि तु तत्परामर्श इति न रूपादिना सिद्धसाधनम् । व्यावृत्तिसात्तात्कारजनकाजनको वा व्यावर्त्तकः । न च संयुक्तविशेषणत्वं संयोगविशेषणत्वे पवेति योगीन्द्रियसंयुक्तविशेषणत्वजन्यपरमाणु-5 निष्ठव्यावृत्तिसात्तात्कारजनकपरमाणुयोगीन्द्रियसंयोगेन सिद्धसाधनमिति वाच्यम्, योगीन्द्रियाणाम् अत्राप्यकारित्वात् । प्राप्यकारित्वेऽपि संयुक्तविशेषणत्वस्य संयोगः विशेषणत्वाभ्याम् अन्यत्वात्। अनन्यत्वे वा संयोगान्यत्वेन साध्यविशेषणात्। न च ब्यावृत्यैव विशेषणतया ब्यावृत्तिसात्तात्कारजनकतया सिद्धसाधनं योगिसात्तात्-कारस्य विषयाजन्यत्वात्। विषयजन्यत्वे वा व्यावृत्यन्यत्वेन साध्यविशेषणात् 10 परमाणुरूपादिव्यावर्त्तकसिद्धचापीदं चरितार्थमित्यर्थान्तरमिति चेत्, परमाणुनिष्ठरूपाद्यः स्वस्वान्यवृत्तित्वानधिकरणोक्तविशेषणविशिष्टःयावर्त्तकत्वरहित-धर्माधिकरणं मैयत्वात घटवदिति। आदिना रूपादौ प्रतिषिद्धस्य प्रतिबन्धस्य तद्वयपर्यवसा[18B]नादिति यथाश्रुतप्रन्थसमर्थनम् । तद्वपेक्ष्य तु इयं बुद्धिरेतद्ग्य-गुणत्वानधिकरणैतद्बुद्धचाश्रयमात्रसमवेतान्या मेयत्वात् रूपवदित्यादिविशेषसाधनं 15 द्रष्टव्यम् । "एकद्रव्याः स्वरूपसन्तः" इत्यत्र 'द्रव्ये'ति स्वरूपकथनम् । अनेकनिषेधः विवक्तितः। आश्रितत्वं चात्र समवेतत्वं, तस्माद्नेकाश्रितत्वर्राहतः समवेतः सत्तारहित इति ।

समवायः कि न विभज्यते इत्याशङ्कृ चाह—समवायस्येति। समवायैक-ह्वेऽनुमानं - विप्रतिपन्नः समबायस्तन्तुपद्यसमवायाद् भिन्नत्वानधिकरणसमबायलज्ञण-20 बस्वात् तन्तुपरसमवायवद् इति। विभागासंभवाद्विभागो न कार्थ्यः। समवाय-**छत्तणाभिधानं तु विभागावसरे न युक्तमिति, अत्र प्रसङ्गात् इत्युत्तरम् । 'नाप्राप्त'** इत्यनेन पटादीनां पूर्वत्तणविस्तिताभावेन तन्तुपटसम्बन्धस्य अजन्यत्वं दर्शयति। भनेनाजः सम्बन्धः समवाय इति छत्तणम्। तथापि अजसंयोगेऽतिव्याप्तिरत भार अजेति। ननु परसम्बन्धस्य सम्बन्धस्य सम्बन्धस्येनानित्यस्वादतिन्यातिरत आह— समवायस्येति । सम्बन्धत्वमाकाशमहस्वसम्बन्धेनैकान्तिकम् । तद्वन्यत्वेन विशेषणी इह तन्तुषु पर इत्यादेरयमभिप्रायः। बासिद्धिरिति भावः। तन्तुषु पर इति प्रत्ययः संयोगत्वानधिकरणभावसम्बन्धजन्यः, तन्तुषु पर इति प्रत्ययत्वात्, न यदेशं न तरेवं, यथाका रामिति । न चाप्र सिद्ध शिषे गत्यम्, अयं संयोग दतद्ग्यसंयोगत्वानधिः करणभावसम्बन्धान्यः, गुणत्वाद् रूपवदिति । इह गवि गोत्विमिति ।

प्रत्यपानां च पत्ततुह्यस्वेन असपत्तत्वात् । न तद् स्यावृत्तत्वेनासाधारणत्वं प्रकृतहेतीरिति । अय प्राप्तित्वं संयोगत्वं समवायत्वं वा संयोगसमया[19A]यान्यत्वं वा?
नाद्यः, अनुमानद्वयेऽपि प्रतिज्ञापद्व्याघातापत्तः । नोत्तरौ विशेषणाप्रसिद्धरिति चेत्,
न । महानसादौ विह्नमद् विह्नमदिति प्रतीतिसिद्धविह्नमस्ववत् । पदादौ संयोगादौ प्राप्तिः प्राप्तिति प्रतीतिसिद्धस्य सम्बन्धत्वापरपर्यायस्य प्राप्तित्वस्य धर्मवि(१)विशेषस्य स्वीकारात् । यथा च विह्नमस्वस्यापर्वत्वत्वह्निमस्वव्यतिरेकोऽपर्वत्वह्निमस्वानधिकरणनिष्ठत्वसाधकपर्वतविह्निस्वानुमानात्, पवं प्राप्तित्वस्यापि संयोगत्वव्यतिरेकः । संयोगत्वानधिकरणनिष्ठस्वसाधकप्रकृतानुमानात् पूर्वं तु संयोगत्वव्यतिरेकः । संयोगत्वानधिकरणनिष्ठस्वसाधकप्रकृतानुमानात् पूर्वं तु संयोगत्वात् प्राप्तित्वस्य अभेद्रसिद्धवत्पर्वतविह्निस्वाद्वं विह्नमस्वस्य भेद्सिद्धवन्नानुमानाङ्गमिति सर्वं समझसम् । स्वतःति[१]न्त्रं तु आकाशम् आकाशान्यज्ञातिसस्वानधिकरणज्ञातित्वविशेषणन् स्वानधिकरणभावान्यत् द्रव्यत्वात् घटवदिति समवायसाधकं द्रष्ट्यम् । नित्यभावान्यदिति च साध्यनिर्देशे समवायनित्यत्वसिद्धिरिप द्रष्ट्या । सत्ता ज्ञातित्वविशेषत्वानिधकणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनी ज्ञातित्वाद् गोरत्ववविदित तु न समवायसाधकं सद्वयावृत्तत्वेन सोपाधित्वात् । तन्तुपरौ सम्बद्धौ विशेषणविशेष्यभावापन्नत्वादित्यत्र संयोगिनैव सिद्धसाधनं परस्परिति विशेषणोगादानत्वप्रसिद्धविशेषणत्विमत्वम् ।

शाक्तशादीनामिति। ननु पड़ेव पदार्था इति कथमयं नियम इति चेत्? अभावस्यापि अङ्गीकारेण पड़ेव पदार्था इति नियमस्यानङ्गीकारात्। अभावेन सह समैवेत्यपि नियमः कथिमिति चेत्, अ[19 B]ष्टमस्य अप्रतीतत्वेन प्रेरिप शिङ्कितुमिप अग्रक्यत्वात्; तिनविधपरस्य समैवेत्यपि नियमस्य अनङ्गीकारात्। अथ कथमिप अग्रक्यत्वात्; तिनविधपरस्य समैवेत्यपि नियमस्य अनङ्गीकारात्। अथ कथमिप अग्रक्ष्यतम् बुद्धस्थीकृत्य आशङ्केचत इत्युच्यते, तिर्हे तयैव रीत्या अस्मामिनिकेधः 20 कियत इति सता द्रष्ट्यम्। भावाः षड़ेवेति नियमः कथिमिति चेत्? समतया प्रमितेऽन्धकारादौ भावत्वनिषेधात् भावतया प्रमिते च संख्यादौ सप्तमत्वनिषेधात्। समैव पदार्था इत्यत्र त्वयोगन्यवच्छेदोऽन्यत्र द्रष्ट्य इति। शक्तिवहचादिस्वक्षपं प्रतिवन्धामावो वा। आद्ये, यथायथं द्रव्यादिष्वेवान्तर्भावः। द्वितीयेऽभाव एव। सादृश्यं पुनरवयवसामान्यमेव। विशिष्टप्रत्यविषयस्तु वैशिष्ट्यं देवदक्तो दण्डादण्डि व्यावृत्ति- थ्रुः अति यथायथं द्रव्याद्वेवान्तर्भावनीयम्। विषयविषयिभावस्तु घटेन सह ज्ञानस्य स्वरूपम् अभावो वेति। एवम् आधाराध्यत्वाद्योऽपि स्वरूपमभावो वेति न द्रव्यादिभ्यो भिद्यन्ते इति। 'द्राव्देन सह सङ्गितिलक्षण इति। शब्देन सह सङ्गितिलक्षण-सम्बन्धेन द्रव्यादौ अभिधेयव्यवहारं जनयति। दण्ड इव संयोगेन दण्डव्यवहारं

I Vadindra reads शब्देन सह for शब्देन.

देवदत्तादौ । सङ्गतिश्चायं शब्दोऽस्य बोधक इति ज्ञानमेव । ज्ञेयत्विमिति । मैव ज्ञाप्यज्ञापकसम्बन्धेन सकलपदार्थेषु ज्ञेय इति व्यवहारहेतुत्वात् ज्ञेयत्विमिति अभिधानज्ञातत्वदण्डत्वादेरेकत्वेऽपि अभिधानदण्डव्यक्तीनां तन्त्र । प्राञ्च भिम्नत्वेन समानधर्मत्वातुपपत्तेः। तस्माद दण्डत्वमैव देवदत्तादी यथा 5 तन्संयुक्तदण्डादिसमवेततया दण्डीति व्यवहारं जन $[20 \mathrm{A}]$ यतीति दण्डित्वं, तथा ज्ञानत्वमेव घटादौ तद्विषयज्ञानसमवेततया ज्ञेय इति व्यवहारं जनयतीति अभिधानत्वमैव घटाद्यभिधानगतत्या घटादावभिधेयध्यवहाएं ज्ञेयत्वम 🥫 जनयतीत्यभिषेयत्वमित्यवधेयम् । यद्वा , सदन्यत्वं सस्वम् अभिधानाम्यत्वम् । अभिधेयत्वं ज्ञानान्यत्वं ज्ञेयत्वमिति। न च ज्ञानान्यत्वं ज्ञानादावेव नास्तीति. कथं सकल-साधर्म्यमित्यपि बाच्यम्। सर्वस्यापि ज्ञानादेर्ज्ञानाद्यन्यत्वादिति। तदेव च 'सङ्गतिलक्षणः सम्बन्धो' "ज्ञाप्यज्ञापकसम्बन्ध''श्चेति आदिपदैरुक्तम्। नेतु आधेयता संयोगादिस्तत्कार्या दा ? उभयथापि कार्यत्वाद गुणादौ , घरत इत्यत आह—स्वाभाविकीति। अजेत्यर्थः। समवेतत्वमाधेयत्वं, तश्च समवायगर्भत्वात् समवायेन सम्भवति इति शङ्कते—निवित । समाधत्ते—नेति । स्वभावत आधारसन्निकृष्टत्वं नित्यद्रव्यत्वाभावो निरवयवद्रव्यत्वाभावो वा , तच 15 समवायेऽपि अस्तीत्यर्थः । "अनेकत्वं संख्याविशेषः," स च कथं गुणादौ अत आह— स्वरूपभेद इति । स्वरूपं द्रव्यादीनां समवायाद् भिनत्तीति व्यावृत्ततया ज्ञापयतीति व्यावर्तको धर्मः समवायलज्ञणात्यन्ताभावः स्वरूपभेदो विवित्ततः, तेन स्वरूपभेदः स्वरूपमैवेति व्यावृत्ततया साधर्म्यमिति निरस्तम्। गुणाभावविशिष्ठत्विमिति। गुणवस्वात्यन्ताभावविशिष्टत्विमति द्रष्टव्यम्। गुणाभावविशिष्टत्वस्य द्रव्येऽपि तद्व्यवच्छेद्कत्वानुपपत्तेः। 'क्रिधासमवाधाभाव इति। विद्यमानत्वेन क्रियाव[20B]स्वात्यन्ताभाव इत्यर्थः। किं जात्यादेरातमादेरिव विनापि भावनाविषयत्व-मनुमानगम्यं धर्माधर्मजनकत्वम् , उत भावनाविषयतया विधिनिषेधगम्यम् , उत - ज्ञानविषयतया विधिनिषेधगम्यम् ? प्रथमं दूषयति — विहितेति । भावादिति शेषः । द्वितीयं दूषयति - न च भावनेति । भावना प्रयत्नस्तदावेशस्तद्-विषयत्वं, तच साज्ञाद्व्यापारस्य बीहीनवहन्यादित्यत्र तुषविमोज्ञ उज्जणावघातस्येव ब्यापारवतां वा अवघातविषयस्येव बीह्यादेर्जात्यादयः पुनरकार्याः।

I Vadindra reads क्रियासमनायाभाव; for क्रियाया असमनाय:, ।

विधुराश्च तत् कथं प्रयत्नविषयतामापद्येरन् इत्यर्थः। गां पश्येचण्डालं न पश्येदि-त्यादिविधिनिषेधबलात् ज्ञानविषयतया जात्यादीनां धर्माधर्मसाधनत्वमिति तृतीयो-ऽपि पत्तो न युज्यते इत्याह—न च ज्ञानमाञ्जणेति। चण्डालं न पश्येदित्यत्र चण्डालज्ञानं निषिध्यते, न तु तद्विषयभूता चण्डालत्वजातिरिष । यथा ब्राह्मणं च नाभियुअचादित्यत्र ब्राह्मणविषयोऽभियोग एव निषिध्यते, न तु अभियोगविषयभूता कातिरिष, तावन्मात्रेण निषेधस्य चितार्थत्वात्। अन्यथाभियोगवद् ब्राह्मणत्वजातेरिष अधर्मसाधनत्वप्रसङ्गः। "अनिषधादि"त्युपलज्ञणम्, "अविधानादि"त्यिष द्रष्टव्यम्। न हि व्यक्तिमात्रेण चित्रतार्थीधि(र्थिष्टः?) जातिमिष स्पृश्चतीत्यत्र प्रमाणमस्ति। ननु न ता(व)द्विमात्रस्य धर्मसाधनता, अतिप्रसङ्गात्, यागादिजातीय[२१४]व्यक्तेस्तु साधनत्वे जातेरिष कारणत्वमायातम् इत्याशङ्कचोपसंहारव्याजेन परिहरित—तस्मादिति। 10 यागादिव्यक्तय एव धर्मसाधनं, तासां तु कारणत्वमानन्त्यव्यभिचाराभ्यामशक्त्यग्रहण-मिति कार्य्यकारणप्रतिपक्तयेऽवच्छेदकतया जातिः स्वीक्रयते इत्यर्थः।

यदि भूत्वा भावित्वं सत्तावतो विनाशत्वमनित्यत्वं नेष्यतेऽपि तु विनाशत्व-मैवानित्यत्वमुच्येत, तदा कारणरहितस्य प्रागभावस्यापि विनाशित्वस्रचणानित्यत्व-संभवात् कारणवतामेवेति भाष्यं न घटते इत्याह अन्य शेति । यदि सत्तावतो 15 विनाशित्वमनित्यत्वं, तर्हि कार्य्यत्वस्यानित्यत्वस्य व्याप्त्यभ्युपगमो विरुद्धचते, प्रश्वंसे सत्यपि प्रागभावप्रतियोगित्वलक्षणकार्यत्वन्युत्पादितानित्यत्वविरहादित्याशङ्का-मपनेतुम् उक्तं "कार्य्यत्वमभूत्वा भावित्विमह विविद्यतिमिति"। तेन यत् केनिचदुक्तं विशिष्टानित्यत्वस्य व्युत्पाद्नस्य प्रयोजनवत्त्वेऽपि प्रागसतः सत्तावत्त्वं कार्य्यत्विमिति विशिष्टकार्य्यंयुत्पादनमफलमिति तन्निरस्तम्। 'नित्यद्रव्याणां चे'त्यादि न युक्तम्। अत हि किमाकाशव्यावर्त्तकधर्मवत्वाभावेन तव्न्यत्वाभाव आपाद्यते फलादौ, किं वा आकाशव्यावर्त्तकधर्मविनाशाधिकरणत्वेन ? न तावदाद्यः। विपर्य्ययापर्य्वसानात्। तद्यत्वे तस्माद् व्यावर्षकधर्मवद्तियादेविशेषनित्यतायामपर्यवसानात् । अन्यथा यदि पर्वतो न द्रव्यं गुणवास्र स्यादित्यादेरपि पर्वते वह्निमस्वापर्यवसितविपर्ययस्यापि नापि द्वितीयः। आपाद्यापाद्कयोर्व्याप्ति-पर्वते बह्रिमत्वोपयोगे तर्कत्वापत्तेः। विरहेण मूलशैथिल्यात्। तस्मात् विशेषादिः स्वस्वेतरावृत्तिनित्यधर्मवान् मैयत्वात् घटवदित्यादि विशेषादीनां[21B]नित्यतायाम् अनुसन्धेयम् । समवायोऽपि निःसमवायः आद्ये, समवायिकारणं विना भावकार्घ्यत्वान्न जायेतेत्याह— समवायोऽपीति । समवायिकारणं विना चोत्पन्नस्याविनाशित्वनियमात् समवाय-

स्याविनाशित्वप्रसङ्ग इत्याह—कथं चेति। समवायवानिति पत्ते दूषणमाह— समवायान्तराभ्यूपगमे चेति। योऽपि भवांस्तन्तुपरयोरनित्यं समवायम् इच्छति, सोऽपि नित्यसम्बन्धिषु समवायनित्यतामाहः ; तथा च तन्तुपरसमवायस्य नित्यसम्ब-न्धिसमवायादिभिन्नत्वे व्युत्पादिते सिद्धमैव नित्यत्वमित्याह नित्यसम्बन्धि-5 दिवाति। अपरसामान्यविरह इति । जातित्वविशेषत्वसमवायत्वविरहः । यदि हि जातिषु जातित्वं स्यात्, तर्हि जातित्वेऽपि जातित्वं नास्ति, अस्ति वा ? यदि नास्ति, ना(स्ति?) तर्हि तस्य जातित्वम्। अथास्ति, तर्हि तदेवान्यद्वा? यदि तदेव, आत्माश्रयः दुर्वारः। अथान्यत्, तर्हि तत्रापि जातित्वान्तरमित्यनवस्था, उत्तरोत्तरास्वीकारे पूर्वपूर्वस्य जातिरित्यनुगतन्यवहारहेतुत्वन्यावृत्तौ जातित्वरूप-10 तावत्यवृत्तिरिति मूळक्यकरी चेत्याशयवानाह—सामान्ये दिवति। विशेषसमवायेषु जातिस्वीकारगुणलक्षणापत्तौ स्वरूपभङ्गादेवेति मूलक्षयकरीत्व-व्यक्तमैवेति। 'अकार्यमयी(करी' ?)त्ययमर्थः। मनवस्थायास्त सामान्यविनाशे कारणविनाशः कारणं, तेषामकार्यत्वेन कारणविरहात्। विरोधिगुणस्तस्य समानाधिकरणस्यैव विनाशकत्वेन गुणकर्मादिवृत्तिसामान्या-दावसंभवात्। ततः सामान्यादेनिंहें तुको विनाश इत्यङ्गीकरणीयम्। तथा चायं हेतुमन्तरेण जायमानः [$22~{
m A}$] परमाण्वादाविप दुर्वारः, हेतुमन्तरेण च जायमानः प्रागेव विशेषाभावाज्ञायेत। एवं पूर्वमैव परमाण्वादेविनाशेऽङ्गीकृतेऽकार्यत्वेन षुनर्जनमानुपपत्तौ सकलतत्कार्यानुपपत्तौ विश्वादर्शनप्रसङ्गः।

योगप्रहणं नियमार्थम् । व्यक्तिनियमार्थमेतदेवम् शङ्कापूर्वकं विवृणोति—
20 अपिरि चिछन्नेत्यादिना । सामान्यस्यापरि चिछन्नदेशत्वं सकलवस्तुसमवायः,
समवायस्यापरि चिछन्नदेशत्वं स्वान्यसकलवस्तु विशेषणत्वम् । नवस्वेव द्रव्यत्विमिति
प्रत्ययबलाद् द्रव्यत्वस्य नवमात्वधर्मता, तत्र 'नवस्वेवे'ति प्रत्ययस्य नवमात्रसंयोगो
विषयः, नवमात्रसमवायो वा ? नाद्यः, असम्भवात् । न द्वितीयः, समवायस्य
पञ्चपदार्थसाधारणत्वादिति चौद्यार्थः । तत्रेद्मुच्यते इत्यन्वयः । नवसु द्रव्यत्व25 वृत्तिराधारत्वं संयोगसमवायातिरिक्ता, सा च गुणादौ नास्तीति परिहारार्थः ।
समवायिकारणत्वानुसंधानवतो नास्त्यनुगतः प्रत्यय इत्यत आह्वान्यशेति ।
'कार्याश्रयत्वं' समवायिकारणत्वं, कारणत्वं हि नियतपूर्वक्तणवर्त्तित्वम् । नियमश्च न
सामान्यानुपहितव्यक्तिनिष्ठ इत्यर्थः । अनुमानं तु द्रव्यत्वे सत्ता समवायिकारणव्यावृत्तत्वानिधकरणसत्तान्यगुणनिष्ठत्वानिधकरणजात्यन्या जातित्वाद् गोत्ववदित्याद्यनु-

संधेयम् । द्रव्यव्यावृत्तत्वानधिकरणत्वे सित गुणवृत्तित्वरिहतज्ञातित्वं च द्रव्यत्वलक्षणं वेदितव्यम् । द्रव्यत्वं तु द्रव्यव्यवहारिनिमत्तिमित्तं कल्ष्यं, लाघवात् । उपाधिविषये गौरवस्य दर्शितत्वात् । [22B] 'तद्रभावेऽपी'त्ययमर्थः । परिमाणत्वावान्तरमणुह्ण(स्व?)त्वं तद्वान्तरं च परमाणुत्वम्,तत् कथं परिमाणत्वाभावे तद्वान्तरज्ञातिः
परमाणुधर्मे स्यादिति, परिमाणत्वावान्तरं महत्त्वं तद्वान्तरं परममहत्त्वं, तत् कथं 5
परिमाणत्वमन्तरेण गगनादिधर्मे स्यादिति समसमाधिरित्याह्—तद्भावेऽपीति ।
तच नभसोऽविच्छन्नानविच्छन्नति न युक्तम् । नहि कर्णश्विष्ठस्यविच्छन्ने नभसि नभसः
समवायिकारणत्वं, नापि कर्णश्वकृत्वं, कर्णश्वकृत्वेसंयोगेत्व यद्यपि,गगनस्य समवायिकारणत्वं, तथापि न तस्येन्द्रियत्विमिति पूर्वत्रापरितोषात् पन्नान्तरमाह—
प्रकृतिशब्दः स्वभावार्थो वेति ।

नतु 'एकैकिमि'त्येकपदावृत्या पृथिन्या जलस्य तेजसो वैधर्म्यमुच्यते इति लभ्यत एव, ततः किमर्थं पौनःपुन्यप्रतिपाद्कशस्प्रत्ययोपादान"मैकैकश" इत्यत आह— एकैंकिमित्येतावते वेति। 'एकैक' प्रहणे पृथिन्या जलस्य तेजसो बैधर्म्य मुच्यते इति लभ्यते, ननु (तु ?) पृथिव्या अनेकं वैधम्यं जलस्यानेकं तेजस्थानेकम् इति । अतो वैधर्म्यानेकत्वलाभार्थं वैधर्म्यपोनःपुन्यधर्मित्वं पृथिवीस्वरूपस्यैवेति वचनीयम्, अन्यथा 15 पृथिवीत्वस्य असिद्धत्वप्रसङ्गात्। तथा च पृथिवीस्वरूपं प्रमितं न वा ? प्रमितं चेद् , व्यर्थं साधनम् इत्याह—ननु पृथिवीस्वरूपेति । द्वितीये पत्ते दूषणमाह— तदसिद्धाविति। जलादिन्यावृत्तेः साध्यत्वान्न कश्चिद्दोष इति परिहरति— न स्वरूपेति । [23A]नन्वितरन्यावृत्तिर्न प्रमिता, प्रमिता वा ? प्रमितत्वपत्तेऽपि किम-बादावेव, पृथिव्यां वा ? नांच इत्याह—तथाच्यप्रसिद्धेति । द्वितीये दूषणमाह— इतरव्यवच्छेदस्येति । "क्वचिदि"त्यबादावित्यर्थः । जलादयो जलादिभ्यो भिद्यन्त इति ब्याघा(ता)त् । पृथिवीत्वसाधारणत्वप्रसङ्गाचेति अभिसन्धिः । चरमे पत्ते दूषणमाह—सिद्धौ वेति। परिहरति—न इतरच्यावृत्तेर्घटादावेवेति। पृथिवीत्वस्य नाप्रसिद्धविशेषणत्वम् , इतरन्यवच्छेदस्य प्रमितत्वात्। नापि असाधारणत्वं व्याघातो वा , घटे तत्सिद्धिस्वीकारात्। नापि वैयर्थ्यम्। सकल-पृथिव्यामितरव्यवच्छेदस्यासिद्धत्वादित्यर्थः। ननु तथापि घटः सपत्तः, पत्तो वा ? सपत्तत्वपत्तेऽपि पृथिवीत्वमस्ति न वा ? यद्यस्ति, तर्हि हेतुसाध्ययोः सपत्तेऽन्वय-व्रह्णात् केवलव्यतिरेकिताभङ्गः। अथ नास्ति, तर्हि सपन्नाद्पि व्यावृत्तेरसाधारणत्वं

पृथिवीत्वस्य तद्वस्थम् । घटस्य प्रतत्वपन्नेऽपि घटांशे साधनवैयथ्यं तद्वस्थमेवेत्यत आह— किन्त्वा परमाणोरा च भूगोलक मिति। एनं प्रन्थं केचिदेवं वर्णयन्ति। सत्यं, कुम्भे जलादिब्यवच्छेदः प्रतिपन्नः, किन्तु कुम्भत्वोपहिते न पृथिवीत्वोपहिते जलाहरणकारणत्वात्, तेन पृथिवीत्वोपहिते ब्यवच्छेदसाधनमर्थवत्। तन्न किः पृथिवीत्वस्य इतरव्यवच्छेदो न सिद्धः, तदुपधानस्य वा, पृथिवीत्वोपहिताया व्यक्तेवा ? न तावदाद्यौ, तयोरितरव्यवच्छेदस्य भवताप्यसाध्यमानत्वात् । इतरान्तर्भावेण तत्रेतर-व्यवच्छेदसाधने व्याघाताच । घटव्यक्तेरेव पृथिवीत्वोपहितत्वात् तत्नैवेतरव्यव-च्छेद्स्य सिद्धत्वाद् व्यर्थमैव साधनमिति । तस्माद्यमर्थः । वैयर्थ्यं यदि संप्रतिपन्ना-र्थगोचरत्वं तस्र दूषणं, पर्वतवह्नित[23B]ज्ज्ञात्यादेरुभयसंप्रतिपन्नस्यैव धूमानुमानेऽपि 10 स्फुरणात्। अथ संप्रतिपन्नातिरिक्तासाधनत्वं, तद्सिद्धं परमाण्वादेरितरव्यवच्छेद्स्य संप्रतिपन्नातिरिक्तस्य प्रकृतेऽपि सिद्धेः। तदिद्मुक्त मा परमाणोरा च भूगो-यद् वायमर्थः। सत्यं, कुम्भे इतरव्यव्चक्ठेदः प्रत्यत्तसिद्धः, न चैतावतानुमानाप्रचृत्तिः, ब्याप्त्यादेः सत्वात् प्रत्यज्ञतः साध्यसिद्धौ संदिग्धसाध्यत्वा-भावात् । अपत्तधर्मत्वमित्यपि न, परानभ्युपगतधर्मत्वस्य च पत्तलक्षणत्वात् । फलाभावात् वैयर्थ्यम्, अन्यथासिद्धानुमितेरेव फलत्वात्। न हि अत्रोपजीव्यमनुमानान्तरं सम्भवति, तदिदम् उक्तम् "आ परमाणोरा च भूगोलकमि"ति । यद्वायमर्थः— सत्यं, कुम्भे इतरब्यवच्छेदः प्रत्यक्तसिद्धः। न चैतावतानुमानाप्रवृत्तिः, ब्याप्त्यादेः प्रत्यत्ततः साध्यसिद्धौ सन्दिग्धसाध्यत्वाभावात्। मित्यपि न परानभ्युपगतधर्मवत्त्वस्यैव पत्तलक्तणत्वात्। न च फलाभावाद अन्यथासिद्धानुमितेरेव फलत्वा**न्न** ह्यत्रोपजीव्यमनुमानान्तरं संभवति । तदिदमुक्तं 'किन्त्वा परमाणोरा च भूगोलकिम'ति । पृथिवीत्व-निमित्ताकान्त इति पृथिवीत्वस्य पत्तधर्मतां विवत्तति। "व्याप्तये"त्य-विनाभावेनेत्यर्थः। तेन व्याप्तिपच्चर्मताभ्यामनन्यथासिद्धमिति साधयन्न व्यथौ प्रमाणार्थाधिगतेरनुमानदूषणत्वे सर्वानुमानविष्ठवः। 25 ईश्वरप्रत्यत्तसिद्धत्वात् । तेनैव प्रमाप्रत्यज्ञादिषमितत्वमनुमानदृषणमित्यपि जन्मान्तरे तेनैवाधिगतस्य अनुमितेः प्रमाणत्वेन सर्वैः अङ्गीकारात्। जन्मनी'त्यपि न युक्तम् । साज्ञात्कृतविस्मृतानुमितेरपि वामाण्यस्वीकारादिति । यदि वा सिद्धचतु घंटे जलादिन्यवच्छेदः, सकलपृथिवीन्यापकत्वं तु जलादिन्यवच्छेदस्य न

र Vadindra reads भूगोलकम् for भूगोलकात्.

सिद्धमिति साध्यतः इति । तच्च सकलपृथिवीव्यापकत्वं जलादिव्यवच्छेदस्य पत्तधर्म-ताबलात् $[24\mathrm{A}]$ लभ्यते । तथा हि सर्वपृथिवी इतरेभयो भिद्यते इति सर्वपदसामर्थ्या-देवेतरव्यवच्छेदस्य सर्वपृथिवीव्यापकत्वं सिद्धचति। सर्वः पटो रक्तः इति सर्वपदसामध्यदिव सकलपटन्यापकत्वं रागद्रज्यस्य, तेन पत्तधर्मतासिद्धत्वात सकलपृथिवीग्यापकेतरव्यवच्छेद्स्य नाप्रसिद्धविशेषणत्वं शङ्कनीयम्। अथ सकल- 5 पृथिवीव्यापकत्वं जलादिव्यवच्छे दस्य सकलपृथिवीवृत्तिसम्बन्धस्तथा च घटव्यक्ते-रितरब्यवच्छे दुसम्बन्धे सिद्धे तद्वस्थमैवांशे वैयर्थ्यमिति चेत् १ न । विष्ठिष्टात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं सकलपृथिवीव्यापकत्वम् । न चेदं मानान्तरतः सिद्धमिति कुतो वैयर्थ्यम् ? न चाप्रसिद्धविशेषणत्वं, पत्तधर्मताबल्धेन तत्सिद्धेः । व्यापकाप्रसिद्धौ चाप्रसिद्धविशेषणत्वदोषाङ्गीकारादिति । तस्मान्नांशे वैधर्थ्यमिति । तदिदमाह— "िकं त्वापरमाणोरा च भूगोलकं पृथिवीत्वनिमित्ताकान्ते ब्याप्त्या¹ ब्यावृत्तिर्न सिद्धेति साध्यत इति"। ननु लक्तणमप्रमाणं प्रमाणं वा ? आद्ये, कथं व्यतिरेकितयोप-पादनम् ? द्वितीये तु, परीज्ञालज्ञणयोरिवशेषप्रसङ्गः । प्रमाणन्युत्पादनस्यैव परीत्तात्वादित्यभिप्रायवानाशङ्कते - अथ किमेतदिति । परिहरति—उच्यते इतरव्यवच्छेदसाधको व्यतिरेकी छत्तणं, प्रमाणान्तरव्युत्पादनं परीत्तेति न तयोरिवशेष इत्यर्थः। किमबादिद्रश्येभ्य एव व्यवच्छेदः साध्यते [24B] गुणादिभ्योऽपि वा ? नादाः। जलादिब्यवच्छेदवतो गुणादेः सपन्नादपि ब्यावृत्तत्वेन पृथिवीत्वस्यासाधारणत्वप्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः। गुणादिन्यवच्छेदस्य पृथिन्यां द्रव्यलक्तणेनैव सिद्धतयांशे वैयर्थ्यताद्वस्थ्यादित्याशङ्क्य तदुक्तिच्छलेन परिहरति— तथा च आचारधी इति । गुणादेरपि व्यवच्छेदः साध्यते, न च वैयर्थ्यं, तदनुप-जीव्य पृथिवीलक्तणस्यापि गुणादिव्यवच्छेदसाधकत्वादित्यर्थः। ननु पृथिवीत्वोप-हितस्येतरन्यवच्छेदः सकलन्यावर्तको वेतरन्यवच्छेदो न सिद्धचत इति मा भूत् साधन-वैयथ्पं, तथाविधस्यासिद्धत्वेनाप्रसिद्धविशेषणत्वं पुनदुं वर्गिति शङ्कते एवं पत्तसम्बन्धिनो विशेषणस्याप्रसिद्धत्वेनाप्रसिद्धविशेषणत्वेऽन्वयिनोऽप्य-तहींति। सर्वानुमानभङ्ग इत्याह—न पक्षसम्बन्धिन इति। प्रसिद्धविशेषणत्वप्रसक्तौ अथ कथञ्चिद् अन्वियिनि पत्तसम्बन्धिनो विशेषस्य सिद्धिमिच्छसि, तर्हि केवलन्यति-रेकिणि भवतोदीरितसाधनवैयर्थं भवद्भिमतमन्वयिनमपि प्रसतीत्याह प्रिसिद्धो

I Vadindra omits व्यवस्थिदमेदव्यावन्ता after व्याप्तान

होति । ननु मा भृदप्रसिद्धविशेषणत्वं, मा च भृद् घटादावितरव्यवच्छेदप्राहकप्रत्यज्ञ-बलाइ व्यतिरेकिवैयथर्यं, तेन सकलपृथिवीव्यापकतयेतरव्यवच्छेदस्याप्रसिद्धेः ; तथापि घटादौ चेदितरव्यावृत्तिः प्रिमता, तहि पृथिवीत्वस्य तत्नेतरव्यवच्छे देनान्वयप्रहात् , घटादिव्यतिरिक्तस्थलेऽन्वियतावत् प्रवर्त्तत एव, तथा च घटसम्बन्ध[25A]स्य प्रत्यत्त-सिद्धत्वात्,घटन्यतिरिक्तपृथिवीसम्बन्धस्य चान्वयिना सिद्धत्वात्, सकलपृथिवीसम्बन्ध-सिद्धौ सकलपृथिवीव्यापकेतरव्यवच्छे दः सेत्स्यतीति व्यर्थ एव व्यतिरेकीत्याशङ्कते— तथापीति । सत्यमैवमन्वयी प्रवर्त्तते, न पुनरन्वयिना सकलपृथिवीव्यापकजलादि-व्यवच्छे दः पत्तधर्मताबलादिप सिद्धचति, घटव्यतिरिक्तपृथिवीसम्बन्धस्य घटव्यतिरिक्त-पृथिवीमात्रन्यापकजलादिन्यवच्छे देनोपपत्तेः। घटादावितरन्यवच्छे द्रप्राहकं प्रत्यत्तं सकलपृथिवीव्यापकजलादिव्यवच्छे द्रप्रहणेऽसमर्थमैव, तस्मात् प्रत्यज्ञान्वयिभ्याम सकलपृथिवीसम्बन्धात् सकलपृथिवीव्यापकजलादिव्यवच्छे दिसिद्धि-अधिगतात रिति बचनीयम् । न चेयमवश्यं केवलव्यतिरेकिणा प्रतीक्तणीया, एतद्गुपजीवक-तया प्रागेव तत्समानकाळं वा तत्पवृत्तेरिवरोधात्। तस्माद् इतरव्यवच्छे दः परिहरति-आस्तां केवलव्यतिरेकीत्यभिषायवान् सोव्लुण्ठं साधकफलः 15 तावदिति। एवं पृथिवीस्वरूपे सिद्धे व्यवच्छेदो लक्तणप्रयोजनमिति व्युत्पाद्य प्रयोजनान्तरं व्युत्पाद्यति—ह्यवहारेति । विवादाध्यासितमिति । पृथिवी-सर्वव्यक्तय इत्यर्थः। पृथिवीति व्यवह्रियते लोकेनेति। त्वोपहिताः लौकिकपृथिवीव्यवहारगोचर इत्यर्थः । तेन लोकानपेचास्मदादिसंकेताधीनपृथिवी-व्यवहारगोचरो [25] जलादिकमपि भवतीति सपन्नादपि व्यावृत्तेरसाधारणत्वं 20 परिहृतम्। "संमुग्धस्ये"त्यविवेचितनिमित्तस्येत्यर्थः। पृथिवीत्वस्येति व्याप्त्या निमित्तविद्रोषवत इति। सकलपृथिवीव्यापकतया हितविषयतया च व्यवहारो न सिद्ध इति साध्यत इत्यर्थः। ननु पृथिवीव्यवहारः पृथिवीत्वनिमित्तकः तद्दन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्। यो व्यवहारो यद्दन्वयव्यति-रेकानुविधायी स तिन्निमित्तकः, यथा घटव्यवहारो घटत्वान्वयब्यतिरेकानुविधायी-25 त्यन्वियसंभवात् किं व्यतिरेकिणेत्याशङ्कते—यद्यस्येति। किं पृथिवीत्वान्वयव्यति-रेकानुविधायित्वपृथिवीत्वनिमित्तकत्वयोद्याप्यस्यापकभावः ? आहोस्विद्न्वयव्यति-रेकानुविधायित्वतन्निमित्तकत्वयोरिति ? नाद्य इत्याह - पृथिवीत्वनिमित्तकत्वे पृथिवीत्वान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वपृथिवीत्वनिमित्तकत्वे व्यवहारे न स्तः इति कथं तयौरन्वयब्रहणम् ? ये पुनर्घटत्वान्वयव्यतिरेकानुविधायि-

त्वघटत्वनिमित्तकत्वे स्तः, न तथोरन्वयप्रहणं विवक्तितम् इत्यर्थः। द्वितीये पत्ते दूषणमाह—केवलं मदीनामेति। यत्तच्छः इविवात्रातुगतौ, न त्वर्थः कश्चिदित्यर्थः। यद्यदन्वयन्यतिरेकानुविधायि तत्तद्वेतुकमित्यन्वयिप्रयोगा कथं [261] तर्हि आचारयोगामत आह—स चेति। यथा घटत्वान्वयन्यतिरेकानुविधायित्वात् घटव्यवहारो घटत्वनिमित्तको व्यतिरेकिबलात् सिद्धचति, तथा पृथिवीत्वान्वय-ब्यतिरेकानुविधायित्वात् पृथिवीव्यवहारोऽपि पृथिवीत्वनिमित्तको व्यतिरेकिबलात् इति विवक्तिमिति तदाह विवक्षाद भेदादिति। साधनीय घटत्वान्वयन्यतिरेकानुविधायित्वात् घटत्वनिमित्तकत्वम्, अन्यत्र पृथिवीत्वान्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वात् पृथिवीत्वनिमित्तकत्वं विवित्तितिपर्यः। विपक्षड्यावृत्त्यभेदादिति पाठः । तत्रापि व्यतिरेकिनिदानभूतविपक्तव्यावृत्तेरविशे-षात्। अयमपि व्यतिरेकीति व्याख्येयम् । यत् पुनिरिति । अन्वियनि व्यतिरेकिणि वा इतरच्यवच्छेदसाधकत्वोपाधिना लक्तणशब्दः प्रवर्त्तते, न तु केवलब्यतिरेकिण्येवेति लक्षणंशब्दः इतरव्यवच्छेदादिसाधकलिङ्गपर्याय इति भूषणकारस्याभिषेतं, न तु धुमत्वत्वादित्यपि छत्तणमिति तदेव तद् दूषयति – तदस्दिति ।

यथान्वयी न प्रवर्त्तते तथा प्रागेवोक्तमित्यर्थः । पृथिवीत्वोपहितं पृथिवीशब्द्-वाच्यमिति गृहीतसम्बन्धं प्रत्यन्वयी व्यवहारसाधकः प्रयुज्यते अगृहीतसम्बन्धं प्रति वा ? नाद्य इत्याह—हयुत्पन्नस्येति । येन हि पृथिवीत्वं पृथिवीशब्द्-प्रवृत्तिनिमित्तमिति निर्णीतं स पृथिवीत्वदर्शनादेव सकलपृथिवीव्यक्तिषु ² पृथिवीशब्दप्रयोगं करिष्यति किमर्थं तं प्रति पृथिवी पृथिवीशब्दगोचर इति साधनीयम् ? द्विती[26в]ये दूषणमाहाहयुत्पन्नस्येति । अव्युत्पन्नं प्रति पृथिवीशब्दगोचर इति साधनस्य पृथिवयां पृथिवीशब्दप्रयोग एव फलम् । न च पृथिवीत्वोपहितं पृथिवीशब्दवाच्यमिति सम्बन्धज्ञानमन्तरेण पृथिव्या पृथिवीशब्द-प्रयोगः सम्भवति । तेन व्यतिरेकिपत्त इवान्वयिना सकलपृथिव्यां पृथिवीव्यवहारः ² सिद्धयन् पत्तधर्मताबलात् पृथिवीत्वनिमित्तकतामन्तर्भाव्येव सिद्धयति । न हान्य-निमित्तकत्वे पृथिवीव्यवहारस्य सकलपृथिवीगोचरता सम्भवति इति वचनीयं,

^{1.} Vadindra reads सर्वेनामण्ड्नेन for सर्वेनामाः

25

स चैष साब्यस्य पत्तसम्बन्धः सपत्तपरिचयादेवान्वयिनि सम्भवति । पृथिवीपत्तीकरणे सपत्तोऽस्ति, तस्माद्व्युत्पन्नं प्रति सोऽन्वयी व्यर्थ एव । अन्वयिना सम्बन्धग्रहणासंभवेन प्रथिव्यां पृथिवीशब्दप्रयोगस्य असिद्धेरिति ततफलस्य 5 तदिद्माह—सपक्षपरिचयाभावादिति। यदि व्यतिरको लक्षणं, कथं तर्हि सूत्रकार: "क्रियावद् द्रव्यं समवायिकारणं द्रव्यमिति द्रव्यलक्तणमि"ति क्रियावस्व-स्यापि द्रव्यलक्षणतामाह ? न हि क्रियावस्वस्य द्रव्यलक्षणता सम्भवति । सकल-भागासिद्धत्वात्। मूर्त्तमात्रपत्नीकरणे द्रव्यपत्तीकरणे चासाधारणत्वादिति शङ्कते - कथं तहि इति । क्रियावत्वं गुणवत्ववद् द्रव्यस्यैव धर्म इति प्रतिपादने 10 सूत्रकारस्य किं प्रयोजनमत आह - तस्मादिति। द्रव्यत्वं द्रव्यलक्षणमिति सूत्रकारस्य अभिप्रेतं, तच वायुमनसोरसिद्धमिति कश्चित् । अतो वायुमनसो-र्द्रव्यत्वसिद्धये क्रियावस्वं स्त्रकारेणोक्तम् इत्यर्थः। अतो ''भ्राता हतः पुत्रो हतः ह (तः?) क (ञ्च)कया पिता। तथापि चैनां गोत्नझीं निन्दामि च पिबामि चे"ति न्यायः। ये तु स्वपरसेत्यादि भाष्यं गन्धसहचरि[27A]तचतुर्दशगुणवत्वं जलादिभ्यो व्यावर्त्तक-प्रतिपाद्नपरमित्याद्यः तान् प्रत्याह—ननु गन्धसाहचरधीदिति। 15 मिति पाकजरूपस्य गन्धसहचरिततया इत्यभिष्रायः अयं, पाकजरूपरसगन्धस्पर्शानां प्रागभावा-तिरिक्ता समानैव सामग्रीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवसितं कदलीफलादेः पाकाद रूप-विशेषे गन्धविशेषस्यापि दर्शनात्। यदा हि पाकजं रूपं गन्धं व्यभिचरेत्, तहि गन्धसामग्रीव्यावृत्तौ तत्सामग्रचा अपि व्यावृत्तेरहेतुकमैव स्यात्, तस्मान्मण्यादिभ्यः 20 पाकजरूपवत्वादु गन्धवन्त इति । एवं रसेऽपि ।

स्त्यमनेकप्रकार(क) मिति भाष्यं पृथिव्या जलादिभेद्शापकं रूपं प्रतिपादयित, तच्चानुपपन्नम्। "अनेकप्रकार(क) मिं"ति कोऽर्थः ? कि नील्टवाद्यनेकजातिमती
रूपव्यक्तिः पृथिव्यामस्ति इति विवित्तितं, कि वा नील्पोतत्वाद्यनेकजातीया रूपव्यक्तयः
पृथिव्यामैकव्यक्तार्वित, कि वा नील्पोतत्वादिजातीया रूपव्यक्तयो व्यक्तिभेदेन
पृथिव्यामिति ? तदेतत् पन्नत्रयं यद्यपि न घटते, तथापि पन्नान्तरं सम्भवतीति
दर्शयित—"यद्यपी"त्युपक्रम्य "तथापी"त्यादिना। तत्र प्रथमे पन्ने दूषणमाह—
जातिसमुच्चय इति। विरोधादिति। परस्परपरिहारवतां नील्टत्वादीनाम् पकत्र
समावेशविरोधादित्यर्थः। द्वितीयेऽपि पन्ने कि नील्पीतादिव्यक्तयः पटे व्याप्य

वर्त्ततेऽन्याप्य वा ? आद्ये दूषणमाह—न ट्याप्ट्येति । द्वितीयं दृषयति— नाट्याप्तयेति । रूपादीनां व्याप्यवृत्तिजातीयत्वम् अभ्युपगतं विरुध्यत इत्यर्थः । नतु यदि नीलपीतरूपाणि व्याप्यवृत्तीनि, कथं तर्हि चित्रे परेऽव्याप्यवृत्तित[27B]याप्रत्यत्ततः प्रतिभान्तीति शङ्कते किमेतत् तहीति। परिहरति - 'शुभ्रमिति। पत्ते दूषणमाह—प्रत्येकं च न क्षितीति। पवं पत्तत्रयेऽपि भाष्यस्यानुपपन्नत्वं 5 यद्यपि, तथापि शुक्करूष्णपीतादीनि पाकजानि रूपाणि परमाणुळत्तणायां पृथिव्यां सम्भाव्यन्त एव, तद्दनेन अनेकप्रकाराणि रूपाणि पार्थिवपरमाणौ द्रशयता तेषां पाकजत्वं दर्शितम्। न हि पाकात् पूर्वरूपानिवृत्तौ रूपान्तरानुत्पत्तौ परमाणोरनेक-रूपता घटते, रूपाणां सहावस्थानविरोधात्। तेन पाकजरूपवस्वेन मणिपरमाणुषु गन्धवस्वमिति भाष्यतात्पर्यम्। गन्धसिद्धौ बाध्यापकं इदानीं ''रूपमनेक-प्रकारकम्" इति भाष्यं लक्षणपरत्वेन व्याचष्टे—किं च द्युक्लेति । अत च रूपत्वावा-न्तरानेकजातिमद्धिकरणत्वं लक्तणमिति विवक्तितम्, एवं रसेऽपि । ये ह्येकैक एव नित्यः शुक्कादिगुण इति वदन्ति तेषामापाकनि ज्ञितः कुम्भो न नश्यति, नश्यति वा १ प्रथमे दृषण-माह - तेषामिति। पावकसंघोगाद् 'श्रियस्थितावि'ति सम्बन्धः, वहिसंयोगा-दाश्रयाविनाश इत्यर्थः । पूर्वेरूपनिवृत्ति रिति । पूर्वरूपप्रतीतिनिवृत्तिरित्यर्थः । उत्तरस्वोत्पाद इति । रूपान्तरप्रतीत्युत्पाद इत्यर्थः । यथाश्रुतं त्वनुपपन्नमेव । न हि वह्निसंयोगात् पूर्वक्वपनिवृत्तिरुत्तरक्षपोत्पादश्चेति सिद्धं यन्न स्यादित्युच्येत, यदि तु वह्निसंयोगात् पूर्वं कुम्भिनवृत्तिस्तेन पूर्वेरूप्[2SA]स्य अप्रतीतिः कुम्भान्तरो-त्पत्तेश्च रूपान्तरस्य प्रतीतिरिति द्वितीयः पत्तः, तत्रापि दूषणान्तरमाहानन्त्रद्य क्ति -पार्थिवगुणत्वमात्रेणेति। न हि पार्थिवविशेषगुणत्वादिति 20 समवेतस्येति। शक्यते प्रयोक्तुं पाकजत्वासिद्धावनुष्णाशीतस्पर्शमात्रस्य वायावर्षि विद्यमानत्वेन विशेषगुणत्वासम्भवात् । तथा च पार्थिवगुणत्वमात्रं पाकजत्वे प्रयोजकं वचनीयम् । तथा च परिमाणादेरपि पाकजत्वापत्तिरिति। तथा च"ाशीविषे"त्यादेरयमर्थः। अस्ति तावत् सर्पादिदंशे दुःखविशेषः, तत्र न तावत् सर्पादिदंष्ट्रामांससंयोगः कारणं मृतनिर्विषोक्तसर्पादिदंष्ट्रामांसादिसंयोगेऽपि तद्नुद्यात्। तस्माद् विषजातीय-

I Vadindra reads ग्रमम for ग्रक्तम्.

² Vadindra reads भनना- for भनेका-.

K-46

संयोगो दुःखकारणम् इति वचनीयं विषजातेश्च न रूपरसगन्धसंस्थानादयौ-तेषां तिलतैलादिसाधारणतया तिलतैलादेरपि तैलमांससंयोगादपि तादृशदुःखोद्यप्रसङ्गात् । तिलतैलादिव्यावृत्तां तस्मात् विषजातिमङ्गीकुर्वता स्पर्शविशेषस्तस्या व्यञ्जक इत्यङ्गीकरणीयम् । दन्दशूकादिदंशादावतिदुःसहस्पर्शः संवेद्यते सर्वजन्तुप्रत्यत्तसान्तिकः स्पर्शविशेषः कार्य्यद्रव्ये दर्शनात् परमाणुष्वप्यङ्गीकरणीयः। न चायं पार्थिव-परमाणुषु नित्यः, पाकान्तरेण तद्दनिवृत्तौ स्पृष्टादपि विवादेस्ताद्वशदुःखोदयप्रसङ्गात् । तस्मात् परमाणुषु तादृशः स्पर्शः पाकज इति । एवं शूकशिम्भ्यादिजातीययोगोऽपि न दुःखहेतुः संस्थानविशेषव्यङ्गचायाः शुकशिम्बिजातेः प्लुष्टत्वेऽपि विद्यमानत्वेन प्लुष्टा-दपि तादृशदुःखोद्यप्रसङ्गात्। [28B] न च श्रुकशिम्बिगता रूपाद्य एव तादृश-दुःखकारणं तेषां द्रव्यान्तररूपादिसाधारणत्वात्, तस्मात् स्पर्शविशेष एव कश्चिदङ्गी-करणीय इति पाकजत्वसिद्धिः। तदेतद्नुपपन्नम्। तथा हि यदि पाकजो न स्यादित्यत्र पाकजत्वाभावेन विशेषाभाव आपाद्यते, तत्र विशेषाभावः किं गुणत्वा-वान्तरजातिमस्वाभावः, उत गुणत्वावान्तरावान्तरजातिमस्वाभावः, उत स्पर्शत्वा-वान्तरजातिमत्वाभावः, उत स्पर्शत्वावान्तरावान्तरजातिमत्वाभावः, उत विषादिस्पर्शमात्रनिष्ठजातिमस्वाभावः, उतैतत्परमाणुनिष्ठस्पर्शव्यावृत्तजाति-न तावत प्रथमद्वितीयतृतीयाः, आपाद्यविरहवति शीतस्पर्शादावापाः गुणत्वस्पर्शत्वावान्तरयोः मूलव्यातिशैथिव्यात् । शीतस्पर्शादौ स्पर्शत्वशीतत्वयोभीवात् । चतुर्थः । शीतशीततरशीततमत्वादिजाति-न स्वीकारे तथैव मूलशैथिब्यादस्वीकारे च विपर्य्यापर्यवसानात्। 20 तर्कविपर्य्यस्य वान्तरावान्तरजातिमस्वस्य पाकजत्वे साध्येऽसाधारणत्वात्। अत एव न पञ्चमः। आपाद्याप्रसिद्धेश्च। जातिविशेषासिद्धौ तदुवस्वाभावस्या-प्रतीतेः। नापि षष्टः। पूर्ववन्मूलशैथिल्यात्। विषपरमाणुनिष्ठस्पर्शन्यावृत्त-विषस्पर्शनिष्ठजातिमस्वाभावापादनमित्यपि न । आपाद्यासिद्धेः । अथ वृश्चिकादि-दंशे विषद्रव्यस्य स्पर्शगतं दुःसहस्पर्शत्वं प्रत्यत्तसिद्धमिति कथं तदसिद्धचा तद्वत्ता-25 भावाप्रसिद्धिरिति चेत् , न । अभिमतदुःखदुःसहत्वातिरिक्तस्य स्पर्शदुःसहत्वादेरनु-पलब्धेः प्रमाणान्तराभावाञ्च । वृश्चिकविषत्वादिज्ञातेरतिप्रसङ्गिरूपादिब्य[29A]अक-त्वानुपपत्तेर्जातिविशेषाविच्छन्नस्पर्शब्यङ्गचत्वासिद्धिरित्यपि न युक्तम्, च्यङ्गचत्वाभावस्य जातिविशेषाविच्छन्नस्पर्शव्यङ्गचत्वेनाव्याप्तेः। एतेन विधिसिद्धं

गोस्पर्शस्य धर्मसाधनत्वं निषेधसिद्धं च चण्डालमदिरादिस्पर्शस्याधर्मसाधनत्वं स्पर्शगवां जातिविशेषसाधकमित्यपि निरस्तम्। गां स्पृशेदित्यत्र संयोगतज्जन्य-ज्ञानव्यतिरिक्ताविधानाয় मिद्रां न स्पृशेदित्यादौ मिद्राम्पर्शनसंयोगतज्जन्य-स्पर्शनादिसंयोगतज्जन्यज्ञानविशेषादेव ज्ञानव्यतिरिक्तानिषेधाञ्च स्पर्शनाद्राणादौ प्रायश्चित्तविशेषोऽप्युपपन्नः। एवं प्रकारान्तरेण प्रकृते घटना निरा- 5 कार्या । तस्मात् परमतमैतत् । पाकजत्वाभावेन पार्थिवपरमाणुविशेषगुण-त्वाभावापादनपर चेति । अत एव प्रमाणयति तस्मात् पार्थिवेति । "पार्थिव-स्पर्श" इति पार्थिवपरमाणुस्पर्श इत्यर्थः। पार्थिवविद्योषगुणत्वादिति। पार्थिवपरमाणुविशेषगुणत्वादित्यर्थः। तेन घटादिस्पर्शेऽस्य धर्मित्वे पाथिवपरमाणुस्पर्शस्य धर्मित्वे घटस्पर्शादिषु व्यभिचार इति निरस्तम्। पाकजत्वे 10 साध्ये स्पर्शत्वाभाव उपाधिरित्यपि न युक्तम् । अयं स्पर्शः एतदन्यापाकजत्वानधि-करणस्पर्शान्यस्पर्शत्वात् अन्यस्पर्शवदिति सिद्धे पाकजस्पर्शे साध्यव्यापकत्व-'अनित्या पृथिवी'त्यत्र पत्ते किमवयवविनाशावयव संयोगविनाशाभ्यां विनश्यति , उत ताभ्यां विनैव काचिद् विनश्यति ? आद्ये दूषणमाह—तदावय-वानवस्थेति। द्वितीयं दूषयति एकस्येति। 'अनवयवस्ये'त्यवयवित्वाभावं 15 विवन्नति, विनाशित्वात् 'कार्थ्यं'ति वक्तन्यं, तेन कार्यद्रन्यं निरवय[29B]वं चेति ब्याहतमित्यर्थः। केवलं निहेंतुको विनाशः, निहेंतुकं च कार्य्यमिति च-कारार्थः। गन्धवद्पि द्रव्यान्तरमापद्येतेति । पृथिवीत्वव्यअकगन्धवद्षि न पार्थिव-मिति व्याहतमिति दर्शयति—महती हि मही महत्त्वादेव कार्य्यत्वादिति। क्रियावत्वे सति महत्त्वादित्यर्थः। अणुपरिमाणा नोपलभ्यते इति योग्यानु- 20 पल्लिश्वबाधमाह। यद् वा, नोपलभ्यत एवेति नात्र प्रत्यक्तं प्रमाणं, नाष्यन्यत् 2 योग्येति परमाणुलक्षणेति। **सहस्वाभावान्नासौ** किंचिदित्यर्थः। तदेव विवृणोति—तथा होति। अवयवावयविप्रसङ्ग इति। वयविपरम्परा अवयवोऽप्यवयवीत्येवंरूपा, लोष्टे विनष्टे तदवयवावविश्वयेते, तौ 25 चावयविनौ, एवं लोष्टावयवेऽपि कियाविभागादिना विभज्यमाने तद्वयवाववशिष्येते, तौ चावयविनाविति प्रवाह इति यावत्। अनन्तावयवार्ब्धत्वाविद्रोषेणेति। यदा हि सर्षपावयवा अनन्ता एव तदान्योन्यावष्टब्धमूर्त्तानां समानदेशत्वानुपपत्तेः

यावन्तं देशं महीधरावयवा व्याप्नुवन्ति तावन्तं सर्षपावयवा अपीति कथं सर्वपोऽल्पोयान् महीयांश्च मैरुरित्यर्थः। ननु यद्यपि सर्वपमहीधरावयवानां संख्याकृतो विशेषः, तथापि सर्षपावयवा अल्पपरिमाणा अप्रविताश्च, प्रचिताश्चेति मैरुसर्षपयोः परिमाणभेदो मैरोरवयवाः पुनरधिकपरिमाणाः इति। तयोरिति। 5 भविष्यति इत्यत आहoxdotन च कारणसंख्याया परिमाणप्रचययोरित्यर्थः। यदा हि सर्षपावयवावयवा अप्यनन्ता एव, तदा यावन्तं देशं महोधरावयवावयवा व्याप्नुवन्ति तावन्तं देशं सर्वपावयवावयवा व्याप्नुवन्ति इति कथं सर्पमहीधरावयवयोरिप परिमाणभेदः ? यदा च महीधरावयवतत्तद्वयवा अप्यनवध्य एव, तद्। तत्सन्धिविश्लेषाणां तैरेव व्याप्तिसम्भवात् प्रचयाख्यो विरलः 10 संयोगो दुर्घट एव। [30A] तेन संख्याविशेषाभावेऽपि परिमाणप्रचयविशेषाविप न संभवत प्वेति न ताभ्यामपि सर्षपमहीधरपरिमाणभेद्घटना । तद्नेन सर्ष पमहीधरयोः परिमाणभेदाभावो आपाद्यः, परिमाणविशेषोपयोगिसंख्याविशेषादेरभाव आपाद्क इति द्शितम्। वस्तुतस्तु सर्वपावयवपरम्पराया निरवधित्वे मूर्त्तानां समानदेशत्वानुपपत्तौ सर्पपावयवैर्जगति व्याप्तेर्विश्वव्यापी सर्पपः स्यादिति मैर्वादीनामनवकाश एवेति 15 विश्वमाकुलं स्यादिति द्रष्टव्यम् । ननु भवत्ववयवावयवित्रसङ्गः सावधिः, प्रलय एव त्ववधिर्भविष्यति । तथा हि तावद्यं लोष्टतद्वयवादौ भज्यमानेऽवयवस्यावयवौ तदेव यस्याप्यवयवाविति प्रसङ्गः, यावत् किंचिद्दाद्यं कार्य्यं प्रलीयते निरन्वयं विनश्यित तस्मिन् विनष्टे न किञ्चिद्वशिष्यत इति कथं परमाण्वोरविधतेत्यपि पत्तो न युज्यत इत्याह—नापि प्रल्याविधिरिति। लोष्टतद्वयवतद्वयवन्यायेनान्त्यस्य प्रलयो 20 जायमानो निरवयवस्य वा स्यात् सावयवस्य वा ? नाद्य इत्याह—कस्यचित् "¹तद्गुपपत्तेरि"ति प्रलयानुपपत्तेरित्यर्थः। अत्र हेतुमाह— अन्त्यस्येति। द्रव्यस्येति । 'सावयवस्ये'ति तु पत्ते तद्वयवयोरेवावधित्वं न प्रलयस्येति भावः । ननु विभागादिना विना प्रलयानुपपत्तेरस्तु तत्कारणं विभागः, स एव चावधिरस्तु, निरवयवयोस्तु कथम् अवयवावयवित्रसङ्गेऽवधितेत्यपि पत्तो नेत्याह—नापि विभागाविधिरिति। प्रलयजनको विभागो निराश्रयो वा स्यात् , द्विगुणीभूत-स्वात्मसंयुक्तैकतन्तुसमारब्धद्वितन्तुकविनाशकैकतन्तुवर्त्तिविभागवद् द्विगु[30B]णी-भूय समारब्धप्रळीयमानकार्यैकद्रव्याश्रयो वा, अनेकारम्भकद्रव्याश्रयो वा ? षयति—तस्य विभज्यमानेति। द्वितीये , दूषणमाह—न चैकांश्रय एवेति।

[ा] Vādīndra reads तदनुपपत्तेः for प्रचयानुपपत्तेः ।

अत्र हेतुमाह - किंचिद् हि कुतिश्चिदिति । विभागस्य हि द्वयं समवायिकारणम्, अतस्तंदभावे भवन् विभागतामैव जह्यादित्यर्थः। अत एव व्याघातादेकतन्तुवर्त्ति-विभागानुपपत्तिर्वनाशहेतोरभावेन कार्य्यद्रव्यस्यापि नित्यत्वापत्तेः, नैकतन्तुसमवेत-पवमुभयसमवायिकारणकः संयोगो नैकस्मिन् द्वितन्त्रकमृत्पाद्यत इति निर्णयः। सम्भवतीति असमवायिकारणाभावाद्पि नैकतन्तुसमवेतं द्रव्यमुत्पाद्यत इति तु 5 द्रष्टव्यम् । तृतीये तु पत्ते सिद्धं निरवयवयोः प्रलीयमानद्रव्यावयवयोरवधित्वमित्युप-संहारव्याजेन दर्शयति—तस्मादिति। निरवयवोऽवधिर्यस्मिन्नसौ ननु तर्कमात्रमिद्मुक्तं तस्य मानानुग्राहकत्वान्निरवयवावधित्वे चानु-वधिरिति । प्राह्ममानाभावादिति शङ्कते—तिकतमेतिदिति। किमविधमात्रेण प्रमाणिमिति विवक्तितं, त्रसरेणतद्वयवतद्वयवरूपेऽवधिविशेषे वा १ नाद्यः। तर्कविपर्य्ययस्यैव द्वितीये, त्रसरेणु प्राहकं प्रत्यत्तमैवेति प्रमतेनोत्तरमाह— प्रमाणत्वात् । अत्र कश्चिदाहेति। "किमत्र प्रमाणगवेषणये"त्यत्रावधौ कि प्रमाणगवेषणया, तर्कविपर्ययस्यैव सत्त्वादिति शेषः। अवधिविशेषेऽपि कि प्रमाणगवेषणया त्रसरेणोः प्रत्यत्त्रसिद्धत्वादिति महत्त्वादनेकद्भव्यवत्त्वाचेति महत्त्वेनाणुत्वाभावात् परमाणुत्वभङ्गः, अनेकद्रव्यत्वेन च तद्वयवानां ततोऽप्यणुत्वात् तसरेणोः परमाणुत्वभङ्गः। महत्त्वे सति कम्पवत्वात् कार्यत्वं कार्य्यद्रव्यत्वात् च सावयवत्वमित्यवयवापाद्नद्वारे-णैव महत्त्वं परमाणु[31A]त्वभञ्जकम् । अत एव महत्त्वासिद्धौ कार्य्यत्वासिद्धचा नावयव-कल्पनिमति दर्शयिष्यति । तेषां च कार्य्यत्वे प्रमाणानवक्लप्तौ तद्वयवाननुमानादिति । यस्यास्ती'त्यनेकद्रव्यवत्'। अनेकं अनेकावयवगतत्वा-द्रव्यम आश्रयतया दित्यर्थः । यद् वानेकद्रव्यमाश्रयो यस्य तद्नेकद्रव्यम् अनेकावयववत् तदाश्रयतया 20 यस्यास्तीत्यनेकद्रव्यवत् अनेकावयवगतत्वादित्यर्थः। अत एव वस्यति उक्तो-त्तरत्वादिति । पूर्वव्याख्याने तूक्तोत्तरत्वादिति पुरोवर्त्तिप्रन्थः समानन्यायेन उक्तो-त्तरत्वादिति ब्याख्येयः। चान्नुषद्रव्यस्य महत्त्वे साध्येऽनुत्राहकं तर्कमाह— यदि हि द्रव्यस्येति। दूरदूरतरादाविति। ईषन्महदूरे चाचुषं ततोऽपि महद्दूरतरे चाचुषमिति महत्त्वप्रकर्षानुविधानं चाचुषत्वप्रकर्षस्य न स्यात्। 'आदि'व्रहणाच समानदेशस्थितयोरीषन्-ह्यकारणप्रकर्ष मकार्य्यप्रकर्षोऽनुविधत्ते । महद्स्पष्टं चाज्जुषं ततोऽपि महद्विस्पष्टं चाज्जुषमिति महत्वोत्कर्षाचाज्जुष-त्वोत्कर्षो विवित्ततः। चान्नुषद्रव्यत्वस्य अनेकद्रव्यवस्वे साध्येऽनुकूल(तर्क)माह —

यदि चेति। म्सा द्रव्यस्य चान्नुषता। अनेकद्रव्यवत्तामुभयथा व्याख्यातां 'नाद्रियेत', व्यभिचारात् । तर्हि महत्त्वमपि 'नाद्रियेत', व्यभिचारात् । "तद्रव्यावृत्तावि"-त्यनेकद्रव्यवत्ताव्यावृत्तो । "तस्यापी"ति महत्त्वस्यापीत्यर्थः । "कारणत्वात्" महत्त्वं प्रत्यनेकद्रव्यवत्ताया इति शेषः। कथं महत्त्वं प्रत्यनेकद्रव्यवत्ता कारणम् अत आह— ्**अन्यधे**ति । 'तस्य 2 प्रकर्षम'वयवगतानेकत्वस्य प्रकर्षम्, अवयवावयवगतानेकत्वस्य वा प्रकर्षमित्यर्थः। नन्यनेकद्रव्यवत्ताव्यावृत्तौ तत्कार्य्ये महत्त्वं व्यावर्त्तते तसरेणोः, न तु नित्यं शरीरव्यावृत्तौ निवृत्तेऽपि तत्कार्थ्यं ज्ञाने नित्यमिव भगवतो ज्ञानमिति चेत् ; सत्यं, कार्य्यं तावत् [$31\mathrm{B}$] महत्वं त्रसरेणोरनेकद्रव्यवृत्तां विना न घटते तत्कार्य्यत्वात्। न च नित्यमन्याघातात्। न हि त्रसरेणुमहत्त्वस्य नित्यत्वे त्रसरेणोन्धेनपरिमाणद्रव्यकल्पने बीजमस्ति। न च ततो न्यूनपरिमाणद्रव्या-सम्भवे त्रसरेणोर्महत्वमुपपद्यते किंचित् कुतश्चिन्महदिति, नित्यत्वे प्रकर्षकाष्टाप्राप्ताल्पभावस्य महत्त्वविरोधादिति। च केचित् तु निरवयवत्वे त्रसरेणोश्चात्तुषत्वं नोपपद्यते, द्रव्यस्य चात्तुषतायां भूयो-ऽवयवसन्निकर्षस्यापि कारणत्वादित्याहुः। तन्न। अवयविचात्तुषतायां भूयोऽवयवसन्निकर्षः कारणम्। नित्यावयवचाज्जुषतायामपि विपत्ते बाधकाभावा-दिति । न चेदेवं चात्तुषतामात्रे भूयोऽवयवसन्निकर्षस्य कारणत्वं दुर्वारमिति रूपादावप्यवयवानुमानप्रसङ्गः । पवं प्रत्यत्ततामात्रे भूयोऽवयवसन्निकर्षस्य कारणत्वप्राप्तावात्मन्यपि अनुमानप्रसङ्गः। ज्ञानमात्ने चेन्द्रियादीनां हेतुत्वापत्तौ भगवति नित्यज्ञानविलोपश्चेति । तस्माद् विवादाध्यासितस्त्रसरेणुरिति । "विवादाध्यासिते"त्येका प्रतिचा, "त्रसरेणुरि"ति द्वितीया । अन्यथा वैयर्थ्यादिति । परस्पराश्रयदोषप्रसङ्गादिति। सिद्धे हि परमाणौ द्वचणुकमणु ततो-परमाणुरिति अणुपरिमाणतारतम्यसिद्धिः। परमाणुद्वर्यणुकव्यतिरे-केणाणुत्वाभावात्। अणुपरिमाणतारतम्यसिद्धौ परमाणुसिद्धिरिति। थाण्तारतम्यमिति महस्वापकर्षतारतम्यं विवित्ततः तत्, तर्हि महत्येव विश्राम्ये-25 दिति दूरे परमाणुसिद्धिरिति। अथाणुतारतम्यमिति परिमाणापकर्षतारतम्य-मभिमतम्, तन्न। अणोरसिद्धावणुमहत्साधारणपरिमाणासिद्धचा तद्पकर्ष-तारतम्यस्याप्यसिद्धेः । अत एव तत्सिद्धा $[32\mathrm{A}]$ वितरेतराश्रयप्रसङ्गात् । प्रमाणान्त-

I Vadindra reads सा for बाचुप्रता।

² Vadindra reads 'तस्य प्रकाष'म्' for 'तत्पकाष'म्'।

रतः सिद्धावस्य वैयर्थ्यादिति। पूर्वं त्रसरेणोः परमाणुत्वमुपसंहरति—नासौ 'तस्मादि'ति पूरणीयम् । ''घटवदि"ति पूर्वप्रन्थशेष एव ''नासौ परमाणुरिति। परमाणुरि"ति प्रन्थः प्रथमपुस्तकलेखकदोषाद्वचवधानमापन्न इत्यपरे संप्रदाय-निरवयवानां त्रसरेणुजनकत्वे कारणमहस्वप्रचययोरपगमात् विदः । ननु त्रसरेणोर्महत्त्वं न स्थादत आह—यद्यपीति। निर्वयवत्वाचेति। प्रचयो हि महत्त्वमारभमाणोऽवयवप्रशिथिलसंयोगमपेत्रते, न च निरवयवेऽवयवसंयोगः सम्भवतीत्यर्थः। यदु वा, विरलो हि संयोगः प्रचयः, न च विरलत्वं केनचिदंशेन संयोगः, केनचिद्शेनासंयोग इत्येवंरूपं निरवयवे संभवतीति। उक्तमर्थं प्रयो-गारूढ़ीकरोति नस्मादिति । "महद्द्व्यारम्भकत्वादि"त्यत्र द्रव्यप्रहणं स्वरूप-कथनार्थम्, "महदारम्भकत्वादि"ति हेतुः। तेन परमाणोरसिद्धौ द्रव्यारम्भकत्वस्य व्यभिचारान्महत्पद्वैयर्थ्यः, परमाणुसिद्धौ सकलानुमावैयर्थ्यमिति कु(तु ?) चोद्यमै-वेत्यवधेयम्। प्रसङ्गाद् बहूनि द्वचणुकानि आरभन्त इत्यत्न प्रमाणमाह— बहवइचेति । कार्यमहत्त्वजनकबहुत्ववन्त इत्यर्थः । तेन न घटादिसाधारणे न बहुत्वेन सिद्धसाधनम्। परिमाणप्रचयानुपपत्ताविति। महत्त्वजनकपरिमाणप्रचयरहितत्वे सतीत्यर्थः। तेन तृल्यपरिमाणप्रचयतन्त्वपेत्तया तद्धिकद्रव्यमारभमाणेषु तन्तुषु सूक्ष्मतन्तुत्रयारब्धद्रव्याधिकपरिमाणद्रव्या-रम्भकत्वात् कार्य्यमहत्त्वजनकपरिमाणप्रचयानुपपत्तौ महदारम्भकत्वादिति साधन-इति निरस्तम्। वत परिमाणस्य कार्य्यमहत्त्वजनकत्वेऽपि विकलो द्रष्टान्त अन्यथा [32B] बहुत्वमन्तरेणापि तत्तुख्यपरिमाण-बहुत्वासहकृतत्वाभावात्। तन्तुत्रयारब्धद्रव्यसमानपरिमाणद्रव्योद्यप्रसङ्गात्। रवयवाः सावयवा महद्रारम्भकत्वादित्यत्र भज्यमानद्रव्यत्वमुपाधिरित्याशङ्क्य तस्य साधनन्यापकतां दर्शयति ते च [वि ?]भज्यन्त इति। उक्तस्यार्थस्योपसंहार-व्याजेन भाष्यारूढ़तां दर्शयति नस्मादिति। यस्मात् कार्यद्रव्यस्य र्भज्यमानस्य अवयवा दृश्यन्ते, 'तस्माद् यत् कार्य्यद्रव्यं तत् सावयविम'ति व्याप्तिसिद्धौ कार्य्यद्रव्यत्वेन महदुपादानत्वादिभिरनुमितेन सावयवत्वं प्रसाध्य त्रसरेणुतद्वयवयो- 25 रिति शेषः। यत एवावयवादिति। त्रसरेण्ववयवावयवादित्यर्थः । चिकुन्ने आत्मनि भोगस्तद्न्त्यावयवि शरीरमित्यत्र भोगपदेन भुज्यत इति च्युत्पत्या

सुखं दुःखं वा विवित्ततं, न तु सुखदुःखज्ञानं सुखदुःखयोव्यभिचाराभावेन ज्ञानेन विशेषणायोगात्। एवं सुखस्य व्यभिचाराभावेन विशेषणमिति। यद्विच्छन्न-आत्मिनि इति । यत्संयुक्ते आत्मनीत्यर्थः । 'संयुक्त' इति संयोगस्य कारणत्वं विवित्ततं, तस्मात् सुखजनकात्मसंयोगाधिकरणमन्त्यावयवि शरीरमिति शरीरलज्ञणं : 5 तेन "यदवच्छिन्ने"ति निर्वक्तुम् अशक्यमिति निरस्तम्। एवं दुःखादिपदं प्रज्ञिष्य लज्ञणान्तराणि द्रष्टव्यानि । अत्र च घटादिव्यवच्छेदार्थं "सुखजनकात्मसंयोगाधिकरणमि"ति पदं, शरीरावयवात्मसंयोगात्ममनःसंयोगा-धिकरणव्यवच्छेदार्थम् "अन्त्यावयवि"पदम् । शरीरसंयुक्तमिति । सत् साज्ञात्व्रतीतिसाधनमिति शरीरसंयोगस्य साचातप्रतीतिजनकत्वं विवक्तितं, संयोगाधिकरणस्य, शरीरसंयुक्तम् त्र अतः साक्षात्प्रती[३३४]तिसाधनमिति साचात्प्रतीतिजनकशरीरसंयोगाधिकरण-मिति अर्थः। तेन दुःखादिजनकशरीरसंयोगाधिकरणं वातादयो व्यवचिक्कश्नाः। तथापि सान्नातप्रतीतिजनकशरीरसंयोगाधिकरणेन शरीरात्मादिनातिव्याप्तिरत उक्त"मतीन्द्रियमि"ति । अतीन्द्रियत्वं चात्र योगजधर्माजन्यजन्यसाज्ञात्कारविषय-तेनेन्द्रियज्ञानादतीन्द्रियत्वज्ञानमतीन्द्रियत्वज्ञानाचेन्द्रियज्ञान-त्वाभावोपलत्तकम् । मितीतरेतराश्रयता निरस्ता। तथापि, योगिसमवेतपरमाण्वादिविशिष्टसाज्ञातुकार-जनकशरीरपरमाणुसंयोगाधिकरणपरमाण्वादिनातिव्याप्तिः। न च तन्निवृत्त्यर्थं साज्ञात्-प्रतीतिसाधनमित्यपि वाच्यं, परमाणोरपि विशेषणत्वेन विषयतया स्वविशिष्टशरीर-साज्ञात्कारसाधनत्वादिति चेत्; न। 'साज्ञात्प्रतीति'पदेन साज्ञात्प्रतीति-विवक्तितत्वात् , परमाणुविशिष्टशरीरादिप्रत्ययानां च 20 विशेषस्य निर्विकल्पकस्य ्वायुशरीरनिवृत्त्यर्थः "शरीरत्वानधिकरणमि"ति विशेषण-सविकल्पकत्वादिति । मुपादेयम् । तस्मान्निर्विकल्पकजनकशरीरसंयोगाधिकरणं योगजधर्माजन्यजन्यसान्नात्-कारविषयत्वानधिकरणं शरीरत्वानधिकरणमिन्द्रियमितीन्द्रियलत्तणं नन्वेवमपि चन्नुष्यव्याप्तिः ? तस्य शरीरासंयुक्तस्यैव विषयदेशमनुसरतः सात्तात्-25 कारहेतुत्वान्नाधिष्ठानाद् यावद्विषयाविज्ञन्यैव नायनरश्मेरपरोत्तधीहेतुत्वात्। अन्यथा, विषयदेशं प्राप्तस्य करादिना विछिन्नगोलकसंसर्गस्य नायनरश्मैः साज्ञात्कारहेतुताप्रसङ्ग इति । ननु योनिलक्षणकारणाभावे जायमानं मन्वादेः शरीरं शरीरमैव न स्यात् । शरीरं च तत्। तस्माद्समदादिशरीरवद् योनिजमनुमीयते इति शङ्कते—[33B]

न न्वित । ननु शरीरत्वस्य व्यभिचारेऽपि द्विभुजद्विनयनत्वादिसंस्थानविशेषो मन्वादि-शरीरयोनिजन्वे लिङ्गमस्तु, अत आह—संस्थान विद्योषेति। द्विभुजन्वादेरसिद्ध-त्वेऽपि भुजादिमत्त्वं लिङ्गमस्तु, अत आह—किंचित्संस्थानेति। तस्य ''भेदो'' योनिसापेत्तत्वानपेत्तत्वरूपः, तस्य "उपपत्तः" प्रमितेरित्यर्थः । तद्नेन मद्ययोनिजत्वाधिकरणभुजादिमत्पार्थिवदेहान्यत(र)देहत्वात् मच्छरीरं यदि मदन्यदेहवदिति अनुमानागमाभ्यामयोनिजतयावसितान्यपि शरीराणि पत्तः, तर्हि बाधः। तदुव्यतिरिक्तानि चेत्, तथैव व्यभिचारः, यथा गवयो गोजन्यः सास्ना-वत्त्वादित्यत्र गोजन्यत्वानधिकरणतया प्रमितगवयपत्तीकरणे बाधः, तद्न्यगवय-पत्तीकरणे व्यभिचार इति दर्शितम्। ये तु देवादिशरीरं योनिजमित्यत्र द्विमात-भुजत्वादिसंस्थानमुपाधिरित्याहुस्तान् प्रत्याह—न च संस्थानमपीति । मकं" व्यापकं तेन योनिजन्वरूपसाध्यव्यापकत्वाभावान्नायमुपाधिरिति केचित तु गोगवयादिवदित्यनेनानुकूलविरहमुत्तवा योनेभु जादिमंत्वोपहिते हेतुत्वात् तद्विरहे भुजादिमद्देवशरीरं न स्यात् इत्यनुकूळ(तर्क)माशंक्य "न च संस्थान-मपी'त्यनेन परिहरतीत्याहुः, तत् चिन्त्यम् । नन्वदद्यापरिगृहीतपरमाणूनाम् अविशेषाद् योनिजायोनिजशरीरलक्षणः कार्य्यभेदो न घटत इति योनिजमैव मन्वादेः शरीरमित्या- 15 तथा हि गन्धवत्त्वादि^{ति । न}उ शङ्कामपनुदश्रुपसंहरति नस्मादिति । यथा केवलनीलजन्यं नीलं नीलानीलजन्यं तु विलक्तणजातीयमैवेति न नीलत्वपीत-त्वादेः सङ्करश्चित्ररूपे, तथा केवलगन्धवत्पार्थिवं, गन्धसांसिद्धिकद्रवत्ववद्विजातीय-मिति न पृथिवीत्वजलत्वादेः सङ्कर इति। न बलवद्बाधकाभावे निर्विशेषगन्धस्यैव पृथिवीत्वव्यवस्थापकत्वात् नीलाद्यारभ्यत्वं तु नीलत्वादे $[34\mathrm{A}]$ र्न व्यवस्थापकं तद्- 20भावेऽपि नीलद्रव्यारम्भकपरमाणुरूपे नीलत्वसद्भावात् । तत्सद्भावे चित्ररूपे नीलत्वा-भावस्यानुभवसिद्धत्वादिति । ननु तर्कमात्रमैतदुक्तं कि पुनरस्यानुप्राह्ममत आह— तद्यमिति। गन्धवन्ति द्वयणुकादी नि इति। विप्रतिपन्नद्वयणुकोपलक्षणं, तेन गन्धवद्द्वचणुकपत्तीकरणे द्रष्टान्तानुपपत्तिः, 'विव्रतिपन्न'पदोपादाने तु तेनैवालमिति "गन्धवद्भिरेवारभ्यन्त" इत्येतावन्मत्त्रं साध्यम्। प्रकृतत्वादुक्तम् । तेन "कार्यत्वे सति गन्धवत्त्वादि"ति न घटादिनानैकान्तिकमिति ।

I Vadindra reads इरणुकादीनि for इरणुकानि।

"विवादाध्यासिताः परमाणवो गन्धवन्त्येव द्वचणुकान्यारभन्ते गन्धवत्त्वादि"त्यत्रं 'परमाण्तवे सती'ति विशेषणमुपादेयम्। अन्यथा गन्धवत्त्वस्य घटादौ विपत्तेऽपि वृत्तेर्विरुद्धताप्रसङ्घात्। अथवा ये पार्थिवा एव परमाणवो गन्धवन्त्येव द्वयणु-कान्यारभन्ते तेषां सपत्तत्वान्नायं व्यतिरेकीति । रूपाद्यव्यञ्जकत्वे [सति] 5 गन्ध[स्य] ट्यञ्जकत्वादिति । गन्धन्यअकेन्द्रियत्वादिति द्रष्टन्यम् । गन्धादिन्यअकतैलादिगततया विरुद्धताप्रसङ्गात्। क्रियायाः कारणनिष्पाद्य-ह्विनियमादित्यत्र क्रियात्वं कार्य्यत्वं, न तु स्पन्दत्वं क्रपाद्यपळण्योनां तद्भावेन हेतोरसिद्धचापचेरिति। सुदेपाणिनामिति। प्राणिभेदेनेति। ब्राणं पृथिवीप्रज्ञतिकः, केषाश्चिद्न्यप्रकृतिकमिति निवारयतीत्यर्थः। गन्धव्यञ्जक-10 मिन्द्रियं ब्राणं रूपाचन्यञ्जकत्वे सति गन्धन्यञ्जकत्वादिति साध्याविशिष्टत्वम्। क्षपाद्यव्यञ्जकत्वे गन्धव्यञ्जकत्वस्यैव ब्राणशब्दार्थत्वादित्याशङ्कग्राह— ब्राणिमिति । लोकप्रसिद्धं मित्यर्थ इति । तदनेन लौकिकब्राणव्यवहारविषयत्वं साध्यते। अतो न 'साध्याविशिष्टे'ति दर्शितम्। तथा च परमाणव एव त्रसरेण्ववयवा इति न युक्तं, महदारम्मकत्वेन तसरेण्ववयवानां सावयवत्वस्य साधितत्वादिति चेत् , 15 [348] न। विपत्ते बाधकाभावात्। अवयवावयवगतानेकत्वस्यापि महत्त्वं प्रति कारण-त्वात्। त्रसरेण्यवयवानाम् अनवयवत्वे ब्रसरेणोर्भहरवं न स्यादिति चेत्, न। अवयवावयवगतानेकत्वं संख्याया महत्त्वकारणत्वे प्रमाणाभावात्। गतानेकत्वसंख्याप्रकर्षात कार्य्य महत्त्वप्रकर्षोऽन्यथा न स्यादिति न । अवयवावयवगतानेकत्वसंख्याप्रकर्षाद्वयवमहत्त्वप्रकर्षः । तस्माद्वयविमहत्त्व-अन्यथावयवावयवबहुत्वप्रकर्षेऽवयविनि 20 प्रकर्ष इत्यन्यथासिद्धत्वात्। तस्यापि महत्त्वकारणत्वापत्तौ तसरेण्ववयवानां बह्ववयवत्वप्रसङ्गः। तदेतद्भिसंघाय आह—तथा च परमाणव एव त्रसरेण्ववयवा इति [तत्] क्कतो द्वराण्किमिति। यो हि महत् कार्य्यं कार्यद्रव्यारभ्यमिति नियमं न मन्यते, स कि सर्वस्मिन्नपि महति कार्य्वे परमाणुजन्यत्वमभ्युपैति, त्रचणुक एव वा? 25 प्रथमे पत्नेऽपि किमान्तरालिकानि कार्याणि नोदीयन्ते, उदीयन्ते वा ? सर्वस्मिन् महति परमाणवो जनकाः, न चान्तरालिककार्योद्य इत्यत्र दूषणमाह—अन्यथेति। आन्तरालिककारयोद्यपन्नमुद्भावयति—¹न चावान्तरकार्यमारभ्याप्यार-

I The printed text K. reads न चारखाप्यारभन्त इति।

25

स्भका इति । मुर्त्तानां समानदेशत्वानुपपत्तिरित्यस्यार्थः । यस्य हि मते पर-माणव एव महतः कार्धस्यारम्भकाः, तस्य मते न तज्जायमानान्यप्यान्तरालिककार्यः-द्रव्याणि परस्परमवयवावयविभावमापद्यन्ते परमाणवः कारणिसिति मतव्याकोपात । न वान्तरालिककार्याणाम् उत्तरोत्तरारम्भकत्वे परमाणूनां तत्कारणत्वे मस्ति कार्य्यस्यान्यथासिद्धत्वात्। अवयवावयविभावविधुरमूर्त्तानां 5 र्देशत्वं विरुद्धम् । अवयवावयविभावविधुरयोर्मु र्त्तयोभिन्नदेशतानियमात् । यथा घटतद्वय[354]वयोरेकस्मिन् भूतले संयोगिनि देशे वृक्तिस्तथा प्रकृतेऽपि भविष्यतीति निरस्तम्। यदि नारभ्यारम्भकवादस्तिहं खण्डपटमनारभमाणौरेव तन्तुभि-र्महतः पटस्यारम्भ इति तद्विनाशे खण्डपटा नोपलभ्येरन्निति शङ्कते—कथं तहीति। इति । समानाधिकरणं हि द्रव्यान्तरोदयप्रतिबन्धकम् । प्रतिबन्धकविगम अन्यथा मूर्त्तानां समानदेशतापत्तेः यावन्महान् पट आसीत् तावन्न संयोगेभ्यः खण्डपटोद्यः तद्विनाशे तु खण्डपटोद्य इति । अथ महतः पटस्योद्यात् पूर्वसंयोगेभ्यः खण्डपटोद्यः स्यादिति चेत् ; सत्यं; जात एव प्रतिबन्धकाभावात् किंतु तन्त्वन्तरागमनसमये वेमाभिघातादिनावयविकयाविभा(गा)दिन्यायेन भग्नः, अन्यथा तेनैव प्रतिबन्धादुत्तरपटानुद्यप्रसङ्गात् । तस्मात् प्रथमं द्वितन्तुकः पटः ततो वेमाभि-घातादिनावयविक्रयावि(भा)गादिन्यायेन तद्विनाशे त्रिभिस्तन्तुभिस्त्रितन्तुकः, ततः पूर्वन्यायेन तद्विनाशे चतुर्भिस्तन्तुभिश्चतुस्तन्तुक इति यावदन्त्यपटोदयं प्रक्रियायोग्यारब्धखण्डपटैरेव तन्तुभिरन्त्यपटारस्भमाह, तेनापि प्रथमतन्त्वपक्षर्षणे तदाश्रितसकलपटविनाशाद्वस्थितसंयोगेभ्यः खण्डपटोद्य इत्याद्रणीय पव इत्याह— आद्यादीति। नन्वारब्धकार्याणां तन्तूनां पटारम्भकत्वपद्ते यथा प्रथमहितीय-तन्तुभ्यां द्वितन्तुकं, प्रथमद्वितीयतृतीयैस्त्रितन्तुकम् इति कार्य्यपरम्परा प्रथमतन्तुवर्त्तिनी, तथा द्वितीयतृतीयाभ्यां द्वितन्तुकं, द्वितीयतृतीयचतुर्थैस्त्रितन्तुकम् इति कार्य्यपरम्परा द्वितीयतन्तुवर्त्तिनी, एवं तृतीयादि-तन्तुवर्त्तिन्यः कार्य्यपरम्परा द्रष्टव्याः। तेन यद्यपि प्रथमतन्त्वपकर्षणे तद्वर्सि[35B]नी कार्य्यपरस्परा नद्या, तथापि द्वितीयादितन्तुवर्सि-कार्यपरम्परासद्भावाद् कथमुच्यते न किंचिद्रपलभ्येतेति ? उच्यते मूर्तत्व-समानप्रदेशत्वयोविंरोधातिऋमैऽपि न द्वितीयादितन्तुवर्त्तिकार्य्यपरम्पराहु प्रमाणमस्ति प्रतिबन्धकविनिगमैऽवस्थितसंयोगज्ञन्यैकपरकल्पनयैवोत्तरकालभाविपरोपलम्भघरनात्। तेनायमर्थः—प्रथमतन्त्वपकर्षणे तद्विर्त्तनी द्वितन्तुकादिपरम्परा-तावत् द्वितीयादितन्तुवन्तिन्यश्च कार्य्यपरम्पराः प्रमाणविधुराः न्त्यपद्यय्यन्तं विनष्टा,

अवस्थितसंयोगेभ्यश्च खण्डपटोदयो नेष्यन्ते, तेन तन्त्वतिरिक्तं न किंचिदुपलभ्ये-परमाणुभिषेहत्कार्यमारभ्यमाणत्रचणुकमैवारभ्यत तेति । द्वितीयं द्वचणुकप्रतिबन्दिपूर्वकमुपस्थापयति - नन्वेष विचार इति । पकर्षः क्वचिद् विश्राम्यतीत्यत्रावयवशब्देन मूलभूताः परमाणवो विविद्याताः यत्-सोत्कर्षापकर्षाभ्यां कार्य्यं गुरुत्वोत्कर्षापकर्षी। तेनायमर्थः—अस्ति तावल्लोष्ट-मूलावयवपरमाणुसंख्यापेत्तया ळोष्टावयव**म्**ळावयव**परमाण्डनां** अन्यथा छोष्टतद्वयवयोर्गु हत्वादिसाम्यापत्तेः। एवं तद्पेन्या तदवयवतदवय-वानां मूलावयवपरमाणूनां संख्यापकर्षो द्रष्टव्यः। न वायं निरवधिः। परतो न्यूनसंख्याया असंभवात्। तेन परमाण्वेकत्वे परमाणुद्धित्वे वा ब्रित्वे वा आरम्भकसंख्यापकर्षो विश्राम्यतीति निश्चयः। ननु परमाणुत्रित्वमारम्भकसंख्या-विधरत आह— न च त्रित्विमिति। ननु[364] यदि त्रित्वात् परतो द्वित्वैकत्वे परमाणुषु संभवत इति त्रित्वं नारम्भकसंख्यापकर्षाविधस्ति हित्वमपि न स्यादेकत्व-बाधाभावेनैकत्वस्यैवारम्भकसंख्यापकषीवधित्वादित्यत तत्रेकिमिति। तथा च ''द्वित्वमपकर्षपर्यन्तम्'' इत्यत्र समानजातीययोः संयुक्तयोः परमाण्वोर्वैजात्यादेरारम्भकत्वे बाधकस्याभावादिति शेषः। ननु भवतु द्वयोरारम्भ-15 कत्वं परमाण्वोः, द्वर्यणुकस्य कुतः सिद्धिः ? परमाणुद्वयेन त्रसरेणोरेवारम्भोपपत्ते-रत आह—तचेति । नन्वारम्भकसंख्यापकर्षं विश्रमात् सिद्धचदपि द्वचणुकं कथं त्रसरेणोरारम्भकम् ? अनारम्भकत्वेऽन्यारम्भकत्वे वा बाधकाभावादत आह—तदि पि चेति । नन्वारम्भकसंख्यापकर्षं विश्रामस्य क्वचित् द्वाभ्यामारम्भकत्वमात्रेण चरितार्थ-त्वात् अस्तु वविवद् द्वचणुकसिद्धिः। तैश्च बहुभिस्त्रसरेणोरारम्भ इति। ततोऽन्यत 20 तु परमाणव एव बहुत्वसंख्योपेता द्वचणुकानीव महत्(का ?)य्योरम्भका भविष्यन्ति बाधकाभावादिति न सर्वत्र द्वचणुकसिद्धिरित्याशङ्कचाह—न च द्वधणुकविदिति । अन्यत्र परमाणवो महत्कार्य्यमारभमाणाः किं घटादिकम्पेत एवारभन्ते त्रचणुक-मेवेति वा नियमः ? न प्रथम इत्याह—अनिघमारम्भस्येति । द्वितीये दूषणमाह — 25 कारणकारणस्येति। यत्र हि द्वयोरारम्भकत्वं परमाण्वोस्तत्र परमाण्वोर्द्वयणुक-जातीये कारणत्वमवसितं द्वयणुकजातीयस्य त्रयणुकजातीये तत् कथं द्वयणुक-जातीयारम्भकः परमाणर्द्रचणुकजातीयारभ्यं त्रसरेणुं जनयेत् ? भावभङ्गादित्यर्थः। त्रमादिति। ह्यारम्भकसंख्यापकर्षविश्रामबलेन यो

क्विचिद् ह्रचणुक्तन्यं तसरेणुम्भयुष्णभ्यान्यत्र विप्रतिषद्यते तं प्रति विवादाध्यासिता इति प्रतिज्ञा। [368] उभयवादिसिद्ध्रद्यणुकार्ण्य'त्रवणुकविदित द्रष्टान्तः। यस्तु त्रसरेणुमात्रस्य सावयवार्ण्यत्वे विप्रतिषद्यते तं प्रति "त्रसरेणव" इति प्रतिज्ञा, "2पटवच्चे"ति द्रष्टान्तः। तेन "विवादाध्यासितास्त्रसरेणव" इति प्रतिज्ञा व्यर्थविशेषणा द्रष्टान्ताधिक्यं चेति नाशङ्कृनीयम्। "सावयवद्रश्यारण्या" इत्यत्र द्रव्यप्रहणः स्वरूपकथनार्थम्। न च "महत्वे सित कार्य्यत्वादि-"
त्यत्र महदारण्यत्वादिरुपाधिः शक्यशङ्कः, यतो"ऽनुकूलेन तर्केण सनाथे सित साध्यते साध्यव्यापकताभङ्गात् पत्ते नोपाधिसम्भवः"॥ विस्तृतं चान्यत्रैवमादेरनुपाधित्वमिति प्राञ्चः। नवीनास्तु अयं घटः एतदन्यकार्यत्वानधिकरणमूर्त्तान्यः,
पतदन्यमहत्वानधिकरणकार्यात्यः, मैयत्वात्, घटवदिति अनुमानद्वयं यथाकमं 10 परमाणुद्वच्चकयोराहुरिति॥॥॥ (इति पृथिवीप्रकरणम्॥॥॥)

्र नतु जले माधुर्यमप्रसिद्धं गुड़ादिवदप्रतीतेः, प्रसिद्धकटुकादिविलत्तण-संवेदनान्मधुरत्वे मधुरगुड़ादिविलक्तणवेदनात् कटुकत्वस्यापि प्रसङ्ग इत्याशङ्क्र्याह— इंषत्स्वभावं तु तदिति। अन्नादिसाधारणं माधुय्यं जलेऽनुभवसिद्धम्। उदके गुड़ाद्विद्यतीतेरमधुरत्वे चीरादेरप्यमधुर(त्व)प्रसङ्ग इति भावः। स्नेहो जल-विशेषगुण इति वदतो वैशेषिकस्य स्नेहस्य जलधर्मस्य गुणत्वं व्यवच्छेद्कत्वं पृथिव्यादाववर्त्तमानत्वं चेति चतुष्ट्यमभिष्रेतम् , तत्र न तावज्जलधम्मित्वमित्याह— न स्तेह इति। स्तेहस्य जलधर्मत्वे प्रतिषिद्धेऽपृथिवीविशेषगुणत्वसामान्य-गुणत्वे चोभयवाद्यनभिष्रेते गुणत्वं विशेषगु(ण)त्वं वा पृथिवीविशेषगुणतयैव 20स्यादतः पृथिवीविशेषगुणत्वे प्रतिषिद्धे गुणत्वं विशे[अ७४]षगुणत्वं चेति द्वयमपि प्रतिषद्धं स्यादिति मन्वानस्तदेव प्रतिषेधति—नापि पृथिठ्या इति। पृथिव्या-मवर्त्तमानत्वमपि इनेहस्य न युक्तं, पृथिन्यामुपलम्भादित्याह—तस्मात् पार्थिवेति । सामान्याद्यन्यत्वाद् गुणः स्नेह इत्यपि न वाच्यमिति आह— सामान्यविशेष इति । नतु स्निग्धावयवपरम्पराया अपि स्निग्धत्वात् परमाणुष्वपि स्नेहो वाच्यः, 25परमाणुवर्त्तिनी पृथिवीत्वादेरपरजातिरूपळब्घेत्यत आह--गठयमाहि-द्यादि दिवति । स्नेहो गुणः सातिशयत्वाद् रूपवदित्यसिद्धो हेतुरतिशयस्य

[ा] Vadindra reads बाणक for वसरेण. 2 Vadindra reads पटनच for घटनदा.

गुणैकनिमित्तत्वादि"-स्नेहवत् घृतधर्मत्वादित्यत आह—न चेति । ''अतिशयस्य त्यतिशयस्य द्रव्येऽतिशयप्रत्ययस्य गुणैकनिमित्तत्वादतिशयवद् गुणैकनिमित्तत्वादि-त्यर्थः। इतोऽपि भवतु सातिशयः स्नेहो मा भवतु च गुणः, जातित्वे बाधकाभावा-दित्ययुक्तमित्याह—सामान्यविद्योषतया चेति। अपि च स्नेहसामान्य-5 वादिनः स्निग्धद्रव्यावयवः स्निग्ध इति नियमं मन्यन्ते परमाणुव्यतिरिक्तस्थले वा प्रथमपत्तं दूषयति किंच हिनाधेति। सर्वपार्थिवेति। सङ्घोचयन्ति । ननु युक्तं सम्भवमात्रेण रूपादीनां त्तीरत्वव्यञ्जकत्वे सर्वपार्थिवपरमाणूनां त्तीरत्वा-पाद्नं तादृशरूपरसादेः सर्वत्र पार्थिवपरमाणौ पाकादुद्यसंभवात् सर्वपार्थिव-परमाणूनां चीरत्वे सर्वपार्थिवकार्याणां चीरत्वापत्तिस्तु कुतस्तद्व्यञ्जकानां घटादाव-भावात्। परमाणुजातिः कार्य्येऽवश्यस्भवत्येव , पृथिवीत्विमवेति चेत्, न । न हि परमाणुजातिरिति पृथिवीत्वं कुम्भादौ, किन्तु तद्व्यञ्जकगन्यसस्वादिति स्रीरत्व-व्यञ्जकास्तु रूपरसादयो घटादौ असंभाविता पवेति कुतस्तेषां चीरत्वापत्तिरिति ? उच्यते - यः परमाणुजातिः कार्य्यं वर्त्तत इति नियममभ्युपैति तं प्रति सर्वपार्थिव-परमाणूनां चीरत्वे घटादेरिप चीर[37B]त्वप्रसङ्घ इत्युक्तम् । नियममनङ्गीकुर्वाणं प्रति तु अनेनैव न्यायेन सर्वपार्थिवपरमाणूनां द्धित्वाद्यापत्तौं जातिसङ्करापत्तिरिति। कार्य्यं परस्परपरिहारवतामपि ज्ञीरत्वद्धित्वादीनां परमाण्षु प्रवेशादिति । स्निग्ध-द्रव्यावयवः स्निग्धः इति परमाणुक्यतिरेकेणैव , अतो द्वचणुकादावेव स्नेहः त्तीरत्व-वदिति द्वितीयं पत्तं शङ्कते ह्यणकादा विति । श्लीरत्वा दिति । यथा त्तीरत्वस्य द्वगु (का)दो परमाणुगतरसाद्यारभ्यो रसविशेवादिः सर्वत्तीरानुवृत्तोऽन्यस्माद् व्यावृत्तो व्यवस्थापकोऽस्ति, नैवं स्नेहत्वव्यञ्जको घृततैलादाविप सत्त्वात्, घृतादिगन्धादेस्तैलाद्य-20 ननु मा भूत्रीमित्तिकः स्नेहः , पृथिव्यां सांसिद्धिकस्तु जलवद् व्यापकत्वादिति । भविष्यतीत्याशङ्कचोषसंहारच्याजेन परिहरति—तस्मादिति। उपष्टम्भकगत प्वायं घृतादौ न तु सांसिद्धिकः, घृतादिदाहे भस्मन्यपि स्नेहोपलम्भप्रसंगात् , आरम्धघृतैरेव परमाणुभिः भस्मारम्भादिति भावः। आपः शारीरारिभका इति। आप्याः परमाणवः परम्परया शरीरारम्भका इति विवक्तितम्। द्रव्यारम्भकत्वादिति । 25 परमाणुत्वे सतीति विशेषणीयम् । पृथिवीवदिति । पार्थिवपरमाणुवदित्यर्थः । तेन बाधानैकान्तिकसाध्यविकलत्वानि नाशङ्कनीयानीति के चित् । तन्न। "परम्परया शरीरारम्भका इति"—शरीरारम्भकारम्भका इति विवित्ततम् , शरीरारम्भकारम्भका-

663

नतु चत्तुव इतरभेदे तैजसत्वे वा साध्यगोलकस्य धर्मित्वे वाधः, तद्तिरिक्तस्य चिर्मित्वे त्वाश्रयासिद्धिरित्याशङ्कचाह तत्स्द्भाव इति । यद्रूपोपलब्धा करणं सिद्धं तस्य तैजसत्वादि साध्यत इति कश्चिन्न दोष इति भावः। "अप्राप्यकारि-चत्तुरिधष्ठानासंबन्धार्थप्राहित्वादि"त्यत्र मनसः सपत्तस्य सत्वात् कथं व्यतिरेकि-तेति चेत् , न। संस्कारलक्षणप्रत्यासत्तिसापेक्षतया मनसोऽपि प्राप्यकारित्वात् । तदाह—कुसुमाञ्जलो "संस्कारस्तु प्रत्यासत्तिमात्रेणोपयुज्यतं" इति। निरपेत्तसात्तात्कारसाधनत्वं वा अप्राप्यकारित्वं, न चैतन्मनसः संभवति, स्मृतेर- 15साज्ञात्कारित्वात् सुखादिसाज्ञात्कारे तु मनसः प्राप्तिसापेज्ञत्वात्। बाह्यार्थ-साज्ञात्कारे च मनसोऽसाधनत्वादिति । अस्यामेव प्रतिज्ञायां स्वतोऽधिकपरिमाणा-प्राहकत्वात्, सन्निहितदूरस्थितयोस्तुव्यकालमुपलम्भकत्वात् स्फटिकाद्व्यवहितो-पलम्भकत्वादिति व्यतिरेकित्रयं क्रमैण आह— पृथुतरेत्यादिना । यद् वा, चत्तुर्न प्रा(प्य ?) बोधकं तद्विरहेऽपि तद्बोधकत्वादिति एव मुख्यो हेतुः। ततसाधकाः पुनः प्रकृतहेतव इति । न च स्वतोऽधिकपरिमाणब्राहकत्वं पर्व्हतादिब्राहिणि त्व-गिन्द्रिये प्राप्यकारिणे अस्तोति विरुद्धमिति वाच्यं, [38B] त्वगिन्द्रियस्य यावत्सन्नि-कृष्टपूर्वतभागमात्रप्राहित्वेन पूर्व्वपित्तणोऽभिष्रेतत्वात्। पृथुतरप्राहित्वस्य अनुकूल-(तर्क ?)माह**्य दि चे**ति । समग्रो हि पर्न्वतादिरुपलभ्यते, न चाल्पपरिमाणस्य चच्चुषः समग्रपन्वेतसंयोगः संभवी, न हि नखरञ्जिका परग्रुरिव शाखान्यापिनं संयोग- 25 समस्तशाखाच्छेद्वसङ्गात्। अधिष्ठानासंबद्धार्थेति। मनुभवति इव चज्जपस्तैलपात्रं प्रदीपस्याधिष्ठानं तेनासंबद्धं घटादि प्रदीपो गृह्णाति प्राप्यकारी चेति व्यभिचारः। न च व्यतिरेक्षिणि विरोध प्वोद्भाव्यो न व्यभिचार इति वाच्यम् , अधिष्ठानासंबद्धार्थत्राहित्वस्य प्राप्यकारित्वेऽपि बाधाभावे नाप्राप्यकारित्व-

नियमानिश्चयात्। तेन प्राप्यकारिणि विषद्ते सद्भावमात्रेण अनैकान्तिकत्वमुक्त-मिति। ननु यदि गत्वा चज्जुश्चन्द्रमसं गृह्णीयात् तहि प्रासादिव्यवधानेन परि-चिञ्जन्द्यात् , अनेकलत्त्रयोजनान्तरितत्वादिति कथं कालसन्निकर्षेणापि शाखा-चन्द्रोपलम्भयौगपद्याभिमान इति अत आह—अचिन्त्यो हीति । 'लाघवं' गुरुत्वा-उपष्टम्भकादिगतगुरुत्वाभावः 'संसर्गि[द्रव्य ?]तये'-5 भावः, 'तस्यातिशयः' त्यन्योन्यमिश्रीभावयोग्यद्रव्यतयेत्यर्थः। ननु नायनरश्मेरपीन्द्रियत्वे गत्वा पृष्ठदेश-व्यवस्थितार्थोपरुम्भप्रसङ्गस्तुल्य इत्यत आहे न्द्रियप्राप्तये त्वि । नायनं तेजः पुरतः स्थितेन संबद्धचते, न पृष्टस्थितेन, शरीरेण प्रतिबन्धादिति भावः। "येषां त्वि"त्यादिना अप्राप्यकारित्वे व्यवहितप्रकाशकत्व-प्रसङ्ग इति वद्ता व्यवहिता-प्रकाशकत्वात् प्रसङ्गविपर्य्यात् प्राप्यकारित्वं चत्तुषोऽनुमैयमिति दर्शितम्। ननु अवाष्यकारितवेऽपि विरोधिनः कुड्यादेः सत्त्वान्न ब्यवहितोपलम्भ इत्यत आह— न हि व्यवघायक्रमिति। न हि कुड्यां स्वरूपेण ज्ञानपरिपन्थि, अन्यवहितेऽपि ज्ञानानुद्यप्रसङ्गात् । [39A] नापि ज्ञानजनकचत्तुःसंयोगविरोधितया प्राप्यकारिता-पत्तेरिति भावः। यो हि इन्द्रियविषययोः स्वरूपयोग्यतैवोपलन्धिप्रयोजिका तद्-15 विरहादेव ब्यवहितानुपलम्भो, न तु प्राप्तिविरहादित्याह, स किं कुड्यादिव्यवधान-कालीनयोर्विषयेन्द्रिययोर्यावद्व्यवधानं स्थितिं मनुते, किं वा योग्ययोरन्ययोरेवा-व्यवधानद्शायामुत्पत्तिम् ? प्रथमे दोषमाह—स्थेर्घ इति । तदानीमपीति । व्यवधानेऽपीत्यर्थः । "अपरावृत्तेरि"त्य ने त्रोपलम्भापत्तिरि"ति शेषः । द्वितीयं दूषयति —क्षणिकत्व इति । चौद्धमते हि अयोग्यावेवेन्द्रियविषयौ योग्ययोरेवेन्द्रियविषय-योरन्योन्यसहितौ जनकौ, तदु यदि प्राप्तिनिरपेत्तयोरयोग्येन्द्रियविषययोयोग्येन्द्रिय-विषयजनकत्वं, तदा कुड्यव्यवधानेऽपि योग्येन्द्रियविषययोहद्याद् व्यवहितोपलम्भा-पत्तिः, प्राप्तिसापेत्तयोग्ययोयो ग्यजनकत्वेऽयोग्यजनकत्वे वापि उपलम्भोपयोगिनी प्राप्तिरिति सिद्धमिति भावः । ननु प्राप्तिः साध्यमाना गोलकस्य साध्यते, तदुव्यति-रिक्तस्य वा ? आद्ये, बाधः ; द्वितीये तु आश्रयासिद्धिरत आह—न च क्रुडणेति । 25 रूपोपलब्धिकरणे प्राप्यकारित्वं साध्यते, तच्च सिद्धग्रमानमन्तर्भावितगोलकातिरेक-मेव सिद्धचित , गोलके बाधात । नन निरन्तरोत्तपादादेव प्राप्तिव्यवहारे घट-माने संयोगळक्तणप्राप्तिर्दुर्छभेति अत आह— तदेति दिति । "कथं पुनरेतत् तैजसम्" इत्यत्र ''तैजसत्वे पार्थिवत्वे वा प्रमाणसत्वादि"ति शेषः । ननु अतैजसत्वे सुवर्णं न तैज्ञसं गुरुत्वात् पीतत्वाञ्चेति । पार्थिवत्वे पीतरूपत्वादित्येव प्रमाणं स्यात् , गुरुत्व-

³⁰ Vādindra reads g for fg.

पीतरूपत्वे च सुवर्णे सन्दिग्धासिद्धे, स्नेहस्येव घृतादौ उपष्टम्भकगतयोरिप संयुक्त-समवायेन तयोः सुवर्णे प्रतीतिसंभवादित्यत आह—यदापि गुरुत्वाद्य इति। अत च सुवर्णं परमाणूनां धर्मित्वं नावयविनः, अन्यथा नैमित्तिकद्रवत्वस्य तत्रा-भावेनासिद्धतात्रसङ्गात् । तर्हि [398]"घृतादिद्भवत्ववद्त्यन्ताग्निसंयोगादेवास्य द्रवत्वं ज्ञीयते"त्यत्र किं, यदि दृष्टान्तदूष्टसाह्यर्थबलेन नैमित्तिकं द्रवत्वं पार्थिवत्वं 5 गमयेत् , तर्हि वह्निसंयोगादु द्रवत्वत्तयमपि गमयेत् अविशेषादित्यभिमतं, किं वा नैमित्तिकं द्रवत्वं दृष्टान्ते घृतादौ वह्निसंयोगविनाश्यद्रवत्ववत्पार्थिवत्वेन सहितम् उपलब्धं, पत्ते तु बह्रिसंयोगाविनाश्यद्भवत्ववत्पार्थिवत्वमभिमतमिति विशेषविरोध इति ? किं वा यदि सुवर्णं परमाणुरूपं पार्थिवं, तर्हि बह्विसंयोगसापेत्तत्त्वयवद्दवत्व-वदापद्येत । इदं तु वहिसंयोगसापेत्तत्त्वयरहितद्रवत्वयुक्तम् । तस्मान्तैजसिमिति 10 सत्प्रतिपत्तत्विमिति । आद्ये दूषणमाह—तथेति । बाध्यद्रवत्वत्तयो न साध्यते, बाधविरहात् पार्थिवत्वं तु साध्यत इत्यर्थः। द्वितीयं दुषयति-विद्योषविरोधस्येति । तृतीयं निराचधे—न चेति । "अज्ञीयमाणे"त्यत्र 'वह्नि-संयोगादि'ति शेषः। वहिसंयोगादत्तीयमाणं द्रवत्वं घृतादौ पार्थिवकार्य्येऽप्य-परमाणुत्वे सति वहिसंयोगाद्त्तीयमाणद्रवत्वात् , आम्भसपरमाणुवदिति सत्-प्रतिपत्तमाशङ्कच अत्तीयमाणद्रवत्वस्यापार्थिवत्वेन व्यभिचाराभावेन व्याप्त्यंशे वह्निसंयोगादिति विशेषणासामध्यति ; असिद्धिपरिहारार्थं च विशेषणानङ्गीकारात् । तस्मात् सुवर्णपरमाणवस्तैजसा इति साध्यनिर्देशः कर्त्तव्यः। आप्ये परमाणौ व्यभिचारपरिहारार्थं च 'त्तीयमाणद्रवत्वे सती'ति विशेषणमुपादेयम्, तेन सुवर्णपर- 20 माणवस्तैजसाः परमाणुत्वे सति चीयमाणद्रवत्वे सति विह्नसंयोगाद्चीयमाण-द्रवत्वादिति व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपत्तणीयम्। तथा च विपन्नादिव घृतादि-परमाणोः सपन्नादालोकादेव्यावृत्तेरसाधारणत्वमिति तदिद्माह—असाधारण-ननु पृथिवीत्वनियतं द्रव[40A]त्वं वायुत्वनियतिमव तिर्ग्यग्**म**नं पृथिवीविशेषनियतं वा द्रवत्वं तेजोविशेषविहिनियतिमवीर्ध्वज्वलनं, तेन नियामका-भावेन भवदातमानं जह्यादत आह—न चोद्धु ज्वलनेति । ननु यदि न पृथिवीत्व-नियतं विक्षसंयोगजं द्रवत्वं तर्हि विद्वसंयोगादेर्गगनादिसाधारणत्वात् तत्नापि द्रवत्वोदयः स्यादत आह—त्रमादिति । अदृष्टविशेषोपगृहीतो वहिसंयोगो द्रवत्व-हेतुः, अदृष्टोपप्रहश्च पार्थिवतैजसाणूनामैवेति भावः। अपि च योऽपि सुवर्णः

परमाणन पार्थिवानाह तेनापि सुवर्णक्षपं न परावर्त्तते पवेति वाच्यम्। पार्थिवपरमाणुद्धपपरावृत्ति-वरमसामग्रीविनिवेशिनोविंशोधिद्रव्याभाववहि-संयोगयोः सत्त्वेऽपि अपरावर्त्तमानत्वादु विरोधिद्रव्याभाववह्रिसंयोगयोः पार्धिवपरमाण्रूप-सुवर्णपरमाण्नाम-पराबृत्तिचरमकारणभावोऽन्वयव्यतिरेकबलात । तस्मात् अपार्थिवत्वमनुमैयमित्याह—किं चेति। 5 परावर्त्तमानरूपत्वाद जहाती''त्यत्र 'तस्मात् पूर्व्यक्षपं न परावर्त्तत' इति शेषः। ननु यदि पार्थिव-परमाणुरूपपरावृत्तिरसति विरोध्यन्तरे वहिसंयोगात् स्यात् , तर्हि सुवर्णे दह्यमाने तदुपष्टम्भकपार्थिववर्त्तिपीतरूपं च भवत्पत्तेऽप्युच्छिद्येतेत्यत आह—तेनैव चेति। नतु सुवर्णरूपस्य परमाणुवर्त्तिनः परमाणुवर्त्तित्वादेव अवयविवर्त्तिनश्चाभिभूतत्वादेवा-प्रत्यत्तत्वात् कथं न परावर्त्तत इति निश्चय इति चेत् , न। सुवर्णदर्पणकृपाणादौ भास्वरहृपस्य प्रत्यत्तसिद्धत्वात्। तद्वुमितभास्वरपरमाणुहृपस्य परमाणुगतभा-स्वररूपत्वेनापरावर्त्तमानत्वसिद्धेः। सुवर्णरूपाभिभवाभिधानं च द्रव्यान्तरमिश्रीभावाद्-इद्मैवाभिसंघायाह—तत्त्रिश्रीभृताभिभावक-व्यक्तोपलम्भाभित्रायम् । "अत्यन्ताक्षिसंयोगेऽप्यपरावर्त्तमानरूपत्वादि"त्यत्रापरावर्त्त-द्रव्यापगमादिति। मानरूपत्वा[40B]दित्येतावानेव हेतुः। "अत्यन्ताञ्चिसंयोग" इति तु पार्थिवरूपमिन संयोगेनासति विरोधिनि न निवृत्तं चेन्न निवृत्तमैवेति सुवर्णपार्थिवत्ववादिनं प्रति हेतुसिद्धचर्थम् । तेनापरावर्त्तमानरूपत्वादित्येतावता व्यभिचाराभावात् । ''अत्य-न्तामिसंयोगेऽपि" इत्यसमर्थविशेषणमिति परिहृतं सुवर्णपरमाणूनाम् पव पत्तत्वात् न भागासिद्धमपरावर्त्तमानरूपत्वम् । अत्र च सुवर्णदर्पणादावुपलभ्यमानभास्वररूप-20 द्रव्यानुमितपरमाण्नां धर्मित्वं, तेनापीतिमगुरुत्वाधिकरणस्य धर्मित्वे बाधः, तदन्यस्य धर्मित्वे त्वाश्रयासिद्धिरिति निरस्तम् । न च हुवणं न पार्थिवमित्यत्र नैमित्तिकद्रवत्वाभाव उपाधिः। तैजसः परमाणुः स्वस्वेतरावृत्तिनैमित्तिकद्रवत्व-धर्मवान् द्रव्यत्वात् पटवदित्यादिना नैमिलिकद्रवत्ववत्तया सिद्धे तैजसपरमाणौ "सुवर्ण[°] तैजसिम"ति वक्ष्यमाणानुमाने साध्याव्यापकत्वात् । अत प्व 25 द्रवत्ववस्वाभाव उपाधिरिति निरस्तम्। उपाधेः साध्यव्यापकत्वभङ्गस्थल एव उपाधिविपर्ययस्य व्यभिवारान्न तेन सत्प्रतिपत्तत्वं प्रकृतानुमानादावित्यलम्।

॥ श्रेतजः ॥

प्रतिनियते न्द्रियग्राह्मगुणाश्रयतयेति । एकैकेन्द्रियशह्या जगति रूपाद्यः प्रसिद्धाः, तदाश्रयतया च पृथिन्यादयो दिगादिभ्यः प्रसिद्धाः इति तेभ्यः पूर्वं तत्राप्येक्षैकेन्द्रियत्राह्यगन्धादिचतुष्टययुतत्वेनातिप्रसिद्धत्वात् प्रथमं निरूपणीयाः । पृथिवी, ततो गन्धहासे रूपरसस्पर्शवत्त्वादुद्कं, ततो गन्धरसहासे रूपरसस्पर्श-वस्वात् तेजः, ततो गन्धरूपरसहासे स्पर्शवस्वाद् वायुनि रूप्यते । आकाशाद्येकके-5 न्द्रियत्राह्यगुणवतो देहाद्यारम्भकत्वेन सुप्रसिद्धत्वादिति भावः। तदितो द्यावर्त्त-तद्विशेषान्तरम्[41A] इतोऽपार्थिवस्पर्शाद् व्यावर्त्तमानं स्वव्याप्यं मानिमिति। पाकजत्वम् उपादाय तदुविरहिणि अपार्थिवस्पर्शत्वविरहिणि पार्थिवे पृथिवीवर्सिनि विश्राम्यति । पृथिवीवर्त्तिनो व्याप्यं स्यात् । "स्वव्याप्यम् उपादाये"ति "विश्राम्यती"-त्यनेनापि संबद्ध्यते । तेन पाकजत्वमपि पृथिवीगुणव्याप्यमिति सिद्धेऽपार्थिवः स्पर्शः 10 पाकजो भविष्यतीति शङ्कितुमशक्यत्वादपार्थिवस्पर्शस्यापाकजत्वेन "प्रतिबन्धसिद्धि"-व्यापिसिद्धिरिति अर्थः। पर्त्वापर्त्वे इति । परत्वापरत्वविरहे संयुक्तसंयोगा-ह्पीयस्त्वभूयस्त्वे दुर्घटे, सामग्रीसत्त्वात् परत्वापरत्वयोरवश्यम् उदयापसेः। तथा संयुक्तसंयोगभूयस्त्वादिविरहे मूर्त्तत्वं दुर्घटम् , अविच्छिन्नपरिमाणवतः संयुक्तसंयोग-भूयस्टवादेरवश्यमुत्पादप्रसङ्गात् । तस्मात् परत्वादेरभावे संयुक्तसंयोगभूयस्टवादेर-भाव इति वाच्यम्। तद्भावे मूर्त्तत्वभङ्गः। एतेनेति। वायुः स्पर्शवान् इति प्रति-पाद्नेनारूपिष्वचाच्चषाणीति अरूपित्ववतिपाद्नेन चेत्यर्थः। तथा चेति। नीरूपत्वमनुष्णाशीतापाकजस्पर्शानुमैयस्य, तदा स वायुर्ने तु पृथिवीति सिद्धचिति । पृथिवीत्वे रूपोपलम्भापसेरित्यर्थः। यद् वा, यदानुष्णाशीतत्वं प्रत्यसिद्धं स्पर्श-स्यापाकजत्वं वादुमितं, तथा च सति अनुष्णाशीतापाकजस्पशो वायुरिति सिद्धग्रतीत्यर्थः। 2"निःप्रमाणकः स्यादि"त्यत्र कार्यस्य वायोः कल्पकस्याभावादिति शेषः । ननु स्पर्शशब्दादयो लिङ्गं भविष्यन्ति इत्यत आह—परमाण्रस्पर्शस्येत्यादिना । "रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वादि"ति हेतुं त्विगिन्द्रियस्पर्शाश्रयसंयोगेन रूपादिषु स्पर्शस्यैव प्रतिपत्तिं जनयता व्यभिचारपरिहाराय द्रव्यत्वेन विशेषियतुं द्रव्यत्वं साधयति—संयोगेति। एवं बह्धरादाविप द्रव्य[41B]त्वसाधने तात्-पर्यम् । ननु यद्यपि शीतो वायुक्ष्णो वायुरिति अल्लाभिभूतेन अनुष्णाशीतस्पर्शेन न

ı Vadindra reads परलापरले for प्रलापरलाभ्याम्.

² Vādindra reads नि:प्रमाणकः for निष्प्रमाणकः।

वायुसिद्धिः, तथापि शीतोष्णस्पर्शानुमितौ जलज्वलनौ स्पर्शवदुद्रव्योपनीतौ देशान्तरादागतत्वे सति जलज्वलनत्वात् कुम्भोपहृतजलज्वलनवदिति जलाद्युपनायक-तया वायुव्रतीतिरुत्पत्स्यत इति अपि नाशङ्कनीयम् इत्याह - न चोति। तत् स्पार्शनद्रव्यं न भवतीति अत्र तर्कमाह वैशेषिको – द्रव्यस्य होति। 5 स्पार्शनद्रव्यं तचाच्चषमिति व्याप्यव्यापकभावोऽनुकूछतर्कविरहान्नास्ति , व्यापकानुपलम्भ इत्याह—विपक्ष इति । नन्वचान्नुषत्वे स्पार्शनत्वं न स्यात् , चन्नुः-सहकृताया एव त्वचो द्रव्यप्राहकत्वात्। अचान्नुषत्वे नीरूपत्वं वाच्यम् , अन्यथा वाज्जुषत्वस्यापत्तेः । नीरूपत्वे च स्पर्शस्याप्रत्यत्तत्वं रूपैकार्थसमवायिन एव स्पर्शस्य प्रत्यत्तयोग्यत्वात् , स्पर्शस्य अप्रत्यत्तत्वे च द्रव्यस्य स्पार्शनत्वं दुर्घरं, प्र(त्य)त्तस्पर्शवत पव द्रव्यस्य स्पर्शनयोग्यत्वात् । तेनैवमण्यवाज्ञुषत्वे स्पार्शनत्वानुपपित्तः, इत्याशङ्कचाह— 10 अनुकूलतर्काभावेऽप्यचाच्चषद्रव्यत्वास्पार्शनत्वयोर्व्यभिचारानु-ननु पलम्भमात्रेण लिङ्गलिङ्गिभावो भविष्यति । न च व्यभिचारानुपलम्भमात्रेण गमकत्वे ततस्पर्शोऽपि न प्रत्यत्त इत्यत्र व्यभिचारानुपलम्भाद् यदचान्नुषं द्रव्यं वायुस्पर्शस्य अप्रत्यत्तत्वापत्तिरिति वाच्यम्। यद्चात्तुषं तत्स्पर्शोऽपि न प्रत्यत्त इत्यस्योष्णं जलम् इत्यादौ व्यभिचारोपलम्भादिति शङ्कते —उद्यां जलम् इत्यादिना, 15 नैविमिति चेत् इत्यन्तेन । समाधत्ते — अपार्थिवेति । अनुकूलतर्कवि $[42\mathrm{A}]$ धुरस्यापि व्यभिचारानुपलम्भमात्रेण गमकत्वे यद्पार्थिवं द्रव्यं न तत् स्पार्शनमिति । अत्रापि व्यभिचारानुपलम्भाद् उदकतेजसोरपि न स्पार्शनत्वं स्यात् , तयोः सिद्धिस्तु चक्तुषैव पृथिवीवत् क्वचिदित्यन्धकारादौ द्रव्योपलब्धः पृथिव्यप्तेजसामित्यर्थः। प्रत्यभिज्ञानिमिति । तेन यथा वायोरस्पार्शनत्वेऽपि तस्यैव स्पर्शस्याधिष्ठानत्वात् 20 'स एवायं वायुरि'ति आनुमानिकी प्रत्यभिज्ञा, एवमस्पार्शनत्वेऽपि जलादेस्तस्यैव स्पर्श-स्याधिष्ठानत्वात् 'तदेवेदं जलिम'त्यादिप्रत्यभिज्ञा त्वग्व्यापारानन्तरभाविन्यानुमानिकी। तेन 'तदेवेदम्' इत्यत्र लिङ्गाभावादस्पार्शनत्वे प्रत्यभिज्ञा न स्यादित्यपि परिहृतम् । गुणयोग्यतामिति। यैव स्पर्शस्त्पादेराश्रयगतं महत्त्वं स्वगतम् उद्दभूतत्वं च स्पार्शनत्वे चात्तुषत्वे च योग्यता, सैव द्रव्यस्य तदाधारस्य स्पार्शनत्वे चात्तुषत्वे च योग्यतेत्यर्थः । दृष्ट्यग्रहणे योग्यतान्तभूतयोग्यता[का]नीति । द्रव्यग्रहण-

¹ Vadindra reads द्रव्यग्रहणे for द्रव्यग्रहण-.

योग्यतान्तर्भूता द्रव्यव्रहणयोग्यतयैकतां गता तद्दव्यापिका वा योग्यता संख्यादीना-मित्यर्थः । अत्र हेतुमाह एवं होति । यदि न द्रव्यव्रहणयोग्यतान्तर्भृता संख्यादि-प्रत्यत्तयोग्यता, तर्हि द्रव्यस्य ब्राणाद्ययोग्यत्वेऽपि तद्ववर्त्तनः संख्याद्यो ब्राणादिभिः प्रतीयेरिम्नति सर्वेन्द्रियप्राह्याः स्युः, चक्कषा प्रतीता अपि स्पर्शनेन वा न प्रतीयेरिम्नति पकैकेन्द्रियप्राह्याः स्युरिति उभयथापि न द्वीन्द्रियप्राह्यत्वममोषां निर्वहेदित्यर्थः। 5 तद् यदि त्वचा चायुक्षपलभ्येत इत्यादिना वायुसंख्यादीनामयोग्यत्वं वदता आश्रयगतमहत्त्वोद्भूतस्पशींद्भूतरूपादिळज्ञणा या संख्यादिस्पार्शनत्वयोग्यता, सैव द्रव्यस्य च स्पार्शनत्वे योग्यता, सा च वायौ नास्तीति उक्तं, तेनायोग्यस्य वायौः प्रत्यत्तत्वसाधनं बाधितमित्यवसेयम् । इतोऽण्युद्भूतरूपादिलत्तणा संख्यादिस्पार्श-नत्वयोग्यतैव द्रव्यस्पार्श $[42\mathrm{B}]$ नत्वे योग्यतेत्याह- अत एवेति । यदि महत्त्वमुद्भूत-स्पर्शश्चेति द्वयमेव द्रव्यस्पार्शनत्वे योग्यता, तर्हि ब्रीष्मोष्मादयः स्पार्शनाः स्युरिति तद्गतसंख्यादेरप्युपलम्भापत्तिरिति भावः। 'रूपेणासमानाधिकरणत्वादि'त्ययं शब्दादेः सपेत्तस्य सत्वाद्न्वयव्यतिरेकी द्रष्टव्यः। व्यतिरेकप्रयोगस्तु अन्वयव्याप्तिसिद्धय इति। वायो रूपमयोग्यमभिभवाद्नुद्भवाद् वा १ आद्ये दोषमाह—¹अभिभावकस्येति । द्वितीयं दूषयति - पाकजत्वेनेति । य पव पाक उद्दभूतस्पर्शे हेतुः, स एव उद्दभूत-रूपे हेतुरन्वयन्यतिरेकाभ्याम् अवसीयते इत्युद्भूते स्पर्शे रूपमनुद्भूतं न घटत इत्यर्थः। "शब्दसन्तान" इत्याद्यशब्दो विवित्ततः । अविभज्यमानावयवद्रव्यसंबन्धि॰-विभागाजन्यशन्दाजन्यशन्दत्वादित्यर्थः । शब्द्सन्तानत्वादिति। धृतिरि"त्यत्रापतनशब्देन पतनासहचरितो गगनादिनोद्ध्देशेन तृणादेः विवित्ततः, न तु पतनप्रागभावस्तेन स्पर्शवदुद्रन्यसंयोगकार्थ्या धृतिरिति बाधितं 20 पतनप्रागभावलक्षणाया धृतेरजन्यत्वादित्यपि नाशङ्कनीयम् । धर्मिग्राहकप्रमाणा-धर्मित्राहकं प्रमाणं प्रत्यत्तस्पर्शादि तेनाश्रयभूतो द्वचणुकादिकमजनमा महान्वायुः सिद्धचति । "तथाविधस्पर्शस्य तथाविधाश्रयत्वादेवे"ति । शक्यते चेति । वायुर्वायुर्व्यतिरिक्तत्वाधिकरणं स्पर्शवस्वात् पृथिवीवदित्यर्थः। शिष्यधुद्धि³-व्युत्पाद्नायेति। संमुर्च्छनेन नानात्वानुमानप्रपञ्चे दर्शितेऽनेकोपाय- 25

I Vadindra reads अभिभावकस्य for अभिभावकः. 2. Vadindra reads संबन्धिश्रस्ट for संबन्धिले सति, 3 Vadindra adds 'बुडि.'

670

(द्रव्य)किरणावली-टीका

प्रवीणा हि शिष्यबुद्धिरितशयवती भविष्यतीत्यमुमिष प्रकारमुपिद्देश **भाष्यकार** इत्यर्थः । चोद्याभासं च निराकरणं च दर्शयिष्यति—तिर्द्धग्गमनस्वभावस्य कथमूद्धगमनिमिति [48A]। शेषं सुगमम्॥ * वायुः *॥

कश्चात्रेति। अत एषु पत्तेषु को विशेषः, किं व्यावृत्तं दूषणिमत्यर्थः। अचेतनानां चेतनाधिष्ठाननिरपेज्ञा प्रवृत्तिर्भवन्ती प्रयत्नादिरूपा वा स्पन्दरूपा वा ? प्रथमे दूषणमाह - अनिधिष्ठितानामेवेति। द्वितीयं दूषयति—**प्रवृत्यनुप-**पत्तिर्धेति। **अचेतनप्रवृत्ते**रिति। स्पन्द्रूपप्रवृत्तेरित्यर्थः। इच्छास्त्वात्येवमाकारेति। अस्तु भवतु कार्य्यमत्येवमाकारा, कदाचित् सृष्टिर्भ्यादित्याकारा, कदाचित् संहारो भूयादित्येवमाकारा, भेदापत्तौ नित्यताभङ्गादिति । विरुद्धधर्माध्यासेन ननु 'परमाण्यन्तर' इत्येतावता परमाण्नामवधित्वे लब्धे किमर्थमाहुः 'प्रयोगो'ऽत आह— यद्यपीति । ''अन्त"शन्दोऽवध्यवयवे च वर्त्तते, तेनान्तशब्दप्रयोगमात्रान्नावधित्व-लाभ इति तात्पर्यावधारणार्थमाहुः 'प्रयोग' इति । एवं तह्यांहुः प्रयोगादेव परमाणूनाम् अवधित्वलाभाद्वचर्थमन्तप्रहणमत आह—तेनैति दिति । अवधाविवाभिविधाव- 15 प्याङोऽनुशिष्टत्वा"दापरमाणुविनाश" इत्युक्ते परमाणुनभिव्याप्येत्यपि भ्रमः स्यात्-तन्निवृत्त्यर्थ'मन्त'शब्दः प्रयुक्त इति भावः। ननु यथा दशान्तः पट इति दशावयवः पट इत्यर्थः , कार्यविनाशस्य परमाणून् प्रत्युपादानत्वाभावात् 'ततः परमाणवो-ऽवतिष्ठन्त" इति पञ्चमीसमानार्थस्य तसेः प्रयोगोऽनुपपन्न इति मन्वानो नार्य पञ्च-म्य(थें) तिसः, किन्तु सार्वविभक्तिकः सप्तम्यर्थे इति व्याचष्टे—तद्देत्यर्थे इति। प्रचयारुयसंयोगेति । प्रचीयते कार्य्यमुदीयते यस्मादिति प्रचयः सजातीयानां 20 परमाणूनां संयोगस्तेन रहिताः ; अन्यथा कार्यद्रव्योत्पत्तौ प्रलयत्व-व्याघातादिति । "अण्डस्य हिरण्मयत्वं विवित्तितम्" इत्यत्नः तेन हिरण्यगर्भप्रतिपाद्का आगमाः समाहिता इति शेषः। ननु यदा ईश्वर एव ब्रह्मेति पत्तस्तदेश्वरो ब्रह्माणं प्रजासर्गे विनियुङ्क इति न घटते , नियोगस्य भेदाधिष्ठानत्वादित्यत आह— यदा त्यिति। ब्रह्माणं विनियुङ्क्त इति। ब्रह्मशरीरं प्रेरयतीत्यर्थः। ननु

[্]য Vādīndra reads correctly খালু for খালি

मुंखवाह्रुपा $[43\mathrm{B}]$ द्तश्चतुरो चर्णानिति न युक्तं, मुखादेर्बाह्मणजातीयं प्रति हेतुत्वे इदानीं ब्राह्मणानुदय-प्रसङ्गात् , जातिभेदे च कल्पकाभावात् , अत आह— मुखेत्यादिनेति। शेषं सुगमम्। संहारे च प्रमाणिमयं क्रिया स्वान्यावयवि-कालीनत्वानधिकरणिकंचित्कालीनिकयान्या क्रियात्वादन्यक्रियावदिति । द्रव्यारम्भकसंयोगजनिका क्रिया स्वान्यावयविकालीनत्वानधिकरण-किंवित्- 🚡 कालीनद्रव्यारम्भकसंयोगजनकियान्या क्रियात्वात संप्रतिपन्नवदिति । विमतः कालः कार्य्यद्रव्यवान् कालत्वादिदानींतनकालवदिति । ब्राह्मणत्रभवाः ब्राह्मणत्वाद्युनातनब्राह्मणवदिति । अर्थात् सत्प्रतिपत्तत्ववदिति वाच्यम् । कालविशेषब्राह्मणविशेषादेरसिद्धावाश्रयासिद्धिः। प्रकृतानुमानागमादिना धंर्मित्राहकप्रमाणबाधात कालमात्रधर्मित्वे चेदानींतनब्राह्मणादिभिः सिद्ध- 10 साधनात्। प्रकृतानुमानन्यापकाभावन्याप्यत्वाभावाच नैवमादेः प्रतिपत्तत्विमिति। विवादपदं विवादपदिववादपदेतरावृत्ति तद्बहुत्वेऽपीति । धर्मवन्मेथत्वात् पर्दवत् । अयं घटः एतद्ग्यानित्यज्ञानवज्जन्यत्वानिधिकरणज्ञानवज्ज-आकाशमाकाशविषयानित्यज्ञानत्वानधिकरणात्म-द्रव्यत्वात् पटवत् । समवेतज्ञानगोचरः सत्त्वात् पटवदित्यादीनाम् ईश्वरसाधकमानानां 'बहुत्वेऽपी'त्यर्थः । न च विवादपदं विवादपद्विवादपदेतरावृत्त्यकर्तृक-धर्भवन्मेयत्वात् पदवदित्यादिना सतप्रतिपत्तत्वमिति वाच्यम् । प्रकृतहेतुव्यापकस्वाभिमताभावव्याप्यत्वाभावात् । अनेवंविधस्याप्रतिपत्तत्वात् । व्युत्पादितं चेदमन्यत्र । उपाधिश्च केवलान्वयिनि बोपाधिविधुरे व्यभिचारशङ्केति तिश्चवुत्त्यर्थ-न दुरुपपाद एव । मनुकूलतर्के युत्पाद्नप्रयासोऽपि । $[44\mathrm{A}]$ न च केवलान्वियनि साध्याभावाप्रमितेः 20साध्याभाववदुवृत्तित्वाभावरूपव्याप्यत्वासिद्धेः व्याप्यत्वासिद्धिरिति साध्याभाववदुवृत्तित्वाभावव्यतिरिक्तस्य व्याप्यत्वस्याप्रे वक्ष्यमाणत्वात् । महाविद्याबळेन वक्ष्यमाणानुमाने उपाधेः साध्याव्यापकत्वं वक्तव्यम् । ननु यदि शरीरानपेत्तोत्पत्तिकाः पर्वतादयस्तर्हि कारणवन्त एव, अन्यथोत्पत्तिभ्याघातात्। अथ न शरीरापेत्तोत्पत्तिकास्तिहैं न पत्तनित्तिताः, उभयथापि न भागासिद्धिस्तत् कथम् 25 अनुपलब्धपूर्वको टि विवत्यादि । उच्यते - यदि निरपेक्षोत्पत्तिकमिति यथा-श्रुतं न तर्हि प्रकृतविवादपद्स्य पर्वतादेरलाभः। अध शरीरानपेन्नोत्पत्तिकपदं

i Vadindra reads -कोटिषु for -कोटिकेषु.

संदिग्धबुद्धिमत्पूर्वकोपलज्ञकं तर्हि कारणवत्त्वं भागासिद्धिमति प्रन्थरीतिः। कथायां पुनरेवंविधस्थले भागासिद्धिरनुदुभाव्येष, निरनुयोज्यानुयोगप्रसङ्गादिति । समवेतद्रव्यत्वेनेत्यर्थः, तेन सावयवत्वं यद्यवयवारम्धत्वं तर्हि सावयवत्वेनेति। तद्प्यसिद्धम् । अथावयवसमवेतत्वम् अवयवसंयोगित्वं वा, तर्हि तन्तुत्वादिभिर्गगनादि-भिश्च व्यभिचार इत्यादि निरस्तम् । किं कारणवत्वम् असर्वज्ञेन सहचरितत्वात् सर्वज्ञ-विरुद्धमसर्वज्ञेनाविनाभूतत्वाहा ? नाद्य इत्याह—न साहचरर्धेति । कार्यत्वे-नानित्यत्वानुमाने रूपसाहचर्यवदरूपस्यापी कि । अरूपस्यापि शन्दादेर-नित्यत्वे साध्ये 'कार्य्यत्वादि'त्यस्य रूपवद्नित्यत्वसाह्चय्यं घटादौ दृष्टं यथा न विरोध-बीजिमित्यर्थः । द्वितीये दूषणमाह—अविनाभावाभ्यूपगम इति । नन्वेविमिति । यद्यसर्वज्ञः शरीरी च चित्यादौ बाधितः, तर्हि कारणयस्वं तत्रैवासर्वज्ञं शरीरिणं व्यभिचरतीत्यर्थः। किं च कारणवस्वं सर्वक्षेन विरुद्धमिति वद्ता सर्वक्षो न प्रतीतः, प्रतीतो वा ? आद्यं पत्तं दूषियतुम् उपस्थापयति[44B] —तथाविधस्येति । उपस्थाप्य दूषयति सुतरामिति । परस्परपरिहारानुपलम्भस्तावत् पत्तान्तर-विद्हाप्यस्ति स्वरूपानुपलम्भश्चातिरिक इति 'स्रुतरामि'स्युक्तम् । द्वितीये दूषणमाह् — 15 प्रतीतौ त्वि ति। सर्वेज्ञो हि कर्ता प्रतीयमानः कारणत्वेन प्रत्येतन्यः कर्तुः तेन कारणवत्त्वसर्वज्ञकत्रीरेकत्रोपलम्भान्न विरोध इत्यर्थः। दर्शनस्पर्शनाभ्यामुपलब्धेऽपि इति । दर्शनस्पर्शनाभ्यामप्युपलब्ध इत्यन्वयः। तेन रूपस्पर्शयोर्वरं प्रतीतिभेदादेकधर्मिसमावेशः। सर्वज्ञस्य कर्तुः कारणवत्त्वस्य चैकप्रतीतिसिद्ध एव कर्तुः कारणविशेषत्वादित्यभिसंहितम्। ननु न साध्य-विशेषहेत्वोर्विरोधे विशेषविरोधः हेत्वाभासो विवित्ततः, किन्तु साध्यस्य कर्तुः 20 सर्वज्ञासर्वज्ञयोः शरीर्यशरीरिणोश्च परस्परविरोधो विशेषविरोधो विशेषयोः व्याघातलक्तणो विवक्तित इति शङ्कते—स्यादेति [त्यादि]ना । परमाण्वादिज्ञानविरहे कार्य्यज्ञानत्वे वा सर्गादिभवद्वयणुकेषु न नित्येति । कर्त्र त्वमित्यर्थः। सर्वज्ञासर्व्यज्ञयोः शरीर्व्यशरीरिणोध्य किमैकत्रानुपसंहारेऽपि स्वरूपेण व विरोधो घट तत्प्रध्वंसवत् ? किं वा एकत्रोपसंहार्य्यमाणयोः शीतोष्ण-25

[।] Vādīndra adds अपि also.

² Vādindra reads तु for वा.

स्पर्शवन्नाद्यं इत्याह - **स्वरूपेणे**ति । द्वितीयेऽपि किमन्योन्यनिरपेत्ताभ्यां व्याप्तिपत्त-धर्मताभ्याम एकत्रोपसंहार्यमाणयोरन्योन्यसापेन्नाभ्यां वा? नाद्य तदेतद्धूमानुमानसमानयोगचेमतया व्युत्पाद्यति -- न हीति। धूमे ब्युत्पाद्य प्रकृते योजयति -तथा चेति। द्वितीयं दूषयति -सापेक्ष[ता]-द्शाधामिति। धूमवानित्यनयेति। धूमवानित्यनयेवेत्यर्थः। 1 विशेष-सर्वज्ञत्वादिशालिन इत्यर्थः। 'विशेषस्ये'ति एकवचनेन द्वितीयोऽसर्वज्ञ-त्वादि $[45\mathrm{A}]$ विशेषो व्याप्त्या नोपस्थाप्यते । अङ्कुरादौ कारणवत्वासर्वश्चपूर्वकत्व-योग्गितिभङ्गस्योभयवादिसिङ्कत्वादिति विवत्तति। ननु यद्यप्यसर्वज्ञेन शरीरिणा न व्याप्तिरिति न व्याप्त्युपनीतेनासर्वज्ञादिविशेषेण पत्तधर्मतोपनीतस्य सर्वज्ञादि-विशेषस्य विरोधस्तथापि ब्याप्त्या समर्था माणया यत्संनिधौ यो दृष्ट इति न्यायेन 10 स्मारितेनासर्वज्ञादिविशेषेण पत्तधर्मतोपस्थापितस्य विशेषस्य विरोधो विशेष-विरोधोऽस्तीति शङ्कते—नन्वलौकिकमिति। ततः किमिति। अनयोविं-रोधात् किं व्याप्त्यनुस्मारितस्य पत्तेऽसिद्धिविवित्तता पत्तधर्मताबलेनोपलभ्यमानस्य वेत्यर्थः। परः प्रथमं पत्तम् उत्थापयति—स न सिद्धे खदिति। "स" इति ब्याप्त्यनुस्मारित इत्यर्थः। नेदमनिष्टमित्याशयवान् समाधत्ते—को न्विति। द्वितीयं पत्तमुत्थापयति अनेनैवेति । सोल्लुण्ठं समाधत्ते तिद्दिमिति । यथा द्वचणुके कार्य्यत्वं व्याप्तिपत्तधर्मताबलेन नित्योपादानत्वं गमयम्बद्याप्त्यनुस्मारि-तेन कार्य्यणोपादानेन विरुद्धचते, तथा ज्ञित्यादौ कार्य्यत्वं शरीरादिरहितकर्तारं गमयन्नव्याप्त्यनुस्मारितेन शरीरादिमता, अन्यथा द्वचणुकानुमानमपि भज्येतेति। न च इचणुकानुमानमपि नेष्यत एव भाट्टे रिति वक्तव्यम्। व्याप्त्यनुस्मारित-पर्वतवर्त्तित्वानधिकरणविशेषबळेन धूमात् पर्वतवर्त्तिवह्वचनुमानस्य सर्वाभिमत-विलयप्रसङ्गादिति । विशेषविरोधान्तरं शङ्कते--स्यादेति दित्यादिना । साध्यांदाविद्रोषयोरेव विरोध मिति। साध्यो ज्ञानादिमान् तस्यांशो ज्ञानं तस्य विशेषो ज्ञानत्वनित्यत्वे तयोर्विरोधो विशेषविरोधस्तथा साध्यः कर्त्ता तस्यां $[45\mathrm{B}]$ शः अशरीरिकर्त्ता तस्य विशेषो कर्त्तृ त्वाशरीरित्वे तयोर्विरोधो 25

[ा] Vādindra reads विशेषस्यानुप- for विशेषानुप.

² Vadindra adds '६व' also.

25

विशेषविरोधः, स चायम् उभयविरोधो विशेषविरोधो व्यावातापरपर्यायः प्रतिज्ञादौषं पव । ज्ञानत्वनित्यत्वयोः शरीरित्वकर्तृत्वयोश्च किमप्रतीयमान एवेश्वरज्ञाने ईश्वरे चोपसंहियमाणयोर्घरे। कि वैकत्रानुपसंहियमाणयोरेव, कि वास्मदादिज्ञाने गगनादौ च मुक्तात्मसु कुछाछादौ चोपसंहियमाणयोः, कि वा प्रमित एव भगवद्वाने भगवति चोपसंहियमाणयोरिति १ प्रथमं दूपर्यात—उपसंहारेति । द्वितीयं दूष्यति—न हि उद्यात्वद्वीतत्वे इति । तृतीयं निराचष्टे—'यद्यस्मदादि-वुद्धाविति । चतुर्थमपनुद्वति—अधेश्वरात्मनीति । अनुमानविशेषेण व्यापकानुपछिधनाम्ना विरोधो विशेषविरोध इत्यस्तु । बाधप्रभेद प्वायमिति शङ्कते—स्यादेतद्वयापकेति । "आहोस्वत्"इत्यत्र सकर्त्वकत्वस्य कार्यत्वं व्यापकमिति पूरणीयम् । तेन शरीरादिमत्कर्त्वृ व्यावृत्या कार्यत्वस्यावृत्तिः, कार्यत्व-व्यावृत्या च सकर्त्वकत्वस्यावृत्तिरित व्यापकानुपछिधबाधः फछतीति ।

ईश्वरों न प्रमितः प्रमितो वा ? नाच इत्याह— तथा चाश्रयां सिद्धिरिति। न द्वतीय इत्याह—धिमिग्राहकप्रमाणवाधो वेति। "अग्निमद्धिममि"त्यत्र व्यापकानुपळ धेर्बाधकत्वं दूषणान्तरविरहादनभिमतहिमवहिमत्वापत्तेर्वा, अग्निमद्धि-मानुमानतोऽधिकबळाद् वा, विपरीतार्थोपदर्शकत्वमात्रेण वा ? पत्तत्रयेऽपि व्यापकानु-15 पळक्षेबीधकत्वानुपपसेरनुपपन्नो दृष्टान्ते इत्याह--हृष्टान्तस्त सर्वथा 2 ऽनुपपन्न-व्यापकानुपलञ्चेरबाधकत्वेऽनभिमतर्शक्षमस्वापित्रिरित्युपपा-तत्र न तावद तृणादिविकार कारित्वादि"त्यत्र किं तृणादिक्षपादिपरावृत्या वियत"मग्निमद्धिनं तेजोमात्रं साध्यते, किं वा तृणादिभस्मीसावेन तेजोन्नात्रं साध्यते, किं वा तृणादि-रूपादिपरावृत्त्या योग्यो दहनः साध्यते, किं वा तृणादिरू $[46\mathrm{A}]$ पादिपरावृत्त्यैव योग्यायोग्यसाधारणं वहिमातं साध्यत इति चतुर्द्धा विकल्य प्रथमं पत्तं दूषयति--तृणादीति। "रूपादिपरावृत्तिमातं हेतुरि"त्यत्र तेजोमात्रं साध्यत इति शेषः। दूषयति—अथ विकार इति। तृतीयम् अनुद्य दूषयति—अथ स्पादीति। चतुर्थं निराचष्टेऽतादृश्येति। अशक्यत्वासै कि। रूपादि-

Vadindra reads यदि also. 2 Vadindra omits एव. 3 Vadindra reads कारिलात for हेतुलात. 4 Vadindra adds च also.

पराबृत्या कार्य्तया बह्विमात्रसाधने कार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्गस्य विपत्ते बाधकस्य न ब्यापकानुपलब्धिर्बाधिकेत्याह*—तस्*माद सत्त्वादित्यर्थः । अधिकबलाइपि ''अशक्यत्वादि''त्यनेनोक्तं रूपादिपरावृक्तरेनुकूळतर्क-व्यापकानुपलब्ध्ये^{ति}। वत्त्वं ''तस्मादि''त्यनेन पराम्दृश्यते, तेन यथा व्यापकानुपलब्धिव्यापकानुपलब्धित्वादे-वानुकूलतर्कवती, तथा रूपादिपरावृत्तिरपि वहिकार्य्यत्वादनुकूलतर्कवतीति तुल्य-5 बलत्वान्न बाध्यबाधकभाव इति भावः। नापि विरोधित्वमात्रेण व्यापकानुपलब्ध्या बाष्यस्तृणादिकारित्वादिति हेतुरित्याह—सत्प्रतिपक्षस्तिवित । बलत्वेऽपि विरोधित्वेनेत्यर्थः । "शरीराजन्यत्वादि"त्यत्न शरीरविशेषणं व्यभिचार-परिहारार्थम्, असिद्धिपरिहारार्थं वा ? आद्यं दूषयति -- दारीराद्नुत्पत्ते इचेति । असमर्थं विद्योषणत्वा दिति । व्यभिचारानिवारकविशेषणत्वादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति-स्पक्ष इति। "एव"कारेण शरीराजन्यत्वस्य व्याप्यत्वं निवारयति। अजन्यत्वेन सोपाधित्वादिति विवित्ततम्। अन्यश्चेति । सोपाधित्वं कस्यापि असिद्धिपरिहारार्थं न इत्यर्थः । विशेषणमित्येवंपरत्वेनैतद्यन्थ-ब्याख्यानं तु निःप्रमाणकत्वादुपेत्तणीयम्। व्यभिचारपरिहारवद्यत्तधर्मत्वपरिहार-स्याप्यपेक्तितत्वात् । न च विशेषणश्चेषेण पक्तधर्मत्वासिद्धिं प[46B]रिहरतो व्याप्यत्वा-तकीपरिश्चिद्धिरिति। इत्यादिका सिद्धिः व्यभिचारोपाध्योरभावादिति। तर्कापरिशुद्धिरित्यर्थः । ईइवरमधिकृत्य तर्कानामाश्रयासिद्धयसिद्धिभ्याम् इति । आश्रयो व्यापकारोपस्थलं, स यदि सिद्धो भगवानीश्वरः, तर्हि तत्नैव कर्तृ-शरोरित्वादेर्व्याप्यव्यापकभावभङ्गान्न कर्तृत्वादिना शरीरित्वादिप्रसङ्गानामवसरः। अथ भगवान्न प्रसिद्धः, तथापि तत्न कर्तृत्वादेरारोपयितुमशक्यत्वात्तनमूलकानां शरीरित्वादित्रसङ्गानां नावसरः। व्याप्यारोपेण व्यापकापादनं हि प्रसङ्गस्तर्क इति। 'न च प्रयत्नेन बुद्धिः साध्यते, बुद्धग्रा वा प्रयत्नः, इतरव्यावृत्या वेतर-व्यावृत्तिर्येन तत्संबन्धोपाधिकत्वं चोद्यमि'ति । यदि प्रयत्नवस्वाद् बुद्धिमानित्यनु-मीयेत, तदान्वये कार्य्यप्रयत्नवस्वमुपाधिः शङ्क्येत । अथ बुद्धिरहितत्वात् प्रयत्न-रहित इत्यनुमीयेत, तदा व्यतिरेके कार्य्यप्रयत्नवस्वमुपाधिः शङ्क्येत । प्रयत इति दूष्टान्तोपदर्शनं 'दहनार्द्रेन्धनयोरिव सोपाधिरपि संबन्धो न हेतुं दूषय-ती'ति सोपाधितया प्रतीयमानोऽपीत्यर्थः। वस्तुतस्तु प्रयह्मबुद्धचोः संबन्धे प्रयह्म-गतकार्धत्वस्योपाधित्वे कार्यप्रयत्नन्यावृत्तौ बुद्धिन्यावृत्तेरावश्यकत्वात् कार्यत्वादिकौ

न गमयेदेव। दहनाईंन्धनयोस्तु संबन्धो यद्यपि हेतुर्नि त्यप्रयत्नज्ञानवन्तं पर्वतादुपाधेरव्यावृत्तेर्ने तत्र दहनार्द्वेनधनसाधकस्य धूमस्या-सोपाधिकस्तथापि कार्यत्वदर्शनादेव तत्तद्बुद्धिरुत्पद्यते, हेतुत्विमति। ननु कार्यत्व उपाधेर्घटत इत्यत आह—अद्रविप्रकर्षेणेति । 'यदृष्टेरि'त्यादिचोद्यप्रन्थेषु यत्तच्छन्दौ कार्यत्वावान्तरे शरीरायत्ते विशेषेऽभिष्रेताविति भावः। विशेषस्येति। [47A] 'विशेषस्य' शरीरायत्तविशेषस्य 'विशेषं प्रत्येवं' शरीरिण कर्तारं प्रत्येव, 'प्रयोजकत्वे'न । व्यापकत्वेन । 'एव'कारेण कर्तृमात्रं प्रत्यव्यापकत्वं दर्शितम्, तथा चायं घट एतदन्यशरीरायत्तविशेषवत्वानधिकरणसकर्तृकान्यः घटत्वादिति व्यापकत्वं शरीरजन्यमात्रनिष्ठजातेश्चानङ्गीकारात्, ध्वंसेऽपि तदापत्तेः। शरीरजन्यत्वा-देश्च पत्तातिरिक्तव्यावर्त्यरहितविशेषणत्वेन पत्तेतरत्वात्। यत् सकर्तृकं तच्छरीरायत्त-विशेषविद्यत्र तर्काभावेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयान्नैवमादेरुपाधित्वमिति प्राश्चः। कार्यसामान्यं साध्यवयापकत्यागानन यथा कथञ्चिद्स्तु । तेन कार्यविशेष उपाधिरित्यवधेयम्। यदि तु साध्यन्यापकत्वाभावेऽपि कार्यत्वा-दित्यत्र कार्यविशेष उपाधिः स्यात्, तर्हि कार्यविशेषेऽपि शरीरायत्ते तद्वान्तरविशेषाद् घटत्वाद्य उपाधयः स्युरिति शरीरायत्तकार्यविशेषस्य कर्त्तृमात्नं प्रति व्यापकत्व-साधु संपादितमुपाधित्वमित्याह्-अभ्यथेति। मपि न स्यादिति विशेषस्य विशेषं प्रत्येव 'प्रयोजकत्वेने'ति विशेषं प्रत्येव व्याप्यत्वेन साध्यव्याप्यत्व-भङ्गात् 'कार्यत्वादि'त्यत्र न शरीरायत्तविशेषस्योपाधित्वमिति व्याचन्नते, उपपादयन्ति न हि शरीर्यशरीरिसाधारणकर्त्तुं विरद्वे भवतः शरीरायत्तविशेषस्य शरीरि-विरह इव भवतोऽन्याहतिरस्ति कर्त्तं विशेषशरीरिप्रयोज्यतया कर्त्त् मात्राप्रयोज्य-कर्त्त्र मात्रव्यभिचारे शरीरिकर्त्त्र व्याप्यत्वभङ्गात् । न हि तन्न, सकर्तृकं न भवति शरीरिकर्त्कं च भवति किञ्चिच्छरीरायत्तकार्यमित्यतोऽन्यद्-ब्याहतेः प्रथममुदाहरणम् । ननु यद्यपि यत् सकर्न् कं तच्छरीरायत्तविशेष[47в]-वदित्यनुप्राहकतर्काभावान्न शरीरायत्तविशेषस्य साध्यव्यापकत्वनिश्चयः, तथापि शरीरायत्तविशेषविरहिणि भवितव्यमित्यत्रानुप्राहकतकीभावात् कार्ये कर्त्रा साध्यव्यापकत्वसन्देहोऽस्त्येव, तेनायं सन्दिग्धश्च उपाधिर्भविष्यति, साध्यव्याप-कत्चसन्देहादनुकूलतर्कविरहादुपाध्यन्तरं वा कार्यत्वादित्यत्राशङ्क्यतामत आह—

I Vadindra reads प्रयोजनत्वेन for प्रयोजनत्वे.

कृतं तहीति। यदि ज्ञित्यादिकर्त्तुरसर्वज्ञादस्मदादेर्व्यतिरेको-तके स्त्विति। Sन्वयिनैव सिद्धचित तहींत्यर्थः । अन्वि चिनै वेति । इच्छाद्यः कविदाश्रिताः गुणत्वा-'आकाङ्चानुपपत्तिभ्यां विशेषव्यवस्थापनादुपपादनादि'ति । दित्यादिनैवेत्यर्थः। आकाङ्ज्ञानुपपित्तभ्यां सहकारिविशेषाभ्यां विशेषस्यान्वयिव्यतिरेकिणोर्भेदस्य व्यव-स्थापनादुपपादनादित्यर्थः । यहाकाङ्क्षया विशेषन्यवस्थापनमन्वयिन्यनुपपस्या विशेष-व्यवस्थापनं विशेषसिद्धिव्धितिरेकिणि, तेनानयोर्भेद इति भावः। वसानिमिति। प्रतीतेरनुद्य इत्यर्थः । अष्टद्रव्यव्यतिरिक्तपारतन्त्रस्यमिति । प्रमाणान्तरबाधपर्यालोचनादिति। अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वमित्यर्थः । इच्छादयो न स्पर्शवद्वविशेषग्रणाः, 'तद्व्यापकत्वादि'त्यादि-वक्ष्यमाणपर्यालोचना-दित्यर्थः। 'अन्यदेतिद्'त्यत्र'ान्वयिन' इति शेषः। तदनेनेच्छादयः क्वचिदाश्रिताः गुण-त्वादित्ययमैवाश्रयान्तरानुपपत्यपरपर्यायं व्यतिरेकं सहकारितयोपजीव्य प्रवर्त्तमानो व्यापकांशनिविष्टमैवाष्टद्रव्यातिरिक्तं द्रव्यं साधयन् व्यतिरेकीत्य च संमतिमत्य-वधेयम् । तेन नाप्रसिद्धविशेषणत्वं व्यापकस्य द्रव्याश्रितत्वस्य प्रसिद्धेः । अत्र सिद्ध-स्यानुपपत्तिलभ्यविशेषस्य सहकारि(बळाय १)त्वलाभा १ य, चाव्यापकत्वात् अतो व्यापकीभूतविशेषापेत्तयाप्यप्रसिद्धविशेषणत्वे आकाड् त्तायातविशेषापेत्तयाप्यप्रसि- 15 [484]द्वविशेषणत्वस्यान्वयिन्यपि दुर्वारत्वात्। यस्त्वच्छाद्योऽष्टद्रब्यव्यतिरिक्त-द्रब्याश्रिता इत्यादिसाध्यप्रयोगः शास्त्रे, सोऽनुपपत्तिफलिताष्टद्रव्यातिरेकाभिप्रायेण। तह्त्तीबाधकोपपन्नत्वे सतीत्यनुपपत्तेव्याप्यगुणत्वविशेषणतया प्रयोगः, सोऽपि सहकारिमात्रत्वमनुपपत्तेराविष्कर्त्तुम् , न तु व्याप्यांशनिवेशाभिप्रायेण। अनुपर्पत्तेः सत्त्रयैव कारणत्वोपपत्तौ तद्वचाप्यत्वानुसन्धानादेरपि हेतुत्वे प्रमाण-विरहात्। अन्वयज्याप्तिरेव जगत्यनुमानबीजमिति रहस्यम्।

'प्रयतन्ते जगन्नाथ सनाथा निरुपद्रवाः।
महाविद्यादिविन्यासा मिय शङ्करकिङ्करे'।।

॥ * ईश्वरसिद्धिः * ॥

शब्दाश्रयत्वस्योप इक्षणतयेति । शब्दाश्रयत्वमाकाशशब्दप्रवृत्तौ निमित्त-भूतां व्यक्तिमुपलक्षयति—'गन्धवती पृथिवी'त्यत गन्धवस्विमव पृथिवीत्वम् । नतु तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिमात एव संकेतोपपत्तौ विशिष्टस्य संकेतप्रतियोगितायां गौरवादिति। न'न्विह पत्ती'ति इहप्रत्ययश्चात्तुषः, अनन्यथासिद्धतद्ग्वयन्यतिरे-कानुविधानात् पत्तिप्रत्ययविद्तीहप्रत्ययविषयस्याकाशस्य प्रत्यत्तत्वसिद्धिरित्यभि-प्रायवानाशङ्कते—कथं तहीति। इहप्रत्ययस्यास्तु चाचुषत्वं, स त्वालोकविषय एवेति नाशङ्केऽस्य प्रत्यज्ञत्वसिद्धिरित्यभिप्रायवान् समाधत्ते आलोकमण्डल-माश्रित्येति। नन्विहालोकत्रसरेणव इति इहप्रत्ययो न तद्वयवा[ना]श्रित्य द्वयणु-कानामप्रत्यत्तत्वादिति इहप्रत्यये गगनमालम्बनं । तथा च चान्नुषत्वमङ्गीकरणीय-मित्यपि न युक्तमिहालोकत्रसरेणव इति प्रत्ययस्यालोकमण्डलमनुमितं स्मृतं वा ननु शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुण इति गगनमाश्रित्योपपत्तेरिति। स्प[48B]र्शवद्वृत्तित्वेऽपि शब्दस्य विशेषगुणावितिषेधादुपपद्यमानः कथं शब्दस्य स्पर्शवद्गुणत्वप्रतिषेधे पर्यवस्येदित्याशङ्कयोपपादयति - घोऽपि हीत्यादिना प्रति-विशेषगुणत्वमुभयवादिसिद्धं स्पर्शवद्द्रब्यं प्रति शब्दस्य इत्यन्तेन। ज्ञायत तत्प्रतिषेध्यः प्रतिज्ञायत इत्यन्वयः । तेन प्रमितविशेषगुणभावे स्पर्शवद्विशेषगुणत्व-15 प्रतिषेधः स्पर्शवद्गुणत्वप्रतिषेध एव पर्यवस्यतीत्यर्थः। ननु यद्यपि स्पर्शवद्-विशेषगुण शब्द वदता विशेषगुणत्वं शब्देऽभ्युपगतं, तथापि भवतां कुतः प्रमाणात् तत्सिद्धिः, भवन्मतेऽपि शङ्काद्याश्रयत्वमात्रस्य प्रतीतिसिद्धत्वात् कृतो विशेषगुणत्व-सिद्धि रित्याशङ्क्य स्थलाश्रयत्वेन कार्यद्वारा विशेषगुणत्वमुपपाद्यितुं स्थूलाश्रयत्वं प्रतिवादिसिद्धमित्याह—घोऽपि होति। सोऽपि होति। न केवलं वैद्योषिकः 20 स्थूलगुणत्वमिच्छति, किन्तु सोऽपीत्यर्थः। स्थूलाश्रयस्येति। अणुपरिमाण-व्यतिरिक्तपरिमाणवदाश्रयस्येत्यर्थः। तेन स्थूलाश्रयत्वं बह्ववयवारब्धाश्रयत्वं तन्न वैशे विकस्य शब्दे सिद्धमिति नाशङ्कनीयम्। 'स्थूलाश्रयस्य सामान्यवत' इत्यत्नैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणे श्वरविशेषगुणान्यस्येति शेषः । तेन न नित्येर्विभु-गुणैर्ध्यभिचारः। यद्वा, 'स्थूलाश्रयस्य सामान्य[व ?]तः' कार्यत्वेनेति हेतुत्रय-मन्योन्यनिरपेत्तं सामान्यादित्रयन्यवच्छेदसाधकं, तथा च 'स्थूलाश्रयस्ये'ति स्थूलंकाश्रयस्येति द्रष्टव्यम् । 'स्पर्शरहिततया चे'ति चकारः पूर्वोक्तकार्यत्वमा-कर्षति । तेन कार्यत्वे सति स्पर्शरहितत्वाझ द्रुग्यं शब्द इत्यर्थः । 'प्रतिनियतैन्द्रिय-

प्राह्मतया चे ति चक्रारः कर्मत्वानुषपत्तावित्यस्यानन्तरं द्रष्ट्यः। तेनानुक्तसामान्य-गुणत्वानुपपत्तिसमुचयार्थं चकारं प्रयुञ्जता प्रतिनिधतेन्द्रियप्राह्यतया सामान्यगुणत्व-मपि प्रतिषिद्धमिति विशेषगुणत्वमेव परिशिष्यते इति । [49A] नतु 'न स्पर्शवद्-विशेषगुण' इति साध्यसामान्यगुणाः सर्व एव सपन्ना अस्पर्शबद्वनुत्तयश्च गुणास्तत् कथं 'केवलन्यतिरेकी'ति ? उच्यते — विशेषगुणी भवति । न च स्पर्शवदुविशेष-गुण इति साध्यमानत्वाददोषः। नन्वेवं तर्ह्यकारणगुणपूर्वकत्वं भवद्भिमतं साध्याः भाव एव साम्रान्यगुणे संयोगादौ दृष्टमिति विरुद्धमिति चेत्, न। अकारणगुण-पूर्वकत्यस्य विशेषगुणत्वेन विशेषणात् । तस्मात् सुष्टूकं 'केवलव्यतिरेकी'ति । तु न स्पर्शवद्विशेषगुणः शब्द् इत्येतावन्मात्रं साध्यम्, अकारणगुणपूर्वकत्वमात्रं हेतु-स्तदा 'संयोगवदि'त्यन्वयोऽपि द्रष्टव्यः । ब्यक्तं चैतद्**ात्मवाद इ**ति । प्ययावदुद्रव्यभावित्वम् आकाशगुणः शब्द इति वद्तो वैद्वो विकस्य शब्दे सिद्धं, तथापि स्पर्शबद्गुणः शब्द इति बद्दतः परस्यासिद्धमत आह—सृत्र्देव दिदिवति । ननु शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणो विशेषगुणश्चेत्यपि साध्ये सुखादेः सपत्तस्य सत्वात् कथमुक्तदेतोः केवलव्यतिरेकित्वमत आह सुखादीना-मिति । ननु यद्यपि न शङ्खश्रवसोः प्राप्तिस्तथापि शब्दश्रवसोः कथमप्राप्तत्वमत आह—न चाश्रयेति। आश्रयानपेक्षा इति। आश्रयमप्राप्येत्यर्थः। अन्यथा-कर्णशष्कुलीसमवेतस्योपलब्धिपद्मे-संतानन्यायेन पीति। आकाशगुणस्य ऽपीत्यर्थः। द्वितीयादिशब्देषु च पवनस्य कारणत्वं शब्दमात्रस्योत्तरशब्दारम्भकत्वे शब्दसन्तानाविच्छेदशसङ्गादवसेयम्। [49B] 'पवनो निमित्तीभवती'त्यभ्युपगम इत्यत्र, तेन कर्णशब्कुलोसंयुक्तपवनवर्त्तिनः शब्दस्य संयुक्तसमवायादुपलब्धिरुप-असर्वविषयत्वेनेत्यर्थः। प्रतिनियतार्थग्राहकत्वेनेति। पन्नेति शेषः। अन्यथेति । प्राह्यजातीयविशेषगुणवत्वस्यानियामकत्व इत्यर्थः । गुणत्वावान्तरज्ञात्या प्राह्मजातीयविशेषगुणविरहे नियामकाभावेन सर्वाणि वा सर्व-प्राहकाणि स्युरेकमैव वा सर्वप्राहकम् ? प्रथमे दूषणम् सर्वस्य सर्वार्थत्व इति । द्वितीये दूषणम् एकस्य सर्वार्थत्व इति । गुणान्तरानुपलन्धित्रसङ्गादित्य-स्योपरि, तथा च श्रोतस्य शब्दप्राहकत्वेन शब्दत्वस्थितौ शब्दस्य च विशेषगुणत्वे पवनापवनसाधारणत्वानुपपत्तौ श्रोत्रस्यावायवीयत्वे शन्दस्य वायवीयत्वानुपपत्ति-

रिति पूरणीयम् । क्वचित् पुनरेवमर्थप्रतिपादकप्रन्थोऽप्यस्तीति संप्रदायविदः। तेन 'तथाचे'त्युत्तरप्रन्थः समाहित इति । बाह्यानुसारेणेति । बाह्यानां दीपतैला-दीनां तैजसपार्थिवादिभिन्नप्रकृतीनां रूपगन्धाभिज्यञ्जकत्वदर्शनानुसारेण वज्जुरादिषु भिन्नप्रकृतिकत्वं कल्पत इत्यर्थः। यद्वा, बाह्यानां रूपगन्धादीनां भिन्नप्रकृतिक-ब्यङ्गचत्वानुसारेणैवेन्द्रियाण्यपि तथैव कल्पनीयानीति ब्याख्येयम् । सम: समा-धिरिति। यत् रूपादिषु मध्ये भिन्नजातीयविशे षगुणवाह्यं तन्नैकजातीयप्रकृतिक-मिति दर्शनानुसारेण त्वक्श्रो[50A]त्रयोरपि नैकजातीयप्रकृतिकत्वमित्यर्थः। पूर्व-पत्तद्वितीयब्याख्याने तु शब्दस्पर्शयोभिन्नजातीयत्वाद् प्राहकेन्द्रिययोरपि भिन्न-जातीयप्रकृतिकत्वमैवेति समः समाधिरित्यस्यार्थो द्रष्टव्यः। आत्मगुणानामिति । अनात्मवृत्तित्वे सति [मह्?]महद्वृत्तित्वमुद्भृतत्वं च बाह्योन्द्रियप्राह्यत्वे गुणानां योग्यता, 10सा चात्मगुणत्वे शब्देऽपि दुर्लभेत्यर्थः। अहंकारेण व्यधिकरणस्यापीति। यद्यहंप्रत्ययो यत्र तत्रैव विषये शब्दः स्यात् , तर्हि प्राहके मनसाध्यवसीयमाने तहत-तया शब्दोऽपि सुखादिवनमनसाध्यवसीयेत गुणस्य मानसप्रत्यन्न उद्भूतत्वे सति प्राहकवर्त्तित्वस्य<u>ै</u>व योग्यतारूपत्वात्। न चैवं, तस्मादु यत्राहंप्रत्ययस्ततोऽन्य-ब्रानात्मनि शब्दो वाच्यस्तथा वानात्मवर्त्तिनोऽपि शब्दस्यात्मवृत्तित्वे ब्यास्रते सुखे 15 आशङ्क्यमाने गन्धादेरप्यातमयुत्तित्वप्रसङ्गो दुर्वार इत्यर्थः। सन्दिरधासिद्ध इति। य केन श्र्यते स एवान्यत्र श्रयते इत्यत्र साधकबाधकाभावादिति शेषः। शब्दस्यात्मगुणत्वपत्ते कर्णाशब्कुल्यवच्छिन्नस्यात्मन आत्मसमवेतत्व इति। श्रोत्रत्वाभ्युपगमादात्मश्रोत्रयोः संबन्धानुपपत्तौ कथमात्मगुणत्वे एकांशस्यैव शन्दोपलन्धिरिति सुपरिहरमिति भावः। श्रोत्र¹साङ्करयेति। [50B] प्राहक-समवेतत्वे सति उद्भृतत्वं गुणानां मनोप्राह्यत्वे योग्यता, सा चात्मगुणे शब्दे दुर्वारेति मनसः श्रोत्रविषयत्वे स्वातन्त्रचळत्तणः संकरः, तथा च बधिरस्यापि शब्दोपलब्धिरिति भावः। तदाकाशं पृथिव्यादिभ्यो भिद्यते शब्दाश्रयत्वादिति न युक्तम् इतरब्यावृत्तेः पत्तादन्यत्राप्रसिद्धे पत्त तत्तसिद्धौ एव साधनवैयर्थात । पृथिवीतरेभ्यो इतिवत् पत्तैकदेशे साध्यप्रसिद्धिः । भिद्यत आकाशस्यैकत्वादिति। न वाप्रसिद्धविशेषणस्य व्यतिरेकिणो गमकत्व-मुचितमिति साहसमुचितं, विशेषणस्यासिद्धौ तद्भावस्याप्रसिद्धेर्व्यतिरेकव्याप्तर-

[ा] Vadindra reads श्रीवद्धस्य साङ्कर्यः.

प्रहादिति न । इतरःयावृत्तेरप्रसिद्धत्वेऽपि तद्वचितिरेकस्य भावरूपतया शब्दाश्रय-त्वन्यतिरेकेण न्यातिप्रमितेरविरोधात्। न च साध्याप्रमितौ साध्यसंदेहविरहात् संदिग्धसाध्यत्वळत्तणपत्तत्वभङ्गाद्यत्तधर्मत्वं व्यतिरेकि इति वाच्यम् , अष्टद्रव्याद् भिद्यते न वा, अद्रव्याद भिद्यते न वा इति एकैकसंदेहे समाहारसंदेहस्यापि फलत उपपत्तेः। न च ब्याप्तिपत्तधर्मत्वप्रमितावप्यप्रसिद्धविशेषणत्वं दोषाय । साध्याप्रसिद्धावन्वयव्याप्तेव्यंतिरेकव्याप्तेर्द्धं रवधारणत्वाद्यसिद्ध-विशेषणत्वं दोष पवे ति संद्येयः। पतेनान्येऽपि लक्षणरूपकेव[51A]लन्यतिरेकिणो तच वैभवे सति इति। यदा वस्यमाणबलाहिभुराकाशस्तदा विभुनैकेन दिवि भुवि चौत्पन्नानां घटनादेक पवेति। 'अपरिमितस्ये'ति परिमाणं संयोगःयापकम् उपाधिविरहात्। परिमाणं गगनेऽभ्युपगभ्यमानं परममहत्त्व-मैवाभ्युपेयम् । अल्पपरिमाणत्वे सकलमूर्त्तसंयोगन्याघा[ता]दित्यतस्तहचावृत्तौ संयोगो दुर्घट इति भावः। भावप्रधाननिर्देश इति। परममहत्त्वं परि-माणिमिति। 'परममहत् परिमाणिम'ति भाष्ये 'परममहदि'त्येकं पदं 'परिमाण-मि'ति द्वितीयमित्यर्थः। सामानाधिकरण्य इति । परममहज्ञ तत् परिमाणं चेति कर्मधारयपत्ते "1आन्महत" (Pāṇ. VI, 3, 46) इत्यतुशासनात् परममहापरिमाण-मित्यापद्येतेत्यर्थः ।

॥ *आकाशम्*॥

परापरत्रत्यययोर्युवस्थविरगोचरयोः काललिङ्गत्वं इन्द्रियादेरेवोपपत्तेः। नापि योगपचादिप्रत्ययबद्धिशिष्टप्रत्ययतया विशेष्यसंबन्धापादकद्रव्यिञ्जन्वमनयोः परत्वापरत्वयोः सात्तादेव पिण्डसंबन्धात्। 20नापि परापरप्रत्ययविषययोर्छिङ्गत्वाभिप्रायेण परापरप्रत्यययोर्छिङ्गत्वाभिधानं परापर-तत् कथं 'परापर-प्रत्ययविषययोद्यांवृत्तिविशिष्टपिण्डयोः कालिङ्कत्वाभावात् । व्यतिकरे'त्यादिभाष्यं परापरप्रत्यययोः काललिङ्गतोपपाद्कमित्याशङ्क्यान्यथा व्याचष्टे—अत्र प्रापरेति। ननु परापरत्वयोः समवायिकारणतयाऽसमवायि-कारणतया निमित्ततया वा न कालकरूपनं पिण्डतत्संयोगापेत्ताबुद्धीनामैव तथाभावा-दित्यभिप्रायवान् शङ्कते—कथि मिति। [5IB] परत्वमसमवायिकारणतया संयोगं साधयत् पिण्डव्यतिरिक्तद्वितीयं संयोगिनं कालमन्तर्भाव्यैव साधयतीति समाधत्ते— बहुतरेति । 'बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजनमनी'त्यनेन बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितो-

ग आनाहतः समानाधिकरणजातीययोः।

ऽयमिति परत्वकारणापेन्नाबुद्धिसंपादकतया दिसुद्रव्यसंयोगस्यावधृतसामध्र्रत्वं स्चयति । तेन यद्यपि रूपाद्यभावेऽपि पवनादौ परत्वोदयान्न रूपादैः प्रत्वासमवायि-कारणत्वं, तथापि परिमाणादेर्भविष्यतीति नाशङ्कनीयम्। 'तपनपरिस्पन्दे'ति स्पन्दस्यासमवाविकारणत्वं सप्तानाधिकरणस्यैव वक्तव्यम् । सामानाधिकरण्यं च ठ तपनसमवेतस्पन्दस्थिवरसमवेतपरत्वयोरशक्यिमत्यर्थः । तदब विकासहन्येति। सूर्या ववच्छिन्नसूर्यादिसंयुक्तद्रच्येत्यर्थः । नन्यस्तु तहि सूर्यालोकस्य सूर्य-स्थविरसंयुक्तस्य संयोगः परत्वासमवायिकारणमत आह-न चाविभून इति। व्यभिचारादिति। रात्राविप प्रदीपावसिते स्थविरे प्रत्वोद्यादिति शेषः। न चाकाद्यात्मानौ नथेति। परत्वासमवाधिकारणसंयोगाधारौ इत्यर्थः। शङ्कते—अञ्जेवमालोचनीयमिति। पृथिव्यादीनां संघोगस्यातद्वेतुत्व इति । पृथिव्यादीनां तद्धेतुसंयोगानाधारत्व इत्यर्थः । ननु न सूर्य्यगतिप्राप्तिविरह उपाधिः, सूर्यपिण्डसंबन्धिनि सूर्यालोके यथोक्तसाध्यसस्वेऽपि तद्भावे न साध्य-ब्यापकत्वात् विशेषगुणत्वस्य चाप्रयोजकत्वे पृथिःयाद्यविषि विशेषगुणवति यथोक्त-साध्यं न स्यादिति शङ्कां परिहरति – उपाधिस नवात् । सपने साध्यसन्द्रमुपाधि व्यावृ[52A]त्या च पत्तात् साध्यव्यावृत्तिमाह—विद्वोषगुणोति । 'सूर्यगतिप्राप्ति-15 विरह' इत्युपाधितयाऽन्यापकत्वं विवक्तितं, तच साध्यन्यापकम् इति समायत्ते — विप्रकुष्ट्वद्वि मिति। अयमर्थः — समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृत-सामध्यमसम्बाधिकारणं द्वव्यान्तरसंयोगस्य च तपनपरिश्पनद्विण्डसंबन्धापादक-स्वभावद्रव्यसम्बन्धतया सामर्थ्यमवधारणीयम् । तथाभूतसंबन्धस्य स्वोत्पादकविप-कृष्टबु किजनकतया परत्वेनावश्यापेत्तणीयत्वात्। न हि संबन्धापादकद्रव्यविरहे तपन-20 परिस्पन्दानां पिण्डविशेषणतया प्रतीतिः संभवति संयोगसमवायविरहात् परम्परा-सम्बन्धे बाधविरहेणाभावादिवत् स्वभावप्रत्यासत्तेरप्यनुषपत्तेः। न च पृथिन्यादिः सूर्यगत्युपसंक्रामकस्वभावत्वं तस्य सूर्यासम्बन्धत्वादिनानेदंस्वभावतानिर्णयात्। न चात्माकाशयोरप्येवंस्वभावता विशेषगुणवस्वेन पृथिन्यादिवत् प्रतिक्षेपात्। तेन सामर्थ्यानवधारणाञ्चेतद्यः संयोगोऽसमवायिकारणमिति । नतु गगनादिसंयोगस्या-25 समवायिकारणत्चविरहे भवेद् विशेषगुणवत्त्वं प्रयोजकं, यदि गगनादेस्तपनपरिस्पन्दा-

Vadindra reads चाकाशासानी for चात्माकाशी.

² Vādīndra reads उपाधिसत्वात् for उपाधि: सत्वात्.

नुपसंकामकत्वेऽपि विशेषगुणत्वं साधनं स्यात्। तदेव तुं न। परत्वासमवायि-कारणसंयोगानाधारत्वे इव तपनपरिस्पन्दानुपसंक्रामकत्वे पूर्वोपाधिबछेनैव विशेष-गुणवरवस्वाप्रयोजकत्वादिति शङ्कते—'ननु प्रयोजकमेतिदि'त्यादिना । तर्कपराहत्या गगनादौ अनुपसंकामकत्वस्थितौ [52 B] पत्तवत् साध्यव्यापकत्वभङ्गान्न व्यापकत्व-मुपाधेरित्याह - नाकाशास्येति। 'सर्वभेरीषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गादि'त्यत्र शब्दशब्देन तत्कारणमभिवातो विवक्तितः, उत्पत्तिशब्देन च प्रतीतिस्तेनैकस्यां भेर्यामभिहतायां सर्वभेरीष्वभियातप्रतीतिप्रसङ्गाद्दियर्थः संपद्यते, यथाश्रुतं त्वनुपपन्नमेव । न होकस्यां भेर्यामभिवातः स एव भेर्यन्तरेष्पसंकान्त इत्येतावन्मात्रेण सर्वभेरीषु शब्दोदयः शक्यापादनः, अभिद्यातस्य सर्वभेरीष्वसमवेतत्वात्। उपसंकान्तत्वमात्रेणाभिद्याता-च्छन्दोदयापादने तपनपरिस्पन्दात् स्थविरवर्त्तिसंयोगविभागापत्तेरपि दुर्वारत्वादिति। कालस्य तु तत्स्वभावत्वादिति । स्रक्षियामात्रोपसंकामकस्यभावत्वादित्यर्थः । अयमदोष इति । सर्वभेरीषु अभिघातोपसंकान्तिलत्तण इति भावः । कचिन्तु 'कालस्य तत्समवार्यिकारणत्वाद्यमदोष' इति पाठः। तत्र 'समवायिकारणत्वादि'ति परत्वासमवायिकारणसंयोगसमवायिकारणत्वादित्यर्थः। ननु सति प्रसङ्गे कालस्य तत्स्वाभाव्यं दुर्लभमेवान्यथा गगनस्यापि तत्स्वाभाव्यं किं न स्यादत आह— असिद्धिदशायामिति। कालासिङौ कुत्राश्रये व्याप्यं संयुक्तसमवायिधमीप-संकामकत्वमारोष्य सर्वभेरीषु अभिवातसंकामकत्वमापचेतेत्याश्रयासिद्धिः, प्रसङ्गेऽपि दोष इति भावः। 'सिद्धिदशायां च बाधितत्वादि'त्यत्र प्रसङ्गमूलभूतव्याप्तेरिति शेषः। ननु प्रसङ्गस्य बाधितत्वं दोषाय प्रमिताभावापादनस्यैव प्रसङ्गत्वादिति। आत्मा नीलस्फटिक इत्यादौ नीलद्भव्य[53A]नीलिम्ना आत्मनोऽवीति। स्फटिकमवच्छिन्द्त्रीलद्रव्यस्फटिकसंयोगमपेत्तते । ननु स्वसंयुक्तसमवायिमात्रेण नीलिमानं स्वतंयुक्तस्कटिके भासपतीत्वर्थः। 'स्थविरादौ परत्विम'ति प्रथमानुमानं परत्वं व्रति तपनपरिस्वन्दे बुद्धेः कारणत्वं तदुपपादकतयावधृतसामधर्यस्य विभुद्रव्य-परत्वं प्रत्यसमवायिकारणत्वमाविष्कर्त्तुम्। द्वव्येतरतत्कृतप्रत्यासत्ति-विरहे विशिष्टबुद्धचनुषपत्तौ तत्कारणपरत्यानुषपत्तौ परव्यवहारविलोप इति वस्य-माणानुमानानुकूलतर्कन्युत्पादनार्थं च द्रष्टन्यम् । 'परकुविन्द' इति न्यतिरेकेणोदा-हरणद्वयम् । पटे तपनपरिस्पन्दप्रकर्षबुद्धिजन्यत्वेन तदनुविधायित्वस्यान्वयानुपपत्तेः । महारजनरागवदिति । स्थविरशरीरावच्छेदकमहारजनरागवदित्यर्थः । न साध्यसाधनविक्तलत्वं शङ्कनीयम्। पटावच्छेद्कमहारजनरागादेरदृष्टान्तत्वादि्रित

स्वभावतोऽप्रत्यासम्बद्धं स्वरूपातिरेकिणि संबन्धे बंधाभावाद्यसेयम् । तेन 'स्वभाव-तोऽप्रत्यासञ्चत्वे सती'ति ऋतुविशेषणमसिद्धमिति नाशङ्कनीयम् । विशिष्टपरत्वा-[च]नुमेयत्वादिति । पिण्डव्यतिरिक्तविशिष्टपरत्वासमवायिकारणाश्रयत्वोपलक्तकं, तेन पिण्डव्यतिरिक्तविशिष्टपरत्वासमवायिकारणाधारत्वादित्यर्थः। परत्वानुमैयत्वं तत्कारणान्तरेष्वप्यस्ति । न च तानीतरेभ्यो भिद्यन्ते इति विरुद्धमैतत्। पिण्डब्यतिरिक्तविशिष्टपरत्वासमवायिकारणाश्रयत्वेनानुमैयत्वात् इति तु विशेष्यमिति निरस्तम्। 'विषयतया वे'ति विकल्पोऽनुपपन्नः, प्रमितेः स्वविषये प्रमितित्वेन प्रमितिसाधनविशेषछिङ्गत्वाशङ्कानुपपत्तेरिति चेत् ? न । सत्यं, प्रतीतिः स्वविषये प्रतीतिः, [53 в] किन्तु इयमैतद्विषया नेति सन्वानं प्रतीयमैतद्व्यतिरिक्त-10 विषया पतत्पतीतार्थजायमानप्रतीतित्वादिति लिङ्गत्वमपि कथिश्चद् भवति । तेन विकल्पावकाश इति । विलक्षणत्वेन निश्चितानामिति । सूर्यगत्यवच्छिन्न-द्रव्यव्राहकत्वेन निश्चितानामित्यर्थः। 'अन्यस्य निमित्तस्ये'त्यत्र सूर्य्यगतिषिण्डयोः संबन्धमापाद्यते इति शेषः। ननु अप्राप्ता एव सुर्य्यगतयो घटादीनवच्छेत्स्यन्ति आह—न च स्वरूपेणेति। समबायाभावाविवेत्यत स्वरूपातिरिक्तप्रत्यासत्तौ बाधाभावादिति भावः। 'संबन्धस्य प्रतीतौ विशिष्टप्रत्यय' इत्यत्र संबन्धस्य विशिष्ट-ज्ञानकारणत्वं स्वज्ञानकारणत्वेन व्याप्तं यत इति शेषः। किं संबन्धो विशेषणमिति संबन्धस्य कारणत्वं स्वज्ञानकारणत्वेन व्याप्तं, किं वा विशेषणविशेष्यसंबन्ध इत्येता-वतैव । नाद्य इत्याह—न हि संबन्ध इति । द्वितीयं दूषयति—विद्वोषणसंबन्ध इति । अदृष्टस्य नियामकस्येति संवन्धस्येत्यर्थः । अदृष्टं ह्यात्मसम्भवेततया शरीरहेतुतया 20 वोभयत्र दत्तपद्मिति संयोगवत्सम्बन्ध इत्यर्थः। एतानि च कालसाधनानि भुवि तदन्यमूर्त्तत्वानधिकरणशब्दात्मत्वानधिकरण-नवीना स्त्वयं प्राचाम । मनोनिष्ठपरत्वासमवायिकारणानाधारद्रव्यान्यो द्रव्यत्वात् पटवदिति कालसाधन-परतया सकलं प्रन्थं व्याख्यातवन्तः। **ट्यापक्ष¹ट्यावृत्ते रि**ति। एक्षत्वं प्रति पृथक्त्वं व्यापकं, यदेकं तत् पृथगिति । अत्रोपाधिविरहात् सकलद्रव्यवृत्तेः साधनव्यापकत्यान्मूर्त्तमात्रवृत्तेश्च जातिरूपश्य भृतत्यादिना सङ्करापत्तेरसंभवात् क्रियावेगयोश्चानुत्प[54A]न्नक्रियावेग एव विनष्टे साध्याव्यापकत्वभङ्गात् । औपाधिक-मूर्त्रत्यस्येयत्ताविक्क्ष्मपरिमाणलक्तणस्य पद्मातिरिक्तव्यवक्क्केचाभावेन

¹ Vadindra reads व्यापकव्यावत्ते: for व्यापकनिवृत्ते:।

पनेतरत्वादनुषाधित्वव्यवस्थितैः । पवं द्रव्यारम्भकत्वासर्वगतत्वादयो निरसनीयाः । कतिपयमूर्त्तावृत्तेश्च मूर्तान्तर एव साध्यव्यापकत्वभङ्गाद्वुपाधित्वमिति , एवं गगनादावि पृथक्त्वसिद्धिरिति। असमवाियनि मित्तयोरभावादिति। कालिपडसंयोगो हि परत्वासमवायिकारणं कालिपडसंयोगजनिता बहुतरतपन-परिस्पन्दविशिष्टपिण्डबुद्धिश्च निमित्तकारणं तयोरभावादित्यर्थः। किन्तु त एव भावा इति । ते क्रम्भादयो भावा एव सन्तीत्यर्थः । तेन काले चौपाधिकभेदासंभवे कथमैकत्वे घटो वर्त्तत इत्यादि त्रेधा व्यवहार इति ? स्तिकुष्टं प्रागभावमाहेति। धर्मिणो धर्मस्य वेति शेषः। 'क्रियेति व्यापार' इत्यत्र धर्म्य त्पादकं धर्म्य त्पाद्यं वेति शेषः। तेनोत्पद्यते घट इत्यत्र घटासस्वेऽप्युत्पादकव्यापारसस्वात् वर्त्तमान-व्यवहार उपपन्नः। अभिनिवृत्तिरिति। फलसिद्धिम् इति। पादक-धम्पु त्पाद्यव्यापारयोः फलं धर्मी कार्यान्तरं च तयोः सिद्धिमित्यर्थः। तदनेन फलसिद्धिं दर्शयता व्यापारयोरभावे धर्मिणः स्वरूपं दर्शितम्। कदाचिदुभयविधव्यापाराभावे धर्मिसत्तेव वर्त्तमानव्यवहारोपाधिरिति। इति विनाशमि'त्यत्र ब्यापारस्य धर्मिणो वेति शेवः। धर्मधर्मिभेदादिति। उक्तरूपव्यापा $[54\mathrm{B}]$ रो धर्मिभेदादित्यर्थः। 'घरं' भावयिष्यती'त्यादौ वैयाकरणमते कर्तु राख्याताभिहितत्वात्। अस्मन्मते तु आख्याताभिहितसंख्यान्नितत्वात्तेनैवा-ख्याताभिहितो भविष्यदादिकालसंनिधिः संबध्यते इति 'कुविन्दस्य भविष्यत्ते'त्युक्तम् । 'प्वमभूत् पटो ऽकार्षीत् पर्यामत्यादाविष धर्मवक्थान' इत्यनेन धर्मिध्वंसो नातीत-दर्शयति । व्यवहारोपाधिरिति 'फलसिद्धावि'त्यनेनोतपाद्योतपादकव्यापारफल-सिद्ध्या तयोः प्रध्वंसं विवक्तति । तेन'भूत् पर्यः इत्यत्र परोत्पाद्कन्यापारध्वंस-20 स्थितिरतीतत्वम् । 'अकार्षीत् पटम्' इत्यत्न कुविन्दोत्पाद्यपटिवषयव्यापारपध्वंसः स्थितिरतीतत्विमिति विवेचनीयम् । 'अतीताद्युपाधिस्वीकारे कृतं कालेने'ति यदुक्तं तत् परिहरति—घटोऽस्तीत्यादिवर्त्तमानव्यवहारः कालज्ञन्यः वर्त्तमानव्यवहारत्वात् , इदानीं भारतवर्षे मध्याह इतिवत् । दृष्टान्तमुपपादयति—यदा तु भारतवर्षे मध्याह इति वर्त्तत इत्यर्थः। सध्याह्मग्रब्दवाच्याः कियन्तस्तवनपरिस्पन्दाः स्वरूपेण वर्त्तमानो-पाधयो देशविशेषावच्छेदेनैव सध्याह्मवर्त्तसानताव्यवहारं प्रवर्त्तयन्ति। न च तपन-परिस्पन्दानां देशविशेषेण स्वरूपप्रत्यासन्तिरस्ति । तेन तपनपरिस्पन्दानां देशविशेष-

[¥] Vadindra reads ਬਣਂ for ਪਟਂ.

5

संबन्धापादकः कालोऽवश्याभ्युपेतन्य इत्यर्थः। ननु विशिष्टबुद्धिरेव विशेषण-विशेष्ययोर्द्त्तपदत्वाद् विशिष्टन्यवहारहेतुः [55Å] संबन्धोऽस्तु, कृतं कालकृत-संबन्धेनेति शङ्कते—चौद्धः संबन्ध इति। सत्यं, विशिष्टबुद्धेर्व्यवहारो घटते, विशिष्टबुद्धिरेव तु विशेषणविशेष्ययोः संबन्धान्तरमन्तरेण दुर्घटेति संबन्धान्तरं कालकृतम् आद्रणीयम् इति कालसिद्धिरिति समाधत्ते—सत्यं तद्रथंभेवेति।

॥ * कालः * ॥

नतु पूर्वादेः कारणत्वाद्यभावात् 'पूर्वण' दित्तणेने'ति तृतीया भाष्ये अनुपपन्ना इत्यत आह—पूर्वेण दक्षिणेनेत्यादाविति । 'प्रकृत्यादिभ्य' इति प्रकृत्यादिश्ये इत्यर्थः । तथा च प्रयोगः 'प्रकृत्या सूर' इति । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति न सूत्रं, किन्तु सूत्रद्याख्यातृवचनम् । निविति । प्रत्ययेन पूर्वापरादिप्रत्ययेन 'निमित्तं' विशेषणं सिध्यति, नतु [तु ?] प्रथमचरमादित्य-संयोगरूपम् । तेन कथं सूर्यमैद्दसंयोगिषण्डसंबन्धापादकतया दिशः सिद्धिरित्यर्थः । अन्यनिमित्तासंभवादिति । अन्यविशेषणासंभवादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अन्येषामिति । नतु मा भूदन्यनिमित्तं, सूर्यसंयोगास्तु कुतो निमित्तमित्यत

परिशेषादिति शेषः। भवतु मैरुं प्रदक्तिणयतः सूर्य्यस्य प्रथमचरमाद्यः संयोगा यथासंभवं पूर्वद्त्तिणादिवत्ययेषु विशेषणं, ते तु संबन्धा प्वाव्यापकद्रव्योपहित-संबन्धा वा आत्माकाशापादितसंब[55B]न्धा वा घटादीनवच्छेत्स्यन्ति, कथं दिशः सिद्धिरत आह-न च लेऽपीत्यादिना पूर्वकादेव न्यायादित्यन्तेन। कादेव न्यायादि'ति हेतुः सर्वत्र संबध्यते। 'कालस्ये'त्यत्नान्यधर्मोपाधिनिबन्धन-मन्यत्र व्यवहारं जनयते इति शेषः। नतु कालः क्रियामात्रोपाधिनिबन्धनव्यवहार-हेतुरिति ब्राह्यं, वर्त्तमानादिव्यवहाराणामतथाभूतानामपि कालेन जननात्, तेन कालश्चेद्न्यधर्मोपाधिकमन्यत्र व्यवहारं जनयति, तर्हि कियानिबन्धनमैव पूर्वादिव्य-वहारोऽस्त, संयोगनिबन्धनास्तेन न कालसंपाद्या इत्यर्थः। किञ्च कालः किं प्रमातृनियमैन व्यवहारजनकस्वभावो 25 सकलप्रसातृसाधारणव्यवहारजनकस्वभावः, वा ? प्रथमे दूषणमाह—अन्यथेति । कालस्य पूर्वापरादिग्यवहारहेतुत्वपत्त इत्यर्थः। वर्त्तमानैंकत्ववदिति। वर्त्तमानव्यवहारसाधारणत्ववदित्यर्थः। प्राच्यादेरेकत्वप्रसङ्गादिति । प्राच्यादिन्यवहाराणां साधारणत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । कालस्य सकलप्रमानुसाधारणव्यवहारजननस्वाभाव्यादिति भावः। व्यवहारः साधारणः, किं नः छिन्नमित्यत आह— अस्माक्ति । माह-न चैंचं कालोऽपीति। कालः कालःयवहारो वर्त्तमानादिः, सोऽपि चैवं साधारणो न स्यात्। कालस्य प्रमातृ[56A]नियममपेक्ष्य व्यवहारजननस्वाभा-5 व्यादित्यर्थः। ननु यत्रान्यधर्ममन्यत्रानुपसंक्राप्तयम् कालो व्यवहारं जनयति तत्न साधारणम्। यत्र त्वन्यधर्ममन्यतोपसंक्रामयन् व्यवहारं जनयति, तत्र दिग्वद-साधारणम् इति प्राच्यादिन्यवहारस्य साधारणत्वं न प्रसज्यत इत्याशङ्क्याह—न चैविमिति। 'पविम'ति दिग्वदित्यर्थः। यौगपद्यादिन्यवहाराणाम् असाधारणत्व-प्रसङ्गादिति भावः । ननु कालस्य साधारणव्यवहारवद्साधारणव्यवहारेऽपि जनक-त्वोपलम्भादुभयस्वभावत्वस्थितौ प्राच्याद्यसाधारणव्यवहारजनकत्वसुपपद्यते इति शङ्कते--नन्वपेक्षत एवेति । 'अत्रे'ति भारतवर्षे । 'अन्यत्ने'ति उत्तरेषु कुरुव्विति समाधत्ते सत्यं दिग्वयवहारमन्तर्भावयेति। सत्यमयं व्यवहारः कालजन्यः प्रमातृनियमापेत्तश्च किं त्वन्तभू तिद्ग्वयवहारः, यदात्र दिवसः, तदान्यत्र रात्रिरिति देशावच्छेदेनोद्यात् । तेनात्राप्यसाधारणांशे कालः प्रयोजको दिग् वेत्य-निर्णयात्। न तद्वलेन कालस्य प्राच्याद्यसाधारणव्यवहारजनकत्विमत्यवधेय-ननु वर्त्तमानादिव्यवहारोऽपि प्रमातृनियमापेत्त एवास्मद्पेत्तयावद्वर्त्त-मानस्यैवातीतपुरुषापेत्तयानागतत्वात् , भविष्यत्पुरुषापेत्तया चातीतत्वादित्यत आह—मनु [तु] व[56B]र्तमाना दिस्तथेति । यथा प्राच्यादिरेककालीनपुरुषा-पेत्तयाऽसाधारणो न तथा वर्त्तमानादिरित्यर्थः। ननु यदि भिन्नकालीनपुरुषा- 20 समानकाले भिन्नदेशस्थितपुरुषापेत्तयाऽसाधारणस्यापि पेत्तयाऽसाधारणस्यापि प्राच्यादेरेकदिगवस्थितपुरुषापेत्तया साधारणत्वमैवेत्यत आह—नन्व[नु] प्राच्या 'सर्वान् प्रति' एककालीनभिन्नदेशस्थितान् प्रतीत्यर्थः। तदनेन यद्यपि कयाचिद् विवत्तया वर्त्तमानादेरसाधारणत्वं क्याचिद् विवत्तया प्राच्यादिव्यवहार-साधारणत्वं, तथाप्येककालीनभिन्नदेशस्थितपुरुवापेत्तया साधारणत्ववैलक्तण्याद् व्यवहारवैलक्तण्यं विवक्तितमिति दर्शितम्। नन्वस्तु प्रथम-चरमादित्यसंयोगानामेव प्रमातृनियमेन पूर्वादिव्यवहारजनकत्वं स्वभावः, तेन कालादिनोपार्जित संबन्धानां कंचिदेव प्रति पूर्वप्रत्ययविषयत्वं नान्यमिति शङ्कते—

उपाधिरेवेति। समाधत्ते न स्टर्धसंयोगस्येति। साधारणत्वादिति। भिन्नदिगवस्थितेरप्यनुसन्धीयमानत्वादित्यर्थः । न च विशेषणं के[57A]नचिदे-वानुसन्धीयमानं विशिष्टव्यवहारं जनयति, नान्येनेत्यस्ति नियमः, दण्डादौ विपर्थ्य-तेन भिन्नदिगवस्थितरपि प्रथमचरमादित्यसंयोगानामनुसन्धीयमानत्वात् मध्यस्थिते पदार्थे सर्वेषामपि सर्वव्यवहारप्रसङ्ग इत्यर्थः। कथं तहि इति। विशेषणीभृतसूर्यसंयोगानां भिन्नदेशस्थितरप्यनुसन्धानात्। कालवत् दिशोऽपि विशेषणसंबन्धमात्रचरितार्थत्वात् कञ्चिदेव प्रति पूर्वादिब्यवहारो दिक्पत्तेऽप्यनुप-**उपनायकस्वभाववैलक्षण्ये[ने]**ति। यद्यपि पम्न इत्यर्थः। सर्वैरनुसन्धीयन्ते दिशापादितसंबन्धाश्च, तथापि तेषां विशिष्टव्यवहारजनने दिक् 10 सहकारिणी, सा च देशविशेषस्थितं प्रत्येव पूर्वाद्वियवहारज[न]कानेकस्वभावतया धर्मित्राहकप्रमाणसिद्धीत नातिष्रसङ्ग इत्यर्थः। तेन दिक् न पुरुषभेदेन परधर्मीप-संकामिका संकामकत्वात् कालवत् इति दिक्सिद्धौ धर्मि ब्राहकवाधितम् , असिद्धौ वाश्रयासिङम् इत्यवधेयम्। कालस्येति। एष' स्वभावभेद इति। नियममपेक्ष्य परधर्मोपसंक्रामकत्वरूप इत्यर्थः। लाघवादिति भावः। समाधत्ते— ¹⁵ न कियां प्रति अन्यथा द्शेनादिति। अन्यधेति। प्रमातृनियममन-पेक्ष्य परधर्मीपसंक्रामकत्वदर्शनादित्यर्थः। तेन प्रमातृनियममपेक्ष्य परधर्मीप-संक्रामकस्वभावत्वं [57B] बाधकात् कालस्य दुर्लभमित्यर्थः । विकल्प युक्यन्तर-माह—अपि चेति। 'आद्त्यधर्ममात्रमन्यत्रोपद्ध्यादि'ति पत्नो'ऽन्यधर्ममन्य-त्रोपद्ध्यादि'त्यनेनातिप्रसङ्गारोपस्य समानत्वात् न पृथगाशङ्कितः। 20 चे'ति पत्तस्त्वसंभावित एव। कालस्य क्रियोपसंक्रामकत्वेनैव सिद्धत्वात् क्रिया-संयोगमात्रसाधारणरूपोपसंकामकत्वपत्तं त्वग्रे दूषिष्यति— न च संयोगयोरि'त्यादिना। तेन युक्तं विकल्प द्वयं करणं क्रियोपसंकासकत्वं संयोग-मात्रोपसंक्रामकत्वं चेति स्वभाव इति तु न युक्तम्। स्वभावभेदेन धर्मिद्वयसिद्धे-न चैवं प्रथमादित्यसंयोगोपसंक्रामकस्वभावाया दिशश्चरमादित्य-दु वीरत्वात्। संयोगोपसंक्रामकस्वभावं द्रव्यान्तरमापद्यत इति वाच्यम्। प्रथमचरमादित्य-संयोगानां तपनमेक्गतसंयोगत्वेनैकरूपत्वादेकेनैव द्रव्येण संयोगोपसंकामोप-पत्तेः। भाष्यस्यार्थान्तरं विवज्ञन उक्तार्थे योजयति—साधूक्तमन्यनिमित्ता-

[্]য Vādīndra reads एव for एवं,

20

संभवादिति । पूर्वं . स्टर्यसं योगादन्यस्य पूर्वादिप्रत्ययेषु विशेषणस्यासं अवात् 'त एव विशेषणिम'ति व्याख्यातम् । इदानीन्तु दिशमन्तरेणानन्यस्य संकामकस्य निमित्तस्यासंभवादिति विवेकः। यदि वा तत्रैवार्थद्वयं विवित्तितम् इति [58 A] प्राचां दिक्समर्थनं, नवीनानां चार्थद्वयस्योपसंहार एतन्मनःस्वान्यमूर्त्तत्वानधिकरणशब्दात्मत्वानधिकरणस्वनिष्ठपरत्वासमवायि-कारणाधारान्यत् द्रव्यत्वात् पटवत् इति। 'भगवतः सवितुर्ये ¹संयोगा लोकपालपरिगृहीतदिक्पदेशानामि'ति भाष्यं यथाश्रुतमसंगतं, सवितुर्दिक्पदेशैः सह संयोगविवत्तायां दिक्प्रदेशैरिति स्यात् , न तु दिक्प्रदेशानामिति। एवं दिक्-प्रदेशानां सविवा सह संयोगवियद्मायां सविवेति स्यात् , न तु सवितुरिति । तेन 'भगवतः सवितुर्ये संयोगा' इति पृथक्कृत्य 'तेषामि'ति अध्याहृत्य ब्याचर्छे—'भगवतः 10 सवितुर्ये संयोगविशेषास्तेषामि'ति । तद्नेन सूर्य्यसंयोगसंज्ञात्वम् उत्तरप्रन्थे, न च दिक्षदेशसंज्ञात्वं प्राच्यादिसंज्ञानां द्रीयता सुर्यसंयोगविशिष्टदिक्संज्ञात्वं द्रितम्।

॥ *दिक *॥

'श्रोत्रादीनी'त्यत्र परदेहसंबन्धीनीति शेषः। तेन सिद्धसाधनम्। 'कर्त्तृव्यापार्याणी'ति चेतनप्रयत्नविषयाणीत्यर्थः। तेन न व्यापार- 15 पदार्थानिरुक्तिः। 'करणत्वादि'त्यत्र करणत्वं कारणत्वं, न तु साधकतमत्वादि, यथानवस्थारूपप्रतिकूलतर्कापराहतेः करणप्रयोज्यं करणमिति नियमाभावः, एवमनुकू[58B]लतकीभावात् कर्न् प्रयोज्यं करणमिति नियमाभावः, प्रतिकृलतकंवद्वुकूलतकाभावस्यापि व्याप्त्यभावलिङ्गत्वादिति शङ्कते—निवति। समाधत्ते— 2सजातीयकारकापेक्षा नियम इति । करणं करणप्रयोज्यमिति नियमः। अन्यथा लक्तणव्याघातादिति। यत् किञ्चिद्पि करणलक्तणः अवदन्तर्भूत-कारणत्वं भवेत्। कारणत्वं चाचेतनस्य साज्ञात् परम्परया वा चेतनानधिष्ठितस्य दुर्घटम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामचेतनस्य साज्ञात् परम्परया वा चेतनाधिष्ठितस्यैव हेतुत्वनियमादिति तर्कान्तरमाह—चक्षुरादीनामिति। यदि चन्नुरादीन्येव चेत- 25 नानि, न तु चेतनाधिष्ठितानि, ति चत्तुःसाध्या रूपप्रतीतिः चत्तुष्येव, रसनसाध्या

I Vadindra reads संधोगाः for संघोगविश्रेषाः

² Vadindra reads सजातीय for समानजातीय.

रसप्रतीतिः रसन एव, तयोर्नियतिवषयत्वात । न च प्रसम्बेता प्रतीतिः परेणान्-देवद्त्तेनापि यञ्चद्त्रप्रतीतेरनुसन्धानप्रसङ्गत्। तेन य एव सन्धातुं शक्या। रूपमद्रानं स एव एसं रसयापि इत्यनुसन्धानं न स्यात् इत्यर्थः। ननु कार्य्यत्वं जन्यत्वं तचाश्रितत्वसमवेतरूपं विवापि प्रध्वंसेऽस्तीत्याह् कार्यत्विमिति। भवतु शरीरं कार्य्यं भूतं च मा भवतु वाचेतनमिति शङ्कमानी यः स पृथिन्यादिविशेष-याव[इ]द्रव्यभावी यावत्वृथिव्यादिव्यक्तिभावी चेति नियममभ्युपैति नो प्रथमे[मं] **भाष्यमु** 59A] त्तरतयावतारयति— वेति विकलप्य याबद्द्रव्यभावि भवेदिति। अत्र याबद्द्रव्यभावित्वम् अत आहेति। आपाद्यमाश्रयविनाशाजन्यविनाशप्रतियोगित्वाभावः यावत्पृथिन्यादिन्यक्ति भवेदित्यत्र सकळपृथि व्यक्तिवृत्तित्वं घटादिनिष्टगुणत्वावान्तरज्ञातिमस्वमापाद्यं विवक्तितम्। तेन घटादिरूपादीनाम् एकैकमात्रवृत्तित्वाञ्च तत्र पृथिव्यादिविशेषगुणत्वसकलपृथिवी-वृत्तित्वयोरापाद्यापाद्कयोर्नियम इति मुलशैथिल्यात् तकीयासोऽयमिति परिहतम्। न चालेष्टापादनं, घटादौ ज्ञानानङ्गीकारात्। ज्ञाने घटादिनिष्ठगुणत्वाचान्तरजातेर-नङ्गीकतुंमशक्यत्वादिति भाष्यकाराभिषेतं तकन्तिरमभिसन्यात् 'शरीरस्ये'त्यत्र शरीरस्य स्वृतिमत्त्वे 15 कल्पमृत्थापयति—अत्राप्यनियम इति। संस्कारवस्वमापाद्यम् । संस्कारवस्वाभ्यपगते च तेनैवानुभववस्वमापाद्यम् । अनुभव-वत्वाभ्युपगमे व किमुत्पत्तेरनन्तरम् आद्यस्मृतेः प्राक् शरीरे तद्भ्युपगम्यते, शरीरोत्-नाद्यः, आद्यस्मृतेः प्राक् शरीरोत्पत्यनन्तरम् अनुभवाभावस्या-पत्तेः प्राग्वा ? ध्यत्तसिद्धत्वात्। न द्वितीयः, व्याघातात्। न 'ह्यनुत्पन्न"माश्रयश्चे'ति घटते। अत्र 'चोत्पत्तेः प्रागनुभवाभावेने'ति व्याचातप्रदर्शनम् । उत्पत्तेरनन्तरम् आसस्मृतेश्च 20 'प्रागनुभवाभावेने'ति बाधाविष्करणार्थं पूरणीयम् । 'संस्काराभावादि'ति स्मृत्या नेष्टावादनिर्मात दर्शयितुम्। 'स्मृत्यनु वन्धानुपविर्तार'ति संस्कारवस्वापादनम् तर्कविपर्ययसाध्यं निर्दिष्टम्। तदिह् नुभवाभावेने 'त्युपकस्य 'स्मृत्यनुबन्धा-नु[59B]पपत्तिरि'ति एतत्पर्यन्तं तर्कस्य विषयंये पर्यवसानोपपादनम्। तेनानु-25 भववस्वाभावेन संस्कारवस्वाभावापाइनम् । तेन च स्मृतिमस्वाभावापादनमिष्टापादन-मैवेति निरस्तम्। यद्वा, संस्काराभाववति शरीरे स्मृतिव्यहिता अनुभवाभाववति संस्काराभ्युपगमो व्याहत इति व्याद्यातप्रदर्शनपरो प्रनथः। एवमप्रिमप्रनथा अपि ब्याख्येयाः। 'करणभावादि'त्यत्र करणत्वं कार्यत्वं विवक्तितम्, लक्तणया अन्यथा

I Vādīndra reads सत्यनुबन्ध for स्रूत्यनुसन्धान.

इति। अनुभवानुविधाधितयेति। दोषबाहुल्यात् विधायित्वं सैयत्वोपलज्ञकम् , अनुभवकार्यत्वं च अनुभवज्ञन्यत्वानुभवज्ञन्यजन्यत्वयो-रन्यतरत्वम् , तेनानुभवानुविधायित्वं यदानुभवज्यत्वं तर्हि साध्य(ा)विशिष्टत्वम् ; अथानुभवाव्यवहितोत्तरकालीनत्वं तदाऽसिद्धिः। अथानुभवानन्तरकालीनत्वमातं 5 तर्हि अनुभवाजन्यैरनागतैरनैकान्तिकम् इति । अनुभवकार्यत्वं च यद्यनुभवाव्य-वहितोत्तरकालीनत्वनिष्पत्तिस्तदा बाधः। अथानुभवोत्तरकालीनत्वसात्रं सिद्धसाधनमिति च निरस्तम् । प्रयोगस्तु — स्मृतिः स्मृतितदितरावृत्तचनुभवजन्या अनुभवजन्यजन्यान्यतरधर्मवती मैयत्वात् संप्रतिपन्नवत् इति। अनुभवः स्वस्वेतरावृत्तिस्यृतिजनकधर्मवान् मैयत्वात् संप्रतिपन्नवित्ति [60A] एवं विविचतिम्। अन्यथा खण्डनावतारादिति। जीवनविरह इति। विशेषविरह इत्यर्थः। आध्यात्मिको वायुः प्राणः बाह्यधातूपप्रहः दुग्धादेस्तुष्त्यादि-हेतोरुपादानम् । 'कार्य्दवादि'त्युत्तरम्। तृष्ट्यादेरभावः कथमित्यत्र प्रकरणे कार्यत्वादित्येव प्रयोजकम् , शेषमभ्युचयः। यो हि मनोज्ञानाश्रय इति मन्यते, स किं मनसो युगपत् सकलेन्द्रियासंयुक्तत्वं युगपद्रसादिज्ञानोत्पत्तिविरुद्धं 15 करणत्वं मन्यते न वा ? नाच इत्याह—'ज्ञानाश्रये'ति। कत्त स्यादिति। धर्माधर्माश्रयः स्यादित्यर्थः । न तु 'करणसिति । न तु सकलेन्द्रियासंयुक्तमित्यर्थः । द्वितीयेऽपि किं कर्त्र्युगपत् सकलेन्द्रियासंयुक्तं सहकार्यन्तरिमध्यते न वा ? द्वितीयं दूषयति—तथा चेति। यदि धर्माद्याश्रयः, न च सकछेन्द्रियासं युक्तं सह-कार्यन्तरमपेत्रते,तथा च सतीत्पर्थः। धर्माद्याश्रयस्य सर्वगतत्वमावश्यकमित्यभिप्रायः। 20 युगपद्नेकविषयसिविधाविति। सर्वेन्द्रियाणां सर्वविषयसिवधावित्यर्थः। न हि करणवदिति । सकलेन्द्रियासंयुक्तविद्रियर्थः । 'कर्तुः' सर्वगतस्येत्यर्थः । ननु भवन्तु युगपदनेकान्यालोचनानी्त्यत थाह**—तथात्वे चे**ति। रसाद्यनुपलन्धिः। रूपोपलब्धिसमये आद्ये **भारग**भिश्रेतं **कारणान्तरे**ति । ननु भवतु ज्ञानाश्रयस्य मनसो धम्माश्रयताङ्गीकारे सर्वगत[60B]-तथा सकलेन्द्रियसंबन्धापौत्त युगपत् सकलज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः धर्माद्यनङ्गीकारे तु सर्वगतत्वाभावाद् युगपत् सकलेन्द्रियसंबन्धाभावे कथं युगपत् सकलज्ञानप्रसङ्ग इत्याशङ्कय परिहारत्वेन 'स्वयं करणभावादि'ति आष्ट्याम् अवतारयति अथेति।

I Vadindra omits तत् before करणम्.

करणतधैचेति । 'पव'कारेण कर्ज् त्वं धर्माद्याश्रयत्वलक्षण' निवारयति । सर्वगतत्व-च्युदासार्थम् सिद्धे हि चैतन्याश्रये कर्त्तरीति। चैतन्याश्रयस्य धर्माद्या-श्रयत्वं कर्त्तृत्वं बलवत्प्रमाणसिद्धम्। तथा च तस्य सर्वगतत्वस्थितौ ततोऽन्यद् युगपत्सकलेन्द्रियासंबद्धमनोऽनुमैयम् इति। तस्य ज्ञानाश्रयत्वे बाध इत्यर्थः, कर्न् त्वकरणत्वयोविंशेषाङ्गीकारवादिनं प्रति अभिधानात् । यस्तु कर्न् त्वकरणत्वयो-विरोधं नेक्छति तं प्रति 'साधारणवित्रहवस्वप्रसङ्गात्' इति आष्यप्र उत्तरतयावता-रिवष्यति । ज्ञानं पृथिव्यादिव्यतिरिक्तद्रव्याश्रितिमिति पृथिव्यतिरिक्ताश्रितत्वं चेति द्वयं साध्यम्। तच द्वयं प्रसिद्धामिति नास्ति अप्रसिद्धविशेषणत्वलेशोऽपि। प्रयत्नवानिति । विस्तरः पुनरन्यत्रेति। ज्ञानेच्छाप्रयत्नवानिति अभिषेतम्। तथापि नाधिष्ठातेत्यतद्विवरणत्वं प्रयत्नाद्मितः संयोगिनोऽधिष्ठातृशब्दार्थत्वा-दित्याशङ्क्य पूरयति—संयोगीति । [वि?]होष इति । तदनेन प्रयत्नज्ञाना-श्रयतया पंरात्मानमनुमिन्वतार्थात् पूर्वापेत्तितपरज्ञानसिङ्गिरिति द्शितम्। हिताहितप्राप्तिपरिहारफलक्रियावस्वस्य व्यभिचाराभावात् **व्यर्थ** आह—**योग्यग्रहणं कचिद्न्त्राये**ति। हिताहितप्राप्तिप[61A]-क्रचिद्दन्तरायेण हिताहितप्राप्तिपरिहारयोरसिद्धस्थले विवित्तते, असिद्धमिति वस्तुत्वेन विवित्तितम् , अपि तर्हि हिताहितप्राप्तिपरिहार-योग्यत्वं चेष्टात्वापरपर्यायं भोक्ष्ययत्नजन्यकियासु वर्त्तमानो जातिविशेषः, स च सकलविप्रतिपन्नपरशरीरिकयासु चेष्टते इत्यध्यत्तसिद्ध इति नभसः सिद्धिरित्यर्थः। निमेषोन्मेषक्रिययोः शरीरावयवसमवेततयेव शरीरावच्छेदकत्वात् , न निमेषोन्मेष-कियावस्वादिति हेतुरपत्तधर्मेति । वृद्धिरवयवोपचय इति । अत्र अवयवोपचयशब्देन अवयवविशेषो वृद्धित्वाधिकरणं विवित्ततम् । वृद्धितवं चायं वृद्धिमानयं वृद्धिमानिति प्रतीतिसिद्धः सामान्यविशेषः, स वासति संङ्करादौ जातिः, सति तु उपाधिरिति। पवं संरोहणमपि संरोहणत्वाधिकरणमवयवविशेषः, संरोहणत्वं च जातिरुपाधिर्वेति । वृद्धिरवयवोपचयो वद्ध(ह्व)वयवत्विमिति तु न युक्तम्। तथा सिति भोक् निधिष्ठितकु-मभादौ व्यभिचारात् । 'प्रयत्नविश्वमित्तके' इत्यव भोक्तृपदमनुसन्धेयम् । मनसि कर्मासिद्धःं, किन्तु (?) आह—अयम् आश्चाय इति । 'मनः प्रयत्नवद्धिष्टितं गुरुत्वद्रवत्वादिकारणान्तराभावे सति गतिमत्वादि'त्यत्र परं मनसो धर्मिन्वे-नोपादानाञ्च स्वातमना सिद्धसाधनं, परातममात्रविप्रतिपत्तेः नेश्वरेऽपि सिद्धसाधनम्।

25

10

15

20

ईश्वरातिरिक्तपरात्मविप्रतिपत्तौ प्रयत्नशब्देनानित्यः प्रयत्नो विवत्तित इति द्रष्टव्यम् ।

[61B] अदृष्टोपग्रहादेवेति । अनसि तावदुपसर्पणादि कम्र्म प्रयत्नाद्यभावे जायमानं पवनादौ तिर्यग्गप्रनादि कर्म्स दृष्टादेवेति वैद्वीचिकैरस्य्येतम् । तेनासिसत-मनःकम्भ स्यादित्यर्थः। विषयप्राहकेन्द्रियसंयोगहेत्रावि तथैव क्रि तिव्होपसर्पणाद्यवस्थमनोधिम्बेटवे बाधापर(सि)द्धान्तो । इच्छानुविधायिकम्बेवतश्च धर्मित्वपत्तेऽपि यदि 'गुरुत्वा विकारणान्तराभावे सति' इत्यादिशब्देन अद्रष्टमपि तद्रापचधम्मतानुकुलतर्कविरहो। अथादिशब्देन विवित्तताः, तदा व्यभिवारानुकूलतर्कविरहाविति प्रस्याभिसंहितम्। क्वचिदेवमपीति। 'क्वचिद्दि'ति शरीरादिना संयुज्यमाने मनसि पवनादौ 10 चेत्यर्थः। ननु तथाविधं मनो धम्बित्वेन विवत्तितम् , किन्तु इच्झानुविधाय्येतत्-कम्मेजनकम् । 'प्रयत्नवद्धिष्ठितम्' इत्येतत्कम्माव्यवहितपूर्वेत्तण इति विशेषणीयम् । गतिमन्वादिति। इदानीन्तनगतिमत्वादिति भावः। तेनान्यदा क्रियावद्भिर्न व्यभिचार इति भावः। तथाप्यनुकूलतर्कविरहादेः का गतिरत आह— यदापि चैविमि^छति । अयमर्थः —यद्यदृष्टादेव क्रियास्त्वित्यभिद्धानं प्रत्यदृष्टा-श्रयतयैव परात्मा सिद्ध इति किमयं तर्हि इच्छानुविधायिनि कर्म्सणि प्रयतन-वतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधृतसामध्यांत्तद्भावे कम्मीनुदय **ए**वेत्यन् क्रलः समर्थनीयः। इच्छानुविधायित्वं हेतुभूतस्य कम्मणो दर्शयता [62A] नात्र दृष्टानु-सारेणादृष्टे हेतुः। यस्बदृष्टं दृष्टानुसारेण हेतुः, तद् गुरुत्वद्रवत्वादिकारणान्तरा-भावे सतीत्यादिपदेन व्यवच्छिद्यते। तेन नासिद्धिव्यभिचारो वेति दर्शितम्। न त्विच्छानुविधायित्वं हेतुविशेषणम् इति भ्रान्तिः कार्या, तस्यैव समर्थत्वेन 'गुरुत्व-द्रवत्वादिकारणान्तराभावे 'सती'त्यस्य वैयथ्यापत्तरिति।

अदूर विप्रकर्षण तद्षि व्याप्नुत इति। अयमर्थः—सत्यं मनो-विषयोऽनुषपञ्चः, मनोवहनाङीविषयस्तु घटते एव। अन्यविषयोऽपि चान्यत्न संबन्धिनि कर्महितुः करणविषय इव तत्सम्बन्धिपरमाण्यादौ, स च तद्विषयोऽपि तत्कर्मजनकत्या उपचारात् तद्दोचर इति व्यपदिश्यते। तद्देन सान्नात् परं- 25 परया वा मनः प्रयत्नवद्धिष्ठितमिति साध्यनिर्देशो विवेचितः। ननु यदि शरीरान्त-र्वर्त्तिनीषु मनोवहनाङीषु स्पार्शनप्रत्यन्तत्वम् उपपद्यते, तर्हि तद्देशस्थेष्वर्थान्तरेष्वपि

I Add द्रवल after गृहल.

² Vādīndra adds एवस् after यद्यपि च.

किं न स्यात् , तास्विप च सर्वदा किं न भवेदत आह—"अदृष्टस्य नियामकत्वाच्य"। तत्रेव तदा तत्प्रत्यक्षिति। 'पव'-कार'स्तदे'त्यतानुषज्यते। प्रत्यक्षिति । स्पार्शनप्रत्यत्तिमित्यर्थः । उक्तमर्थं सत्प्रतिबन्दिग्रहम् उपपाद्यति —"न हि जलायभ्यबहरणे"त्यादिना। नयनादीति। नयनमचेतनं रसाप्राहकत्वात् गवात्तवत्। एवं रसनमचेतनं रूपप्रतीत्यजनकत्वादित्यर्थः। 'चेतन' इत्ययं चेतनो नियतविषयेभ्य इति । चत्तुरादिभ्य इति विवित्तितम्। "प्राक्षत्रत्यगावात्तवदि"ति प्रतिसन्धातन्तरवदिति द्रष्टन्यम्। तेन न खण्डनावतार इति । अन्यथेति । यद्दविशे $[62\mathrm{B}]$ षवत्रद्रसवदिति चक्तुषो वक्तव्यं, तस्यैव ब्याप्यरूपविषयत्वात्। स्मृतव्याप्तिपत्तधरर्मतावत्तया रूप-पतिसन्धानं रसनस्याभिधेयम् , इच्छाजनकरसदिशेषानुभानस्य तत्रैव वक्तन्यत्वात्। न चैतत् संभवति, व्याप्तिदर्शनतत्रस्मरणप्रतिसन्धानानां सामानाधिकरण्यनियमात्। चैबहृष्टायां ब्याप्त्यौ मैबादेर्बाप्तिस्मरणिङ्गप्रतिसन्धानाद्यापत्तेरिति । कारणाभावादिति। रसाद्यनुमानस्येच्छाकारणस्याभावादित्यर्थः। 'विष्रह एव प्रयत्नवानस्त्व'त्यत बाधकाभावादिति शेषः। प्रतिसन्धात-15 स्तद्भावादिति । यो हीष्टसाधनताविनाभृततया गृहीतिलङ्गपत्तधममैतावत्तया प्रतिसंघत्ते, स एव इष्टसाधनतामनुमाय प्रयतते, तेन प्रतिसंघानाभावाञ्च विप्रहः प्रयत्नवानिति । ¹तद्भावादिति । अधिष्ठातृभावादित्यर्थः । प्रतिसन्धानमपि तर्हि देहस्यास्तु,अतआह — द्वारीरस्य चेति। "कार्य्यत्वे सति अब्यापकत्वे सति वा एकेन्द्रियप्राह्यत्वादि"त्यव कार्य्यत्वे सत्येकेन्द्रियप्राह्यत्वात् अग्यापकत्वे सत्येकेन्द्रिय-20 प्राह्यत्वादिति हेत्रद्वयम् । कार्य्यत्वं च प्रागसतः सत्तासम्बन्ध इति न रूपादिप्रध्वंसे व्य क्तिगतसर्वगतत्वेऽपि वा जातिव्यापिकेति न रूपत्वादिभिर्द्धितीयस्य व्यभिचारः । व्यभिचारः। प्रध्वंसव्यवच्छेदार्थं 'भावत्वे सती'ति विशेषणमुपादेयमिति। सामानाधिकरण्येति। यत्नाहंकारो ममेदं हितसाधनमिति अनुभवः, तत्नैव सुखादयो घटनते, प्रमाणबळान्नान्यबेत्यर्थः । अहंकारेण सुखादीनां सामानाधिकरण्ये-ऽनुसन्धानं प्रमाणयति — योऽह मिति। ननु भि[63▲] ब्राश्रयाणां व्यञ्जकाश्रयतयानु-सन्धानमस्तु, को विरोध इत्याशङ्क्य भिन्नाश्रयत्वम् अप्रतिसन्धाननियतं प्रन्यसे न वेति विकल्प्य प्रथमे दूषणमाह—इदं च प्रतिसन्धीयमानत्वमिति । नन्वभिन्ना-

[ा] Vadindra reads तज्ञावात् for तथाभावात्.

अयःवाप्रतिसन्धानत्वयोगियमः, प्रकृते शरीरादेरेकत्वेन भिक्षाश्रयत्वस्यापवादकस्या-भावान्नानिष्टापिसिरिति अत आह—तथा च दारीरेति। हितीयमुत्थापयति— नन शरीरगुणा अपि इति । न वयं भिन्नाधिकरणयोरैकाधिकरण्यप्रतिसन्धान-मात्रं न घटत इति ब्र्यः, किन्त्वभ्रान्तमैकाधिकरण्यानुसंधानम्। इदन्तु भ्रान्तमिति 5 समाधत्ते न तस्य भ्रान्तत्वादिति । शङ्कते - प्रकृतमपीति । ताचनुभवेन सुखादेः सामानाधिकरण्यानुसन्धानिस्यर्थः। किमिष्टसाधनतानुभवो यत तस्य पूर्वोत्तरकालयोरैक्यं भ्रान्तिमिति विवित्तितम्, आहोस्वित् सुखादेस्तदा-श्रयत्वमिति ? न प्रथमः, य प्वान्वभूवं स प्वाहं स्मरामीति अभ्रान्तमत आहः - अन्येन **दृष्ट्रय चे**ति । इदमपि कुतस्तत्राह—अन्यथेति । द्वितीयं पन्नमुत्थापयति— स्यादेतदिति । स्मृतिबुद्ध्योरिति । स्मृत्यनुभवयोरित्यर्थः । अयावदद्वन्य-भावित्वादिति । अत्र "प्रत्यक्तत्वे सती"ति विशेषणमुपादेयम् । अन्यधा पार्थिव-परमाणुक्तपादिभिव्यभिचारात्। यदि स्पर्शयदिति। सुखादयो यदि शरीरादि-गुणाः, न तु बुद्धिसमानाधिकरणाः, तदा वैयाधिकरण्याविशेषे चैत्रबुद्धेरेव चैत्रदेहे खुखादीन् जनयति, न मैत्रदेहे इति नियमो न स्या[63B]दित्यर्थः । नत् ममैदं हित-साधनम् इति चैत्रबुद्धिश्चैत्रदेहं प्रति हितसाधनत्व अध्यवस्यतीति तत्रैव सुखं जनयति तद्विषयत्वात्, न मैत्रदेहे तद्विषयत्वादित्याशङ्क्याह— विषय विषयिभावश्येति । चैत्र-समवायिन्या बुद्ध्येत्यर्थः । सैत्र विष्यिणयेति । चीत्र(स्य) बुदध्येति। मैबशरीरविषयिण्या 'मैत्र'शरीरस्ये'ति चैत्रइं हितसाधनम् इत्येवंह्रपयेत्यर्थः। 'न याबदुद्रव्यभावी'त्यत्र हेतुः निमित्ताभिमुख्येनेति । विमित्तोत्तरकालमित्यर्थः । व्याप्यवृत्तिरि'त्यत्र हेतः-² निमिन्तमन्निधिमिति। यादाति गगने 10 पवनसिविधः, ताबत्येव शब्दो जन्यते, शब्देन नान्यत्रातिप्रसङ्गात् । एतेन कर्णशब्ऋत्यव-च्छिन्नमाकाशमिन्द्रियम् । श्र्यमाणश्च शब्द्स्तद्भिन्याप्य वर्त्तते, तेन सुखाद्यो नेन्द्रिय-विशेषगुणाः तद्व्याप्यवृत्तित्वादिति हेतोर्न शब्देन व्यभिवार इति श्रीधराचार्योऽपि प्रत्यक्तः । कर्णशब्क्रलीनभाभागमध्याप्नुवतोऽपि शब्दस्योपलम्भाविरोधात ,

[ा] Vadindra reads भरीरस्य for समवेतस्य.

² Vadindra reads निनित्त-सन्निधिम् for तत्सनिधिम्.

कियति कर्णविवरे मूर्तान्तरावरुद्धे पञ्चनप्रवेशासम्भवेन तद्वच्छेदेन शब्दोद्याचिति "प्राच्यां शब्द" इत्यादिदेशावच्छेदः, 'इदानीमि'ति कालावच्छेदोऽपि द्रष्टब्यः। बाह्योन्द्रियाप्रत्यत्तत्वं परमाणुक्षपाद्दौ ब्यभिचरतीति अन्यथा ब्यावष्टे— सानसेति। ज्ञानवैयधिकरण्य इति। गुणानां सानसप्रत्यत्तत्वे चेति न समवायित्वे सत्युद्भूतत्वं योग्यतेत्यर्थः। इतोऽपि न शरीरादिगुणत्विमत्याह— शरीरादिगुणाना-भिति। तथा 'प्रत्यत्ततोऽपी'त्यत्र प[64A]रमेश्वरातमेत्यर्थः।

'यत् सत्तत् चणिकम्' इत्यस्यान्वयित्वपचे 'यथा घर' इत्यत्र 'यथान्त्यशब्द' इति द्रष्टन्यम्। 'संश्च विवादाध्यासितः शब्दादिरि'त्यद्य 'घटादिरि'ति द्रष्टव्यम् । व्यत्या-सादि तु लेखकादिदोषादिति। यद्वा, 'यत् सत्तत् चणिकत्' इति व्यतिरेकमुखः प्रयोगः। अत एव वश्यत्यन्वयेनेति । यथा च व्यतिरेक्षवलाद्न्वयसिद्धिस्त्या वैद्रोषिकै-रप्युपपादनीयम्। अन्यथा साध्यसाधनयोरन्याप्तौ न्यतिरेकिणो गमकत्वसङ्गादिति । तेन यदुकं वैद्वो चिक्रं सन्यै: "तदभावात् सपत्ने न न एते सिद्धसाधनात् । अन्वयो व्यतिरेकित्वे राद्धान्तविरहः स्फुटः'॥ इति तदुभयसिद्धान्तानःयासविज्ञिभितिमत्य-यौगपद्येनार्थिकियाकारित्वं स्थिरे पर्रेरप्यनङ्गीकृतिमिति न दूषणमुपेक्ष्य 15 क्रमपत्तं दूषियतं किमत्तणिको वर्त्तमानार्थिकयाकरणकालेऽतीतानागतयोरर्थिकययोः समर्थों नो वेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति – वसियानेति। द्वितीयं दूषयति— असम्बद्धेत्वे इति । ननु बीजादीनां सहकारिसापेत्तत्वे भवत्ययं दोषः, यदा तु कार्य्यमेवाङ्कुरादि बीजादि उत्पवनादीन् अपेत्नते तदा न कश्चिहोष इति शङ्कते—अनेक कारणाधीनस्वभावतधेति। अङ्कुरादिकार्यं बीजादौ सति भवितव्यमित्येवंस्वभावं न वा ? प्रथमं दूषयति—तस्यास्वतन्त्रत्वादिति । 20 अस्वातन्त्रयं तस्मिन् सति भवितव्यमिति भावः। केवलाद्वीजादङ्कुरोद्यप्रसङ्गादिति शेषः । द्वितीयं दूषयति—स्वातन्त्रये वेति । स्वातन्त्रयं तस्मि[64B]न् सति भवितन्यमिति स्वभावविरहः। तद्धीति। यस्मिन् सति अवितन्यमिति नियमा-भावः, तस्य सिळळादेः साकल्येऽप्यङ्कुरादेरनुद्यादिति । बीजादेः सहकारिसापेत्तत्वे 25 दोषान्तरमाह—अथ केयमिति । स्वभावभेद् इति । स्वक्षपिन्यर्थः । सहकारिभिः सहकरोतीति स्वभावो वीजस्य (स)हकारिसत्वाविनाभाव्यन्तभूतसहकारिस्वभावो

I Vadindra adds कारण after अनेक.

वेति विवित्तितं न् वा ? तृतीये दूषणमाह—स्वभावस्य तादवस्थ्यादिति। यावद्वीजं कार्योद्यप्रसङ्ग इति शेषः। प्रथमद्वितीयाद्यत्थापर्यात—**नन् यत** एवेति । सहकारिटयावृत्ताविति । यावत्सस्विमिति विवित्तितम् इति न व्याहतिः। षवमुत्थाप्य दूषयति – स ेहीत्यादिना। सहकारिविरहे न करोतीति स्वभावः, सहकारिविरहाविनाभूतान्तभू तसहकारिविरहो वेति विवक्तितं नो वा ? 5 न तावदन्तिम इत्याह—अकन् स्वभावापरावृत्ते रिति। सहकारिसत्वेऽपि स्यादिति शेषः। [65A] **अथ तहिरहादकत्तृ स्वभाव** इति। ् उत्थाप्य दूषयति— सहकारिविरहपर्यालोचनयेत्यर्थः। 'तद्विरहादि'ति ननु सामर्थ्यासामर्थ्ययोः कालभेदेन विरोध-कालान्तरेऽपीत्यादिना। परिहारोऽस्तु देशभेदेनेव घटतद्भावयोरत आह—न चाघिमिति। एकस्यैव धारिर्मणः सामर्थ्य धर्मिणोऽव्यतिरिक्ते व्यतिरिक्ते वा १ प्रथमे सामर्थ्यासामर्थ्ये दुईटें, सामर्थ्यासामर्थ्येयोः कालभेदेन तद्भिन्नस्य धर्म्मिणोऽपि भेदस्य दुर्वारत्वादित्याह—धर्मिणोऽनतिरेकादिति । द्वितीये दूषणमाहातिरेके चेति। "औदासीन्यापत्तेरि"त्यहेतुत्वापत्तेरित्यर्थः। "न किञ्चिदेव स्यादि"त्यर्थकियाविरहादसन्नेव भवेदित्यर्थः। उपकारेऽपि कर्त्तव्ये 15 सहकार्यन्त्रापेक्षायामुपकारपरम्परापात इत्येकेति। अयमर्थः —सहकारि-भिरतिशय आधीयमाने बोजस्य बोजम् उत्पादकम् , अन्यथा तद्भावेऽपि तदुद्यापत्तेः, बीजं चातिशयमाद्धानं सहकारिणोऽपेत्ततेऽन्यथा सर्वदोपकारापत्तावङ्करस्यापि सर्वदोद्यप्रसङ्गात्। तस्माद्तिशयार्थमपि सहकारिभिरपेस्यमाणे अतिशयान्तरमाध्ययं बीजे तस्मिन्नप्युपकारे पूर्वन्यायेन[65B] बीजं सहकारिसापेत्तं जनकमित्युपकार-जनकोपकारजननार्थमपेक्ष्यमाणैः सहकारिभिरुपकारान्तरं बीजे जनयितव्यमिति तत्तद्तिशयार्थमपेक्ष्यमाणसहकारिसंपाद्यबीजवत्यतिशयानवस्थेति । वित्तिनि सहकारिभिरितशये कियमाणे बीजमपि सहकारिभिरपेक्षणीयमिति एवं बीजेन सहकारिष्वतिशय आधीयमाने बीजेन सहकारिष्वतिशय आधेयः। सहकारिणोऽपेत्तणीया इति तैबींजे पूर्वमतिशयान्तरमाधेयं, तस्मिन्नप्यतिशये बीजेन क्रियमाणे बीजमपेत्तणीयमिति सहकारिभिबीजस्य

I Vadindra reads ভি for নছি.

सहकारिष्वतिशयान्तरमाधेयमित्यनवस्थेति । उपकारे[णा ?]प्यपकर्त्तव्य-मिति तत् [उपकार ?]परंपराप।त इत्यपरेत्ययमर्थः – उपकारः कार्यार्थम-पेत्रमाणो बीजादिनिरपेतः कार्य्य जनयति, सापेत्रो वा ? आद्ये, बीजादेर-हेत्त्वापत्तिः। द्वितीये, बोजादिनापेक्ष्यमाणेनोपकारे अतिशय आधेयः। तोऽप्यतिगयः कार्यार्थं बीजादीन् अपेत्तत इति बीजादिनाप्यतिशयान्तरमाधेय मित्यनवस्थेति । तृतीयानवस्था त्वपेक्ष्यमाणेन उपकारेण बीजादौ धर्मिण्युप-कारान्तरमाध्येयमित्येवं रूपा सुगन्नैवेति सामर्थ्यासामर्थ्ययोः कालभेदेन विरोधापरिहारे कार्यभेदेनापि विरोधस्य दुःपरिहरत्वादेकस्मिन्नपि चणे बीजभेदादित्याह – तथेति। चाणिकोऽपि भावः सापेन्रो निरपेन्नो वेति विकल्पयतः काऽपेन्नाऽभिष्रेता, किं तैः 10 सहकरोतीति, तद्भावद्शायां न करोतीति वा, तैव्पकृतः करोतीति वा? उत्तरमाह—साहित्यकर्णोति। द्वितीयतृतीययोहत्तरमाह —अन्यथा न्त्वन-पेक्षत्विमिति । ननु यदि तद्भावदशायां न करोतीति नेष्यते, तर्हि कुशूलस्थादपि स्यादत आह-तैदिना ²तस्यासन्वादिति। *तस्येति। [66A]समर्थवीजस्येति अर्थः। तृतीयानङ्गीकारे हेतुमाह—सहकारोति। नतु स्थिरः पन्नेऽपि साहित्यकरणळत्नणापेत्रोपपत्तेः सहकारिसद्सद्भावाभ्याम् एकस्य कारणा-कारणयोक्ष्वपत्तेर्गतं क्ष्मणभङ्गेनेत्यत आह— शहियर हित्वति । सहकारिविरहदशायां यदि समर्थः, तर्हि कुर्याद्रन्यथा विरुद्धधम्माध्यास इति दुःपरिहरसित्यर्थः । द्वितीयं वोद्यं परिहरति एकस्येति। येनैव स्वभावेन वीजमङ्करं करोति तेनैव पवनादीनिष। स तु स्वभावः परस्परविभिन्नपवनादिव्यक्तिजनक इति न पवनादिव्यक्तीनामैकत्वा-20 पत्तिरित्यर्थः। नन् स्थिरोऽपि भावः क्रमवद्नेककार्य्जननसमर्थैकस्वभाववानेवेति न विरुद्धधम्माध्यास इत्यत आह—न च स्थैरघेंऽपीति। अतीतानागतवर्त्तमान-कार्येषु समर्थत्वादेकदैव तानि कुर्यादकुर्वाणो वा न समर्थ इति विरुद्धधरमध्यासमाव-

[।] $Var{a}$ dindra reads अन्पेचलम् for निर्पेचलम्.

² Vadindra reads तस for इस.

^{25 *} Read तस्य to the end of fol. 65B instead of 64B. Fol. 65 is altogether misplaced.

³ Vādindra reads स्थिर्जु भाव: for स्थिर्ज्ञभाव:, it seems.

25

हेदित्यर्थः। एतेनैकजातीयतैकदेशताप्रसङ्गाविप निरस्तौ वेदितःयाविति। यदि बोजं येनैव स्व-भावेन बोजान्तरमारभते नैव पवनादीनपि, तर्हि भवेयुरिति बीजजातीयास्तत्समानदेशाश्च तस्य स्वभावस्य तत्समानदेशं च प्रति समर्थत्वाद्नयथा वीजमिव बीजजातीयं बीजसमानदेशं न च भवेदित्येकजातीयतैकदेशताप्रसङ्गो । तो च बी[66B]जस्य भिन्नजातीयभिन्नदेशबीज-पवनादिजनकैकस्वभावाभ्युपगमैन परिहृतौ द्रष्टव्यौ इत्यर्थः। ननु व्याबुत्या चेद्त्तणिकाद्गगनकुषुमादेरर्थकिया व्याबृत्ता, तर्हि यत् त्तणिकं न भवति तदर्थ-कियाकारित्वलक्षणसत्त्वं च न भवतीति व्यतिरेकनियमोऽस्तु । 'यत् सत् तत् चणि-कमि'त्यन्वयनियमस्तु कथमत आह - तस्मात् क्रमचौगपद्ययोरिति। व्यतिरेक-नियमोऽन्वयनियमैऽप्रमाणे प्रमाणिमत्यर्थः। तत्र वर्तमानार्थिकयाकरणकालेऽतीता-नागतार्थिकिये प्रत्यसामर्थ्यसाधकौ प्रसङ्गविपर्ययौ ब्युत्पादयति नथाहीत्यादिना। सामर्थ्यसाधको तु प्रन्थाद्वहिरेव द्रष्टव्यौ । तथा हि यद्यदा यज्जननासमर्थे तत्तदा तन्न यथा शिलाशकलमङ्करम् , असमर्थश्चातीतानागतकालेऽपि अतीतानागत-योरर्थिकिययोभीव इति प्रसङ्गः। यद् यदा यत् करोति तत् तदा तत्र समर्थे, यथा 15 सामग्री स्वकार्य करोति चातीतानागतकालयोरतीतानागतेऽर्थक्रिये। भाव इति। प्रसङ्गविपर्धेय इति।

सत्त्वन्तावद् सिद्ध्ध्या सिकतया व्याप्यत्वा सिद्ध् मिति। सत्त्वन्तावद्व्याप्यत्वासिद्धं विरुद्धधम्मीध्यासम्तु स्वरूपासिद्धं इति तावच्छ्रव्यार्थः।
व्यतिरेकव्याप्तिर्हि सत्त्वच्चिणकत्वयोव्याप्तिबीजं, तत्न च क्रमयौगपद्यव्याद्यत्तिः।
तत्रापि प्रसङ्गविष्य्ययौ, तौ चानवकाशाविति व्याप्यत्वासिद्धं सत्त्विमत्यर्थः। तथा हि "समर्थश्चेत् कुर्यादेवे"ति अत्र प्रसङ्गे आपाद्कं सामर्थ्यं किमन्वय[67]
व्यतिरेकगोचरं बीजजातीयत्वमैव, कि बोत्पत्यनन्तरकारित्वादिशब्द्वाच्यम् ?
नाद्य इत्याह—न हि कुर्चद्वपतिति। बीजजातीयत्वेन यत् किश्चिज्जनकत्वापाद्नस्पेष्टापाद्नत्वाद्वीजोत्पत्यनन्तरच्चणविर्चि किश्चिज्जनकत्वापाद्नस्यापीष्टापाद्नत्वात्।

पतद्वीजोत्पत्यनन्तरच्चणविर्चि किश्चिज्जनकतापाद्नस्यापीष्टापाद्नत्वात्। अनागतबोजादौ मुख्यव्याप्तिमङ्गेन मूळशैथिव्याच। अङ्कुर-जनकत्वापाद्नस्याप्यङ्कुरमनुत्पाद्य विनष्टे बीजे मूळव्याप्तिमङ्गेन प्रशिथिळमूळत्वात्। तद्वीजानन्तरच्चणवर्त्यङ्कुरजनकत्वापाद्नस्याप्यनागतवीजादौ मूळव्याप्तिमङ्गेन मूळशैथिव्यात्।

द्वितीयं दूषयति तथाभूतं चेति। तथाभूतं कुर्वद्र्पत्वं, तेन यत्किश्चिज्जन-कत्वम् आपाद्यत इति विविद्यतितं, तथेष्टापाद्नम्। अथ यत्किञ्चिज्जनकत्वेनाङ्करा-जनकत्वमापाद्यं तदा गगनादौ मूलव्यातिभङ्गेन मूलशिथिव्यम्। अथ कुर्वद्रपत्व-5 मङ्करजनकस्बभावत्वम् , अङ्करजनकत्वं चापाचन्तदापाचापादकयोरभेदः, इष्टापाद-नञ्चाङ्करमनुत्पाद्य दिनष्टे बीजे मूलन्यातिभङ्गश्च। अधैतद्वीजान्यवहितानन्तरत्तण-तदानागतबोजादो मूळव्याप्तिभङ्गः। वर्स्यङ्करजनकत्वमापाद्यं द्रुपत्वं नाम कतिपयबीजनिष्ठो धर्म्झस्त्वया वक्तव्यः। तथा चापादकासिद्धिः। 'संदिद्यत' इति कोमलोक्तिः, 'नास्त्येवे'ति रहस्यम् । नन्यस्मद्भिवेतकुर्वद्व[67B]प-10 समर्थत्ववत् भवद्भिमतमपि। सहकारिविरहेऽङ्कराजनकत्वे सति पवनादिसह-कारिसत्वेऽङ्कुराजनकत्वमपि समर्थत्वं सन्दिग्धमेव, निश्चितत्वे वास्तु तदेव सहकारिविरहेऽप्यङ्करजनकत्वापादकं बीजस्येत्याशङ्क्याह—सहकारि रिविति। दर्शनानतिक्रमेणेति। प्रत्यत्तं प्रमाणयति अविरोधादिति। भावमाह—अन्यथेति। सहकारिषु सत्सु जनकत्वम् , असत्सु वाजनकत्विमिति स्वभावभेदेन पूर्वोत्तरत्तणयोबीं जभेद इति उक्तापरिहारत्वेन व्याचत्तते । सहकारिषु 15 सत्स्विति। जनकस्वभावं बीजं तस्य च सहकारिसाकस्यासाकस्ये कुर्वदूपत्वा-कुर्दद्वपत्वे, न तु स्वभावभेद इति न विरुद्धधर्माध्यास इत्यर्थः। तर्हि सहकारि-सदसत्वरूपानेकस्वभावविरोघोऽस्तु, अत आह—विरोघादिति। उभयवादि-सिद्धतामुपपाद्यति त्वयाऽप्ये(ह्ये)तदिति। अथ तै: सहैव करोतीति। करोति इत्येवकारात्तद्भावे न करोतीत्युभयक्षपस्वभाव इत्यर्थः। सहकारिविरहे बीजमङ्कुरं करोतीति नियमाभ्युप(ग)मैऽपि बीजं सहकारिविरहा-सहकारिविरहान्तर्भू तस्वरूपं चेत्यनभ्युपगमान्न सहकारिनिवारकं बीजिमिति शङ्कते—स्यादेतिदिति। सह कुर्वतो भावस्य तद्राहित्येन करोतीति स्वभावोऽस्ति न वेति विकल्पस्य स्वभा[681]बोऽस्ति तद्राहित्यं नास्तीति परि-हारोऽस्त्विति शङ्कते—स्वस्पमस्त्येवेति। विना-भावो राहित्यम्। र्त्वाणिक-पद्मे एकस्यैव कालभेदेन सामध्यीसामध्ये व्याघातात्, तत् "चणिकपच इवे"ति शङ्कते—कथमिति। सिद्धान्ती स्वाभिप्रायमुद्घाटयति—

[ा] Vadindra adds तै:।

वर्तमानकालावच्छेरेन यदापि विश्वि अगिक इति। वर्त्तमानार्थिकियां प्रति समर्थः, कालान्तरावच्छेरेन चासमर्थं इति क्षणमङ्गवादिनाऽप्वादरणीय इति भावः । ननु न तदा सत्त्रमात्रप्रयुक्तं करणं, किन्तु तदा तत्र देशे सत्त्वप्रयुक्तमतः कथं देशान्तरेऽर्थं कियावसङ्घ इत्याशङ्कृद्योषसंहारव्याजेन परिहरति—**तस्मात् तञ्**ति । तत्काळत्वे पतद्देशत्वेऽपि न करणप्रयोजके स्वकाळदेशावस्थितात् शिळाशकळा-दङ्करोदयप्रसङ्गगात् ज्ञानसामध्यमेव प्रयोजकमित्यर्थः। किमिदं भावस्य स्वभावो सत्त्वं वा ? प्रथमे न कालभेद्मन्तरेण विरोधपरिहार इत्याह— तर्हि तामेवेति। द्वितीयमुत्थापयति अस्वस्वमेवेति। उक्तोत्तरत्वं दर्शयितुं तदानीमसन्निप भावो यदास्ति हैतदा समर्थों नो वेति विकल्प प्रथमे दूषणमाह— सामथ्ये स्वकालस्य एवेति। द्वितीयं दूषयति - असामथ्ये इति। किन्तु घटादावघटस्यानिवृत्तिर्न ततोऽन्या स एव भाव इति। पराभिन्ने तम् इत्यर्थः । नन् यदि नाम सामर्थ्यासामर्थ्ये कालभेदेन परेणाभ्यपगम्येते इति न तयोविरोधः, त[68B]थापि कारणाकारणयोविरोधो भविष्यतीत्याशङ्खय करणाकरणयोरप्युक्तन्यायेनैवाविरोधः सिद्ध इति दर्शयति नस्मात साथ -कियेति। ननु यदि करणाकरणे सामर्थ्यासामर्थ्ये वा काल-भेदेन मतद्वयेऽप्य विरुद्धे, कथं तर्हि विरुद्धधरमीध्यासं प्रो व्युत्पादयति भावांश्च दूषयति, इत्याशङ्कचाह —अन्यदा तु न कर्लव्येवेति क्षणिकपक्षे, अन्यदैव कर्त्तव्येति स्थिर-पक्ष इति । न करणाकरणे विरुद्धतया प्रस्थाभिमते, किन्तुतदा तत्करणेऽन्यदान्य-करणे; तेन विरुद्धे इति स्थिरवादिना व्युत्पाद्यत इत्यर्थः। पवं न सामर्थ्यासामर्थे विरुद्धे, किन्तु तदा तत्र सामर्थ्येऽन्यदान्यत सामर्थ्ये विरुद्धतया प्रस्थाभिष्रेते, ते च न विरुद्धे इति स्थिरवादिना न्युत्पाद्यत इत्यर्थे द्रष्टन्यम्। क्विचि स्वन्यदा तु न कर्त्तव्ये'ति पाठः । तत्र च'ान्ये'ति पूरणीयम् । क्ववि'त्त्वन्या तु न कर्त्तव्यैवे'ति पाठः । तत्र 'अन्यदे'ति पूरणीयम् । 'अन्यदैव कर्त्तव्ये'त्यत्ना'प्यन्ये'ति सम्बन्धनीयम् । नन्वेवस्भूतो विरोधो दुःपरिहर एवेत्यत आह—न चान्यदान्ध करणतदाततकरणयो-

[।] Vadindra adds अपि.

² Vādindra adds খন্য.

रिति। देशभेदेनेति। यथा भवतो मम च मते एकमेव बीजमैकस्मिन् देशे तमेवाङ्करं करोति, देशान्तरे च न करोतीति देशभेदो विरोधपरिहारकः कार्यभेदोऽपीत्यर्थः। "देशकालविषयभेदेने"त्यत कार्यमभिमतम्। यदि नाम विरुद्धधर्माध्यासादेरसिङ्के क्ष-ननु 5 [69A]**णभ**ङ्गे साधनाभावः, तथापि स्थैय्ये कि प्रमाणमत आह—स यत्र नास्ति तत्र क्षणवदिति। विरुद्धधम्मीविरहे प्रत्यभिज्ञानमैवैक्यसाधकं, धर्मविरहलिङ्गक्रमनुमानं वेत्यर्थः। यद्वेदानीमुत्पन्नो घट ज्ञणवत्ती घटत्वात् संप्रतिपन्नघटवदिति स्थैर्यसाधकं प्रमाणं द्रष्टन्यम् । भङ्गित्वेनाश्रवाश्रविभावाभावात् सुखाद्याश्रवतयात्मानुमानं दुस्थमिति 10 तदेव सम्प्रति परिहृतम् इत्युपसंहरति – एवं स्थैरर्घेति । 'पवं स्थैर्यसिद्धावि'त्यस्य अप्रवर्त्तिना 'सुस्थिम'त्यनेनान्वयः । यत् पुनरुक्तं बुद्धचपाद्गनतयात्मानुमाने बुद्धचन्तरेण तत्रं।ह—न 'च बुद्धिबुद्धेरुपादानमिति। सिद्धसाधनमिति गुणिनोरभेइ आत्मनि बाधकं भविष्यति , अभेदे हि बुद्धचादिमात्रं स्यादात्ममात्रं वा ? प्रथमे, शब्दत्व एवातमनोऽभावः। द्वितीये, बुद्धचादेर्लिङ्गस्याभावादातमनोऽभाव $_{15}$ इत्यत आह-न च गुणगुणिनोरिति। आत्मनी बाह्यविशेषत्वाद् भावः तत्र बाधकमिति तु बाह्यार्थस्य प्रत्यत्तादिप्रमापकत्वात् तुच्छमित्युपेत्तितमिति । बहु विष्लवे[ते]ति । अगुणत्वे पदार्थान्तरत्वप्रसङ्गात्, अन्यगुणत्वे द्रव्यान्तर-धर्माधर्मयोरन्यसमवेतत्वेऽपि धर्माधर्मसम्पादक-प्रसङ्गादित्यर्थः । ननु कम्मीनुष्ठान-कर्नृ त्वात् तत्रैव फलिस्यिपना शङ्कनीयमित्याह— न चान्य[69B]-समवेतत्वेऽपीति। नतु दृष्टद्विणाद्युपाधिनिर्द्विगादेः कर्मणि प्रवृत्तस्य न 20 आह—दृष्टप्रयोजनापेक्षितत्वेऽपीति। स्वातन्त्रग्रलक्षणं कर्न्तृत्वम्, अत ज्ञानेच्छाप्रयत्यशालित्वं कर्त्तृत्वं दृष्टप्रयोजनत्वेऽपि दुर्वारमित्यर्थः। **ननु तद्गम्ये** दृष्टविरहे तत फलं न स्यादिति तर्कस्य किमु प्राह्ममत आह**-तद्यं प्रमाणार्थ** इति । दारीरादय इति । उभयसिद्धदेवदत्तविशेषगुणप्रेरितभृतकार्यव्यतिरिक्त-कार्यदेवदत्तभोगसाधनपरिष्रहः। तेन मनसः पत्तबहिर्भावाहेवदत्तविशेषगुणप्रेरित-भूतकार्या इति साध्ये नांशे बाधः। अत्र च देवदस्विशेषगुणजन्या इति विवित्ततं,

[ा] Vādīndra adds च.

तेन न वैयर्थं शङ्कनीयम्। एतस्मिश्च साध्यनिर्देशे मनसि साध्यव्यभिवारपरिहारार्थं 'कार्येत्वे सती'ति विशेषणीयम् । यदा तु तदुपगृहीतास्तत्सहङ्गता साध्यनिर्देशः, तदा यज्ञादिजनकशरीरादेर्धिमित्वात् न ज्ञानेच्छादिना सिद्धसाधनम्। तद्भोगसाधनत्वादिति । तद्विशेषगुणसाधनत्वादित्यर्थः । एतस्मिश्च साध्ये मनसः श्रोत्रादेरिप पत्ते निवेशान्न तत्परिहारार्थं "कार्यत्वे सती"ति विशेषणम् उपादेयम् । अत्र च सिद्धसाधनं दुर्वारम् । आद्यज्ञानादिजनकशरीरादेरपि कदाचि-हेवदत्तविशेषगुणसद्विशेषस्य तद्धोगसाधनत्वात्। 'तदानीमि'ति साध्यविशेषणे-प्यसिद्धविशेषणत्वात् । [70A] तस्माद्देवदसादिभोगो देवदस्तविशेषगुणजन्यः तद्गो-त्वादिति प्रयोक्तःयम् । अनुकूछतर्क आत्मविशेषगुणसहितस्यैव शरीरादेरात्मगुण-कत्वात् , तद्भावे प्रथमज्ञानानुत्पत्तिरिति । गृहादिवदिति । यथान्रमं 10 त्रज्ञानादिसम्पाद्यदेवदत्त-ज्ञानाद्यपगृहीतगृहादिवदित्यर्थः । नतु पित्रानुष्ठितजाते-्नतं पितृसमवेतमपूर्वं पुत्रफलं प्रसूते, पुत्रानुष्टितपितृयज्ञजनितं पुत्रसमवेतापूर्वं 🌭 फलं जनयति, तत् कथम् अदृष्टादेरात्मान्तरे नारम्भकत्वनियम इत्यत आह— युत्रपितृसमवेतापूर्वजनन-ोति। तदाश्रयापूर्वजननदारे[णे]ति। नन्वन्यकृतं कम्मान्यवापूर्वा(ना)रम्भकमिति नियमात् पुत्रादिकृतिपतृ-तद्वचिपत्नादिसमवेतसुखजनकमिति जनयितव्यं. पुत्रादावेवापुर्वं ारम्भकत्वनियमभङ्गो दुर्वार इत्यत आह*- आन्यकूतेने*ति । पृथक्तवतादात्म्याभावविरुद्धधम्मध्यासान्यतम इति कथं नानात्मा-इति सूत्रेण संख्याविशेषलाभ इत्यत आह—नानात्वे तरीयकतयेति , "न हानादौ संसारे यद्म वृत्तिमि"ति न युक्तम् । 20 घटादेरिदानीमुद्यात्। भवतामन्तमुक्तेश्च यन्निवृत्तमिति मुक्तेर्दुः ख-प्रध्यंसरूपतया जातेर्विरहात्। उपाधिक-''यज्ञातीयमि"ति व्यपदिश्यते इति चेत् , न । ऐकात्म्यवादिनं औषाधिकमुक्तिसामान्यासिद्धेः । **प**तदुत्तरकालीन-ागसंवृत्तस्यैवेदानीमुद्याचेति । उच्यते—न तावन्मुक्ति-र्घं मुक्तेरनुद्यः, याज्ञवल्क्यजनकादीनां भवभिदुरसात्तात्-ोतेः। तद्नादौ संसारे सत्यपि प्रसिद्धसकलसाधनानु-ासाधनत्वं गमयति, न च साधनान्तराणि संभवन्ति,

तद्येऽपि न मोत्तः संभवति इति। "न ह्यवादों संसारे यन्न वृत्तिम"त्यत्र 'सत्यामपि साधनसम्पत्ताविवे"ति शेषः । तत्र संस्कारस्येति । तत्र जनमान्तरं-सुखादो । अस्तरवादिति । विनाशादित्यर्थः । अभिभवादिति । अभिभवो विद्यमानस्यापि वलवता प्रतिबन्धः, यथातीतानागतमनुष्यजन्मान्तराले लञ्घ-भाविमनुष्यजनम प्रथमनृत्तिहेतुसमाहितसाधनता, जन्मान्तरे संस्कारस्यानुद्भवस्तु विशेषस्वरणोपयुक्तः जातिविरहः। भावभूताज्ञान-नन् बलादात्मसुखादेरनात्मन्यारोपेणात्मगततया यज्ञदत्ते नाप्रतीतिः, शुक्तावध्यस्य-मानस्येव रजतत्वस्य रजतगततयेति शङ्कते—ऽविद्यावशादिति । समाधत्ते— न यज्ञदत्तवदिति । तद्नेनातमैक्ये प्रतिसन्धानं प्रसञ्जयता तद्विपर्ययो भेदे प्रमाण-मिति दर्शितम्। प्रयोगस्तु —यज्ञद्तो देवद्त्ताद्भिन्नः, अविकलसंस्काराद्य तु-वृत्ताविष तद्वगतञ्जलाप्रतिसंघातृत्वात् घटविहित [७।४] ननु जीवानां भेदः साध्यते परमात्मनो वा ? नाद्यः, तेषाम् अन्तःकरण-रूपाणां तद्वच्छिन्नात्मप्रदेशरूपाणां वा भेदस्य प्रेरप्यङ्गीकारात्। न द्वितीयः, खुखाद्यंनाश्रयस्य परमात्मन एकतयैव सिद्धेरित्यपि सुखाद्यनिधकरणात्मपत्तीकरणे निरस्तम् इत्याह-एतेनेति। 15 आत्मनो हि भेदः साध्यः, सुखाद्यधिकरणमैवात्मैत्यर्थः। स तु सुखाद्याश्रयस्य भेदो व्रह्मेक्यं दुर्वारिमत्याशङ्क्याह - परब्रह्मिणि चेति। ब्रह्म यदीश्वरः, तर्हि तदेकत्वेन विवादः, अथ तद्न्यभूतस्तथापि तदेकत्वेन विवादः, मानाभावे धर्म्भिणो बुद्धच-नारोहादिति भावः। "एकमैवाद्वितीयप्ति"त्यादिश्रुत्या बाधः, सत्प्रतिपत्तत्वं वा भेदानुमानस्येत्यत आह - ऐकात्म्य इति। यज्ञदत्तो देवदत्तान्न 20 आत्मत्वाद्देवद्त्तवदिति सत्प्रतिपत्तत्विमिति चेत् , न। यज्ञद्त्तादिस्वरूपस्य हेतुत्वे-नानुमानात्। आत्मत्वसामान्यस्य चासिद्धेः, सिद्धौ वा तत (आ)त्मभेद्-सिद्धेर्बाधापत्तेः। सुखाद्यधिकरणत्वमात्मत्वं तद्यानुगतमुभयसिद्धं चेति चेत्, न। तन्मते आत्मनः सुखाद्यनधिकरणत्वात् सुखाद्यधिकरणस्य चान्तःकरणस्य भेदेनैक्यसाधनतानुपपत्तेः देवदत्तसुखविषयप्रतिसन्धानवत्वेन सोपाधिकत्वात् । न च प्रतिसन्धानवस्वव्यतिरिक्तविशेषणानां पत्तमात्रव्यावृत्तिफलकत्वात् पत्तेतरत्वं वाच्यं, देवदत्तसुखप्रतिसन्धान[718]विशेषवशाद् व्यक्तेरेवोपस्थापनात्, प्रतिकूलतर्कपराहते-श्चेति । पतेन विप्रतिपन्नाः सुखाद्यो देवद्त्तसमवायिनः सुखादित्वात् संप्रतिपन्न-देवद्त्तसुखवदिति (नि)रस्तम्। विवादाध्यासितानि शरीराणि मद्धिष्ठितानि शरीरन्तु संप्रतिपन्नमद्धिष्ठितशरीरवत् इत्यत्र च मद्धिष्ठितत्वं मया प्रयत्नादिमता संयोगः। तथा च मच्छुब्देनात्माभिधाने भवद्भिस्तस्य प्रयत्नाङ्गीकारात् मद्धिष्ठितपद्योग्यांघातः। मच्छुब्देनान्तःकरणाभिधाने तु तस्य च मच्छ्ररीरमात्र- वृत्तित्वात् मच्छरीरातिरिक्तानि शरीराणि मयाधिष्ठितानीति साध्ये बाध इत्यस्तम्।

॥ *आत्मा ॥

5

युगपदिन्द्रियसिन्नकर्षे युगपदुपलभ्यन्ते रूपरसाद्यस्तद्सिद्धम्। सत्यपि चात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे कदाचिद्ज्ञानसुखा[देभवनमत] दिकं भवति अत आह—न्यासङ्गे(न) चैतदिति। तदितरेति। यदि दृष्ट-कारणसाकल्येऽप्यदृष्ट्वैकल्यात् कार्य्यानुदयः स्यात् , तर्हि द्रष्टसामग्रीतः कार्यानुमानमुच्छिद्येत , अतीन्द्रियकारणानुमानं अद्रष्टादेव ₹ न स्यात । कार्यघटनादित्यर्थः। ''साज्ञात्कारित्वादि''त्यत्र हि र्श्वरसाद्वातुकारनिवृत्तये कार्य्यत्वविशेषणमप्यादेयं स्वसंवेद्यज्ञानरूपत्वात् सुखादीनां तिद्विषयसान्नात्कारासिद्धे-राश्रयासिद्धः यतो हेतुरत आह - सुखादीनामि । नियनकार्यनयेति। सुखादिसात्तात्कारं [724] प्रति यज्जात्युपप्रहेण भिन्नानामपि मनोव्यक्तीनां साधनत्वं प्रयत्नज्ञानायौगपद्यादिति। अस्ति तन्मनस्त्वमित्यर्थः। तावद्वचासङ्गे चत्तुरादीनां स्वीयाधिष्ठानसम्बन्धे रूपादिमिर्युगपदेव सन्निकर्षः। आत्माद्रष्टादि च मनोऽपि चेत् युगपदेव सर्वेन्द्रियैः सिश्चकृष्टं, तर्हि मनःसंयोगस्यापि संपन्नत्वात संपन्नेव सामग्रीति रूपादिव्यासकोऽपि पश्येदित्यर्थः। न च बुभुत्सा-भावादेवरसादि वेदनाभावः। उन्मीलितचत्तुषो बुभुत्सिते पुरोवर्त्ति वेदना-भावप्रसङ्गात्। रसाद्युपलम्भोपयुक्तमनोव्यापारविरहात् तद्नुपलम्भ इति चेत् , न । मनोव्यापारस्याजन्यत्वात्। जन्यत्वे बहिरिन्द्रियसंनिकृष्टमनोजन्यत्वे तद्विरहानु-पूर्वन्यायेनैव तद्विरहानुपपत्तेद्वेष्टसम्पत्ती पपत्तेः। मनोव्यापारान्तरापेत्तत्वे च वादूष्टवैगुण्यं दुर्घटमित्युक्तम्। त्विगिन्द्रियस्य शरीरव्यापितया रसनाऽव्यापेके-नापि मनसाधिष्ठातुं शक्यत्वात् भवतामपि रसस्पर्शज्ञानयौगपद्यात्तृत्य इति मूर्त्ततया रसनत्विगिन्द्रियादीनां भिन्नदेशस्थितेः परामा (१) युगपद-तथापि त्वक्श्रोत्रयोरमूर्त्तत्वेनैकदेशस्थितेरस्तु (?) न सम्भवात् कर्णसंलग्नस्पर्शशब्दयोर्यु गपदुपलम्भप्रसङ्ग इति चेत् , न। [72B] कर्णशब्कुली-नभसः श्रोत्रतया त्वचमधितिष्ठताप्यनधिष्ठानात्। अनेकघद्या करणे स्वभावतया

= 0

20

706

(द्रव्य)किरणावली-टीकां

युगपद्नेकज्ञानाजनकं मन इति चेत्, न। युगपद्नेक ... रूप-रसादि, रूप... रूपव्या ... संयुक्तरसनादिभ्यो रसाद्यनेकविषयैकतानस्य दुर्वारत्वात । तदनेन युगपदेव रसादिज्ञानप्रसङ्ग इति वदता तद्विपर्यये रूप राष्ट्रियार्थसिक्षकर्षाति-जायमानत्वादिति अनुमानमैव तद्वैभवे रिकापेन्नं ततसत्त्वेऽपि कदाचिदेव सर्वदा स्पर्शरहितत्वादा ... णरहितत्वात् प्रमाणमिति दर्शितम्। मनो विभू ज्ञानासमवायिकारणाधारत्वादित्यादिना सत्प्रतिपत्तत्विमत्यर्थः । वतेनैव धर्मि-इन्द्रियजन्यः साज्ञात्कारत्वात् ··· प्राहकत्वाद विनेत्यर्थः । सुखसाज्ञात्कार साज्ञात्कारवदित्यादिना सिद्धस्य मनसो धर्मित्वात् न धर्मिम्राहकमानबाध इति चेत्, नानुत्पत्तिमनुपजीव्यैव रसादीनां मनस्यपर्य्यवसानात्। कालादिनैव 10 गतार्थत्वाद्णुत्वेऽपि पार्थिवपरमाण्वादिना गतार्थत्विमिति चेत , न । पार्थिवा-दीन्द्रिया · · दैन्द्रियकद्वनियमाद्न्यथा तत्त्तिदिन्द्रियवैज्ञात्यकल्पनाविलयात् स्वातन्त्रज्ञं ···व्यञ्जकत्वाङ्गीकारे च ब्राणादिवैकत्येऽपि गन्धाद्यपळिष्धप्रसङ्गास् । ।

The MS, ends here towards the end of manas. There are lacunas in fol. 72.